AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKI BİZNES UNİVERSİTETİ

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr edilmiş

"Sosial-iqtisadi inkişafda qlobal meyllər, çağırışlar və imkanlar" mövzusunda

Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları

Bakı, 24 may, 2023-cü il

***

MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

BAKU BUSINESS UNIVERSITY

Proceedings of the International Scientific-Practical Conference Dedicated to the 100th Birthday Anniversary of Nationwide Leader Heydar Aliyev

"Global Trends, Challenges and Opportunities in Socio-Economic Development"

Baku, May 24, 2023

***

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

БАКИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ БИЗНЕСА

Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 100 летнему юбилею со дня рождения Общенационального Лидера Гейдара Алиева

"Глобальные тенденции, вызовы и возможности социально-экономического развития"

Баку, 24 мая, 2023

Redaktor: İbad Abbasov, iqtisad elmləri doktoru, professor

Tərtib edənlər: Sabir Əmirxanov, professor

Məleykə Abbasova, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Editor: Ibad Abbasov, D.Sc. (Econ.), Professor

Compilers: Sabir Amirkhanov, Professor

Maleyka Abbasova, Ph.D. in Law

Редактор: Ибад Аббасов, доктор экономических наук, профессор

Составили: Сабир Амирханов, профессор

Малейка Аббасова, доктор философии по праву

"*Sosial-iqtisadi inkişafda qlobal meyllər, çağırışlar və imkanlar*". - Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2023-cü il, 550 səh.

"Global Trends, Challenges and Opportunities in Socio-Economic Development". - Proceedings of the International Scientific – Practical Conference. Baku, 2023, 550 p.

"*Глобальные тенденции, вызовы и возможности социально-экономического развития*". – Материалы международной научно-практической конференции. Баку, 2023, 550 стр.

ISBN
978-9952-8455-6-3

9 789952 845563

©"Bakı Biznes Universiteti" nəşriyyatı, 2023.
©"Baku Business University" Press, 2023.
© Изд-во "Бакинский Университет Бизнеса", 2023.

Konfransın təşkilat komitəsi

Sədr:
İbad Abbasov, iqtisad elmləri doktoru, professor – Bakı Biznes Universitetinin rektoru

Sədr müavinləri:
Məleykə Abbasova, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru - Bakı Biznes Universitetinin Elmi işlər üzrə prorektoru

Eşqin Bayramov, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru – Bakı Biznes Universitetinin Beynəl-xalq əlaqələr üzrə prorektoru

Cavidan Heydarov - Bakı Biznes Universitetinin Təlim-Tərbiyə işləri üzrə prorektoru

Üzvlər:
Mahir Səbzəliyev, riyaziyyat elmləri doktoru, professor - Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Jan-Jak Baton – Fransa Beynəlxalq Təhsil Qurumu, Fransa, Paris

Natela Tsiklaşvili, professor - Batumi Şota Rustaveli Universiteti, Gürcüstan, Batumi

Viktor Kordas – Kral Texnologiya Universiteti, İsveç, Stokholm

Qutyum Tatyana, iqtisad elmləri doktoru, dosent, aparıcı elmi işçi - Milli İqtisadi Tədqiqatlar İnstitutu, Moldova, Kişinyov

Sebastian Tvaroq - Katovitse İqtisadiyyat Universiteti, Polşa, Katovitse

Nigar Axundova, tarix elmləri namizədi, dosent – Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan, Bakı

Jan-Baptist Maillard - Menecmentin inkişafı üzrə Avropa Fondu (EFMD), Belçika, Brüssel

Organizing Committee of the Conference

Chairman:
Ibad Abbasov, D.Sc. (Econ.), Prof. **-** Rector of Baku Business University

Vice-Chairmen:
Maleyka Abbasova, Ph.D. (Law) – Vice-rector for Scientific Affairs of Baku Business University

Eshgin Bayramov, Ph.D. (Econ.) – Vice-rector for International Affairs of Baku Business University

Javidan Heydarov - Vice-rector for Student Affairs of Baku Business University

Members:
Mahir Sabzaliev, D.Sc. (Math.), Prof. **-** Baku Business University, Azerbaijan, Baku

Jean-Jacques Baton - France Education International, France, Paris

Natela Tsiklashvili, Professor **-** Batumi Shota Rustaveli State University, Georgia, Batumi

Victor Kordas - KTH Royal Technological University, Sweden, Stockholm

Gutium Tatiana, D.Sc.(Econ.), Associate Professor, Leading Researcher **-** National Institute of Economic Research, Moldova, Chisinau

Sebastian Twaroq - University of Economics in Katowice, Poland, Katowice

Nigar Akhundova, Ph.D., Associate Professor – Baku Business University, Azerbaijan, Baku

Jean-Baptiste Maillard –European Foundation for Management Development (EFMD), Belgium, Brussels

Организационный комитет

Председатель:
Ибад Аббасов, доктор экономических наук, профессор – ректор Бакинского Университета Бизнеса

Заместители председателя:
Малейка Аббасова, доктор философии по праву – проректор по Научной части Бакинского Университета Бизнеса

Эшгин Байрамов, доктор философии по экономике – проректор по Международным связям Бакинского Университета Бизнеса

Джавидан Гейдаров - проректор по Работе со студентами Бакинского Университета Бизнеса

Члены комитета:

Махир Сабзалиев, доктор математических наук, профессор - Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан, Баку

Жан-Жак Батон – Международный Центр Образования, Франция, Париж

Натела Циклашвили, профессор – Батумский Государственный Университет имени Шота Руставели, Грузия, Батуми

Виктор Кордас – Королевский Технологический Университет, Швеция, Стокгольм

Гутюм Татьяна, доктор экономических наук, доцент - ведущий исследователь Национального Института экономических исследований, Молдова, Кишинев

Себастиян Тварог – Университет Экономики в Катовице, Польша, Катовице

Нигяр Ахундова, кандидат исторических наук, доцент – Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан, Баку

Жан-Баптист Маиллард - Европейский Фонд по развитию менеджмента (EFMD), Бельгия, Брюссель

Konfransın elm komitəsi

İbad Abbasov, iqtisad elmləri doktoru, professor, Bakı Biznes Universitetinin rektoru, Azərbaycan, Bakı

Ziyad Səmədzadə, akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı, Azərbaycan, Bakı

Nazim Müzəffərli, iqtisad elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun direktoru, Azərbaycan, Bakı

Vahid Novruzov, iqtisad elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının sədri, Azərbaycan, Bakı

Orhan Kurtoğlu, professor - Ankara Hacı Bayram Veli Universiteti, Türkiyə, Ankara

Corc Dafoulas, professor - Midlseks Universiteti, Böyük Britaniya, London

Hose Maria Sanz, professor – İspaniya Rektorlar Konfransı (CRUE), İspaniya, Madrid

İnqa Juknite-Petreykiyene, dosent - Mikolas Romeris Universiteti, Litva, Vilnüs

Scientific Committee of the Conference

Ibad Abbasov, D.Sc. (Econ.), Prof., Rector of Baku Business University, Azerbaijan, Baku

Ziyad Samadzadeh, Academician, Active Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan, the Deputy of Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan, Baku

Nazim Muzaffarli, D.Sc. (Econ.), Prof., Director of the Institute of Economics of The Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, Baku

Vahid Novruzov, D.Sc. (Econ.), Prof., Chairman of the Chamber of Auditors of the Republic of Azerbaijan, Baku

Orhan Kurtoghlu, Prof., Ankara Haji Bayram Veli University, Turkey, Ankara

George Dafoulas, Prof., Middlesex University, Great Britain, London

Jose Maria Sanz, Prof., Conference of Rectors of Universities of Spain (CRUE), Spain, Madrid

Inga Juknyte-Petreikiene, Doc.Dr., Mykolas Romeris University, Lithuania, Vilnius

Научный комитет конференции

Ибад Аббасов, доктор экономических наук, профессор, ректор Бакинского Университета Бизнеса, Азербайджан, Баку

Зияд Самедзаде, академик, действительный член НАН Азербайджана, Депутат Милли Меджлиса Азербайджанской Республики, Баку

Назим Музаффарли, доктор экономических наук, профессор, директор Института Экономики Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики, Баку

Вахид Новрузов, доктор экономических наук, профессор, Председатель Палаты Аудиторов Азербайджанской Республики, Баку

Орхан Куртоглу, профессор – Университет Анкара Гаджи Байрам Вели, Турция, Анкара

Джордж Дафоулас, профессор, Университет Мидлекс, Великобритания, Лондон

Хосе Мария Санз, профессор, Конференция Ректоров Университетов Испании (CRUE), Испания, Мадрид

Инга Жукните-Петрейкийене, доцент, Университет Миколас Ромерис, Литва, Вильнюс.

Abbasov İbad Musa oğlu,
iqtisad elmləri doktoru, professor,
Bakı Biznes Universitetinin rektoru
Email: rektor@bbu.edu.az

ÖN SÖZ

Sosial-iqtisadi inkişaf bəşəriyyətin tərəqqisinin mühüm amili kimi çıxış etsə də, müxtəlif səbəblərdən getdikcə biri-birinə daha da bağlı olan dünya ölkələrində bir çox problemlərin həllini labüdləşdirir. Hazırda qloballaşmanın və texnoloji tərəqqinin təsirlərindən davamlı bərabərsizliklərə və ətraf mühitin tarazlığının pozulmasına qədər dəyişən sosial-iqtisadi inkişafın yeni mənzərəsi müşahidə edilməkdədir. Belə şəraitdə sosial-iqtisadi amillər arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrin araşdırılması, inklüziv və davamlı inkişafa doğru potensial yolların tədqiq edilməsi, o cümlədən bütün dünyada cəmiyyətin sosial-iqtisadi trayektoriyasını formalaşdıran əsas amillərin, maneələrin və imkanların müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial-iqtisadi inkişaf fərdlər və icmaların rifah səviyyəsinin, həyat keyfiyyətinin və imkanların yaxşılaşdırılmasının çoxşaxəli prosesini əhatə edir. Sürətli qloballaşma, texnoloji innovasiyalar və ətraf mühitlə bağlı narahatlıqlarla səciyyələnən bir dövrdə sosial-iqtisadi inkişafın dinamikasını dərk etmək heç vaxt bu qədər vacib olmamışdır. Dünyada gedən sürətli sosial-iqtisadi dəyişikliklərə diqqət yetirdikdə bir sıra öz aktuallığı ilə fərqlənən meyllər xüsusilə nəzərə çarpır. Belə ki, qloballaşma, texnoloji tərəqqi və rəqəmsal transformasiya, urbanizasiya, kənd-şəhər nisbətlərinin sürətlə dəyişməsi, demoqrafik dəyişikliklər, əhalinin yaşlanma göstəricisinin yüksəlməsi, ətraf mühitin davamlılığı və iqlim dəyişiklikləri kimi qloballaşma meyllərini misal çəkmək olar. Burada texnoloji inkişaf və rəqəmsallaşma məsələlərini xüsusilə vurğulamaq yerinə düşərdi. Çünki bərpa olunan enerji, rəqəmsal platformalar və biotexnologiya kimi yeni texnologiyalar məhsuldarlığı artıra, əsas xidmətlərə çıxışı yaxşılaşdıra və ətraf mühitə təsirləri əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Belə bir şəraitdə innovasiyadan geniş istifadə etmək, eləcə də dövlət, biznes qurumları və akademik mühit arasında tərəfdaşlığı inkişaf etdirməklə aktual problemləri həll etmək və yeni imkanlar yaratmaq mümkündür. Qloballaşmaya gəldikdə isə bu ölkələr, iqtisadiyyatlar, cəmiyyətlər və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılığın artması prosesini ifadə edir desək yanılmarıq. Bu proseslər mal və xidmətlərin, informasiyaların, ideyaların və əmək qüvvəsinin beynəlxalq mübadiləsini asanlaşdıran yeni texnologiya, rabitə, nəqliyyat və ticarət sahələrindəki irəliləyişlərlə idarə olunur. Qloballaşmanın təsirləri çoxşaxəli olmaqla iqtisadi, siyasi və mədəni sferada hər gün daha sıx müşahidə olunmaqdadır.

Qeyd etdiyimiz qlobal tendensiyalarla yanaşı, hazırda dünya ölkələri sosial-iqtisadi inkişafa dair bir sıra mühüm çağırışlarla da üzləşirlər. Sosial-iqtisadi inkişafda meydana gələn problemlər cəmiyyətin davamlı və inklüziv inkişafa nail olunması yolunda irəliləməsində bir sıra maneələri özündə ehtiva edir. Bu problemlər iqtisadi, sosial, ekoloji, siyasi və institusional xarakterli olmaqla, bir-biri ilə əlaqəli müxtəlif amillərdən yaranır. Əlbəttə ki, bu problemləri başa düşmək, aradan qaldırmaq və müsbət dəyişiklikləri təşviq edən səmərəli strategiyalar və siyasətlər hazırlamaq çox vacibdir. Sosial-iqtisadi inkişafın bəzi əsas problemləri sırasında artmaqda olan gəlir bərabərsiz-

liyi və iqtisadi fərqlər, yoxsulluq və sosial təcrid, təhsilə, səhiyyəyə və sosial xidmətlərə əlçatanlıq, müşahidə edilən siyasi qeyri-sabitlik və münaqişələr, korrupsiya ilə mübarizə və idarəetmə məsələləri qeyd edilə bilər. Bu çağırışların həlli ədalətlilik, davamlılıq və sosial ədalət prinsipləri əsasında yerli, milli və beynəlxalq səviyyələrdə əlaqələndirilmiş fəaliyyətləri tələb edir. Qeyd edilən qlobal çağırışların baş vermə səbəblərini aradan qaldırmaqla və sosial-iqtisadi inkişafa vahid yanaşmalar qəbul etməklə dünya ölkələri bu problemlərin öhdəsindən gələ və hamı üçün daha firavan, ədalətli gələcək yarada bilərlər.

İnklüziv və davamlı inkişaf imkanları innovativ yanaşmalar və transformativ texnologiyalardan, o cümlədən bu istiqamətdə birgə səylərin reallaşdırılmasından irəli gəlir. Bu imkanlar bərabərlik, davamlılıq və ətraf mühitə nəzarəti təşviq etməyə yönəlmiş geniş strategiya və tənzimləmələri də əhatə edir. Məhz bu imkanlardan səmərəli və məqsədyönlü istifadə etməklə bəşəriyyət daha firavan, ədalətli və davamlı gələcəyə doğru irəliləyə bilər. Sosial-iqtisadi inkişafda nəzərə çarpan bir sıra mühüm imkanlar mövcuddur. Hazırda davamlı inkişaf üçün texnoloji innovasiyalardan istifadə, inklüziv iqtisadi artımın stimullaşdırılması və əhalinin məşğulluq imkanlarının təşviqi, insan kapitalının inkişafına investisiyaların qoyuluşu, əhalinin sosial müdafiə sistemlərinin gücləndirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və davamlı resursların idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi, dövlət-özəl fəaliyyət istiqamətləri tərəfdaşlığı və çoxsahəli əməkdaşlıqların təşviqi mühüm imkanlar və mexanizmlər kimi çıxış etməkdədir. Hesab edirik ki, bu imkan və vasitələrdən səmərəli istifadə etməklə və davamlı inkişafa inteqrasiya olunmuş yanaşmaları qəbul etməklə mövcud çətinliklərin öhdəsindən gələ, inklüziv inkişafı təşviq edə və planetimizi gələcək nəsillər üçün qoruya bilərik. Bu məqsədlə inklüziv və davamlı inkişaf birgə fəaliyyətləri və innovativ həll yollarını daha da zəruriləşdirir.

Sosial-iqtisadı inkişafın yeni tendensiyaları və çağırışları zəminində bir sıra məsələlərə xüsusi diqqətin yetirilməsini daha mühüm hesab edirik. Belə ki, beynəlxalq əməkdaşlığın və tərəfdaşlığın genişləndirilməsi, idarəetmə və hesabatlılıq mexanizmlərinin gücləndirilməsi, gender bərabərliyinin və sosial inklüzivliyin əsas istiqamətlərə yönəldilməsi, ətraf mühit mülahizələrinin inkişaf strategiyalarına və dövlət proqramlarına inteqrasiyası iqtisadi inkişafın təmin edilməsində həlledici ola bilər.

Heç şübhəsiz ki, ölkəmiz də dünyada baş verən qlobal hadisə və proseslərdən, meyllərdən kənarda qalmamaqla müəyyən təsirlərlə üzləşir. Məlumdur ki, Azərbaycan zəngin enerji resursları və strateji baxımdan əlverişli mühitdə yerləşməsi sayəsində qlobal iqtisadiyyata getdikcə daha çox inteqrasiya edir. Hal-hazırda qloballaşma prosesləri ticarəti, investisiyaları və texnoloji mübadilələri asanlaşdıraraq, Azərbaycanda iqtisadi artıma və modernləşmə fəaliyyətlərinə ciddi töhfə verir. Sürətli texnoloji irəliləyişlər Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə, o cümlədən enerji, telekommunikasiya və maliyyə sahələrinə də təsir göstərmişdir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi Azərbaycanda innovasiya, səmərəliliyin artırılması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün də geniş imkanlar yaradır. Ölkəmiz sosial-iqtisadi inkişafda bir sıra imkanlara sahibdir. O cümlədən ölkəmizdə turizm və istehsalat kimi qeyri-neft sektorlarına investisiyaların cəlb edilməsi vasitəsilə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi imkanları mövcuddur. Həmçinin sahibkarlıq ekosisteminin, innovasiya məkanının inkişafının təşviqi yeni artım mənbələri və məşğulluq imkanları aça bilər.

Davamlı sosial-iqtisadi nailiyyətlər Şərqlə Qərbin kəsişmə nöqtəsi kimi Azərbaycanın nüfuzunun daha da güclənməsinə xidmət edir. Bu perspektivlər Respublikamızın 2030-cu ilə qədər iqtisadi irəliləyişini və müasir həyat standartlarına əsaslanan tam inklüziv cəmiyyətə malik nəhəng dövlətə çevrilməsini təmin edir. Təsadüfi deyil ki, Azərbay-can davamlı inkişaf səyləri çərçivəsində əhalinin rifahını yüksəltmək üçün sosial yö-nümlü bazarın inkişaf etdirilməsi strategiyasını seçib.

Günümüzdə regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi ölkəmiz üçün vacib amil kimi çıxış edir. Azərbaycanın Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşən strateji mövqeyə sahib olması regional əməkdaşlıq və inteqrasiya üçün vacib ciddi imkanlar təqdim edir. Qonşu ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin, o cümlədən infrastruktur və logistika-ticarət əlaqələrinin gücləndirilməsi Azərbaycanın regional mərkəz kimi rolunu artıra və regionda daha geniş iqtisadi artıma və sabitliyə töhfə verə bilər.

Dövlətin milli inkişaf prioritetlərinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə uyğunlaşdırılması da Azərbaycanda inklüziv və davamlı inkişafın təmin olunması üçün faydalı mexanizm ola bilər. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin həyata keçirilməsi uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün siyasətin formalaşdırılmasına, resursların səmərəli bölüşdürülməsinə və nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsinə istiqamət verə bilər. Xüsusilə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində vacib əhəmiyyət kəsb edir.

İbrahimov İslam Hacı oğlu,
iqtisad elmləri doktoru, professor,
Əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi,
Bakı Biznes Universiteti

ELM VƏ TƏHSİLİN İNKİŞAF PRİORİTETLƏRİ

Elm tükənməz xəzinə hesab edilir. Müsəlman dünyasında çox qədimlərdən nəcabət, ağıl və hörmət o kəsdə hesab olunurdu ki, mükəmməl təhsili və ensiklopedik biliyi, aydın, məntiqi, müdrik kəlamları olsun. Yəni insanların mükəmməl elmi təfəkkürü və məlumatı olsun. Təcrübə və elmi araşdırmalar göstərir ki, həyatda hər şey sərf olunduqda və yaxud xərcləndikdə tükənir, azalır. Ancaq elm sərf olunduqca elmli adamlar artar, şam kimi işıq saçar. Elm alimlərin, tədqiqatçıların zəkası ilə formalaşıb, elm və təhsil inkişafın, tərəqqinin açarı olub. XII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Əvhədi Marağalı belə bir şerində yazır ki,

Elm ilə dost olsan bu dünyada sən,
Sudan gəmisizdə keçə bilərsən.

Məhəmməd Peyğəmbər göstərir ki, “Ömrünü elmə sərf edən adam heç vaxt ölmür. Elmi beşikdən qəbrədək öyrənin”.

Görkəmli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yazırdı:

Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.

Görkəmli şair Sədi Şirazi göstərir ki, "Üç şey üç şeysiz bərqərar olmaz. Mal ticarətsiz, elm bəhssiz, səltənət siyasətsiz".

Böyük mütəfəkkir Nəsrəddin Tusi yazırdı: "O adam ki, bilir və bildiyi ilə başqalarını heyran edir, o alimdir, ona ehtiram edin. O adam ki, bilir və bildiyinə güvənmir, o özündən xəbərsizdir, onu tənqid edin. O adam ki, bilmir və öyrənməyə cəhd edir, o zəhmətkeşdir, ona kömək edin. O adam ki, bilmir və öyrənmək də istəmir o ağılsızdır, ondan uzaq olun" (12, s. 6-23). İbrətamiz fikirlərin sayını çoxaltmaq olar.

Tədqiqatın əsas məzmunu

Elm və təhsil, cəmiyyət inkişaf etdikcə həmişəkindən daha çox ehtiyac duyulan, həyatımız üçün zəruri olan şərtdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" təsdiq edilmişdir. Həmin prioritetlərdə sosial-iqtisadi inkişafın beş hədəflərindən biri "rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı"dır. Burada XXI əsrin tələblərinə uyğun olan təhsil əsas məqsəd hesab edilir və göstərilir ki, "Dünyada artan rəqabətə davam gətirə bilmək üçün iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafı müasir və güclü təhsilə arxalanmalıdır. Məhz təhsil vasitəsilə insan kapitalının milli sərvətdə iştirak payı davamlı şəkildə artırılmalıdır. Strateji dövrdə kompetensiya, sosial vərdişlər və bacarıqların harmoniyada inkişafına əsaslanan "ömürboyu təhsil"ə xüsusi önəm verilməlidir" (4, s.5). Həqiqətən hazırkı qloballaşan iqtisadi şəraitdə elm və təhsilin inkişafı, ölkəmizin dövlət siyasətinin mühüm prioritetlərindən birinə çevrilmiş, elmin-təhsilin müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılması qarşıda mühüm vəzifə kimi durur.

Qeyd edək ki, elm və təhsil həm də hər bir ölkənin uğurlu inkişafının əsas şərtlərindən biridir. Çünki, elm və təhsil insan kapitalının inkişafında mühüm rol oynayır, insanların bilik və bacarıqlarının formalaşmasında mühüm şərtlərdəndir. Ona görə də ölkəmizdə mövcud olan sərvətlərdən ən qiymətlisi insan kapitalı hesab edilir. Biliyə əsaslanan iqtisadiyyat formalaşdırmaq gələcək inkişafın əsası hesab edilir. Bu baxımdan elm və təhsilin inkişafı ilə bağlı Dövlət Proqramları və Strateji Yol Xəritələri qəbul edilmiş, təhsil və elmin inkişafına diqqət həmişə artırılır. "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi"ndə (6.XII.2016) iqtisadi artımın əsas amilləri insan kapitalının keyfiyyəti hesab edilir. "Azərbaycanda fərqli yaş qrupları üzrə ən aşağı keyfiyyət göstəricisi (təhsil və məşğulluq) 15-24 yaş qrupu, ən yuxarı göstərici isə 55-64 yaş qrupuna aiddir. Bu o deməkdir ki, ölkənin ən ixtisaslı kadr potensialı yaşlı nəsil arasında, ən zəif kadrlar isə gənclər arasındadır" (1, s.26). Strateji Yol Xəritəsində göstərilir ki, "Dünya İqtisadi Forumunun Qlobal Rəqabətqabiliyyətlilik Hesabatına (2016) əsasən Azərbaycan 144 ölkə arasında ali təhsil və təlimin keyfiyyət göstəricisinə görə 78-ci yerdə, ali təhsilə cəlb olunma üzrə 94-cü yerdə, işçi heyətinin təlimi üzrə 82-ci yerdə, ibtidai təhsilin keyfiyyət göstəricisi üzrə isə 81-ci yerdədir. Bu baxımdan, məhsuldarlıq - əsaslı inkişaf modelinə keçid çağırışları fonunda ən mühüm təkmilləşdirmə istiqamətlərindən biri də insan kapitalının hazırlanması prosesinin keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsidir" (1, s.26).

Bütün bunlar insan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin (məktəbəqədər orta təh-

sil, peşə və ixtisaslı kadr hazırlığın) təmin edilməsi istiqamətlərində sistemli tədbirlər görülməsini, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsini, elm-təhsil-istehsal əlaqələrinin idarə edilməsi mexanizmlərinin yaradılmasını qarşıya qoyur. Bu ilə təkmilləşdirilmiş təhsil sisteminin səmərəli innovasiyaya əsaslanan iqtisadiyyat əsasında təşkilini tələb edir. Hesab edirik ki, bu istiqamətlərin həlli baxımından "Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" (06.XII.2016) mühüm əhəmiyyət daşıya bilər (2).

Bu baxımdan elm və təhsilin inkişafının kompleks həllinə xidmət edən əhəmiyyətli sənədlər qəbul edilir və məsələ daimi dövlətin diqqət mərkəzindədir. "Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı", "2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı", "2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı" (16.XI.2018) qəbul edilmiş və icrası müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Qarşıya qoyulan geniş-miqyaslı məqsəd və vəzifələr ölkəmizdə ali təhsilin inkişafında əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinin keçirilməsinə zəmin yaradır.

Məlumdur ki, milli sərvətin böyük hissəsini insan kapitalı təşkil edir və onun formalaşdırılması ölkəmizin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Ona görədir ki, insan kapitalının formalaşdırılması ilə bağlı ardıcıl və sistemli tədbirlər müəyyən olunmuş və icra edilir. "Azərbaycanın 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası, "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası", "Təhsil haqqında", "Elm haqqında" qanunlar insan kapitalının inkişafı, bilik və innovasiyalara əsaslanan inkişaf prioritetləridir (1,s.85). Beləliklə, insan kapitalının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ondan səmərəli istifadə elmin və biliktutumlu istehsal sahələrinin inkişafına və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ali təhsil müəssisələrində yetişdirilən mütəxəssislər ölkənin milli iqtisadiyyatının və dövlətin idarə olunmasında, sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynayırlar. Ona görə də qloballaşan cəmiyyətdə iqtisadi biliklərə əsaslanan tələblərə uyğunlaşmaq üçün gənclərin təhsillə əhatə olunma səviyyəsi qaldırılmalı, ali təhsil, elm, istehsal əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu baxımdan təhsil və elm sahəsində yeni, müasir infrastruktur yaradılmalı, innovativ təlim və texnologiyaların tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilməli, nəzərdə tutulan hədəflərin reallaşdırılması üçün maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsinə investisiya yönəldilməlidir (10, s.154). Təsadüfi deyil ki, təhsili dövlətin, millətin gələcəyi hesab edən Ulu Öndər Heydər Əliyevin təhsilə diqqəti və qayğısı dövlətin əsas strateji xətti kimi ön plana çəkilirdi. Ulu Öndər göstərir ki, "Biz dünyanın bütün ölkələrində - Qərbdə də, Şərqdə də əldə olunmuş nailiyyətləri dərindən öyrənməli və onlardan Azərbaycan üçün müsbət xarakter daşıyan cəhətləri ölkəmizin təhsil sistemində tətbiq etməliyik. Mən belə anlayıram ki, indi bizdə təhsil sahəsində islahatların əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın təhsil sistemi dünya təhsil standartlarına uyğunlaşsın" (5,s.297).

Təhsilin mühüm mərhələsi ali təhsildir və o insan kapitalının formalaşmasında, inkişafında mühüm rol oynayır. Ona görə də ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ali təhsilli kadrlara tələbatın ödənilməsi, biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşdırılması gələcək inkişafın əsası hesab edilir. Bu əsasda elmin inkişafı rəqabətqabiliy-

yətli istehsal və xidmətlərin təmin edilməsində strateji əhəmiyyət kəsb edir. Elmə və hər bir alimə yüksək qiymət verən Ulu Öndər Heydər Əliyev göstərir ki, "... Hər bir alim qiymətlidir. Hər bir alimin yaratdığı elmi əsərlər özünəməxsus qiymət alır. Ancaq nəzəriyyəni təcrübə ilə birləşdirən, nəzəri biliklərini tətbiq edə bilən və onlardan əməli nəticə götürə bilən, cəmiyyətə, ölkəyə, xalqa konkret fayda gətirən insanlar alimlərin sırasında xüsusi yer tutur" (6). Ölkə Prezidenti İlham Əliyev sosial-iqtisadi inkişafda tərəqqinin rolunu elmdə görür və qeyd edir ki, "Bütün dövrlərdə, 1970-ci illərdə, ondan sonra, 1990-cı illərdə Heydər Əliyevin elmə diqqət və qayğısı çox yüksək idi. O, çox gözəl bilirdi ki, hər bir ölkənin, hər bir xalqın tərəqqisində elmin inkişafı müstəsna rol oynayır. Müxtəlif ölkələrin tarixinə, keçmişinə, təcrübəsinə nəzər salsaq, görürük ki, ölkənin inkişafını, potensialını elmin inkişafını müəyyən edir" (7,s.123).

Araşdırmalar göstərir ki, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, təhsil və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi əmək bazarına və dünyada baş verən meyllərə uyğun elmin inkişafının maliyyələşdirilməsini qarşıya qoyur. Bu onunla əlaqədardır ki, ali təhsil müəssisələrində yetişdirilən elmi kadrlar ölkənin milli iqtisadiyyatının və dövlətin idarə olunmasında, sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynayırlar. Ona görə də iqtisadi biliklərə əsaslanan tələblərə uyğunlaşmaq üçün gənclərin təhsillə əhatə olunması səviyyəsi qaldırılmalı, ali təhsil, elm, istehsal əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu baxımdan ölkədə elm və təhsilin yeni, müasir infrastrukturları yaradılmalı, innovativ təlim və texnologiyaların tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilməli, sahəyə innovasiya yönəldilməsi tələbata uyğunlaşdırılmalıdır. Faktlar göstərir ki, 2010-2011-ci tədris ilində 51 ali təhsil müəssisəsi olmuşdursa, 2021-2022-ci tədris ilində də 51 ali təhsil müəssisəsi olmuşdur. Bu müəssisələrdə müqayisə edilən dövrdə təhsil alan tələbələrin sayı 140,2 min nəfərdən 212,2 min nəfərə çatmışdır (3, s.215). Burada çalışan professor-müəllim heyətinin sayı 14,9 min nəfər olmuşdur. Burada çalışanların sayı 18164-dən 19754-ə çatmışdır. Onlardan 11,6 min nəfəri (63,8 faizi) tədqiqatla məşğul olmuş (digərləri texnik və köməkçi heyətdir), 2022-ci ildə isə 19,7 min nəfərdən 72,6 faizi tədqiqatçılar olmuşdur. Təhlil göstərir ki, elmə çəkilən xərclər hələ tələbata cavab vermir. Belə ki, dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclər 2005-ci ildə 28,8 milyon manat, 2021-ci ildə isə 151,8 milyon manat olmuşdur. İlk baxışda artım olduğu nəzərə çarpır. Lakin elmə çəkilən xərclər ümumi daxili məhsulda 2005-ci ildə 0,23 faiz olmuşdursa, 2021-ci ildə bu göstərici 0,16 faiz təşkil etmişdir (3,s.218, 235). Fikrimizcə, ölkədə təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, elmi inkişafını təmin etmək və insan kapitalını formalaşdırmaq üçün milli iqtisadiyyatın inkişaf prioritetləri baxımından investisiya dəstəyi mexanizmi yaradılmalı, bu istiqamətlərə çəkilən dövlət xərcləri - dəstəyi artırılmalıdır. Bu baxımdan təhsil və elmin maliyyə təminatı yaxşılaşdırılmalı, sistemli və müntəzəm islahatlar həyata keçirilməlidir. Təhsilin keyfiyyəti və elmin inkişafı ölkə Prezidenti İlham Əliyevin müəyyən etdiyi strategiyada daha dolğun ifadə edilib: "Neft, qaz Tanrıdan verilən böyük nemətdir, biz bundan uğurla və məharətlə istifadə edirik. Amma gec-tez bu təbii sərvətlər tükənəcək və bilik, zəka, səviyyə isə ölkəmizin dayanıqlı inkişafını uzun illər bundan sonra təmin edəcəkdir. Ən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə baxsaq görərik ki, o ölkənin inkişafında aparıcı rol oynayan neft, qaz deyil, bilikdir, elmi-texniki tərəqqidir, yeni texnologiyadır" (8,s.275). Həqiqətən həyat və təcrübə göstərir ki, cəmiyyətin normal inkişafına şərait yaradılması, bu

cəmiyyətin fəaliyyətini tənzimləyən norma və prinsiplərin (hüquqi, iqtisadi, təşkilati, siyasi və s.) elmi əsaslarla yaradılması olduqca vacibdir. Bu isə elm və təhsilin inkişafı ilə əlaqədardır. Əgər bu amillər nəzərə alınmasa, elmi əsaslandırmalar aparılmasa yaxın 50-100 ilə cəmiyyətin inkişafını şərtləndirən bir çox ehtiyatlardan (su, qaz, neft, kömür, meşə materialları, enerji və s.) məhrum qala bilərik. Elmi araşdırma və əsaslandırmalar aparılmasa, xəstəlik və zərərli amillər nəzarətə alınmasa, müayinə və müalicələr səmərəsiz olar. Elmin çox böyük istiqamətləri üzrə və bütün sahələrinin (kimya, fizika, riyaziyyat, təbiət, tibbi və s.) əlaqələndirilmiş təmasda fəaliyyəti və inkişafı indi və gələcəkdə daha aktual olacaqdır.

Elmin və təhsilin təşkili və idarə edilməsi mexanizmi bütün nazirlik, komitə, təşkilat və müəssisələri əhatə etməklə formalaşdırılmış strategiyaya uyğun elmin inkişafı və elmi tədqiqat nəticələrinin tətbiqini tənzimləməlidir. Məlum olduğu kimi respublikamızda "Elm haqqında qanunu (14.VI.2016), "Təhsil haqqında" (19.VI.2009) Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" (02.II.2021), "Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi İnkişaf Strategiyası" (22.07.2022), Dövlət Proqramları, Strateji Yol Xəritəsi, əsasnamələr, qaydalar və digər rəsmi sənədlər qəbul edilmişdir ki, bunlar elm və təhsilin inkişafı əsasında insan kapitalının formalaşdırmağı və daha da inkişaf etdirməyi nəzərdə tutan strateji prioritetlər müəyyən etmişdir. Elmi kadrların hazırlanması və attestasiyası bir-birindən təcrid olunmuş halda aparılır. Milli Elmlər Akademiyası, Ali Attestasiya Komissiyası və Elm və Təhsil Nazirliyi arasında münasibətlər bir mərkəzdən idarə edilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Sahə nazirliklərinin elmi tədqiqat institutları, elmi mərkəzləri, elm və texnika komitəsi və sair bir mərkəzdən idarə oluna bilər.

Araşdırmalar nəticəsində elm və təhsilin inkişafı məqsədi ilə aşağıdakı təkmilləşdirmə mexanizmlərinin hazırlanması və həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

- Məqsəd və vəzifələr kontekstində iqtisadiyyatda elmin təsirinin artırılması üçün elə mexanizmlər yaradılmalıdır ki, o, sonrakı 30-50 ildə ümumi daxili məhsulda elmin payının artırılmasına imkan versin.
- Maliyyə resurslarının hər manatından təyinatına görə elə səmərəli istifadə edilməlidir ki, büdcədən verilmiş vəsaitin elm və təhsildə çalışan işçilərin əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, yeniliklərin istehsala tətbiqi hesabına milli sərvətin artırılmasına müsbət təsir göstərsin.
- Elm və təhsil sahəsində resurslardan elə istifadə edilməlidir ki, nəticələr əlaqələndirilsin, inteqrasiya gücləndirilsin, elmi informasiyanın kommersiyalaşdırılaraq sosial-iqtisadi inkişafa müsbət təsiri düzgün qiymətləndirilsin. Elm və təhsilin maliyyələşdirilməsi elmi tədqiqatların və təhsilin formalaşması xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilsin.
- Dövlətin gələcəyi onun təhsil və keyfiyyətli kadr sistemi, elmi potensialının yaxşılaşdırılması buraya sağlam münasibətdən, idarəetmə və əlaqələndirmədən və bu istiqamətə qoyulan xərclərdən çox asılıdır. Ona görə də bu istiqamət dövlət tərəfindən dəstəklənməli, maddi-texniki baza, müasir infrastrukturların yaradılması, stimullaşdırma tədbirləri həyata keçirilməlidir.
- Beləliklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, artan rəqabətə davam gətirmək üçün

uzunmüddətli inkişafa keyfiyyətli elmi tədqiqatlar və güclü təhsil vasitəsilə insan kapitalının milli sərvətdə iştirak payı artırılmalı, əmək bazarına uyğunlaşdırılmalıdır. Bunun üçün yaradıcılığı və innovasiyaları dəstəkləyən maliyyələşmə mexanizmi və stimullaşdırma sisteminin yaradılmasına ehtiyac daha da artır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. 06.12.2016. 112 s.
2. Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təlimin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı. 06.12.2016.
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Statistlik məcmuə. Bakı, 2022. 746.s.
4. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı, 2021.10 s.
5. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 19-cu kitab. Yanvar 1999-aprel 1999. Bakı, 2006.527 s.
6. Əliyev H.Ə. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Bakı, 1997. 478 səh.
7. Əliyev İ.H. İnkişaf məqsədimizdir. İyirmi ikinci kitab. Avqust 2007-oktyabr. 2007. Bakı, 2015. 400 s.
8. İbrahimov İ.H. Milli iqtisadiyyatın inkişaf amilləri: insan kapitalının formalaşması prioritetləri. Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı, 2018. 496 s. (s.334-342)
9. İbrahimov İ.H. Regionların və işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf istiqamətləri. Bakı, 2022. 240 s.
10. 2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı.16.11.2018. 13 s.
11. İpə-sapa düzülməmiş incilər. Bakı,1993. 272 s.
12. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanda təhsilə və təhsil xadimlərinə qayğısı. Gəncə, 2010. 252 s.

Tatiana Gutium,
Doctor of Economic Sciences, Associate Professor,
Academy of Economic Studies of Moldova,
Republic of Moldova, Chisinau
Email: gutium.tatiana1@gmail.com

DEVELOPMENT OF ECONOMIC RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE REPUBLIC OF MOLDOVA

In the second year after the declaration of state independence by the Republic of Azerbaijan, diplomatic relations were established between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Moldova (1992). The territory of Azerbaijan is 2.6 times larger than the territory of Moldova, and the population is 3.4 times larger too. The population density in Azerbaijan is higher than in Moldova. There are friendly relations between our countries. The Azerbaijani diaspora in Moldova is four times

larger than the Moldovan diaspora in Azerbaijan. An analysis of migration between our countries showed that in 2021, 12 people arrived from Moldova to Azerbaijan for permanent residence, 141 people from Azerbaijan to Moldova, and 142 people in 2022 (Figure 1).

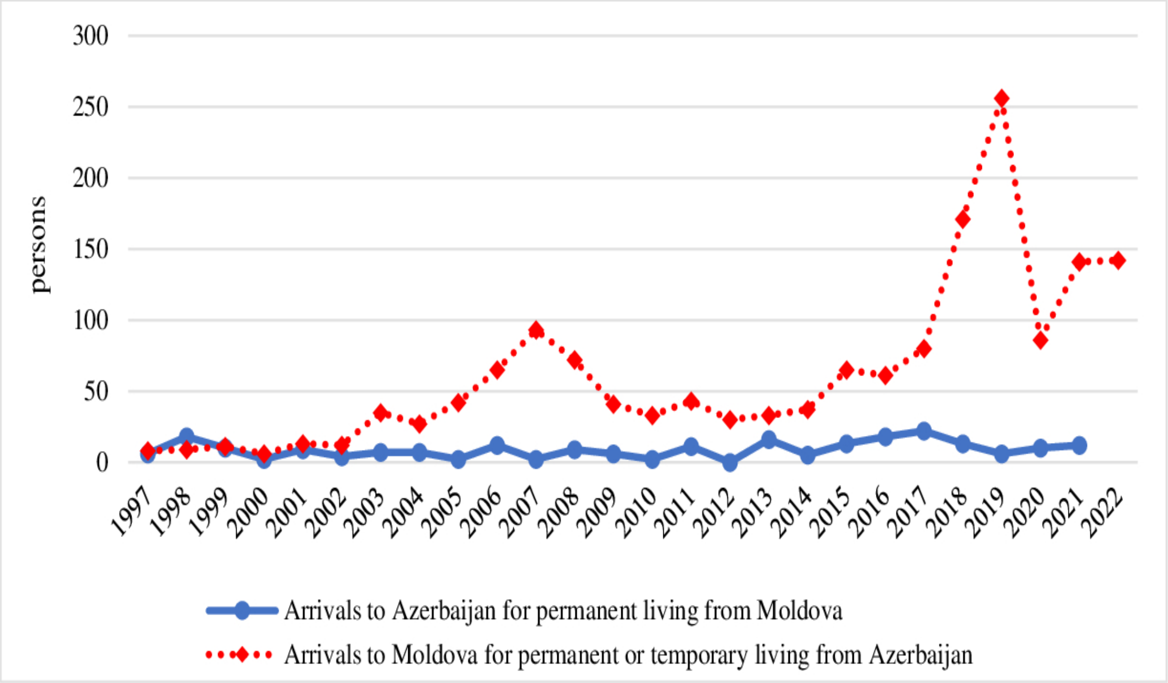

Source: *Author processing based on data of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan [6] and National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova [7].*

Figure 1. Dynamics of migration

In the structure of migration of Azerbaijanis to Moldova, labor migration prevails, and the second purpose of arrival is family migration, immigration for the reunification of Azerbaijani families (Table 1), so Azerbaijani diaspora in the Republic of Moldova is growing. Before the COVID-19 pandemic, emigration from Azerbaijan to Moldova increased by 2.1 times in 2018 and 1.5 times in 2019 compared to the previous year.

Table 1.

Arrivals to Moldova for permanent or temporary living from Azerbaijan and purpose of arrival, persons

Purpose of arrival	2018	2019	2020	2021	2022
For work	67	185	47	101	112
For studies	14	11	9	10	8
Family immigration	39	34	26	25	18
Religious activities, humanitarian and voluntary	0	0	0	0	1
Other causes / reasons	51	26	4	5	3

Source: *Data provided by the National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova [7].*

In the first years of independence, the standard of living in Moldova was higher than in Azerbaijan, but starting from 1998, the level of well-being in Azerbaijan has been increasing, and the gap between the well-being of the two countries has widened. During the financial crisis (2008), the Gross Domestic Product per capita in Azerbaijan was 3.3 times higher than in Moldova (Figure 2).

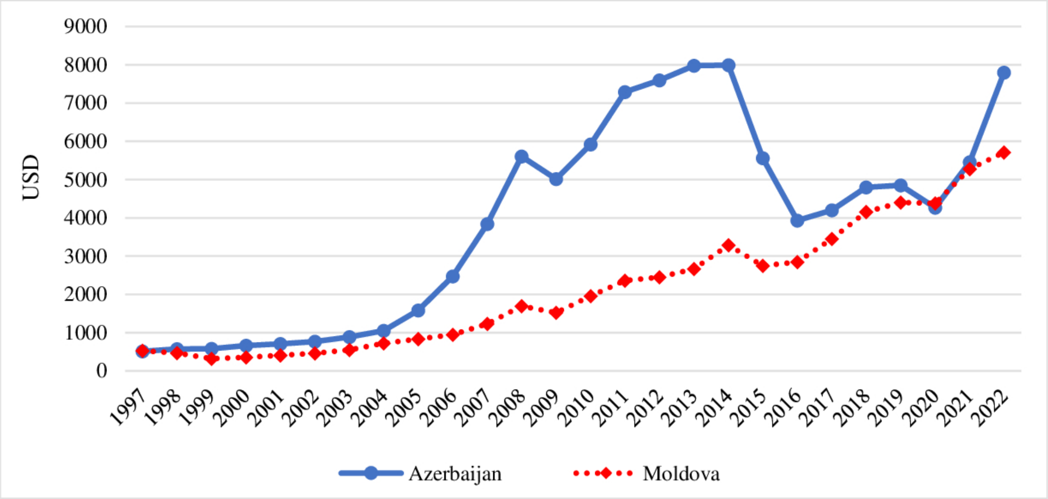

Source: *Author processing based on data of the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan [8] and National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova [7].*

Figure 2. Dynamics of Gross Domestic Product per capita, current prices

The COVID-19 pandemic affected the well-being of the population of both countries, yet in Azerbaijan, the decline was significantly higher (11%), and in Moldova was 1%. As a result, the GDP per capita in Moldova was higher by 2.5% than in Azerbaijan in 2020. But in 2022, a gap was again recorded. The level of well-being in Azerbaijan is 1.4 times higher than in Moldova. This gap will increase, and one of the reasons is the energy crisis. The impact of this crisis on Moldova is much higher since Azerbaijan has energy resources while Moldova does not.

Foreign trade turnover between our countries is growing year by year. The highest level was recorded in 2007 (8936.1 thousand USD) and 2022 (16118.2 thousand USD) (Figure 3).

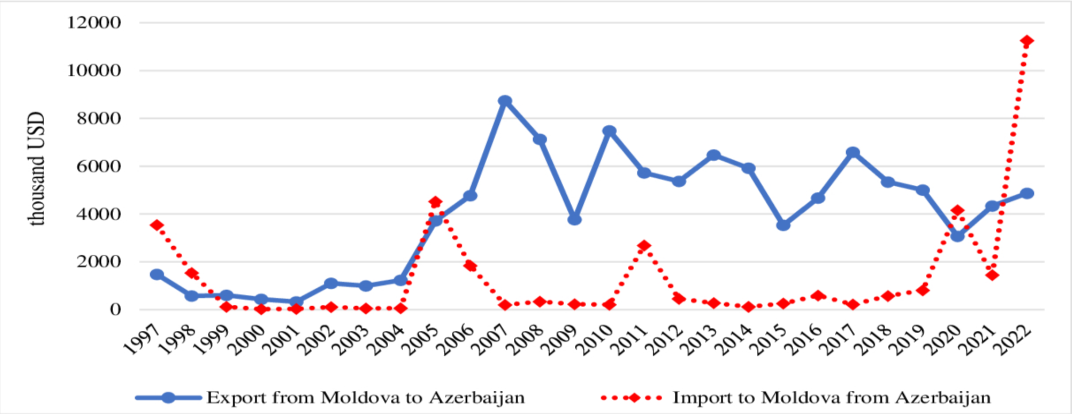

Source: *Author processing based on data of National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova [7].*

The Republic of Moldova exports medicines, pumps, machinery and mechanical appliances, food products, and plastic products to Azerbaijan (Table 2), and the Republic of Azerbaijan exports fuel, fertilizers, tobacco, food products, and tea to Moldova.

Table 2.

Export from Moldova to Azerbaijan by sections, according Combined Nomenclature of Goods, thousand USD

Sections	2018	2019	2020	2021	2022
I. Live animals	117	639	444	620	97
II. Vegetable products	589	247	76	478	805
IV. Prepared foodstuffs	747	1162	1434	928	1056
VI. Products of the chemical	1005	937	675	1090	1585
VII. Plastics and articles	118	94	85	72	112
X. Pulp of wood	2052	412	106	17	89
XIII. Articles of stone	100	156	97	73	136
XV. Base metals and articles	155	774	77	7	56
XVI. Machinery and mechanical appliances	353	519	75	1041	858
XVIII. Optical, photographic	37	20	2	0	68

Source: *Data provided by the National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova [7].*

The structure of exports from Moldova to Azerbaijan is constantly changing. The main export product groups in 2018 were “Pulp of wood” (38,42%), “Products of the chemical” (18.81%), and “Prepared foodstuffs” (13,98%), in 2020: “Prepared foodstuffs” (46.69%), “Products of the chemical” (21,98%) and “Live animals” (14,45%), and in 2022 the first place were “Products of the chemical” (32,61%), followed by “Prepared foodstuffs” (21,71%) and “Machinery and mechanical appliances” (17,64%). In the year of the COVID-19 pandemic, export of “Machinery and mechanical appliances” fell by seven times, and in the next 2021, it increased by 14 times.

“Mineral products” account for the largest share in the structure of imports to Moldova from Azerbaijan in 2021, but “Products of the chemical” in 2020 and 2022 (Table 3). An analysis of the structure of exports and imports showed that in 2018-2021, exports from Moldova to Azerbaijan were more diversified than imports from Azerbaijan to Moldova. Import diversification increased in 2022. During the analyzed period, the following goods were imported for the first time:

– 1806 “Chocolate and other food preparations containing cocoa” (147.45 thousand USD);

– 1905 “Bread, pastry, cakes, biscuits and other bakers' wares” (247.58 thousand USD);

– 2713 “Petroleum coke, petroleum bitumen and other residues of petroleum oils” (2661.63 thousand USD);

– 3820 “Anti-freezing preparations and prepared de-icing fluids” (72.16 thousand USD);

– 7010 “Carboys, bottles, flasks, jars, pots, phials, ampoules and other containers, of glass” (62.51 thousand USD).

Table 3.

Import to Moldova from Azerbaijan by sections, according Combined Nomenclature of Goods, thousand USD

Sections	2018	2019	2020	2021	2022
II. Vegetable products	380	437	166	151	113
IV. Prepared foodstuffs	131	140	127	271	595
V. Mineral products	0	209	356	649	3825
VI. Products of the chemical	0	13	3387	333	6560
VII. Plastics and articles thereof	2	4	0	0	0
X. Pulp of wood	0	3	2	10	1
XIII. Articles of stone; glass and glassware	0	0	0	0	63
XV. Base metals and articles	61	0	15	29	80
XVIII. Optical, photographic	0	0	59	7	19

Source: *Data provided by the National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova [7].*

The competitiveness of goods is one of the decisive factors in the restructuring of the national economy and the diversification of foreign trade [3, p.71]. The state must develop the branches that have registered a comparative advantage, that is, to reallocate the available resources from the sector considered with disadvantages to those with relative advantages. The symmetrical comparative advantage indices of section *j* on the foreign market ($IACSE_j$) can be used to analyze the competitiveness of domestic goods in the foreign market [4, p.136]:

$$IACSE_j = \left[\frac{(X_j)/(X_j + M_j)}{\sum_{j=1}^{n}(X_j)/\sum_{j=1}^{n}(X_j + M_j)} - 1 \right] \div \left[\frac{(X_j)/(X_j + M_j)}{\sum_{j=1}^{n}(X_j)/\sum_{j=1}^{n}(X_j + M_j)} + 1 \right] \qquad (1)$$

where: X_i – export volume of section *j*;

M_i – import volume of section *j*.

Based on the research results, we can conclude that it is necessary to develop not only the agri-food sector [1] but also the branches that produce goods that have a comparative advantage [9]: machinery and mechanical appliances, plastics and articles thereof, pulp of wood, miscellaneous manufactured articles, optical measuring, glass and glassware (Table 4). The development of these branches will increase the export potential of the Republic of Moldova and, as a result, reduce the deficit of the current account of the balance of payments.

Table 4.

The symmetrical comparative advantage index of section on the foreign market

Sections	2018	2019	2020	2021	2022
I. Live animals	0.0511	0.0746	0.4038	0.1433	0.5365
II. Vegetable products	-0.1953	-0.4088	-0.1517	0.0073	0.4882
III. Prepared foodstuffs	-0.0295	0.0178	0.3676	0.0163	0.3589
IV. Mineral products	–	-0.9821	-1.0000	-1.0000	-1.0000
V. Products of the chemical	0.0511	0.0677	-0.4374	0.0109	-0.2156
VI. Plastics and articles thereof	0.0426	0.0541	0.4038	0.1433	0.5364
VII. Pulp of wood	0.0511	0.0706	0.3954	-0.0884	0.5320
VIII. Textiles and textile articles	0.0391	0.0572	-1.0000	-1.0000	-1.0000
IX. Articles of stone; glass and glassware	0.0511	0.0745	0.4038	0.1433	0.3891
X. Base metals and articles	-0.1152	0.0746	0.3285	-0.6019	0.1544
XI. Machinery and mechanical appliances	0.0511	0.0746	0.4038	0.1433	0.5365
XII. Optical, photographic	0.0511	0.0746	-0.8442	-1.0000	0.4451
XIII. Miscellaneous manufactured articles	0.0511	–	0.3965	–	0.5365

Source: *Author's calculations.*

For a complete analysis of the competitiveness of Moldovan goods on the Azerbaijani market, it is necessary to calculate the index of revealed symmetric comparative advantage on the foreign market of the group of goods/section *i*, country of origin *A* ($RSCAF_i^A$) [4]:

$$RSCAF_i^A = \frac{\frac{XMCR_i^A}{XMCR^A} - 1}{\frac{XMCR_i^A}{XMCR^A} + 1} \times 100\% \qquad (2)$$

where: $XMCR_i^A$ – export/import coverage ratio of group of goods/section *i*, country of origin *A*;

$XMCR^A$ – export/import coverage ratio of country *A*.

The following goods manufactured in Moldova registered the highest comparative advantage: plastics and articles thereof (99,98%), edible fruit and nuts (94,23%), miscellaneous edible preparations (92,36%), preparations of vegetables, fruit and nuts (84,35%), optical, measuring, checking, precision, medical or surgical instruments and apparatus (78,91%), glass and glassware (66,98%). The Republic of Azerbaijan exports the following competitive goods to the market of the Republic of Moldova: tea, fertilizers, cocoa preparations, sugar confectionery, tobacco and manufactured tobacco

substitutes, mineral fuels, mineral oils and products of their distillation, soap, organic surface active agents, washing preparations, printed books, newspapers, pictures, articles of apparel. Textiles and textile articles made in Moldova were competitive in 2018-2019, but ones made in Azerbaijan were competitive in 2020-2022 (Table 5).

Table 5.

The index of revealed symmetric comparative advantage on foreign market of section, %

Sections	2018	2019	2020	2021	2022
I. Vegetable products	-71.39	-83.28	-23.72	2.96	88.58
II. Prepared foodstuffs	-23.81	14.38	87.70	6.84	60.82
III. Mineral products	–	-99.75	-100.00	-100.00	-100.00
IV. Products of the chemical	–	84.02	-57.48	4.48	-28.25
V. Plastics and articles thereof	72.57	58.73	–	–	99.98
VI. Pulp of wood	–	90.48	97.05	-27.90	98.91
VII. Textiles and textile articles	63.11	63.84	-100.00	-100.00	-100.00
VIII. Articles of stone; glass and glassware	–	99.92	–	–	66.98
IX. Base metals and articles	-57.23	–	75.36	-85.78	23.69
X. Optical, photographic	–	–	-90.40	-100.00	78.91

Source: *Author's calculations.*

In addition to developing foreign economic relations, it is necessary to develop tourism activities between the Republic of Moldova and the Republic of Azerbaijan. First of all, it needs to organize direct flights between countries [2] [10]. Even though national cuisines have their characteristics, they still have similarities since some of the products used are identical. Both countries have a rich cultural history. There are many picturesque places.

Conclusion

There are one hundred and twenty-six Azerbaijani companies in Moldova. Moldova is interested in joint investment projects, the creation of joint ventures [11], participation of Azerbaijani partners in the work of Free Economic Zones and Industrial Parks. Moldovan companies are also interested in investing in the Azerbaijani economy.

The Republic of Moldova has made significant progress in information technology. Companies such as Endava and Inther Software Development have opened their branches in Moldova, where they recruit mainly Moldovan specialists. Thus, there are huge opportunities for Moldova-Azerbaijan cooperation in this area. Investments can be made through existing and new joint ventures, through the exchange of experience and participation in the development of such sectors of the economy as information technology, agriculture, including viticulture and wine production, the production of food and agricultural machinery, as well as woodworking, the production of furniture, and carpets.

Acknowledgments

The study was led within the project of the State Program 20.80009.0807.38 "Multidimensional evaluation and development of the entrepreneurial ecosystem at national and regional level to boost the SME sector in the Republic of Moldova", financed from the state budget of the Republic of Moldova.

References:

1. Duca, G., Stratan, A., Gutium, T. Competitiveness of Moldova's Agri-food Trade: Challenges and Perspectives. E3S Web of Conferences, 2023, Volume 409, 06008.

2. Godjaeva, E.M. Ways of Further Development of the Non-Oil Sector of Azerbaijan. Competitivitatea și inovarea în economia cunoașterii (Competitiveness and Innovation in the Knowledge Economy). 2019, pp. 199-204.

3. Gutium, T. Classification of the competitiveness' factors and new approaches to assessing the competitiveness. Economy and sociology. 2018, no. 2, pp. 65-74.

4. Gutium, T. Competitivitatea bunurilor autohtone pe piața internă și piețele externe. Creșterea economică calitativă: aspecte teoretice și practice: conferința științifică internațională, 27 februarie 2014. Chișinău: ASEM, 2014, pp. 131-138.

5. Gutium, T. Methodology for the calculation of new indicators for assessing the competitiveness of goods. Economy and sociology. 2020, no. 1, pp. 74-85.

6. Population. The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Available at: https://www.stat.gov.az/source/demoqraphy/?lang=en

7. Statistical databank "Statbank". National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova. Available at:
https://statistica.gov.md/pageview.php?l=en&idc=407&nod=1&

8. System of national accounts and balance of payments. The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Available at:
https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/?lang=en

9. Stratan, A., Gutium, T. Challenges and incentives for the growth of the competitiveness of the Moldovan economy. Quality Assurance as the Main Factor of Competitive Economic Development. Proceedings of the International Scientific – Practical Conference Dedicated to the 99th Birthday Anniversary of Nationwide Leader Aliyev, May 5, 2022. Baku: Baku Business University Press, 2022, pp. 17-22.

10. Годжаева Э. М. Экономическая эффективность туристской деятельности на современном этапе управления туристскими предприятиями. Економічний вісник Донбасу. 2019, № 1(55), стр. 124-128.

11. Перчинская, Н., Гутюм, Т. Причины снижения конкурентоспособности экономики Молдовы. Россия и новые государства Евразии. 2017, № I (XXXIV), стр. 101-108.

Сверлов Алексей Сергеевич,
кандидат экономических наук,
Белорусский Государственный
Экономический Университет,
Email:alekseisv@mail.ru;
Гаджиева Лейла Ариф кызы,
доктор философии по экономике,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC),
Email: hajiyeval@mail.ru

ПРАКТИКА ВНЕДРЕНИЯ ИННОВАЦИЙ В ПРОМЫШЛЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО: ОПЫТ ПРЕДПРИЯТИЙ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ И ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ БЕЛОРУССКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В ИННОВАЦИОННОЙ СФЕРЕ

Между Республикой Беларусь и Азербайджанской Республикой сложились устойчивые двухсторонние отношения, которые касаются не только двухсторонней торговли, но и выполнения ряда совместных мероприятий, направленных на развитие экономик двух стран [1, 2]. В Азербайджанской Республике реализуется программа по развитию ненефтяного сектора экономики. Азербайджан участвует в ряде международных проектов, предусматривающих использование комплексной промышленной продукции, пассажирских и грузовых транспортных средств, карьерной техники, а также формирует инфраструктуру внутреннего рынка по продвижению сложной технологической продукции. В Азербайджане выполняется программа «Azerbaijan Digital HUB», которая «направлена на превращение Азербайджана в региональный Цифровой Центр» [3]. Так же как и в белорусской Программе, в Азербайджане особое внимание придают созданию соответствующей инфраструктуры. Подобная функция возложена по предприятия телекоммуникаций и, в частности, на компанию «AzerTelecom». Деятельность этой компании основана на сотрудничестве с предприятиями других отраслей экономики Азербайджана. Так, проекты, выполняемые в сотрудничестве с ЗАО «Азербайджанские железные дороги», позволят Азербайджану «обеспечит построение сетевых соединений с телекоммуникационными операторами соседних стран в направлениях Север-Юг и Восток-Запад» [3]. Выполняются и иные проекты по цифровизации экономики Азербайджана, в т.ч. связанные с транспортом и логистикой.

В настоящее время Азербайджан по показателям развития ИКТ занимает 65

место в мире и является лидером среди стран Южного Кавказа. Согласно отчету Международного Союза Телекоммуникаций (ITU) «State of Broadband Report 2018», по показателям охвата Интернет страна занимает лидирующие позиции среди стран СНГ. Индекс развития ИКТ достиг 6,5 в 2020 г., что в 2,5 раз выше уровня 2005 г. В Азербайджанской Республике также выполняются мероприятия по цифровизации экономики страны. Среди выполненных мероприятий, способствующих развитию цифровой экономики в стране, прежде всего, необходимо отметить:

- принятие Государственной Программы по расширению цифровых оплат в Азербайджанской Республике в 2018-2020 гг., утвержденной Указом Президента Азербайджанской Республики;
- создание службы Асан хидмет – государственное агентство по оказанию услуг (в том числе, и онлайн-услуг) гражданам;
- создание Агентства устойчивого и оперативного социального обеспечения (ДОСТ);
- принятие ряда указов и законодательных актов в связи с созданием электронного правительства;
- цифровизацию многих функций в государственных структурах.

В перспективе развитию цифровой экономики Азербайджана будет способствовать решение таких задач как:

- создание нормативов по регулированию цифровой среды в Азербайджанской Республике;
- подготовка квалифицированных кадров, обладающих соответствующими цифровыми навыками;
- решение проблем с информационной безопасностью;
- развитие информационной инфраструктуры;
- развитие информационных технологий;
- переход к цифровому государственному управлению.

Практика предпринимательской деятельности показывает, что долгосрочное взаимовыгодное экономическое сотрудничество складывается в случае существенного увеличения присутствия национальных производителей в экономике страны-партнере.

Коммерциализация интеллектуального капитала с применением цифровых информационных технологий позволит белорусским предприятиям оптимизировать производственный процесс и увеличить свое присутствие не внутреннем рынке Азербайджана. Прежде всего, это связано с развитием инфраструктурной части цифровой экономики и рынком интеллектуального капитала. Более того, в настоящее время невозможно ни эффективно организовать предпринимательскую деятельность предприятия, ни применить предприятию перспективные инструменты коммуникаций и методы конкурентной борьбы, в случае если не созданы условия развития цифровизации экономики страны.

Для решения задачи формирования и развития цифровой экономики, основанной на использовании интеллектуального капитала, в Республике Беларусь приняты правовые акты, и созданы условия для ее развития. Так, Декретом Президента №8 от 21.12.2017 г. предусмотрены правовые нормы, которые оказывают значимое положительное влияние на развитие IT индустрии Беларуси, что

существенно повышает конкурентоспособность белорусских предприятий, в т.ч. на международных рынках. В Республике Беларусь принята государственная программа развития цифровой экономики и информационного общества на 2016–2020 гг. с общим объемом финансирования 44,9 млн. руб.

Несмотря на имеющиеся правовые, экономические и организационные условия, в цифровой экономике Беларуси имеются еще нерешенные задачи. Наиболее существенной из них является слабая связь между использованием интеллектуального капитала предприятиями и организациями Республики Беларусь с внедрением информационных технологий в предпринимательскую деятельность, что в настоящее время требуется для ведения эффективной деятельности на международных рынках.

В двухсторонних отношениях не в полной мере использованы резервы их качественной и количественной составляющей, в т.ч. в связи с недостаточно высоким уровнем развития интеллектуального капитала предприятий двух стран [4,5]. Так, перспективный параметр развития внешнеторгового оборота, поставленный президентами двух стран еще в конце 2016 г. в сумме 700 млн. долл. США, до сих пор не достигнут. Существуют проблемы присутствия белорусских предприятий на внутреннем рынке Азербайджана и применения белорусского интеллектуального капитала в развитии ненефтяного сектора экономики Азербайджанской Республики и т.д.

Потенциал накопленных нематериальных активов промышленных предприятий значимо определяется экономическим потенциалом предприятий и финансированием НИОКР. У зарубежных предприятий удельный вес затрат на исследования достигает 15%. Практика предпринимательской деятельности показывает, что увеличение объемов финансирования инноваций и создание так называемого гудвилла увеличивается по мере организации видов деятельности, производства которых предполагают использование технологий V-VI технологического уклада [6, с.53]. Так, корпорация Intel сосредоточила объем гудвилла в сумме 26,9 млрд. долл. США.

Показательным в данном случае является сравнение с белорусским ОАО «Интеграл». По оценкам на 31.12.2020 г. объем всех активов этого предприятия достигает 200,0 млн. долл. США, при этом величина нематериальных активов оценивается в сумме 13,1 млн. долл. США [7]. Эффективная деятельность иных инновационно-активных предприятий также сопровождается устоявшимися тенденциями. Среди них удельный вес расходов на исследования в объем объеме продаж. Например, у компании Huawei рассматриваемый показатель достигает 22,4%.

У малой компании Nova, которая занята разработками в сфере микроэлектроники, аналогичный уровень рассматриваемого показателя. Отдельные малые предприятия технологичных отраслей ориентированы на использование результатов своих исследований для получения паушальных платежей и роялти. Например, компания Aware. У этого малого предприятия расходы на исследования в области микроэлектроники достигают 50% объема продаж.

Уровень рассматриваемого показателя у менее технологичных предприятий, как правило, составляет 4-5%. В тоже время в абсолютном выражении объемы финансирования превышают расходы на исследования, например, по

Беларуси в целом. Показательным примером является деятельность Mercedes. Ежегодные расходы предприятия на исследования составляют 5,5 млрд. евро.

В таких условиях участие в создании совместных с Азербайджаном НМА, инструментов развития и внедрения элементов цифровой экономики в деятельность субъектов хозяйствования на международном уровне является достаточно актуальной задачей. Прежде всего, это относится к организации движения финансовых потоков, обеспечения их безопасности и оценке возможности создания собственной криптовалюты, чему будет способствовать развитие инфраструктуры рынка.

Усилия белорусских производителей должны быть направлены на содействие развитию ненефтяного сектора экономики Азербайджанской Республики, техническую поддержку и сопровождение поставок и эксплуатации комплексной технически сложной промышленной продукции, произведенной с учетом стандартов Республики Беларусь и ЕАЭС. Постоянная эксплуатация изделий белорусской промышленности специалистами Азербайджана требует не только обучения профессиональным навыкам обращения с ней, но и содействия в обслуживании изделий, включая практикоориентированные подходы обучения и повышения квалификации.

Поэтапное развитие качественно иного интеллектуального капитала основано на дифференцированном селективном его применении в отраслях экономики страны. Необходимо не просто улучшить его, а качественно его развить. Подобный подход предполагает не столько обучение отдельным перспективным направлениям, а решение всего комплекса задач, связанных с получением и применением новых знаний на практике.

Уникальность положения Республики Беларусь и Азербайджанской Республики позволяет на принципе комплементарности экономических и социальных систем достичь качественного улучшения интеллектуального капитала. Преимущества, связанные с применением НМА в Республике Беларусь и Азербайджанской Республике, позволяют субъектам рынка не только развивать интеллектуальный капитал, но и расширить товарную номенклатуру, улучшить качество и свойства товара, а также оптимизировать численность занятых и автоматизировать производство.

Научно-исследовательские центры промышленных предприятий Республики Беларусь и белорусские учреждения образования обладают достаточным уровнем компетенции и накопленного опыта, чтобы содействовать наращиванию интеллектуального капитала Азербайджанской Республики в сфере развития ненефтяного сектора. В таких условиях взаимодействие системы образования Беларуси, с одной стороны, и возможностей широкого применения подготовленных специалистов в различных перспективных отраслях Азербайджана, с другой стороны, станет основой для формирования организационно-экономического механизма развития интеллектуального капитала двух стран, сформированной под влиянием объективных рыночных условий. В Азербайджанской Республике успешно может быть применен опыт белорусских предприятий в части применения перспективных подходов, например, форсайтинга и т.д., для развития интеллектуального капитала. Это будет способствовать усилению роли не только промышленного производства республики, но и ее инфраструктурной

составляющей, а также развитию сферы промышленных услуг. В совокупности с оптимальным применением организационно-распорядительных методов управления рыночные условия позволят сосредоточить усилия на рациональном векторе развития интеллектуального капитала двух стран, оказав существенное влияние не только на социальную систему и экономику каждой республики, но и на все составляющие интеллектуального капитала.

Таким образом, в Беларуси и Азербайджане выполняются программы экономического развития, в т.ч. способствующие качественному вовлечению инноваций и нематериальных активов в производственный процесс. Программными документами Азербайджана предусматривается развитие таких отраслей, как строительная, химическая, нефтехимическая отрасль, легкая промышленность, машиностроение и развитие отдельных отраслей сферы услуг. Программы Республики Беларусь позволили сформировать не только промышленный комплекс, но и мотивировать предприятия вовлекать в производство нематериальные активы. Это позволяет белорусским предприятиям выпускать практически все товары, которые необходимы для функционирования перспективных отраслей и направлений развития экономики Азербайджана. В таких условиях для белорусских предприятий на внутреннем рынке Азербайджана существуют достаточно большие перспективы и возможности как в части применения интеллектуального капитала и нематериальных активов на высоко прибыльных рынках зарубежной страны, так и в части удержания этого рынка посредством обоснования целесообразности использования преимущественно белорусских разработок, патентов и комплектующих промышленными предприятиями Азербайджана.

Список использованной литературы:

1. Киреев А.П. Международная экономика. В 2-х ч. – Ч. I. Международная микроэкономика: движение товаров и факторов производства. Учебное пособие для вузов / А.П. Киреев – М.: Международные отношения, 1997. – 417 с.

2. Солодовников С.Ю. Структурная политика и модернизация реального сектора / Солодовников С.Ю.// Вестник Коми республиканской академии государственной службы и управления. Серия: теория и практика управления. – 2018 г. № 20(25). – С. 58-65.

3. Интерфакс Азербайджан. Информационное агенство [Электронный ресурс] / Цифровая экономика: Возможности, открывающиеся перед Азербайджаном. – Баку, 2020. – Режим доступа:https://interfax.az/view/778721. – Дата доступа: 08.01.2020.

4. Сверлов А.С. Инновационная деятельность белорусских промышленных предприятий в условиях их адаптации к рыночной динамике / Сверлов А.С. // Экономика. Управление. Инновации. – 2017. № 1. – С. 42-46.

5. Гахович Н.Г. Электрические компоненты как драйвер экспорта продукции машиностроения Украины / Гахович Н.Г.// Проблемы прогнозирования и государственного регулирования социально-экономического развития: материалы XVII Междун. науч. конф., Минск, 20-21 окт. 2016 г. Том. 2 / НИЭИ М-ва экономики Респ. Беларусь; редкол.: А.В. Червяков [и др.]. – Минск, 2016. – С. 20-22.

6. Оценить структуру промышленности Республики Беларусь и выявить особенности инновационного развития промышленного комплекса страны: отчет

о НИР (промежут.) / УО «Белорусский государственный экономический университет» ; рук. темы А.С. Сверлов. – Минск, 2022. – 121 с. –№ ГР 20212146.
7. Данные о результатах хозяйственной деятельности предприятия [Электронный ресурс] / Сайт компании ОАО «Интеграл». 2022. – Режим доступа: https://integral.by/sites/default/files/balans_konsolidirovannyy_na_31.12.2020.pdf – Дата доступа : 19.10.2022.

Əliyev Əli İmaş oğlu, dosent,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Email: fyi.s@mail.ru

İNSAN KAPITALININ İNKİŞAFI VƏ MÜASİR UNİVERSİTET MODELLƏRİ

Cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsi ölkənin iqtisadi artımını təmin edən insan kapitalının əhəmiyyətinin artması ilə xarakterizə olunur ki, bu da ölkənin təhsil sisteminin, o cümlədən ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyət səmərəliliyinin yüksəldilməsini tələb edir. İnsan kapitalı insanın öz həyatı dövründə əldə etdiyi və peşə fəaliyyətində istifadə etdiyi bilik, bacarıq və qabiliyyətinin məcmusudur. Mütəxəssis hazırlığının keyfiyyət parametrləri daha mütərəqqi universitet modelinin formalaşdırılması və inkişafı ilə sıx bağlıdır. Xüsusilə, indiki dövrdə, yəni rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, dördüncü sənaye inqilabının çağırışları bu məsələni daha da aktuallaşdırır.

Məqalədə müəllif universitet modellərinin yaranması tarixini və zəruriliyini araşdırır, onların xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir, həmçinin müasir mərhələdə "Universitet 4.0" modelinin formalaşdırılması prinsiplərini müəyyənləşdirir və onun üstünlüklərini əsaslandırır.

Cəmiyyətdə universitetin rolu, onun missiyası və mühüm vəzifələri ilə bağlı məsələlər yüzilliklər ərzində elmi və ictimai müzakirələrin predmeti olaraq qalır. Cəmiyyətdə, iqtisadiyyatda və mədəniyyətdə baş verən dəyişikliklərin çoxəsrlik bənzəri layihə kimi universitet haqqında təsəvvürlərin dəyişməsinə səbəb olmuş, onun inkişaf istiqamətlərinin çox tərəfli olduğunu sübut etmişdir. Müasir dövrdə bütün maliyyə aktivlərini, iqtisadi dəyəri qabaqlayan bilik ictimai transformasiyanın istiqamətini müəyyən edir. Eyni zamanda, hazırkı mərhələdə dünya bazarında elmtutumlu məhsulların illik dövriyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmaqda davam edir [5]. Əgər əvvəllər iqtisad elmində və təcrübəsində diqqət mərkəzində insanın mövcud potensialından daha səmərəli istifadə problemi dururdusa, indi isə insan kapitalının müasir sosial-iqtisadi sistemin inkişafının əsası olduğunu qəbul edərək onun formalaşması və inkişafı məsələlərinə daha çox diqqət yönəldilir. Bəllidir ki, insan kapitalının əsasını təşkil edən biliklərin, bacarıqların və səriştələrin (kompetensiyaların) əldə edilməsi və toplanmasını təmin edən həlledici vasitə təhsildir.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda insan kapitalının miqyası (kəmiyyəti, səviyyəsi) olduqca yüksəkdir, lakin əldə edilmiş biliklərin real istifadəsinin miqyası (kəmiyyəti, səviyyəsi) olduqca aşağıdır. Məsələn, məhsul istehsalına zaman məsrəfləri

(bir adam-saata), bir təhsil alana yönəldilən xərclər və s. kimi göstəricilərin müqayisəsi vəziyyətin ürəkaçan olmadığını göstərir. Əlbəttə ki, belə mənzərənin yaranmasının əsas səbəblərindən biri insan kapitalının formalşmasında və inkişafında əvəzsiz rolu olan institutların, o cümlədən universitetlərin səmərəliliyinin aşağı olmasıdır.

Yaşadığımız müasir dövr əvvəlkilərdən rəqəmsal texnologiyaların inkişafı, qloballaşmanın səviyyəsinin artması, informasiya ilə işləməyin texnologiyalarının, üsul və metodlarının dəyişməsi və s. ilə fərqlənir. Məntiqi olaraq obyektin mövcudolma şərtlərinin (şəraitinin) dəyişməsi obyektin özünə təsir edir. Deməli, rəqəmsallaşma şəraitində insan kapitalının formalaşması prosesinin əsas iştirakçıları müasir universitet modelləridir və ona görə də insan kapitalının kəmiyyət və keyfiyyətinin yüksəldilməsi onları inkişaf etdirmədən və fəaliyyət sərhədlərini genişləndirmədən mümkün deyildir.

Müasir dövrdə mütəxəssislər (tədqiqatçılar) insan kapitalının formalaşdırılmasını və inkişaf etdirilməsini təmin edən bir neçə universitet modellərini fərqləndirirlər. Onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Universitet modeli dedikdə ali təhsil müəssisəsində təhsil prosesinin təşkili, onun idarəedilməsi prosesi başa düşülür və onu müxtəlif prinsiplər üzrə fərqləndirmək olar. Adətən, universitetlərin seçilməsi onların milli və dünya reytinq cədvəlində mövqelərinə, təhsil haqqının məbləği, karyera perspektivləri kimi kriteriyalara əsaslanır. Lakin çox vaxt universitetin hansı modellə işlədiyi kriteriyası diqqətdən kənardan qalır. Elmi-texniki biliklərin və sənayenin inkişafı ali təhsilə yeni yanaşmanı tələb edir. Yeni universitet modellərinin ortaya çıxması belə başlamışdır. Klassik universitet modelləri arasında ən geniş yayılmışlarına Humboldt, Nyuman universitet modelini, universitetlərin kontinental modelini, “Universitet 1.0” və “Universitet 2.0” modellərini aid etmək olar.

Humboldt universitet modeli 19-cu əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Alman filosofu, ictimai xadimi Vilhelm von Humboldt Berlin universitetinin yaradıcısıdır. Onun ideyasının əsas məqsədi bacarıq, elm və tədqiqatı birləşdirərək insana tam akademik təhsil verməkdən ibarətdir. Belə universitetin tələbələri təhsil predmetini özləri seçir və təhsildən sonra geniş biliklər dairəsi ilə ixtisaslaşmış mütəxəssis dünyasına çıxırdı.

Con Henri Nyumanı (ingilis alimi və ilahiyyatçısı, “Universitet ideyası” kitabının müəllifi) universitet modelinin əsas tezislərinə aid etmək olar:

- şəxsiyyətin inkişafına istiqamətlənən humanist pedaqogikanın inkişaf etdirilməsi;
- universitetin elmi və intellektual funksiyalarına böyük diqqət yetirilməsi;
- tələbələrin şəxsi (özünü) inkişafını reallaşdırması üçün şəraitin yaradılması;
- akademik predmetlərin (fənlərin) və təhsil üsullarının sərbəst seçilməsinin təmin edilməsi.

Universitetlərin kontinental modeli 20-ci əsrdə Almaniya, Hollandiya, İsveç və s. Kimi Avropa ölkələrində yayılmağa başlamışdır. Belə modelin fərqləndirici xüsusiyyətlərinə aid edilirdi: universitet həyatında dövlətin güclü iştirak etməsi, tələbələrin dəqiq ixtisaslaşmasına məcburi diqqət yönəldilməsi, universitetlə biznes arasında qarşılıqlı əlaqələrin olmaması, geniş akademik təhsil, uzaqlaşmaq (ayrılmaq) mümkün olmayan ciddi tədris planı. Kontinental model seçilmiş predmet (fənn) üzrə dərin xüsusi bilikləri nəzərdə tutur və bu günə qədər ölkəmizdə bu modelin tətbiqinə rast gəlinir.

Ötən əsrdə şərti olaraq “Universitet 1.0” və “Universitet 2.0” adlandırılan yeni universitet modelləri işlənib hazırlanmışdır. Bəs bu modellər artıq köhnəlmiş klassik tiplərdən nə ilə fərqlənir? “Universitet 1.0” modelində ali tədris müəssisələri əsas diqqəti məhz zəruri biliklərin əldə edilməsinə yönəldirdi. Təhsil prosesi standart şablon (nümunə, model) üzrə davam edirdi.

“Universitet 2.0” modelində təhsil alanlar yalnız xüsusi (ixtisaslaşdırılmış) deyil, daha geniş fənlərarası biliklər əldə edirdilər. Hətta elmi tədqiqatlarda iştirak edə bilərdilər. Onu da qeyd edək ki, məhz bu modellər əsasında “Universitet 3.0” və “Universitet 4.0” kimi müasir universitet tipləri inkişaf etməyə başlamışdır.

Klassik universitet modelləri öz zamanı üçün uyğun idi. Lakin müasir mərhələdə, yəni rəqəmsal texnologiyaların ortaya çıxması sadəcə yaxşı mütəxəssisə deyil, kreativ (yaradıcı), komanda ilə işləməyi bacaran, strateji düşüncəyə, inkişaf etmiş yumşaq və sərt bacarıqlara sahib peşəkarlara tələbatı artırmışdır. Bütün bu dəyişikliklər və yeni cəmiyyətin tələbləri yeni universitet modellərinin inkişafına gətirib çıxarmışdır. Onların başlıca vəzifəsi müasir dövrün çağırışlarına cavab vermək, bütün həyatı boyu öyrənən və müxtəlif kompetensiyaları uzlaşdırmağa (birləşdirməyə) qadir mütəxəssisləri hazırlamaqdır. Avropa ölkələrinin qəbul etdiyi ən geniş yayılmış (məşhur) Baloniya sistemidir. Ona nəinki müasir ali təhsil müəssisələrində rast gəlmək olar, hətta bir neçə model (tədqiqat universitet, şəbəkə universitet, atlantik universitet, “Universitet 3.0” və “Universitet 4.0” modelləri) də mövcuddur.

Müasir universitetlərin ən diqqət cəlb edən xüsusiyyətlərindən biri təhsilin texnologiyalaşdırılmasıdır.

Tədqiqat universiteti modeli digərlərindən müxtəlif fənlər üzrə fəal elmi tədqiqatların həyata keçirilməsilə fərqlənir. Belə universitetlərin əsas əlamətlərinə - fənlərarası elmi tədqiqat, universitetin tədris və elmi funksiyalarının sıx əlaqəsi, innovasiya layihələrində fəal iştirak etmək, əhalinin bütün təbəqələri üçün təhsilin əlçatanlığı, tələbələrin və müəllimlərin yaradıcı fəaliyyətini aid etmək olar.

Şəbəkəli universitet ali təhsil müəssisələrinin böyük bir şəbəkədə birləşməsini xarakterizə edən təhsil modelidir. Tələbələr maksimum geniş və kompleks biliklər əldə edərək, müxtəlif universitetlərə rahat yerini dəyişə bilər.

Müasir atlantik universitet modeli ABŞ, İngiltərə və İrlandiya ölkələri üçün xarakterikdir. Bu modelin fərqləndirici xüsusiyyətlərinə universitetlərin bizneslə fəal qarşılıqlı əlaqəsini, universitetlərin ölkənin və regionun iqtisadi və sosial inkişafına təsir etməsini, elmi fəaliyyət və əldə edilən nailiyyətlərin bazara istiqamətlənməsini və s. aid etmək olar [9].

“Universitet 3.0” modeli “Universitet 2.0” modelinin məntiqi davamıdır. Bəzən buna “sahibkarlıq universiteti” də deyirlər. Bu modeldə ilk plana təhsil proseslərinin elm və bizneslə inteqrasiya edilməsi, innovasiyaların fəal tətbiq edilməsi və tədqiqatın nəticələrindən istifadə edilməsi və s. çıxır.

Ali təhsil sahəsində ən son model “Universitet 4.0” yaxud “Rəqəmsal universitet” işlənib hazırlanmışdır. Bu model çərçivəsində təhsildə rəqəmsal texnologiyaları nəzərə almaqla universitetlərin transformasiyasına imkan verən yanaşmalara üstünlük verilir. “Biorəqəmsal universitetin” formalaşdırılması yeni sənaye inqilabi ilə, inkişaf

etmiş analitik tətbiqlərlə və platformalarla şərtlənən perspektivli modeldir [7, səh. 6].

Beləliklə, müasir mərhələdə universitetlərin (ali təhsil müəssisələrinin) inkişafında mühüm meyllər (onların arasında elmi fəaliyyətdə və eksperimentlərdə risklərin güclənməsi, rəqabətdən tərəfdaşlığa keçid, irihəcmli məlumatlar (big data) bazasına müraciət edilməsi, blokçeyn (blockchain) və süni intellekt (artificial intelligence) texnologiyalarından istifadə edilməsi, müxtəlif formatlı açıq təhsil resurslarına (open online resources) keçilməsi, yeni və ənənəvi hazırlıq formatlarının uzlaşdırılması, açıq məkan (open space) formatında tədris otaqlarının yenidən planlaşdırılmasını xüsusi olaraq ayırmaq olar) formalaşmış və onların hesabına universitetlərin statusu dəyişmişdir [10]. Eyni zamanda, mobil cihazlardan istifadə etməklə təhsil (bring your own devices - öz cihazlarınızı gətirin), "çevrilmiş sinif (təhsil) - flipped classroom" "yaradıcı üçün məkan -makerspaces", google glass şəklində "daşınan" texnologiyaların yaradılması, internet əşyalarının yayılması və rəqəmsal platformaların tətbiqi hesabına uzlaşdırılmış təhsilin inkişafı və s. kimi texnologiyalar da geniş yayılmışdır.

Bütün bu qeyd edilənləri nəzərə alaraq insan kapitalının formalaşması və inkişafı, mütəxəssis hazırlığının keyfiyyət parametrləri ilə şərtlənən bilik, bacarıq və kompetensiyalara olan tələblərə sərt bacarıqları (hard skills - peşə qabliyyəti və bacarıqları, tətbiqi biliklər), yumşaq bacarıqları (soft skills - kommunikasiya qabiliyyəti), şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasını (self skills) və sistemli təfəkkürü (düşüncə) aid etmək olar. Fikrimizcə, "Universitet 4.0-biorəqəmsal universitet" layihələndirərkən sürətlilik (çeviklik), şəffaflıq, fərdiliyə yönəlik və səmərəlilik prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Bu model universitetin formalaşması dördüncü sənaye inqilabı, informasiya texnologiyalarının inkişafı, milli texnoloji inkişaf strategiyası ilə bağlı çağırışları (problemləri) həll etməyə qadirdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Гаврилов В.С. В поисках модели современного университета // Высшее образование сегодня. 2021. № 2. стр. 15-17.

2. Гришин В.И., Калинина И.А., Карасев П.А., Кулапов М.Н., Шкляев А.Е. Организация управления в «умном» университете // Экономика и управление: проблемы, решения. - 2018. - № 5. - стр. 222–231.

3. Жабенко И.Р. Тройная спираль. Университеты-предприятия-государство. Инновации в действии. Томск: Изд-во Томского гос. ун-та управления и радиоэлектроники. 2019, стр. 17-24.

4. Краковецкая И.В., Воробьева Е.С., Далибожко А.И. Устойчивое развитие университетов: концепции и подходы к оценке. Часть 1. Теоретические аспекты // Креативная экономика. - 2020. - Том 14. - №2. - стр. 207-224

5. Кларк Б.Р. Создание предпринимательских университетов: организационные направления трансформации: пер. с англ. - М.: Изд. дом Гос. ун-та - Высшей школы экономики. - 2011. - 240 с.

6. Майер-Шенбергер В., Кукьер К. Большие данные. Революция, которая изменит то, как мы живем, работаем и мыслим. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2014. 208 с.

7. Неборский Е. В. Асинхронизация идентичности в контексте глобализации образования // Проблемы современного образования. 2015. №3. стр. 5-9.

8. Chacón E., Bosen L.L., Morales D., Nguyen H., Thinking Higher and Beyond Perspectives on the Futures of Higher Education to 2050. UNESCO IESALC, 2021. 46 p.
9. https://zaochnik.ru/
10. https://mir-nauki.com/
11. https://luckyea77.livejournal.com
12. https://azedu.az/
13. https://modern.az/

Mustafayev Asif Mirlazım oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: asif5252@rambler.ru;
Qurbanov Tariyel Müsəllim oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu,
Email: tariyel188@mail.ru

SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFIN TƏMİN OLUNMASINDA ALİ TƏHSİLİN İMKANLARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ali təhsil və sosial-iqtisadi inkişaf dərin bir əlaqəyə malikdir, çünki təhsil hər hansı bir ölkədə sosial və iqtisadi sahələri formalaşdıran əsas amillərdən biridir. Ali təhsil insanlara yalnız müəyyən bir peşə üçün lazım olan xüsusi bilik və bacarıqları təmin etmir, həm də düşüncə, təhlil və tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir ki, bu da yeniliklərin, texnologiyaların inkişafına və yeni iş yerlərinin açılmasına kömək edir.

Təhsil və iqtisadi artımı birləşdirən əsas amillərdən biri də işsizliyin azalmasıdır. Ali təhsil ən yaxşı iş imkanlarına qapı açır və insanlara yüksək maaşlı və yüksək ixtisaslı iş yerləri təqdim edir. Öz növbəsində, işsizliyin azalması ölkədəki iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşmasına kömək edir, çünki bu, hökumətin işsizlik müavinətlərinə sosial xərclərini azaldır və büdcəyə vergi gəlirlərini artırır.

Bundan əlavə, təhsil əmək məhsuldarlığını və innovativ potensialı artırmaq üçün əsas amildir. Təhsilli insanlar iş tapşırıqlarını daha yaxşı başa düşürlər və problemləri həll etmək üçün daha yaxşı yollar tapa bilirlər. Onlar həmçinin iş yerlərinə yeni ideyalar və yeniliklər gətirə bilər ki, bu da məhsuldarlığın artmasına və yeni texnologiyaların inkişafına kömək edir.

Bundan əlavə, ali təhsil həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və sağlamlığın yaxşılaşdırılmasına da kömək edir. Tədqiqatlar göstərir ki, təhsilli insanlar daha uzun yaşayır və daha sağlam həyat tərzinə malikdirlər. Bu, səhiyyə xərclərinin azalmasına və ümumilikdə daha yaxşı ictimai sağlamlığa səbəb ola bilər.

Ali təhsil sosial hərəkətliliyi və fürsət bərabərliyini təşviq etdiyi üçün böyük bir sosial cəhətə malikdir. Təhsilli insanlar tez-tez daha yüksək maaşlı və prestijli peşələrə daha çox çıxış əldə edirlər ki, bu da onlara sosial vəziyyətlərini yaxşılaşdırmağa və

həyat səviyyələrini yüksəltməyə imkan verir. Bu da cəmiyyətdəki bərabərsizliyin azalmasına səbəb olur.

Bundan əlavə, ali təhsil insanlara daha çox mədəniyyətə və erudisiyaya sahib olan cəmiyyətin daha mülki və məsuliyyətli üzvləri olmağa imkan verir. Təhsilli insanlar daha məlumatlı qərarlar qəbul edə, siyasi və sosial fəaliyyət kimi müxtəlif ictimai işlərdə iştirak edə bilirlər. Həm də daha tolerant olmaqla, ümumiyyətlə, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına kömək edirlər.

Ali təhsil mədəniyyət və incəsənətin inkişafına təsir edən mühüm amildir. Təhsilli insanlar tez-tez sənət, ədəbiyyat, musiqi və s. müxtəlif sahələrdə daha geniş dünyagörüşünə və anlayışına sahib olurlar.

Beləliklə, ali təhsil yalnız iqtisadi böyümə və inkişafın əsas amili deyil, həm də sosial hərəkətliliyi, fürsət bərabərliyini, vətəndaş və mədəni inkişafı və insanların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını təşviq edən vacib bir sosial cəhətdir.

Ali təhsilin sosial-iqtisadi inkişafda mühüm rol oynadığı bir çox ölkə vardır ki, onlara da aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

- Finlandiya-Finlandiyada ali təhsil dünyanın ən yüksək təhsillərindən biridir və bu amil ölkənin iqtisadi uğurunda əsasdır. Finlandiya təhsilə böyük sərmayə qoyur və təhsil sistemi dünyanın ən yaxşılarından biri kimi tanınır [1, səh.90].
- Kanada-Kanada bir çox məşhur universitet və kollecləri əhatə edən ali təhsil sistemi ilə də məşhurdur. Ölkədə bütün əhali qrupları üçün təhsilə çıxışı asanlaşdıran bir çox proqramlar yaradılmışdır [2, səh.215-216].
- Yaponiya-Yaponiya həm də ali təhsilin sosial-iqtisadi inkişafda mühüm rol oynadığı bir ölkənin nümunəsidir. Yaponiya tədqiqat fəaliyyətlərinə bir çox sərmayə yatırır və universitetləri dünyanın ən yaxşılarından biridir [3, səh. 254].
- İsveçrə-İsveçrə həm də ölkənin iqtisadi uğuruna töhfə verən yüksək keyfiyyətli universitetləri ilə tanınır. İsveçrə də ali təhsilli insanlar arasında yüksək məşğulluq nisbətinə malikdir [4, səh.285].

Ali Təhsilin sosial-iqtisadi inkişafdakı rolunu göstərən bir sıra statistik göstəricilər vardır ki, onlara aiddir:

- Əhalinin təhsil səviyyəsi-ali təhsil də daxil olmaqla əhalinin təhsil səviyyəsi daha yüksək olan ölkələr daha yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malikdirlər. Əhalinin təhsil səviyyəsini ölçmək üçün istifadə olunan göstəricilərdən biri də bakalavr dərəcəsi və daha yüksək olan əhalinin faizidir.
- Əmək haqqı-ali təhsilli insanlar daha yüksək əmək haqqı almağa meyllidirlər ki, bu da həyat səviyyəsinin və sosial hərəkətliliyin artmasına səbəb olur.
- Tədqiqat fəaliyyəti-inkişaf etmiş bir ali təhsil sistemi olan ölkələr texnoloji inkişafa və iqtisadi böyüməyə kömək edən tədqiqat fəaliyyətinin daha yüksək səviyyəsinə malikdirlər.
- İnsan kapitalının inkişafı-təhsilə investisiya qoymaq uzunmüddətli iqtisadi inkişaf üçün əsas amil olan insan kapitalının inkişafına kömək edir.

Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqat fəaliyyəti (NID) ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsir edən mühüm amillərdən biridir. Ölkədəki NID səviyyəsini əks etdirən xüsusi statistik göstəricilərdən biri də elmi nəşrlərə istinad indeksidir.

Elmi nəşrlərə istinad indeksi, müəyyən bir ölkədən olan müəlliflər tərəfindən nəşr olunan elmi məqalələrin əldə etdiyi sitatların sayını ölçür və bu müəlliflər tərə-

findən nəşr olunan elmi məqalələrin ümumi sayı ilə müqayisə edir. Bu göstərici ölkənin elmi məhsuldarlığını və NID səviyyəsini ölçmək üçün istifadə edilə bilər.

Scımago Journal & Country Rank-ın 2020-ci il hesabatına görə, aşağıdakı cədvəldə ən yüksək elmi nəşr sitat indeksi olan beş ölkə (son 10 ildə) və bu ölkələrdə 2019-cu ildə nəşr olunan elmi məqalələrin sayı göstərilmişdir (bax cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Elmi nəşrlərə istinad indeksi üzrə ilk beşlikdə olan ölkələrin reytinqi

Ölkələr	Sitat indeksi	2019-cu ildə elmi məqalələrin sayı
ABŞ	1,44	662401
Çin	0,92	527267
B.Britaniya	0,77	175883
Almaniya	0,76	108653
Yaponiya	0,70	97287

Mənbə: *[6]*

Cədvəldən göründüyü kimi, ABŞ ən yüksək elmi nəşr sitat indeksinə və 2019-cu ildə ən çox elmi məqaləyə sahibdir ki, bu da ölkədə yüksək NID səviyyəsini göstərir. Çin də yüksək sitat indeksinə malikdir, lakin daha çox elmi məqalələrə malikdir ki, bu da NID-ə daha kütləvi yanaşmanı göstərə bilər. Digər ölkələrdə də kifayət qədər yüksək NID səviyyəsi var.

Əhalinin təhsil səviyyəsi ilə sosial-iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqəni dəstəkləyən konkret statistik nümunələrdən biri də hər il BMT-nin İnkişaf Proqramı (UNDP) tərəfindən hazırlanan insan inkişafı indeksidir (İİİ).

İnsan İnkişafı İndeksi əhalinin təhsil, sağlamlıq və gəlir səviyyəsini nəzərə alan hərtərəfli bir göstəricidir. Bu üç amil əsasında ölkənin inkişaf səviyyəsini ölçür.

BMT-nin 2020-ci il hesabatına görə, əhalinin təhsil səviyyəsi daha yüksək olan ölkələrdə III daha yüksəkdir. Məsələn, aşağıdakı cədvəldə 2020-ci ildə ən yüksək III olan beş ölkə və bu ölkələrin hər birində ali təhsilli əhalinin faizi göstərilir (bax cədvəl 2).

Cədvəl 2.

III üzrə ilk beşlikdə olan ölkələrin reytinqi

Ölkələr	III (2020)	Bakalavr dərəcəsi və daha yüksək olan əhalinin faiz dərəcəsi (2020)
Norveç	0,957	51,6
İsveçrə	0,955	34,4
İrlandiya	0,955	52,6
Almaniya	0,947	27,4
Honkonq	0,944	30,7

Mənbə: *[5]*

Bu cədvəldən də göründüyü kimi, beş ölkənin hamısı yüksək III səviyyəsinə, bakalavr dərəcəsi və daha yüksək olan əhalinin nisbətən yüksək faizinə malikdir. Bu, təhsilin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynadığını konkret göstəricisi hesab edilir.

Yekun

Ali təhsil perspektivli dövrlərdə ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Elm, texnologiya və yeniliyin inkişafı ilə ali təhsil iqtisadi artıma nail olmaq, əhalinin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və mürəkkəb sosial problemləri həll etmək üçün getdikcə daha vacib bir amilə çevrilir.

Yüksək təhsil səviyyəsi ilə ölkələr yeni texnologiyalar inkişaf etdirə, yeniliklər yarada və məhsuldarlıq səviyyələrini artıra bilirlər. Təhsilli insanlar tez-tez daha yüksək əmək haqqına sahibdirlər ki, bu da həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və cəmiyyətdəki sosial fərqlərin azalmasına kömək edir. Bundan əlavə, ali təhsil vətəndaşların fikir və ideyalarını sərbəst ifadə edə biləcəyi açıq və demokratik bir cəmiyyətin formalaşmasına da kömək edə bilər.

Beləliklə, ali təhsilin inkişafı perspektivli dövrlərdə iqtisadi artım və davamlı sosial-iqtisadi inkişaf axtaran ölkələr üçün vacib bir vəzifədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Kanter, R. M. (2011). Success and happiness: what more do you want? Harvard business review, 89(1/2), 88-93.
2. Ryerson, W. E., & Parsons, J. E. (2002). Post-secondary education in Canada: can we maintain equality of opportunity?. Canadian Journal of Sociology/Cahiers canadiens de sociologie, 27(2), 207-228.
3. Makino, T. (2007). The role of higher education in economic development: an empirical study of Japan. Higher Education, 53(2), 249-262.
4. Kokko, A., & Tingvall, P. G. (2008). The academic skill level of new firm founders and the geography of innovation. Small Business Economics, 31(3), 283-302.
5. http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2020.pdf
https://www.scimagojr.com/

Əliyev Tofiq Məmməd oğlu,
fəlsəfə elmləri namizədi, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:el_babaturk@yahoo.com

"*Sahibkarlığın inkişafı bizim strateji yolumuzdur*".
Heydər Əliyev

HEYDƏR ƏLİYEVİN ÇOXŞAXƏLİ İQTİSADİ SİYASƏTİ VƏ AZƏRBAYCANDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI

Giriş

İnsan cəmiyyətinin tarixi, habelə onun müasir vəziyyəti bu və ya digər dərəcədə sahibkarlıqla bağlıdır. Sahibkarlıq bazar iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsidir. Bazar iqtisadiyyatını sahibkarlıq fəaliyyəti olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Sahibkarlıq istehlakçıların tələbatının ödənilməsi və mənfəətin əldə edilməsi məq-

sədilə təşəbbüskar insanlar arasında işgüzar münasibətlərin məcmusudur. Sahibkarlıq maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadə etməklə mənfəətin (gəlirin) əldə edilməsinə yönəldilən birgə iqtisadi fəaliyyətdir, bazar iştirakçıları arasında işgüzar münasibətdir.

İqtisadiyyatın bütün sahələrində, geniş təkrar istehsalın bütün fazalarında sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirilir. Sahibkarlıq fəaliyyəti ticarət-istehsal-ticarət sxemi üzrə hərəkət edərək hazır məhsulun (xidmətlərin) son istehlakçıya çatdırılmasına xidmət edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlığın bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır:

– bu və ya digər işə qoyulan ilkin kapitalın olması;

– ilkin kapital qoyuluşunun məqsədyönlü xarakter daşıması, yəni mənfəətin (gəlirin) əldə edilməsi;

– kapitaldan (həm ilkin, həm də sonrakı) səmərəli istifadə etməklə digər bazar iştirakçıları ilə müəyyən münasibətlərin formalaşması.

Sahibkarlıq fiziki şəxsin mövcud hüquqi çərçivədə həyata keçirilən fəaliyyət növüdür. Habelə ayrı-ayrı fiziki şəxslərin xüsusi işi olan sahibkarlıq mahiyyətcə ictimai əhəmiyyətli hadisə kimi təzahür edir və sosial fenomen kimi çıxış edir. Sahibkarlıq tam kimi ictimai münasibətlər sisteminin elementi və insan cəmiyyətinin inkişafının tərkib hissəsi sayılır.

Sahibkarlığın tarixi əlamətləri iqtisadiyyatın müəyyən tarixi tipinə məxsus işgüzar münasibətlərin yaranma üsulları hesab edilir. Məhz ona görə də müasir bazar iqtisadiyyatına xarakterik olan əsas əlamətlər aşağıdakılardır:

– saziş iştirakçıları arasında fəaliyyət mübadiləsi;

– sazişin ziddiyyətli xarakteri;

– saziş iştirakçılarından hər birinin öz maraqlarını başqalarına qəbul etdirmək üçün təkid etməyə cəhd göstərməsi;

– saziş iştirakçılarının öz maraqlarını sazişin digər iştirakçılarının maraqlarının reallaşdırılmasından asılı olmayaraq, reallaşdırmağa cəhd göstərməsi;

– saziş iştirakçılarının fəaliyyətinin təşəbbüskar xarakteri;

– saziş iştirakçılarının sazişin uğurlu icrası üçün şəxsi riskə getmək qabiliyyəti və ona hazır olması;

– saziş iştirakçılarının işgüzar ünsiyyət qurulmasında müxtəlif üsulları tətbiq etmək qabiliyyəti və ona nail olmaq bacarığı.

Cəmiyyətdə əmtəə-pul münasibətlərinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi iqtisadiyyat bazar iqtisadiyyatı, dövlət isə bazar iqtisadiyyatlı dövlətdir.

Müasir bazar iqtisadiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

– sahibkarlıq subyektləri iqtisadi azaddır və əməyə şəxsi məcburiyyət forması yoxdur;

– bütün mülkiyyət formalarının bərabərliyi. Bu o deməkdir ki, insan mülkiyyətdən uzaqlaşdırılmamış, onun sahibkarlıq obyektinin mülkiyyətçisi olmaq hüququ vardır;

– milli və beynəlxalq iqtisadiyyatın tənzimlənməsi.

Sahibkarlığın xarakterindən, inkişaf səviyyəsindən və miqyasından asılı olaraq onun məqsədləri müxtəlif ola bilər. Sahibkarlığın məqsədində konkret vəzifələr qoyu-

lur və onlar həyata keçirilir. Sahibkarlığın məqsədilə qarşıya qoyulan vəzifələr arasında qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Belə ki, sahibkarlığın məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətinin istiqamətini müəyyənləşdirirsə, qarşıya qoyulan vəzifə həmin məqsədə kəmiyyət və vaxt etibarilə nail olmağı müəyyənləşdirir. Sahibkarlığın məqsədi sahibkarlıq obyektinin maddi, əmək və maliyyə resurslarından daha səmərəli istifadə etməklə yüksək son nəticələrə nail olmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" Qanunda qeyd edilir ki, "Sahibkarlıq fəaliyyəti (sahibkarlıq) fiziki şəxslərin, onların birliklərinin, habelə hüquqi şəxslərin mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə edilməsi məqsədilə özlərinin cavabdehliyi və əmlak məsuliyyəti ilə, yaxud digər hüquqi və fiziki şəxslərin adından qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən məhsul istehsalı, satışı və xidmətlər göstərilməsi formasında həyata keçirdikləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir". Bu tərif sahibkarlıq fəaliyyətinin məzmununu dəqiq əks etdirir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin ən mühüm cəhətləri aşağıdakılardır:

1. Sahibkarlıq subyektlərinin sərbəst və müstəqil olması. Hər bir sahibkar hüquqi normalar çərçivəsində istənilən məsələ üzrə qərar qəbul edərkən sərbəst və müstəqildir.

2. İqtisadi maraq. Sahibkarların başlıca məqsədi yüksək mənfəət əldə etməkdir. Habelə sahibkar ictimai mənafeyə nail olmaqla öz şəxsi məqsədinə çatmağa xidmət edir.

3. Sahibkarlıq riski və məsuliyyəti. İstənilən hər hansı dəqiq hesablamalarda, əsaslandırılmış, düşünülmüş proqnozlarda və idarəetmə qərarlarında qeyri-müəyyənlik, risk və məsuliyyət mövcuddur.

Sahibkarlığın qeyd etdiyimiz bu mühüm cəhətləri bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir və eyni vaxtda fəaliyyət göstərirlər.

Bazar iqtisadiyyatı sahibkarlığın inkişafına və müxtəlif fəaliyyət sferalarında sahibkarlıq obyekti olan sahibkarların sayının artmasına gətirib çıxarır. Ölkə iqtisadiyyatında sahibkarlığın aktiv təsirini nəzərə alaraq qanunverici və dövlət idarəetmə orqanları müəyyən tədbirlər görməlidir:

– güzəştli sahibkarlıq formalarını inkişaf etdirmək;
– mühafizə mexanizminin etibarlılığını artırmaq;
– effektiv vergitutmanı tətbiq etmək;
– sahibkarlığın inkişafı siyasətində qeyri-müəyyənlik və risk dərəcəsini aşağı salmaq;
– sahibkarın şəxsi marağını və gəlirini artırmaq.

Dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları sahibkarlığın davamlı və təhlükəsiz inkişafını sahibkarlıq subyektlərinin ölkənin mövcud qanunvericilik normalarına riayət etməsi şərti ilə təmin edir.

Heydər Əliyev və Azərbaycanda sahibkarlığın təşəkkülü

Müstəqilliyimizin ilk illərində kənar qüvvələrin, təcavüzkar güclərin həmlələrinə baxmayaraq dövlətçiliyimiz duruş gətirə bildi və 1993-cü ildə ölkənin vətəndaş müharibəsi həddinə gətirilməsi məhz bu məkrdən qaynaqlanırdı. Heydər Əliyevin yenidən

siyasi hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanı ziddiyyətlər burulğanından xilas etdi və yeni iqtisadi siyasətin əsası qoyuldu.

Heydər Əliyevin ən mühüm tarixi nailiyyətlərindən biri Azərbaycan dövləti və xalqı qarşısında duran strateji vəzifəni – bazar iqtisadiyyatı normalarına və çoxmülkiyyətçiliyə əsaslanan sistemə keçidi təmin etməsidir. Bu sistemə keçidlə xüsusi mülkiyyətə geniş meydan açıldı, sənaye və xidmət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi həyata keçirildi, aqrar islahatlar icra olunmağa başladı və digər sahələrdə xeyli sayda vəzifələrin həlli reallaşdırıldı. Məhz iqtisadiyyatın bütün sahələrində aparılan radikal islahatlarla həm iqtisadiyyatın dinamik inkişafı, həm də sahibkarlığın təşəkkülü təmin edildi.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında iqtisadi və dövlət idarəetmə sistemi sahələrində aparılan kompleks islahatlar ölkədə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, o cümlədən sahibkarlığın formalaşmasına təkan vermişdir.

Müstəqil Azərbaycanın memarı olan Heydər Əliyev sahibkarlığın formalaşmasına daim diqqət göstərmiş və respublikamızın sosial-iqtisadi inkişafını bilavasitə sahibkarlıqla, onun təşəkkülü ilə əlaqələndirmişdir. Həyata keçirilən iqtisadi siyasət sahibkarlığın təşəkkülünün sürətləndirilməsinə, ölkənin sosial-iqtisadi problemlərinin həllində sahibkarlığın rolunun gücləndirilməsinə, bu istiqamətdə dövlət qayğısının artırılmasına və mövcud potensialın reallaşdırılmasına yönəlmişdir. Bu məqsədlə qanunvericilik bazasının formalaşdırılması, bürokratik maneələrin aradan qaldırılması, maliyyə dəstəyinin göstərilməsi və digər sahələrdə mühüm addımlar atılmışdır.

İqtisadiyyatın ümumi inkişafı ilə yanaşı ölkənin aqrar sahəsinin də inkişafı daim Ulu Öndərin diqqət mərkəzində olmuşdur. 1994-cü il dekabrın 10-da keçirilmiş “Aqrar islahat: problemlər və onların həll yolları” mövzusunda beynəlxalq konfransda çıxış edən Heydər Əliyev demişdir: “Biz islahatçı qüvvələrə yol açmalı, islahatları cəsarətlə həyata keçirməliyik. İslahatlar yeni sahibkarlar yaradacaq, ancaq aqrar bölmə ilə bağlı hər bir adam öz payını almalıdır. Bu islahatlar xalqımızın ümumi rifahının qaldırılması üçün həyata keçirilməlidir”. Ölkədə aparılan məqsədyönlü aqrar islahatlar nəticəsində çoxlu sayda kəndlilər torpaq mülkiyyətçisinə çevrildi, bu addım aqrar sahədə xeyli sayda sahibkarların yaranmasına səbəb oldu.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı qanunvericilik bazasının yaradılması sahəsində qəbul edilən sənədlərdə bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şəraitin yaradılması, sahibkarlığa hüquqi təminatın verilməsi, sahibkarlıq mühitinin və rəqabət mexanizminin formalaşması ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. Bu sənədlər iqtisadiyyatın bütün sahələrinin dinamik inkişafına xidmət etmişdir.

1993-cü ildən Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılan investisiyaların həcminin sürətlə artması ölkəmizdə daxili və xarici sərmayələr üçün yaradılan əlverişli sahibkarlıq mühitinin məntiqi nəticəsidir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə xarici investisiya təkmil qanunvericilik bazası yaradılmışdır.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında sahibkarlığın formalaşması və inkişafında dövlət nəzarət sisteminin təşəkkülünün vüsət aldığı dövrdə nəzarət işləri ilə məşğul olan dövlət orqanlarının fəaliyyəti bütövlükdə respublikanın iqtisadi böhrandan çıxmasında subyektiv maneələr yaradır, iqtisadi islahatların tələblərinə cavab vermir və çox vaxt sahibkarlığın inkişafına maneələr törədirdi. Bu problemin qısa müddətdə aradan qaldırılması məqsədilə kompleks tədbirlər həyata keçirilməyə baş-

lanılmışdır: ilk addım olaraq Prezident tərəfindən 17 iyun 1996-cı il tarixli "İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə" fərman imzalanmışdır. Burada əsas məqsəd bazar münasibətlərinin inkişafına mənfi təsir göstərən halların qarşısını almaq, fiziki və hüquqi şəxslərin qanuni mənafelərini qorumaqdır. Fərmanın imzalanmasından sonra dövlət nəzarətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində mühüm addımlar atılmışdır. Belə ki, iqtisadi sahədə bir-birini təkrarlayan paralel və lüzumsuz yoxlamaların sayı azalmış, sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşmasına mənfi təsir göstərən bir sıra halların qarşısı alındı, fiziki və hüquqi şəxslərin qanuni mənafelərinin qorunması məqsədilə həm qanunvericilik, həm də inzibatçılıq sahəsində müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Heydər Əliyevin bilavasitə tapşırığı əsasında 1997-ci ildən başlayaraq, vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində vahid qanunvericilik bazasının yaradılması məqsədilə Vergi Məcəlləsinin layihəsinin hazırlanmasına başlanılmışdır. Bu layihənin hazırlanmasında dövlət orqanları ilə yanaşı sahibkarlar da müzakirələrdə iştirak etmiş və bir sahibkar kimi bu müzakirələrdə bilavasitə iştirak etmişəm. Bu müzakirələrdə vergitutmanın sadələşdirilməsi, vergi bazasının genişləndirilməsi, vergi yükünün azaldılması və vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi barədə dəyərli tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Vergi məcəlləsinin qəbul edilməsi Heydər Əliyevin uğurlu iqtisadi siyasətinin məntiqi nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Bəzi sahələrdə mövcud olan çatışmamazlıqların aradan qaldırılması dövlət nəzarət sahəsində həyata keçirilən islahatların davamlı olmasını zəruri edirdi. Məhz buna görə də dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsində sahibkarlığın inkişafı, yerli və xarici sahibkarların fəaliyyətinə əsassız müdaxilələrin qarşısının alınması, korrupsiya, rüşvətxorluq və digər vəzifədən sui-istifadə halları ilə mübarizənin genişləndirilməsi məqsədilə Prezident Heydər Əliyev tərəfindən 07 yanvar 1999-cu il tarixli "Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında" fərman imzalanmışdır.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev sahibkarların problemləri ilə daim maraqlanmış, onlarla mütəmadi görüşlər keçirmiş və sahibkarları narahat edən məsələlərin aradan qaldırılması sahəsində ciddi tədbirlərin görülməsini tapşırmışdır. Prezident Heydər Əliyev 2002-ci ilin aprel-may aylarında yerli və xarici sahibkarlarla görüşlər keçirmiş və bu görüşlərdə sahibkarlığın inkişaf yolları araşdırılmış, bu inkişafa maneə olan əngəllərin aradan qaldırılması üçün konkret tədbirlər müəyyənləşdirilmişdir. Sahibkarlara dövlət qayğısının ən yüksək səviyyədə bir daha təsdiqi olan bu görüşlər və onların nəticəsi kimi avqust-sentyabr aylarında imzalanmış çox mühüm fərman və sərəncamlar ölkədə sahibkarlığın inkişafında yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı qanunvericilik aktlarında da təkmilləşdirilmələr aparılmışdır. Belə ki, "Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 sentyabr 2002-ci il tarixli fərmanı ilə ölkədə mövcud olan lisenziyalaşdırma sistemi köklü surətdə təkmilləşdirilmişdir. Lisenziyalaşdırma fəaliyyət növlərinin sayı bu dəfə azaldılaraq 240-dan 30-a endirilmiş, sahibkarların lisenziya almaq mexanizmi xeyli sadələşdirilmişdir, lisenziyanın müddəti uzadılmışdır.

Həyata keçirilən sistemli tədbirlər nəticəsində ölkəmizdə siyasi və makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş, iqtisadi inkişafın aparıcı qüvvəsi olan sahibkarların təşəkkülü üçün real hüquqi baza yaradılmış, dövlət tərəfindən özəl sektora hərtərəfli dəstək göstərilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır.

Heydər Əliyevin çoxşaxəli siyasəti və sahibkarlığın davamlı inkişafı

Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə uğurla həyata keçirilən iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edən sahibkarlığın inkişafı strategiyası özəl sektorun inkişafına yönəlmiş tədbirlərin sistemliliyi, dövlət tənzimlənməsinin liberallaşdırılması, dövlət-sahibkar münasibətlərinin institusionallaşdırılması ilə xarakterizə edilir. "Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sərbəst iqtisadiyyata yol verilməsi, bazar iqtisadiyyatının yaradılması bizim strateji yolumuzdur", deyən Heydər Əliyev ölkənin gələcək iqtisadi inkişafının məhz sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olduğunu vurğulayırdı.

Ümummilli Lider ilk illərdən ölkədə bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişafı sahəsində sahibkarlığın əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirmiş, onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə bu istiqamətdə "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığa Dövlət Köməyi Proqramı (1997-2000-ci illər)" və "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı Dövlət Proqramının (2002-2005-ci illər)" həyata keçirilməsi təmin edilmişdir. Bu proqramlar ölkədə sahibkarlığın formalaşması və inkişafı modelinin əsasını yaratmışdır. Belə ki, qeyd olunan proqramlarda kiçik və orta sahibkarlığın hüquqi bazası yaradılmış, sahibkarlığın təşəkkülü və inkişafı üçün əlverişli mühit formalaşmış, sahibkarlığın səmərəli dövlət tənzimlənməsi təmin edilmişdir.

Bazar iqtisadiyyatı yolunu seçmiş istənilən dövlətin müstəqil yaşaması və inkişafı prosesində orta təbəqənin – iqtisadi inkişaf və sabitliyin təminatçısı sayılan sahibkarların rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu gerçəyi nəzərə alan Ümummilli Lider milli iqtisadi inkişaf modelinin reallaşdırılmasında özəl sektorun mühüm roluna dəyər verib, güclü sahibkarlar təbəqəsinin təşəkkülünə, onların cəmiyyətdəki mövqelərinin güclənməsinə çalışırdı.

Mikro və kiçik sahibkarlığın inkişafı əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırmasının mühüm amili kimi çıxış edir. Kiçik sahibkarlıq subyektləri əsas kapitala investisiya qoyuluşunu artırır, innovasiya işləmləri ilə məşğul olurlar. Eyni zamanda, kiçik müəssisələr əhalinin məşğulluğunun yüksəldilməsinə, xeyriyyə xarakterli layihələrin yerinə yetirilməsinə, vergi ödəməklə yerli büdcə gəlirlərinin artırılmasına, yaşayış səviyyəsinə görə əhalinin kəskin təbəqələşməsinin aradan qaldırılmasına səbəb olur, bir sözlə həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsində müstəsna rol oynayır.

Mikro və kiçik sahibkarlığa maliyyə-kredit dəstəyinin verilməsi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin ən mühüm alətidir. Bu sahədə dövlətin başlıca vəzifəsi maliyyələşdirmənin səmərəli formasından istifadə etməklə, normativ-hüquqi baza əsasında yerli və xarici banklardan kredit alınması məsələsində zaminlik formasında kiçik sahibkarlığa həqiqətən kreditlərin qaytarılmasına 75-80 faiz zamin durur. Beləliklə, kiçik müəssisələrin müxtəlif mənbələrdən maliyyə resurslarına əlçatanlığını təmin etmək üçün əlverişli şərait yaradılır.

Azərbaycan Respublikasında mikro və kiçik sahibkarlığa dövlət dəstəyi aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir: mikro və kiçik sahibkarlara sadələşdirilmiş vergi sistemi tətbiq edilir, aqrar sektorda çalışan sahibkarlar torpaq vergisi istisna olmaqla, bütün vergi növlərindən azad edilir, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin Sahibkarlığa Kömək Milli

Fondundan sahibkarlara güzəştli şərtlərlə kreditlər verilir, "Aqrolizinq" ASC xətti ilə sahibkarlara ucuz qiymətlərlə mineral gübrələr və texniki vasitələr satılır.

Mikro və kiçik sahibkarlıq mühüm sosial-iqtisadi funksiyalar yerinə yetirir. Məhz ona görə də müasir dövrdə onun rolunun artması təsadüfi deyil, əksinə zəruri qanunauyğunluqdur. Bu qanunauyğunluğun Azərbaycanda mikro və kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf dinamikasından aydın görmək olar.

2020-2021-ci illərdə Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün əsas göstəriciləri yüksəlmiş, yəni sahibkarlıq subyektlərinin sayı 16,6 faiz, orta aylıq əmək haqqı 15,3 faiz, onlarda işləyənlərin sayı 4,96 faiz artmışdır. Bu göstəricilərin müqayisəli təhlilindən belə nəticəyə gəlinir ki, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət miqyası genişlənmiş, əmək məhsuldarlığı və digər iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

2020-2021-ci illərdə iqtisadi fəaliyyətin həm bütövlükdə, həm də mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üzrə istehsal edilmiş malların, yerinə yetirilmiş işlərin, göstərilmiş xidmətlərin ümumi dəyərində mikro sahibkarlıq üzrə 4,4 faiz, kiçik sahibkarlıq üzrə 22,5 faiz, orta sahibkarlıq üzrə 11,6 faiz, cəmi 10,3 faiz artmışdır.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə sahibkarlıq infrastrukturunun formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atıldı, sahibkarlara maliyyə dəstəyi və zəruri texniki yardım (məsləhət, informasiya və s. xidmətlər) göstərən struktur formalaşdı. Sahibkarların vergi yükünün azaldılması istiqamətində mənfəət və əlavə dəyər vergisinin dərəcələri aşağı salındı, kiçik sahibkarlıq subyektlərinə vahid vergi tətbiq etməyə başlandı. Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin qanunvericilik bazası yaradıldı və bu sahədə müvafiq dövlət proqramları təsdiq olundu.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sağlam rəqabəti təmin edən səmərəli dövlət tənzimlənməsi yüksək əlavə dəyər yaradan ixracyönümlü iqtisadiyyata transformasiya və sosial-iqtisadi sahələrin inkişafına kompleks yanaşma prinsipləri rəhbər tutuldu.

Ölkə səviyyəsində sahibkarlıq mühitinin indikatorları qismində dövlətin idarəetmə keyfiyyəti, hüquqi sistem, siyasi stabillik, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti, cinayətkarlığın səviyyəsi, infrastrukturun vəziyyəti, maliyyə bazarının inkişaf səviyyəsi, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin sayı, vergitutma sistemi çıxış edir. Bu amillər bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədədirlər. Belə ki, zəif hüquqi sistem, bank sistemində sağlam rəqabətin olmaması, informasiya infrastrukturunun kifayət qədər inkişaf etdirilməməsi kiçik sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələşdirmə və kreditləşdirmə mənbələrinə çıxışını çətinləşdirir. Bütün bunlar sahibkarlıq mühitinin sahibkarlığın inkişafına və iqtisadi artıma kompleks təsiri haqqında fikir söyləməyə əsas verir.

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını ləngidən əsas səbəblər qismində korrupsiya, vergi dərəcələrinin yüksək olması, maliyyələşdirməyə və kreditləşdirməyə əlçatanlığın məhdudluğu, lisenziyaların verilməsindəki çətinliklər göstərilirdi. Azərbaycan hökuməti sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırması istiqamətində mütəmadi tədbirlər həyata keçirir. Sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, lisenziyalaşdırılan fəaliyyət növlərinin sayının azaldılması, lisenziyaların «Asan Xidmət» Mərkəzləri tərəfindən verilməsi, həmçinin sahibkarları incidən şəxslərin ciddi cəzalandırması barədə görülən konkret tədbirlər buna bariz sübutdur. Sahibkarlıq mühitinin keyfiyyəti və iqtisadi artım indikatorları arasında sıx qarşılıqlı əlaqə vardır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramları çərçivə-

sində müasir infrastrukturların yaradılması və sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər milli iqtisadiyyatın, xüsusilə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına təkan vermişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında iqtisadiyyatın tənzimlənməsi sahəsində dövlətimizin strateji hədəfləri arasında inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol verilməməsi vəzifəsi də təsbit olunmuşdur. Əsas qanunumuzun bu müddəası rəqabətin dövlət tərəfindən müdafiəsinin səmərəli bazar iqtisadiyyatı mexanizminin zəruri tərkib hissəsi kimi formalaşdırılmasını ifadə edir.

Respublikamızda rəqabət mexanizminin və onun dövlət müdafiəsi sisteminin yaradılması yolunda xeyli iş görülmüş və müsbət nəticələr qazanılmışdır. Bu özünün ifadəsini ilk növbədə qanunvericilik mexanizmində tapır. Sahibkarlıq fəaliyyəti, antiinhisar fəaliyyəti, haqsız rəqabət və təbii inhisarlar haqqında qanunlar qəbul olunmuşdur. Bu qanunlar və onların əsasında təsdiq edilmiş normativ sənədlər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının rəqabətin dövlət müdafiəsi sahəsində tələblərinin reallaşması üçün zəruri hüquqi baza yaradır. «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda qeyd olunur ki, "Dövlət hakimiyyəti və dövlət idarəetmə orqanlarına mülkiyyət və təşkilati hüquqi formasından asılı olaraq bu və ya digər sahibkarlıq növünə imtiyazlar verən qərarlar çıxarması qadağandır".

Təşkilati baxımdan artıq rəqabətin dövlət müdafiəsini həyata keçirən dövlət qurumu formalaşmışdır. Rəqabətin vəziyyətini və daxili bazarda iqtisadi təmərküzləşmənin səviyyəsini aydınlaşdırmaq məqsədilə əmtəə bazarlarının araşdırılması təcrübəsi və müxtəlif tipli sövdələşmə və birləşmələrə nəzarət mexanizmi yaradılmışdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında da mövcud rəqabət mühiti qeyri-kamil rəqabət tipinə aiddir və hazırda ölkə üçün əsas məsələ bazarda rəqabət şərtlərinin möhkəmləndirilməsi və milli sahibkarların bu şərtlər daxilində hərəkət-davranış qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasından ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının antiinhisar qanunvericiliyinə görə stimullaşdırıcı tədbirlərin əsassız və ayrıseçkilik şəraitində tətbiqi qeyri-qanuni hesab edilir. İstənilən halda hər hansı bir şirkətə bilavasitə güzəşt və imtiyazların verilməsi Azərbaycan Respublikası Qanunvericiliyinin kobud surətdə pozulması deməkdir. Eyni zamanda iqtisadiyyatın önçül sahələrinin və həmçinin regional problemlərin həllinin məqsədli proqramlar əsasında təşviqi zəruridir. Bunun üçün müvafiq qanunvericilik mexanizmi formalaşdırılmışdır, bu da özlüyündə rəqabət şərtlərinin pozulmasına yol vermir. İqtisadi cəhətdən ölkəmiz üçün çox vacib olan yeni başlayan sahibkarların start kapitalının formalaşmasına köməklik göstərilməsi məsələsinə gəldikdə isə bu prosesi tənzimləyən xüsusi qanunvericilik bazası olmasa da onun həyata keçirilməsi antiinhisar qanunvericiliyinə ziddiyyət təşkil edir. Azərbaycanda qəbul olunmuş «Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında» Qanun bu istiqamətdə ciddi addım olsa da, mövcud hüquqi-normativ boşluğu tamamilə aradan qaldırmır.

Eyni zamanda, məqsədyönlü şəkildə iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilir. Neft-qaz sektoru və neft-kimya sənayesinin modernləşdirilməsi, qeyri-neft sənayesinin şaxələndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, aqrar sektorun inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, ticarət və xidmət fəaliyyəti növlərinin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, xarici ticarətin və investisi-

yaların strukturunun təkmilləşdirilməsi prioritet istiqamətlərdir.

Hazırkı mərhələdə qarşıda duran əsas vəzifə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini sürətləndirmək, neft gəlirlərinin səviyyəsindən asılı olmayaraq qeyri-neft sektorunun yüksək inkişaf tempini gələcək illərdə də qorumaq, rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltmək və ixrac imkanlarını genişləndirməkdən ibarətdir. İxracyönümlü iqtisadi model əsas götürülmüşdür və nəzərdə tutulur ki, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi qeyri-neft ixracının artımına səbəb olacaqdır. Qeyri-neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə yanaşı, innovasiya fəaliyyətinin təşviqi və genişləndirilməsi ölkədə biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması üçün əlverişli zəmin yaradacaqdır.

Qarşıda duran məqsədlərə çatmaq üçün ölkənin bütün imkanlarından tam şəkildə istifadə etmək, mövcud iqtisadi, sosial, siyasi resurslardan tam səmərə ilə yararlanmaq və ölkənin potensialının gücləndirilməsinə şərait yaratmaq vacib şərtdir. Bu baxımdan enerji, nəqliyyat, tranzit və logistika infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, bölgələrin inkişafının diqqət mərkəzində saxlanılması, hər bir bölgənin rəqabət üstünlükləri nəzərə alınmaqla regional inkişaf mərkəzlərinin formalaşdırılması, şəhər və kənd yerlərində infrastrukturun və sosial xidmətlərin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur.

Qarşıya qoyulan sosial-iqtisadi hədəflərə nail olunması yüksək səmərə ilə fəaliyyət göstərən, dünya çapında rəqabət gücünə malik iqtisadi sistemin formalaşmasını şərtləndirir. Tarixi və müasir təcrübə göstərir ki, belə bir sistem yalnız sahibkar təşəbbüsünə və sərbəst rəqabətə əsaslanan bazar münasibətləri şəraitində yer ala bilər. Bununla bərabər, iqtisadi və sosial sahələrdə davamlı yüksək artım templərinin təmin olunması bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət tənzimləməsinin adekvat şəkildə qurulmasını, qlobal dünya iqtisadiyyatındakı son meylləri və istiqamətləri nəzərə almaqla, bu tənzimləmənin daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Azərbaycanda keçid dövrünün başa çatması və yetkin bazar münasibətlərinin formalaşması şəraitində dövlət tənzimləmə və idarəetmə funksiyaları, əsasən, makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılması, ölkədə işgüzar mühitin təkmilləşdirilməsi və sərbəst rəqabətin təmin olunması, yerli və xarici investisiyalar üçün əlverişli şəraitin yaradılması, iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tənzimləmə tədbirləri, investisiyalar və geniş miqyasda infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması, əhalinin sosial müdafiəsinin səmərəli təşkili istiqamətlərində həyata keçiriləcəkdir.

Sahibkarlıq mühitinin, rəqabət qanunvericiliyi və siyasətinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilir, investorların hüquqlarının qorunması mexanizmləri təkmilləşdirilir. Qanunların davamlı və ədalətli şəkildə tətbiq edilməsi və hüququn aliliyinin işlək sisteminin formalaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılır.

Xarici ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq bazarlara çıxışda və xarici bazarlarda rəqabət gücünün artırılmasında sahibkarlara göstərilən dövlət dəstəyinin artırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir.

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ixrac qabiliyyətini artırmaq məqsədilə təşviqedici tədbirlər həyata keçirilir, sahibkarlıq subyektlərinin dövlət tərəfindən güzəştli kreditlərlə təminat səviyyəsi yüksəldilir, daxili bazarın haqsız rəqabətdən qorunması üçün beynəlxalq praktikada qəbul olunmuş antidempinq və digər qoruyucu tədbirlər həyata keçirilir.

Habelə gömrük və miqrasiya prosedurlarının təkmilləşdirilməsi, həmçinin investorları yerli bazarlara daxil olmaqdan çəkindirən amillərin aradan qaldırılması üçün

səylər səfərbər edilir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) daxil olmaq üçün beynəlxalq ticarət sisteminə uyğun islahatların həyata keçirilməsi, qanunların dünya ticarət sistemində tətbiq edilən praktikaya uyğunlaşdırılması son nəticə olaraq yerli şirkətlərin və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yeni imkanlar açacaqdır.

Vergi dərəcələrinin və məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının strukturunun (işəgötürənlər və sığortaolunanlar tərəfindən ödənilən hissələr) optimallaşdırılması istiqamətində həyata keçiriləcək tədbirlər sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühitin yaradılmasına kömək edir.

Ədalətli rəqabət mühitinin formalaşdırılması, iqtisadiyyatda və xüsusilə də istehlak bazarında inhisarlaşmanın məhdudlaşdırılması üzrə tədbirlər davam etdirilir. Antiinhisar qanunvericiliyi və praktikası təkmilləşdirilir, ticarətdə tətbiq edilən qeyri-tarif əngəllərinin aradan qaldırılması üçün əməli tədbirlər görülür.

Beləliklə, siyasi və makroiqtisadi baxımdan sabit, davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafa malik ölkə, Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında etibarlı tərəfdaş, qlobal enerji və nəqliyyat layihələrinin fəal iştirakçısı, beynəlxalq tədbirlər məkanı kimi tanınan Azərbaycanın bugünkü uğurları məhz Heydər Əliyev siyasətinin layiqincə davam etdirilməsinin məntiqi nəticəsidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: "Heydər Əliyev bütün zamanlarda, bütün dövrlərdə Azərbaycan xalqına ləyaqətlə xidmət etmişdir. Azərbaycanın müstəqilliyinin əbədi, dönməz olmasında, iqtisadi potensialının möhkəmlənməsində, bölgədə və dünyada nüfuzunun artmasında onun müstəsna xidmətləri var. Hazırda bu siyasət davam etdirilir. Bu gün Heydər Əliyev bizimlə deyil, ancaq onun siyasəti yaşayır, onun qurduğu müstəqil Azərbaycan yaşayacaqdır". Bu siyasət Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qarşıya qoyulan bütün hədəflərin gerçəkləşməsinə, müstəqil Azərbaycanın gələcək tərəqqisinə, daha qüdrətli dövlətə çevrilməsinə, xalqımızın daha firavan həyatına qovuşmasına mütləq əminlik yaradır.

Yekun

Qeyd olunanlar Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasında azad sahibkarlığın bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında təşəkkülü və inkişafı sahəsində gördüyü işlərin çox cüzi hissəsini təşkil edir. Bu tədbirlər öz müsbət təsirini göstərmiş və özəl sektorun həm ümumi daxili məhsulda, həm də büdcə gəlirlərində xüsusi payı artmışdır.

Ölkədə sahibkarlığın davamlı inkişafının təmin edilməsi dövlətlə sahibkarlar arasında tərəfdaşlığın institusional təşkilini zərurətə çevirib. Sahibkarlar artıq ölkənin mövcud mühüm problemlərinin həllində iştirak edir. Bu baxımdan, yaradılmış mexanizmlər (Sahibkarlar Şurası, İnvestisiyaların Təşviqi və Məsləhət Fondu və s.) dövlət-sahibkar münasibətlərinin sivil müstəvidə inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Sahibkarlar Şurasının yaradılması, onun dövlət və ictimai təşkilatlarla qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsi Azərbaycan cəmiyyəti və dövlətinin mühüm addımı kimi qiymətləndirilməlidir.

Beləliklə, Heydər Əliyev siyasətinin bəhrəsi olaraq, günümüzdə Azərbaycanda əməkqabiliyyətli əhalinin 2,8 milyon nəfəri özəl sektorda çalışır və özəl bölmədəki istehsalın həcmi sənaye məhsulunun 82,1 faizini təşkil edir. Ümumi vergi daxilolmalarında qeyri-dövlət sektorunun payı 71 faizə çatır.

Ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində əldə olunan yüksək nəticələrin və davamlı sürətli inkişafa hesablanan sosial-iqtisadi layihələrin reallaşdırılmasında özəl sektor öz töhfəsini verməkdədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı, 1995.
2. "Antiinhisar fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1993.
3. "Haqsız rəqabət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.
4. "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1996.
5. Statistik göstəricilər – 2021-2022-ci illər. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2022.
6. A.B.Abbasov, S.A.Abbasov. Kiçik və orta sahibkarlığın idarə edilməsi. Bakı, 2021, səh. 384.
7. "Azərbaycanda Kiçik Sahibkarlığın İnkişafına Dəstək" layihəsi. Bakı, 2014, səh. 111.
8. Əliyev T.M. Biznesin (sahibkarlığın) əsasları. Bakı, 2022, səh. 467.
9. İbrahimov İ.H. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri. Bakı, 2010, səh 248.
10. Qarayev İ. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına xidmət edən vergi siyasətinin əsas xüsusiyyətləri. Bakı, 2014, səh. 254.
11. Mahmudov M.H., Mahmudova İ.M. Regionların sosial – iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi. Bakı, 2011, səh. 311.

Hacıyeva Aynurə Sabir qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Email: hajiyeva_a@unec.edu.az;
Mirzəyeva Firuzə Müştəba qızı,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Email: firuza_mirzoeva@bk.ru

COVID-19 AUDİTİN GƏLƏCƏK İNKİŞAFINA NECƏ TƏSİR ETDİ

Dünya İqtisadi Forumunun 2021 Qlobal Risk Hesabatına görə, 2020-ci ildə dünya qaçılmaz bir təhlükə olan pandemiya kimi uzunmüddətli risklərə məhəl qoymamağın fəlakətli nəticələri ilə üzləşdi. COVID-19 pandemiyası sosial bərabərsizliyi və parçalanmanı gücləndirdi, yaxın 3-5 ildə iqtisadiyyatları təhdid etdi və yaxın 5-10 ildə jeopolitik sabitliyi zəiflətdi. Son 15 ildə Qlobal Risklər Hesabatı dünyaya pandemiya təhlükəsi barədə xəbərdarlıq etdi. COVID-19 pandemiyası nəinki milyonlarla insanın həyatına son qoyub, eyni zamanda səhiyyə, iqtisadiyyat və rəqəmsal texnologiyada uzun müddətdir mövcud olan disbalansları da üzə çıxarıb. Hesabatda, eyni zamanda qlobal dayanıqlılığı artırmaq üçün COVID-19 pandemiyasından alınan dərslər öz əksini tapmışdır. Bu dərslər analitik strukturların və çərçivələrin ifadə edilməsini, şəffaf və ardıcıl ünsiyyət sayəsində inamın artırılmasını və yeni tərəfdaşlıq formalarının yaradılmasını əhatə edir. Hesabatda vurğulanan əsas risklər ölkələrə, müəssi-

sələrə və beynəlxalq ictimaiyyətə yalnız kəsişən risklərə cavab vermək əvəzinə, daha çox hərəkət etmələrinə kömək edəcək tövsiyələr ilə tamamlanır. Hesabat, "sərhəd riskləri" - geomaqnit iğtişaşlar, təsadüfi müharibələr və ağıllı maşın interfeyslərinin istifadəsi daxil olmaqla doqquz yüksək təsir, mütəxəssis proqnozları əsasında modelləşdirilmiş aşağı ehtimal hadisələri ilə ümumi nəticələnir. “Rəqəmsal çevrilmənin sürətləndirilməsi, məsələn, 2025-ci ilədək 100 milyona yaxın yeni iş yeri yaratmaq kimi böyük faydalara malikdir. Yalnız sənəd yoxlanışına əsaslanan bir yoxlama keçmişdə qaldı. Hər auditin ayrılmaz hissəsi olan balans tarixindən sonra hadisələrin qiymətləndirilməsi sahəsində çətinliklər bizi gözləyir. Bu gün biz koronovirus başlamazdan əvvəl və sonra verilmiş auditor hesabatlarının oxşar fəaliyyət növləri və digər parametrləri olan şirkətlər üçün kəskin şəkildə fərqlənə biləcəyi maraqlı bir vəziyyətlə qarşılaşırıq. Koronovirusun bir müəssisəyə təsirini necə qiymətləndirmək olar və bu gün bir auditor müştərisinin yaxın gələcəkdə fəaliyyət göstərməsini necə təmin edə bilər?

Sahibkarlar şirkətin planları haqqında əlavə məlumat, hazırkı vəziyyətin biznesə təsiri və hadisələrin inkişafı variantları barədə rəhbərliyin real qiymətləndirilməsini auditordan tələb etməsi üçün hazırlanmalıdırlar. Bütün qiymətləndirmələrin gələcək hadisələrin qarantiyası olmadığı, qeyri-müəyyənlik və yüksək ehtimalla gözlənilən böhranın auditorun alınan məlumata kritik münasibətini artırması olduqca başa duşuləndir.

COVID-19 gözlənilmədən auditin gələcəyini necə inkişaf etdirdi

Pandemiyadan bu günə qədər aldığımız bütün nəticələr dünyanın iqtisadi mənzərəsində yer alan status-kvonun pozulmasında rol oynadı və eyni şey audit peşəsi üçün də keçərlidir. Bu peşə sahiblərinin hamısı beynəlxalq audit standartlarına əməl edirdilər və on illərdir eyni şəkildə audit yoxlamaları həyata keçirilir. Məlumat və texnologiyanın hər yerdə olduğu bir dünyada yaşamağımıza baxmayaraq, təftiş funksiyası yavaş dəyişir (1).

COVID-19-dan əvvəl, müştərilər mühasibat işçilərinin iş strategiyalarına rəhbərlik etmək və daha dəyərli fikirlərə çatmaq üçün mühasibat işlərindən fərqli auditor yoxlamaları və mövcud maliyyə məlumatlarının tam dərinliyini təhlil olunmasını gözləyirdilər. Müştərilər ayrıca mühasiblərin bir neçə həftəlik konfrans otağı sahələrini yerindəcə işləmək əvəzinə texnoloji həll yollarından istifadə etmələrindən fayda götürə biləcəklərini də başa düşdülər. Audit mütəxəssisləri bu dəyişiklikləri etməkdə və çoxdankı metodlarından uzaqlaşmaqda tərəddüd edərkən, COVID-19 dəyişikliyi qaçınılmaz etdi (3).

Gələcəyə hazırlaşmaq üçün mühasibat firmaları daha sürətli və daha effektiv cavab verə biləcək texnoloji bilikli komandalar yaratmağın lazım olduğunu başa düşürlər. Dünya dəyişir və gələcəyin təftişi yalnız CPA-lardan daha çox şey tələb edəcəkdir. Firmalar insanları müxtəlifləşdirməli və hazırlamalı, onlara yoxlamaları fərqli bir şəkildə həyata keçirmək üçün lazım olan texnoloji təcrübə və biliklər təqdim etməlidirlər. Firmalar ayrıca tənqidi düşünmə bacarıqlarını yenidən vurğulamalı və prioritet verməli, komandalarını daha dərin fikirlər yaratmaq üçün məlumatlardan istifadə etməyə təşviq etməlidirlər. Əlavə olaraq, istər şəxsən, istərsə də uzaqdan olsun, sağlam bir peşəkar şübhə hissi yoxlamada həmişə vacibdir. Ünsiyyət bacarıqları həm komanda yoldaşları, həm də müştərilər arasında üzbəüz qarşılıqlı təsir azaldıqca getdikcə daha

vacibdir (5). Bu rəhbərlik və inkişaf etdirilmiş bacarıq yalnız auditorlara deyil, uzaq iş şəraitində olan bütün komandalara aiddir. Daima komandalarımın qarşılaşdıqları problemlərin həlli yollarını düşünən bir ortaq olaraq digər Liderlərə tövsiyə edə bilərik:

- Gələcəkdə işçi qüvvəsi strategiyasını düşündükdən sonra hazırladığımız plana əsaslanaraq və gələcəkdə yenidən qiymətləndirmə və uyğunlaşma fürsəti ilə düşünün.
- Liderliyin əsaslarını və komanda üzvlərinizin necə və nə vaxt işləyə biləcəyi ilə bağlı aydın ünsiyyət qurmağı unutmayın. Çevik və davamlı olmaq, hansı peşədə olmağınızdan asılı olmayaraq, hamımızın işləməyimiz lazım olan yeni normal üsuldur.
- Məhsuldarlığı idarə edin və komandalarınızla əlaqə saxlayın. Fərqli insanların necə daha yaxşı işlədiyini və ən məhsuldar olduqlarını anlayın. Güclərini və zəif tərəflərini anlamaq üçün komandalarınızla əlaqə saxlayın. Problemlərin həllinə kömək etmək üçün digər mütəxəssisləri cəlb etməkdən çəkinməyin.

Müasir dövrün son texnoloji yeniliklərindən olan robotlar - ən sevdiyimiz fantastik filmlərimizə bənzəməsələr də, robotlar rəqəmsal iş gücümüzü gücləndirə və bir çox yeni sahələrdə tətbiq oluna bilərlər. Robotlar audit prosesində iştirak edə bilər, eyni zamanda auditor yoxlamalarının obyekti ola bilərlər. Robotik Proseslərin Avtomatlaşdırması (RPA) standartlaşdırılmış, qanunlara əsaslanan təkrarlanan proseslərin avtomatlaşdırılmasına imkan verir və RPA proqramı əvvəlcədən təyin edilmiş bir sıra tapşırıq və fəaliyyətlərə əsasən, əməliyyat sistemləri və məlumat sistemləri ilə ünsiyyət və rabitə həyata keçirmək məqsədilə proqramlaşdırıla bilər. Yaxşı təşkil olunmuş robotlar yoxlama komandalarımıza virtual əlavə ola bilər.

RPA robotları, mövcud nağd IT quruluşu daxilində əvvəlcədən təyin olunmuş vəzifələri yerinə yetirə bilər: məsələn nağd əməliyyatların işlənməsi, fakturaların hazırlanması və ya əsas məlumatların quraşdırılması prosedurlarının həyata keçirilməsi. Robotlar öz adları və uçot məlumatları ilə insanlar kimi sistemlər və tətbiqetmə ilə qarşılıqlı əlaqə qura bilərlər (2).

RPA aydın üstünlüklərə malikdir. Dəqiq müəyyən edilmiş proseslər robotlar üçün təyin olunan təriflər və qaydalara müvafiq olaraq daha da sadələşdirilə və standartlaşdırıla bilər. Tapşırıqların robotun üzərinə qoyulması əməliyyat xərclərini azaldır, məhsuldarlığı və elastikliyi artırır və insan səhvlərinin ehtimalını azaldır. Robotların yoxlanılması insan auditi qarşısına qoyulan vəzifə kimi, bu da dəyərli və mürəkkəb audit işi üçün vaxt qazanılmış olur.

RPA tətbiq olunan auditor yoxlamaları

Müştərilərimiz üçün RPA tətbiq etmək və istifadə standartlaşdırmanın əsas tələbi olduğu üçün proseslərdə inkişaf və sürətləndirmə sürətində təsirli ola bilər. Bu, xüsusilə robotların tətbiqi mərkəzləşdirilmiş nəzarət ilə müəssisə səviyyəsində bir proqramla həyata keçirilərsə, risk idarəetməsinin effektivliyini artıra bilər. Robotlar yaxşı müəyyən edilmiş protokolları və hərəkət prosedurlarını izlədikləri üçün, lazımi audit yollarını tutub saxlaya və istisnalar kimi məsələləri avtomatik olaraq bildirə bilərlər. Bundan əlavə, müvafiq məlumatlar etibarlı və ardıcıl formatda mövcuddur. Bu, yoxlamaya ciddi şəkildə yönümlü bir yanaşma inkişaf etdirməyə və maliyyə vəziyyətinin başa düşülməsinə və təhlilinə daha da böyük əhəmiyyət verməyə və rəhbərliyin qəbul etdiyi əsas qərarlara daha yaxından baxmağa imkan verir.

Bununla birlikdə, müştərilərimiz RPA-dan istifadə etdikdə belə, audit prosesimiz

maliyyə hesabatlarındakı əhəmiyyətli təhrif risklərinin diqqətlə qiymətləndirilməsi vacibdir. Maliyyə hesabatları və əlaqədar nəzarətlə əlaqəli avtomatik əməliyyatların başa düşülməsi əhəmiyyətlidir. Xarici maliyyə hesabatlarını təşkil edən bütün mövqelərin və əməliyyatların düzgün sənədləşdirilməsini təmin etmək üçün avtomatlaşdırılmış proseslər də incələnməlidir. Bir müştərinin RPA tətbiq etməsi bizim yoxlamaya yanaşmamıza birbaşa təsir edir və audit prosedurlarımızın mahiyyəti, vaxtı və dərəcəsində dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Bu şəkildə, müştərilərimizin xarici hesabatları ilə əlaqəli olan RPA əsaslı prosesləri və nəzarətləri ehtiva edən təminatları təmin edə bilərik. Auditor olaraq riskləri həll etmək və mümkün səhvləri məqbul dərəcə ilə aşkar etmək üçün hərtərəfli, inteqrasiya olunmuş bir audit metodologiyasından istifadə olunmalıdır. Beləliklə, müştərilərimizə tapıntılarımızın ətraflı hesabatı və RPA tətbiqlərində tövsiyə olunan dəyişikliklər yolu ilə proseslərin və nəzarətlərin standartlaşdırılmasında və təkmilləşdirilməsində dəstək verilməlidir. Məlumat təhlükəsizliyi, giriş hüquqları və əsas parametrlər kimi RPA tətbiqetmələri ilə əlaqəli riskləri də birbaşa həll olunmalıdır.

Yoxlamalarımızın hazırlanmasında və aparılmasında gündəlik işləri yerinə yetirmək üçün RPA istifadə etmək, sənədlərimizdən strukturlaşdırılmış məlumatların çıxarılması, hesablamalar aparmaq, formalar doldurmaq və audit sənədlərimizin əsasını hazırlamaq kimi proseslər audit prosedurlarımızda həyata keçirdiyimiz dəyişikliklərin mərkəzində duran məsələlərdir.

Audit proseslərini avtomatlaşdıraraq, rutin tapşırıqlara daha az vaxt ayıra və enerjimizi həqiqətən vacib olduğu yerə yönəldə bilərik. Bir neçə il əvvəl kompüterləşdirilmiş sənədsiz yoxlamaya keçdik. Bu, müştərilərimizin məlumatlarına daha dərindən baxmağımıza və daha ətraflı və dəyərli məlumatlar əldə etməyimizə imkan verdi. Növbəti oxşar addım olaraq RPA peşəmizə güclü fayda gətirir, məsələn, böyük nümunələri sınaqdan keçirərkən RPA sənədlərimizi bağlamağımızda və sənədlərimizə müvafiq məlumatları daxil etməyimizdə kömək edə bilər.

Bir çox firmalardan tək istifadə hallarından, ümumiyyətlə, tətbiq olunan həllərə qədər auditdə robotların istifadəsi genişlənir. Müştərilərə audit texnologiyası həlləri təqdim etmək və audit xidmətlərini avtomatlaşdırmaq və genişləndirmək üçün Audit & Assurance Technology komandasının yaradılması məqsədəuyğundur. Bu yolla, müştərilərimiz üçün mümkün olan ən yaxşı nəticələri təmin etmək olar - səmərəliliyi artırmaq, diqqətimizi gücləndirmək və daim böyüyən bir məlumat bazasından dəyərli məlumatlar yaratmaq.

Yekun

Pandemiyaya ilk zərbə vuranda məhsuldarlığın aşağı düşməsi gözlənilirdi, lakin yeni normalara uyğunlaşırıq və dəyişiklikləri şəxsən və peşəkar şəkildə öz xeyrimizə istifadə etməyin yollarını tapırıq. Keçid bizə gediş-gəliş vaxtı və uzun nahar üçün açıq restoran olmadan daha çox saat işləmək fürsəti verdi, eyni zamanda bir çoxlarına yaxınlarınızla da daha çox vaxt keçirmək imkanı verilir. COVID-19 epidemiyasının başlanğıcında hamımız reaktiv idik, amma indi təşəbbüskar olmağın və bu pandemiyadan daha güclü vəziyyətdə çıxmağın vaxtı gəldi (4).

Son bir neçə ayda dünyada yaşanan çətinliklər və faciələri azaltmadan inanıram ki, bu pandemiya mühasibat peşəsini ən azı beş il qabaqda irəliləyib, bizi dəyişdirməyə məcbur edir. Çünki yaxşı, seçimimiz yox idi! Bu müxtəlif yoxlama yolları barədə

düşünməyə məcbur edir. Bir müştəridə bir seçim olmadığı zaman insanlarımızı texnologiyadan istifadə etməyə məcbur edir. Bu dəyişikliklərdə gələcək illər ərzində bizə yaxşı xidmət edəcək daha səmərəli və irəliyə baxan iş və düşünmə üsullarını tapdıq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. CPA - The Journal Practic Adviser. September, 2020/https://www.cpapracticeadvisor.com

2. Feiqi Huang, Miklos A. Vasarhelyi Applying robotic process automation (RPA) in auditing: A framework. International Journal of Accounting Information Systems, Volume 35, December 2019.

3. Haq, Mohammed Naveed Ul. “Impact Of Covid 19 On The Global Economy.” *COVID-19 Pandemic Update 2020*, 2020, pp. 208–213., doi:10.26524/royal.37.20.

4. Shiganova, Julia. “The Impact of the Covid-19 Pandemic on China`s Guangdong Province Economy in 2020.” *Problemy Dalnego Vostoka*, no. 6, 2020, p. 54., doi:10.31857/s013128120013005-6.

5. Дарья Роос (16.03.2020)//Влияние коронавируса COVID-19 на аудит// журнал Налоги и бухгалтерский учет.

Əliyeva Əsmər Qurban qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu
Email:esmer.manafova81@gmail.com

TƏHSİL SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Təhsil sahəsində əlaqələr əsasən Azərbaycanla dünya ölkələri arasında bağlanılan müqavilələrin təməli üzərində qurulmuşdur. Azərbaycanın keçmiş sovet respublikaları ilə beynəlxalq iqtisadi əlaqələri uzun müddət ərzində formalaşmış və inkişaf etmişdir. 1992-ci ildən indiyədək dövlətlər tərəfindən təhsillə bağlı 80-ə yaxın beynəlxalq müqavilə imzalanıb. İstedadlı gənclərin dünyanın böyük ölkələrində təhsil imkanlarının genişləndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 aprel 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilib[1]. Azərbaycan Respublikası Prezidenti ölkənin ali təhsil sisteminin canlandırılması məqsədilə “Azərbaycan Respublikası ali təhsilinin beynəlxalq rəqabətliliyinə dair 2019-2023-cü illər üçün Milli Plan”ı təsdiq edib.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli 1138 nömrəli Fərmanında [2] qeyd edildiyi kimi, (“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında”) inkişaf etmiş ölkələrdə milli sərvətin böyük hissəsini insan kapitalı və əqli əmək təşkil edir. Azərbaycanın əsas prioriteti ölkənin davamlı inkişafını təmin etmək məqsədilə insan kapitalının formalaş-

dırılması və səmərəli istifadəsidir və bu təşəbbüslər dövlət tərəfindən dəstəklənir. Son illər hökumət insan kapitalının inkişafı strategiyalarını müəyyən edib həyata keçirib və bu strategiyalar hazırda həyata keçirilən bir sıra dövlət proqram və konsepsiyalarında öz əksini tapıb. Azərbaycan qanunları insan kapitalının inkişafına xidmət edən mühüm sənədlərdir ("*Təhsil haqqında*" [3] və "*Elm haqqında*" Qanunlar [4]).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində 2009-2013-cü illərdə islahatlara dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında" 22 may 2009-cu il tarixli Sərəncamında (№295) [1] müasir standartlara uyğun təhsildən söhbət açılır.

Rəqabətli iqtisadi sistemin formalaşdırılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün ölkənin müasir kadr potensialına olan tələbatın ödənilməsi və Azərbaycan gənclərinin ümumbəşəri dəyərlər əsasında layiqli ali təhsil alması, lazımi şəraitin yaradılması, genişlənən prosesin təşkili və səmərəliliyinin artırılması üçün böyük ölkələrdə istedadlı gənclərin təhsili milli proqramın əsas məqsədini təşkil edir.

Qloballaşma dərinləşdikcə təhsil xidmətləri sahəsində ölkələrarası əməkdaşlıq da genişlənir. Təhsil xidmətlərinin idxal və ixracı ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələri sistemində mühüm sahələrdən birinə çevrilməkdədir [5].

Son illərdə təhsil xidmətlərinin qlobal bazarı yüz milyard ABŞ dollarına çatıb. Təhsil xidmətləri bazarında aparıcı qüvvələr Böyük Britaniya, Almaniya, ABŞ, Fransa, Avstraliya, Çin, Yaponiya, Kanada və Rusiyadır [5, s.111-115]. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tələbələrin təhsili dövlətin qarşısında dayanan əsas məsələlərdən birinə çevrilib. Xaricdə təhsil və xarici tələbələrin ölkədə təhsilinə şəraitin yaradılması siyasi və mühüm iqtisadi məsələ kimi araşdırılmaqdadır. Hətta bu hadisəni ifadə edən beynəlxalq akademik mobillik (BAM) anlayışı da artıq iqtisadiyyat elminə daxil olub. Təhsil xidmətinin idxal və ixracı kifayət qədər yeni iqtisadi əlaqələr sahəsi olmaqla yanaşı, həm də özünə məxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Təhsil xidməti - bilik və bacarıqların istehsalçıdan (tədris edən) istehlakçıya (təhsil alan) ötürülməsi prosesidir. Bu xidmət sahəsini digər sahələrdən fərqləndirən bəzi xüsusiyyətlər var [5].

- bu xidmətlərin istehsalı və istehlakı eyni vaxtda baş verdiyi üçün sonradan satış üçün saxlana bilmir;
- keyfiyyətin dəyişkənliyi (təhsil xidmətinin keyfiyyəti təhsil müəssisəsinin strukturundan və sair asılı olaraq dəyişir);
- bu xidmətin keyfiyyətini qısa müddətində ölçmək və ya dəyərləndirmək çətindir;
- bu xidmətin tam dəyərləndirilməsi yalnız o zaman mümkün olur ki, xidmətin tam həyata keçirilməsi mümkün olsun. İstehlakçı üçün onun istehlak dəyəri yalnız o zaman yaranır ki, təhsil xidməti tam başa çatmış olsun;
- təhsil xidməti digər xidmət növlərindən fərqli olaraq xeyli vaxt tələb edir.

Digər xidmət növlərindən fərqli olaraq, təhsil xidməti istehsalçının və istehlakçının qarşılıqlı və aktiv əməkdaşlığını, həmçinin istehlakçının əvvəlcədən müəyyən bilik və bacarıqlara yiyələnməsini tələb edir. Odur ki, "təhsil xidməti bazarı" deyiləndə təhsil xidmətinin alıcısının tələbinin və satıcısının təklifinin formalaşması zamanı bazar münasibətlərinin subyektləri arasındakı iqtisadi əlaqələr sistemi başa düşülür. Bu zaman təhsil xidmətinin satıcısı kimi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təhsil müəssisələri çıxış edir. Təhsil xidmətinin istehlakçısı isə vətəndaş və dövlətdir.

Təhsil xidmətləri ölkədaxili və beynəlxalq bazara aid ola bilər. Birinci halda təhsil xidmətlərinin subyektləri, yəni satıcısı, həm də alıcısı eyni ölkəyə aid olur. Təhsil xidmətlərinin alıcısı, və satıcısı müxtəlif ölkələrə aid olarsa, belə xidmətlər bazarı beynəlxalq təhsil bazarına aid edilir. Belə bazarlar bu ölkələr arasındakı iqtisadi və siyasi əməkdaşlığa əsaslanır.

Xidmət Ticarəti üzrə Əsas Razılaşmaya (GATS – the General Agreement on Trade in Services) əsasən təhsil xidmətləri bazarı 4 üsulla reallaşır [5]:

1) Hər hansı bir ölkənin göndərdiyi tələbələrin xaricdə təhsil alması ilə təhsil xidmətlərindən yararlanmaq;

2) Tələbələrin birbaşa xaricə göndərilməsi olmadan təhsil xidmətlərinin xaricə göndərilməsi. Bu halda tələbələr açıq və distansion təhsil proqramları ilə təhsil alırlar;

3) Xidmət göstərən ölkələrin istehlak edən ölkələrdə birbaşa xidmətin reallaşdırması. Bu halda xidmət göstərən ölkə istehlak edən ölkədə öz universitetlərini və ya məktəblərini açır (ofşor xarici universitetlər);

4) Çox hallarda təhsil xidmətini təklif edən ölkə bu xidmətləri istehlak edən ölkəyə öz ixtisaslı kadrlarını göndərir.

Adətən təhsil xidmətlərinin ümumi dövriyyəsində birinci hala daha çox rast gəlinir və daha geniş yayılıb. Odur ki, təhsil xidmətlərinin bu yolla reallaşdırılması daha çox ixrac əməliyyatı kimi qəbul edilir. Şübhəsiz ki, təhsil xidmətləri ilə bağlı ixracın müvəffəqiyyəti təkcə ölkənin təhsil sisteminin yüksək keyfiyyəti ilə deyil, həm də ölkənin iqtisadi inkişafı, coğrafi mövqeyi, siyasi vəziyyəti, ölkədaxili təhlükəsizlik mühiti, iqlimi, yaşayış səviyyəsi və sair amillərlə də bağlıdır. Təhsil xidmətləri bazarında bu xidmətin qiyməti, satıcı və alıcı ölkələr arasındakı münasibətlər də mühüm rol oynayır. Ölkənin təhsil bazarına müvəffəqiyyətlə daxil olması üçün tələb olunan şərtlər tədqiqatçılar tərəfindən belə müəyyən edilib.

1) Baloniya prosesinə qoşulmaqla milli təhsil sistemlərinin qarşılıqlı əlaqələri çərçivəsində beynəlxalq əlaqələrin inkişaf strategiyasının işlənməsi;

2) milli təhsilin keyfiyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;

3) regional təhsil birliklərinin - "virtual universitetlərin" yaradılması;

4) təhsilin "online" və distansion texnologiyalara əsaslanan formalarının inkişaf etdirilməsi;

5) təhsil xidmətlərinin satılması prosesində müxtəlif innovativ yanaşmalardan istifadə edilməsi;

6) milli təhsil xidmətləri bazarına xarici əlaqələndiricilərin daxil olmasına yardım edilməsi;

7) milli ali təhsil alma imkanlarının genişlənməsi;

8) xarici tələbələr üçün xüsusi təhsil proqramlarının hazırlanması;

9) milli təhsil prosesində innovativ yanaşma imkanlarının aktivləşməsi və dəstəklənməsi.

Müasir dövrdə təhsil xidmətləri bazarında rəqabətin gücləndiyini nəzərə alsaq, ölkənin iqtisadi rəqabətqabiliyyətliliyinin bir göstəricisi kimi təhsil sistemində innovasiya proseslərinin genişləndirilməsinə ciddi ehtiyac olunduğunu təsdiq edə bilərik.

Dünya təhsil xidmətləri bazarı müxtəlif ölkə vətəndaşlarının xaricdə reallaşdırdığı istehlakla, həmçinin xarici təhsil müəssisələrinin daxili bazarda göstərdikləri xidmətin istehlakı və hər bir ölkənin daxili təhsil xidmətləri bazarı ilə xarekterizə olunur.

Dünya təhsil xidmətləri bazarı bir neçə seqmenti özündə birləşdirir. Bura dil kursları, məktəb təhsili, ali təhsil, sənət təhsili və sair daxildir. Bu təhsil seqmentləri bir-biri ilə xeyli bağlıdır. Belə ki, xaricdə təhsil almaq üçün bu ölkənin ən azı tədris dilini bilmək vacibdir. Odur ki, hər hansı ölkədə təhsil almaq prosesi, hər şeydən əvvəki dil kursları ilə bağlı təhsil xidmətini istehlak etməyi tələb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. 2007- 2015- ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı [Elektron resurs] // 27 noyabr 2008-ci il tarixdə təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin rəsmi sayti - URL: http://edu.gov.az-/upload/file/Beynelxalq-elaqeler/Proqram2007-15.pdf

2. 2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı çərçivəsində xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində doktorantura səviyyəsi üzrə təhsil alacaq Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının seçim Qaydaları"nın təsdiq edilməsi haqqında [Elektron resurs] / 13 noyabr 2019-cu ildə qəbul olunub. – URL: http://e-qanun.az/ framework/ 43618

3. Azərbaycan Respublikasının Milli Iqtisadiyyat Perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı ildə tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı: - URL: https://static.president.az/pdf/38542.pdf

4. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 19 iyun 2009-cu ildə qəbul edilmışdi. Bakı: URL: http://www.e-qanun.az/framework/18343

5. Манафова, А. Основные свойства международных образовательных услуг в Азербайджане // Экономика образования, - Кострома: - 2013. № 4, - с. 111-115.

Qarayev İmran Əliyar oğlu,
iqtisad elmləri namizədi,
Dövlət Vergi Xidmətinin
Tədris Mərkəzinin şöbə rəisi

AZƏRBAYCANDA SƏNAYENİN İNKİŞAF MEYLLƏRİ VƏ VERGİ SİYASƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri sənayenin inkişafı əsasında qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının gücləndirilməsindən ibarətdir. Sənayenin inkişafı bir tərəfdən respublikanın ixrac potensialının inkişafına təsir göstərir, digər tərəfdən isə əməktutumlu sahələr olduğuna görə yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradır.

2020-ci ildə baş vermiş pandemiya nəticəsində dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində və o cümlədən Azərbaycan Respublikasında sənayenin göstəricilərində azalma müşahidə edilmişdir. Əvvəlki ilin göstəriciləri ilə müqayisədə ÜDM 4.3%, o

cümlədən neft-qaz sektoru üzrə 7%, qeyri-neft sektoru üzrə isə 2.6% azalma müşahidə edilmişdir. Göründüyü kimi qeyri-neft sektorunda azalma meylləri neft-qaz sektoruna nisbətən xeyli aşağı olmuşdur. 2020-ci ildə ÜDM 72432.2 milyon təşkil etdiyi halda, qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-in həcmi 50792.5 milyon manat olmuşdur ki, bu da öz növbəsində ÜDM-in 70.1%-ni təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektorunda azalma meylləri aşağı olduğuna görə 2020-ci ildə qeyri-neft sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisi artmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında qeyd etdiyimiz kimi sənayenin qeyri-neft sektoru xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 2020-ci ildə sənayenin qeyri-neft sektorunda əvvəlki illə müqayisədə əlavə dəyər 12% ümumi məhsul buraxılışı isə 12.5% artmışdır ki, bu da öz növbəsində çox müsbət bir irəliləyiş kimi qəbul edilə bilər. Eyni zamanda, 2020-ci ildə sənaye sahələrində çalışan işçilərin orta aylıq əmək haqqı 1063,1 manat olmuşdur. Bu əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 5,8 % çoxdur. 2020-ci ildə ÜDM-in strukturunda sənayenin payı 33,7% olmuşdur. Bu iqtisadiyyatın digər sahələri tikinti, ticarət, nəqliyyat, informasiya və rabitə sahələri ilə müqayisədə xeyli yüksəkdir. Çox vacib göstəricilərdən biri ondan ibarətdir ki, sənayedə ümumi daxili məhsulun bölgüsündə qeyri neft-qaz sektorunun payı 70,1 %-dir.

Qeyri-neft sənayesinin 2010-2020-ci illər üzrə artım tempi dinamikası müsbət trendin mövcud olmasını göstərir. Əgər 2010-cu ildə bu göstərici 6,6% olmuşdursa, pandemiya şəraitinin mövcud olmasına baxmayaraq, 2020-ci ildə bu göstərici 12,5% təşkil etmişdir. Təqribən artım templərində 2 dəfə artım müşahidə edilmişdir. 2010-2020-ci il dövrü ərzində qeyri-neft sənayesində ən yüksək artım əczaçılıq məhsullarının və elektrik avadanlıqlarının istehsalında müşahidə edilmişdir.

Hal-hazırda Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişaf dinamikası yüksək olduğuna görə bu sahədə emal sənayesinin inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatı məhsulları emal edildikdən sonra ixracı xüsusilə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. 2020-ci ildə sənayenin struktur bölgüsündə emal sənayesinin payı 32.5% təşkil etmişdir.

Sənayenin inkişafında onun yeni texnoloji avadanlıqlarla təchiz olunmasında əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Respublikanın iqtisadi və sosial sahələrinin inkişafına 2020-ci ildə bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitala 17028.1 milyon manat yönəldilmişdir ki, bu da ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 8.3 % azalmışdır.

2020-ci ildə qeyri-neft sektoru üzrə vergi daxilolmalarının həcmi 5.6 milyard manat təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektorundan daxil olan vəsaitlər cəmi vergi daxilolmalarının 76%-ni təşkil etmişdir. Neft sektorundan vergi daxilolmalarının payı 24% olmuşdur. Qeyri-neft sektoru üzrə yığılmış vəsaitin 76% olması çox yüksək nəticədir. Vergi daxilolmalarının sektorlar üzrə müqayisəsində qeyri-neft sektoru üzrə belə yüksək nəticənin əldə edilməsi ilk dəfə müşahidə edilmişdir. Dünya neft bazarında qiymətlərin qeyri-sabit olması və onların aşağı düşmə meyllərinin müşahidə edildiyi şəraitdə qeyri-neft sektorunda vergi gəlirlərinin yüksək olması çox əhəmiyyətli bir nəticədir.

Yuxarıda aparılan göstəricilərin təhlili dinamikası göstərir ki, gələcəkdə qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmalarının artım tempi, neft sektorundan vergi daxilol-

malarının artım tempindən daha yüksək olacaqdır.

2020-ci ildə əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə sənayenin qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərin artımının 12%, sənaye sahələrində çalışan işçilərin orta əmək haqqının isə 5.8% artımı son nəticədə dövlət büdcəsinin vergi daxilolmalarında, ƏDV-nin və muzdlu işlə əlaqədar əmək haqqından gəlir vergisinin xüsusi çəkisinin artmasına səbəb olmuşdur.

Ümimiyyətlə, iqtisadi nəzəriyyədə ideal inkişaf modelinin mövcud olmaması onun tətbiqi prosesində mənfi və müsbət cəhətlərin araşdırılmasını tələb edir. Bu, bir tərəfdən iqtisadi modelin gələcəkdə hansı istiqamətdə inkişaf etməsini müəyyənləşdirir, digər tərəfdən isə mənfi cəhətlərin minimallaşdırılması yollarının araşdırılmasına şərait yaradır. Real praktikada vergi siyasətinın formalaşmasına iqtisadi, sosial və texnoloji amillər təsir göstərir. Bir çox ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycanda sənayenin qeyr-neft sektorunun inkişaf dinamikası vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsinə və onun səmərəliliyinin artmasına müsbət təsir göstərir.

Sənayedə mövcud inkişaf meyllərinin vergi münasibətlərinə təsirinin müsbət cəhətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- vergi mexanizmləri vasitəsilə sənayenin inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə müvafiq stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- son 10 il ərzində Azərbaycanda sənayenin inkişafında müşahidə olunan artım templəri;
- sənayenin qeyri- neft sektorunda vergi daxilolmalarının artması;
- sənayenin modernləşdirilməsi və innovativ inkişaf perspektivləri;
- sənayenin modernləşdirilməsi məqsədi ilə vergi qanunvericiliyində geniş spektrli güzəştlərin və azadolmaların verilməsi.

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, vergi münasibətləri daimi olaraq müxtəlif xarakterli iqtisadi və qeyri-iqtisadi amillərin təsiri altında olduğuna görə bu müsbət cəhətlər də gələcəkdə dəyişikliklərə uğraya bilər.

Mövcud vəziyyətin vergi münasibətlərinə təsirinin mənfi cəhətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Ölkənin ixrac potensialında qeyri- neft sənaye sektorunun payının aşağı olması;
- Bu sektorda istehsal olunan məhsulların dünya bazarında rəqabətqabiliyyətinin zəif olması;
- Vergi qanunvericiliyində tətbiq edilən güzəştlərin real praktiki tətbiq prosesində ziddiyyətli məqamların yaranması;
- Sənayeyönümlü sahələrin xüsusilə informasiya və telekommunikasıya sahələrinin inkişafı ilə bağlı vergi qanunvericiliyində tətbiq edilən azadolmaların və güzəştlərin ünvanlı şəkildə olmaması hallarının müşahidə edilməsi.

Mənfi cəhətlərin müəyyən edilməsi və təhlili gələcəkdə vergi münasibətlərindəki yarana biləcək risklərin aradan qaldırılmasına şərait yaradır.

Bütün müsbət və mənfi cəhətlərin tam şəkildə təhlil edilməsi, qarşıya çıxan problemlərin araşdırılması, mövcud mənfi tendensiyaların qarşısının alınması üçün daha geniş və əhatəli tədbirlərin həyata keçirilməsi vergi ödəyicilərinin iştirakı ilə xüsusi sorğuların aparılmasını tələb edir. Lakin buna baxmayaraq, mövcud statistik material-

lar əsasında aşağıdakı təkliflər vasitəsilə mənfi tendensiyaların təsirini azaltmaq olar:

- Əvvəlki il ilə müqayisədə sənayenin qeyri-neft sektorunda əsas kapitala yönəlmiş vəsaitlərin azaldılması (- 12,1%) meyllərinin aradan götürülməsi;
- Sənaye məhsullarının dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin artırılması və gələcəkdə əlavə dəyəri daha yüksək olan elmi tutumlu sahələrin inkişafına yönəlmiş daxili özəl investisiyaların təşviqi baxımından vergi azadolmalarının tətbiqi;
- Vergi Məcəlləsi vasitəsilə verilən vergi güzəştlərinin tətbiqi ilə bağlı normativ–hüquqi sənədlərin hazırlanması müddətinin imkan dairəsində qısaldılması.

2020-ci ildə sənaye göstəricilərində əsas kapitala qoyulmuş vəsaitlərdə əvvəlki il ilə müqayisədə 12.1% azalma mövcud olmuşdur. Lakin dinamik şəkildə aparılan təhlillər göstərir ki, 2005-ci ildə emal sənayesində əsas kapitala yönəlmiş investisiyalar 115.8 milyon manat olduğu halda, 2019-cu ildə bu göstərici 2466.4 milyon manat təşkil etmişdir. Bu müddət ərzində emal sənayesində əsas kapitala yönəlmiş investisiyalar 21.3 dəfə artmışdır. Sənayenin gələcək inkişafında xarici bazarlara istiqamətlənmiş məhsulların istehsalı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə, öz növbəsində, Azərbaycan brendi olan məhsulların rəqabətqabiliyyətinin gücləndirilməsini tələb edir.

Sənaye hər bir ölkənin iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu baxımdan vergi siyasəti vasitəsilə sənayenin inkişafı arasındakı asılılıqların təhlil edilməsi iqtisadi inkişaf və onun əsas göstəricisi olan ÜDM ilə vergi siyasəti arasındakı asılılıqlardan prinsip etibarilə fərqlənmir. Əsas fərq iqtisadi modelə daxil edilən göstəricilərdən ibarətdir. Sənayenin inkişafı ilə vergi daxilolmaları arasında asılılıqların müəyyən edilməsi üçün ekonometrik və digər iqtisadi modellər vasitəsi ilə təhlillər aşağıdakı istiqamətdə aparılmalıdır:

- sənaye məhsulunun buraxılışının vergi daxiolmalarına təsirinin elastiklik əmsallarının hesablanması;
- müxtəlif növ vergilər üzrə simulyasiya modellərinin qurulması;
- fərqli dərəcəli istehlak vergilərinin sənaye məhsulu buraxılışlarına təsirinin modelləşdirilməsi:
- vergi azadolmalarının və güzəştlərin verilməsi şəraitində büdcə xərclərinin hesablanması.

Son zamanlar iqtisadi nəzəriyyələrdə və onların praktiki tətbiqi prosesində müxtəlif iqtisadi modelləşdirmə prinsiplərinə əsaslanan vergi proqnozlaşdırması və simulyasiya modellərinin tətbiqi vasitəsilə iqtisadi sistemin parametrlərində baş verən dəyişikliklərin vergi daxilolmalarına təsirinin müəyyən edilməsi sahəsində əhəmiyyətli nəticələr əldə edilmişdir.

İqtisadi sistemdə baş verən ixtiyarı dəyişikliklər (artım və ya azalma meylləri) vergi gəlirlərinə təsir göstərir. Bu isə, öz növbəsində, həmin təsirlərin qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu tipli modellər son zamanlar Sloveniyada, Serbiyada və digər ölkələrdə tətbiq edilir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda sənayenin inkişafı yalnız vergi münasibətlərindən yox, çoxlu sayda digər amillərdən də asılıdır. Bu amillər sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:

- daxili və xarici investisiyaların dinamikası və əsas istiqamətləri;

- ölkənin iqtisadi modernləşdirilməsi və innovativ inkişaf potensialı;
- sahibkarlığın mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri;
- əmək ehtiyatlarının strukturu və onun iqtisadi inkişaf tendensiyalarına uyğunluğu;
- sosial-iqtisadi infrastrukturun səviyyəsi;
- əmək bazarının çevikliyi və mobilliyi;
- sosial kapitalın, institusional mühitin iqtisadi inkişaf baxımından üstünlükləri;
- əsas ticarət partnyorlarının iqtisadi inkişaf templəri;
- rəqabət qabiliyyətli mühitin formalaşma səviyyəsi.

Göründüyü kimi, iqtisadi artıma təsir edən amillər müxtəlif olmaqla demək olar ki, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edir. Bu amillərin formalaşmasında və son nəticədə iqtisadi artıma təsir dərəcəsində vergi sistemi xüsusi rol oynayır. Müxtəlif vergi növlərinin və vergi dərəcələrinin tətbiqi, vergi inzibatçılığının keyfiyyəti, vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirmə dərəcəsi bilavasitə sənayedə iqtisadi artıma təsir göstərir. İqtisadi təhlil daimi olaraq statistik məlumatların adekvatlığını və keyfiyyətini tələb edir.

Qurbanzadə Azər Ağazeynal oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
Email: azercooperation@hotmail.com

QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR FONUNDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ YANAŞMALAR

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərindən etibarən beynəlxalq münasibətlər sistemində qloballaşma dalğasının güclənməsi bir sıra sosial-iqtisadi problemləri demək olar ki, yeni müstəvidə qabartmaqdadır. Bu baxımdan ərzaq problemi, ərzaq təhlükəsizliyi və ərzaq təminatı məsələləri də məhz qlobal çağırışların önündə durur. Qlobal çağırışlar şəraitində ərzaq problemi, ərzaq təhlükəsizliyi və ərzaq təminatı kimi anlayışlara kifayət qədər fərqli yeni müstəvidə və yeni keyfiyyət dəyişiklikləri halında yanaşılması daha doğru olardı. Adı çəkilən anlayışlar bu və ya digər şəkildə fərqli səciyyə daşısa da lakin nəzərə almaq lazımdır ki, qloballaşma şəraitində adı çəkilən kateqoriyaların özünəməxsus eynilikləri də mövcuddur. Belə ki, bütün hallarda ərzaq problemi, ərzaq təhlükəsizliyi və ərzaq təminatı problemləri məhz iqtisadi və sosial əlyetərliliyin olmaması səbəbindən baş verir. İqtisadi imkanların yetərsiz olması fonunda ərzaq məhsullarının çatışmazlığı mövcud reallıqları özündə əks etdirir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq supermarketlərdə marketlərin rəflərində ərzaq məhsullarının yetərli qədər bolluğu heç də cəmiyyətin bütün təbəqələrinin həmin bazarlara yetərli çıxış imkanlarını özündə əks etdirmir. Belə ki əhalinin iqtisadi baxımdan imkanları ərzaq bazarından paritet əsaslarla istifadə imkanlarının məhdudlaşdırır.

İqtisadi inkişafın qeyri-bərabərliyi və iqtisadi asılılığın dərinləşməsi qloballaşma prosesinin bərabərində gətirdiyi ən mühüm sosial fəlakətlərdən biridir. Əslində adı çəkilən problem o zaman sosial fəlakət həddinə çatır ki, dövlətin sərəncamında olan resurslar mövcud problemləri aradan qaldırmaq iqtidarında olmur. Humanitar yardım-

lar və digər təzahürlər isə problemi yetərincə aradan qaldırmağa imkan vermir. Əslində bu tip tendensiyalar inkişaf etməkdə olan ölkələrdə özünü daha çox büruzə verir. Təkcə bir faktı qeyd etmək olar ki, yalnız 2021-ci ildə ərzaq məhsullarının çatışmazlığında, yəni kütləvi aclıqdan 9 milyon nəfərə qədər insan dünyasını dəyişdi (1). 2020-ci ildə isə bu göstərici dünya əhalisinin 30 faizini əhatə etmiş, daha doğrusu, 2,3 milyard insan bütövlükdə normal qidalanma imkanlarına malik olmamış və bütövlükdə qida məhsulları əldə etmək imkanlarından məhrum olmuşdur (2).

Ümumiyyətlə, ərzaq probleminin kökləri uzunmüddətli dövrə təsadüf edir. Belə ki, sivilizasiyadan kənar dövrlərdə aclıq hallarının baş verməsi uzunmüddətli zaman kəsiyində müşahidə edilmiş çoxsaylı insan fəlakəti ilə nəticələnmişdir. Ümumiyyətlə, XIX əsrin əvvəllərinə qədər ərzaq çatışmazlığı səbəbindən insanların dünyasının dəyişməsi daha çox müharibələr və iqlim dəyişiklikləri təsirlərindən baş vermişdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ərzaq probleminin kütləvi aclıq halına çevrilməsi kimi tendensiyalar demək olar ki, Qərbi Avropa ölkələrində təxminən XIX əsrin ortalarına qədər davam etmişdir. XIX əsrin ortalarından etibarən isə cəmiyyətdə baş verən ictimai, siyasi və iqtisadi baxımdan köklü dəyişikliklər demək olar ki, prosesi tarixin arxivlərinə gömə bilmişdir. Məsələn, iqtisadi sistemin tipi və xarakteri də adı çəkilən problemin həllində əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, XIX əsrin ortalarından etibarən kapitalizmin inkişafı fonunda coğrafi açırımlar nəqliyyat əlaqələrinin inkişafı və eləcə də azad ticarətin dəstəklənməsi kimi tendensiyalar aclıq probleminin həllinə də özünəməxsus müsbət təsir etmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qərbi Avropada kütləvi aclıq XIX əsrin ortalarından dünya ticarəti və kommunikasiyaların inkişafı ilə əlaqədar keçmişə çevrilmişdir ki, bu da artıq regionların ərzaqla təminatının tez bir zamanda gerçəkləşdirilməsinə imkan vermişdir. Artıq qlobal ərzaq bazarları inkişaf etmiş çörəyin qiymətləri artıq ölkədəki məhsuldan birbaşa asılı deyil, bol yerli məhsul onları demək olar ki, aşağı salmır. Zəif məhsul isə onu artırmır. Əhalinin gəlirləri artmış və eləcə də kəndlilər məhsul olmadığı təqdirdə belə çatışmayan ərzaqları bazardan ala bilirlər (3).

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrdə aclıq problemi və ərzaq təminatı ilə bağlı problemlər məhz keçmiş sovetlər birliyinə daxil olan ölkələrdə, eləcə də Afrika və cənub-şərqi Asiya ölkələrində müşahidə edilmişdir. İqtisad elmlər doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Bəyalı Ataşovun fikrincə, dünya üzrə orta hesabla hər altı nəfərdən biri ərzaqla bağlı problem yaşayır. Ekspertlər hesab edir ki, istər qiymətlərin enməsi və iqtisadi rifah dövründə, istərsə də qiymətlərin kəskin artımı və iqtisadi tənəzzül dövründə aclıq çəkənlərin sayının artması ümumdünya ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin idarə olunmasındakı boşluqlar və zəifliklərlə bağlıdır. Əbəs yerə deyil ki, indi bu problem bəşəriyyət üçün nəinki sosial və iqtisadi xarakter almış, hətta beynəlxalq siyasətin ən vacib seqmentlərindən birinə çevrilmişdir (4, s.99). Müəllifin fikirləri ilə razılaşmaqla yanaşı, eyni zamanda, onu da əlavə etmək istərdik ki, əslində qlobal müstəvidə ərzaq probleminin yaranması müxtəlif səbəblərdən irəli gəlir. Bu səbəblər içərisində təbii iqlim şəraitinin yetərsiz keçməsini yəni qlobal iqlim dəyişikliklərini iqtisadi inkişafın qeyri-bərabərliyi fonunda əhalinin qida məhsulları bazarına əlçatanlığının aşağı olmasını, inflyasiya fonunda gəlirlərin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsini və eyni zamanda torpaqların urbanizasiya baxımından kənd təsərrüfatı dövriyyəsindən çıxmasını bazar infrastrukturları baxımından təminat prob-

lemlərinin yaranmasını və s. şamil etmək olar. Demək olar ki, aclıqdan əziyyət çəkən və ümumiyyətlə, bütövlükdə ərzaq problemi ilə üzləşən ölkələrdə adı çəkilən səbəblərin hər hansı biri mövcud olub və bütün bunlar dövlətin resurslarının yetərsizlik şəraitində demək olar ki, idarə olunmaz və nəzarət edilməyən bir problemə çevrilməyə başlamışdır.

Artıq qaçılmaz reallıq ondan ibarətdir ki, qlobal çağırışlar fonunda ərzaq problemi demək olar ki, qloballaşma prosesinin təhlillərinə çevrilir və İEOÖ-in əhalisi üzərində sanki domokl qılıncına bənzəyir. Təhlillərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, XX əsrdə baş verən iki dünya müharibəsi istisna olmaqla demək olar ki, bu əsrdə Avropa ölkələri aclıq və ərzaq problemindən kənar olmuşlar. Liberal nəzəriyyənin hakim postulatları baxımından yanaşdıqda qeyd olunur ki, ərzaq probleminin həllinin perspektivləri bütövlükdə kənd təsərrüfatında məhsuldar qüvvələrin inkişafından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ərzaq problemi ümumiyyətlə dövlətin inkişafının sosial və iqtisadi səviyyəsindən və eləcədə kənd təsərrüfatının bilavasitə inkişafından son dərəcə asılı olur və bu asılılıq kənd təsərrüfatının zəif inkişafı və eləcədə dövlətin tənzimləmə resurslarının məhdudlaşdığı şəraitdə bütövlükdə aclıq və fəlakət həddinə çatır (5, s.30).

Qeyd etmək lazımdır ki, ərzaq problemi yalnız iqtisadi və sosial faktorlarla sərhədlənmir. Başqa sözlə desək, istər keçmiş dövrlərdə və istərsə də hazırkı şəraitdə, hazırkı qloballaşan dünyada ərzaq problemi həm də siyasi təsir vasitəsinə çevrilmişdir. Məsələn, təkcə bir faktı qeyd etmək olar ki, 1916-cı ildə ehtiyac duyduğu məhsulların Yalnız 1\4-ni istehsal edən İngiltərə Almaniyanın ərzaq tədarükünü əngəllədiyi üçün milli istehsalı artırmaq məqsəd ilə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına xüsusi dəyər vermək məcburiyyətində qalmışdır. Bundan əlavə neft böhranı zamanı (yəni 1974-1975) ABŞ xammala qarşı "qida silahı"dan istifadə imkanları ortaya qoymuş və ötən əsrin 80-ci illərində Sovet qoşunlarının Əfqanıstana daxil olması səbəbindən SSRİ-ə taxıl ixracını əngəlləmişdir (6, s.86).

Dünyanın İEÖ-i içərisində yalnız Yaponiya istisna olmaqla demək olar ki, bütün İEÖ-lər öz əhalisini ərzaq məhsulları ilə etibarlı şəkildə təmin edir. Məsələn, dünyanın aparıcı ölkələrində qida məhsulları ilə təminatın yüksək səviyyədə olmasını statistika da sübut edir. Belə ki, ABŞ-da və Fransada ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsi 100 %-dən çox, Almaniyada 90 %, İtaliyada 78%, Yaponiyada isə 50% təşkil edir (7, s.24).

Yaponiyada ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsinin 50% hədlərində olmasının təbii ki, özünəməxsus səbəbləri vardır. Bu səbəblər içərisində, ilk növbədə, Yaponiyanın yerləşdiyi coğrafi şəraiti göstərmək mümkündür. Bundan əlavə, Yaponiya sırf təbii resursların idxalçısı kimi çıxış edir və Yaponiyada ərzaq məhsullarına olan tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsi, yəni ərzaq məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsinin 50% hədlərində olması əslində təbii iqlim şəraitindən və coğrafi xüsusiyyətlərdən irəli gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qlobal çağırışlar və qloballaşma prosesinin dərinləşməsi eləcə də dünya bazarlarına qlobal təhdidlərin güclənməsi mahiyyət etibarı ilə ərzaq təhlükəsizliyi və ərzaq təminatı problemlərinə kifayət qədər fərqli baxışları ortaya çıxarmaqdadır. Əslində etiraf etmək lazımdır ki, bu baxışların mövcudluğu kifayət qədər qloballaşma prosesinin güclənməsindən də əvvəlki dövrlərə təsadüf edə bilərdi. Çünki ərzaq təhlükəsizliyi ilə ərzaq təminatı anlayışlarını bu və ya digər şəkildə bəzi müəlliflər eyniləşdirsə də əslində ərzaq təhlükəsizliyi ilə ərzaq təminatı anlayışları

arasında kifayət qədər fərqli məqamlar vardır və bütün bunlar adı çəkilən problemə fərqli rakursdan baxışı obyektiv zərurətə çevirir. Ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı istər yerli iqtisadçı alimlərin, istərsə də xarici iqtisadçı alimlərin özünəməxsus fərqli fikirləri vardır və hesab etmək olar ki, bu fikirlər nə qədər fərqli olsa da onların ümumi yönləri vardır. Lakin ərzaq təminatı ilə bağlı baxışlar ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı baxışlardan özünəməxsus şəkildə fərqlənir.

Ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı tədqiqatlar aparmış müəlliflərdən iqtisad elmlər doktoru, professor Eldar Quliyevin fikrincə, adı çəkilən terminlər kifayət qədər fərqli olmaqla müxtəlif mahiyyət daşıyıcılarıdır. Ərzaq təhlükəsizliyi ərzaq əlyetərliliyini yəni ərzağın istehlak bazarında miqdarı və istehlakçının alıcılıq qabiliyyətini özündə əks etdirir. Qida təhlükəsizliyi isə hər hansı qida məhsullarının insan sağlamlığı üçün zərərli olan bioloji kimyəvi və fiziki təhlükəli amillərdən azad olması anlamına gəlir (8, s.61).

İqtisad elmlər doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Bəyalı Ataşov hesab edir ki, hər hansı bir ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsi bilavasitə aşağıdakı əsas faktorların məcmusundan yaranır:

- növlər üzrə yerli ərzaq məhsullarının istehsalı həcmində;
- onun dinamikliyindən və sabitliyindən;
- əhalinin alıcılıq qabiliyyətindən;
- idxal edən ərzağın həcmi və onun ödənilməsi üçün maliyyə imkanından (9, s.106).

İqtisad elmləri doktoru Anar Abbasov hesab edir ki, ərzaq təhlükəsizliyi ölkənin ərzaq müstəqilliyinin təzahür forması olmaqla cəmiyyət üzvlərinin tələbatının fizioloji qida normalarına uyğun olaraq daxili mənbələr hesabına ödənilməsini və dövlətin ərzaq ehtiyatlarından daha çox xüsusi istehsal hesabına çevik və səmərəli şəkildə formalaşdırılmasını özündə əks etdirir (10, s. 180).

Beləliklə, Azərbaycan müəlliflərinin ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlərə ümumi yanaşmalarında belə qənaətə gəlmək olar ki, istər Eldar Quliyev, istər Bəyalı Ataşov, istərsə də Anar Abbasov problemə daha çox makro aspektdən yanaşır və hesab edirlər ki, ərzaq təhlükəsizliyi yerli istehsal hesabına tələbatın ödənilməsi müəlliflərin fikirlərini tamamilə ümumiləşdirərək haqlı olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, əslində ərzaq təhlükəsizliyi daha çox siyasi situasiyanın gərəyi olaraq formalaşan bir kateqoriyadır. Daha doğrusu, ərzaq təhlükəsizliyinə iqtisadi-sosial anlamla yanaşı, həm də kifayət qədər siyasi anlam vermək mümkündür.

Rus iqtisadçılarından Balabanov V.S., Borisenko E.N. hesab edirlər ki, ərzaq təhlükəsizliyi dövlətçiliyin qorunub saxlanılması, eyni zamanda, insanların fiziki cəhətdən mövcudluğunu qorunub saxlanması üçün zəruri olan situasiyaların məcmusudur. Adı çəkilən müəlliflərin fikrincə, ərzaq təhlükəsizliyi milli iqtisadi konsepsiyanın mühüm tərkib hissəsini təşkil etməklə, iqtisadi artımın səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və eləcə də cəmiyyətin və insanların ehtiyaclarını maksimum ödənilməsinə imkan verən və dövlət ehtiyatlarını formalaşdıran aktiv ticarət və ödəmə balansının formalaşdırılmasını özündə büruzə verir (11, s. 45-46).

Rus iqtisadçısı Yarkova T.M. hesab edir ki, ərzaq təhlükəsizliyi kənd təsərrüfatı xammalının və ərzaq məhsullarının rəqabət qabiliyyətli yerli istehsal təşkili yolu ilə əhalinin yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi üçün çox məqsədli sistemin nəticələrini əks etdirən iqtisadiyyatın və cəmiyyətin inkişafının mövcud durumudur. Bu zaman iqtisadi texnologiyalardan istifadə yolu ilə beynəlxalq ticarətdə qida

asılılığına qarşı mübarizə və eləcə də idxalın əvəzlənməsi prosesi gerçəkləşməlidir (12, s.18).

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, ərzaq təhlükəsizliyi qlobal çağırışlar fonunda siyasi xarakter alaraq dövlətin milli iqtisadi təhlükəsizliyinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. In world of wealth, 9 milion people die every year from hunger, WFP Chief tells Food System Summit - World Food Programme
2. Доклад ООН: год пандемии обострил проблему голода в мире. Дата обращения:22 августа 2021, Архивировано 22 августа 2021 года
3. Яновский А.Е. Голод как общественное бедствие\\ Энциклопедический словар Брокгауза и Ефрона в 86 т (82т и 4 доп) – СП 1890-1907
4. B.X.Ataşov Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (nəzəriyyə və praktika). Bakı-2017, Kooperasiya nəşriyyatı. 536 səh.
5. Ковалев Е.. Продовольственная проблема в современном мире\Мировая экономика и международные отношения -1999- №6 - С.30
6. Продовольственная проблема в современном мире.-М:Наука, 1983. 226 с.
7. Безопасность России. Правовые, социално-экономические и научно-технические аспекты. Продовольственная безопасность-М. Знание, 2000. С 24.
8. Quliyev E.A. “Qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi problemləri və strateji istiqamətləri” - Bakı-2020, Kooperasiya nəşriyyatı, 464 səh.
9. Ataşov B.X. “Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri”. 2005, 336 səh.
10. Abbasov A.F. “Ərzaq təhlükəsizliyi” - Bakı 2007, 602 səh.
11. Балабанов В.С., Борисенко Е.Н. “Продовольственная безопасность” (международное и внутренные аспекты). Москва, 2002, 544 с.
12. Яркова Т.М. “Продовольственная безопасность” Российский опыт и зарубежная практика, Перм 2019, 194 с.

Əliyeva Səbinə Təbriz qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Texniki Universiteti,
Email: s_aliyeva99@mail.ru

AZƏRBAYCANDA REGİONLARIN DAVAMLI SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFININ TƏHLİLİ VƏ PROBLEMLƏRİ

Müasir şəraitdə regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi, davamlı inkişafı və rəqabətqabiliyyətinin artırılması regionların inkişafından çox asılıdır. Buna görə də regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi bölgələrdə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, beynəlxalq standartlara cavab verən sosial rifah, təbii resurslardan səmərəli istifadə, innovasiyalı iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və ətraf mühitin etibarlı mühafizəsini təmin edən ekoloji təhlükəsizlik sisteminin

formalaşmasına imkan verir. Əlverişli mühitin yaradılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" qəbul olunmuşdu. Hazırda bu proqrama əsasən regionlarda geniş-miqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamı ilə təsdiqlənmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də göstərilmişdir ki, ölkənin regionlarında iqtisadi fəallığın daha da artırılması məqsədi ilə mövcud iş qüvvəsi, habelə bütün iqtisadi resurslar tam olaraq iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməli, regionların sürətli inkişafında insanların keyfiyyətli iqtisadi imkanlar və fiziki infrastruktur üzrə əlçatanlığı təmin olunmalıdır. Bunun nəticəsi olaraq regionların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması və milli gəlirdə onların payının artırılmasına nail olunacaq. İqtisadi islahatlar şəraitində ölkədə regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı dövlətin diqqət mərkəzindədir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan "davamlı inkişaf məqsədləri indeksi"nə görə dünyada hər üç ölkədən ikisini qabaqlayıb. Bu göstəricilərə görə respublikamız regional liderdir və 54-cü yerdə qərarlaşaraq bütün qonşularını geridə qoyub.

Son 19 ildə sözügedən Dövlət Proqramından başqa respublikamızın regionlarının davamlı sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı bir neçə proqram imzalayıb. Davamlı inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsi olaraq bölgələrin tərəqqisində önəmli rol oynayan regionların 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramından əvvəl bu istiqamətdə qəbul edilən (2004-2008, 2009-2013 və 2014-2018-ci illər üzrə) digər proqramların icrası dövründə ÜDM 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 2,8 dəfə, sənaye üzrə 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə 1,7 dəfə artıb. Bu müddətdə reallaşdırılan məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 1,5 milyonu daimi olmaqla 2 milyondan çox yeni iş yeri, 100 mindən çox müəssisə açılıb, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,1 faizə enib. Bütün bu göstəricilər dövlətimizin başçısının Azərbaycanda iş yerlərinin yaradılmasına, özünüməşğulluğun təmin olunmasına daim həssaslıqla yanaşmasının məntiqi nəticəsidir. Bir az əvvəl vurğuladığım kimi, regional proqramların icrası zamanı da bu məsələ xüsusi diqqətdə saxlanılıb. Ölkənin güclü iqtisadi inkişafı, maliyyə imkanlarının artması iş yerlərinin yaradılması prosesini sürətləndirib. Beləliklə, respublikada iqtisadi fəallığın davamlı şəkildə artması fonunda yeni iş yerləri açılıb, bu isə təbii ki, insanların həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə, sosial şəraitinin yaxşılaşmasına imkan verir. Qlobal pandemiya dövründə Azərbaycanın bölgələrinin inkişafı istiqamətində atılan addımlar, reallaşdırılan layihələr xüsusi diqqət çəkir. Ötən müddət ərzində dövlətimizin başçısının rayonlara səfəri çərçivəsində sosial obyektlərin, yeni müəssisələrin açılış mərasimindəki çıxışları, imzaladığı sərəncamlar, müvafiq strukturların nümayəndələrinə verdiyi tapşırıq və tövsiyələr də mühüm önəm daşıyır. Ölkə rəhbərinin bu cür hərtərəfli qayğısı bölgələrimizə yeni nəfəs gətirməklə yanaşı, yeni imkanlar da açır, rayon mərkəzləri və kəndlərin tərəqqisi üçün yeni vəzifələr müəyyənləşdirir. Ümumiyyətlə, son 19 ildə respublikamızda kənd yollarının inşası və yenidən qurulması geniş vüsət alıb. Bütün bölgələrdə kənd yollarının tikintisi ilbəil daha da genişləndirilib. Həm sosial, həm də iqtisadi baxımdan mühüm önəm daşıyan həmin layihələrin icrası nəticəsində on minlərlə yeni iş yeri açılıb. Təzə kənd

yolları yerlərdə aqrar bölmənin əsaslı şəkildə inkişafına təkan verib, kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarlara rahat və operativ şəkildə çatdırılmasına əlverişli şərait yaradıb. Kənd yollarının inşasının genişləndirilməsi məqsədi ilə büdcə vəsaiti ilə yanaşı, Prezidentin Ehtiyat Fondundan da əlavə vəsait ayrılıb. 2021-ci ilin noyabr ayında Basqal-Sulut avtomobil yolunun istifadəyə verilməsi də bunun əyani ifadəsidir. İki hərəkət zolaqlı yol dörd min nəfər əhalinin yaşadığı 11 yaşayış məntəqəsini birləşdirir.

Ümumiyyətlə, ölkəmizdə yollar yeniləndikcə, kənd təsərrüfatı, turizm və digər sahələrdə də inkişaf sürətlənir, bölgələrdə iqtisadi canlanma müşahidə olunur. İsmayıllı və Şamaxı rayonlarının timsalında deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafı ölkədə uğurla həyata keçirilən davamlı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Regionların inkişafı sahəsində qəbul edilən və yüksək səviyyədə gerçəkləşdirilən dövlət proqramlarında, habelə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair əlavə tədbirlərlə bağlı sərəncamlarda nəzərdə tutulan vəzifələrin icrası respublikada qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, kommunal xidmətlərin, sosial infrastruktur təminatının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun artmasına, yeni müəssisələrin, iş yerlərinin açılmasına və nəticədə əhalinin məşğulluğunun artırılmasına, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına təkan verib.

Birinci regional proqramın uğurlu icrası sosial sahənin də inkişafına mühüm təsir göstərib. Bu istiqamətdə infrastrukturun yaradılması diqqətdə saxlanılıb. Beş il ərzində minimum əməkhaqqı 8,3 dəfə, minimum pensiya 4 dəfə artırılıb. Eyni zamanda, 1600 məktəb tikilib, yüzlərlə tibb ocağı istifadəyə verilib. Onlardan 8-ni yüksək standartlara cavab verən müalicə-diaqnostika mərkəzi təşkil edib. Həmin dövrdə, eləcə də 10-dan çox olimpiya idman kompleksi və digər qurğular istifadəyə verilib. Bütün bunlar nəticəsində ölkədə iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və onun dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyasına, infrastruktur və kommunal xidmətlərin səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin davamlı olaraq yüksəldilməsinə nail olunub. Respublikada qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaradılması, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması, yoxsulluğun azaldılması ilə bağlı əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilib. Keçən il ərzində regionlarda yüzlərlə müasir müəssisə, yeni istehsal sahələri yaradılıb, daxili tələbatın ödənil-məsində yerli məhsulların payı əhəmiyyətli dərəcədə artıb, ixrac imkanları genişlənib. Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun bərpasına göstərilən diqqət Qarabağ və Şərqi Zəngəzura yeni nəfəs gətirməklə yanaşı, bu bölgələrin tərəqqisi üçün yeni imkanlar açıb, yeni vəzifələr müəyyənləşdirib.

Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində, aqrar sahənin inkişafında mövcud problemlərin aradan qaldırılması ilə bağlı müəyyən strategiyalar müəyyənləşdirmişdir. Bu strategiyalar dünyada ərzaq qıtlığı problemlərinin az da olsa aradan qaldırılmasına öz töhfəsini verir. Xüsusilə də taxıl qıtlığı səbəbindən iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə bu, daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Ərzaq təhlükəsizliyi problemi ölkəmizdə də ən çox diqqət ayrılan məsələlər sırasındadır. “Azərbaycanın 2023-cü il dövlət büdcəsi haqqında” qanun layihəsində dövlət büdcəsinin gəlirləri ölkə tarixinin ən yüksək göstəricisi olmaqla, 2022-ci illə müqayisədə 5,2 faiz, 2021-ci illə müqayisədə isə 16,4 faiz

çoxdur. Növbəti ilin büdcəsində aqrar sahəyə ayrılan vəsait ötən illərə nisbətən xeyli artırılıb. Ərzaq təhlükəsizliyinin etibarlı və dayanıqlı təminatı, büdcə resurslarının artırılması, aqrar bölmənin stimullaşdırılması, kənd təsərrüfatının aparıcı sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün 2023-cü ilin dövlət büdcəsindən 1,2 milyard manat məbləğində vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu da 2022-ci illə müqayisədə 20,5 faiz, 2021-ci illə müqayisədə isə 32 faiz çoxdur. Hər şeydən öncə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Yaxın tarixi keçmişimizə nəzər salsaq, görərik ki, Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dönəmi ərəfəsində, 60-cı illərin sonunda respublika-da bütün sahələr, o cümlədən aqrar sahə bərbad vəziyyətdə idi. Bəzi rəqəmləri diqqətə çatdıraq: 1969-cu ildə ölkə üzrə 299 min ton pambıq, 272 min ton üzüm tədarük olunmuşdur. Ulu Öndər Azərbaycana rəhbər təyin olunduqdan sonra bu sahədə əsaslı dönüş yarandı. 10-15 il ərzində qeyd edilən məhsulların hər birinin istehsalı bir milyon tonu ötüb keçdi. Müstəqilliyimizin ilk illəri yaxşı yadımızdadır. Ölkədə baş verən hərc-mərclik, xaos və talançılıq bütün sahələr kimi, kənd təsərrüfatını da iflic vəziyyətə saldı.

Respublikada kəskin ərzaq qıtlığı yarandı. Xalqın təkidli tələbi ilə ikinci dəfə ölkə rəhbərliyinə gətirilən Heydər Əliyev parlaq zəkası, praqmatik düşüncəsi sayəsin-də digər başqa sahələrdə olduğu kimi, kənd təsərrüfatında da dönüş yaratdı. Onun aqrar sahənin inkişafındakı ən böyük xidmətlərindən biri ölkədə aqrar islahatların aparılması oldu. Bu islahatlar nəticəsində torpaqlar əvəzsiz olaraq kəndlilərə paylandı. Məhsul istehsalı, tədarükü və satışı üçün heç bir məhdudiyyət qoyulmadı. Hər bir təsərrüfat subyekti torpaqdan sərbəst və istədiyi kimi istifadə etməyə başladı. Bununla da aqrar bölmədə bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun münasibətlər formalaşdı. Hazırda Cənab Prezident İlham Əliyevin qarşıya qoyduğu strateji hədəflər sırasında qeyri-neft sektorunun, o cümlədən aqrar bölmənin inkişafı ön mövqedə dayanır. Məhz belə yanaşmanın nəticəsidir ki, Azərbaycan qlobal iqtisadi və maliyyə böhranı, eləcə də pandemiya şəraitində vəziyyətdən az itkilərlə çıxa bildi. Pambıqçılığın, tütün-çülüyün, fındıqçılığın, baramaçılığın inkişafı ilə bağlı dövlət proqramları təsdiqləndi. Rayonlarda aqroparkların yaradılması ilə bağlı qanun qəbul edildi. Qısa zaman kəsiyində intensiv heyvandarlıq, bitkiçilik və bağçılığa əsaslanan 30-dan çox aqrar sənaye kompleksi tikilib istifadəyə verildi və bu sahədə işlər davam etdirilir. Bir neçə il öncə pambıq istehsalı yox dərəcəsinə düşmüşdü. Amma indi vəziyyət tamamilə dəyişib. 2022-ci ildə respublika üzrə 300 min tondan çox pambıq tədarük edilib. Bu da 2021-ci illə müqayisədə 10 faiz çoxdur. Eləcə də üzümçülükdə, heyvandarlıqda, bitki-çilikdə yüksək dinamika qorunub saxlanılıb. 2022-ci ildə kənd təsərrüfatında ümumi-likdə 3,2 faiz artım qeydə alınıb. Azərbaycan ət və ət məhsulları ilə özünü təmin edə bilir. Yaxın illərdə taxılçılıqda da daxili məhsulun artırılması hesabına idxaldan asılılıq azaldılacaq. Kənd təsərrüfatına ayrılan xərclər ildən-ilə artırılır. 2023-cü ilin dövlət büdcəsində aqrar sahənin inkişafına ayrılan vəsait 1,2 milyard manat təşkil edir ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 20,5 faiz çoxdur. O cümlədən suvarma sistemlərinin bər-pasına və yenidən qurulmasına, digər meliorativ tədbirlərin aparılmasına 465 milyon 832 min manatdan çox, baytarlıq işlərinə isə 47 milyondan artıq vəsait yönəldilib. Taxılçılıq sahəsində də vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm işlər görü-

lür. 2021-ci ildə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 50 min hektar taxıl əkilmişdir. Hazırda ərazilərin minalardan təmizlənməsi davam edir. Bu il həmin ərazilərdə 100 min hektarda taxıl əkini nəzərdə tutulur. “Böyük Qayıdış” Proqramı aqrar sahənin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə su anbarlarının bərpa edilməsi və yenidən qurulması, digər tədbirlərin görülməsi kənd təsərrüfatının artan dinamika üzrə inkişafına etibarlı təminat yaradacaq. Artıq heyvandarlıq və arıçılıqla məşğul olan fermerlər həmin ərazilərdə fəaliyyətə başlamışlar. Yaxın illərdə Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi zonalarının bütün ərazilərində kənd təsərrüfatında yüksək inkişafın və yüksəlişin şahidi olacağıq. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeni torpaqlar əkin dövriyyəsinə cəlb olunacaq, çoxçeşidli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edilməklə ölkənin ərzaq təminatında və ixrac potensialında ciddi irəliləyişlər baş verəcəkdir. Dünyada ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının qiymətlərinin artması ilə bağlı qabaqlayıcı tədbirlər görülür və bu məqsədlə dövlət büdcəsindən 625,2 milyon manat vəsait ayrılmışdır ki, bu da 2021-ci ildəkinə nisbətən 38,6 faiz çoxdur. Bütün bu deyilənlər ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində nikbin proqnozlar söyləməyə imkan verir. 2022-ci ilin yanvar-iyun ayları üzrə Azərbaycanda kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 5 milyard 123,3 milyon manat təşkil edib ki, onun da 2 milyard 467,7 milyon manatı heyvandarlıq, 2 milyard 655,6 milyon manatı isə bitkiçilik məhsullarının payına düşür.2021-ci ilin yanvar-iyun ayları ilə müqayisədə kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalı 100,0 faiz təşkil edib. Bu dövrdə heyvandarlıq məhsulları istehsalı 2,8 faiz artıb, bitkiçilik məhsulları istehsalı isə 2,7 faiz azalıb.

Beləliklə, bitkiçilik məhsulları istehsalında müşahidə edilən azalmanın əsas səbəbi hava şəraiti ilə əlaqədar cari ildə dənli və dənli paxlalı bitkilərin yığımına nisbətən gec başlanılması olub. 2022-ci ildə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 3,4 faiz artmışdır. Cari ilin yanvar-oktyabr ayları üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 9 milyard 728,7 milyon manat təşkil edib ki, onun da 4 milyard 424,5 milyon manatı heyvandarlıq, 5 milyard 304,2 milyon manatı isə bitkiçilik məhsullarının payına düşür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. 6 dekabr, 2016, 947 səh.

2. Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin hesabat materialları toplusu. 2023, 34 səh.

3. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”.

4. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”.

5. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı” 2022-ci il 16 noyabr.

Abbasov Anar Fazil oğlu,
iqtisad elmləri doktoru, dosent,
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
“Biznesin təşkili, dövlət və bələdiyyə idarəetməsi”
kafedrasının professor əvəzi,
Email: anar1973@mail.ru

QLOBALLAŞMA VƏ MÜASİR İQTİSADİ İNKİŞAFIN ƏSAS TƏMAYÜLLƏRİ

XX əsrin sonlarından etibarən keçmiş sovetlər birliyinin siyasi süqutu beynəlxalq təsərrüfatçılıq sistemini keçmiş sovetlər birliyi və sosialist düşərgəsi ölkələrinin daha çox inteqrasiyası ilə nəticələndi və bu baxımdan qloballaşma prosesi demək olar ki, yeni impulslar əldə etməyə başladı. Ümumiyyətlə, qloballaşma prosesinin uzunmüddətli tarixə malik olduğu qəbul ediləndir. Lakin XX əsrin sonlarından etibarən xüsusilə də XXI əsrin əvvəllərindən etibarən dünya təsərrüfatçılıq sistemində qloballaşma prosesinin dərinləşməsi bir qayda olaraq dünyanın vahid gücə tabe olunması istiqamətində həyata keçirilən fəaliyyətin məcmusunu özündə əks etdirir.

Rus iqtisadçısı O.A.Tarasovun fikrincə, qloballaşma prosesi artıq dünyanın əksər ölkələrinin iqtisadiyyatının beynəlxalq iqtisadi konyunkturadan əhəmiyyətli dərəcədə asılılığını gücləndirmiş, və eyni zamanda, dünyanın iqtisadi güclərinin və beynəlxalq institutların müstəqil ölkələrin daxili və xarici siyasətinə əhəmiyyətli şəkildə müdaxiləsini gücləndirmişdir [1, s.168].

Ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin daha sürətlə inteqrasiyası və eləcə də ölkələrin bir-birindən daha çox asılılığı (İEOÖ-in İEÖ-dən) və digər bu kimi tendensiyalar, eyni zamanda, bütövlükdə dünya təsərrüfatının və eləcə də ayrı-ayrı ölkələrin mövcud qanunvericilik və hüquqi normalarının sanki vahid bir məkana tədric olunması kimi xarakterizə olunmağa başlayır. Bu isə əslində dünyada mədəni müxtəlifliyin və unikallığın daha da məhdudlaşmasına gətirib çıxarır. Söhbət dünya birliyində vahid homogen proseslərin sürətlənməsindən gedir ki, bu tendensiya təkcə istehsal və iqtisadi sferaya təsir etmir, eyni zamanda, cəmiyyət üzvlərinin gündəlik səviyyədə dəyişməsinə də gətirib çıxarır. Beləliklə, bütün dünya xalqları tərəfindən müasirliyin etnomədəni dini və tarixi qavranmasının bir növ unikasiyası və standartlaşması baş verir [2, s.16]. Asiya ölkələri kimi kifayət qədər özünəməxsus mədəni müxtəlifliyə malik ölkələrdə belə Asiya xalqlarının gündəlik məişət həyatının və yaxud da Asiya xalqlarının pəhrizinin avropalaşması tendensiyası müşahidə edilir. Məsələn, hesab etmək olar ki, bu dəyişiklik həm fizioloji səviyyədə, həm də mənəvi və mədəni baxımdan insanların kütləvi şəkildə birləşməsi kimi səciyyələnir.

Doğrudur, etiraf etmək lazımdır ki, qloballaşmanın kökləri kifayət qədər uzunmüddətli dövrə təsadüf edir. Lakin qloballaşma termini XX əsrin 70-ci illərinin sonlarında elmi və siyasi dövriyyəyə daha sıx şəkildə daxil olmuşdur. 1981-ci ildə amerikalı sosioloq C.Maklin tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirilmişdir. Bu terminlə başlanğıcı ötən əsrin 80-90-cı illərinə hətta 70-ci illərin ortalarına aid olan boşluqdan sonra gələn dövrü, yəni resurs böhranı zamanına təsadüf edir [3, s. 48].

Qloballaşma termini amerikalı tədqiqatçı T. Levitt tərəfindən ötən əsrin 83-cü ilində “Harvard Business Review” jurnalındakı “bazarların qloballaşması” məqalə-

sində daha aydın şəkildə öz təzahürünü tapmışdır. Müəllif adı çəkilən məqalədə qloballaşmanı iri transmilli korporasiyalar tərəfindən istehsal olunan ayrı-ayrı məhsullar üçün bazarların birləşməsi kimi səciyyələndirmişdir [4, s.12].

Müasir şəkildə qloballaşma prosesinin əsas daşıyıcılarına İEÖ-in transmilli korporasiyalarını, beynəlxalq təşkilatları (ÜTT, BBF dünya bankı) və s. şamil etmək olar [5, s.51].

Qloballaşma prosesinin dərinləşməsi fonunda son illər dünya iqtisadiyyatında mövcud inkişaf meyllərində özünəməxsus təmayüllər müşahidə edilmişdir. Bu təmayülləri təhlil edərkən belə qənaətə gəlmək olar ki, COVİD-19 pandemiyası dünya iqtisadiyyatına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu təsir özünün çoxsaylı və geniş miqyaslı neqativ yönü ilə fərqlənir. BVF-nun ekspertlərinin fikrincə, 2020-ci ildə qlobal ÜDM-in ümumi itkisi təqribən 9 trilyon ABŞ dollarına çatmışdır ki, bu da Yaponiya və Almaniya iqtisadiyyatının ümumi həcmindən çoxdur [6].

Ümumiyyətlə, 2022-ci ilin ortalarından etibarən koronovirusa pandemiyasının nəticələrinin destruktiv təzahürləri bu və ya digər şəkildə arxada qalsa da və demək olar ki, bu sahədə müəyyən yumşalmalara gedilsə də, ümumiyyətlə, adı çəkilən pandemiyanın zərərli təsirlərinin tam mənası ilə aradan qaldırılması o qədər də mümkün olmamışdır. Belə ki, bütövlükdə dünya iqtisadiyyatında müəyyən artım situasiyaları özünü büruzə versə də, lakin artımın surətli səviyyəsinə nail olunmamışdır.

Ümumiyyətlə müasir şəraitdə dünyada iqtisadi inkişafın əsas təmayüllərini səciyyələndirərkən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, qloballaşma prosesinin daşıyıcıları sayılan transmilli şirkətlər dünya üzrə məhsul istehsalında və əmtəə dövriyyəsində önəmli paya malikdirlər. Bu isə transmilli korporasiyaların dünya bazarlarına daha çox nüfuz etməsinə gətirib çıxarır və eyni zamanda, transmilli korporasiyalar həm mənsub olduqları dövlətlərin siyasətlərini yönləndirir, həm də dövlətlər qlobal rəqabət mühitində İEÖ-lər transmilli korporasiyaları dəstəkləyir və bu da həmin şirkətlərin dünya bazarında qlobal bazarda hakim mövqe tutmasına əlverişli şərait yaradır. Hazırkı dövrdə dünya iqtisadiyyatına transmilli korporasiyaların təsiri kifayət qədər yüksəkdir. Belə ki, dünya istehsalında transmilli korporasiyaların payı 50%, dünya ticarətində 70%, məcmu ÜDM-də transmilli korporasiyaların payı isə 25%-dən artıqdır. Təhlillər göstərir ki, bir sıra hallarda dünya üzrə fəaliyyət göstərən iri beynəlxalq kompaniyaların büdcələri bütövlükdə dövlətin büdcələrindən daha yüksək həcmdədir. Transmilli korporasiyalar təkcə dünya bazarında hakim mövqe tutmur, eyni zamanda, dünya siyasətinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Əslində transmilli korporasiyaların dünya iqtisadiyyatına təsiri və beynəlxalq siyasətə təsiri qloballaşma prosesinin özünəməxsus təmayülü kimi qiymətləndirilir. İEOÖ-də də transmilli şirkətlərin kifayət qədər çoxsaylı şəbəkələri mövcuddur və şəbəkələr vasitəsilə transmilli korporasiyalar həmin ölkələrin nəinki bazarlarına hökm edir, eləcədə həmin ölkələrdə “mülayim güc hesabına” özlərinin iqtisadi maraqlarını və eyni zamanda mənsub olduqları dövlətlərin iqtisadi maraqlarını reallaşdırır [7, s.7].

Müasir şəraitdə iqtisadi inkişafda müşahidə edilən ən mühüm tendensiyalardan biri inkişaf etmiş sənaye güclərinin ixracın strukturunda sənaye məhsullarının xüsusi çəkisinin yüksək olması ilə bərabər, eyni zamanda, xidmətlərin xüsusi çəkisinin də yüksək olmasına nail olmaları ilə bağlıdır. Başqa sözlə desək, inkişaf etmiş ölkələr dünya bazarında sənaye məhsullarının ixracçısı kimi əsas funksiyalarını saxlayır, eyni

zamanda, isə post sənaye cəmiyyətinin əsas təzahürləri baxımından da kifayət qədər geniş mövqelər əldə etməkdədirlər. Bütün bunlar heç də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün müsbət tendensiyalar vəd etmir. Əslində inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün müasir iqtisadi inkişafın əsas tendensiyalarından biri ixracın təşviqinə istiqamətlənmiş zəruri tədbirləri gerçəkləşdirmələri ilə bağlıdır. Son illər müşahidə edilən ən mühüm tendensiyalardan biri də ondan ibarətdir ki, artıq dünyanı inkişaf etməkdə olan ölkələri neft asılılığından xilas olmaq üçün demək olar ki, yaşıl enerji mənbələrinə keçidə üstünlük verirlər. Bu baxımdan artıq dünyanın inkişaf etmiş nəhənglərinin iri avtomobil şirkətləri tərəfindən istehsal edilən məhsulları belə neft və yanacaq istehlakçısı olmayacaqdır. Bu isə onu göstərir ki, artıq 2030-cu ildə dünyada yaşıl enerji mənbələrindən istifadə hesabına bütövlükdə dünyada neftdən asılılığın təxminən yarıbayarı azaldılmasına nail olunması düşünülür. Bu isə, şübhəsiz, İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələrin maraqlarına əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərəcəkdir. Məlum olduğu kimi, dünya petrol bazarı istər siyasi, istər iqtisadi, istərsə də hərbi və texnoloji risklərdən sığortalanmamışdır və bu tendensiyalar, xüsusilə neft idxalçıların maraqlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Problemə bu aspektdən yanaşdıqda respublikamızda da yaşıl enerji mənbələrindən istifadə edilməsi ilə bağlı məsələlər əslində qlobal çağırışlar kimi dəyərləndirilir. Bu baxımdan qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi, kənd təsərrüfatında postsənaye cəmiyyətinin təzahürlərindən istifadə edilməsi, ağıllı kənd təsərrüfatı layihələrinin qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, turizm sektorunun inkişafı baxımından neft sektorunda yavaşıya biləcək gəlirlər artımını bu sahədən daxil olmalar hesabına kompensasiya edilməsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Respublikamızda postsənaye cəmiyyətinin inkişafı ilə bağlı elektron kommersiya ticarətinin rəqəmsal iqtisadiyyatın və rəqəmsal ticarətin imkanlarından istifadə edilməsi xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi və onun rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi hesabına ixracının genişləndirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər həyata keçirilməlidir ki, bu da bütövlükdə qlobal rəqabət mühitində respublikamızın mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıra bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Тарасова О.А. Глобализация как экономический процесс: понятие, этапы // Вестник ЯрГУ, Серия «Гуманитарные науки» - 2013 – № 1 (23) 168-171с.;

2. Перская В., Глуховцев В. Многополярность: миф или реальность? (Геоэкономические аспекты) 255 с., с. 16;

3. Маргелов М.В. «Глобализация» - превратности термина// Канада; экономика, политика, култура- 2003 – № 9 – С 47- 59, с. 48;

4. Денчев.К. Феномен антиглобализма – М: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2005 – 218 с., с. 12;

5. Гостилович Т., Суворина Т., Социално-экономические аспекты глобализации // Экономика и управление – 2005- №1-с.50-54;

6. «Переспективы развития мировой экономики» (ПРМЭ). Кризис, не похожий ни на какой другой, неопределенные переспективы восстановления. // Официалный сайт МВФ, Июнь 2020 г (Електронный ресурс). URL:

https://www.imf.org/ru/Publications/WEO/Issues/2020/06/24/WEOUpdateJUNE2020 (дата обращения: 07.08.2020);

7. О.Б. Иванов. Роль, место и значение крупных компаний и корпораций в национальной и мировой экономике. Актуальный вопрос экономики -// Д.О.И : 10. 244.11//2-71-64 35- 20 19-101 09 . 7-17 с., с. 7.

Fərəcova Dilbər Daşdəmir qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Email: faracova.dilbar@mail.ru

MÜASİR DÖVRDƏ KRİPTOVALYUTALARIN TƏTBİQİNİN ÖZƏLLİKLƏRİ

Müasir dünyamızda cəmiyyətin həyat normaları sürətli şəkildə dəyişir. İctimai həyatımızın bütün sahələrinə nüfuz edən informasiya texnologiyaları getdikcə daha çox populyarlıq qazanır. Təbii ki, bu dəyişikliklər dünya iqtisadi sistemindən yan keçə bilməzdi. Bildiyiniz kimi biz tələbin təklif yaratdığı bazar münasibətləri sistemində yaşayırıq. Müasir informasiya cəmiyyətinin adi puldan daha innovativ, yeni maliyyə ödəmə vasitələrinin yaranmasına çoxdan ehtiyacı var idi. Hazırda bu yeni ödəniş vasitəsi rəqəmsal valyuta, yəni kriptovalyutadır.

Kriptovalyutalar haqqında bir qədər yeni məlumatlar 2008-ci ilə təsadüf edir. O zaman perspektivli və tanınmış İT mütəxəssislərdən ibarət kifayət qədər kiçik bir qrup yeni rəqəmsal pul vahidi yaratmaq fikrinə düşdü. İdeyalar xəyal olaraq qala bilərdi, lakin Satoshi Nakamato öz məqaləsində gələcəkdə “kripto pul” adlandıra biləcəyimiz kriptoqrafiya əsasında pul vahidlərinin yaradılması konsepsiyasını açıqladı. Bu mütəxəssis kriptovalyutaların, xüsusən də Bitcoinanın yaradıcısı hesab olunur. Bir il sonra ilk kriptovalyuta şəbəkəsi - hazırda hamıya məlum olan Bitcoin şəbəkəsi istifadəyə verildi, daha sonra isə elektron pul kisələri meydana çıxdı. Lakin, "kriptovalyuta" anlayışının özü 2011-ci ildə Forbs jurnalında Bitcoin sistemi haqqında "Kriptovalyuta" (Kriptoqrafik valyuta) məqaləsi dərc edildikdən sonra ortaya çıxdı. Kriptovalyuta unikal kriptoqrafik kodu olan mərkəzləşdirilməmiş virtual (elektron) pul vahididir.

Kriptoqrafik kod - blokların (hücrələrin) ardıcıllığı ilə ifadə olunan blokçeyndir. Hər bir hücrə kriptovalyuta şəbəkəsində müəyyən bir pul vahidi ilə həyata keçirilən əməliyyatlar haqqında məlumatları saxlayır. Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, blok bir valyuta haqqında məlumat saxlayır, blokçeyn isə bloklar toplusu olduğu üçün bütün pul vahidləri haqqında məlumatlara malik olur. Unikal kriptoqrafik kodun yalnız virtual olaraq mövcud olduğunu qeyd etmək vacibdir, yəni kriptovalyutanın maddi analoqu yoxdur.

Rəqəmsal valyuta - yalnız rəqəmsal (elektron) formada mövcud olan xüsusi valyuta formasına aid olan ən ümumi anlayışdır. Rəqəmsal valyuta qeyri-maddidir, onunla əməliyyatlar və saxlama yalnız İnternetə və ya başqa təyin edilmiş şəbəkəyə qoşulmuş elektron pul kisələri olduqda mümkündür. Rəqəmsal valyutalar əksər hallarda

müəyyən İnternet portallarında, sosial şəbəkələrdə və ya oyun saytlarında mal və xidmətlərin ödənişi üçün istifadə edilə bilər.

Hazırda qlobal maliyyə bazarı iki düşərgəyə bölünüb: bəzi ölkələr kriptovalyutanı qəbul edir və onu tənzimləmək üçün normativ – hüquqi baza hazırlayır, digər ölkələrdə isə kriptovalyuta qadağandır. Bununla belə, əksər ölkələr kriptovalyutaları müəyyən dərəcədə tanıyır və bu fəaliyyət sahəsini tənzimləməyə çalışır.

Bu günə qədər heç bir ölkədə kriptovalyuta bazarını tənzimləyən qanunlar hazırlanmayıb. Müxtəlif ölkələrdə kriptovalyutalarla bağlı qərarlar xaotik və uyğunsuzdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif ölkələrdə dövlətin kriptovalyutalara münasibəti əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir. Bir çox Aİ ölkələrinin yurisdiksiyasında Bitcoin valyuta hesab olunur və onun vergiyə cəlb edilməsi ilə bağlı fikirlər də mövcuddur. ABŞ və Avstraliyada kriptovalyuta maliyyə aktivi kimi qəbul edilir. Yaponiyada, öz növbəsində, ortaq bir yanaşma mövcuddur, ona görə Bitcoin aktivə bərabər tutulan dəyər daşıyıcısıdır.

ABŞ-da bitkoinlərin buraxılması və dövriyyəsinin hüquqi tənzimlənməsi ştatlardan asılı olaraq fərqlənir. Belə ki, kriptovalyutanı pul kimi elan edən ABŞ ştatlarından ilki Vaşinqton ştatı olub. Kaliforniya ştatında pul köçürmələrini həyata keçirən təşkilatlar (bitkoin əməliyyatları daxil olmaqla) Kommersiya Nəzarəti Departamentindən lisenziya almalıdırlar. ABŞ-da federal səviyyədə bitkoinlərə mülkiyyət kimi baxan təlimatlar qəbul edilmişdir; buna görə də maaşların kriptovalyutalarda ödənilməsi vergiyə cəlb edilir; kriptovalyutalarda ödənişlərə münasibətdə əmlaka görə ödənişlərdə olduğu kimi səlahiyyətli orqanlara müraciət etmək lazımdır [5, s.24-25]. Ümumiyyətlə, ABŞ hakimiyyətinin kriptovalyutalara münasibəti kifayət qədər qərəzlidir, çünki məlum olduğu kimi, ödəyici və ya alıcının kimliyini müəyyən etmək mümkün olmayan anonim hesablaşmalar, terrorizmin maliyyələşdirilməsi kimi heç də sonuncu yerdə olmayan qeyri-qanuni əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün istifadə edilə bilər.

Böyük Britaniyada 2014-cü ilə qədər kriptovalyutalar "məqsədli vauçer" hesab olunurdu, onlardan istifadə edilən zaman əməliyyatlar vergiyə (ƏDV) cəlb edilirdi. 2014-cü ildən Böyük Britaniyada bitkoin ödəniş vasitəsi kimi tanınıb və onunla aparılan əməliyyatlar ƏDV-dən azad edilib.

2013-cü ildən bəri bitcoin İsveçdə qanuni valyuta rejiminə malikdir. İsveç qanunvericiliyində bitkoinin emissiyasından əldə edilən gəlir hobbi ilə əlaqəli fəaliyyət kimi təsnif edilir və gəlir vergisinə cəlb edilmir, lakin bir sıra şərtlər olduqda (peşəkar məqsədlər, ildə 25 bitkoindən çox qazanc əldə etmək, s.) belə gəlir vergiyə cəlb edilir. 22 oktyabr 2015-ci ildə Avropa Ədalət Məhkəməsi bitkoinlərin real valyutalara mübadiləsi əməliyyatlarının ƏDV-dən azad edilməsi barədə qərar qəbul edib. Bitkoinlərlə aparılan əməliyyatlar valyutalar, sikkələr və əskinaslarla ödəniş əməliyyatları kimi təsnif edilirdi, nəticədə onlar ƏDV-yə cəlb edilmir. Avropa Məhkəməsi bütün Aİ-yə üzv dövlətlərə kriptovalyutaları vergiyə cəlb olunan aktivlərdən çıxarmağı tövsiyə etdi ki, bu da Avropa İttifaqında kriptovalyutaların tənzimlənməsinin unifikasiyası deməkdir [7, s. 41].

Beləliklə, bütün yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyində kriptovalyutaların dövriyyəsinin hüquqi tənzimlən-

məsi son dərəcə təzadlıdır. Bəzi ölkələr kriptovalyutaların istifadəsini tamamilə qadağan edir, bəziləri onu valyuta və ya pul, bəziləri isə mülkiyyət hüquqlarının obyekti kimi qəbul edir. Bununla belə, müxtəlif ölkələrdən olan şəxslər arasında kriptovalyutaların istifadəsi ilə getdikcə daha çox əməliyyatların aparıldığını nəzərə alsaq, belə əməliyyatların iştirakçılarının hüquqlarının təminat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və müxtəlif dövlətlərdə kriptovalyutaların hüquqi tənzimlənməsini sistemləşdirməyə imkan verəcək vahid beynəlxalq qaydaların işlənib hazırlanması zəruri görünür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Плотникова Т.В. Криптовалюта: эволюция становления и перспективы развития //Пробелы в российском законодательстве. – 2018. – № 4. – С. 50-54.

2. Гордеева О. Регулирование криптовалют в разных странах. – [Электронный ресурс].https://vc.ru/crypto/32207-regulirovanie-kriptovalyut-v-raznyh-stranah

3. Кузнецов В.А. О подходах в международном регулировании криптовалют (bitcoin) в отдельных иностранных юрисдикциях // Деньги и кредит. – 2016. – № 3. – С. 20-29.

4. Никифоров С.Ю. Сравнительный анализ правового режима криптовалют в зарубежных странах // Синергия Наук. – 2017. – № S17. – С. 44-48.

5. Демидов О.В. Связанные одним блокчейном: обзор международного опыта регулирования криптовалют // Индекс безопасности. – 2015. – № 2. – С. 41-60.

Həsənov İsmayıl Cəfər oğlu, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: i_hasanov_65@mail.ru

OBYEKTLƏRİN TİKİNTİSİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN MƏQSƏDLİ SİSTEMİNİN VƏ MÜƏSSİSƏNİN İSTEHSAL STRUKTURUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

İnvestisiya siyasətinin əsası hesab olunan investisiya prosesi və obyektlərin tikintisinin təkmilləşdirilməsinin məqsədyönlülüyü onun dinamiki inkişafından, investisiya qoyuluşunun təkrar istehsal strukturunun dəyişilməsindən, tikinti sahəsində elmi-texniki tərəqqinin inkişafından asılıdır. Bundan əlavə, obyektlərin tikintisinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi onun ölkə ərazisində inkişafının qeyri-bərabər səviyyədə olmasından irəli gəlir. Obyektlərin tikintisi prosesinin təkmilləşdirilməsi elmi əsaslandırılmış, daim fəaliyyətdə olan metodologiyanın işlənilməsini tələb edir. Eyni zamanda obyektlərin tikintisinin təkmilləşdirilməsinin metodoloji təminatı tikintinin idarəedilməsinin nəzəri qanunauyğunluğuna və elmi prinsiplərinə əsaslanmalıdır:

- tikintinin tərkib elementlərinin inkişafının proporsionallığı;
- obyektlərin tikintisinin təşkilinin tarazlaşdırılması və fəaliyyətinin fasiləsiz olması;
- əsas məqsədə nailolma səmərəliliyinin yüksəldilməsi;

– təşkilati, iqtisadi və idarəetmə həllərinin reallaşdırılması və kompleks şəkildə işlənilməsi.

Obyektlərin tikintisinin təkmilləşdirilməsinin metodoloji təminatı onun təşkilinin elmi üsullarına, layihələndirmənin mütərəqqi metodlarına, resurslarla təmin olunmanın qabaqcıl üsullarına və tikinti istehsalının təşkilində axın üsulundan istifadə olunmasına əsaslanmaqla aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

– universal olmalı, yəni sahələr, idarələr və ərazilər üzrə onun ayrı-ayrı hissələrinin təkmilləşdirilməsi və səmərəli tətbiqinin olması;

– obyektlərin tikintisinin ayrı-ayrı elementlərinin və onun hər hansı yekununun məqsədəuyğun təkmilləşdirilməsinin mümkünlüyünün nəzərə alınması;

– düzgün və aktual məlumatlara əsaslanaraq obyektlərin tikintisinin bütün elementlərini və onun bütün iştirakçılarının tələbatlarının bərabər surətdə tam xarakterizə edilməsi.

Göstərilən qanunauyğunluqların, elmi üsulların birgə və səmərəli istifadə olunması, tikintinin bütün iştirakçılarının vahid metodoloji baxışlarla düzgün təmin edilməsindən asılıdır. İnvestisiya prosesində obyektlərin tikintisinin təşkili və idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsini həyata keçirmək üçün aşağıdakıların nəzərdə tutulması məqsədəuyğundur:

– tam, həqiqi və aktual məlumatların yığılması;

– obyektlərin tikintisinin göstəricilərinin vəziyyəti, məzmunu, funksional təhlili, onların elementlərinin tarazlaşmasının aparılması;

– tikintinin funksional keyfiyyət səviyyəsi və onun təkmilləşdirilməsinin ümumi göstəricilərinə təsirinin qiymətləndirilməsi;

– hazırki dövr ərzində obyektin tikintisinin normativ modelinin layihələndirilməsi;

– tikintinin təşkili elementlərinin təkmilləşdirilməsi ardıcıllığı və səmərəli istiqamətlərin seçilməsi;

– obyektin bütün tikintisi üzrə vahid metodiki prinsiplərə əsaslanan elementlərin təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlərin hazırlanması;

– tikintinin təşkili elementlərinin təkmilləşdirilməsi üçün hazırlanan tədbirlərin kompleks reallaşdırılmasının idarəedilməsi və planlaşdırılması;

– obyektin tikintisinin nəzərdə tutulan səviyyədə təkmilləşdirilməsi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Tikintinin təkmilləşdirilməsi prosesində həll edilən məsələlər sistemin keyfiyyət vəziyyətindən asılı olaraq dəyişilə bilər. Onları şərti olaraq üç qrupa bölmək olar:

– obyektin tikintisinin təkmilləşdirilməsinin birinci növbəli məsələləri, bu onun inkişafının xüsusi dövrlərindən irəli gəlir;

– cari (daimi vəziyyətdə olan);

– perspektiv.

Birinci növbəli məsələlərə tikintinin təşkilinin qaydaya salınması aiddir. Onun göstəriciləri normativ səviyyəyə gətirilməlidir, o cümlədən:

– eyni vaxtda tikilən obyektlərin sayının azaldılması;

– tikinti-quraşdırma və layihə təşkilatları güclərinin bərabər, fasiləsiz və ritmik istifadəsinin təmin edilməsi;

– tamamlanmamış və yarımçıq qalmış tikinti həcminin müəyyən edilmiş normaya

çatdırılması;

- investisiya qoyuluşu, tikinti-quraşdırma, layihə-axtarış, podrat işləri və tikinti istehsalı planı, tikinti-quraşdırma və layihə təşkilatlarının gücü, avadanlıqların tədarükü, tikinti konstruksiyalarının və materiallarının istehsal həcmi ilə tarazlaşdırılması.

Obyektin tikintisinin təkmilləşdirilməsinin cari qrupu (daima fəaliyyətdə olan) məsələlərinin tərkibinə tikintinin normal fəaliyyət göstərdiyi dövrdə birinci növbəli məsələlərin vəziyyəti daxildir, bunlardan əlavə aşağıdakılar da aid edilir:

- obyektin tikintisinin həqiqi normativ bazasının yaradılması;
- layihələndirmə, resurslarla təmin edilmə və tikinti istehsalının təşkili, texnologiyası və idarəedilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsi.

Tikintinin perspektiv məsələləri qrupuna aşağıdakılar daxildir:

- təkrar istehsal sturkturu, ərazi üzrə və s. kapital qoyuluşunun bölüşdürülməsi (dövlət büdcəsinə əsasən);
- kapital qoyuluşunun xüsusi xərcləri, material resursları və obyektlərin tikilmə müddətinin azaldılması məqsədi üçün mütərəqqi normaların və normativlərin hazırlanması;
- tikintinin intensivləşdirilməsi üçün tədbirlərin hazırlanması.

Müasir elm və texnikanın səviyyəsi və əldə edilmiş praktika obyektlərin tikintisinin idarəedilməsi sisteminin iqtisadi inkişafını bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun layihələndirilməsinə imkan yaradır.

Ölkəmizin və xarici ölkələrin praktikası göstərir ki, tikintinin miqyası və onun iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqələri, idarəetmə xərclərinin azaldılmasının məqsədyönlü və istehsalın idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Yeni idarəetmə sisteminin aşağıdakı əsas prinsiplərə uyğunlaşdırılması məqsədəuyğundur:

- obyektlərin tikintisinin idarə edilməsinə məqsədli baxış, yəni onu iqtisadiyyatın inkişafının son nəticələrinə yönəltmək, o cümlədən, yenidənqurma və texniki cəhətdən yenidən silahlanma hesabına fəaliyyətdə olan istehsal aparatının təzələnməsini sürətləndirmək, istehsal gücləri və obyektləri tez istifadəyə vermək, mənzil, sosial, mədəni-məişət əhəmiyyətli obyektlərin keyfiyyətini yüksəltmək;
- obyektlərin tikintisinin fəaliyyətsizliyini azaltmaq, onun elastikliyini, həssaslığını, sürətlə hərəkət etmə qabiliyyətini yüksəltmək;
- layihələndirilən obyektlərin tikintisini resurslarla təmin edən təşkilatlar, şirkətlər, birliklər, assosiasiyalar, idarələr və tikintinin idarəedilməsində iştirak edən digər təşkilatlarla əlaqəsini gücləndirmək.

İnvestisiya prosesində obyektlərin tikintisinin idarə edilməsinin layihələndirilməsi sistemi tikinti prosesinin idarə edilməsinin təşkilat strukturları, metodları, texniki vasitələri və iqtisadi tədbirlərinin kompleks sistemi tikinti-texniki vasitələri və iqtisadi tədbirlərinin kompleks sistemi tikintinin idarə edilməsinin məqsədli sistemi kimi təsəvvür edilməlidir. Obyektlərin tikintisinin belə məqsədli sistemi investisiyanın səmərəliliyi və tikinti istehsalının intensivləşməsinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir.

Obyektlərin tikintisinin idarəedilməsinin məqsədli sisteminin ən mühüm funksiyalarına aiddir:

- tikintinin təşkilat strukturları və onun tərkibinə daxil olan elementlərin təkmilləşdirilməsi;
- idarəedilmə vasitələrinin metodlarının, strukturlarının təkmilləşdirilməsi;

– investisiya qoyuluşunun, layihə-axtarış işlərinin və tikinti istehsalının tarazlaşmasının təmin edilməsi;

– layihə həllərinin keyfiyyəti, elmi-tədqiqat və təcrübi-konsturksiya işlərinin elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri ilə sıx əlaqəsinin idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi;

– tikintinin maddi-texniki bazasının inkişafının idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi;

– tikinti istehsalının maddi-texniki və digər resurslarla təmin olunmasının idarəedilməsinin sürətlə hərəkət etməsinin yüksəldilməsi;

– tikinti istehsalının, tikinti məhsulunun keyfiyyətinin və tikinti-quraşdırma təşkilatlarının gücünün inkişafının operativ sürətdə idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi.

İnvestisiya siyasətində tikintinin idarəedilməsinin məqsədli sisteminin təkmilləşdirilməsi ardıcıl aparılmalıdır:

– hazırki tikinti inventarizasiya edilməlidir, buraya tikintisi başlanan obyektlər, güclər, tikinti-quraşdırma və layihə təşkilatları, tikinti sənayesinin və tikinti materiallarının istehsalat müəssisələri, tikinti texnikası və nəqliyyat vasitələri parkı, tamamlanmamış tikinti, o cümlədən əvvəlcədən yerinə yetirilmiş layihə-axtarış işləri və qoyulmamış avadanlıqların inventarizasiyası da daxil olmalıdır;

– bütünlüklə və hər bir ərazidə obyektlərin tikintisinin istehsalat strukturunun təşkili qaydaya salınmalıdır;

– tikintidə fəaliyyətdə olan normalar və normativlər inventarizasiya edilməli, təzələnməli və elmi-texniki tərəqqinin hazırki və perspektiv səviyyəsinə tam cavab verən normativ sənədlər hazırlanmalıdır;

– obyektlərin tikintisinin proqnozuna müvafiq olaraq layihə təşkilatlarının güclərinin uyğunlaşdırılması və layihə-axtarış işləri elmi-texniki tərəqqinin tələblərinə müvafiq təhlil edilməli və zəruri hallarda yenidən işlənməlidir.

Tikinti istehsalının son nəticəsinə təsir edən idarəetmə amillərinə baxmaq və onun miqyasının təyin etmək üçün idarəedilmənin əsas elementlərinin tərtib edilməsi məqsədəuyğundur. Tikintinin idarəedilməsinin əsas amillərinin bu formada verilməsini təklif edirik: idarəedilmənin təşkilati formaları, firmadaxili təşkilat strukturlarının idarə edilməsi, idarəetmənin funksiyaları, qəbul olunmuş idarəetmə həllərinin metodları və prosesləri, idarəetmənin texniki resursları.

Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə Ümumi Milli Məhsul əksər hallarda hökmranlıq edən nəhəng inhisarçı korporasiyalar tərəfindən yox, çoxsaylı orta və kiçik müəssisələr tərəfindən istehsal edilir. ABŞ-da kiçik və orta müəssisələr iqtisadiyyat sahələrində işçi yerlərinin ümumi artımının yarıdan çox hissəsini təşkil edir. Kiçik mülkiyyətçi cəsarət edərək yeni məhsulların istehsalını və texnologiyasını mənimsəyir. Kiçik sahibkarlıq nəinki elmi-texniki tərəqqinin inkişafına təkan verir, hətta istehlak tələbatını da ödəyir və ictimai xərclərə qənaət edir.

ABŞ-da işçilərinin sayı 50 nəfər olan ixtisaslaşdırılmış podrat firmaları birbaşa və ya əlavə podrat müqavilələlərinə görə bu və ya digər tikinti işləri növlərini yerinə yetirirlər. Baş podrat firmaları əlavə podrat üzrə orta və kiçik firmalara işlərin həcminin $^{2}/_{3}$ hissəsini təhvil verir. Yaponiyada da kiçik müəssisələr fəaliyyət göstərir və hətta iri firmalarla rəqabət aparır. Bunların əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, fərdi layihələr üstünlük təşkil edir, təmir işlərinin xüsusi çəkisi çoxdur, burada əsasən əl

əməyinin tətbiqi tələb edilir.

İri podrat firmaları kiçik və orta firmaların saxlanılması üçün iqtisadi maraqlıdırlar, çünki tikinti meydançasında ən çox işlərin görüldüyü vaxt onların köməyindən istifadə edirlər. Bəzi ölkələrdə, məsələn, Yaponiyada çoxlu kiçik və orta firmaların olması onların təkcə iqtisadi sabitliyindən deyil, dövlət tərəfindən müdafiə olunması siyasəti ilə izah olunur.

Tikintinin həcminin artması nəticəsində sənaye, yaxud yaşayış komplekslərinin tikilməsi ilə əlaqədar olaraq, obyektlərin tikintisi dövründə çoxlu kiçik və orta firmalar müvəqqəti olaraq birləşib birliklər yaradırlar. Onların yaradılması tikinti istehsalının təşkilini təkmilləşdirir, çünki birliklər iri istehsal və yaşayış obyektlərini, kompleksləri tikmək üçün əlverişli hesab edilirlər.

Müasir mərhələdə tikinti müəssisəsinin inkişafının əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- tikinti müəssisəsinin inkişafının başlıca istiqaməti kimi rəqabətqabiliyyətinin artmasının məqsədi tikinti müəssisəsinin yaşaması imkanının müəyyən edilməsidir;
- investisiyalaşdırılan kapitalın gəlirliyinin artması mühüm meyardır ki, bu da investorların və kreditlərin cəlb edilməsi üçün tikinti müəssisəsinin imkanlarını əks etdirir, texnika və texnologiyanın təzələnməsində investisiyalaşdırma siyasətini həyata keçirir;
- tikinti müəssisəsinin istehsal, kadr və iqtisadi potensialının inkişafı, heyətin və insan kapitalının inkişafı, intellektual texnologiya, banklar və məlumatlar bazası, maliyyə və investisiya potensialları artımı daxil olmaqla avadanlığın innovasiya dəyişilməsini nəzərdə tutur. Tikinti müəssisəsinin maliyyə potensialı onun pul vəsaitləri axınının kəmiyyəti, maliyyə sabitliyi, rentabelliklə xarakterizə olunur. İnvestisiya potensialı tikinti müəssisəsinin investisiya aktivliyini, onun investisiya resurslarının istifadəsi həcmini, investisiyalaşdırma miqyasını, istiqamətlərini nəzərə alır;
- tikinti müəssisəsinin fəaliyyət sferasının genişləndirilməsi;
- tikinti müəssisəsinin istehsal etdiyi məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- bazarlara istehsal edilən məhsulun çatdırılması;
- müəssisənin əsas dəyərliləri və inkişaf prioritetlərinin müəyyən edilməsi.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması bütün dünyada ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafında əsaslı dəyişikliklər əmələ gətirdi, rəqabət mühitini yaratdı. Bu gün qlobal iqtisadi inkişafın orbitinə praktiki olaraq bütün inkişaf edən ölkələr cəlb edilib ki, bunlar da ən çox qlobal xarici amillərdən və təhlükələrdən asılıdırlar. Enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin tez-tez dəyişilməsi, gömrük maneələrinin azaldılması və digər məsələlərin həlli milli iqtisadiyyatları vahid iqtisadi sistemə transformasiya edir.

Tikinti müəssisəsinin fəaliyyətinin müvəffəqiyyətinin təmin edilməsinin başlıca amilləri məhsulun (xidmətlərin) yaradılması sahəsində strateji idarəetmənin, inkişafın sabitliyinin təmin edilməsidir. Tikinti müəssisələrinin əksəriyyətində menecerlərin diqqəti əsasən operativ maliyyə göstəricilərinə – mənfəətə və rentabelliyə yönəlibdir. Ancaq həmin meyarlar bazarda müəssisənin strateji vəziyyətini deyil, çox dərəcədə cari vəziyyətini əks etdirir.

Tikinti müəssisəsinin inkişafının səmərəliliyi onun inkişafının sistem modelinin qurulması və tətbiqindən, menecerlərinin qabiliyyətindən asılıdır.

Tikinti müəssisəsinin inkişafının əsas növlərinə inkişafın proqressiv və reqressiv

tipləri daxil edilir. Proqressiv tip üçün tikinti müəssisəsinin nəticəsinin artması xarakterdir. Reqressiv tip üçün isə, əksinə, rəqiblərdən əsas göstəricilər üzrə geridəqalma müəssisəni bazardan getməyə məcbur edir. İdarəetmə praktikası göstərir ki, tikinti müəssisəsi (şirkəti) əsas göstəricilər üzrə inkişafdan geri qalanda müflisləşə bilər.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafının yeni xüsusiyyətləri investisiya siyasətinin inkişafına və tikinti müəssisələrinin müasir rəhbərlərinə və ümumiyyətlə, idarəedilmənin menecerlərinə güclü təsir göstərir. Hazırki dövrdə Azərbaycanın tikinti müəssisələri (şirkətləri) əsasən zəif rəqabət şəraitində işləyirlər və nəticədə innovasiyaların tempi, əmtəələrin və xidmətlərin keyfiyyəti aşağıdır. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanın iqtisadiyyatında rəqabətin səviyyəsi də aşağıdır. Rəhbərlərin və menecerlərin əksəriyyətinin bilik və təcrübələrinin aşağı səviyyədə olması, iri gəlirlərin əldə edilməsi imkanının çatışmazlığı, aşağı səviyyəli rəqabətin istifadə edilməsi və bazarların doldurulmaması, digər ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanın müəssisələrinin (şirkətlərinin) mövqeyinin zəif olması başlıca səbəblərdən biridir.

Rəqabətin artması şəraitində, iqtisadiyyatın dünya qloballaşması ilə yanaşı getməsi, vəziyyəti tez dəyişdirir. Köhnə paradiqmlərə əsasən idarə edilən, strategiyası olmayan müəssisələr bazarı tərk etməyə məcbur olacaqlar və öz rəqiblərinə güzəştə gedəcəklər, hansılar ki, onlar idarə edilmə sistem üzrə rəqabət üstünlüyünə malikdirlər.

Cabbarov Ayətulla Suvahil oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: ayatulla.cabbarov@gmail.com

"Azərbaycanda çox güclü sənaye potensialı yaradılacaqdır. Bundan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı qeyri-neft sektoru hesabına inkişaf edəcəkdir".

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN DAVAMLI İNKİŞAFININ UÇOT-İNFORMASİYA SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI PRİNSİPLƏRİ

Qlobal iqtisadi inkişafın müasir mərhələsi bir neçə iqtisadi problemin həllini aktuallaşdrmışdır. Belə ki, əsas fundamental hədəfi mənfəətin maksimallaşdırılması və xərclərin azaldılması olan uzunmüddətli qlobal iqtisadi inkişaf təbii resursların tükənməsi və ətraf mühitin deqradasiyası ilə nəticələnmişdir.

Qlobal iqlim dəyişikliyi, ekoloji problemlər, sosial qeyri-bərabərlik XXI əsrin əvvəllərində rastlaşdığımız sistemli qlobal çağırış və böhranların yalnız bir hissəsidir. Bütün bunlar iqtisadi inkişaf dünyagörüşündə yeni bir yanaşmanı-davamlı inkişaf yanaşmasını aktuallaşdırdı.

İqtisadçılar tərəfindən istifadə olunan davamlı inkişaf termini ilk dəfə 1983-cü ildə Brutland komissiyası tərəfindən (sustainable development) davamlı, dayanıqlı inkişaf kimi istifadə edilmişdir.

Resursların məhdudluğu qədim yunan filosoflarının əsərlərində qeyd olunmasına

baxmayaraq, bir qayda olaraq, davamlı inkişaf ingilis iqtisadçısı və din xadimi Tomas Robert Maltusla əlaqələndirir. Siyasi iqtisad professoru dərəcəsi almış Maltus elmdə demoqrafik problemləri və əhalinin sayının dəyişməsi qanunauyğunluqlarını öyrənən ilk adam olmamışdır. XVIII əsrin əvvəllərində əhalinin artım tempi həndəsi silsilə ilə artdığı halda qida məhsullarının və resursların istehsalı ədədi silsilə ilə artdığı tezisi söyləmişdir. Onun fikrincə, bu qeyri-bərabər artım son nəticədə aclığa, müharibələrə və kütləvi iğtişaşlara səbəb olacaq.

Aparılan tədqiqat onu deməyə əsas verir ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda "inkişaf"-ın, əsasən, artım kimi ümumiləşdirilməsi ənənəvi iqtisadi artım və ya sosial tərəqqi anlayışı üçün xarakterikdir. Müasir elm isə "inkişaf"ı daha çox geri dönməz təbii dəyişiklik kimi başa düşür. Davamlılığın arxasında daha çox şey dayanır, geniş mənada davamlılıq sistemin özünün bütövlüyünü, davamlı həyat qabiliyyətini qorumaq imkanlarıdır. Necə ki, çay yalnız suyun daimi hərəkəti zamanı öz-özlüyündə qala bilir.

Davamlı inkişaf-gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək imkanlarına xələl gətirmədən ətraf mühiti və ehtiyatları qoruyaraq, insanların cari ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş tədbirlər kompleksidir.

Davamlı inkişaf üç əsas elementin tarazlığı şəraitində mümkündür: iqtisadi artım, sosial məsuliyyət və ekoloji balans. BMT-nın 2015-ci ildə yayımladığı "Davamlı inkişaf üçün gündəlik" də davamlı inkişaf sahəsində yoxsulluğun aclığın azaldılması, keyfiyyətli təhsilin təmin olunması, sağlamlıq və rifah və s. kimi 17 məqsəd açıqlanıb. Əlbəttə onların heçdə hamısı dünyanın müxtəlif yerlərində aktuallığını saxlamır. Lakin onların bütövlükdə təmin olunması hazırkı və gələcək nəsillərin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan yaradır.

Milli iqtisadiyyatın əsas istiqamətlərindən biri kimi sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafı günün aktual məsələlərindəndir. Belə ki, inkişaf etmiş sənaye sahəsi elm tutumlu olmaqla resursların səmərəli istifadəçisi və iqtisadi inkişafın təminatçısı kimi çıxış edir.

Ötən əsrin 70-80-ci illərində Ümummilli Lider Heydər Əliyev sənayenin inkişafına böyük diqqət yetirmişdir. Azərbaycanda geniş miqyaslı sənayeləşmə siyasəti həyata keçirilmiş, yüzlərlə sənaye müəssisəsi inşa edilmiş, bu sahədə güclü potensial yaradılmışdır. Bu dövrdə sənayenin inkişafına irihəcmli vəsaitlər yönəldilmiş, bir sıra iri sənaye müəssisələri yaradılmış, sənayenin diversifikasiyası sürətlənmiş, strukturu təkmilləşmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə sənaye istehsalı 2,7 dəfə artmışdır. 1980-ci illərin əvvəllərində keçmiş SSRİ-də məişət kondisionerlərinin 100%-i, dərinlik nasoslarının 100%-i, digər neft-mədən avadanlığının 70%-i, şərab məhsullarının 1/3 hissəsi, elektrik-qaynaq avadanlığının 10%-dən çoxu, soyuducuların 6%-i Azərbaycanda istehsal edilmişdir.

Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ilə əsas qayəsi müstəqillik, azərbaycançılıq, dövlətçilik, respublikaçılıq, ədalətlilik, demokratiya, milli tərəqqi, dünyəvilik və s. ümumbəşəri dəyərlər olan yeni bir ideologiyanın əsası qoyuldu. Rəqabətqabiliyyətli sahələrin inkişafı əsasında müstəqil milli iqtisadiyyatın formaladırılması prioritet hesab olundu.

Həyata keçirilən sənayeləşmə tədbirləri çərçivəsində neft-qaz, qızıl və digər hasilat sahələrində əldə edilmiş uğurlarla yanaşı, sənayenin diversifikasiyası genişləndirilmiş, yeni istehsal gücləri istifadəyə verilmiş, müasir texnologiyalara əsaslanan rəqa-

bətqabiliyyətli müəssisələr yaradılmışdır. Aparılan iqtisadi siyasətin məntiqi davamı kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2014-cü il ölkədə "Sənaye ili" elan edilmiş, Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün "Dövlət Proqramı" təsdiq edilmişdir.

Son illərdə Azərbaycanda həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində sənayeləşmə prosesi daha da sürətlənmişdir. Düşünülmüş neft-qaz strategiyasının reallaşdırılması ölkənin dayanıqlı maliyyə resurslarının formalaşmasına və bununla da mövcud sənaye potensialından səmərəli istifadə imkanlarının genişləndirilməsinə şərait yaratmışdır. Nəticədə 2021-ci ildə 2017-ci ilə nisbətən sənaye istehsalı 38% artmışdır. Bu artım sənaye sahələrini də əhatə etmişdir. Belə ki, mədənçıxarma sənayesi 29%, emal sənayesi 63%, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı 45%, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı 51 faiz artmışdır.

Tədqiq olunan dövrdə bütün mülkiyyət növləri üzrə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrin sayı 3689 vahid olmuşdur. Özəl sektorda xüsusi çəkisi artan dinamika ilə inkişaf edən sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin 2042 vahidi mikro, 783 vahidi kiçik və 864 vahidi isə orta və iri sahibkarlıq subyektləridir. Ümumilikdə 10 faizi mədənçıxarma sənayesində, 75 faizi emal sənayesində, 7 faizi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 8 faizi su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində fəaliyyət göstərir.

2021-ci ildə sənayedə 55229,1 milyon manatlıq məhsul və xidmətlər istehsal olunmuş, ümumi istehsalın 65,6 faizi mədənçıxarma, 28,8 faizi emal, 4,8 faizi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 0,8 faizi su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahələrinin payına düşmüşdür.

Ötən dövr ərzində sənaye müəssisələrində istər əsas fondların, istərsə də əsas kapitala qoyulmuş investisiyaların həcmində dinamik artım müşahidə olunmuşdur. Sənaye sektorunda əsas kapitala yönəldilmiş investisiya 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 3102,8 milyon manat artaraq 7,5 milyard manatı keçmiş və iqtisadiyyata bütün mənbələr üzrə yönəldilən investisiyanın 30 faizini təşkil etmişdir.

2021-ci ildə sənaye üzrə əsas kapitala qoyulmuş investisiyaların 64,2 faizi mədənçıxarma sənayesinə, 26,9 faizi emal sənayesinə, 6,4 faizi su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsinə, 2,5 faizi isə elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsinə yönəldilmişdir.

2021-ci ilin göstəricilərinə əsasən sənaye sektoruna qoyulmuş investisiyanın 44,2 faizi xarici investisiyaların, 55,8 faizi isə daxili investisiyaların payına düşmüş, sənaye üzrə əsas fondların dəyəri 13 faiz artaraq 46,8 milyard manat və ya iqtisadiyyatda mövcud olan əsas fondların 56,9 faizini təşkil etmişdir.

2021-ci ildə sənayedə çalışanların sayı 368,4 min nəfər olmuş və onların 11 faizi və ya 39,4 min nəfəri mədənçıxarma sənayesində, 73 faizi və ya 269,1 min nəfəri emal sənayesində, 7 faizi və ya 27,2 min nəfəri elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində, 9 faizi və ya 32,7 min nəfəri isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində fəaliyyət göstərmişdir.

2021-ci ildə sənayedə ümumi orta aylıq əməkhaqqı mədənçıxarma sənayesində 3088,3 manat, emal sənayesində 685,0 manat, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində 770,0 manat, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində 549,6 manat təşkil etmişdir.

Sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafının vacib şərtlərindən biri onun analitik uçotu informasiya sisteminin səmərəliliyidir. Belə ki, təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin monitorinqi, qeydiyyatı, nəzarəti, təhlili prosedurlarının rasional təşkili idarəetmə sisteminin bütün səviyyələrində həyata keçirilir və onun iqtisadi potensialından səmərəli istifadəyə kömək edir ki, bununla da müəssisənin davamlı inkişafı üçün ilkin şərtlər yaradır. Bütövlükdə obyektiv və subyektiv amillərin təsiri ilə mürəkkəb xarakter daşıyan bu prosedurların təsiri, xüsusən də rəqəmsallaşma şəraitində yüksək səviyyədə qeyri-müəyyənlik dərəcəsi ilə xarakterizə olunur.

İqtisadi inteqrasiya və qlobal rəqabət mühiti milli sənaye müəssisələrindən fəaliyyətin məzmununda keyfiyyət dəyişikliklərini, davamlı inkişaf strategiyasının təmin edilməsini tələb edir. Müasir şəraitdə rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsi və optimallaşdırılması üçün strateji resurs kimi mühasibat uçotu və analitik uçot informasiya təminatı çıxış edir. Sənaye sferasının sürətli dinamik inkişafı, daxili və xarici bazarda artan rəqabət sənaye müəssisələrinin səmərəli idarə edilməsinə imkan verən, idarəetmə qərarlarının qəbulu prosesini dəstəkləyən inteqrasiya olunmuş vahid informasiya platforması - analitik uçot informasiya sisteminin qurulması zərurətini aktuallaşdırır. Odur ki, müasir sənaye müəssisələrində analitik uçot-informasiya məkanını formalaşdırmaq üçün məlumatların toplanması, emalı və hazır məlumatların müəssisənin idarəetmə qərarları qəbul edən şəxslərə ötürülməsi mexanizmləri təmin edilməlidir.

Sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafı aspektində baxdıqda problemin özəlliyi ondadır ki, müəssisələrdə mühasibat uçotunun və analitik uçot-informasiya sisteminin təşkili hazırda diskret xarakter daşıyır. Belə ki, analitik uçot informasiya sistemi idarəetmə məqsədlərinə adekvat olan məlumatların formalaşdırılması üçün əlverişli mühiti təmin edən nəzəri və metodoloji aparatın işlənib hazırlanması zərurətini əvvəlcədən müəyyən edir. Obyektiv proseslərin öyrənilməsi və elmi əsaslandırılmaqla təmin edilən informasiya sistemi müəssisənin strateji inkişafında cari və səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsini təmin edər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı Bakı şəhəri, 26 dekabr 2014-cü il № 964.
2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Bakı şəhəri, 6 dekabr 2016-cı il № 1138.
3. Abbasov İ.M., Əliyev T.N. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, "Elm və Təhsil", 2017, 501 s.
4. Əliyev T.N. Azərbaycanın qeyri-neft sənaye sektorunda innovasiya prosesinin investisiya təminatı. "İqtisadiyyatın davamlı inkişafı: problemlər, perspektivlər" mövzusunda BEPK-nın materialları. Sumqayıt, "DSK", 2016, s. 40-43.
5. https://respublika-news.az/news/muasir-ve-yuksek-texnologiyalar-senayenin-davamli-inkisafina-tekan-verir
6. https://www.forbes.ru/obshchestvo/425081-ustoychivoe-razvitie-chto-eto-takoe-i-v-chem-ego-znachimost
7. https://az.wikipedia.org/wiki/Tomas_Maltus

Fərhadi Püstə Oruc qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: emin.turant1@gmail.com;
Rəsulova Günay Rasim qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: gunay.kerimova85@mail.ru

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN DAYANIQLILIĞININ TƏMİN EDİLMƏSİ ÜÇÜN İNSTİTUSİONAL POTENSİALIN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Aqrar sahədə İKT inkişafına əsaslanan innovativ texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi zamanın çağırışıdır, desək, əsl həqiqəti ifadə etmiş olarıq. Biz qlobal miqyasda sürətli dəyişikliklərin baş verdiyinin şahidiyik. Ancaq bir sıra hallarda proseslər aqrar sektor üçün arzuedilən olmur. Baş verən iqlim dəyişiklikləri, qlobal istiləşmə buna ən bariz nümunədir. Eyni zamanda, mənfi təsirlər fonunda kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbat artır. İqlim dəyişikliyi təzyiqi altında məhdud və azalan təbii ehtiyatlardan istifadə edərək 2050-ci ilə qədər təxminən 10 milyard əhalinin qida ilə təmin olunması əsl sınaqdır. 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə qlobal kənd təsərrüfatı torpaqlarının sahəsi 3 faiz azalıb. Əhalinin artması fonunda 2000-2019-cu illərdə adambaşına düşən əkin sahələri bütün regionlarda 17 faiz kiçilib.

Dünya üzrə kənd təsərrüfatına yararlı sahələrin azalması fonunda məhsul istehsalının təxminən 53 faiz artması diqqət çəkir. Bəs buna necə nail olunub? Cavab birmənalıdır: Aqrar sektorda innovativ həllərin, müasir texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi yolu ilə. Belə demək mümkündürsə, artıq aqrar sektorda sürətli sənayeləşmə prosesi gedir və bunun müsbət nəticəsini məhsuldarlığın artmasında görürük. Belə konveyer metodlarının tətbiqi olmadan qlobal miqyasda artan ərzaq tələbatını qarşılamaq əsla mümkün deyil. Son illərdə Azərbaycanda da aqrar sektor innovativ tətbiqlər əsasında inkişaf etdirilir. Ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması və dayanıqlı kənd təsərrüfatının qurulması prioritet hədəflər kimi müəyyənləşdirildiyindən investisiyaların əsas hissəsi məhz rəqəmsal və ağıllı kənd təsərrüfatına transformasiyaya yönəldilir. Respublikamızda əsas dövlət dəstəyi mexanizmləri müasir əkinçilik və bağçılıq texnologiyalarının tətbiqi üçün innovasiya tərəfdaşlarının stimullaşdırılmasına istiqamətlənib. Fermerlər müxtəlif vasitələrlə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməyə təşviq olunurlar. Yeri gəlmişkən, “Caspian Agro” sərgisində ağıllı kənd, süni intellekt, İT xidmətləri, pilotsuz uçuş aparatları (dronlar) kimi bölmələri əhatə edən “Smart Agro” istiqaməti təqdim edilib.

Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlət siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən birini təşkil etdiyi üçün bu sahədə görülən işlər genişlənir, aparılan işlər ölkə əhalisinin zəruri həcmdə və keyfiyyətdə ərzaq məhsulları ilə daimi əsaslarla təmin edilməsinə istiqamətlənir. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin daha da gücləndirilməsi, o cümlədən ərzaq məhsulları ilə özünütəminetmə səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlı Strateji Yol Xəritəsində müəyyən edilmiş çoxsaylı prioritetlər çərçivəsində geniş əhatəli tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda, ərzaq

təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün institusional potensialın gücləndirilməsi istiqamətində də zəruri işlər görülmüşdür. Ölkədə prioritet istiqamət üzrə tədbirlər həyata keçirilir. İlk olaraq ərzaq təhlükəsizliyi üzrə informasiya və monitorinq sisteminin formalaşdırılması məsələləri öz əksini tapmışdır. Burada ölkədaxili və beynəlxalq təşkilatların ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı məlumatları vahid məlumat bazasında sistemləşdirilmişdir. Həmçinin ərzaq məhsullarının istehsalı, idxalı, saxlanılması və ticarəti üzrə informasiya portalı yaradılmışdır ki, bu da ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi prosesinin effektivliyini daha da artırmışdır. Ölkə əhalisinin ərzaqla təminatının daha da yaxşılaşdırılması məqsədi ilə əhalinin bütün təbəqələrinin ərzağa əlyetərlik səviyyəsinin mütəmadi monitorinqini aparmaqla, əlyetərliyə təsir edən iqtisadi, fiziki və s. səbəblərin araşdırılması və təhlil edilməsi bu məsələlərin inkişafına zəmin yaradacaq. İkinci prioritet çərçivəsində ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində aparılan monitorinqlərin nəticəsi olaraq əhalinin bütün təbəqələrinin etibarlı ərzaq təminatına nail olunması üçün hər bir region və məhsul qrupu üzrə, xüsusilə də fövqəladə hallar nəzərə alınmaqla, mexanizmlərin formalaşdırılması ilə bağlı ehtiyaclar müəyyən olunmaqla bu istiqamətdə işlərin görülməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Bu strateji hədəfin üçüncü prioriteti isə ölkədə qida təhlükəsizliyi sisteminin təkmilləşdirilməsindən ibarətdir.

Ölkədə ərzaq məhsulları ilə təchizatın dayanıqlılığı baxımından risklərin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə mütəmadi monitorinqlərin aparılması müvafiq göstəricilər sisteminə və metodikaya əsasən üç istiqamətdə nəzərdə tutulur:

1) Ərzaq məhsulları bazarının seqmentləri üzrə müxtəlif təchizat mənbələrindən və təchizatçılardan asılılığın səviyyəsi;

2) Baş verə biləcək fövqəladə hallar zamanı ərzaq təchizatının stabilliyi ilə bağlı risklər;

3) Ərzaq ehtiyatları üzrə infrastrukturun yetərliliyi səviyyəsi.

Bunlarla yanaşı, ərzaq balanslarının tərtib olunması işinin təkmilləşdirilməsi, habelə əhalinin ərzaq məhsulları istehlakı və bazarın cari və perspektiv həcmi ilə bağlı məlumatların keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün müvafiq işlər görülmüşdür. Ümumiyyətlə, ərzaq təhlükəsizliyi üzrə monitorinq və informasiya sistemi digər müvafiq yerli və beynəlxalq məlumat sistemlərinə inteqrasiya edilməsi və bu sistemlərlə əlaqəli fəaliyyət göstərməsi işin keyfiyyətinin səmərəli olmasına yönəlir. Rasional fizioloji normaların hazırlanaraq təsdiq olunması, bunun əsasında əhalinin ərzaq məhsulları üzrə cari və perspektiv tələbatının həcmi və ödənilməsi səviyyəsinin mütəmadi təhlili və qiymətləndirilməsi sisteminin qurulmasına zəmin yaradır. Dövlət ərzaq ehtiyatlarının formalaşdırılması üçün əhalinin yaş və cins qrupları və bəzi digər əlamətlər (məsələn, hamilə qadınlar üçün) nəzərə alınaraq beynəlxalq normalara uyğun rasional fizioloji istehlak normaları işlənib hazırlanmışdır bu da təsdiq olunmuş normalara uyğun olaraq hər bir region – inzibati rayon üçün ərzaq məhsulları üzrə istehlak bazarının tələbatını müəyyənləşdirmişdir.

Ərzaq məhsullarının istehsalı, idxalı, ehtiyatları və ticarət axınları üzrə vahid elektron informasiya portalının yaradılması ərzaq məhsulları bazarında məhsul axınlarının mütəmadi olaraq izlənilməsinə imkan verir. Nəticə indikatorları bu sahədə reallaşdırılan tədbirlərə uyğun ərzaq təhlükəsizliyi üzrə vahid məlumat bazasını formalaşdırır və ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı sistemləşdirilmiş məlumatlara çıxış təmin

edilmişdir. Beynəlxalq normalara uyğun fizioloji istehlak normaları işlənib hazırlanmışdır. İnformasiya portalının yaradılması ölkənin, həmçinin hər bir regionun və inzibati rayonun ərzaq məhsulları üzrə tələbatının dəqiqləşdirməsinə zəmin yaradır.

Ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində görülən işlər və aparılan araşdırmalar bunu deməyə əsas verir ki, əhalinin ərzaq təminatı gün-gündən yaxşılaşmağa doğru irəliləyir. Əhalinin bütün təbəqələrinin etibarlı ərzaq təminatına nail olunması mexanizmlərinin formalaşdırılması və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün ərzağa əlyetərliyin təmin edilməsi ən mühüm məsələlərdən biridir. Bu zaman bazarda əhalinin istəklərinə uyğun növdə, həcmdə və keyfiyyətdə ərzaq məhsullarının mövcud olması və faktiki istehlak göstəricilərinin yüksəldilməsi təmin olunmalıdır. Keçən on illik dövr ərzində adambaşına düşən illik ərzaq istehlakı artmışdır.

Qida məhsullarının istehlakı
(il ərzində hər 1 nəfərə, kq. 2021-ci il)

Ət və ət məhsulları	40,8
Süd və süd məhsulları	250,3
Yumurta, ədədlə	168
Balıq və balıq məhsulları	7,3
Kartof	83,2
Bütün növ tərəvəz	135,4
Bostan məhsulları	37,8
Meyvə və giləmeyvə	82,9
Üzüm	11,5
Çay	1,3
Düyü	6,3
Qənnadı məmulatları	12,6
Şəkər	26,9
Kərə yağı	3,6
Bitki yağı	8,8
Pendir	6,0
Təzə çörək	117,4

Mənbə: *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi*

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövr ərzində çörək və çörək məhsulları istehlakında 12,3 faiz azalma müşahidə edilmişdir ki, bu da əhalinin öz qida rasionunda digər məhsullara üstünlük verdiyini göstərir. 2021-ci illər üzrə ev təsərrüfatlarında ərzaq məhsullarının adambaşına düşən istehlakı (ildə kiloqramla) müəyyənləşdirilmişdir.

Göründüyü kimi, ölkədə aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq, son on ildə bu sahədə əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdir və demək olar ki, bütün əsas ərzaq məhsulları üzrə istehlak göstəriciləri artmışdır. Yalnız süd və süd məhsulları istehlakı bu dövr ərzində 2,5 faiz azalmışdır ki, bu da son dövrlər yaranmış yeni istehlak vərdişlərinə görə kərə yağından istifadənin bitki yağları və marqarin hesabına azalması ilə əlaqədardır. Ölkə əhalisinin ərzaqla təminatının yaxşılaşdırılması zamanı nəzərə alınmalı olan məqamlardan biri də əhalinin gəlirləri, istehlak xərcləri və istehlak xərclərində ərzaq xərclərinin xüsusi çəkisi ilə bağlı göstəricilərdir.

Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsi olaraq son on ildə bütün bu göstəricilər üzrə nəzərəçarpacaq artım müşahidə edilmişdir ki, bu da birbaşa əhalinin həyat şəraitinin yüksəlməsini göstərən bir göstəricidir.

2014-2021-ci illər üzrə ev təsərrüfatlarında ərzaq məhsullarının adambaşına istehlakı (ildə kq)

İllər	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Çörək və çörək məhsulları	139,8	138,4	138,3	138,0	137,0	135,2	134,9	134,4
Kartof	71,3	71,8	72,3	72,6	72,8	73,2	73,4	75,2
Tərəvəz və bostan bitkiləri	106,4	106,5	106,6	107,3	107,4	108,6	108,5	110,0
Ət və ət məhsulları	33,8	33,9	33,5	33,6	33,7	33,8	33,7	34,9
Balıq və balıq məhsulları	7,2	7,3	7,2	7,2	7,2	7,3	7,3	7,3
Süd və süd məhsulları	274,3	272,1	270,7	269,6	269,8	267,9	266,9	264,5
Yumurta ədədlə	158,0	158,0	158,0	159,0	159,0	160,0	158	162,0
Meyvə giləmeyvə	77,2	78,0	78,2	78,3	78,4	79,1	79,1	81,5
Qənd və qənnadı məmulatları	30,6	30,2	30,2	30,2	30,1	30,2	30,2	30,3
Bitki yağı və marqarin	-	10,4	10,5	10,5	10,6	10,7	10,7	10,7

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi Məlumatlarının təhlili göstərir ki, son on ildə ev təsərrüfatlarında adambaşına düşən aylıq gəlirlər və istehlak xərcləri təxminən 3,2 dəfə artaraq ortalama 240 manat ətrafında dəyişmişdir. Qeyd olunan dövrdə ərzaq məhsullarına çəkilən xərclər 2,4 dəfə artmışdır. Maraqlı cəhət budur ki, ümumi istehlak xərclərinin strukturunda ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi son on ildə azalmağa meylli olmuşdur. Əgər 2014-cı ildə ümumi istehlak xərclərinin strukturunda çörək məhsuluna çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi 139,8 faiz təşkil edirdisə, 2015-ci ildə bu göstərici 138,4 faiz təşkil etmişdir. 2020-cildə 134,9 faiz 2021-ci ildə isə 134,4 faiz olmuşdur. Göründüyü kimi, ümumi xərclərin tərkibində ərzaq məhsullarına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisinin azalmasına baxmayaraq, bu göstərici hələ də kifayət qədər yüksək olaraq qalır. İqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 25 faiz ətrafında dəyişir ki, bu da Azərbaycan üzrə göstəricilərdən daha aşağıdır. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq bu sahədə vəziyyətin daha da yaxşılaşdırılması, əhalinin istehlak göstəricilərinin daha da yüksəldilməsi üçün fəaliyyət davam etdiriləcəkdir. Müəyyənləşdirilmiş tələbata uyğun ərzaq məhsullarının istehsalı, saxlanılması, daşınması və bazara çıxarılması üzrə işlərin optimal təşkili və tənzimlənməsinin bu kimi arqumentlər Strateji Yol Xəritəsində strateji hədəflərin tədbirləri çərçivəsində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal potensialının dəyər zənciri üzrə artırılması Azərbaycanın əksər kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı üzrə müqayisəli üstünlükləri yüksəkdir ki, bu da müvafiq məhsullar üzrə istehsal potensialının artırılması hesabına daxili bazarda bir sıra idxal məhsullarının əvəzlənməsinə və rəqabətqabiliyyətli məhsulların ixracının genişləndirilməsinə imkan verir. Bununla belə, istehsal potensialının gücləndirilməsi baxımından müvafiq tədbirlər, o cümlədən dövlət dəstəyi tədbirləri daha çox dəyər zəncirinin ilkin mərhələlərinə fokuslaşmışdır. Lakin bazarın inkişafı və əlverişli şərtlərlə bazara çıxış məsələləri də kifayət qədər strateji əhəmiyyətə malikdir və bu istiqamətdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə, o cümlədən bazar infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə ciddi ehtiyac duyulur. Həmçinin istehsalçılar və emalçılar arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq arzuolunan səviyyədə deyildir və bu da aqrobiznesin dəyər zəncirlərinin bütün həlqələri üzrə inkişafını məhdudlaşdırır. Bu strateji hədəfə nail olmaq üçün prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirilməlidir.

- birinci prioritet çərçivəsində həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabətqabi-

liyyətli kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsulları üzrə istehsal potensialının gücləndirilməsinə nail olunmağa çalışılacaqdır;

- ikinci prioritet üzrə idxalı əvəz etmək potensialı olan kənd təsərrüfatı və emal sənayesi məhsulları istehsalının artırılması istiqamətində müəyyən işlər həyata keçiriləcək;

- üçüncü prioritet kənd təsərrüfatında fermer tərəfdaşlığının formalaşdırılması və kooperasiyanın inkişafına həsr edilmiş və bu istiqamətdə kompleks tədbirlər planı müəyyənləşdirməli;

Beləliklə, gələcəkdə bu məhsulların istehsalının və ixracının daha da artırılması üçün dəstək mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Сверлов Алексей Сергеевич,
кандидат экономических наук,
УО «Белорусский Государственный
Экономический Университет»,
Email:alekseisv@mail.ru;
Аббасова Севиндж Агамамед кызы,
кандидат экономических наук,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC),
Email:sevinj.abbasova@yandex.ru;
Гаджиева Лейла Ариф гызы,
доктор философии по экономике,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC)
Email: hajiyeval@mail.ru

КОМПАРАТИВНЫЙ АНАЛИЗ ПОДХОДОВ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО КАПИТАЛА

Для современного общества характерны интеллектуализация производства, непрерывность образования, бурный характер научно-технической деятельности, усиление роли и значимости профессий, связанных с интеллектуальным трудом. В настоящее время в отраслях, в которых наблюдается широкое внедрение интеллектуального капитала, происходит ускоренная динамика добавленной стоимости, возрастающая высоко-технологичность производства на основе использования интеллектуальных услуг. Именно интеллектуальное производство, базирующееся на интеллектуальном капитале, обуславливает и обеспечивает высокие темпы экономического развития. В этой связи исследования сути интеллектуального капитала, его влияния на развитие производства в качестве драйвера технико-технологического прогресса и общественно-экономической динамики, а также факторов его формирования, становится приоритетным направлением научного поиска.

Понятие «интеллектуальный капитал» впервые использовал Дж. Гелбрейт.

В дальнейшем исследованиями в области интеллектуального капитала занимались и другие ученые. Среди них Д. Белл, Э. Тоффлер, В. Иноземцев, П. Друкер, М. Кастельс, А. Турен, Ф. Махлуп, П. Ромер, М. Потрат и др. В их трудах основной акцент сделан на качественно новом осмыслении тенденции «общественно-экономической динамики, что привело к появлению базирующихся на гипотезе об исключительной роли в становящемся постиндустриальном обществе интеллектуализации, знаний и информации, образования и науки, новых компетенций» [1, с.88].

В последнее время исследователи природы интеллектуального капитала пришли к единому выводу, что «продуцируемые человеком и аккумулируемые им знания и информация выступают основополагающими ресурсами, которые в общественном производстве принимают форму интеллектуального капитала» [1, с.88]. Этот подход изменил суть предпринимательской деятельности. В связи с этим возникла необходимость оценки данных ресурсов, их нематериальных составляющих и управления ими.

На сегодняшний день исследователями приводится множество подходов относительно сущности и структуры интеллектуального капитала. Это привело к появлению новых методологических подходов к пониманию и оценке путей его формирования и использования. Ряд авторов связывают интеллектуальный капитал с управлением знаниями. При этом отмечается, что подобного рода связь является образованной естественным образом. В данном варианте предполагается, что интеллектуальный капитал является некоторым запасом знаний с позиции человеческого капитала, структурного, а также капитала взаимоотношений [2].

Другие авторы, например, Т.Стюарт рассматривают интеллектуальный капитал как «интеллектуальный материал, включающий в себя знания, опыт, информацию, интеллектуальную собственность и участвующий в создании ценностей» [3].

Л.Эдвинсон определяет интеллектуальный капитал как способность трансформировать знания и нематериальные активы в факторы, создающие богатство. Такие авторы как Э.Брукинг и Б.Б.Леоньтев рассматривают интеллектуальный капитал с позиции его непосредственного участия в производственном процессе в качестве нематериальных активов. Так, Б.Б.Леонтьев указывает, что интеллектуальный капитал - это «стоимость суммы имеющихся у компании интеллектуальных активов, в том числе интеллектуальной собственности, природных и приобретённых навыков, и умений сотрудников, базы знаний и полезных отношений с другими субъектами» [1, с.89]. Разделяя его мнение Э.Брукинг в книге «Интеллектуальный капитал: ключ к успеху в новом тысячелетии» указывает, что интеллектуальный капитал возможно определять термином для обозначения нематериальных активов.

Организующую роль интеллектуального капитала показывают В.Л.Иноземцев и В.А. Супрун. Так, В.Л.Иноземцев в качестве интеллектуального капитала рассматривают информацию и знания, специфические по своей природе и формам участия в производственном процессе факторы. По его мнению именно эти

факторы в рамках предпринимательской деятельности фирмы принимают облик интеллектуального капитала. В.А.Супрун указывает, что интеллектуальный капитал является ключевым фактором производства. При этом этот фактор является определяющим для эффективности экономической деятельности в постиндустриальном обществе [1].

В настоящее время широко распространена трактовка трёхкомпонентной структуры интеллектуального капитала, который состоит из человеческого, структурного и потребительского интеллектуального капитала. Если человеческий интеллектуальный капитал охватывает навыки и творческий потенциал работников, формируемый за счёт инвестиций в различные формы образования, производственного обучения и повышения квалификации, то структурный интеллектуальный капитал включает активы организации, не связанные с присутствием сотрудников на рабочем месте. При этом структурный интеллектуальный капитал включает авторские права, патенты, ноу-хау базы данных, правила и политику компании, которые помогают не только в принятии бизнес-решений, но и в их практической реализации [1, с.89].

Т. Стюарт отмечает, что «структурный капитал организует человеческий капитал таким образом, чтобы его можно было вновь и вновь использовать для создания ценностей» [1, с. 90]. В тоже время В.А.Супрун указывает, что структурный интеллектуальный капитал включает нематериальные активы, организационные способности предприятия отвечать требованиям рынка, возможность их многократного использования для создания новых ценностей. Структурный капитал можно рассматривать как итог человеческой интеллектуальной деятельности и использования искусственного интеллекта. При этом взаимоотношения с клиентами воплощаются и фиксируются в определённых моделях, которые фактически являются нематериальными активами предприятия. Отношения предприятия с внешними заинтересованными сторонами и контрагентами составляет суть потребительского интеллектуального капитала [1, с.90].

Отдельные авторы научных трудов, например, Л.Эдвинссон, А.Пулик, Э.Брукинг, Б.З.Мильнер, К.Свейби и др. к компонентам интеллектуального капитала добавляют также: организационный, социальный, репутационный, брендовый, маркетинговый, производственный, кадровый, рыночный, процессный, и инновационный компаненты. Взаимодействие, перечисленных выше компонентов, позволяет сформировать конкурентные преимущества компании за счет адекватного использования человеческого и искусственного интеллекта в экономике страны.

Несмотря на значительное число мнений относительно содержания интеллектуального капитала, обобщающим подходом в них являются неоспоримая роль интеллектуального капитала в организации конкурентоспособного высокоэффективного производства, когда к этому процессу прилагаются усилия, знания и навыки сотрудников предприятия. Поэтому наиболее логичным представляется, что, «с экономической точки зрения, интеллектуальный капитал – это совокупность знаний, навыков, умение человека, его мобильности (способность к восприятию новой информации, обучению, переподготовке, адаптации к новым

условиям), креативности (умение неординарно мыслить, формулировать идеи) и нематериального потенциала общества, заключённого в ноу-хау, патентах, полезных моделях, технологических решениях и т.п., которые обеспечивают возможность создавать и реализовывать новую добавленную стоимость в процессе его движения. При этом следует подчеркнуть, что интеллектуальный капитал нацелен на получение дохода и самовозрастание» [1, с.89].

В современной экономике нематериальные активы (НМА) применяются большинством предприятий. Возможности, которые получают предприятия в связи с использование нематериальных активов, оказывают положительное влияние на повышение их конкурентоспособности и усиление конкурентных преимуществ. У предприятий развитых стран есть ряд преимуществ, способствующих широкому внедрению в производственный процесс НМА и сопровождению их применения в связи с процессами цифровизации на микроуровне. При этом предприятия развитых страны дошли эволюционным путем до необходимости качественного развития применения НМА для цифровизации экономики и автоматизации большинства функций и операций субъектов микроэкономики. В рамках этих направлений выполняются различные процессы, связанные с предпринимательской деятельностью, и представляющие собой частное проявление процесса цифровизации экономики страны. Достаточно показательным примером является организация и применение перспективных средств и подходов к наращиванию интеллектуального капитала предприятием.

Таким образом, в настоящее время эффективное развитие экономики страны и ее социальной системы обеспечивается, прежде всего, интеллектуальным капиталом, накопленном в отдельном государстве. Сложность и неординарность интеллектуального капитала является фактором его широкого исследования и появления множества подходов и мнений экономистов относительно понимания его содержания, структуры и значимо влияющих на него факторов. В основе его развития не просто формирование отдельных частей и составляющих, а протекание процесса постоянного накапливания и самовозрастания интеллектуального капитала. Практическое применение этой тенденции позволяет обосновать целесообразность применения преимущественно интенсивного типа расширенного воспроизводства экономики страны.

Сформированные подходы к определению и пониманию интеллектуального капитала позволяют оценить его с разных сторон. В тоже время, общий подход, который заложен в каждое из направлений исследования интеллектуального капитала, является его признание его решающей роли в организации эффективного производства и выпуска конкурентоспособной продукции. Мнение отдельных авторов об интеллектуальном капитале как о способности трансформировать знания в факторы, создающие богатства, или как о ключевом факторе, определяющем эффективность достаточно хорошо сочетаются с подходами, в рамках которых интеллектуальный капитал рассматривается в качестве суммы имеющихся у компании интеллектуальных активов или нематериальных активов. В современных условиях представляется обоснованным подход, в котором интеллектуальный капитал определятся не только знаниями и умениями человека, но и учитывает также практическую составляющую, воплощенную в патентах, ноу-хау, полезных моделях и технологических решениях.

Список использованной литературы:

1. Бондарь А.В., Рябова К.И. Знание-емкие услуги как фактор формирования интеллектуального капитала / А.В. Бондарь, К.И. Рябова // Белорусский экономический журнал. – 2022. №3. – С. 87-101.
2. Quintero-Quintero W., Blanco-Ariza A., Garzyn-Castrillyn M. 2021. Intellectual Capital: A Review and Bibliometric Analysis. Publications. Vol. 9. No 4. DOI: 10.3390/publications9040046
3. Стюарт Т.А. 2007. Интеллектуальный капитал: новый источник богатства организации. Москва.: Поколение. 368 с.

Худавердиева Кифаят Аслан кызы, доцент,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC),
Email: kifayat60@mail.ru

ВЗАИМОСВЯЗЬ ИННОВАЦИЙ И ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ПРОМЫШЛЕННОСТИ

В результате технологического развития предприятия постоянно находятся в процессе изменений и инноваций, чтобы продолжить свое существование и усилить свою деятельность в условиях обострения конкуренции. На современном этапе, в результате воздействия глобализации и информационной экономики, в сферах бизнеса определяется множество новых понятий и понятий, вновь совершенствуются существующие понятия.

При переходе от индустриальной экономики к информационной экономике изменения, происходившие в политической, социокультурной, экономической и технологической сферах, естественно, не обошли стороной и предприятия.

В этом процессе изучение концепции человеческого капитала является одним из приоритетных вопросов. В частности, следует отметить, что рынки все больше меняются, конкуренция усиливается, различия между продуктами и услугами уменьшаются, информация становится важной силой, и этот фактор привлекает внимание делового мира к человеческому капиталу как к структуре, которая создает разницу и может добавить ценности предприятию - это ценность человеческих знаний. Другими словами, человеческий капитал – это сам человек. В связи с этим основной целью статьи является рассмотрение роли человеческого капитала на предприятии.

Человеческий капитал является важнейшим компонентом экономического развития и роста. Это относится к знаниям, навыкам, способностям и опыту, которыми обладают люди и которые позволяют им выполнять труд, чтобы производить экономическую ценность.

Инвестиции в человеческий капитал имеют решающее значение для отдельных людей и общества в целом. Для общества высокообразованная и квалифицированная рабочая сила может способствовать инновациям, производительности

и конкурентоспособности.

Одним из наиболее эффективных способов наращивания человеческого капитала является образование и обучение. Это включает формальное образование, такое как начальное, среднее и высшее образование, а также профессиональную подготовку, ученичество и другие формы обучения на рабочем месте. Образование и профессиональная подготовка могут вооружить людей знаниями и навыками, необходимыми им для достижения успеха на рынке труда и адаптации к изменениям на рынке труда.

Инновации и человеческий капитал являются тесно связанными понятиями в отрасли. Инновации относятся к разработке новых или улучшенных продуктов, процессов и систем, а человеческий капитал относится к знаниям, навыкам и способностям людей, которые позволяют им выполнять труд и создавать экономическую ценность. Вместе инновации и человеческий капитал играют решающую роль в формировании конкурентоспособности и роста отраслей.

Человеческий капитал является ключевым двигателем инноваций. Квалифицированные и знающие работники лучше оснащены для выявления и решения сложных проблем, разработки новых идей и улучшения существующих продуктов и процессов.

В свою очередь, инновации могут стимулировать развитие человеческого капитала. По мере непрерывного развития отраслей и внедрения новых технологий работники должны постоянно приобретать новые знания и навыки, чтобы оставаться конкурентоспособными на рынке труда. Компании, которые инвестируют в исследования и разработки и продвигают инновации, могут предоставить своим сотрудникам возможность развивать новые навыки и знания, тем самым увеличивая свой человеческий капитал.

Связь между инновациями и человеческим капиталом носит взаимный характер. С одной стороны, человеческий капитал стимулирует инновации, предоставляя навыки и знания, необходимые для разработки новых идей и улучшения существующих продуктов и процессов. С другой стороны, инновации стимулируют развитие человеческого капитала, создавая новые рабочие места и предоставляя работникам возможность приобретать новые навыки и знания.

Для инноваций необходима высококвалифицированная и знающая рабочая сила, а инновации стимулируют развитие человеческого капитала. Компании и отрасли, которые отдают приоритет инвестициям как в инновации, так и в человеческий капитал, скорее всего, будут более конкурентоспособными, адаптируемыми и успешными в долгосрочной перспективе

Инновации являются одним из основных показателей в обеспечении развития предприятий, регионов и экономики в целом. Инновации можно охарактеризовать как фундаментальный фактор глобальных изменений, происходящих в мире. Это культура инноваций, изменений и дифференциации, основанная на глобальной информационной практике, основанная на глобальных связях и направленная на то, чтобы выйти за рамки существующего научного признания. Инновации являются ключом к достижению этой цели. Конкуренция на мировом рынке показывает, что технологические инновации важны для успеха и ус-

тойчивости предприятий.

Инновационный потенциал предприятия формируется в результате соединения его внутреннего инновационного потенциала с внешними инновационными источниками. Внутренний инновационный потенциал промышленных предприятий – это человеческий капитал, который состоит из знаний и опыта, умений и качеств, способов управления имеющимися ресурсами.

Внешний инновационный потенциал промышленных предприятий – это наличие конкуренции, научно-исследовательских подразделений, внешних источников финансирования. Практика успешно развивающихся предприятий подтверждает, что сегодня выживают те, кто быстрее реагирует на изменения и постоянно внедряет инновации.

Схема 1.

Ведущие стратегические направления по человеческому капиталу

Источник: *Подготовлено автором.*

Конкуренция за качественный человеческий капитал является главной чертой мирового инновационного развития, она обеспечивает повышение гибкости высококвалифицированных кадров и процесса обмена знаниями. Человеческий капитал считается основным фактором развития современного предприятия.

В целом стимулом инновационного процесса является человеческий капитал, который рассматривается как знания, навыки и способности индивидов, используемые в деятельности, стимулирующей экономический рост и развитие. В экономической литературе упоминается о существовании трех видов человеческого капитала: человеческий капитал, пригодный для фирмы, человеческий капитал, подходящий для отрасли, и индивидуальный человеческий капитал.

Первые два вида человеческого капитала имеют ограниченное влияние на инновационную деятельность в регионе или государстве, касаясь только навыков и знаний, которые считаются ценными в конкретной фирме или отрасли. В отличие от этих двух людей, индивидуальный человеческий капитал относится к знаниям, которые применимы к широкому кругу фирм и отраслей.

Учитывая некомпетентность человечества, способности и навыки, которые можно развить, человеческий капитал и внедрение инноваций, по-видимому, являются важным источником конкурентного преимущества для высоко способных людей, организаций и даже обществ. Предприятия, стремящиеся к собственному развитию, должны заниматься развитием внутреннего инновационного потенциала, в котором очень важную роль играет человеческий капитал.

Грамотное использование и управление человеческим капиталом способствует повышению конкурентоспособности предприятия и увеличению его инновационного потенциала.

Формирование человеческого капитала в отрасли относится к процессу развития и совершенствования навыков, знаний и способностей сотрудников для повышения их производительности и общей производительности. Этого можно достичь с помощью различных подходов, включая формальное образование и программы обучения, обучение на рабочем месте и непрерывное профессиональное развитие.

Инновационный подход к формированию человеческого капитала в отрасли может включать использование технологий для повышения качества обучения. Эти симуляции также можно настроить в соответствии с конкретными потребностями каждого сотрудника, предоставляя индивидуальный опыт обучения, соответствующий их индивидуальным требованиям.

Еще одним инновационным подходом к формированию человеческого капитала в отрасли может быть внедрение модели непрерывного обучения, в которой сотрудникам предлагается постоянно совершенствовать свои навыки и знания на протяжении всей своей карьеры. Этого можно достичь с помощью онлайн-курсов, семинаров и других программ обучения, а также регулярных обзоров эффективности и сеансов обратной связи. Эта модель не только дает сотрудникам возможность учиться и расти, но и позволяет компании быть в курсе последних отраслевых тенденций и технологических достижений.

Кроме того, компании также могут поощрять своих сотрудников брать на себя ответственность за собственное обучение и развитие, предоставляя им ре-

сурсы и поддержку, необходимые им для достижения своих целей. Это может включать, среди прочего, доступ к платформам онлайн-обучения, программам наставничества и грантам на профессиональное развитие. Предоставляя сотрудникам возможность контролировать свой рост и развитие, компании могут культивировать культуру постоянного совершенствования и инноваций.

В заключение, формирование человеческого капитала в отрасли имеет решающее значение для поддержания конкурентного преимущества и обеспечения долгосрочного успеха. Применяя инновационные подходы, такие как использование технологий, поощрение непрерывного обучения и предоставление сотрудникам возможности взять на себя ответственность за собственный рост и развитие, компании могут эффективно повышать навыки, знания и способности своих сотрудников, улучшая их общую производительность и способствуя успеху организации.

По мере более правильного понимания роли человека в развитии экономики потребность в ее изучении становилась все более значимой, а объем и интенсивность исследований, проводимых в этой области, увеличивались. Человеческий капитал – это совокупность знаний и навыков.

Человеческий капитал считается основным фактором развития современной экономики. Человеческий капитал – это экономическая категория, характеризующая знания, навыки, способности и другие превосходящие стороны личности, обладающие личностными качествами, позволяющими создавать индивидуальное, социальное и экономическое благополучие.

Неслучайно человеческий капитал стал одной из важнейших тем исследований как в экономике, так и в управленческих науках. А.Смит писал, что «увеличение производства полезной работы зависит прежде всего от улучшения гибкости и мастерства рабочего, а затем от улучшения используемых им машин и орудий».

Поскольку современная мировая экономика во многом базируется на технологическом развитии, поддерживается идея о тесной взаимосвязи человеческого капитала и инноваций. Сегодня в мире обострилась конкуренция за качественный человеческий капитал, и человек является главной основой мирового инновационного развития как богатейший капитал.

Заключение

Компании могут добиться этого, внедряя лучшие практики в области найма, обучения и развития, управления эффективностью, компенсаций и льгот, а также вовлечения сотрудников. Кроме того, компании также могут извлечь выгоду из инновационных подходов, таких как использование технологий, поощрение непрерывного обучения и предоставление сотрудникам возможности взять на себя ответственность за собственный рост и развитие.

В результате анализа можно сделать вывод, что для повышения инновационной активности и экспортных возможностей в промышленности Азербайджана, в первую очередь, необходимо повысить их технико-технологический уровень и усилить тенденцию диверсификации. Промышленные предприятия должны в первую очередь инвестировать в развитие человеческого капитала и рассматривать его как ценность, которая формируется в будущем. Само собой

разумеется, что для создания этой ценности в будущем предприятия должны правильно подбирать кадры, а также уделять особое внимание их обучению и развитию, постоянно совершенствовать свои знания, мобилизовать приобретенные знания и навыки в нужном направлении. направление.

Список использованной литературы:

1. Yalçın vd., (2019) «Исследование влияния изменений в образовании», Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, Vol:2, Sayı: 1, p.249.
2. Орлов А.И., Орлова Л.А. (2020) Современные подходы к инновационному менеджменту и инвестициям // Экономика XXI века. - #12. стр. 270.
3. Доманский С.Р., (2020) Человеческий капитал и экономический рост, PWN, Варшава, стр. 219.
4. Беккер, Г. (2021). Человеческий капитал. Нью-Йорк: Национальное бюро экономических исследований.
5. Гагацка М., (2017) Человеческий и социальный капитал и инновационность микропредприятий, Варшава, стр. 428.
6. Матур, В. К. (2019) «Стратегия регионального экономического развития, основанная на человеческом капитале», Ежеквартальный журнал экономического развития, 13 (3), стр. 216.
7. Соете, Л. (2021) «От промышленной к инновационной политике», Журнал промышленности, конкуренции и торговли, 7 (3–4), стр. 283.
8. https://geostrategiya.az/news.php?id=54
9. https://www.investopedia.com/terms/h/humancapital.asp
10. https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital/brief/the-human-capital-project-frequently-asked-questions

Aslanov Habil Hüseyn oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: dosent1966@mail.ru

"İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir".
Heydər Əliyev

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ DİRÇƏLİŞ

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtması ilə bütün sahələrdə olduğu kimi, ölkəmizin iqtisadi həyatında da taleyüklü dəyişikliklərin əsası qoyuldu. Azərbaycan dövlətini və ölkə iqtisadiyyatını labüd fəlakətdən, hərc-mərclikdən xilas edən Heydər Əliyev ölkənin iqtisadi yüksəlişi üçün təcili tədbirlər görməyə başladı. Ümummilli Liderin rəhbərliyi ilə qısa müddət ərzində ölkədə bazar iqtisadiyyatının formalaşması məqsədi ilə qanunvericilik bazası yaradıldı, məqsədli dövlət proqramları

qəbul edildi, institusional islahatlar aparıldı, mülkiyyət münasibətlərində köklü dəyişikliklər edilməsi üçün müvafiq addımlar atıldı. Dahi siyasətçi Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş strategiyanın əsasını iqtisadiyyatın inkişafına, mövcud resurslardan səmərəli istifadəyə, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyaya və nəticə etibarilə vətəndaşların rifah halının yüksəldilməsinə hesablanan sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatının yaradılması təşkil edirdi.

Heydər Əliyevin apardığı bu məqsədyönlü siyasət nəticəsində Azərbaycan getgedə öz inkişafını yenidən bərpa edir, qüdrətlənirdi. Azərbaycanda iqtisadi inkişaf 2 mərhələdən ibarət idi. Birinci mərhələdə bu inkişafın tənzimlənməsi üçün müəyyən çətinliklər var idisə, artıq ikinci mərhələdə Azərbaycanın bu inkişafı bərpa etməsi üçün kifayət qədər gücə malik idi. 1995-2003–cü illəri əhatə edən bu dövr öz mühüm müqavilələri və islahatları ilə bu müstəqilliyi bir daha möhkəmləndirdi. Artıq Heydər Əliyev öz apardığı siyasət və gördüyü işlər ilə yeni inkişaf modeli – Yeni Azərbaycan modeli yaratmışdır.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşmasında Heydər Əliyevin xidmətləri misilsizdir. Ulu Öndər ölkəmizin gələcək inkişaf kursunu böyük uzaqgörənliklə ifadə etmişdir: "Bir Prezident kimi mən Azərbaycanın iqtisadiyyatında dövlət siyasətini artıq müəyyən etmişəm. Bu, islahatlar yoludur, islahatlar vasitəsilə istehsalın artırılması, inkişaf etdirilməsi, mülkiyyətin özəlləşdirilməsi, özəl bölmənin inkişafına geniş yer verilməsi, bazar iqtisadiyyatı, insanlara sərbəstlik verilməsi, sahibkarlığa, təşəbbüskarlığa şərait yaradılmasıdır. Bu, dövlət siyasətimizin əsas prinsipləridir". Ulu Öndərin gərgin fəaliyyəti və qətiyyəti sayəsində Azərbaycanın uzunmüddətli, dinamik və hərtərəfli inkişafını təmin edəcək kompleks inkişaf proqramlarının icrasına başlanmışdır. Dahi siyasət korifeyinin həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində respublika iqtisadiyyatında mühüm struktur dəyişiklikləri aparılmış, sənaye və kənd təsərrüfatının bütün sahələrində inkişafa nail olunmuş, yeni sənaye sahələri yaradılmış, istehsalla bilavasitə bağlı olan elmi-tədqiqat sahələrinin inkişafına diqqət artırılmışdır.

İqtisadi sahədə islahatların ardıcıl və sistemli şəkildə həyata keçirilməsi məqsədi ilə Ulu Öndər beynəlxalq təcrübəyə uyğun qanunvericilik bazasının yaradılmasını təmin etdi. Milli iqtisadi inkişaf konsepsiyamızı yaratdı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə iqtisadi sahələrin tənzimlənməsi ilə bağlı 70-dən artıq qanun qəbul edilmiş, 100-dən çox fərman və sərəncam imzalanmış, 30-a yaxın dövlət proqramı təsdiq edilmişdir. Beynəlxalq maliyyə institutları ilə əlaqələr yaradıldı.

Bu gün Azərbaycan beynəlxalq aləmə sürətlə inteqrasiya edən, dinamik iqtisadi inkişafını və etibarlı siyasi sabitliyini təmin etmiş müstəqil bir dövlətdir. Artıq dünya birliyi Azərbaycanı mötəbər kürsülərdən öz sözünü deməyə, öz haqlı mövqeyini bildirməyə və qorumağa qadir, zəngin iqtisadi potensiala malik bir dövlət kimi tanıyır. Müstəqilliyin ilk illərində məlum səbəblərdən bərbad hala düşmüş Azərbaycan iqtisadiyyatında tərəqqiyə nail olunmasında, çox kövrək və zəif dövlət siyasətinin güclü və aparıcı mövqeyə yüksəlməsində, gənc dövlətimizin dünya miqyasında tanıdılmasında Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, dövlət başçısı ölkənin inkişaf tələblərini və xalqın mənafeyini dəqiqliklə qiymətləndirməyə qadir, ölkənin mədəni, iqtisadi və təbii resurslarını, potensialını əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına və dövlətçiliyin inkişafına yönəltməyi bacaran şəxs olmalıdır. Bu mənada Azərbaycan xalqı çox xoş-

bəxtdir ki, tarix ona Heydər Əliyev kimi dünyamiqyaslı dahi şəxsiyyət, eləcə də xalqımızın və dövlətimizin qarşısında duran çətinlikləri aradan qaldırmaqla Azərbaycan dövlətini qısa bir zamanda hüquqi, dünyəvi, demokratik inkişaf yoluna çıxarmağa qadir olan dövlət başçısı bəxş etmişdir.

Müasir Azərbaycanın otuz ildən artıq müddətdə dövlət quruculuğu, iqtisadi dirçəliş, ictimai-siyasi və sosial həyatda tərəqqi dövrünü əhatə edən bütöv bir epoxası Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. Elə dünya iqtisadi sektorunda ən sabit və yüksək inkişaf indikatorlarına malik ölkə hesab olunan Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ötən illərdə əldə etdiyi nailiyyətlərə, sıçrayışlı inkişafa, yüksək sosial tərəqqi erasına məhz Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin hazırlayaraq həyata keçirdiyi iqtisadi inkişaf doktrinasının reallaşdırılması sayəsində mümkün olunmuşdur. Onun müəyyən etdiyi mükəmməl inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsi dövlət suverenliyini bərpa edən Azərbaycanda demokratik dövlət quruculuğu və kompleks islahatların reallaşmasına, azad bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına, yeni iqtisadi dövrün tələblərinə uyğun təsərrüfat sisteminin yaradılmasına və sürətli inkişafın təmin olunmasına dərin əsaslar yaradıb. Bu mənada demək olar ki, Ümummilli Liderimizin ideyaları Azərbaycanın dünəni, bu günü və gələcəyinə hesablanmış fəaliyyət proqramı, strategiya, dövlət konsepsiyasıdır.

Bütövlükdə, ölkədə aparılan genişmiqyaslı islahatlar mülkiyyət hüququnun reallaşdırılmasının, makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin, bazar münasibətlərinin formalaşdırılmasının əsas şərti olan iqtisadiyyatın idarə olunmasının bütün istiqamətlərdə liberallaşdırılmasının, bazar iqtisadiyyatının bütün atributlarının yetişməsinə iqtisadi və hüquqi islahatlar aparılması yolu ilə zəruri mühitin yaradılmasının və əsaslı struktur islahatlarının aparılmasının məntiqi nəticəsi olaraq 1989-cu ildən sonra davam edən iqtisadi tənəzzül dayandırıldı və Ümumi Daxili Məhsulun həcminin aşağı düşməsinin qarşısı alındı.

Heydər Əliyev həmişə deyirdi: “Heç bir ölkə, ən böyük bir ölkə də yalnız öz çərçivəsində iqtisadiyyatını inkişaf etdirə bilməz”. Buna görə də, Heydər Əliyev çalışırdı ki, Azərbaycan başqa dövlətlərlə iqtisadi əlaqələri qurmaq üçün müəyyən inkişaf sahəsinə malik olsun. Bu baxımdan Azərbaycanın inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələrindən biri də neft sənayesidir. Heydər Əliyevin ən böyük uğurlarından biri də neft sahəsində qazandığı uğurdur. Azərbaycan təbii sərvətlərlə zəngin bir ölkədir. Heydər Əliyev neft sahəsində bir çox uğurlara imza atmışdır. Heydər Əliyevin ən böyük uğurlarından biri Azərbaycanın enerji resurslarının dünya bazarına hansı marşrutlarla çıxarılması məsələsi idi.

Heydər Əliyev “Əsrin müqaviləsi” ilə neft strategiyasının inkişafının təməlini qoysa da, Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi ilə bu uğuru davam etdirdi. Azərbaycanın mənafelərinin uzunmüddətli şəkildə qorunması, genişmiqyaslı beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı, regionda neft hasilatının artması ilə əlaqədar neftin dünya bazarlarına nəqlinin təmin edilməsi məqsədi ilə strateji əhəmiyyətli Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri layihəsinin gerçəkləşməsi üçün gərgin işlər həyata keçirilmiş, aparılan danışıqlar uğurla nəticələnmişdir.

Heydər Əliyev ölkənin gələcək iqtisadi inkişafının özəl sektorla bağlı olduğunu vurğulayırdı: “Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sərbəst iqtisadiyyata yol verilməsi,

bazar iqtisadiyyatının yaradılması bizim strateji yolumuzdur". Ulu Öndərin müəyyən etdiyi və onun rəhbərliyi ilə uğurla həyata keçirilən sahibkarlığın inkişafı strategiyası özəl bölmənin inkişafına yönəlmiş tədbirlərin sistemliliyi, dövlət tənzimlənməsinin liberallaşdırılması, dövlət-sahibkar münasibətlərinin institusionallaşdırılması ilə xarakterizə edilir. Qəbul olunmuş dövlət proqramlarının bu sahənin inkişafında xüsusi rolu oldu, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən birinə çevirdi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə sahibkarlıq infrastrukturunun formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atıldı, sahibkarlara maliyyə dəstəyi və zəruri texniki yardım (məsləhət, informasiya və s. xidmətlər) göstərən strukturlar formalaşdı. Sahibkarların vergi yükünün azaldılması istiqamətində mənfəət və əlavə dəyər vergisinin dərəcələri aşağı salındı, kiçik sahibkarlıq subyektlərinə vahid vergi tətbiq edilməyə başlandı. Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin qanunvericilik bazası yaradıldı və bu sahədə müvafiq dövlət proqramları təsdiq olundu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: "Heydər Əliyev bütün zamanlarda, bütün dövrlərdə Azərbaycan xalqına ləyaqətlə xidmət etmişdir. Azərbaycanın müstəqilliyinin əbədi, dönməz olmasında, iqtisadi potensialının möhkəmlənməsində, bölgədə və dünyada nüfuzunun artmasında onun müstəsna xidmətləri var. Hazırda bu siyasət davam etdirilir. Bu gün Heydər Əliyev bizimlə deyil, ancaq onun siyasəti yaşayır, onun qurduğu müstəqil Azərbaycan yaşayacaqdır".

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Heydər Əliyev yolu Azərbaycan inkişafın yeni mərhələsində. "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2007, s.862.
2. Heydər Əliyev və Azərbaycan . "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2008, s.838.
3. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, müraciətlər, fərmanlar. Azərnəşr,1997-2000,cild1-9.
4. Heydər Əliyev irsi Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası. "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2006, s.783.
5. Vəliyev D. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası. "Adioğlu" nəşriyyatı Bakı, 2008, s. 425.

Qurbanov Aqil Abid oğlu,
iqtisad elmləri namizədi,
Bakı Biznes Universiteti

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCANDA İQTİSADİYYATIN DAYANIQLI İNKİŞAFININ BANİSİDİR

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin zəngin həyat yolu və müstəsna fəaliyyətinin bütün mərhələləri bir-birini tamamlamış, öz xalqına sıx bağlılığın, milli dövlətçilik məfkurəsinə sadiqliyin canlı təcəssümü olmuşdur. Geniş bilik və dərin təfəkkür sahibi olan Heydər Əliyev düşünülmüş və cəsarətli qərarları ilə təkcə müstəqillik dövründə deyil, bütün dövrlərdə Azərbaycan ictimaiyyətini ən ciddi şəkildə düşündürən məsələ-

ləri uğurla həll etmişdir. Ulu Öndər cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələri arasında üzvi bağlılığı aydın görərək, müəllifi olduğu milli inkişaf strategiyasında ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə qarşıda duran vəzifələri düzgün müəyyənləşdirmiş və məharətlə həyata keçirmişdir (1).

Azərbaycan dövlətinin özünütəsdiq faktına çevrilmiş Ümummilli Lider Heydər Əliyev respublikaya rəhbərliyi dövründə möhkəm təməllərə əsaslanaraq fundamental dövlətçilik ənənələri formalaşdırmış, milli müstəqilliyimiz əbədiləşmişdir. Ulu Öndər Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə ölkəmizi bir dövlət kimi zamanın sərt sınaqlarından çıxara bilmiş, respublikamızın gələcək inkişaf strategiyasını müəyyən etmiş və onun həyata keçirilməsi üçün mühüm addımlar atmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkədə genişmiqyaslı özəlləşdirmə proqramı həyata keçirilmişdir. Məhz bunun nəticəsində iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasına nail olunmuş, bazar iqtisadiyyatı getdikcə inkişaf etmiş və genişləndirilmişdir. İqtisadi islahatlar ölkənin bütün sahələrini əhatə etmişdir. Ölkəyə xarici investorların cəlb edilməsi üçün münbit şərait yaradılmışdır. Bunun nəticəsi olaraq ölkəyə qoyulan investisiyaların sayı ilbəil artmışdır. Dünya təcrübəsindən səmərəli istifadə olunmaqla və beynəlxalq maliyyə qurumlarının - Dünya Bankının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, İslam inkişaf Bankının, Asiya Bankının və digər bankların yardımı və kreditləri ilə ölkəmizdə müxtəlif layıhələr həyata keçirilmişdir (2).

Həyata keçirilən layihələrin nəticəsində Azərbaycan dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olmuşdur. Belə ki, son 20 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatı hərtərəfli inkişaf etmiş və onun dayanıqlılığı təmin edilmişdir. Bunun bariz nümunəsi olaraq ötən dövrdə ölkənin strateji valyuta ehtiyatları 35 dəfə artaraq 60 mlrd. ABŞ dollarına çatmışdır.

Tədqiqatın əsas məzmunu

Ulu Öndər Heydər Əliyevin fəaliyyəti dünya siyasət sənətinin xəzinəsinə daxil olmuş, onun adı Azərbaycan xalqının rəmzinə, keçdiyi ömür yolu doğma torpağa məhəbbət və səadət meyarına çevrilmişdir. Azərbaycan xalqının bütün tarixi ərzində yetirdiyi ən böyük siyasi və dövlət xadimlərindən biri olan Ulu Öndər Heydər Əliyev mənsub olduğu xalqı yeni minilliyə, XXI yüzilliyə, qloballaşma əsrinə hazırlayıb çatdıran Ümummilli Liderimizdir. Hər birimizin taleyində Ulu Öndər Heydər Əliyev dühasının bir zirvəsi vardır. O, Azərbaycan adlı bir şah əsər yaratmışdır. Elə bir əsər ki, indi dünyanın hər bir yerində səs-sorağı gəlməkdədir.

Azərbaycanın ən yeni tarixinin bütöv dövrü Ümummilli Lider Heydər Əliyevin möhtəşəm siyasi və dövlətçilik fəaliyyəti ilə bağlıdır. Onun respublikaya ilk dəfə rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə iqtisadiyyatın bütün sahələrində misli görülməmiş canlanma baş verdi, qısa müddət ərzində ölkə əsrə bərabər həyat yolu keçdi. Bu illər tariximizdə siyasi, iqtisadi, mədəni və mənəvi yüksəliş dövrü kimi daxil oldu. Yaradılmış əlverişli şərait cəmiyyətin potensial qüvvələrini hərəkətə gətirdi, bunun nəticəsində xalqımızın milli mənlik şüurunda böyük oyanış baş verdi. Məhz həmin dövrdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi uzaqgörənliyi və müdrikliyi sayəsində Azərbaycanın gələcək dövlət müstəqilliyi üçün əsaslı zəmin və möhkəm bünövrə yaradıldı.

Bütün ömrünü Azərbaycan xalqının tərəqqisinə, inkişafına həsr etmiş bu müdrik vətən oğlu dünyanın əksər dövlətlərinin başçıları və siyasi xadimləri tərəfindən həmişə böyük hörmət və izzətlə qarşılanmışdır.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti Corc Buş “Heydər Əliyev Cənubi Qaf-

qazda uzun müddət ərzində ən əsas şəxsiyyət olmuşdur. Bu günlərdə Amerika Birləşmiş Ştatları Azərbaycanın bəhrələndiyi dostluq əlaqələrinin qurulmasında və Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasında onun şəxsi səyləri həyati əhəmiyyət daşıyır" və yaxud Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinin dediklərini xatırlayaq: Mübaliğəsiz demək olar ki, o, siyasət nəhəngi idi. Ulu Öndər Heydər Əliyev təkcə Azərbaycanda deyil, bütün keçmiş ittifaq miqyasında tanınmış şəxsiyyət idi. Azərbaycanın bəxti gətirmişdir ki, dövlətin başında Avropa və dünya miqyasında tanınan bir siyasətçi dururdu. O, bir tərəfdən beynəlmiləlçi, digər tərəfdən isə öz yurdunun vətənpərvəri idi.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək istərdik ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin xalqa xidməti kompleks xarakter daşıyır. Həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi illərində əhəmiyyətli inkişaf etməsin. Həm də bu inkişaf sadəcə olaraq prosesin adi axarının təzahürü formasında deyil, bir qayda olaraq əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişiklikləri ilə müqayisə olunan sıçrayış xarakterli yeniləşmə formasında özünü büruzə vermişdir. 1970-80-ci illərdə Azərbaycan cəmiyyətinin həyatında baş verən sürətli inkişaf sayəsində ölkənin əhəmiyyət etibarı ilə yeni keyfiyyət halına keçməsi inkaredilməz reallıqdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışının dövlətçiliyimiz üçün misilsiz əhəmiyyəti oldu. Bu tarixi qayıdışdan sonra ölkədəki xaos və anarxiya qısa zamanda aradan qaldırıldı. Separatçıların respublikanı parçalamaq kimi məkrli niyyətlərinə son qoyuldu. Dövlətçilik prinsipləri tədricən bərpa olundu. Ordu quruculuğu sahəsində mühüm işlər görüldü. Cəbhədə atəşkəs elan olundu. Dövlət çevrilişi cəhdlərinin və terror aktlarının qarşısı alındı. Müstəqil Azərbaycanın yeni konstitusiyası qəbul olundu. Ölkədə demokratik dəyişikliklər aparıldı. Söz və mətbuat azadlığının etibarlı təminatı üçün konkret tədbirlər həyata keçirilməyə başladı. Sənayedə, kənd təsərrüfatında islahatlar aparıldı. Torpaq kəndliyə verildi. Özəlləşdirmə reallığa çevrildi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan iqtisadiyyatının aqrar sahəsi kompleksində, xüsusilə uğurlu aqrar islahatların başlanması və həyata keçirilməsində müstəsna xidmətlərini qeyd etmək vacibdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən olan kənd təsərrüfatı keçən əsrin 60-cı illərinin sonuna qədər böhran və tənəzzül vəziyyətində idi. Aqrar sektorun bütün sahələri azaldılmış dövlət tapşırıqlarını belə ilbəil yerinə yetirə bilmir, müttəfiq respublikalar arasında daim axırıncı yerlərdən birini tuturdu.

Danılmaz faktdır ki, ötən əsrin 60-cı illərində Azərbaycanın aqrar sektorunun məhsuldarlıq göstəriciləri hətta bir sıra Asiya və Afrika ölkələrinin səviyyəsi ilə oxşarlıq təşkil edirdi. Həmin illərdə respublikamızda hər hektardan orta hesabla 10,7 sentner taxıl, 15,7 sentner pambıq, 119 sentner tərəvəz, 39,4 sentner üzüm, 13,9 sentner meyvə, cəmi 15,4 sentner tütün istehsal olunmuşdu.

Analoji gerilik heyvandarlıq sahəsində də hökm sürürdü. 1969-cu ildə hər 100 inək və camışdan cəmi 48 buzov və balaq, hər inəkdən orta hesabla 714 kiloqram süd sağılmış, hər qoyundan 1,6 kiloqram yun qırxılmışdı. Heyvandarlıq köçəri xarakter daşıyırdı, onun maddi-texniki və yem bazası olduqca primitiv idi. Torpaqlarımızda güclü deqradasiya prosesləri gedirdi, bitkiçilik sahələrinin savurma suyuna və kənd təsərrüfatı texnikasına böyük ehtiyac duyurdu.

Kənd əhalisində pessimist əhval ruhiyyə yaranmışdı, dövlətin aqrar sahəyə, kəndin sosial problemlərinə maliyyə, maddi-texniki dəstəyi hiss olunmurdu. Azərbaycan KP MK-nın iyul (1969-cu il) plenumunda Ulu Öndər Heydər Əliyevin KP MK-nın birinci katibi seçilməsi respublikada canlanma, yeni ab-hava, yaradıcı əhval ruhiyyə yaratdı. Respublikanın iqtisadi həyatında baş alıb gedən gerilik obyektiv təhlil olunaraq iqtisadi regionlar üzrə prioritet istiqamətlər müəyyənləşdirildi, tədbirlər kompleksi işlənib hazırlanaraq operativ olaraq həyata keçirilməyə başlandı.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin böyük zəkası, uzaqgörən, çevik siyasəti, gərgin əməyi nəticəsində Moskvanın diqqəti Azərbaycana yönəldi. 1970-ci ilin iyul ayının 23-də Sov. İKP MK-nın və SSR Nazirlər Sovetinin "Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında" qərarı qəbul edildi. Azərbaycan KP MK-nın 1970-ci ilin avqust ayının 11-də keçirilmiş plenumunda aqrar-sənaye kompleksinin bütün seqmentlərinin geridə qalma səbəbləri və potensial imkanları ətraflı araşdırılaraq elmi əsaslı perspektiv inkişaf yolları müəyyənləşdirildi.

9-cu beşillik Azərbaycanın tarixi salnaməsinə iqtisadiyyatın digər sahələri ilə yanaşı, aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı mərhələsi kimi daxil oldu. Bu dövrdə kənd təsərrüfatında əldə olunan gəlir 1,8 dəfə, kolxoz və sovxoz əməkçilərinin əmək haqqı müvafiq olaraq 47 və 38 faiz artmışdı.

Fitri istedada, böyük analitik zəkaya malik Ulu Öndər Heydər Əliyev 9-cu beşillikdə əldə olunan nəticələri uzaqgörənliklə təhlil edərək aqrar-sənaye kompleksinin gələcəyini yalnız intensiv amillər əsasında inkişafda görürdü. O, bu problemin aktuallığı və zəruriliyi barədə İttifaq rəhbərliyi qarşısında əsaslandırılmış məsələ qaldırdıqdan sonra Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti 1975-ci il iyul ayının 9-da "Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında" yeni qərar qəbul etdi. Çox qısa bir zaman kəsiyində SSRİ kimi nəhəng ölkə rəhbərliyinin dalbadal Azərbaycanın aqrar-sənaye kompleksinin inkişafına yönəldilmiş iki mühüm qərar qəbul etməsi böyük siyasi-iqtisadi hadisə idi. Etiraf etməli ki, o zaman bu tədbirlər bəzi respublikaların rəhbərliyi tərəfindən qısqanclıq və həsədlə qarşılanırdı.

Bu qərarın reallaşdırılması məqsədilə Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında respublika həyatında misli görünməmiş, irimiqyaslı təşkilati-təsərrüfat və ideoloji tədbirlər kompleksi hazırlandı. Dövlət Üzümçülük və Şərabçılıq İstehsalat Komitəsi, Meyvə və Tərəvəz istehsalı, tədarükü, emalı və satışı Aqrar-Sənaye Birliyi, Quşçuluq Sənaye Birliyi, Kolxozlararası Malqara Kökəltmə Birliyi, rayonlarda aqrar-sənaye birlikləri kimi nəhəng infrastrukturlar yaradıldı.

Ağır zəhmət, böyük təşkilatçılıq səriştəsi öz bəhrəsini verməyə başlamışdı. Belə ki, 9-cu beşillikdə 8-ci beşilliyə nisbətən dövlətə pambıq satışı 34,5% artırılmış, hektardan məhsuldarlıq 28,1 sentnerə çatdırılmış, Respublikanın tarixində ilk dəfə olaraq 1184 min ton taxıl yığılmışdı.

Kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi, aqrar emal sənayesinin yeni texnologiyalar əsasında qurulması, sahənin kimyalaşdırılması, ixtisaslaşdırılması və meliorasiyası istiqamətlərində də genişmiqyaslı tədbirlər kompleksi həyata keçirilmişdi.

Görülmüş çoxşaxəli işlərin nəticəsi olaraq kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 9-10-cu beşilliklərdə 2 dəfə artmış və onun həcmi 10 milyard 145 milyon sovet manatı həddinə çatmışdı ki, bu da 9-cu beşillikdəki məbləğdən 3,2 milyard manat çox idi.

1981-ci ildə 1969-cu illə müqayisədə dənli bitkilərin istehsalı 2 dəfə, pambığın istehsalı isə 2,8 dəfə, hər inək və camışdan sağılan südün miqdarı 2,1 dəfə, hər baş qaramal və davarın orta diri çəkisi müvafiq olaraq 8,7 və 7 kiloqram artmışdı.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan kəndinin sosial problemlərinin həlli istiqamətində də uğurlu işlər görüldü, bütün regionlarda qaynar həyat, yaradıcı və işgüzar mühit yaranmışdı.

Beləliklə, tarixin müxtəlif dövrlərində, müəyyən məqamlarında başı çox bəlalar çəkmiş Azərbaycan xalqının həyatında yeni bir mərhələ başlandı. 1969-1982-ci illərdə respublikanın aqrar iqtisadiyyatında yarım əsrə yaxın davam edən geriliyə son qoyulmuş, Ulu Öndər Heydər Əliyevin gərgin əməyi nəticəsində Azərbaycan 13 il dalbadal Ümumittifaq yarışlarının qalibi olmuşdu. Bu reallıqdır, bu bizim yaşamış olduğumuz yaxın keçmişimizdir.

SSRİ-nin süqutundan sonra qısa müddət ərzində İttifaqın hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da iqtisadiyyatın bütün sahələrində dərin böhran baş verdi. Müstəqillik qazanmış Azərbaycanda təsərrüfatsızlıq, milli zəmin əsasında törədilən ixtişaşlar və səriştəsiz, milli qüruru olmayan adamların vəzifə başına gətirilməsinin nəticəsi olaraq iqtisadiyyatın bütün sahələri iflic vəziyyətinə düşmüşdü. Torpaqlarımız namərd və mənfur erməni işğalçıları tərəfindən dalbadal zəbt olunurdu.

Zaman, xarici və daxili vəziyyət öz işini görürdü. Azərbaycan təlatümlü okeanda kompassız gəmi kimi çırpınır, xalq isə, intizarla nicat yolunu və xilaskarlarını axtarırdı.

Xalqın bu intizarlı, ölkənin bu taleyüklü günlərində Azərbaycanın bəxt ulduzu bir daha parladı, Ulu Öndər Heydər Əliyev kimi xilaskar, xalqın təkidi ilə yenidən hakimiyyətə gətirildi.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin taleyinə Azərbaycanı ikinci dəfə ağır vəziyyətdən çıxarmaq nəsib oldu. Ulu Öndərimiz bu çətin və taleyüklü missiyanın da öhdəsindən şərəflə gəldi.

Azərbaycan xalqı müstəqillik əldə etdikdən sonra Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizin müstəqilliyi daha da möhkəmlənmiş, inkişaf etmiş və Azərbaycan Dünya Birliyində, o cümlədən bütün beynəlxalq təşkilatlarda öz yerini tutmuşdur.

1993-cü ildə ölkədə böyük siyasi və iqtisadi böhran, vətəndaş müharibəsi və ölkənin parçalanması təhlükəsi yarandı. Xalqımızın təkidi ilə hakimiyyətə gələn Ulu Öndər Heydər Əliyevin iradəsi ilə xalqımız bu təhlükələri keçdi. Ümummilli Liderin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruldu. Azərbaycan demokratiya yolu ilə irəliləməyə başladı. Ölkəmizdə iqtisadi, sosial, hüquqi islahatlar həyata keçirilməyə başladı. Aparılmış islahatlar Azərbaycanda qanunvericiliyi təmin etməklə yanaşı bazar iqtisadiyyatının inkişafını təmin etməyə başladı. Azərbaycanda qısa müddət ərzində iqtisadiyyatın sürətli və dayanıqlı inkişafına nail olunmağa başlanıldı. Məhz bu baxımdan Respublikamızın iqtisadiyyatının bu sahələrində dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində Ulu Öndər Heydər Əliyevin müstəsna xidmətlərinin öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə öncə mülkiyyətin özəlləşdirilməsinə və kənd təsərrüfatında torpaq islahatına başlanıldı. Torpaq islahatından öncə bu məsələ ümumxalq müzakirəsinə verildi, mütəxəssislərin, alimlərin iştirakı ilə beynəlxalq

təcrübələr öyrənildi və islahat proqramı hazırlandı. İslahatın icrası ilə bağlı 50-dən çox Fərman, qanun, hüquqi normativ aktlar qəbul edilmişdir. Bütün bunlar da Azərbaycanda torpaq islahatını həyata keçirməyə əsaslı zəmin yaratdı. "Aqrar islahatların həyata keçirilməsini təmin edən bəzi normativ hüquqi aktların təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 yanvar 1997-ci il tarixli 534 saylı Fərman imzalandıqdan sonra ölkədə islahatlar daha sürətlə həyata keçirilməyə başladı. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Naxçıvan MR-na rəhbərlik etdiyi dövrdə əsasını qoyduğu torpaq islahatı bütün respublikanı əhatə etdi. Nəticədə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 2032 təsərrüfat, yəni sovxoz və kolxozlar ləğv edilərək onların torpaq sahələri əhaliyə paylanmağa başladı. İşğal olunmuş ərazilər istisna olunmaqla ölkənin bütün ərazisində torpaq islahatı həyata keçirildi. 1996-cı il iyulun 1-dək anadan olmuş ölkə vətəndaşlarının hər birinə torpaq payı verildi. Bu ölkə əhalisinin 3.442 778 subyektini və 870000 ailəni əhatə edirdi. 8 641 506 hektar ümumi torpaq fondunun 4 913 639 hektarı yəni 56,9%-i dövlət mülkiyyətində saxlanıldı, 2032 744 hektarı yəni 23,5%-i bələdiyyə mülkiyyətinə, 1 695 123 hektarı (19,6%) isə xüsusi mülkiyyətə verildi. Beləliklə, Azərbaycan vətəndaşları torpaq mülkiyyətçisinə çevrildi. Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən torpaq islahatı 4 əsas prinsipə söykənərək ədalətli və şəffaf şəkildə icra edilmişdir. Belə ki:

Birincisi, torpaqlar vətəndaşlara pulsuz və əvəzsiz olaraq verildi;

İkincisi, torpaqların digər dövlətlərdən fərqli olaraq keyfiyyətli və əkinə yararlı olan hissəsi özəlləşdirildi. Habelə torpaq sahəsi üzərində alqı-satqı, bağışlama, vərəsəlik, girov qoyma, istifadəyə və ya icarəyə vermə və s. kimi hüquqlar yaradıldı;

Üçüncüsü, islahat aparılan ərazidə qeydiyyatda olan və harada işləməsindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşa torpaq payı verildi. Habelə harada yaşamasından asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar torpaq alqı-satqısı prosesində, torpaqla bağlı müxtəlif müqavilələrin bağlanmasında iştirak hüququ əldə etdi;

Dördüncüsü, Azərbaycan vətəndaşı olmayan fiziki və hüquqi şəxslərə mülkiyyətçi olmaq hüququ verilmədi ki, bu da çox mühüm siyasi və iqtisadi əhəmiyyət daşıyır.

Eyni zamanda Ümummilli Lider Heydər Əliyev 20 sentyabr 1994-cü ildə Bakıda Gülüstan sarayında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqlarındakı neftin birgə işlənməsi haqqında "Əsrin müqaviləsi"ni imzalamaqla ölkənin enerji ehtiyyatlarını bütün dünya üzünə açdı.

Bununla yanaşı hasil edilən neftin dünya bazarlarına çıxarılması da vacib məsələlərdən birinə çevrildi.

Ulu Öndərin güclü, uzaqgörən zəkası sayəsində Azərbaycan neft kəmərinin çoxşaxəli olması ideyasından çıxış edərək Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft və qaz marşrutları inşa edildi ki, bu da ölkənin ən böyük nailiyyətlərindən biri idi. Ümummilli Lider Heydər Əliyev 29 dekabr 1999-cu il tarixdə "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında" Fərmanı imzalamaqla neft və qaz ehtiyatlarından Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi gəlirin toplanması, səmərəli idarə edilməsi və gələcək nəsillər üçün saxlanılmasını təmin etdi. Bu fondun yaradılmasının fəlsəfi əsası neft sərvətlərinin nəsillər arasında ədalətli bölgüsünün təmin edilməsi idi. Fondu yaratmaqla və ölkənin makroiqtisadi sabitliyini qorumaqla, neft gəlirlərindən asılılığın azaldılmasına və qeyri-neft sektorunun inkişafına nail oldu. Məhz atılan bu addımlar nəticəsində ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisinə xidmət edən ümummilli layihələr maliyyələşdirildi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin nəticəsi olaraq 1996-cı ildən başlayaraq Azərbaycanın iqtisadiyyatı ardıcıl surətdə inkişaf etməyə başladı. Bunun nəticəsində əhalinin məşğulluğu təmin edildi, xalqın rifah halı və insanların yaşayış səviyyəsi yaxşılaşmağa başladı.

Ölkədə ictimai-siyasi sabitlik təmin edilməklə insanların rahat yaşamaq, işləmək, istirahət etmək imkanları yarandı. Ölkədə yaranan ictimai-siyasi sabitlik Azərbaycana xarici investisiyaların cəlb edilməsinə münbit şərait yaratdı. İnvestisiya qoyuluşları hesabına ölkədə minlərlə yeni iş yerləri açıldı ki, bu da insanların bir çox sahələrdə yüksək əmək haqqı ilə işləməsinə, əhalinin yaşayışının yaxşılaşmasına gətirib çıxardı.

Qısa bir dövr ərzində - 1995-2003-cü illər ərzində özəl sektorda ümumi daxili məhsulun 71%-ə qaldırılmasına nail olundu. Özəl sektorda ümumi daxili məhsulda kənd təsərrüfatının payı 99%, tikintidə 46%, sənayedə 50%, nəqliyyat və rabitədə 65%-ə çatdırıldı.

1994-cü ildən başlayaraq ölkəyə investisiya cəlb edilməyə başladı. 1994-2002-ci illər ərzində ölkə iqtisadiyyatının bütün mənbələri hesabına 11,4 milyard dollar investisiya qoyulmuşdur ki, bunun da 9,3 milyard dollarını xarici investisiyalar təşkil etmişdir. Xarici investisiyaların 65 %-i yəni 5,4 milyard dolları neft sənayesinə qoyulmuşdursa, 35 %-i yəni 3 milyard dolları isə qeyri-neft sektoruna qoyulmuşdur.

Ulu Öndər Heydər Əliyev ölkənin beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişafı sahəsində də mühüm addımlar atmışdır.1990-cı ilin əvvəllərində Azərbaycan demək olar ki, çox məhsulları xaricdən idxal edirdi. Ümummilli Liderin hakimiyyəti dövründə 120-dən çox ölkə ilə ticarət əlaqələri yaradıldı. Azərbaycan öz məhsullarını ixrac etməyə başladı. 1996-2001-ci illərdə xarici ticarət dövriyyəsi 2,4 dəfə artaraq 2,2 milyard dollara çatmışdır. Həmin dövrdə ixracın həcmi 3,7 dəfə artmış idxal azalmışdır. 1996-2002-ci illərdə ümumi daxili məhsulun həcmi 68% artmışdır. Ölkədə sənaye məhsullarının həcmi 23%, kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi 39%, kapital qoyuluşunun həcmi isə 4 dəfə artmışdır. Ölkədə baş verən sürətli inflyasiya dayandırılmış, valyuta ehtiyatlarının həcmi 1 milyard 300 milyon dollara çatdırılmışdır. Dövlət Neft Fonduna 630 milyon dollar vəsait toplanmışdır.

1996-2002-ci illər ərzində orta aylıq əmək haqqı 3,6 dəfə, orta aylıq pensiyalar 3,4 dəfə, əhalinin real pul gəlirləri 2,5 dəfə artmışdır.

Yekun

Bu gün biz iftixarla qeyd edə bilərik ki, zamanın hökmü və xalqımızın iradəsi ilə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi Azərbaycanı məhv olmaq təhlükəsindən xilas etdi. Eyni zamanda tarix şahiddir ki, müstəqilliyimizin atributu olan üçrəngli bayrağımızı ilk dəfə Naxçıvan səmasında dalğalandıran və sərhədlərimizin qorunmasını imperiya ordusundan alıb öz milli ordumuza tapşıran da Ulu Öndər Heydər Əliyev olmuşdur.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin uzaqgörən, gələcək perspektivlərə hesablanmış siyasəti sayəsində bu gün Azərbaycan böyük sosial, texniki və intellektual potensiala malik bir dövlətə çevrilib. O, sözün əsil mənasında milli ideologiyamızın və müstəqilliyimizin baş memarıdır. Məhz bu gün, iqtisadi çıraqlara və sahibkar mənafelərinə, bunun bilavasitə isə xalqın ərzaqla təminatına əsaslanan dayanıqlı və davamlı iqtisadiyyatın təşəkkül tapması Ulu Öndər Heydər Əliyev dühasının və onun iqtisadi siyasətinin uzaqgörənliyini bir daha sübut edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin "Heydər Əliyev ili" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 29 sentyabr 2022.
2. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 41-ci kitab. Bakı, 2012. 488 s.
3. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 42-ci kitab. Bakı, 2012. 472 s.
4. Əliyev İ.H. İlham Əliyev və müasir aqrar siyasət. Bakı, 2013. 936 s.
5. İbrahimov İ.H. Ətraf mühitin iqtisadiyyatı. Bakı, 2015. 357 s.
6. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Bakı, 2016. 655 s.
7. İbrahimov İ.H., Qurbanov A.A. Aqrar sahənin prioritet istiqamətləri. Tbilisi, 2019. 307 s.

Quliyev Zakir Qəşəm oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: zakirquliyev@inbox.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Müstəqillikdən sonrakı dövrdə də Azərbaycanda müxtəlif kənd təsərrüfatı problemləri yaşanmışdır. Ətraf mühit amilini nəzərə almadan istifadə edilən kimyəvi maddələr və yanlış suvarma texnikaları ölkədə minlərlə hektar əraziləri istifadəsiz vəziyyətə gətirmişdir. Daha sonrakı illərdə isə aqrar məhsullara olan tələbin artması ilə şüursuz şəkildə istifadə edilən kimyəvi maddələr ciddi ətraf mühit və sağlamlıq problemləri meydana gətirmiş və gətirməyə də davam edir. Geniş və səmərəli təsərrüfat sahələrinə malik Azərbaycanda da onların tətbiqi ətraf mühit və insan baxımından müsbət nəticələr doğura bilər. Son illərdə neft gəlirlərinə bağlı olaraq dəyişməyə başlayan sosial-iqtisadi quruluş ilə yanaşı, başda kənd təsərrüfatı sektoru olmaqla qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi əsas siyasətlərdən biri halına gəlmişdir. Pozulmağa üz tutan ekoloji tarazlıqlar, torpaqların məhsuldarlığının azalması, səhralaşma, eroziya, duzlaşma, artan miqrasiya, kənd təsərrüfatı məhsul mənbəli səhiyyə problemlərinin yayılması ölkədə geniş imkanları olan kənd təsərrüfatının inkişaf etməsini zəruri hala gətirir [1, s.181]. Texnika və texnologiyanın inkişafı ilə meydana gələn yaşıl inqilab kənd təsərrüfatı istehsalını artırmaqla yanaşı, bir sıra mənfi cəhətləri də bərabərində gətirmişdir. Bu baxımdan təsərrüfata bağlı çirkləndirmənin və qeyri-sağlam kənd təsərrüfatı məhsul yetişdiricilərinə qarşı alternativ olaraq meydana gələn təbii kənd təsərrüfatının bir çox ətraf mühit problemini həll edəcəyinə inanılır. Kənd təsərrüfatı təbiətdə mövcud olan təbii sərvətlərin pozulmasının və yararsız hala gəlməsinin qarşısını almaqla bir sıra ətraf mühit probleminin aradan qaldırılmasına səbəb olur.

Kənd təsərrüfatının Azərbaycanda bir çox təsərrüfata bağlı ətraf mühit problemlərini həll edə biləcəyi, şəhərsalma, duzlaşma, eroziya kimi mənfi hallara çarə olacağı, miqrasiya və sağlam qida məhsulları əldəetmə imkanlarını təmin edərək regional inkişafa töhfə verəcəyi aydın görünən bir həqiqətdir.

Bütün bunlarla yanaşı, kənd təsərrüfatının ölkədə inkişafı üçün aşağıdakı stimullaşdırılma tədbirlərinin keçirilməsi vacibdir:

- ilk növbədə, ölkədə təbii təsərrüfatla bağlı hüquqi bazanın hazırlanması, lazımi qanunların parlamentə çıxarılması lazımdır;
- istehsalçı və istehlakçılar bu barədə məlumatlandırılmalı, bu məsələdə müxtəlif akademik işlərin görülməsi təşviq edilməlidir;
- yalnız ixraca yönəlik kənd təsərrüfatı istehsalının qurulması deyil, eyni zamanda, daxili bazarda da tələbatın yaranması üçün səy göstərilməlidir;
- kənd təsərrüfatı istehsalı üçün lazımi infrastruktur işlərinin aparılması və keçidin sürətləndirilməsi düşünülməlidir.
- daha sonrakı mərhələdə isə üzvi kənd təsərrüfatı istehsalçılarını bir araya gətirən birlik və təşkilatlar yaradılmalı, audit və nəzarət şirkətləri ilə əlaqədar olaraq istehsalçılara yardım edəcək qurumların fəaliyyətə keçməsi təmin olunmalıdır.
- istehsalçılar tərəfindən beynəlxalq qurumların təbii əkinçiliyə vermiş olduğu maddi dəstək və fürsətlər yaxından təqib edilməli, bu sahə ilə bağlı müxtəlif dərnək və təşkilatlara üzv olunaraq bilik və təcrübə mübadiləsi aparılmalıdır [2, s.176].

Fermer təsərrüfatlarının birləşməsi nəticəsində əldə olunmuş məhsulun və gəlirin ədalətli bölgüsündə ümumi razılığa gələ bilmir, tərəddüd keçirirdilər. Bir-biri ilə rəqabət aparması, fəaliyyətlərində ümumi maraqların formalaşmaması ümumilikdə, aqrar sahədə kooperasiya tipli istehsal münasibətlərinin inkişafını da ləngitmişdir. Əslində, belə bir vəziyyət fərdi təsərrüfatçılıq prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərilməsini labüd edirdi. Kooperasiya hərəkatını ləngidən bu səbəblər eyni zamanda, kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşması, infrastrukturun təmərküzləşməsi, istehsalçıların maliyyələşməsi, sahələrarası inteqrasiya və digər proseslərə də mənfi təsir göstərir.

Daha sonra isə regional səviyyəyə çataraq sahə assosiasiyaları və ittifaqlar təsis olunur, beynəlxalq assosiasiyalara daxil olmaq mərhələsi başlayır. Kooperasiya prinsiplərinə əsaslanan iri təsərrüfat üstünlüklərə malik olması ilə bərabər (subsidiyaların alınması, kreditlər və investisiyaların cəlb edilməsi, istehsal-emal-satış tsiklinin tam qurulması, aqrotexniki xərclərin azalması, toxum, cins mal-qara və texnikanın satın alınması və s.), istehsalçılara çoxsaylı risklərin təsir dərəcələrinin azalmasına da imkan verəcək. Belə ki, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satış qiymətlərində aqrar istehsalçıların xüsusi çəkisi yüksələcək və nəticədə onların gəlir səviyyəsi artacaq. Kənd təsərrüfatında investisiyaların stimullaşdırılmasında əsas amillər qismində müəyyən bölgələrdə torpaqdan və sudan istifadə etmək imkanının mövcudluğu çıxış edir [3, s. 144].

Prezident İlham Əliyev tərəfindən iyulun 14-də təsdiqlənən "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nı aqrar sahənin gələcəyinə və inkişafına xidmət edən fundamental bazanın qurulmasının əsas mərhələsi kimi qəbul etmək olar. Dövlət Proqramının həyata keçirilməsindən gözlənilən nəticələrə əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

– kənd təsərrüfatı kooperativlərinin sayının və aqrar istehsalın bütün mərhələlərində onların xüsusi çəkisinin artması. Bunun nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və ixracının çoxalması;

– xırda təsərrüfatların birləşməsi və müvafiq infrastrukturun yaradılması nəticəsində torpaq sahələrindən səmərəli istifadə edilməsi;

– kənd təsərrüfatı kooperativlərinin əhatə etdiyi iri torpaq sahələrində müasir irriqasiya sistemlərinin qurulması;

– kooperativlərdə birləşmiş kənd təsərrüfatı istehsalçılarına ayrılan kreditlərin həcminin artması;

– kənd təsərrüfatı kooperativlərində əlavə iş yerlərinin yaradılması; – kənd yerlərinin dayanıqlı inkişafı üçün əlverişli şərait yaranması.

Prezident İlham Əliyevin dekabrın 6-da imzaladığı fərmanla təsdiqlənmiş "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"ni uzunmüddətli, dayanıqlı iqtisadi artım şəraitinə doğru "ötürücü mexanizm" rolunu oynayan ən mühüm sənəd kimi xarakterizə etmək olar. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının davamlılığına təsir edən amillər əsasında yol xəritəsinin əsas prinsipləri müəyyənləşdirilib. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyini kəmiyyətcə ölçmək zərurəti elə göstəricilər sistemini tələb edir ki, onların köməyi ilə həmin səmərə və həm də onu əldə etmək üçün məsrəflərin kəmiyyəti tam və dəqiq müəyyən oluna bilsin [4, s.211].

Başlıca prinsip ölkənin aqrar sektorunun mövcud istehsal imkanlarına və daxili ərzaq bazarının tələbatına uyğun olaraq strateji planın hazırlanmasıdır. Bunun reallaşması üçün sabit istehsal dinamikasının yüksəlməsi nəticəsində əhalinin ərzaqla təminatında daxili imkanlardan maksimum faydalanmaq prioritet hesab olunur. İlk növbədə, xarici ölkələrdən ərzaq asılılığının mümkün qədər azaldılması nəzərdə tutulur. Buna nail olmaq üçün daxili istehsalçının rəqabət qabiliyyətinin artırılması, gəlir bazasının genişləndirilməsi yolu ilə istehsalın stimullaşdırılması istiqamətində konkret tədbirlər (diferensial subsidiyalaşma, məhsuldarlığın və gəlirlərin sığortalanması, transaksion xərclərin azaldılması və sair) planlaşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sferada istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün hər şeydən əvvəl iqtisadi səmərəliliyin əsas nəzəri və praktiki cəhətləri düzgün qiymətləndirilməli, mahiyyəti və məzmunu elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır [5, s. 357].

Bu prinsiplərin reallaşması naminə aqrar siyasət üç əsas istiqamətdə həyata keçirilməlidir. Belə ki, daxili bazarlarda tələb və təklif parametrlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi baxımından kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət tənzimlənməsi mexanizmlərinin işlənib hazırlanması nəzərdə tutulur. Ən önəmlisi daxili bazara rəqabətqabiliyyətli yerli məhsullar çıxararaq istehlakçıların tələbatını ödəməkdir. Burada daxili bazarın xüsusiyyətlərini təhlil edərək çeşidlilik, subsitutluq və digər elementlər nəzərə alınır. Bunun üçün ərzaq təhlükəsizliyi və idxal əvəzedici mexanizmlərin ayrı-ayrılıqda yox, kompleks şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Əvvəla, ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinin artırılmasına əsaslanan tədbirlərin davamlılığı ilə bərabər daxili bazarda idxal məhsullarına qarşı iqtisadi üsullar vasitəsilə rəqabət aparmaqla istehlakçının alıcılıq qabiliyyətinə uyğun keyfiyyətli məhsulların təklifi artırılmalıdır. Növbəti prinsip müasir texnologiyalardan yetərincə yararlanmaq, onları istehsal prosesində fəal şəkildə tətbiq etməkdir. Bu zaman əsas diqqət məhsuldarlığın artırılmasına, il ərzində azı iki dəfə məhsul götürülməsinə, ərzaq məhsullarının istehsalında daha dərin emal prosesinin qurulmasına yönəldilməlidir. Bazar münasibətlərinin formalaşdığı şəraitdə ölkənin sosial-iqtisadi yüksəlişi və əhalinin ərzaqla təminatının yaxşılaşdırılması kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması ilə yanaşı, həlledici səviyyədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsindən asılıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Sultanova R.P. Azərbaycan regionlarında sənayenin və ərazi quruluşunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri. Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin "Xəbərləri" 2006.
2. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Bakı, "Avropa" nəş., 2016, 655 səh.
3. Rüstəmov A.A., Qasımov Q. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı, "Avropa" nəş., 2013, 406.
4. Hüseynov T. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı, "Azərnəşr", 2005, 559 səh.
5. Quliyev E.A. Aqrar iqtisadiyyat. Bakı, 2015 "Kooperasiya", 320 səh.

Rüstəmov Pərviz Hacı oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Email: rustamovparviz@yahoo.com;
Qasımova Rəna Vüqar qızı,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Email: r_qasimova@inbox.com

MÜASİR SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ MENECMENTİNİN TƏŞKİLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Məlum olduğu kimi, effektiv maliyyə idarəçiliyi biznesin sağ qalması və inkişafı üçün çox vacibdir. Bu, biznes məqsədlərinə nail olmaq üçün maliyyə resurslarımızın planlaşdırılması, təşkili, nəzarəti və monitorinqini əhatə edir. Belə ki, yaxşı maliyyə idarəçiliyi biznesin resurslardan səmərəli istifadə etməsinə, maraqlı tərəflər qarşısında öhdəlikləri yerinə yetirməsinə, rəqabət üstünlüyü əldə etməsinə və uzunmüddətli maliyyə sabitliyinə əldə edilməsinə kömək edəcəkdir. Maliyyə meneceri bir şirkətin dəyər yaratmaq üçün ümumi səyində bir komanda oyunçusu kimi ortaya çıxmışdır. Bir öncəki üsulların tez köhnəldiyi bir dünyada "köhnə iş üsulları" artıq müasir dövr şərtlərini ödəmir. Beləliklə, bugünkü maliyyə meneceri, əgər onun firmasının sağ qalmasını istəyirsə, dəyişən xarici mühitə uyğunlaşmaq üçün çevikliyə malik olmalıdır. Bu baxımdan sabahın uğurlu maliyyə meneceri qeyri-müəyyənlik və çoxsaylı fərziyyələr üçün daha böyük rolu təşviq edən yeni metodlarla ənənəvi performans göstəricilərini tamamlamalıdır.

Verilmiş tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, sənaye müəssisələrinin maliyyə idarəçiliyi qeyri-sabit və dəyişən mühitdə transformasiyaya məruz qalır, yeni xüsusiyyətlər və spesifikliklər ortaya çıxır. Bu da maliyyə idarəetmə sisteminin daima yeni şərtlərə və çətinliklərə məruz qaldığını göstərir. Buna görə də, iqtisadiyyatın mühüm bir hissəsini əhatə edən sənaye müəssisələrində maliyyə menecmentinin inkişafı istiqamətlərinin tədqiq edilməsi müasir dövrün aktual məsələlərindən biridir.

Müasir sənaye şirkətləri əmək, texnologiya və kapitala malikdir və bir və ya bir neçə istehsal prosesində ixtisaslaşırlar. Onlar sırf sənaye fəaliyyətini və inzibati fəaliy-

yətləri (resursların bölüşdürülməsi, hüquqi təmsilçilik) və kommersiya fəaliyyətini (təchizatların alınması və məhsulların satışı) həyata keçirirlər.

Sənaye şirkətləri ehtiyac duyduqları giriş növündən və sənaye prosesi boyunca istehsal etdikləri məhsulun xarakterindən asılı olaraq çox müxtəlif istehsal sahələrini əhatə edə bilərlər. Sənayenin əsas sahələri bunlardır: Tekstil sənayesi, avtomobil sənayesi, elektrik sənayesi, metallurgiya sənayesi, kompüter sənayesi, polad sənayesi, əczaçılıq sənayesi, neft-kimya sənayesi, kimya sənayesi, tütün sənayesi, qida sənayesi, texnologiya sənayesi, məişət texnikası sənayesi.

Maliyyə menecmenti səmərəli əməliyyatlar üçün zəruri olan vəsaitlərin əldə edilməsi və səmərəli istifadəsi üçün cavabdeh olan bir müəssisənin əməliyyat fəaliyyətidir.

Maliyyə menecmenti maliyyə qərarlarının qəbulu sahəsində, yəni vəsaitlərin qoyuluşu, müxtəlif fəaliyyətlərin maliyyələşdirilməsi və mənfəətin silinməsi sahələrində ümumi idarəetmə prinsiplərinin tətbiqidir. Maliyyə menecmenti fərdi, təşkilati və sosial məqsədlərə çatmaq üçün vəsaitlərin alınması və istifadəsinin təşkili, idarə edilməsi, nəzarəti və mənfəətin təhlükəsiz planlaşdırma sənətidir.

Qloballaşma fenomeninin genişləndiyi indiki şəraitdə, bazarın və bazar şəraitinin dinamik dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq sənaye müəssisələri də daxil olmaqla hər bir biznesin rəhbərliyi qarşıya qoyulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsinə yönəlmiş fəaliyyəti çərçivəsində bir çox müxtəlif tələblərlə üzləşir. Bunlara, çoxsaylı funksiyalara əlavə olaraq, məqsədlərə çatmaqda potensial məhdudiyyətləri qabaqlayıcı şəkildə aşmaq, eyni zamanda, onların biznesində mövcud problemlərin effektiv həllini təklif edən şirkət rəhbərliyini qurmaq və düzgün işləməsini təmin etmək daxildir.

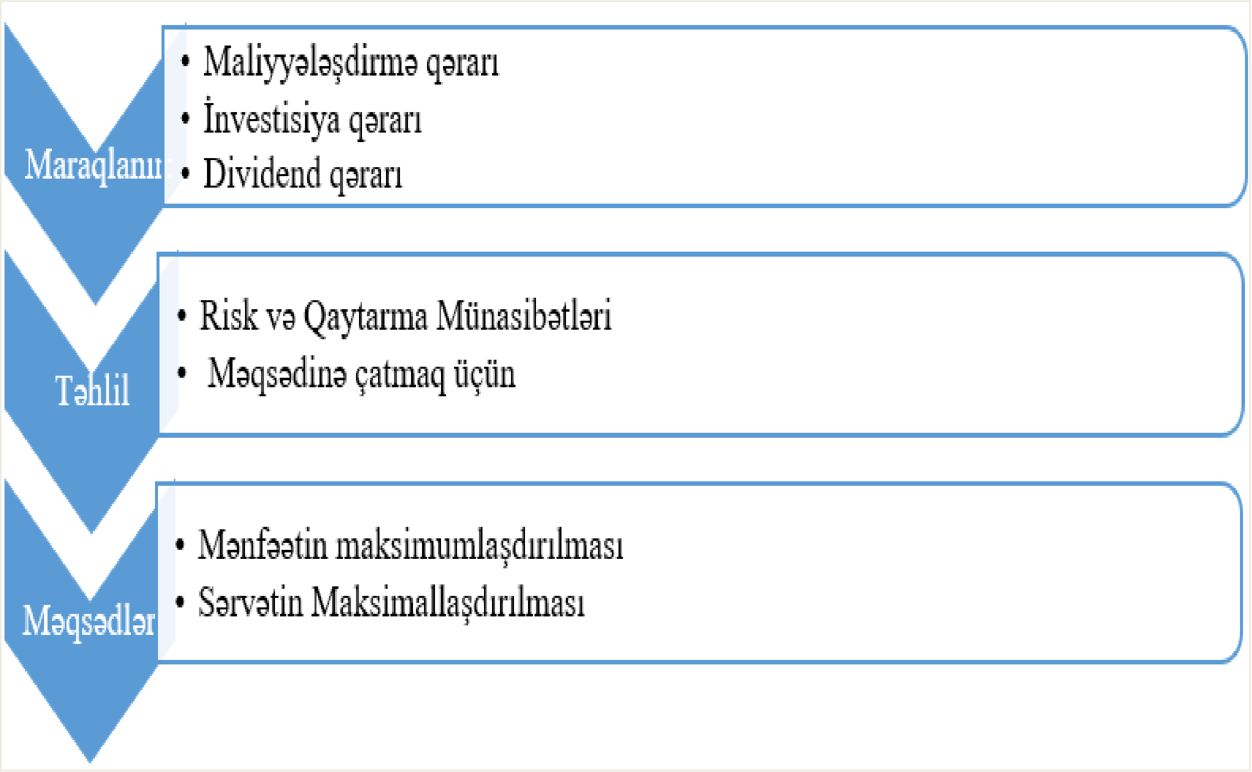

Mənbə: *müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Şəkil 1. Maliyyə idarəetməsinin qarşılıqlı əlaqələri

Sənaye müəssisələrində maliyyə idarəetməsinin məqsədi adekvat şirkət qərarları qəbul etməklə şirkət səhmdarlarının mənfəətini artırmaqdır (3).

Maliyyə menecmentinin vəzifəsi şirkətin maliyyə əməliyyatlarının (cari likvidlik və investisiyalar, yəni pul vəsaitlərinin daxil olması və yerləşdirilməsi, real aktivlərin əməliyyatları) və kapital bazarının (şirkətin qiymətləndirilməsi və səhmlərin kommersiyalaşdırılması) uzlaşdırılmasında əks olunur. Məhz buna görə də, mühüm məsələ maliyyə idarəçiliyində mənfəət, risk və vaxtın aşağıdakılar sahəsində əlaqələndirilməsidir (6):

- Sənaye müəssisənin həyat dövrünün müxtəlif mərhələlərində müəssisənin maliyyələşdirilməsi;
- Optimal firma kapital strukturları;
- Şirkətin qiymətləndirmələri;
- Dividendlər, səhmlərin qiymətləri və gəlirləri;
- Pul vəsaitlərinin hərəkəti və likvidlik;
- Maliyyə planlaması və kapital büdcəsi.

Müəyyən bir sənaye müəssisəsinin rəhbərliyinin planlaşdırma və nəzarətlə müəyyən edilmiş məqsədə və ya bir neçəsinə nail olması üçün gələcəkdə müəssisənin fəaliyyətini proqnozlaşdırmaq və bununla da onun bir çoxunu uyğunlaşdırmaq üçün adekvat qərarlar qəbul edilməlidir.

Həmçinin mühüm fəaliyyətlərdən biri, yəni şirkət rəhbərliyinin vəzifələri, düzgün və vaxtında hesabatın işləməsi, yəni qoyulmuş kapitalın vəziyyəti və dəyəri barədə biznes sahibinə məlumat verilməsidir. Beləliklə, rəhbərlik şirkətin təsərrüfat əməliyyatlarına sistematik nəzarət etməklə, qəbul edilmiş qərarların səmərəliliyini və effektivliyini təhlil etməklə və nəhayət, mühasibat balansında mənfəət və zərər haqqında hesabat verməklə müəyyən hüquqlar, eyni zamanda, hesabatlılıq öhdəliklərini həyata keçirir.

Bütün qeyd olunanları nəzərə alaraq, şirkət qarşıdakı dövr üçün ən uyğun biznes strategiyasına qərar verir. Bu strategiyaların bölünməsində ən çox rast gəlinən bəzi müxtəliflik var:

- Müəyyən bazarda mövcud məhsulların satışında artımı təmsil edən nüfuzetmə strategiyası. Eyni məhsulu istehsal edən başqa bir şirkətin və ya müəssisənin bir hissəsinin satın alınması, daha sonra mövcud çeşiddə məhsul istehsal etmək üçün yeni fabrik və ya zavod və ya yeni istehsal xəttinin tikintisi ilə həyata keçirilir. Bu, nüfuz strategiyası ilə eyni şəkildə əldə edilir;
- Yeni məhsul satışlarının inkişaf etdirilməsini və mövcud məhsulların çeşidinin artırılmasını təmsil edən çeşidin inkişafı strategiyası. Bu, yeni məhsullar istehsal edən şirkətlərin satın alınması və ya yeni məhsulların istehsalı üçün nəzərdə tutulmuş yeni fabrik və zavodlara investisiya qoyulması və ya mövcud məhsulların çeşidinin artırılması yolu ilə əldə edilir;
- Mövcud və ya yeni bazarda yeni biznes fəaliyyətinin inkişafını təmsil edən və şirkətin fəaliyyətindən fərqli fəaliyyətlərlə məşğul olan şirkətlərin alınması və ya müxtəlif fəaliyyətləri yerinə yetirmək üçün yeni imkanların yaradılması yolu ilə həyata keçirilən diversifikasiya strategiyası.

Şirkətdə maliyyə idarəetmə sistemi. İdarəetmə müəyyən ideyanı insanlar vasitəsilə həyata keçirmək bacarığıdır. Təsərrüfat subyektləri biznesin idarə edilməsi ilə təmsil olunur. İdarəetmədə menecmentin ən çox yayılmış tərifi ondan ibarətdir ki, menecment müəssisənin maliyyə, fiziki, insan və informasiya resurslarının planlaşdirilməsı, səmərəli nailiyyətləri təmin etmək üçün dəyişən mühitdə şirkətin məqsədlərinin təşkili və idarə edilməsi prosesidir.

Mənbə: *müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Şəkil 2. Sənaye müəssisəsində maliyyə idarəetmə prosesləri

- Sənaye müəssisəsində maliyyə idarəetmə proseslərinə aşağıdakılar daxildir:
- Planlaşdırma idarəetmə prosesinin ilkin mərhələsidir. Planlaşdırmanın əsas növləri strateji və əməliyyat planlaşdırmasıdır.
- Təşkilata əmək bölgüsü, müəssisələrin makrostrukturlaşdırılması, səlahiyyətlərin verilməsi və koordinasiya daxildir.
- Liderlik şirkətin məqsədlərinə çatmaq üçün sifariş vermək, həvəsləndirmək və ünsiyyət qurmaq deməkdir.
- İdarəetmə prosesinin yekun mərhələsi olan, real və planlaşdırılmış hərəkətləri bərabərləşdirmək meyli ilə məqsədlərin həyata keçirilməsinə nəzarət.

Nəticələrə nəzarət idarəetmənin effektivliyinə nəzarətin vacib hissəsidir. Bu fərziyyə bütövlükdə konkret müəssisənin demək olar ki, bütün fəaliyyət sahələrinin, yəni mənfəət və investisiya sektorlarının müəssisənin idarə edilməsinin yaradılmasında istirak etməsi ilə sübut olunur. Bu vəziyyətdə nəticələrin qiymətləndirilməsi aləti effektiv idarəetmənin əsas tələbi kimi qoyulur.

Planlaşdırma və nəzarətin qarşılıqlı asılılığı idarəetmənin əsas funksiyaları kimi ayrı-ayrı təşkilati hissələrin müəssisənin ümumi nəticəsinə töhfəsini qiymətləndirmək üçün əsasların və meyarların tapılmasında əks olunur. Bu töhfənin dəyərinin ifadəsi baxımından satışın dəyəri vasitəsilə idarəetmənin effektivliyinin ümumi nəticəsinə töhfə verən yeganə funksional sahə satışın funksional sahəsində olduğu halda, müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi digər sahələr üçün xərclər, xərclərin məbləği, sözügedən nəticəyə töhfə vermənin bir yoludur.

Həmçinin planlaşdırma və nəzarətin qarşılıqlı asılılığı arzu olunan məqsədlərin müəyyən edilməsində, yəni bu məqsədlərdən qlobal və analitik yayınma haqqında məlumatların əldə edilməsində əks oluna bilər. Sapmalar əldə edilmiş nəticənin proqnozlaşdırılanlardan dəyişməsinin vacib göstəricisidir. Şirkət rəhbərliyinin müvəffəqiyyətinə istinad edərkən, sapmaların xarakterindən asılı olaraq, onları aşağıdakılara bölmək olar:

- Planlaşdırılan iş nəticəsindən, pul vəsaitlərinin hərəkəti planından və ya maliyyə strukturunun planından sapmalar. Pul vəsaitlərinin hərəkəti planı, yəni məxaric planı planlaşdırılan məsrəflərdən kənarlaşma ilə daha yaxından müəyyən edilir və birbaşa

əlaqələndirilir. Bu sapma təkcə pul vəsaitlərinin hərəkəti planına deyil, həm də dolayı yolla biznesin ümumi nəticəsinə təsir göstərir. Borc alma planından kənara çıxma, həmçinin əlavə borclanma yolu ilə əldə edilən səmərəli maliyyə idarəçiliyinin şərtlərindən biri kimi minimum nağd pul qalığının saxlanması tələbində də əks olunur. Belə borclanma müəyyən dərəcədə borclanmanın proqnozlaşdırılan dəyərindən kənara çıxma yaradacaq ki, bu da maliyyələşdirmə xərcləri kimi faiz öhdəliklərinin ödənilməsinin gecikdirilməsinə əlavə təsir göstərə bilər.

- Bütün bu göstəricilər birlikdə planlaşdırılan mənfəətdən sapmalar yaradır. Bununla belə, material ehtiyatlarının plan dəyərindən kənara çıxması, bitməmiş istehsal və hazır məhsul planının yerinə yetirilməməsi səbəbindən əlavə borclanma ehtiyacına da təsir göstərir.

Maliyyə menecmenti müəssisənin maliyyə məqsədlərinin həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Bunlar aşağıdakılara bölünə bilər: ilkin, keçid və son məqsədlər.

Maliyyə menecmenti şirkətin biznes əməliyyatlarının əsas məqsədinə nail olmaq üçün aktivlərin əldə edilməsi, maliyyələşdirilməsi və idarə olunması ilə məşğul olur. Maliyyə menecerinin əsas məsuliyyət sahələri bunlardır:

- İnvestisiya;
- Maliyyələşdirmə;
- Aktivlərin idarə edilməsi.

Maliyyə üzrə əsas qərarlar. Bu gün sərmayə qoyan investorlar gələcəkdə ilkin yatırılan puldan (yəni debitor borclarının inkassasiyası təhlükəsizliyi baxımından yük və məsrəflərin məbləğindən) daha çox olacaq investisiya gəliri gözləyirlər (7).

İnvestisiya qərarları sizə biznesinizdə gəlir və müvafiq qənaət yaratmağa imkan verir. Onlar şirkət üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir, çünki onların əksəriyyəti kapital çatışmazlığı ilə xarakterizə olunur və buna görə də kapital ən səmərəli istifadə olunacaq yerə yerləşdirilməlidir. Eynilə biznesin maliyyələşdirilməsinin əsas funksiyalarından biri rasional investisiya qərarlarının qəbulu üçün çərçivə yaratmaqdır.

Maliyyələşdirmə qərarları korporativ müəssisənin sağ qalmasını böyüməsini və inkişafını maliyyələşdirmək üçün əlavə kapitalın necə cəlb edilməsi ilə bağlı qərarlardır. Müəssisənin təxmin edilən borcu üçün çəkilmiş faiz dərəcəsindən yüksək gəlir dərəcəsinə çatana qədər müəssisənin biznesini maliyyələşdirmək üçün borcdan istifadə etmək sərfəlidir.

İqtisadi nəzəriyyə maliyyədə qərarları təsnif etmək üçün vaxt meyarından istifadə edir, buna görə də:

- Maliyyələşdirmə qərarları istehsala yerləşdirmə ilə əlaqədardır, nəticədə məhsul birbaşa alıcıya satılır (qısamüddətli yerləşdirmə adlanır). Zaman prosesi bir il ərzində həyata keçirilir, yəni eyni dövrdə yaranan bütün xərc və gəlirlərdəki bütün investisiyaları əhatə edir.

- İnvestisiya qərarları xalis gəlir və ya yeni məhsul (uzunmüddətli yerləşdirmə adlanan, yəni gözlənilən investisiya) əldə etmək üçün daha uzun müddət tələb edən investisiyalara aiddir.

- Real iqtisadi prosesdə qısamüddətli və uzunmüddətli yerləşdirmələrin və gözləntilərin korrelyasiyası (səbəb və nəticə) mövcuddur. Gözlənilən sərmayənin qısamüddətli və uzunmüddətli perspektivdə razılıq dərəcəsi çox vacibdir. Müvafiq olaraq, son biznes nəticələrinin reallaşması gözləntilərin reallaşma dərəcəsindən asılıdır. Təbii ki, yalnız o dərəcədə ki, bu reallaşma gələcək gözləntilər funksiyasında olan bütün

amillərin iqtisadi məşğulluğunun formalaşmasına amil kimi təsir edir.

Maliyyə funksiyasının idarə edilməsi, şirkətin maliyyə funksiyasının vəzifələrinə daxil olan bütün əməliyyatların idarə edilməsini əhatə edir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, maliyyə funksiyası müəssisədəki bütün digər funksiyaların yerinə yetirilməsindən asılı olan xüsusi vəzifələri adlandıran şirkətdə əsas iş funksiyalarından biridir.

Biznes və maliyyə prosesinə sistem nəzarət.

Müəssisədə biznes-maliyyə proseslərinə sistemli nəzarət mühasibat uçotu ədəbiyyatında və təcrübəsində müşahidə olunan idarəetmə prosesinin mərhələləri ilə əlaqəli olan idarəetmə fəaliyyətinin bütün kompleksini əhatə edir:

- Planlaşdırma;
- Təşkili;
- Nəzarət;
- Ünsiyyət;
- Motivasiya.

Planlaşdırma cari biznesin məqsədlərini, habelə gələcək dövrdə müəyyən bir təşkilatın inkişafını müəyyən edən müəssisə idarəetməsinin əsas funksiyasıdır. Planlaşdırma həm də müəyyən edilmiş məqsədlərin həyata keçirilməsinin alternativ variantlarını müəyyən edir ki, bu da onlara nail olmağın ən səmərəli yolunu seçmək imkanı verir.

Şirkətin təşkilati strukturu, planlaşdırılan məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün məhdudiyyətləri və məsuliyyətləri müəyyən etmək məqsədi ilə səlahiyyətləri və məsuliyyətləri bölüşdürən, icraçıları və fəaliyyəti həyata keçirmək üçün alətləri seçən təşkilat funksiyası vasitəsilə yaradılır.

Planlaşdırılan nəticələr idarəetmə prosesinin son mərhələsi olan nəzarət funksiyası ilə təmin edilir. Beləliklə, şirkət rəhbərliyi əldə edilmiş məqsədlə müəyyən edilmiş nəticələrin dövri müqayisəsi alətindən istifadə edərək, planlaşdırılmış dəyərləri müəyyən səviyyədə saxlamağa çalışır. Bu fəaliyyətin yerinə yetirilməsi hər hansı sapmaların, yəni plandan kənara çıxmaların aradan qaldırılması üçün nəticə tədbirləri və yolların olmasını nəzərdə tutur.

Nəzarət təşkilatın bütün səviyyələrində, idarəetmənin ən yüksək pilləsində olanlardan tutmuş idarəetmə piramidasının aşağısında olanlara qədər idarəetmə funksiyasıdır. İlk menecment xətti. Onların hamısı nəzarət işini görməlidirlər və hamısı bunu oxşar şəkildə etməlidirlər.

Nəzarət, planlaşdırılan xərc və təsirlərdən kənara çıxmaların monitorinqi və bu deviant hadisələrin səbəblərinin vaxtında aradan qaldırılması yolu ilə mövcud resurslardan mümkün qədər rasional və səmərəli istifadə olunmasını təmin etmək üçün lazımdır. Nəzarət ehtiyacı menecerlər gələcəyi dəqiq proqnozlaşdıra bilməsə və nəticədə praktikada heç bir sapma olmayacaq planlar qura bilməyəcəkdi. Bu sapmalara səbəb olan bir neçə səbəb var. Hər şeydən əvvəl, planlaşdırılan nəticələrdən kənara çıxmağa təsir edə biləcək şey rəhbərliyin fəaliyyət göstərdiyi mühitdəki dəyişikliklərdir. İkinci səbəb şəxsi əsasında mövcud ola bilər, yəni insan məhdudiyyətləri ola bilər. Planlardan kənara çıxmağın üçüncü səbəbi isə təşkilatın məqsədləri ilə onun ayrı-ayrı üzvlərinin məqsədləri arasında uyğunsuzluq, nəhayət, planların uğursuzluğu onların zəif tərəfidir.

İdarəetmə funksiyası kimi nəzarətin təcrid edilməsi mövcud deyil. O, yalnız di-

gər idarəetmə funksiyaları ilə sıx əlaqədə həyata keçirilir. Nəzarət, beləliklə, arzu olunan, əvvəlcədən müəyyən edilmiş təsirlərdən kənarlaşmaları müəyyən etməyə və aradan qaldırmağa yönəldilmişdir. Bu, mahiyyət etibarı ilə əldə edilmiş təsirlərin standartlarla müqayisəsi, bu təsirlər arasındakı fərqlərin müəyyən edilməsi, həmin fərqlərin səbəblərini, yəni kənarlaşma dərəcəsinin təhlili və gələcəkdə onların aradan qaldırılması üçün düzəldici tədbirlərin görülməsi prosesidir. O, bir-biri ilə əlaqəli və şərtləndirilmiş dörd mərhələdən ibarətdir (4):

- Standartların müəyyən edilməsi,
- Əldə edilmiş nəticənin müəyyən edilməsi;
- Əldə edilmiş göstəricilərin standartlaşdırılmış göstəricilərlə müqayisəsi;
- Pozuntuların aradan qaldırılması.

Rabitə məlumatı müəssisənin təşkilati strukturunun şaquli və üfüqi əlaqələri boyunca yaymaq vəzifəsini daşıyan idarəetmənin əsas funksiyasıdır (1). İdarəetmə rabitəsi funksiyasının mövcudluğunun vacibliyinin əsas səbəbləri şirkətin uğurlu fəaliyyətində əks olunur ki, bu da yalnız məlumatların paylanması sisteminin qurulması ilə mümkündür. Bu sistemdə və ya onun bir hissəsində hər hansı bir səviyyədə pozulma olarsa və hər hansı səbəbdən şirkət rəhbərliyi mənfi təsirlərə nail olarsa, yəni biznesin nəticəsi planlaşdırılanlarla müəyyən qeyri-mütənasib olar. Rəhbərlik motivasiya funksiyasının köməyi ilə şirkətin hissələrinin, onun qruplarının və ayrı-ayrı şəxslərin öz məqsədlərini şirkətin məqsədləri ilə müəyyən etmək, habelə qərarlar qəbul etmək və həmin məqsədlərə uyğun hərəkət etmək üçün davranışlarına təsir göstərir (2).

Müəssisənin maliyyə menecmenti biznesin əsas məqsədini nəzərə alaraq aktivlərin əldə edilməsi, maliyyələşdirilməsi və idarə edilməsi ilə məşğul olur. Müvafiq olaraq, maliyyə menecerinin əsas məsuliyyət sahələri bunlardır: investisiya, maliyyə və aktivlərin idarə edilməsi qərarları. Maliyyə və investisiya qərarları bir-biri ilə əlaqəlidir (5).

Maliyyələşdirmə qərarları investisiyalar və müntəzəm əməliyyatlar üçün vəsaitlərin cəlb edilməsi, yəni kapital strukturunun seçilməsi ilə bağlıdır, bu isə qərarın uzunmüddətli nəticələri ola biləcəyini bildirir. Qeyd etmək vacibdir ki, maliyyələşdirmə qərarları cari öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün pul vəsaitlərinin əldə edilməsinə əsaslanır, müəyyən qısa anlarda investisiya qərarları isə artıq vəsaitlərin necə investisiya edilməsi ilə bağlıdır. Qərar vermənin açarı riski idarə etməkdir. Bununla da investisiyanın həcmi təmin ediləcək maliyyənin həcmini də müəyyən edir.

Sifarişli həllər. Alınması və düzgün planın seçilməsindən tutmuş davamlı kredit kitablarının idarə edilməsinə, ödəniş planları və borc strategiyaları ilə məşğul olana qədər, müştəri səyahətinin bütün mərhələləri başdan sona, yüksək konfiqurasiya edilə bilən həllər vasitəsilə səmərəli şəkildə təkmilləşdirilə bilər.

Avtomatik maliyyə sahəsi həm dilerlər, həm də kreditorlar üçün texnologiyadan istifadə etmək, maliyyə şəffaflığının yeni dövrünü açmaq və maliyyə təcrübəsini rəqabət üstünlüyünə çevirmək imkanı təqdim edir (8).

Yekun

Aparılmış tədqiqatlardan belə nəticə çıxarırıq ki, ənənəvi idarəetmə nəzəriyyəsinin uzun müddət davam edən təkamülünə baxmayaraq, bu nəzəriyyənin bəzi müddəaları sürətlə dəyişən biznes mühitində fəaliyyət göstərən əksər müəssisələr üçün nəzərdə tutula bilməz. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sənayesi müəssisələ-

rinin müasir proqram təminatının idarə edilməsində büdcələşdirməyə müasir yanaşmalar formalaşmışdır: qeyri-büdcə idarəetməsi, ən yaxşı büdcələşdirmə, prosesyönümlü büdcələşdirmə, balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi. Bununla belə, ölkənin neft-qaz sənayesində ənənəvi büdcə modeli tətbiq edilir və bu büdcə modelini qüsursuz sistemə çevirmək üçün illərin təcrübəsi lazımdır. Yalnız bu təcrübə əldə edildikdən sonra qabaqcıl büdcə üsullarına keçmək mümkündür.

Elmi-praktiki məqalədə aparılan araşdırmalar nəticəsində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. 2019-cu ildən başlayaraq SOCAR-ın mənfəətlilik göstəriciləri kəskin surətdə artım göstərmişdir.

2. Risklərin idarə edilməsi bütün şirkətə nüfuz edir və bütün korporativ bölmələrin iyerarxik strukturunun demək olar ki, hər bir səviyyəsində həyata keçirilir. Bu zaman strateji risklərin idarə edilməsi holdinq şirkəti səviyyəsində cəmləşir.

3. Risklərin idarə edilməsi təcrübələri qazancın sabitliyi, davamlılığı və sonradan ümumi iş performansının yüksəldilməsi üçün əsas uğur faktorlarıdır. Beləliklə, qeyri-müəyyən bazar şəraitində belə şirkətlərin müsbət maliyyə nəticələrinə gətirib çıxaracaq intellektual kapitala investisiyanı artırmalıdır.

Sənaye müəssisəsində risklərin idarə edilməsində aparılması tövsiyə olunur:

- Ar-Ge işlərinin aparılmasının artırılması;
- İstehsalın təkmilləşdirilməsi və ya modernləşdirilməsi imkanlarını nəzərdən keçirmək;
- İnsan potensialının kompleks inkişafına diqqət yetirilməsi;
- Ən təcrübəli və perspektivli işçilər arasından bacarıq fondunun yaradılması və doldurulması.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Antonović R., Krstić M. The right to social protection in the context of new legal solutions in the Republic of Serbia. Ekonomika, Vol. 65, No. 2, p. 109-120, 2019.

2. Ćurčić M., Kostić R., Arapović T. Planning and control as a function of company management. Auditor, vol. 4 No. 1, p. 94-103, 2018.

3. Damnjanović R., Segrt S., Todorović L.j. Financial management as a tool for making investment decisions. Tehnika, vol. 72 No. 2, p. 285-291, 2017.

4. Ilić B. The price of land as a factor of sustainable development. Sustainable Development, Vol. 1, No. 1, p. 7-16, 2019.

5. Mihajlović M. The role of financial management in the company. Tehnika – menadžment 70, 2020, 498-503 p.

6. Vladušić L.j. Financial management and financial marketing. Annals of the Faculty of Economics in Subotica, Vol. 50, No. 31, pp. 149-160, 2014.

7. Živković A. Quality of operational risk management in financial institutions. Akcionarstvo, Vol. 25, No. 1, pp. 5-32, 2019.

8. https://www.aryza.com/news/exploring-the-automotive-industrys-path-to-financial-automation-and-decisioning/, 2022.

Qəribov Asəf Heydər oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:asafqaribzade@gmail.com;
Ədilov Nicat Əmrah oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ İLƏ AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ İQTİSADİ İNTEQRASİYADA İŞTİRAKININ ZƏRURİLİYİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Müasir dünya iqtisadiyyatında beynəlxalq ticarətin inkişafında güclü keyfiyyət dəyişiklikləri və sənaye ölkələrinin sürətli inkişafı nəticəsində beynəlxalq nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsi baş vermişdir. Başqa sözlə, bütün istehsal amillərinin xaricə axması imkanı və yerləşdirilməsi genişlənmiş, daha doğrusu, beynəlxalq ticarətin müxtəlif istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti nəticəsində hazır əmtəələrin ixracı ilə yanaşı, ölkələrarası fəaliyyəti artmışdır. Eyni ərazinin dövlətləri arasında yaranan bu iqtisadi fəaliyyət birliyi hər şeydən əvvəl burada «Regional» və yaxud ərazi anlayışı sadəcə olaraq coğrafi sərhədi göstərmir, eyni ərazinin dövlətləri istər-istəməz sərhəd yaxınlığı ilə yanaşı müəyyən tarixi ümumilik, oxşarlıq, ənənəvilik, təsərrüfat-mədən, demoqrafik quruluş, və s. kimi ümumi cəhətlərlə səciyyələnir. İxraca yönəldilmiş sahələrin formalaşmasına təkan verən milli təsərrüfatlar dünya iqtisadiyyatında ölkələrin bir-biri ilə mübadilə etdiyi ayrı-ayrı məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşmasını ehtiva edən beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında birləşirlər.

Beynəlxalq miqyasda təsərrüfat həyatının beynəlmiləlləşməsində əsas mərhələlərdən biri də inteqrasiya prosesidir. Hərfi mənada inteqrasiya latın sözü olub «qovuşma», «çuğlaşma», «birləşmə» deməkdir və burada iqtisadi fəaliyyətlərin qarşılıqlı, razılaşdırılmış birləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Ən ümumi mənada ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfat həyatının tədricən birləşməsi prosesi ərazi üzrə iqtisadi inteqrasiyanı nəzərdə tutur. Beynəlxalq regional kompleks yaradan belə birləşmə nəticəsində yeni bütöv təsərrüfat mexanizmi formalaşır və bu regional komplekslər dünya iqtisadiyyatının subyektinə çevrilir. Dünya iqtisadiyyatının inkişafında və istərsə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin genişlənməsində inteqrasiya prosesi daha hərtərəfli və keyfiyyət cəhətləri ilə fərqlənir və burada sadəcə olaraq məhsulun artması deyil, xalqlar arasında hərtərəfli mübadilə münasibətləri, geniş ünsiyyət, vahid məkan psixologiyası yaranır. İqtisadi birlik, mədəni birlik, siyasi birlik fəlsəfi olaraq aşılanır (1, s.3).

Qloballaşma genişləndikcə dünya iqtisadiyyatında ayrı-ayrı iqtisadi subyektlər və dövlətlər məhsul satışı və xammal mənbələri uğrunda gedən rəqabətdə bir-birilə maddi və maliyyə baxımından öz qüvvələrini birləşdirirlər. Beləliklə, bir çox əlavə xərclərdən azad olur və birgə qüvvə ilə rəqabətə girmək imkanı əldə edirlər, nəticədə milli dövlət mənafeyi regional mənafeyə çevrilir. Buradan da yeni keyfiyyətli beynəlxalq iqtisadi münasibətlər meydana gəlir və tədricən vahid iqtisadi, hüquqi, informasiya məkanı yaranır. Regional inteqrasiyanin bir çox əlamətləri ilə dövlətlərarası digər əlaqə və formalardan fərqləndiyini qeyd etmək lazımdır. Beləliklə:

a) inteqrasiyaya daxil olan ölkələr öz iqtisadi siyasətlərində müəyyən razılığa gəlir;

b) milli qanununvericiliklərinə, norma və standartlarını uyğunlaşdırır, vahid hala salır;

v) region daxilində istehsal prosesində vahid səviyyədə texnologiya mövcud olur;

q) istehsalda, elm və texnikada beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyanın inkişafına zəmin yaranır;

d) inteqrasiya prosesinin tənzimlənməsi məqsəd ilə vahid idarəçilik orqanları yaradılır.

Beləliklə, inteqrasiya əmtəə istehsalçılarına bir tərəfdən daha təminatlı xammal, maliyyə, əmək, və elmi ehtiyatlardan istifadə etmək imkanı verir, digər tərəfdən isə daha böyük bazar üçün əmtəə istehsal etməyə zəmin yaradır (2, s.137). 1990-cı illərdə bir çox alimlər inteqrasiya proseslərinin yüksək həddi, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə isə regionlaşmanın intensivləşməsi dövrü adlandırırlar. Bu inteqrasiyalaşma iki formada təzahür edir: kəmiyyət və keyfiyyət baxımından.

- kəmiyyət baxımından son onilliklərdə makroregionçuluğun daha geniş xarakter alması, əvvəlki müvafiq razılaşmaların təzələnməsi və sairəni qeyd etmək olar.

- keyfiyyət baxımından dərininə regional təsərrüfatçılığın artması, inteqrasiyanın daha yetkin formalarından istifadə edilməsi cəhətləri diqqəti cəlb edir.

Son onilliyin əsas cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, iri inteqrasiya birlikləri arasında da əməkdaşlıq barədə müəyyən razılaşmalar, müqavilələr həyata keçirilir. Burada misal olaraq Avropa İttifaqı ilə Latın Amerikası ümumi bazarı ölkələri arasındakı razılığa əsasən tədricən Cənub-Transatlantik azad ticarət zonası formalaşması nəzərdə tutulur. Bu birləşmə artıq meqaregional inteqrasiya hesab edilir və ABŞ bu razılığa xüsusi maraq göstərir.

Aİ arasında 1995-ci ildən başlayaraq yeni transatlantik bazarı yaradılması istiqamətində bir çox rəsmi sənədlər imzalanmışdır.

Hazırda Elmi-Texniki İnqilabın transatlantik azad ticarət zonasına (TAFTA) çevrilməsi barədə rəsmi söhbətlər gedir. Odur ki, hətta İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələrinin də TAFTA-nın tərkibinə daxil olması və eləcə də TAFTA-nın Asiya-Sakit okean əməkdaşlıq ilə (ATES) birləşdirilməsi ideyası da gündəlikdə dayanır. Bütün bunlarla yanaşı, Ümumamerika azad ticarət zonasının yaradılması, Şimali və Cənubi Afrikanın birləşməsi ideyası da inteqrasiya proseslərinin dərinləşməsinin bariz nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Beləliklə, regional iqtisadi inteqrasiya kompleksləri qloballaşmanın çox zəruri elementi kimi çıxış edir (3, s.89).

Hazırda regional inteqrasiya prosesi demək olar ki, bütün qitələr üçün ən xarakterik cəhət olmuşdur və çoxlu sayda ticarət-iqtisadi qruplaşmaları yaranır. Məlumata görə hazırda 134-dən artıq regional ticarət-iqtisadi razılaşması Ümumdünya Ticarət Təşkilatında real olaraq fəaliyyət göstərir ki, bunlarında 100-ə yaxını 1995-ci ildən sonra yaradılmışdır. Milli təsərrüfatların iqtisadi əlaqələrinin və əmək bölgüsünün inkişafında inteqrasiya obyektiv zəruri bir proses kimi xarici iqtisadi mübadilədən tutmuş istehsal dairəsi də daxil olmaqla milli təsərrüfatların yaxından qovuşması və ərazilər üzrə təsərrüfat proseslərinin əmələ gəlməsinə imkan yaradır.

Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə arasında qurulan təşkilatın beynəlxalq inteqrasiya prosesləri istiqamətdə qısa müddətdə üzvlərinin sayı 7-yə çatıb, daha 2 dövlət — Macarıstan və Türkmənistan isə müşahidəçi statusu alıb. Türk Şurası ötən illər böyük inkişaf yolu keçib.

Türk Dövlətləri Təşkilatı ilə yanaşı, Azərbaycan bu qurumun əlaqəli orqan və qurumları olan TÜRKSOY, TÜRKPA, Türk Akademiyası, Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, Türk Biznes Şurası ilə də sıx əməkdaşlıq edir və üzv ölkələr arasında elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənət sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi, beynəlxalq səviyyədə türk dünyasının ortaq dəyərlərinin tanıdılması və təşviq edilməsi sahəsində aktiv rol oynayır. Təşkilatın 2012-ci ildə Bişkekdə keçirilmiş İkinci Zirvə görüşündə Azərbaycanın təşəbbüsü ilə yaradılmış Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu 2015-ci il tarixindən etibarən qərargahı Bakı şəhərində yerləşməklə beynəlxalq təşkilat kimi fəaliyyətə başlaması təsadüfi deyildir.

Mürəkkəb və ziddiyyətli xarakterə malik hər bir inteqrasiya prosesi müəyyən mərhələdən keçir, hər mərhələnin özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri; intensivlik dərəcəsi, dərinliyi, miqyası və s. vardır. İnteqrasiya prosesi də digər proseslər kimi sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. İnteqrasiya prosesinin klassik təsnifatını Amerika alimi B.Balaşi vermişdir. Balaşi ilk əvvəl əməkdaşlıqla inteqrasiyanı bir-birindən fərqləndirmişdir. O, göstərirdi ki, əməkdaşlıq fəaliyyətində müxtəlif ayrı-seçkiliklər azaldılır. İnteqrasiya prosesində isə ümumiyyətlə hər cür ayrı-seçkilik aradan qaldırılır. B.Balaşi inteqrasiyanın 5 formasını (yaxud 5 mərhələ təşkil etməsini) fərqləndirmişdir (4, s. 235). Hər bir forma haqqında ayrıca müqavilə-razılaşma aparılır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Azad ticarət zonası;
2. Gömrük ittifaqı;
3. Ümumi bazar;
4. İqtisadi və valyuta ittifaqı;
5. Tam iqtisadi inteqrasiya.

1. İqtisadi inteqrasiyanın ən sadə forması «azad ticarət zonası» hesab edilir. Bu birliyin üzvü olan ölkələr gömrük tariflərini, ticarət məhdudiyyətlərini ləğv edirlər. Bura daxil olmayan üçüncü dövlət üçün özləri müstəqil siyasət yeridirlər. İnteqrasiyanın belə forması Avropa Azad Ticarət Birliyi (AATB), Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası (NAFTA), Cənub-Şərqi Asiya (ASEAN) qruplaşması çərçivəsində həyata keçirilir.

2. İqtisadi inteqrasiyanın ikinci əsas forması «Gömrük İttifaqı» hesab olunur. Azad ticarət zonasından fərqi ondan ibarətdir ki, burada ancaq tarif dərəcələri və məhdudiyyətlər ləğv edilmir. Həm də üçüncü ölkəyə münasibət də vahid siyasət aparılır. ÜTT-nin 24-cü bəndinə əsasən gömrük ittifaqı gömrük ərazilərini birləşdirir-azaldır.

3. İqtisadi inteqrasiyanın üçüncü-nisbətən mürəkkəb forması olan «ümumi bazar» yaranması mərhələsidir. Burada azad ticarət və vahid tarif dərəcələri ilə yanaşı, kapitalın və işçi qüvvəsinin azad hərəkətinə yol açılır. Bir çox hüquqi, iqtisadi və texniki şərtlər vahid hala salınır.

4. Dövlətlərarası iqtisadi inteqrasiyanın daha mürəkkəb forması olan «İqtisadi və valyuta ittifaqı» yuxarıdakı formaların bütün cəhətləri ilə yanaşı ümumi iqtisadi və valyuta-maliyyə siyasəti keçirilməsini nəzərdə tutur.

5. «Tam iqtisadi inteqrasiya» forması. Bu mərhələdə vahid bazar məkanında iqtisadi və siyasi məkana çevrilmə prosesi gedir. Burada ancaq müəyyən razılaşma deyil, iqtisadi siyasətlərdə eynilik, qanunvericilik bazalarında yaxınlaşma baş verir. Bu mər-

halədə beynəlxalq iqtisadi və siyasi münasibətlərin yeni çoxmilli subyekti formalaşır, vahid federativ (konfedrativ) dövlət yaradılmasına doğru hərəkət baş verir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı özlüyündə iqtisadi inteqrasiyaya zərurət yaratmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə iqtisadi inkişafa, sənayeləşməyə nail olmaq üçün iqtisadi inteqrasiya birlikləri yaratmağa can atır. Ərazi çərçivəsində ölkələrin iqtisadi yaxınlaşması hər bir birliyin müəssisələrin üçüncü ölkələrin müəssisələrinin rəqabətindən qorunmasına kömək edir.

İnteqrasiya əlaqələri onların iştirakçılarına imkan verir ki, daha zəruri məsələləri həll edə bilsin. Nisbətən geridə qalmış rayonların inkişafının bərabərləşməsi üçün şərait yaradılır. Əmək bazarında nisbi yaxınlaşma özünü göstərir, əhalinin az təminatlı təbəqəsinə, səhiyyə sisteminin gələcək inkişafına, əməyin mühafizəsinə və sosial təminatına zərurət yaranır (5, s.139).

XXI əsrin astanasında əksər türk dövlətləri və Azərbaycan Respublikasının müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyması ölkəmizin gələcək sosial-iqtisadi təkamülündə dönüş nöqtəsi oldu və bu təkamül prosesində taleyüklü dəyişikliklərin meydana gəlib genişlənməsi üçün zəmin yaratdı. Dünyada gedən irimiqyaslı qloballaşma prosesi, iqtisadi həyatın getdikcə daha çox beynəlmiləlləşməsi bu və ya digər ölkənin ictimai inkişafında xarici amillərin rolunun sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Hazırkı şəraitdə ölkələrin zənginliyi onların təbii sərvətlərinin bolluğu ilə deyil, bu sərvətlərdən beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlükləri nəzərə alınmaqla, bacarıqla istifadə edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Türk dövlətləri və Azərbaycanın əsas üstünlüklərindən biri onların əlverişli tranzit imkanları və coğrafi mövqeyidir. Şərq və Qərb arasında əsas körpü rolu oynamaqla, türk dövlətləri və Azərbaycan dünyanın əsas nəqliyyat və kommunikasiya mərkəzlərindən birinə çevrilir və bu proses hələ də davam edir. Böyük İpək Yolu, Bakı-Ceyhan neft və Bakı-Ərzurum qaz kəmərləri, TANAP və TAP layihələri Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttində aparıcı rola malik olması xüsusilə Azərbaycanın nəinki regionda, həmçinin dünyada iqtisadi-siyasi cəhətdən mövqeyini və əhəmiyyətini yüksəldir.

Müasir dövrdə beynəlxalq bazarlarda keyfiyyətli ixtisaslaşmaya üstünlük verən, istehsal texnologiyasını, innovasiya potensialını inkişaf etdirən və beləliklə, yüksək əlavə dəyər yaradan sahələri təşviq edən ölkələrin qlobal və regional səviyyədə rəqabətədavamlılığının artacağı gözlənilir. Belə ki, hazırkı mərhələdə qarşıda duran əsas vəzifə qeyri-neft sektorunun daha sürətli inkişafına nail olmaq, iqtisadiyyatın səmərəliliyini və rəqabətqabiliyyətini artırmaq və onun innovasiya - əsaslı irəliləyişini təmin etməkdir (2, s.35). Bundan başqa, növbəti dövr dünya iqtisadiyyatının əsas mərkəzləri arasında tarazlığın dəyişməsi və bununla əlaqədar onun strukturca yenidən qurulması, regional iqtisadi birliklərin rolunun güclənməsi ilə səciyyələnəcəkdir.

Azərbaycan və türk dövlətləri üçün bu həm xarici iqtisadi inteqrasiya baxımından yeni imkanlar açır, həm də sosial-iqtisadi inkişafın istiqamətlərində ümumdünya kontekstini üstün tutmağı, lokal regional dairə ilə məhdudlaşmamağı, müxtəlif iqtisadi məkanların təsərrüfat əlaqələrində və bazarlarında iştirakdan yararlanmağı zəruri edir. Azərbaycanın Avropa və Asiyanın qovuşduğu məkanda yerləşməsi. Məhz bu cür əlverişli tranzit imkanlara malik olması, yüklərin və əmtəələrin daşınmasında ölkəmizə böyük üstünlüklər qazandırır.

Son illər aparılan düzgün və praqmatik siyasət Azərbaycanın türk dövlətləri ilə birlikdə bu sahədə mövqelərinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan beynəlxalq logistik mərkəzə çevrilir və bu istiqamətdə işlər genişləndirilir. Bu gün Azərbaycanda region və dünya üçün vacib olan bir sıra transmilli layihələr icra olunur. Bunlardan biri də "Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi"dir. Bu, Asiyanı Azərbaycan və Rusiya vasitəsilə Avropaya birləşdirən mühüm marşrutdur. Layihənin icrası Asiyanın bir çox ölkələrinin Avropa ilə ticarət əlaqələrini həm genişləndirəcək və həm də sürətləndirəcək.

Fikrimizcə, türk dövlətləri və Azərbaycan milli iqtisadiyyatlarının dünya təsərrüfatına səmərəli inteqrasiyası və dünya iqtisadiyyatında mövqeyinin daha da gücləndirilməsi üçün müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyətin genişləndirilməsi zərurətə çevrilmişdir. Belə ki, iqtisadiyyatda liberallaşmanın davam etdirilməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, xüsusi mülkiyyətin qorunması, qanunların aliliyi, vergi yükünün azaldılması və iqtisadiyyatın inzibati metodlarla tənzim edilməsindən imtina edilməsi, beynəlxalq standartlara uyğun demokratik vətəndaş cəmiyyətinin qurulması Azərbaycan hökuməti və bütünlükdə cəmiyyətin qarşısında duran prioritet vəzifələrdəndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan qəzeti. Bakı.2021. N 220, Bakı. 2021. N23.
2. Abdullayev A.P. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət. Bakı: Asiya, 2003, 216 s.
3. Allahverdiyev H.A. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, Bakı: ADİU, 2007, 792 s.
4. Əliyev İ.H. İnkişaf məqsədimizdir. İyirmi altıncı kitab. Avqust 2007- oktyabr 2007. Bakı.2015. 400 səh.
5. Əhmədov N.H. Dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi mexanizmləri. Bakı: Sabah, 2011, 194 s.
6. Qəribov A.H., Azad iqtisadi zonalar və iqtisadi təhlükəsizliyin tənzimlənməsi. Naxçıvan, İdeya, 2011. 257 s.
7. Nuriyev Ə.X. Regional inkişafın dövlət tənzimlənməsinin aktual məsələləri. Bakı: Elm, 2004, 224s.
8. www.economy.gov.az

Abbasova-Zeynalova Nuranə Nazim qızı, müəllim,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Email: a.z.nurana@mail.ru

RƏQƏMSALLAŞMANIN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINDA TƏSİRİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTİ

Rəqəmsal iqtisadiyyat müəssisə və təşkilatlar, cihazlar, proseslər, eləcə də insanlar arasındakı iqtisadi münasibətləri əhatə edir. Rəqəmsal iqtisadiyyat internet, əşyaların interneti və digər texnologiyalar arasındaki artan qarşılıqlı münasibətləri ifadə edir.

Hal-hazırda biz IV Sənaye inqilabı dövründə yaşayırıq. Təbii ki, bu IV Sənaye

inqilabının ən əsas elementlərindən biri də rəqəmsallaşmadır. Bu dövlət səviyyəsində, biznes səviyyəsində və s. olur. Amma bu pandemiya dövründə rəqəmsallaşma prosesləri 10 il qabağa düşdü, yəni daha da sürətləndi. Çünki ehtiyac vadar etdi ki, insanlar müəyyən obyektiv və subyektiv səbəbdən rəqəmsal texnologiyalara daha yaxın olsun, internetdən daha çox istifadə etsinlər. Pandemiya dövründə dünya qloballaşma istiqamətində daha sürətlə getməyə başladı. Burada bütün ölkələrin pandemiya ilə mübarizədə bir olması vacib faktorlardan biri oldu. Bu məlumatların toplanması, həmin məlumatların analiz olunması, xüsusi süni intellekt modulları vasitəsilə xüsusi proqnozların verilməsi və s. Ayrı-ayrı ölkələr səviyyəsində həll olunacaq məsələ deyildi. Biz şahidi olduq ki, bu zəncirdə gedən proseslər digər sferalara da təsir etdi. Bu, həmçinin pandemiyanın neqativ tərəfləri ilə yanaşı, post-pandemiya dövründə yeni biznes sahələrinin də inkişafına şərait yaradır. Adi bir misal çəksək, korporativ idarəetmənin özündə müəyyən transformasiyaların olduğunu görə bilərik. Bu gün müəssisələrin bir çoxu ənənəvi iş şəraitində deyil, sırf onlayn rejimdə fəaliyyət göstərir və biznesi o şəkildə idarə edirlər. Rəqəmsallaşmanın ilk mərhələlərindən bu yana rəqəmsal iqtisadiyyat, elektron ticarət, blokçeyn, süni intellekt, rəqəmsal banklar kimi bir çox yeni terminlər ortaya çıxmışdır. Texnologiya sahəsində sürətli inkişaf meydana çıxan yeni terminlərin mənimsənilməsini çətinləşdirmiş, rəqəmsallaşma sahəsindəki təriflər inkişafın gerisində qalmışdır [9, s.6].

Rəqəmsal iqtisadiyyat və elektron ticarət (e-ticarət) terminləri tez-tez bir-birini əvəz etsə də, rəqəmsal iqtisadiyyat daxilində e-ticarəti də əhatə edən daha geniş anlayışdır. Rəqəmsal iqtisadiyyata e-ticarət, veb əsaslı reklam, bulud hesablamaları, 3D çap, rəqəmsal (virtual) puldan istifadə və s. kimi bütün fəaliyyətlər və ya biznes modelləri daxildir. Yeni iqtisadi tendensiya olan rəqəmsal iqtisadiyyat anlayışına Azərbaycan prizmasından baxdığımızda bu konsepsiyanın ölkəmizdə hələ çox yeni olduğu görünür. Özəlliklə demoqrafik baxımdan yanaşdıqda ölkəmiz gənc və dinamik quruluşu ilə bu sahədə önəmli bir üstünlüyə malik olsa da, texnoloji inkişaf və internet istifadəsində yaranan problemlər qabaqcıl ölkələr sırasına qoşulmağımıza əsas maneələrdən hesab olunur.

Azərbaycan regionun enerji və nəqliyyat mərkəzinə çevrilib. Hazırda dünyada pandemiya ilə mübarizə fonunda baş verən dəyişikliklər Azərbaycanın da qarşısında müəyyən öhdəliklər qoyur. Bu gün dövlətin və bütövlükdə cəmiyyətin rəqəmsallaşması üçün dövlət konkret addımlar atır. Dövlət İKT sektorunu inkişaf etdirmək və rəqəmsallaşma proseslərini gücləndirmək üçün tədbirlər görür [5, s.80].

Azərbaycanda rəqəmsallaşma sahəsində hansı işlər görülməsinə gəldikdə, ilk növbədə qeyd etmək olar ki, bu sahədə davamlı olaraq prezidentin sərəncamları, fərmanları qəbul olunur. Onlardan biri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 17 fevral tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiyası (2003-2012)"nin və onun icrası ilə bağlı qəbul olunmuş dövlət proqramıdır. Daha bir sənəd 2014-cü il 2 aprel tarixli 359 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya"sının icrasını təmin etmək məqsədilə "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı"dır (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-

cı il 20 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə). Bu proqramların yerinə yetirilməsində aşağıdaki məsələlərin keçirilməsi nəzərdə tutulur [1,2,3]:

- Əhalinin təhlükəsiz, ucuz və keyfiyyətli İKT xidmətlərinə artan tələbatlarının ödənilməsi.
- Vətəndaşların, xüsusilə az təminatlı və sosial cəhətdən həssas əhali qruplarının informasiya cəmiyyətindən bəhrələnməsinə əlverişli şəraitin yaradılması.
- Rəqəmsal fərqliliyin azaldılması.
- Distant təhsil, elektron ticarət, e-səhiyyə, vətəndaşların elektron sağlamlıq kartları ilə təmin edilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. bu kimi işlərin görülməsi planlaşdırılır.

Burada bir faktı qeyd etmək olar ki, Dünya İqtisadi Formunun qlobal informasiya texnologiyaları 2016 forumunun hesabatında şəbəkə hazırlığı indeksi göstəricisinə görə 139 ölkə arasında Azərbaycan 53-cü yerdə qərarlaşmışdır.

Qeyd etmək olar ki, daha öncə bəhs edilən sərəncamlar dövlət proqramları çərçivəsində hələ rəqəmsal iqtisadiyyata keçid dövründən öncə qəbul olunan sənədlərdir. Ölkəmizdə rəqəmsallaşma sahəsində ən böyük problem hüquqi tənzimləmədir. Əfsuslar olsun ki, bugün hüquqi müstəvidə hələ də bizim dövlət proqramlarımız yoxdur, lakin hazırlanması sahəsində intensiv işlər davam edir.

Azərbaycanın rəqəmsal mərkəz imkanları. Son 25 ildə Azərbaycan böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində bu gün Azərbaycan regionun enerji və nəqliyyat mərkəzidir. Bu uğurlu siyasətin davamı olaraq yeni yaradılan "Azərbaycan Digital Hub" proqramını icra etmək və həmçinin Azərbaycanı regionun rəqəmsal mərkəzinə çevirmək üçün işlər uğurla davam etdirilir. Proqramın icrasına "AzerTelekcom" tərəfindən 2016-cı ildən başlanılmışdır. Bu rəqəmsal mərkəzə çevrilmə üçün icra edilən proqram çərçivəsində otuza yaxın layihə var. Ən vacib layihələrdən biri "Transxəzər" layihəsidir. Çünki istənilən rəqəmsal inkişafdan danışdıqda vacib faktorlardan biri də rəqəmsal infrastrukturdur. Əsas məqsəd "Azərbaycan Digital Hub" proqramı çərçivəsində həmin infrastruktur layihələrini icra etməklə, hal-hazırda regionda olan tranzit məlumatların daşınması, ötürülməsində Azərbaycanı mərkəzə çevirməkdir. Proqramın icrasında əsas məqsəd ölkəmizdə "Rəqəmsal Mərkəz" qurmaqla Qafqaz, Cənubi Asiya və Orta Asiya, Yaxın Şərq ölkələri, eləcə də MDB və s. regionlar üçün "Made in Azerbaijan" brendi altında müxtəlif rəqəmsal xidmətlərin istehsalçısı və ixracatçısına çevirmək, dünyanın "İnternet xəritəsi"nə Frankfurt, Moskva, Sofiya, Amsterdam, London və s. kimi şəhərlərlə yanaşı, Bakı şəhərini də yeni "İnternet Mübadilə Mərkəzi" olaraq əlavə etməkdir.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın, eləcə də onun ayrı-ayrı sahələrinin rəqəmsallaşması sahəsində əhəmiyyətli işlər görülməkdədir. Azərbaycanda internet resurslarının coğrafiyasının genişləndirilməsi, Azerbaijan Digital HUB platformasının yaradılması və ya ötən il Avropa Komissiyasının "Şərq Tərəfdaşlığı" (EaP) proqramı çərçivəsində "Rəqəmsal Bazarların Uyğunlaşdırılması" - "EU4Digital" layihəsinin müzakirəsi buna misal ola bilər. Prioritet olaraq 6 istiqamət – "İKT İnnovasiyaları və startap ekosistemi", "Telekom qaydaları", "E-trade (e-kommersiya, e-loqistika, e-gömrük)", "E-səhiyyə", "E-inam və təhlükəsizlik" və "E-bacarıqlar" istiqamətləri üzrə "EU4Digital" layihəsi çərçivəsində ölkəmizdə görülən işlər milli strategiyanın uğurlar qazanacağına inamı artırır [6].

Ölkəmizdə “Rəqəmsal Cəmiyyət” formalaşdırmaq üçün kifayət qədər gənc və potensiallı kadrlar mövcuddur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq ölkəmiz hələ də ABŞ, Qərbi Avropa və Asiyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələri ilə ayaqlaşmaq iqtidarında deyil. Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid baxımından ölkələr arasında əhalinin demoqrafik strukturu, təhsil səviyyəsi, gəlir bölgüsü, informasiya və texnologiyaya çıxış imkanları kimi amillərdən qaynaqlanan fərqlər mövcuddur. Bu fərqlərin minimuma endirilməsi üçün daha keyfiyyətli təhsil sisteminin yaradılmasını, fərdlərin dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsini artırmaq məqsədilə tətbiq olunan elektron hökumət sistemlərinin daha da təkmilləşdirilməsini, düzgün rəqəmsallaşma siyasətinin həyata keçirilməsi üçün dövlət, özəl sahələr, universitetlər və qeyri-hökumət təşkilatları səviyyələrində davamlı olaraq araşdırmalar aparılmasını, cəmiyyətdə İKT-dən istifadə səviyyələrini yüksəltmək məqsədilə bu sahəyə yönələn investisiyaların həcminin artırılmasını və internetdən istifadə xərclərinin azaldılmasını məqsədəuyğun hesab edirik [7].

Son olaraq qeyd etmək olar ki, Avropa Birliyi ölkələri rəqəmsallaşan dünyada rəqəmsallaşmanın bütün üstünlüklərindən faydalanarkən, son illərdə Azərbaycanda bu sahədə bir canlanma müşahidə olunsa da, bu hərəkətlilik hələlik yetərli səviyyələrə çatmamışdır. Son illərdə dünyada və ölkəmizdə internetdən istifadə səviyyələrində ciddi artım müşahidə olunsa da, Azərbaycan bu artımı öz lehinə çevirə bilməmişdir. Bunun iki təməl səbəbini qeyd etmək olar. Birinci səbəb kimi cəmiyyət tərəfindən internetin daha çox ünsiyyət və əyləncə vasitəsi kimi qəbul edilməsi göstərilə bilər. Digər bir səbəb isə texnoloji infrastrukturun yetərli səviyyədə olmaması ilə əlaqədardır. Mövcud problemləri aradan qaldırmağın yeganə yolu texnoloji infrastrukturun təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, bu kimi məsələlərlə bağlı insanların məlumatlandırılması və rəqəmsal bacarıqlarının artırılması ilə rəqəmsal cəmiyyət formalaşdırmaqdan ibarətdir [4].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 20 sentyabr tarixli 2345 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

2. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 20 sentyabr tarixli 2345 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

3. Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiyası (2003-2012). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 fevral 2003-cü il tarixli 1146 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

5. Musayev İ.K., Əlizadə M.N., Mahmudov A.B. “Elektron biznes”, “MSV-NƏŞR“ nəşriyyatı, Bakı, 2016, 200 s.

7. Balayev R.Ə., Əlizadə M.N., Musayev İ.K. “İntellektual sistemlər və texnologiyalar” Dərs vəsaiti, BAKI 2016, 256 s.

8. Bertani, F., Roberto, M. And Teglio, A “The productivity and unemployment effects of the digital transformation: an empirical and modelling assessment”, Review of Evolutionary Political Economy 1, 2020, 329-355 p.

9. R.Qasımov, E.Rüstəmov, K.Rəsullu, X.Tağıyev, “Bankçılıq və rəqəmsal ödənişlər” (2019), səh. 22.

Abdullayeva Xəyalə Rəmiyəddin qızı, müəllim,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Email: xayala.abdullayeva.2016@mail.ru

İNSAN RESURSLARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ OLUNMASINDA ƏMƏYİN MOTİVLƏŞDİRİLMƏSİNİN ROLU

Motivasiya anlayışı 1813-cü ildə A.Şopenhauer tərəfindən ilk dəfə "içəridən görünən səbəb" kimi izah edilib elmə gətirilərək psixoloqların, sosioloqların, iqtisadçıların terminologiyasında davamlı şəkildə istifadə edilməkdədir [1, s.27]. Şübhəsiz ki, əmək motivasiyası bu terminin meydana çıxmasından daha öncə, təşkilatların, müəssisələrin meydana çıxdığı andan etibarən yaranmışdır. Lakin yalnız 20-ci əsrin əvvəlindən qeyri-iqtisadi təzyiq vasitəsi kimi motivasiyanın effektiv üsullarını tapmaq üçün ciddi cəhdlər edilmişdir. Motivasiyanın bütün təriflərini iki əsas qrupa ayırmaq olar. Birincisi, bu termin bir sıra amillər və ya motivlər kimi struktur mövqelərindən baxılır. Bu yanaşmada O.S. Vixanski və A.İ. Naumov tərəfindən motivasiya fəaliyyət göstərən, işləyən bir insanı işə cəlb edən, bu fəaliyyətin sərhədləri və formalarını təyin edən və müəyyən məqsədlərə nail olmağa istiqamət verən daxili və xarici aparıcı qüvvələrinin birləşməsi olaraq nəzərdən keçirilir [2, s.127].

Motivasiya anlayışının xarakteri iki əsas motivasiya nəzəriyyəsinin yaranmasına və inkişafına gətirib çıxarmışdır: məzmun və prosessual nəzəriyyələr. Birinci nəzəriyyə motivasiyaya təsir edən amilləri təhlil edir və bunun üçün insanların ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək, onların prioritetlərini təyin etmək məqsədini daşıyır. (A.Maslou, F.Herzberq, K.Alderfer, D.MakKlelland) V.Vrum, L.Porter və E.Loulerin əsərləri ilə əlaqəli olan prosessual nəzəriyyələr motivasiyanı, ilk növbədə, bir proses hesab edir və motivasiya və fəaliyyətdə baş verən davranışın koqnitiv şərtlərini vurğulayır. Daha sonra ədalət və atributlar nəzəriyyəsi motivasiyaya dair ideyaların inkişafına əlavə töhfə versə də, lakin bu nəzəriyyələr tam birləşmiş konsepsiya halında çıxış etmədilər. İşçilərin ancaq birbaşa olaraq motivləşdirilməsi və ya stimullaşdırılması hazırkı dövrdə qeyri-mümkündür. Daha səmərəli istiqamət qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün işçilərin özü-özlərinə stimul verən iqlimin yaradılmasıdır. Motivləşdirmə funksiyasının nəzərdə tutduğu əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, iş icraçıları müəyyən edilmiş vəzifələrə uyğun surətdə planları dərk edərək tapşırıqları icra etsinlər. Üç növ motivasiyanı ayırmaq lazımdır: 1) normativ motivasiya - ideoloji və psixoloji təsir vasitəsi ilə şəxsiyyəti müəyyən bir davranışa yönəltmək: inandırıcılıq, təklif, məlumatlandırma, psixoloji təsir və s.; 2) işçinin müvafiq tələbləri yerinə yetirməməsi halında onun ehtiyaclarının ödənilməməsi ilə əlaqədar hakimiyyətin gücündən istifadə etməklə məcburi motivasiya; 3) təşviq vasitəsi ilə motivasiya - təsir birbaşa deyil, işçinin müəyyən bir davranışını təşviq edən stimul verilməsindən ibarətdir.

Motiv bir insanın müəyyən hərəkətlərinə səbəb olan, "içərisində" olan, fərdiləşdirilmiş bir xarakterə malik olan bir anlayışdır. Başqa sözlə, bu şəxsin bir və ya digər ehtiyaclarını təmin etmək üçün müəyyən bir davranışa olan daxili motivasiyasıdır. Motivləri təsnifləşdirərkən, qruplaşdırma meyarları daha çox ehtiyacların təsnifləşdirmə meyarlarına uyğun gəlir. Əmək sferasında motivlərin ən ümumi təsnifatı belədir: maddi motivlər (iqtisadi zərurət kimi işləyir, pul qazanmaq və müstəqilliyi təmin et-

mək məqsədini daşıyır); mənəvi motivlər (bir insan peşəsini sevdiyi üçün işləyir); sosial motivlər (bu zaman bir işçi üçün komandada onun yeri və inkişaf edən əlaqələr daha vacibdir).

İşçinin davranışının motivasiyasını dəyişdirmək yalnız müvafiq seçilmiş təşviqlər vasitəsi ilə ola bilər. Əmək motivi işçinin yüksək məhsuldar işi yerinə yetirməsi üçün lazım olan səbəbdir. Əmək motivi yalnız əmək fəaliyyətinin ümumi nəticə əldə etmək üçün əsas şərt olduğu halda formalaşır. Məqsədlərə nail olma ehtimalının qiymətləndirilməsi əmək üçün motivlərin formalaşdırılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müsbət nəticənin alınması xüsusi səylər tələb etmirsə və ya yaxşı nəticə əldə etmək çətindirsə, əməyin motivi çox vaxt meydana çıxmır. Əmək üçün motivasiyanın formalaşması, inzibati subyektin sosial cəhətdən şərtlənmiş ehtiyaclarına uyğun olaraq zəruri kompensasiyaya malik olduqda baş verir. Mükafat almaq üçün işçinin şəxsi əmək səyləri tələb olunur. Əmək fəaliyyəti bir işçinin bu faydaları daha az maddi və mənəvi xərclə təmin etməyə imkan verir və ona daha çox məmnunluq gətirir. Əmək motivinin strukturuna aşağıdakılar daxildir [3, s.21]: işçinin təmin etmək istədiyi ehtiyac; bu ehtiyacı qarşılaya bilən xeyir; fayda əldə etmək üçün lazım olan əmək fəaliyyəti; qiymət - əməyin həyata keçirilməsi ilə bağlı maddi və mənəvi xarakterli xərclər. Əmək motivasiyasının formalaşması üçün, ən vacib olan məsələ həyat tərzini müəyyən edən, bütün gələcək əmək fəaliyyətlərinə məna verən fərd tərəfindən mənimsənilən əmək normalarının və dəyərlərinin xüsusiyyətidir. Professional əmək fəaliyyətində bir şəxs artıq yaradılan bir dəyər şüuruna daxil olur.

"Motivasiya" anlayışı ilə bəzən yanaşı işlədilən "mükafat" termini pul və ya zövqlərə nisbətən daha geniş məna daşıyır. Mükafat işçinin özü üçün qiymətli hesab etdiyi dəyərdir. Lakin insanların hər birində dəyər anlayışı spesifikdir və nəticə etibarı ilə mükafatın qiymətləndirilməsi və onun nisbi dəyəri fərqlidir. Daxili mükafat isə bir növ işin özü tərəfindən verilir. Bu nəticələrə nail olmaq hissi, həyata keçirilən işin mənalı və əhəmiyyəti, özünə hörmət ilə bağlıdır. Kollektiv üzvləri arasındakı dostluq və iş prosesində sadəcə həmkarları ilə ünsiyyət qurmaq da daxili mükafat hesab edilir. Daxili mükafatın təmin olunmasının ən sadə üsulu, əmək prosesindən məmnunluq doğuran uyğun iş şəraitinin yaradılmasıdır. Xarici mükafat işin özü ilə deyil, əməyin mükafatlandırılması imkanı olan idarəetmə subyekti tərəfindən verilir. Motivasiya baxımından, xarici mükafat əməyin stimullaşdırılması kimi müəyyən edilə bilər. Bir işçinin davranışını müəyyən edən bir sıra aparıcı motivlər strukturu olan və xüsusi əmək vəziyyətinə bağlı olan vahid sistem halında çıxış edir.

Stimul fəaliyyətə təsir edən xarici təsirlərdir və təsirləri insanın psixikası, fikirləri, duyğuları, maraqları, istəkləri və s. vasitəçiliyi ilə baş verir. Stimul müəyyən hərəkətləri yerinə yetirərkən insanın ehtiyaclarını təmin edə biləcək dəyərləri nəzərdə tutur. Stimul və motivlər arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, stimul müəyyən faydanı xarakterizə edir, motivlər isə bu faydaları qəbul etmək istəyidir. Stimul obyektiv olaraq əhəmiyyətli olduqda, işçinin ehtiyaclarına cavab verdiyi halda motivasiyaya çevrilir. Beləliklə, stimul motivlə eyni dəyərə malik olmasa da, bəzi hallarda bu motivə çevrilə bilər.

Stimul material və qeyri-material olaraq iki hissəyə bölünür.

1. Material stimul-pul (əmək haqqı və s.), qeyri-pul (nəqliyyatda güzəşt və s.).
2. Qeyri material - sosial (kariyera artımı), mənəvi hörmət hissi, yaradıcı özünü-

təsdiq, sosial psixoloji (özünütəsdiq).

Stimul müəyyən əşyalar, digər insanların hərəkətləri, vədlər, öhdəlik və imkanlar daşıyıcıları və daha çox şəxsin hərəkətlərinə görə və ya müəyyən hərəkətlər nəticəsində əldə etmək istədikləri təzminat kimi təqdim edilə bilər. Stimul Material Pul (əmək haqqı və s.) Qeyri pul (məsələn nəqliyyatda güzəşt Qeyri-material Sosial (karyera artımı) Mənəvi (hörmət hissi) Yaradıcı (özünütəsdiq) sosial-psixoloji (kollektiv münasibət) Stimulun köməyi ilə bir tərəfdən, işçinin ehtiyaclarını ödəmək üçün əlverişli şərait yaranır, digər tərəfdən müəssisənin uğurlu fəaliyyəti üçün zəruri olan əmək davranışı təmin edilir, yəni bir növ fəaliyyət mübadiləsi həyata keçirilir. İşçiləri motivasiya etmək üçün müxtəlif təşviqlərdən istifadə prosesi stimullaşdırma adlanır. İşçilərin stimullaşdırılması üçün əsas tələblər aşağıdakılardır: 1. kompleks yanaşma – xüsusi bir təşkilatda kadr idarəçiliyinin xüsusiyyətlərindən asılı olan mənəvi və maddi, kollektiv və fərdi təşviqlərin birliyinin olması; 2. fərqləndirmə - fərdi qrup işçilərinə fərdi yanaşmanın təmin edilməsi; 3. rahatlıq və səmərəlilik - təşkilatın xarici və daxili mühitində baş verən dəyişikliklərlə bağlı stimulların daim yenidən nəzərdən keçirilməsi [4, s.37].

Dünyanın aparıcı ölkələrində kadrların motivasiya sisteminin formalaşması və tətbiqinin əsas elementləri aşağıdakılardır: tarif sistemindən istifadə, əməyin mütərəqqi ödəmə formalarının istifadəsi, orijinal bonus sistemlərinin paylanması və innovasiyaların stimullaşdırılması, zehni iş üçün daha yüksək ödəniş, əmək haqqının əhəmiyyətli fərdiləşdirilməsi. Təxminən Avropanın bütün ölkələrində işçilər üçün əmək haqqı sistemində taarifləşdirmə siyasəti tətbiq edilməkdədir. Bəzi ölkələrdə vahid tarif sistemi dövlət səviyyəsində (Belarus, Polşa, Macarıstan), sektor səviyyəsində (Fransa, İtaliya, İspaniya) və müəssisə səviyyəsində (Rusiya Federasiyası, Ukrayna) tətbiq olunur [5, s.27-34].

ABŞ-da başqa bir iş motivasiya növü, işçilərin kollecdə təhsil alan uşaqlarına təhsil üçün aşağı faiz dərəcəsi olan kreditlərin verilməsidir. Eyni zamanda firma tərəfindən ödənilən hüquqi xidmətlərin göstərilməsi, fiziki reabilitasiya proqramları, təşkilatda bir neçə illik stajdan sonra nəzərdə tutulan məzuniyyət və s. kimi tədbirlər tətbiq edilir. Yaponiyada, bir çox sənaye müəssisələrində bütün kateqoriyalardan olan işçilərə (yüksək səviyyəli menecerlər istisna olmaqla) inteqrasiya edilmiş tarif çərçivəsində tarif dərəcəsi tətbiq edilir: - 1-dən 5-ci kateqoriyaya qədər fəhlələr; - 3-9-cu səviyyələrdə mühəndis işçilər və fəhlələr; - 7-dən 9-cu kateqoriyaya qədər rəhbər işçilər üçün tarif dərəcələri tətbiq edilir. Yaponiyada insan kapitalı prioritet olaraq qəbul edilir və bütün müəssisələrdə işçilər üçün maddi və qeyri-maddi təşviq sistemləri mövcuddur. Maddi təşviqlərin əsasları aşağıdakı elementlərdir: əmək haqqı əsas yer tutur, firmalar işçilər üçün xərclənən bütün vəsaitlərin orta hesabla 85% -ə qədərini əmək haqqına ayırırlar; mükafatlar - onlar aylıq gəlirlərə əlavə edilir və ildə iki dəfə (bonuslar) iş vaxtı üçün müəyyən edilən tarif dərəcəsindən daha artıq məbləği əhatə edir, əmək haqqının xidmət müddətindən və yaşdan asılılığı. Bütün yeni işçilərə eyni əmək haqqı verilir ki, bu da hər il təcrübəyə uyğun olaraq artırılır; əmək haqqının optimal olaraq fərqləndirilməsi. Məsələn, Yapon şirkətlərinin idarə heyətinin maaşları yeni işçilərin əmək haqqını 7-8 dəfə, Amerika şirkətlərində isə 10-70 dəfə artıq hesablanır; daimi işçilər üçün səmərəli güzəşt sistemin istifadəsi: ailə vəziyyətinə görə ödə-

nişlər, işə gəlmək üçün nəqliyyat ödənişləri, tibbi sığorta, sosial sığorta, sosial ehtiyaclara görə ödənişlər. Həmçinin istirahət üçün ödənişlər, avtomobil dayanacağı üçün ödəniş, işçilər üçün ərzağın təmin edilməsi, bonuslar və qiymətli hədiyyələrin verilməsi və s., natural ödəmələrin (malların pulsuz təchizatı) tətbiq edilməsi.

Müəssisənin insan resurslarının idarə olunması, bir birinə bağlı fəaliyyətlər kompleksini əhatə edir [4, s.51]: şirkətin biznes strategiyasına əsasən işçilərin, menecerlərin ehtiyaclarının müəyyən edilməsi; əmək bazarının təhlili və məşğulluğun idarə edilməsi; kadrların seçilməsi və uyğunlaşdırılması; şirkətin işçilərinin karyerasını planlaşdırma, onların peşəkar və administrativ inkişafı; hər bir şəxs üçün əlverişli sosial-psixoloji şərait daxil olmaqla optimal iş şəraitinin təmin edilməsi; istehsal proseslərinin təşkili, əmək xərclərinin və nəticələrinin təhlili, avadanlıqların sayı və müxtəlif qrupların işçi heyəti arasında lazımi nisbəti müəyyənləşdirmək; əmək məhsuldarlığının idarə edilməsi; effektiv motivasiya sistemlərinin inkişaf etdirilməsi; gəlirin strukturunun əsaslandırılması, onların fərqləndirilməsi dərəcəsi, əməyin ödənilməsi sisteminin tərtibi; yenilikçilik və rasionallaşdırma fəaliyyətinin təşkili; işəgötürənlər və işçilər arasında əmək haqlarının müzakirəsində iştirak; müəssisənin sosial siyasətinin inkişafı və praktiki həyata keçirilməsi; münaqişələrin qarşısının alınması və aradan qaldırılması və s.

İnsan qaynaqları və insan kapitalı müəssisənin şəxsi heyəti kimi xarakterizə edilən bir məcmu qüvvədir. Ən rəqabətli müəssisələr cəlb etdikləri insan resurslarını daim inkişaf etdirməyə çalışırlar, mümkün qədər insan pote nsialını təşkilatın məqsədləri üçün faydalı hesab edərək rəqabət üstünlüyünü təmin etməyə çalışırlar. Rəqabət üstünlükləri müəssisəyə məxsus olan maddi və qeyri-maddi aktivlər, rəqabət qazanmağa imkan verən strateji cəhətdən vacib olan fəaliyyət sahələri tərəfindən yaradılır. Beləliklə, rəqabət üstünlüyünün əsasları müəssisənin unikal aktivləri və ya mövcud biznes üçün vacib olan fəaliyyət sahələrində xüsusi səlahiyyətlərdir. Rəqabət üstünlüyü, bir qayda olaraq, strateji biznes vahidləri səviyyəsində həyata keçirilir və şirkətin rəqabət strategiyasının əsasını təşkil edir. Rəqabət üstünlüyünü inkişaf etdirərkən, bir tərəfdən müəssisənin fəaliyyətinin güclü və zəif tərəflərini, bazarda mövqeyini və digər tərəfdən sənayenin strukturunu anlamaq zəruridir. Eyni zamanda rəqabət üstünlüyü əbədi deyildir, onlar qazanılır və yalnız əmək zəminində olan və bir qayda olaraq, bahalı proses olan bütün fəaliyyət sahələrinin daim təkmilləşdirilməsi ilə qorunub saxlanılır. Rəqabət üstünlükləri iki növə bölünə bilər [6, s.327-330]: 1) yüksək ranqın üstünlükləri (şirkətin yüksək nüfuzu, ixtisaslı kadrların, patentlərin, yeni texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan qabaqcıl marketinq, müasir idarəetmə siyasəti, müştərilərlə uzun müddətli münasibətlər və s.) daha yüksək gəlir əldə etməyə imkan verir; 2) aşağı səviyyəli üstünlüklər (ucuz işçi qüvvəsi, xammal ehtiyatlarının mövcudluğu və s.) daimi deyildir və rəqiblər tərəfindən mənimsənilə bilər, və yaxud rəqiblər onların mənbələrini müəyyən edərək (ucuz xammal, müəyyən bir təchizatçı üzərində asılılıq) bu üstünlükləri şirkətdən məhrum edə bilərlər. Bu baxımdan, insan resursları yüksək səviyyəli üstünlüklər hesab edilə bilər, çünki bu, təkrar edilə bilməyən və ya tamamilə ələ keçirilə bilməyən, təşkilatın daxili resursudur.

Təşkilati öhdəlik, işçinin işlədiyi təşkilata bəslədiyi emosional pozitiv mövqedir

və məqsədləri dəyərlərini bölüşməyə hazır olmağı və onun maraqları üçün çox işləməyi əhatə edir. Təşkilati öhdəlik, işçinin təşkilatda qalmasını müsbət qiymətləndirməsi, bu təşkilatın məqsədləri üçün hərəkət etməsi məqsədini daşıyan bir psixoloji vəziyyətdir. Öhdəliyin olmaması gələcəkdə işçinin təşkilatdan uzaqlaşmasında ifadə edilir [7, s.121]. Təşkilatda işçilərin öhdəliyinin və onun formalaşmasının bəzi xüsusiyyətlərinin əsasını nəzərdən keçirmək insan resurslarının səmərəli istifadə edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İşçilərin təşkilata olan öhdəliyi işçilərin gözləntilərini, davranışlarını, davranış xüsusiyyətlərini və təşkilatı necə qəbul etdiyini müəyyən edən psixoloji bir vəziyyətdir. Əslində formalaşdırılmış sadiqlik kadr idarəçiliyi üzrə təşkilati vəzifələri rəqabət üstünlüyü olaraq effektiv bir şəkildə həll etməyə imkan verir. Təşkilata olan öhdəlik identifikasiya, cəlbetmə və sadiqlikdir kimi 3 komponenti özündə ehtiva edir [7, s.134-135]:

- İdentifikasiya təşkilatın məqsədlərini öz məqsədləri kimi qəbul etməkdir.
- Cəlbetmə təşkilatın məqsədlərinə nail olmaq üçün fərdi səylər göstərməyə can atmaqdır.
- Sadiqlik, bir təşkilat üçün emosianal bir bağlılıq, üzv olmaq istəyidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Axundov M.Ə. "İşlətməçiliyə giriş". Bakı, 2000, 59 s.
2. Мазилкина Е.И. Управление конкурентоспособностью / Е.И. Мазилкина // Менеджмент в России и зарубежом. 2006. № 5.
3. Abbasov A. B. "Biznesin təşkili və idarə edilməsi". Dərslik, Bakı, 2011, 464 s.
4. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. "Menecment". Bakı, 2007, 1036 s.
5. Дейнека А.В., Беспалъко В.А. Управление человеческими ресурсами: учебник для бакалавров. М.: Изд-во «Дашков и К», 2013.
6. Грачев М. В. Суперкадры: Управление персоналом в международной корпорации. - М.: Дело Лтд. 2007 г.
7. Axundov M.Ə. "Strateji idarəetmə". Bakı, 2001, 207 s.

Atayev Kənan Nüsrət oğlu, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti
Email: kenan.atayev.1998@mail.ru

BANK SEKTORUNUN QARŞILAŞDIĞI RİSKLƏR VƏ ONLARIN İDARƏ OLUNMASI

Hər bir biznes sahəsində olduğu kimi bank sektorunda özünəməxsus müxtəlif növ riskləri vardır və banklarda bu risklərin müəyyən olunması onlardan yayınma, minimum zərərlə çıxılması istiqamətində öz fəaliyyətlərini qurmağa çalışırlar. Risk ehtimal olunan və ya gözlənilməz hadisələrin baş verməsi nəticəsində yaranan xərclərin (zərərin) bankın kapitalına mənfi təsir göstərməsi ehtimalıdır. Buna görə də cari

dövrdə fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının hər birində risklərin idarə edilməsi departamenti olur ki, bu da bank risklərinin minimallaşdırılması və idarə edilməsində çox mühüm rola malikdir. Risklərin idarə edilməsi – bank fəaliyyətinə xas olan risklərin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, idarə olunması, monitorinqi və onlar üzrə hesabatlılığı əks etdirən prosesdir. Müasir dövrdə bankların ən çox üzləşdiyi risklər kredit riskləri, faiz dərəcəsi riskləri, məzənnə riskləri, əməliyyat riskləri, likvidlik riskləri və iflas riskləridir.

Kredit riski – bankın verdiyi pul vəsaitini qismən və ya tam yığa bilməməsi nəticəsində yaranan risklərdir. Ümumiyyətlə, uzunmüddətli kreditlərin və istiqrazların qısamüddətlilərə nisbətən daha yüksək kredit riski olduğu güman edilir. Verilmiş kreditlərin və ya alınan istiqrazların bütün əsas məbləği və faizləri vaxtında, tam olaraq alınarsa, banklar kredit riski ilə üzləşməyəcəklər. Lakin normal həyatın gedişində belə bir vəziyyət mümkün deyil. Banklar istifadə etdikləri vəsaitlərə görə həmişə kredit riski ilə üzləşirlər. Kredit risklərini minimuma endirmək üçün banklar mütəmadi olaraq müştəriləri haqqında məlumat toplamalı və müştərilərinin fəaliyyətlərini izləməlidirlər. Bankların kredit risklərinin idarə edilməsində üstünlüklərindən biri də öz vəsaitlərini mümkün qədər çox müştəri arasında bölüşdürmək qabiliyyətinin yüksək olmasıdır. Bununla belə, banklar hələ də sistematik risk adlandıra biləcəyimiz iqtisadi səbəblərdən firmaların müflisləşməsinin artması ilə əlaqədar kredit borcunu ödəməmə riski ilə üzləşirlər. Bu tip sistematik riskin ən yaxşı nümunəsi 2007-ci ildə başlayan və 2008-ci ildə ciddi şəkildə hiss edilən və bankların bütün dünya iqtisadiyyatını iflasa uğratmasına və ya böyük itkilərlə üzləşməsinə səbəb olan ipoteka böhranıdır. Bu üsullardan başqa, bankların kredit riskini idarə etmək üçün istifadə edə biləcəyi ikinci üsul faiz riskində olduğu kimi törəmə alətlərdən də istifadə etməkdir. Bu məqsədlə banklar Future, Forward, Opsion və Swap müqavilələrindən istifadə edə bilərlər. Qeyd etmək lazımdır ki, 2022-ci ildə Azərbaycan Respublikasında vaxtı keçmiş kreditlərin məbləği 690,2 milyon manat təşkil edib.

Faiz dərəcəsi riski - bankın öz aktivləri və öhdəlikləri arasında ödəmə müddətlərinin uyğunsuzluğu səbəbindən daşıdığı risklərdir. Başqa sözlə desək, bu, bankın aktivlərində olan kreditlərin və qiymətli kağızların ödəmə müddətinin strukturunun passiv hesabdakı depozitlərin və qeyri-depozit resurslarının ödəmə müddətinin strukturundan diferensiallaşması nəticəsində bankın üzləşdiyi faiz dərəcəsi riskidir. Bankların faiz dərəcəsi riskinə qarşı həyata keçirə biləcəyi əsasən iki siyasət var. Birincisi, ödəmə müddətini mümkün qədər bərabərləşdirməklə faiz dərəcəsi riskini hedcinq etməkdir. Bu üsul faiz dərəcəsi riskini aradan qaldırmağa kömək edir. Faiz dərəcəsi riskindən yayınmanın ikinci üsulu risk törəmə alətlərinin istifadəsidir. Bankların faiz dərəcəsi riskini aradan qaldırmaq üçün istifadə edə biləcəyi törəmə alətlər Forward və Future müqavilələri, Opsion müqavilələri və Faiz Swaplarıdır.

Məzənnə riski - bankların valyuta məzənnəsindəki dəyişikliklər nəticəsində xarici valyutada olan aktiv və ya öhdəliklərinin dəyərinin dəyişməsi ilə əlaqədar çəkə biləcəyi itkilərə aiddir. Bir misalla məzənnə riskinin necə yarandığını izah edək. Tutaq ki, bir Azərbaycan bankı Britaniya şirkətinə ingilis funt sterlinqində kredit verib və zaman keçdikcə ingilis funt sterlinqinin dəyəri manat qarşısında ucuzlaşır. Bu kredit növü nəticəsində Azərbaycan bankı verdiyi faiz və əsas borc məbləğlərinin manat ilə

ifadə etdiyi itki səbəbi ilə verdiyi kreditin əsas borcundan az ödənişə görə zərər çəkməli ola bilər. Məzənnə riski təkcə banklar üçün keçərli deyil, demək olar ki, bütün iqtisadi vahidlərin üzləşdiyi risk faktorudur. Banklar xarici valyutada olan aktiv və öhdəliklərini bu cür valyuta risklərinə qarşı tarazlaşdırmağa çalışır və beləliklə, bu risklərdən qorunurlar. Balanslaşdırma təkcə məbləğ baxımından deyil, həm də ödəmə müddəti baxımından aparılmalıdır.

Əməliyyat riski - bankın daxili nəzarət proseslərinin, insan resurslarının və mövcud sistemlərin qeyri-adekvatlığı və ya onların fəaliyyətindəki problemlər səbəbindən üzləşdiyi risklərə aiddir. Əməliyyat riskləri qismən texnologiya riski ilə əlaqələndirilə bilər. Məsələn, 2001-ci ilin sentyabrında ABŞ-da baş vermiş hücumlar səbəbindən Citibank-ın bankomat sisteminin ehtiyat nüsxəsinin çıxarılması ilə əlaqədar yaranan problemlər səbəbindən bankın bankomat xidmətləri 2 gün işləmədi. Bununla belə, əməliyyat risklərinin əhatə dairəsi yalnız texnologiya riski ilə əlaqələndirilməməlidir. Korrupsiya və şəxsi heyətin buraxdığı səhvlər də bir növ əməliyyat riskinin tərifinə daxildir.

Likvidlik riski bank işində əmanətçilərin qəfil geri çəkilmə tələbləri qarşısında bankların bu tələbləri ödəmək üçün üzləşdiyi riskə aiddir. Likvidlik riski - bankların öz maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün pul vəsaitlərini tapa bilməməsinə aiddir. Bu səbəbdən likvidlik riskinin idarə edilməsi bütün maliyyə institutlarının effektiv fəaliyyət göstərməsi və uğurlarını qoruyub saxlaması üçün vacibdir. Likvidlik problemini üzə çıxaran digər səbəb isə ödənişlərin toplana bilməməsidir. Bankın kassasına daxil olması lazım olan pullar maraqlı tərəflərdən və ya müştərilərdən toplana bilmədikdə, banklarda nağd pula böyük ehtiyac yaranır. Likvidlik riskinin idarə edilməsi bank sektoru tərəfindən həyata keçirilir. Əvvəlcə risklər müəyyən edilir, sonra isə bu təriflərə uyğun olaraq likvidlik riski ölçüləri yaradılır. Bu tədbirlər ekspertlər tərəfindən həyata keçirilir.

İflas riski, şirkətin borc öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi ehtimalıdır. Bir şirkətin borclarını ödəyə bilməməsi səbəbindən müflis olma ehtimalıdır. Bir çox investor səhm və ya istiqraz investisiya qərarları verməzdən əvvəl firmanın iflas riskini nəzərə alır. İflas riski yüksək olan banklar investorlardan və ya kreditorlardan kapital toplamaqda çətinlik çəkə bilər. Kommersiya bankının aşağıdakı addımları atması risklərdən qaçmağa və iflaslardan qorunmağa kömək edə bilər:

- Təchizat zəncirlərinizi qısaldın və bir coğrafi ərazidə cəmləşməyin.
- Müqavilələri imzalamazdan əvvəl həmişə müştərilərinizin etibarlılığını nəzərdən keçirin.
- Müştəri portfelinizin balanslaşdırılmış olduğundan əmin olun. Beləliklə, gəlirinizin böyük hissəsi bir və ya iki müştəridən asılı olmayacaq.
- Biznesinizin fövqəladə vəziyyətdə əldə edə biləcəyi pul buferi yaradın.
- Müştərilərinizə və təchizatçılarınıza təqdim etdiyiniz əlavə kredit şərtlərini nəzərdən keçirin və müqavilə şərtlərinizi qalanları ilə müqayisə edin.

Yuxarıda qeyd olunan risklər və onlara qarşı bankların malik olduğu alətlər bankların gəlirliliyinin təmin edilməsində və davam etdirilməsində bankların risklərin idarə edilməsi proseslərinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu ortaya qoyur. Yaşadığımız qlobal maliyyə böhranı bankların sahib olduğu risklərin təsirindən yarana bilər.

Risklərin idarə edilməsi banklar üçün həyata keçirilməli olan bir fəaliyyət deyil, maliyyə ekspertizası tələb edən və diqqətlə tətbiq edilməli olan fəaliyyət sahəsidir. Daxili audit fəaliyyətlərinin effektiv olması və əlavə dəyər əldə etməsi üçün daxili auditi həyata keçirən auditorların maliyyə məsələlərində kifayət qədər bilik və təcrübəyə malik olması çox vacib amillərdən biri hesab edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Kazımlı X.H, Quliyev İ.Q. İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. Dərslik. Bakı, 2011, 187 s.
2. Məmmədov İ. Banklarda risk menecmenti. Dərslik. Bakı, 2021, 207 s.
3. Akkaya M. Finansal risk yönetimi. Ankara, 2021, 448 s.
4. Saltoğlu B. Finansal Risk yönetimi. 2020, 452 s.
5. Yazıcı M. Finansal piyasalarda risk ve risk yönetimi. Maltepe Ünversitesi. 2020, 430 s.
6. Peter F.Christoffersen. Elements of Financial risk management. 229 p.
7. Steven Allen. Financial risk management. 609 p.

Xəlilova Xəyalə Qəmbər qızı, müəllim,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, doktorant,
Email: xeyalexelilova2@gmail.com

ALİ TƏHSİLİN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFDA ROLU

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu Ulu Öndər Heydər Əliyevin ideyaları əsasında tərəqqi yolunda inamla addımlayan dövlətimiz hazırda iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni inkişafının tarixi dönüş mərhələsini yaşayır. Öz tarixi ərazi bütövlüyünü təmin etməklə ölkəmiz yeni qlobal reallıqlar fonunda növbəti və daha böyük transformasiya astanasına keçid edir.

Uzun illər Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafını, onun maliyyə dayanıqlığının güclənməsini və sürətlə müasirləşməsini, müasir sosial-iqtisadi infrastruktur quruculuğu proseslərinin sürətlənməsini, habelə bir çox sosial problemlərin ardıcıl şəkildə həllini və xalqın maddi rifahının yüksəlməsini, innovasiyaların sürətlə mənimsənilməsini və insan kapitalının davamlı inkişafını təmin etməkdədir [2].

Ali təhsilin sosial-iqtisadi inkişafda rolu, əsas sahələrdən biri olan insan kapitalının inkişafı ilə əlaqəlidir. İnsan kapitalı, bir ölkənin mənəviyyatı, sosioloji və iqtisadiyyatı kimi bir çox sahəyə birbaşa təsir göstərir. İnsan kapitalının inkişafı, bir ölkənin əldə etmək istədiyi hədəflərinə çatmasına və daha da böyük inkişaf yoluna çıxmasına imkan verir. Ən vacib olanı ali təhsil insanların inkişafına yönəldir və onların özlərini və ətraflarını daha yaxşı anlamağa kömək edir. Bu, sosial münasibətlərdə daha yaxşı əlaqələrin yaradılmasına imkan verir. Yaxşı təhsil almış insanlar, iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərəcək sosial mühit yaradırlar. İnsanların daha yüksək dərəcədə təhsil alması, özlərində daha çox özgüvən yaradır, yaradıcı fikirlərini icra etmək üçün

daha güclü motivasiya sahibi olurlar və müxtəlif sahələrdə innovativ fikirlər gətirə bilərlər. Bu da yeni sahələrin açılmasına və inkişaf etməyə imkan verir.

Ənənəvi iqtisadiyyat modelindən inkişaf edərək, daha innovativ və texnoloji iqtisadiyyat modelinə keçid zamanı ali təhsilin rolu daha da artmaqdadır. Müasir iqtisadiyyatda, yeniliklərə və innovasiyalara əsas kimi yönələrək, daha yüksək səviyyəli texnologiyalara sahib olmaq, insan resurslarının daha yüksək keyfiyyətli olmasına əsaslanır. Bu da ali təhsil almaq, yeni biliklər və bacarıqlar öyrənmək, innovativ fikirlər gətirmək üçün daha yaxşı bir zəmin yaradır.

Gələcək illərdə dünyada artan rəqabətə hazır olmaq üçün hər bir ölkənin prioriteti yüksək rəqabətli insan kapitalını formalaşdırmaqdır. Bunun üçün müasir təhsil, innovasiyaları təşviq edən münbit şərait və insanların sağlamlığı əsas şərtdir.

Dünyada artan rəqabətə davam gətirə bilmək üçün iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafı müasir və güclü təhsilə arxalanmalıdır. Məhz təhsil vasitəsilə insan kapitalının milli sərvətdə iştirak payı davamlı şəkildə artırılmalıdır. [1]

Bununla birlikdə, ali təhsil almaq, sosial və iqtisadiyyatın inkişafına ciddi təsir göstərən bir çox problemlərə də həll tapmağa kömək edir. Məsələn, sosial səviyyədə ali təhsil almaq cəmiyyətdəki ədəbiyyat və mədəniyyət səviyyəsini yüksəldir, insanların düşüncə səviyyəsi artır və insanların bir-birilərinə qarşı daha hörmətli və tolerant olmalarına imkan verir. Bütün bunların nəticəsində, ali təhsilin sosial və iqtisadiyyat inkişafına ciddi təsir göstərir. Yaxşı təhsil almış insanlar, yeni sahələrin açılmasına, innovativ fikirlərə və texnologiyalara sahib olmağa imkan verir və cəmiyyətdə daha yaxşı bir mədəni və sosial mühit yaradır. Bu səbəbdən, hər bir ölkə, sosial və iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün ali təhsilə daha böyük bir diqqət və önəm verməlidir. Həqiqətən də, ali təhsil, bir ölkənin sosial və iqtisadi inkişafına çox təsir göstərir. Bu səbəbdən, ölkələr bu sahəyə daha böyük bir fokus və önəm verməlidirlər. Yüksək keyfiyyətli və müasir bir ali təhsil sistemi, yaxşı təhsil almış bir insan qüvvəsi yaratmaq və ölkənin müasir iqtisadiyyatı, mədəniyyəti və sosial mühiti üçün əsas olaraq hesab edilir. Həm də ali təhsil insanların özünə inamını artırır, onların yaradıcılıq və innovativ fikirlərini inkişaf etdirir. Bu, yenilikçi sahələrin yaradılması və innovativ fəaliyyət göstərən şirkətlərin yaranması üçün əsas olaraq hesab edilir.

Əlavə olaraq, ali təhsil insanların daha yüksək maaşlı işlərə çıxmasına və ya öz işlərini qurmağa imkan verir. Bu, sosial mühitdə daha yaxşı bir həyat tərzi və ənənələrə sahib olmalarına imkan verir. Bu, həm də ölkələr arasındakı məsafəni azaldır və insanlar arasında daha sıx əlaqələrin yaradılmasına imkan verir. Yaxşı təhsil almış insanlar, özlərindəki potensialı və yaradıcı gücü daha yaxşı istifadə edərək, yaradıcılıq və innovasiyaların inkişafına da təsir göstərir. Bu da ölkələrin iqtisadiyyatı üçün çox vacibdir, çünki yeniliklər və innovativ fikirlər ölkənin rekord sürətlə inkişaf etməsinə və səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən, ali təhsil, insanların şəxsi inkişafına və sosial mühitə pozitiv təsirinin yanında, iqtisadiyyatın inkişafına da önəmli təsir göstərir. İnkişaf edən ölkələrin əksəriyyəti, innovativ fikirlərə və yeniliklərə vəsait ayırmağa məcburdur və bu, yüksək təhsil almış insanların mövcudluğu ilə daha asanlaşır. Əlavə olaraq, yaxşı təhsil almış insanlar, iş yerlərində və ya öz işlərində daha müvəffəqiyyətli olmağa, daha yaxşı məhsul və xidmətlər təqdim etməyə və sərfəli iş əməkdaşlığına sahib olmağa imkan verir. Bütün bunlar, ölkələr üçün mühüm bir səbəbdir ki, daha yüksək təhsil sistemləri və proqramları üzərində çalışsınlar və insanları daha yaxşı təhsil almağa təşviq etsinlər. Nəticə olaraq, ali təhsil, sosial və iqtisadiyyat

inkişafına təsir göstərən ən əhəmiyyətli faktorlardan biridir. Ölkələr, ali təhsil sistemləri və proqramları üzərində çalışaraq, insanları yaxşı təhsil almağa təşviq edərək, ölkələrinin inkişafını sürətləndirmək üçün əlavə addımlar atmalıdırlar. Düzgün duşunülmüş və effektiv təhsil sistemləri ölkələrin inkişafı üçün ən böyük sərvətlərdən biridir. Ali təhsil insanların inkişafına, öz potensialını açıqlamağa, yeniliklərə və innovativ fikirlərə imkan verir və bu, sosial və iqtisadi inkişafa ciddi təsir göstərir. Ölkələr ali təhsil sistemlərini və proqramlarını inkişaf etdirərək, insanları yaxşı təhsil almağa təşviq edərək, özlərini və digər insanları daha yaxşı anlamaq, yeni sahələr yaratmaq və innovasiyaların inkişafına imkan verərək, ölkələrinin inkişafına töhfə verməlidirlər.

Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə müəllim-pedaqoq heyətinin inkişafı və motivasiyası diqqətdə saxlanılmışdır. Müəllimlər arasında aparılan müsabiqələr və müəllimlərin təkmilləşdirilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlər, habelə müəllimlərin son 10 ildə əməkhaqlarının 2,4 dəfə artırılması ümumi təhsil məktəblərində təhsil keyfiyyətinə müsbət təsir göstərmişdir.

Ölkədə təhsilə çıxışın yaxşılaşdırılması məqsədilə müasir texnologiyaya əsaslanan təhsil infrastrukturu yaradılmışdır. 2003–2021-ci illərdə 3400-dən çox məktəb binası tikilmiş və ya əsaslı təmir edilmişdir ki, bu da bütün məktəblərin 76%-ni təşkil edir. Elmi tədqiqat potensialı müasirləşdirilmiş, tətbiqyönlü tədqiqatların aparılması genişləndirilmiş, müasir texnologiyaların tətbiqi imkanları yaranmış və bu prosesdə əqli mülkiyyətin rolu artırılmışdır. Elmin müxtəlif sahələri üzrə tədqiqatlara dair nəşrlərin sayı sürətlə artmışdır. Son 5 ildə akademik nəşrlərin sayı 80% artmış və Cənubi Qafqaz ölkələri arasında Azərbaycan bu göstərici üzrə 2018-ci ildən etibarən hər il mütəmadi olaraq birinci yerdə qərarlaşmışdır. Son 4 ildə əqli mülkiyyət sahəsində institusional islahat nəticəsində Qlobal Rəqabətlilik İndeksində ölkəmiz "Əqli mülkiyyətin qorunması" göstəricisi üzrə 140 ölkələr sırasında 71-ci yerdən 30-cu yerə irəliləmiş, yaradıcı iqtisadiyyatın ÜDM-dəki payı 3,5%-dən 5,3%-ə yüksəlmişdir. [2]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər.
2. "Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.

Əmirxanov Sabir Abuzər oğlu, professor,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: sabir-muzey@mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MİLLİ MUZEY FƏALİYYƏTİNİN SÜRƏTLİ İNKİŞAFI

Azərbaycanda muzey quruculuğu və muzeyşünaslığın sürətli inkişafında Ulu Öndər Heydər Əliyevin böyük rolu olmuşdur. Ümumiyyətlə, 1969-cu ilə qədərki dövrlə 1970-1982-ci illər, eləcə də 1983-1987-ci illəri muzey fəaliyyətinin inkişafı baxımından müqayisə etdikdə 1970-1987-ci illər ərzində milli muzey quruculuğumuzun və muzeyşünaslığımızın dinamik inkişafı və tərəqqi dövrünü keçirməsinin şahidi oluruq.

Eyni zamanda 1993-cü ildən bugünə qədərki tarixi dövr ərzində də Azərbaycan mədəniyyətinin, eləcə də muzey fəaliyyətinin dinamik inkişafı mövcuddur.

1969-cu ildən 1991-ci ilə qədərki dövr ərzində Azərbaycanda muzeylərin sayı 38-dən 128-ə qalxmışdır. Yəni, 1969-cu ilə nisbətən 1991-ci ildə muzeylər 90-ədəd artmış, bu da 3,2 dəfə artım deməkdir. 1969-1974-cü illərdə cəmi 2 ədəd muzey artmışdır ki, bu da memarlıq və sənətşünaslıq profilli muzeylərin payına düşür. Məlun olduğu kimi, 1969-cu ildə Ulu Öndər Azərbaycan KP MK-nın Birinci Katibi seçildikdən sonra, hakimiyyətə ilk dəfə gəlişi, dövrünün başlanğıc illəri və sürətli inkişaf strategiyasının təyini dövrü idi. Hamımıza çox gözəl məlumdur ki, Ulu Öndərimiz hakimiyyətdə olduğu bütün illər ərzində respublikamız sürətli inkişafına görə hər il keçici Qırmızı Bayrağa sahib olmuşdur (1, səh.36). Bütün sahələrdəki dinamik inkişaf muzeyşünaslıqda da özünü göstərmiş və artıq 1974-cü ildən başlayaraq muzeylərimiz sürətlə inkişafa başlamışdır. Bu danılmaz faktdır ki, əgər 1969- cu ildə Azərbaycanda 38 muzey fəaliyyətdə olmuşsa, 1988-ci ildə artıq onların sayı 120-yə çatmışdır. Respubliklarla müqayisədə Azərbaycan bu sahədə də irəlidə olmuşdur. 1975-ci ildən 1983-cü ilə qədərki, dövr ərzində muzeylərin sayı 40-dan 90-a çatmışdır. Bu dövr Azərbaycanda muzey quruculuğunun və muzeyşünaslığın tərəqqi dövrüdür. 9 il ərzində 50 muzey yaradılmışdır ki, bu da ildə orta hesabla 5,5 muzeyin yaranması deməkdir. Faktlar sübut etmişdir ki, 1983-cü ildən 1988-ci ilə qədərki, dövrdə Ulu Öndərimiz SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin Birinci Müavini vəzifəsində Moskvada fəaliyyət göstərərkən digər sahələrlə yanaşı, muzeylərin, muzeyşünaslığın inkişaf tempini də həmişə nəzarətdə saxlamış, 5 il ərzində 30 muzey yaradılmış, yüksək şəkildə fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. Təbiidir ki, Ulu Öndərimizin təyin etdiyi sürətli, dinamik inkişaf strategiyası nəticəsində muzeylərimiz öz fəaliyyətlərini davam etdirmiş, 1991-ci ilə qədər bu şəbəkə artmış, say 128-ə çatmışdır. 1991-ci ildən 1993-cü ilə qədərki dövrdə, təbii ki, bu inkişaf dayanmış və bu da ölkədəki məlum hadisələr və deyərdim ki, səriştəsiz idarəçilik, hakimiyyətin naşı insanların əlində olması, Azərbaycanımızın rəhbərsiz qalmasının nəticəsi idi.

1969-1988 və 1991-cı illərdə nəinki muzeylərin miqdarı artırılmış, eyni zamanda bütövlükdə muzey fəaliyyətində elmi-metodiki, təşkilati baxımdan da tərəqqi prosesi baş vermişdir. Belə ki, əgər 1969-cu ildə eksponatların ümumi sayı 240 min ədəd olmuşsa, 1988-ci ildə 821 min, 1991-ci ildə isə 910 min olmuşdur. Eksponatların sayı 1969-cu ildə 240 min, 1974-cü ildə 344 min, 1983-cü ildə isə 665 min olmuşdur (2, səh.73).

Muzeylərə gələnlərin sayında da köklü fərqlər meydana çıxmışdır. Belə ki, 1969-cu ildə Respublika üzrə muzeylərə gələnlərin sayı 981 min nəfər idisə, 1983-cü ildə 3 milyon 955 min nəfər, 1987-ci ildə isə 4124 min nəfər olmuşdur. Yəni 1969-1974-cü illər ərzində muzeyə gələnlər 6.704 min, 1975-1983-cü illər ərzində 23.007 min, 1984-1991-ci illər ərzində isə 27.536 min olmuşdur ki, bunun əksər hissəsi 1988-ci ilə qədərki dövrə düşür. Ümumiyyətlə isə 1969-1991-ci illər ərzində muzeylərə gələnlərin ümumi sayı 57.247 min nəfər olmuşdur.

Muzeylərin profillərinə görə bu rəqəmlər fərqliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, ən çox gəliş tarix profilli muzeylərə olmuşdur. Belə ki. 1969-ci ildən 1991–ci ilə qədərki dövr ərzində cəmi bütün profillər üzrə muzeylərə gələn 57.247 min nəfərin 21.260 min nəfərinin həmin dövr ərzində tarix profilli mu-

zeylərə gələnlər təşkil edir. 7.493 min nəfər memorial, 15.989 min nəfər diyarşünaslıq, 8.591 nəfər sənətşünaslıq, 2322 nəfər inqilab tarixi, 1592 nəfər isə digər profilli muzeylərə gedənlər təşkil etmişdir.

1991-ci ilin oktyabrından Azərbaycanda müstəqilik elan olunduqdan sonra digər sahələrdə olduğu kimi, muzey fəaliyyətində də yeni müstəqil mexanizm strategiyası işi həyata keçirilməyə başladı. 1993-cü ildə bu prosesin reallığa çevrilməsi və “Muzey Mərkəzi”nin açılışı, 1992-ci ildə Beynəlxalq Muzeylər Şurasının (İCOM) Azərbaycan Milli Komitəsinin təsis edilməsi (Milli Komitəyə sədr L.Kərimov adına Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyinin direktoru Röya Tağıyeva seçilmişdir). Respublika Mədəniyyət nazirliyi tərəfindən muzey işinin tənzimlənməsi məqsədilə bir sıra təlimat və əsasnamələrin hazırlanması, muzey əhəmiyyətli əşyaların satınalınması prosesinin təkmilləşdirilməsi kimi məsələlər öz həllini tapmışdır.

Lakin çox təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan ərazilərinin 20 faizindən çoxunun mənfur qonşularımız-erməni işğalçılarının əsarəti altında olduğu dövrdə ərazilərimizdə 500-dək tarixi-memarlıq, 100-dən artıq arxeoloji, 22 muzey, 4 rəsm qalereyası, bir çox məktəb, müəssisə, ictimai iaşə obyektləri, idman kompleksləri, strateji obyektlər və sairə düşməni tərəfindən dağıdılmışdır, əsirlikdə qalan muzeylərimiz dağıdılmış, talan edilmiş, çox qiymətli eksponatlar, əşya və materiallar qarət edilmişdir. Hələ keçmiş SSRİ-də yeganə olan Ağdam Çörək Muzeyi yerlə yeksan edilmişdir. Dünyada qədim və zəngin eksponatları ilə tanınan Kəlbəcər Tarix-Diyar-şünaslıq Muzeyinin 13 minədək, Laçın Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin 6 minədək, Ağdam Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin 2 mindən artıq, Qubadlı Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin 3 mindən çox eksponat fondları qarət edilmişdir.

Şuşa Şəhərinin Tarixi Muzeyi dağıdılmış 5 minədək əşya-materiallar ermənilərin qarətinə məruz qalmışdır. Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyinin Şuşa filialının 1000-dən artıq, Dövlət Qarabağ Tarixi Muzeyinin 1000-dək, Üzeyir Hacıbəyovun Xatirə Muzeyinin 300-dən çox, Bülbülün Xatirə Muzeyinin 400-dək, Mir Möhsün Nəvvabın Xatirə Muzeyinin 100-dən artıq əşya və materialları düşmən tərəfindən qarət edilmiş, muzeylərdən əsər-ələmət qalmamışdır. Eyni zamanda Şuşa, Laçın və Qubadlı rəsm qalereyaları dağıdılmış, Respublikamızın tanınmış rəssam-heykəltəraşlarının nadir əsərləri qarət edilmişdir.

Erməni işğalçıları tərəfindən toplanmış, qarət edilmiş bu qiymətli nadir zinətlər, əşyalar, materiallar, dekorativ tətbiqi sənət nümunələri, çox nadir xalça və xalça nümunələri, məişət əşyaları, rəsm və heykəltəraşlıq əsərləri, Azərbaycanın görkəmli sənətkarlarının nadir xatirə əşyaları və digər eksponatlar Ermənistana daşınaraq, oradan da xaricə aparılaraq auksionlarda satılır, yaxud müxtəlif muzeylərdə, şəxsi kolleksiyalarda, sərgilərdə erməni mədəniyyəti nümunələri kimi ictimaiyyətə təqdim edilmişdir.

Qarət edilmiş və dağıdılmış həmin muzey və qalereyalar Bakıda, digər bölgələrdə eyni adla fəaliyyətlərini davam etdirsələr də, hələlik əşya, material toplamaq işi ilə məşğuldurlar. Respublikamızın həmin muzeylərinin tezliklə əvvəlki ünvanlarında öz fəaliyyətlərini davam etdirəcəklərinə inanırıq. 2020-ci ildə Ali Baş Komandanın, Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin rəhbərliyi, qəhrəman oğullarımızın rəşadəti və xalqımızın birliyi nəticəsində əldə olunan zəfər qələbəsi bir daha sübut etdi ki, qədim və zəngin tarixi mədəniyyətə malik Azərbaycan xalqı öz zəngin mədəniyyət

nümunələrini, tarixi abidələrini, bədii sənətkarlıq əsərlərini bərpa edəcək, dünya mədəniyyətində milli mədəniyyətimizin daha da inkişafını sürətləndirəcək. Bu prosesdə muzey quruculuğu və muzeyşünaslığımızın getdikcə sürətli ikişafı təkanverici rolunu oynayacaq.

Hazırda Azərbaycanda muzey quruculuğunda gedən sürətli inkişaf prosesi muzeyşunaslığın da inkişafında mühüm mərhələdir.

Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki:

1.1969-1991-ci illər ərzində muzey fəaliyyətindən bəhs edən dərsliklər, elmi-tədqiqat əsərləri, monoqrafiyalar və tədris-metodik vasitələrdə muzeyşünaslığın əhəmiyyətli məsələləri araşdırılmışdır;

2.1991-2010-cu illər ərzində isə muzeyşünaslığın ayrı-ayrı sahələrinə həsr edilmiş elmi-tədqiqat əsərləri, dərslik, dərs vəsaiti, monoqrafiya, buklet, kataloq, tədris-metodik vəsaitlər, jurnal, qəzet məqalələri analiz edilmiş, profillər üzrə müqayisələr aparılmışdır;

3.Tədqiqat nəticəsində aşağıdakı problemlərlə bağlı araşdırmalar aparılmış, müqayisələrin nəticələri əldə edilmişdir:

- normativ-hüquqi aktlarla bağlı;
- muzeylərə Ulu Öndər Heydər Əliyevin diqqəti və qayğısı ilə bağlı;
- sərgi-ekspozisiya işi ilə bağlı;
- elmi-metodika və metodologiya ilə bağlı;
- nəzəri məsələlərlə bağlı:
- təcrübi məsələlərlə bağlı;
- beynəlxalq əlaqələrlə bağlı;
- tarixi günlər və yubileylərlə bağlı;
- görüşlərlə bağlı;
- gecələrlə bağlı;
- muzeydaxili qurumlarla bağlı;
- muzey mühazirələrilə bağlı;
- muzey disputları ilə bağlı;
- maarifçilik və tərbiyə işlərilə bağlı;
- təbliğat işi ilə bağlı;
- müzakirələrlə bağlı;
- yaradıcı sənətkarların yubileyləri ilə bağlı;
- bərpa işlərilə bağlı;
- elmi-tədqiqat işlərilə bağlı;
- muzeylərin açılışı ilə bağlı;
- muzeydaxili konfrans və tədbirlərlə bağlı;
- muzey quruculuğu layihələrilə bağlı;
- fond işi ilə bağlı;
- milli-bədii sənətkarlıq nümunələrilə bağlı;
- eksponatlarla bağlı;
- fərdi yaradıcılıq sərgilərilə bağlı;
- müraciətlərlə bağlı (3, səh.78-79).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əmirxanov S.A. Nəzəri muzeyşünaslıq. Bakı-2009, 210 s.
2. Muzeyşünaslıq. Dərslik. Bakı, 2002, 439 s.
3. Əmirxanov S.A. Muzeyşünaslıq. Tədris-metodik vəsait. Bakı, 2012. 112 s

Hüseynov İlqar Həsrət oğlu, professor,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti;
Hacıyeva Aynur Şakir qızı, doktorant,
Azərbaycan Universiteti

SOSİAL İŞDƏ İNNOVATİV TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ PROSESİ

Müasir dövrdə əhali üçün sosial xidmətlərdə yeni texnologiyalarının tətbiqi zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Sosial işin ənənəvi formaları ilə yanaşı, müasir sosial-iqtisadi şəraitdə əhaliyə göstərilən sosial xidmətlərin keyfiyyətini yüksəldən innovativ texnologiyalar da işlənib hazırlanır. Sosial infrastrukturun fəaliyyəti təkmilləşdirilir, sosial xidmətin yeni növ və formaları tətbiq edilir. Spesifik sosial hadisə olan sosial iş insanlara, sosial qruplara sosial problemlərin həllində, ilk növbədə, dəstək, xidmət və reabilitasiya yolu ilə şəxsi və sosial çətinliklərin aradan qaldırılmasında kömək etməyə yönəlmiş peşəkar fəaliyyətdir.

Bir çox ölkələrin dövlət siyasətinin sosialyönümlü olması sosial işin təkmilləşdirilməsi, əhalinin sosial müdafiəsinin səmərəli sisteminin formalaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir. Sosial iş çətin həyat şəraitində olan əhali qruplarına sosial dəstək və təmənnasız sosial yardım, xidmətlər, himayədarlığın universal sosial-mədəni institutudur. Qabaqcıl ölkələr əhalinin problemli qruplarının sosial inteqrasiyası və sosial adaptasiyası üçün müxtəlif innovativ texnologiyalardan ibarət sosial proqramlar hazırlamaqla cəmiyyətin sosial inkişafı üçün ən əlverişli şəraitin yaradılması yolunu tutmuşlar.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, sosial texnologiyaların köməyi ilə sosial münaqişələrin vaxtında həlli, sosial gərginliyin aradan qaldırılması, fəlakətlərin, riskli vəziyyətlərin qarşısının alınması, optimal idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi mümkündür. İnnovativ sosial texnologiyalar cəmiyyətdə innovasiyaların yaradılmasına və reallaşdırılmasına, sosial həyatın müxtəlif sahələrində keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olan innovasiyaların həyata keçirilməsinə, cəmiyyətdə maddi və digər resurslardan səmərəli istifadəyə yönəlmiş qabaqcıl fəaliyyətlə xarakterizə olunur.

Sosial işdə innovasiyalar - insanların böyük qruplarına təsir göstərən yeniliklər, bir qayda olaraq, qeyri-kommersiya xarakteri daşıyır və əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilir. Sosial innovasiya sosial praktikada dəyişən sosial şəraitə, cəmiyyətin ehtiyaclarına, ənənəvi üsullarla həlli mümkün olmayan yeni problemlərə cavab verən mütəşəkkil yenilikdir [2 , s.232].

Sosial işdə innovasiyaların əsas məqsədi cəmiyyətdəki sosial problemləri həll etməkdir. Bu faktor isə sosial sahədə müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlıdır. Hazırda sosial problemlərin kəskinləşməsi onların həllinə yeni yanaşmaların axtarışını tələb edir. Sosial qurumların xidmətlərinin keyfiyyətinə

tələblər artır. Bütün bunlar innovativ fəaliyyətin inkişafına kömək edir. Sosial işdə innovativ texnologiyaların dizaynı innovativ fəaliyyətin konkret texnika və metodlarından istifadə zərurəti ilə əlaqədardır ki, bunun da nəticəsində ictimai həyatda keyfiyyət dəyişiklikləri ilə yeni yanaşmalar özünü biruzə verir. Sosial işin innovativ texnologiyaları ictimai ehtiyaclardan irəli gəlir və aydın məqsədlərə malik olmalıdır. Cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində sosial dəyişikliklər kontekstində sosial innovasiyalar sosial sahədə, səmərəli müsbət transformasiyalara yönəldilir.

Sosial işçilər innovasiya prosesinin məzmununu aydın başa düşməlidirlər. İnnovasiya prosesi elmi kəşfin, ideyanın sosial innovasiyaya çevrildiyi prosedur və vasitələrin məcmusudur. Beləliklə, ideyaların innovasiyaya çevrilməsini təmin edən, həm də bu prosesin idarəetmə sistemini formalaşdıran fəaliyyət innovativ fəaliyyətdir [1, s. 21]. İnnovasiya prosesi innovasiyaların həyata keçirilməsi prosesində baş verən elmi, texnoloji və təşkilati dəyişikliklərin məcmusudur [2, s. 233].

Sosial işçinin innovativ fəaliyyəti onun peşəkar işinin keyfiyyət komponentini, yəni işində yeniliklərin yaradılmasına və istifadəsinə diqqəti xarakterizə edir. Sosial işçinin innovativ funksiyaları sosial fəaliyyətə yaradıcı yanaşmada, sosial xidmətlərin yeni daha yaxşı yollarının axtarışında, qabaqcıl təcrübələrin ümumiləşdirilməsində və tətbiqində, sosial işçinin fəaliyyətinin güclü və zəif tərəflərindən istifadə etmək bacarığında özünü göstərməlidir [3, s. 42].

Sosial inkişafın həyata keçirilməsində dünya təcrübəsi sosial innovasiyaların yaradılması və yayılmasında dövlətin aparıcı rolu ilə bağlıdır. Dövlət sosial innovasiya proseslərində təkcə onların təşkilatçısı kimi deyil, həm də biznes və qeyri-kommersiya sektorları ilə birlikdə sosial innovasiyaların yaradılmasında müştərək investor kimi istirak etməlidir.

Dövlətin bu cür fəaliyyətlərdə fəal iştirakı çox vaxt proseslərin mürəkkəbləşməsinə və nəticədə həyata keçirilən sosial innovasiyaların səmərəliliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu ziddiyyəti həll etməyin yollarından biri sosial sahədə innovasiyaların effektiv inkişafını və həyata keçirilməsini təmin edə biləcək dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının (PPP) yaradılmasıdır. PPP sosial əhəmiyyətli layihə və proqramların həyata keçirilməsi üçün dövlətin, biznes və qeyri-kommersiya strukturlarının maraqlarının institusional və təşkilati birliyidir [2, s. 41].

Dövlət sosial siyasətini adətən, yerli və regional hakimiyyət orqanları vasitəsilə həyata keçirir. Dövlətin sosial siyasəti dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilir. Dövlətin sosial siyasətinin obyektləri, adətən, dövlətin mövcud ideoloji təlimatlarına və ya uzunmüddətli perspektivdə cəmiyyətin dəyər yönümlərinə uyğun gələn böyük sosial qruplardır. Dövlətin sosial siyasətinin məqsədi millətin sağlamlığını yaxşılaşdırmaq, müəyyən əlverişsiz həyat şəraitində kifayət qədər gəlir və sosial dəstək vermək, bütövlükdə cəmiyyətdə əhali üçün əlverişli sosial mühit yaratmaqdır.

Müasir şəraitdə ahılların, əlillərin, hərəkət imkanları məhdud insanların və əhalinin digər sosial cəhətdən həssas və müdafiə olunmayan qruplarının həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş sosial sahədə yüksək texnologiyalı innovativ layihələrin əhəmiyyəti daha da artır. Bu baxımdan sosial sahə üçün yüksək texnologiyaların yaradılmasına yönəlmiş innovativ layihələrin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün metodiki vasitələrin təhlili və sistemləşdirilməsi maraq doğurur.

Sosial sferada yüksək texnologiyalı innovativ layihələri həyata keçirən problem-

yönümlü strukturlarda R.Rosvellinin innovativ layihələrin strateji idarə edilməsi metodologiyasından tez-tez istifadə olunur [6]. İngilis iqtisadçısı R.Rosvell innovasiya modellərinin 5 növünü müəyyən etmişdir: "texnoloji təkan" modeli (G1), "cəlb etmə" modeli (G2), birləşdirilmiş model (G3), inteqrasiya edilmiş model (G4), strateji şəbəkələrin və maraqlı tərəflərlə strateji inteqrasiyası modeli (G5). Daha sonra bu seriya innovativ informasiya texnologiyaları modeli (G6) [4] ilə tamamlandı. Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi və resurs məhdudiyyətləri kontekstində G5 nəsil modellərində layihələrin əvvəlki mərhələlərə qaytarılmasının qeyri-mümkünlüyü innovativ məhsulun maddi komponentdən intellektual komponentə keçidə şərait yaratdı.

Sosial sahədə yüksək texnologiyalı innovativ layihələrin formalaşmasında və həyata keçirilməsində "R&D" ilə bağlı Fraskati Bələdçisi mühüm rol oynayır [7]. Bu təlimat tədqiqat və eksperimental inkişafda iştirak edən insan və maliyyə resurslarını ölçür, adətən, "R&D" daxilolmaları kimi istinad edilir. İnnovasiya prosesinə həsr olunmuş Oslo Təlimatı sosial sahədə yüksək texnologiyalı innovativ layihələrin formalaşmasında və həyata keçirilməsində əsas rol oynayır [8]. Oslo Bələdçisinə innovasiya prosesinin müqayisəli göstəricilərini, innovasiya prosesinin strukturu və xüsusiyyətlərinin konsepsiyasını, innovasiya fəaliyyətinin əsas təriflərini, innovasiya prosesinin xüsusiyyətlərini ölçmək üçün təsnifatları və metodları hazırlamağa imkan verən anlayışlar, təriflər və metodologiyalar daxildir. Sosial sahədə yüksək texnologiyalı innovativ layıhələrin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində insan resurslarından səmərəli istifadəyə böyük diqqət yetirilir. Buna insan resurslarının idarə edilməsinə həsr olunmuş Kanberra Təlimatı kömək edir [10]. Kanberra Bələdçisi elm və texnologiya fəaliyyətlərində iştirak edən insan resurslarının beynəlxalq müqayisələrinin ölçülməsinə və təhlilinə kömək etmək üçün nəzərdə tutulub. Təlimatda elmi-texniki tədqiqatlar sahəsində kadr ehtiyatlarının və axınlarının ölçülməsi və strukturlaşdırılması üsulları vurğulanır.

Açıq innovasiya sistemində həyata keçirilən sosial sahədə yüksək texnoloji innovativ layihələrin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün Ödəniş Balansının Texnologiyaları Təlimatı (TBP Təlimatı) mühüm rol oynayır [11]. TBP Təlimatı innovativ layihələr üçün ödəniş balansının texnoloji məlumatlarının ölçülməsi və şərhi problemlərinə həsr edilmişdir. Sosial sahədə yüksək texnologiyalı innovativ layihələr yüksək mürəkkəblik dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan innovasiyanın zəncirvari modelinin verdiyi metodoloji imkanlara müraciət etmək məqsədəuyğun görünür.

ABŞ-ın Stanford Universitetinin professoru Stiven Klaynın qeyri-xətti innovasiya prosesinin zəncirlə əlaqəli modeli, biliklərin taksonomiyasına əlavə olaraq strateji və istehsal səviyyəsinə dair məlumatları müstəqil vahid element kimi bilik bazasında ehtiva edir [5]. Eyni zamanda, model çoxsaylı rəylərin meydana çıxması ilə innovasiya prosesinin bir çox mümkün "marşrutlarını" nəzərdə tutur. Sosial sahədə yüksək texnologiyalı innovativ layihələr əsasən çox mərhələli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan "Stage & Gate" modelindən [12] geniş istifadə edilmişdir. "Stage & Gate" modeli, məhsulun inkişafı prosesinin səmərəliliyini artırmaq üçün istifadə olunan mərhələlərdən və qərarlarından ibarət ardıcıl innovasiya prosesinin idarə edilməsi modelidir. Yeni məhsulun yaradılması prosesi əvvəlcədən müəyyən edilmiş mərhələlər ardıcıllığına bölünür, hər biri təyin edilmiş çarpaz funksional və paralel iş axınlarından ibarətdir. Növbəti mərhələyə keçid "qərar vermə nöqtəsi" vasitəsilə həyata keçirilir.

Bu nöqtələr bütün prosesə nəzarət edir, keyfiyyətə nəzarət nöqtələri və layihənin davam etdirilməsinə dair qərar nöqtələri kimi xidmət edir. Çoxlu sayda iştirakçı tez-tez sosial sahədə yüksək texnologiyalı innovativ layihələrin həyata keçirilməsinə cəlb olunur. Bu baxımdan biznesin maraqlı tərəflərinə diqqət yetirmək konsepsiyasına əsaslanan innovativ layihə idarəetmə modelindən istifadə etmək maraqlıdır [9].

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı əsasən əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının əsas vasitəsi olan sosial innovasiyalarla müəyyən edilir. Ölkəmizdə sosial innovasiyaların dəstəklənməsinə ehtiyac var. Onların rolu, xüsusilə çox əlverişsiz vəziyyətin mövcud olduğu şəraitdə sağlamlığın qorunması sahəsində aktualdır.

Sosial işdə innovativ layihələrin keyfiyyətin idarə edilməsi proseslərinə çevrilməsi layihə çərçivəsində aşağıdakı ardıcıllığı müəyyən etməyə imkan verdi:

1) sosial işdə innovativ layihələrin həyata keçirilməsindən əvvəl marketinq tədqiqatları;

2) sosial işdə innovativ layihələrin həyata keçirilməsi üçün texniki tələblərin layihələndirilməsi və işlənib hazırlanması;

3) sosial işdə innovativ layihələrin maddi-texniki təminatı;

4) sosial işdə innovativ layihələr (alətlər, aparat və proqram təminatı sistemləri və texniki vasitələr, sistemlər və avadanlıqlar, tibbi cihazlar) üçün istehsalın hazırlanması, texnologiya və istehsal proseslərinin inkişafı;

5) sosial işdə innovativ layihələr üçün istehsal proseslərinin həyata keçirilməsi;

6) sosial işdə innovativ layihələrin həyata keçirilməsinin gedişatının və nəticələrinin ekspertizası və nəzarəti;

7) sosial işdə innovativ layihələr çərçivəsində yaradılmış məhsullardan istifadə etməklə göstərilən xidmətlərin qeydiyyatı;

8) sosial işdə innovativ layihələr çərçivəsində yaradılmış avadanlıqların yerləşdirilməsi şərtlərinin (tələblərinin) müəyyən edilməsi;

9) sosial işdə innovativ layihələr çərçivəsində yaradılmış məhsulların satışı və yayılması;

10) sosial işdə innovativ layihələr çərçivəsində yaradılmış avadanlıqların quraşdırılması;

11) sosial işdə innovativ layihələr çərçivəsində yaradılmış sistemlərə texniki yardım, dəstək və texniki xidmət göstərilməsi;

12) sosial işdə innovativ layihələr çərçivəsində yaradılmış sistemlərin fəaliyyəti.

Ümumiyyətlə, innovasiya spesifik xüsusiyyətlərə və qanunlara malik inkişaf prosesidir. İnnovasiyalar sosial sahələrin mürəkkəb sistemlərinin sürətli inkişafı metodu kimi qəbul olunmağa başladı. İnnovasiya yeni iş üsullarının, texnologiya və metodların işlənib hazırlanması prosesidir. Bu konsepsiya eyni dərəcədə əmək alətləri və texnologiyalarına, təşkilatların və ya fərdlərin necə davrandığına, işlədiyinə və hərəkət etdiyinə aiddir. İstənilən yenilik yaxşı ideya ilə başlayır, lakin bu, bundan daha çox şey deməkdir. İnnovasiya yaxşı ideyanın faydalı, mümkün və ya əldə edilə bilən bir şeyə çevrilməsi prosesinə aiddir. Bu prosesi elmi biliyin innovasiyaya çevrilməsi prosesidir, hadisələrin ardıcıl ardıcıllığı kimi təqdim oluna bilər, nəticədə innovasiya ideyadan real məhsula, texnologiyaya və ya xidmətə çevrilir və onun vasitəsilə yayılır. İnnova-

siya prosesində iqtisadi əlaqələr novatorlar, resurs sahibləri və innovasiya istehlakçıları arasında olur. Bu əlaqələr vençur kapitalının və informasiyanın hərəkəti vasitəsilə həyata keçirilir.

Müasir sosial-iqtisadi inkişaf göstərir ki, innovativ inkişaf yolu təkamül yoludur. Yalnız innovasiyalar iqtisadi artımı təmin edə bilər. Eyni zamanda, yeniliklər həmişə böyük risklərlə əlaqələndirilir. Bu riskləri qismən də olsa azaltmaq üçün elmi-texniki və innovativ fəaliyyətin dəstəklənməsi sahəsində xüsusi dövlət siyasətinin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi zəruridir. Texnoloji sıçrayışın əsas vasitəsi innovasiyalara investisiya, innovativ sahibkarlıqdır ki, bunun üçün dövlətin əlində olan qüvvə və vasitələri yönəltmək lazımdır. Müasir mərhələdə inkişaf iqtisadiyyatı, xüsusilə innovasiya nəzəriyyəsi, innovasiyaların formalaşması, innovasiyaların yayılması, innovativ həllərin işlənməsi, innovasiyaların uyğunlaşdırılması kimi sahələrin seçimi mövcuddur. Ümumiyyətlə, sosial iş innovasiyalara ehtiyac duyulan sahələrdən biridir. Hazırda innovasiya problemlərin həlli üçün yeni, effektiv, rasional yollar axtarır, bu sahədə yaranan problemlərin qarşısının alınması kompleks və yeni yanaşmalar tələb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Нагоронова А.Ю. Социальные инновации: учеб. пособие для студ. по специальности «Социальная работа». - Ульяновск: УлГУ, 2003. - 87 с.

2. Платонова Н. М., Платонов М. Ю. Инновации в социальной работе: учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. образования. - 2-е изд., стер. - М.: Изд. центр «Академия», 2012. - 256 с. - (Сер. Бакалавриат).

3. Платонова Н.М. Проблемы и перспективы инновационного развития социальной работы // Ученые записки Санкт-Петербургского государственного института психологии и социальной работы. - 2010. - Вып. 1 (13). - С. 42-45.

4. Тебекин А. В. Инновационный менеджмент. М.: Юрайт, 2013.

5. Kline (1985). Research, Invention, Innovation and Production: Models and Reality, Report INN-1, March 1985, Mechanical Engineering Department, Stanford University.

6. Rothwell R. Towards the Fifth-generation Innovation Process// International Marketing Review. Vol. 11. № 1. 1994. P. 7-31.

7. Рекомендации по сбору и анализу данных по инновациям. https://itk-mdl.asutk.ru/upload/doc/rukovodstvo_oslo_po_ sboru_inf.doc.

8. Рекомендации по сбору и анализу данных по инновациям. http://mgimo.ru /upload/docs_6/ruk.oslo.pdf.

9. Теория заинтересованных сторон. http://www.vestnikmanagement. spbu.ru/ archive/pdf/111. pdf.

10. Canberra Central Design Manual — Territory and Municipal Services. http://www.tams.act.gov.au.

11. OECD. http://www.oecd. org/sti/inno/2347115. pdf.

12. http://www.stage-gate. net/downloads/wp/wp_30.pdf.

Əliyev Qoşqar Cəlal oğlu, professor,
Azərbaycan Tibb Universiteti,
Email: qosqar.aliyev.57@mail.ru;
Ələkbərova Nigar Rafiq qızı, dosent,
Azərbaycan Tibb Universiteti,
Email:nigarmahmudzade19@gmail.com

İNNOVASİYA ANLAYIŞI HAQQINDA

Vahid məqsədyönlü tərbiyə və təlim prosesi olan təhsil ictimai cəhətdən əhəmiyyətli bir sahə olub insanın, ailənin, cəmiyyətin maraqları baxımından həyata keçirilir, insanın intellektual, mənəvi-əxlaqi, yaradıcı, fiziki, yaxud peşəkar inkişafı naminə toplanmış biliklərin, bacarıqların, vərdişlərin, dəyər yönümlərinin məcmusudur. Qeyd edək ki, innovasiya terminini elmi dövriyyəyə Avstriya sosioloqu Jizef Şumpeter daxil etmişdir. 1970-ci illərin əvvəlində innovasiyaların iqtisadi inkişafa təsiri güclənməyə başlamışdır. Bu təsirin güclənməsinin mühüm səbəbi mikroelektronikanın, kompüter texnikasının, zərif kimyəvi texnologiyaların inkişafı olmuşdur. Bu elm sahələrinin inkişafı göstərdi ki, elmi tədqiqatlar bir sıra sahələrin və milli iqtisadiyyatların rəqabətə davamlılığınına təsir göstərir.

Bütün elm sahələrində baş verən inkişaf psixoloqların, sosioloqların, hüquq-şünasların, menecmentlərin, marketinqin nəzərini və diqqətini cəlb etməyə bilməzdi. İlkin elmi yanaşmada – innovasiya prosesi, yaxud elmi-texniki nəticələrinin praktiki fəaliyyətə tətbiqi məsələsi xeyli dərəcədə dəyişilməsi, transformasiyalara uğraması proses kimi başa düşülürdü. İnnovasiya termininin humanitar elm sahələrinə və fəaliyyət sferasına məsələn, sosiologiya, təbabət, politologiya sahələrinə tətbiqinin genişlənməsi məntiqi olaraq yeni baxışların yaranmasını şərtləndirmişdir.

İnnovasiyanın funksiyaları barədə müəyyən mülahizələr söyləmək zəruridir. İnnovasiyanın mahiyyəti onun funksiyalarında təzahür edir. İnnovasiyanın funksiyaları dövlətin sosial-iqtisadi sistemində onun təyinatını və onun təsərrüfat prosesində rolunu əks etdirir. İnnovasiyalar müəssisələrin rəqabətqabiliyyətinin artırılmasında xüsusi rol oynayır. İnnovasiyaların reallaşması prosesində "pul-innovasiya" mübadiləsi baş verir. Belə bir mübadilə zamanı sahibkarın əldə etdiyi pul vəsaitləri, birincisi, innovasiyaların yaradılması və satışı üçün olan xərcləri ört-basdır edir, ikincisi, innovasiyaların reallaşdırılmasından gəlir əldə edir, üçüncüsü, yeni innovasiyaların yaradılması stimul rolunu oynayır, dördüncüsü, yeni innovasiya prosesinin maliyyələşdirilməsinin mənbəyi kimi çıxış edir.

İnnovasiya prosesi. İnnovasiya prosesi hər hansı bir müəssisənin innovasiya fəaliyyətini bildirir. Bu prosesin başlıca tərəfi və xüsusiyyəti innovasiya qabiliyyətidir. İnnovasiya qabiliyyəti deyilərkən ölkədə, yaxud ayrıca korporasiyanın ictimai və təsərrüfat həyatında istehsalın çevik qavranılması və yeni məhsulların və xidmətlərin yayılmasının struktur xarakteristikası başa düşülür. Bunu belə təsəvvür etmək olar – Hindistan kifayət qədər yüksək elmi inkişafa sahibdir, lakin aşağı innovasiya qabiliyyətinə malikdir. Eyni zamanda, bir sıra ölkələr bəzi sahələrdə texnoloji proseslərin Liderləri (Yaponiya, Tayvan, Cənubi Koreya) müvafiq elmi bazaya malik deyillər, başqa ölkələrin elmi-texniki potensialına söykənərək yüksək innovasiya qabiliyyətinə malikdirlər.

Qeyd edək ki, hər bir istehsal prosesə öz məzmununa görə stabil, yaxud innovasiyalı ola bilər. İnnovasiya prosesinin mahiyyəti onun stabil istehsal ilə müqayisədə aşkar edilir. Stabil prosesi belə xarakterizə etmək olar: zamanda sabitlik, təşəkkül tapmış ictimai tələbatların təminatı ilə, burada optimal variantın seçilməsi, prosesin özünün arası kəsilməzliyi, nisbətən aşağı, az riskdə hərəkət mühüm məqamlardır.

İnnovasiya dialektik proses kimi müəyyən həyat qanunları əsasında baş verir. Bütün proseslər, insan həyatı kimi zamanda cərəyan edir, yəni başlanğıca, irəliyə hərəkət qabiliyyətinə və sonluğa malikdir. İnsanların təlabatları və niyyətləri onların həyatın bir mərhələsindən digərinə keçidindən asılı olaraq dəyişir. Bu qaydada da hər bir əmtəə və xidmətlər bir sıra mərhələlərdən keçirlər ki, bunlar da məcmu halında həyat tsiklərinin müəyyən müxtəlifliyindən ibarət olur.

İnnovasiyanın həyat tsiklləri innovasiyanın növlərinə görə fərqlənir. Bu fərqlər, hər şeydən əvvəl, tsiklin ümumi davamiyyəti, tsiklin daxilində hər bir mərhələnin davamiyyəti, tsiklin özünün inkişaf xüsusiyyətləri, mərhələlərin müxtəlif miqdarı məsələlərinə toxunur. Nəhayət tsiklinin mərhələlərinin növləri və kəmiyyəti bu və ya digər innovasiyanın xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Lakin hər bir innovasiyanın mərhələləri aydın, dəqiq hiss olunan baza, əsas həyat tsiklini müəyyənləşdirmək olar.

Bu ümumi qeydlərdən çıxış edərək bu gün Azərbaycanda cəmiyyətimizin müxtəlif sahələrində innovasiyaların vəziyyəti barədə mülahizələrimizi bölüşmək istərdik. Bu gün ümumi mövqe belədir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı innovasiya iqtisadiyyatına keçid mərhələsindədir. Bu həm də o deməkdir ki, ilk növbədə, Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin idarə etdirilməsinin mütərəqqi üsul və mexanizmlər sisteminin yaradılması vacibdir.

1994-cü ildə dünyanın böyük və nüfuzlu şirkətləri ilə bağlanan "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanın iqtisadi həyatında və siyasətində böyük dönüş yaratdı.[1] Bu həm Azərbaycanı iqtisadi böhrandan çıxması üçün atılan addımlardan biri olmaqla yanaşı, həm də sosial-iqtisadi sahədə innovasiyaların inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması üçün mühüm şəraitin olması demək idi. Azərbaycanın iqtisadi potensialı dünyanın aparıcı dövlətlərinin diqqətini cəlb etdi. Respublikaya xarici investisiyaların qoyu luşu sənayedə, bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatında innovasiya imkanlarının artırılmasına təkan verdi, innovativ sahibkarlıq inkişaf etməyə başladı.

Son vaxtlar "innovasiya" anlayışı daha çox təşkilati, sosial, hüquqi dəyişiklərə şamil edilir. Hələ İ.Şumpeter innovasiyalara yalnız məhsulların buraxılışını və texnologiyaların tətbiqini deyil, həm də biznesin təşkilinin və həyata keçirilməsinin yeni metodları hesab edirdi. O, innovasiya deyərkən yeni istehsalat mallarının yeni növlərindən istifadəni, sənayedə dəyişiklərə iqtisadi biliklərə təsir kimi başa düşürdü.[2]

Respublikada innovasiya infrastrukturunun bütün subyektlərinə (sənaye parkları, texnoparklar, aqroparklar, sənaye məhəllələri və s.) dövlət dəstəyinin və güzəştlərin şamil edilməsindən ötrü bu subyektlər haqqında ümumi dövlət qanunvericiliyinin və innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektləri əlaqələndirən qurumun olması zəruri problemlərdən biridir. Belə bir əlaqələndirici sistemin olması innovasiya struktur-larının tənzimlənməsində mühüm stimul olardı.

---

1. Самедзаде З.А. «Этапы большого пути – экономика Азербайджана за пол века, ее новые и перспективы. Б., «Нурлар», 2004, 9365.

[2] Т.Шумпетер. теории экономического развития. 1926. Второе издание. https//ru.wikipedia orq >wiki

Bizə elə gəlir ki, Azərbaycan Respublikasında innovasiya bir qədər M. Montessorinin təhsil ideyaları haqqında Montessori metodu deyilərkən XX əsrin birinci yarısında italyan pedaqoqu və həkimi Mariya Montlssorinin təklif etdiyi pedaqoji sistem nəzərdə tutulur. Montlssorinin sistemi azad tərbiyə ideyalarına əsaslanır və humanist pedaqogika məcrasında düşünülür, burada əsas diqqət sensor tərbiyəyə (hiss orqanlarının inkişafı) diqqət yetirilir. Buna didaktik məşğələlər və xüsusi təşkil olunmuş mühit sayəsində nail olunur[1]. Sistemin əsas prinsipləri uşağın sərbəstliyi; müəyyən edilmiş hüdudlarda; uşağın təbii psixoloji, fiziki və sosial inkişafı nəzərdə tutulur. Bir sözlə uşağın fəallığının inkişafına əsas diqqət yetirilir.

"Uşağın mənimsəmə zəkası" əsərində o, uşağın əqli bacarıqları problemini araşdırır və belə nəticəyə gəlir ki, "anadan olan kimi meydana gələn təhsilin praktik əhəmiyyətini yaşlılar tərəfindən aydınlaşdırmaq, uşaqlara bunu təlqin etmək vacibdir. Bu nəzəri ideyaları sayəsində M.Montessori elm tarixinə "İnkişaf məktəbi" konsepsiyasının müəllifi kimi daxil olmuşdur.

Rudolf Ştaynerin təhsil sisteminin analitik prinsiplərinin təhlilində və inkişafında rolu böyükdür. O, hesab edirdi ki, elə bir məktəb yaradılmalıdır ki, o, insanın ruhunu maksimum dərəcədə inkişaf etdirsin. O, belə bir məktəbi yaratdı. Bu məktəblərin ilk yenilikləri şagirdlərin yaşa görə fərqləndirilməsidir. Bununla o, demək istəyir ki, şagirdlərin müxtəlif yaş dövrlərində öz xüsusiyyətləri mövcuddur, deməli təlim metodları da müxtəlif olmalıdır. Demək mümkündür ki, R.Ştaynerin yaratdığı valdorf məktəbinin prinsipləri müəllim şəxsiyyətinə pərəstiş üzərində qurulmuşdur. Onun fikrincə, bu heç də o demək deyildir ki, müəllim mövqeyi şagirdin özünüifadə bacarığına qəsd etməlidir, düşünməlidir ki, müəllim uşaq üçün günəşdir, o Liderdir, ilk növbədə, əsl insan nümunəsi olmalıdır. Bəzən müəllim onun tədris etdiyi predmetdən daha vacib şəxsiyyət olmalıdır. İlk məktəb illərindən şagird müəllimə yönümlənməlidir.

Ştaynerin valdorf pedaqogikasının əsas prinsipləri bunlardır:

- antogentizm uşağın təhsili bu və ya digər cəmiyyətin sosial sifarişi deyil, onun tələbatlarının nəticəsidir;
- insanın bədəninin, iradəsinin, hisslərinin, zəkasının harmonik inkişafıdır;
- deduktiv yolla təlimdir, yəni ümumidən xüsusiyə, ideyadan onun reallaşmasına aparan yoldur;
- tarixilik-təlim prosesində insan təkamülünün bütün mərhələlərinin əks olunmasıdır.

Əvvəllər təhsilin şərtsiz oriyentləri həyata hazırlığı təmin edən biliklərin, vərdişlərin, informasion və sosial bacarıqların, keyfiyyətlərin formalaşdırılması idisə, bu gün tədris prosesinin məqsədi daha çox şəxsiyyətə elə bir təsir göstərən texnologiyaların və vasitələrin yaradılmasıdır, yəni sosial və fərdi tələbatlar balansı təmin etsin.

Qeyd edək ki, vətən ədəbiyyatında innovasiya problemi uzun müddət iqtisadi tədqiqatlar kontekstində nəzərdən keçirilmişdir. Lakin zaman keçdikcə ictimai həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində innovasiya dəyişikliklərin keyfiyyət xarakteristikalarının qiymətləndirilməsi kimi başa düşülür və təcrübə də göstərir ki, bu dəyişiklikləri yalnız iqtisadi nəzəriyyə çərçivəsində tədqiq etmək mümkün deyildir. Burada başqa yanaşma tələb olunur, belə ki, innovasiya problemi özündə yalnız elm və texnika sahəsində deyil, həm də təhsil, hüquq və s. bilik sahələrində əldə olunmuş nailiyyətlər ehtiva etsin.

---

[1] Монтессори М. // Большая российская энциклопедия. 2004-2017

Təhsildə innovasiyalar anlayışı, yenilik, yaxud innovasiyalar insanın istənilən peşə fəaliyyəti üçün xarakterikdir, ona görə də, təbii olaraq, tədqiqat, təhsil və tətbiq predmetidir. İnnovasiyalar öz-özündən yaranmır, bunlar elmi axtarışların, ayrı-ayrı müəllimlərin və bütün kollektivlərin pedaqoji təcrübəsinin nəticəsidir. İkinci bir tərəfdən, o kortəbii proses deyil, idarə etməyə ehtiyac duyur.

Qədimli Nüşabə Astan qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Email: qedimli_n@mail.ru;
Niftəliyev Nazim Fazil oğlu, baş müəllim,
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Email: n.niftaliev@mail.ru

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN ELM VƏ TƏHSİL SİYASƏTİ

Ulu Öndər Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik dövrünün həm birinci, həm də ikinci dönəmində reallaşdırılan təhsil siyasətinin müxtəlif aspektlərini araşdırarkən bu strateji əhəmiyyətli sahənin dününənə və bu gününə diqqət yetirmək çox vacibdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda elm və təhsillə bağlı siyasəti artıq real şəkildə özünün müsbət təzahürünü göstərməkdədir.

Ulu Öndər elm və təhsil sahələrinə xüsusi həssaslıqla yanaşaraq və bu sahəyə daim diqqət və qayğı göstərmiş və çıxışlarında təhsilin mürəkkəb bir sahə olduğunu dəfələrlə vurğulayaraq demişdir: "Təhsil sahəsi nə sənayedir, nə kənd təsərrüfatıdır, nə ticarətdir. Bu, cəmiyyətin xüsusi, intellektual cəhətini əks etdirən bir sahədir. Belə halda təhsil sisteminə çox diqqətlə yanaşmaq lazımdır və bu sistemə münasibət çox həssas olmalıdır".

Hələ ötən əsrin 70-ci illərində Heydər Əliyev bu məsələni daim diqqət mərkəzində saxlamış, təhsil sistemində ciddi islahatlar həyata keçirmişdir. 1972-ci ildə "Gənclərin ümumi orta təhsilə keçidini başa çatdırmaq və ümumtəhsil məktəbini daha da inkişaf etdirmək haqqında" və 1973-cü ildə "Kənd ümumtəhsil məktəblərinin iş şəraitini daha da yaxşılaşdırmaq haqqında" qəbul edilmiş qərarlar nəticəsində sovet Azərbaycanında orta ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsi 3 dəfə genişləndirilərək 765-dən 2117-ə çatdırılmışdır.

70-ci illərin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda orta ümumtəhsil məktəblərinin dərsliklərlə təminatı olduqca aşağı səviyyədə idi. Lakin Ümummilli Lider qısa müddətdə bu problemin də həllinə nail oldu və 1978-ci ildən etibarən şagirdlərin dərsliklərlə pulsuz təminatı ənənəsinin əsası qoyuldu. Respublika rəhbərliyinin təhsilin inkişafına göstərdiyi xüsusi diqqət, yeni orta ümumtəhsil məktəblərinin tikintisində də öz təzahürünü tapdı. Həmin illər ərzində 350 mindən çox şagird yeri olan 849 məktəb inşa edilib istifadəyə verilmişdi. 1980-ci ildə respublikada ümumtəhsil məktəblərində oxuyan şagirdlərin sayı 710 minə çatmışdı ki, bu da 1970-ci illə müqayisədə təxminən iki dəfə artıq idi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin sovet Azərbaycanına rəhbərlik etdiyi illərdə 5

yeni ali təhsil müəssisəsi açılmış və ali məktəblərdə təhsil alanların sayı 70 mindən 100 minə qədər artmışdı. Böyük rəhbər keçmiş İttifaqın ən nüfuzlu təhsil müəssisələrində azərbaycanlıların oxumasına çalışmış və bu istiqamətdə əsaslı dönüş yaratmışdır. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və himayəsi nəticəsində 1970-ci ildən başlayaraq hər il 800-900 nəfər gənc SSRİ-nin nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almağa göndərilmişdir. Bu isə respublikanın milli kadr potensialının daha da gücləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

Ulu Öndər Heydər Əliyev müstəqillik illərində də təhsilin inkişafını diqqətdən kənarda qoymamış, bu sahədə mövcud problemlərin aradan qaldırılması və Azərbaycanda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinə uyğun təh-sil strategiyasının həyata keçirilməsi üçün ciddi tədbirlər həyata keçirmiş, mühüm tarixi fərman və sərəncamlar imzalamışdır.

2002-ci il oktyabrın 4-də ölkə başçısının imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin müvafiq texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" sərəncamı milli təhsil sisteminin inkişafında vacib amillərdən biri kimi səciyyələndirilən ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsinin genişləndirilməsinə, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə etibarlı zəmin yaratmışdır. "Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair proqramın (2003-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 fevral 2003-cü il tarixli sərəncamı ölkədə bu sahədə yaranmış problemlərin aradan qaldırılması yönümündə müstəsna əhəmiyyətə malik dövlət sənədi olmuşdur.

Ulu Öndərin təhsil siyasəti konsepsiyasına əsaslanaraq demək olar ki, elm və təhsil iki müstəqil sahəni əhatə etsə də, onların birini digərindən təcrid etmək mümkün deyildir. Hər iki istiqamət ümumi dövlət siyasətinin tərkib hissələrindən olduğundan və strateji mahiyyət daşıdığından onların inteqrasiyası labüddür.

Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycana rəhbərliyi dövrünə nəzər yetirsək, görərik ki, elm və təhsilin inteqrasiyası istiqamətində çox önəmli işlər görülmüşdür. Bu iki müstəqil sistemin həmişə güclü əlaqələri olub, çünki elmin təhsilsiz, təhsilin isə elmsiz mövcudluğu qeyri-mümkündür. O ölkədə ki, fundamental tədqiqatlar aparılmır, yüksək keyfiyyətə malik təhsil haqqında danışmaq mənasızdır. Ümumiyyətlə, dövlətin iqtisadi qüdrətini, onun elm tutumlu və rəqabətə davamlı məhsulunun istehsalını elmi tədqiqatların, xüsusən fundamental tədqiqatların səviyyəsi və yüksək ixtisasa malik milli kadrlar müəyyən edir. Bu mənada "Milli Elmlər Akademiyası sistemində yüksək ixtisaslı elmi kadrlar hazırlayan təhsil qurumlarının, respublikada prioritet istiqamətlərdə müstəqil fəaliyyət göstərən dövlət elm-təhsil mərkəzlərinin işi daim gücləndirilməli və zənginləşdirilməlidir" fikri, Heydər Əliyevin təhsil siyasəti strategiyasının mühüm tələblərindən biridir.

Təbii ki, bu prosesdə inteqrasiyanın vacib amillərindən biri kimi AMEA alimlərinin birgə proqramlar üzərində işləməsi vacib şərtdir. Belə proqramların həyata keçirilməsi elmi kadr potensialının inkişafına və təhsilin səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Akademik ekspertlərin fikrincə, "hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə elmlə təhsilin inteqrasiyası təşkilati məsələlərin həlli səviyyəsindən daha yüksək mərhələyə - ali təhsilin fundamentallaşdırma mərhələsinə yüksəlməkdədir. Söhbət insan və cəmiyyət dünyası haqqında fundamental vahid elmi biliklərin tədrisindən, mədəniyyətin iki komponenti olan təbiət və humanitar elmlərin vəhdətini təmin etməkdən gedir. Res-

publikamızda yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında, elmi-texniki tərəqqinin təmin olunmasında dövlət ali təhsil müəssisələri xüsusi yer tutur.

Təhsil tariximizə istinadən deyə bilərik ki, bu gün ali məktəblər elmi araşdırmaların aparılmasına əlavə vəsait əldə etmək məqsədi ilə müxtəlif qrantların alınması, proqramların hazırlanması üzərində xüsusi iş aparır və bundan yüksək nəticələr əldə edirlər.

Bu da danılmaz faktdır ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin təhsil siyasəti konsepsiyasına əsasən ali məktəblərimizin əksəriyyətində təhsil alan gənclərin elmi-tədqiqat işlərinə cəlb olunması üçün, demək olar ki, lazımi şərait yaradılmışdır. O dövrdən indiyə qədər hər il tələbələrin riyaziyyat, fizika, kimya, informatika fənləri üzrə respublika olimpiadaları, konfranslar, aspirantların və gənc tədqiqatçıların respublika simpoziumları, müsabiqələri keçirilir. Statistik məlumatlara əsasən demək olar ki, hazırda ali məktəblərimizdə iyirmidən artıq adda elmi məcmuə nəşr edilir. Son vaxtlar onların sayı artmaqdadır. Fərəhli haldır ki, Mingəçevir Dövlət Universitetində elm sahəsini inkişaf etdirmək məqsədi ilə “Dayanıqlı İnkişaf” multidisiplinar elmi jurnalı nəşr edilir. Jurnalın İqtisadiyyat bölməsi AAK-nın siyahısına daxil edilib.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təhsil siyasəti bu gün islahatların zəruriliyinə önəmli diqqət yetirən Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Məhz bu diqqətin və qayğının nəticəsi kimi cənab İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında “Bilik günü”nün təsis edilməsi və təhsil müəssisələrində iş rejiminin tənzimlənməsi haqqında” fərmana əsasən "Bilik günü"nün sentyabrın 15-də keçirilməsidir. Həmin gün respublikanın bütün məktəblərində ilk dərslərin Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müstəqillik illərində elm, təhsil və gənclər siyasəti sahəsində gördüyü işlərə həsr olunmuş dəyərli söhbətlərlə başlanması, uşaqların yaş və bilik səviyyələrinə uyğun ölkədə aparılan iqtisadi, siyasi, sosialyönümlü islahatlar, tarixə dönən məqamlar barədə geniş məlumatlar verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Təbii olaraq, bu onun nəticəsidir ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyev özünün milli dövlət quruculuğu strategiyasında təhsil siyasətinə dövlətçiliyin təməl prinsiplərindən biri kimi yanaşmış, bu sahəyə diqqət və qayğısını həmişə önə çəkmişdir. Ulu Öndər təhsilin dünya standartlarına uyğun inkişafı, müəllimlərin, elm adamlarının əməkhaqlarının artırılması, məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsi ilə bağlı onlarla tarixi əhəmiyyətli fərman və sərəncamlar, islahat və dövlət proqramlarını təsdiq edən sənədlər imzalamışdır ki, bunlar birbaşa təhsildə problemlərin həllinə yönəlmişdir.

Heydər Əliyevin təhsil siyasəti sahəsində apardığı islahatlar nəticəsində ötən illər ərzində bir sıra yeni ali məktəblər yaradılmış, bəzi təhsil ocaqlarının statusu artırılmış və profilləri dəyişdirilərək universitetlərə çevrilmişdir. Hazırda əksər universitetlərə özünüidarəetmə prinsipi əsasında fəaliyyət göstərmək hüququ verilmişdir. Ali təhsil müəssisələrinə tələbə qəbulu çoxsaylı ixtisası əhatə edən müxtəlif istiqamətlər üzrə aparılmışdır. Bu istiqamətlər üzrə mütəxəssis hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan tələbləri müəyyən edən standartlara uyğun inteqrativ fənlərin proqram və dərsliklərinin hazırlanması işi başa çatdırılmışdır.

Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, islahatların keçirilməsi təhsil siyasətinin mühüm amillərindəndir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda təhsil siyasətini uğurla davam etdirən Cənab İlham Əliyevin sərəncamlarından birinə diqqət yetirməklə onun strateji mahiyyətinə aydınlıq gətirə bilərik. Ölkə başçısının "Azərbaycan Respub-

likasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramının (2005-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında" 21 avqust 2004-cü il tarixdə imzaladığı sərəncam bu günümüz üçün zəruri olan informasiya texnologiyalarından müasir tələblərə uyğun istifadə problemlərinin həlli baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Təbii olaraq, həmin tarixi sənəd indiyədək bu sahədə mövcud olan boşluqların doldurulmasına, dünyəvi təhsilə inteqrasiya yönümündə çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına önəmli kömək göstərir.

Artıq bu günün reallıqları sübut edir ki, Heydər Əliyevin təhsil siyasəti konsepsiyasına uyğun aparılan islahatlar müsbət nəticələr verir. Təhsil islahatlarının aparılmasını zəruri hesab edən Ümummilli Lider Heydər Əliyev deyirdi: "Təhsil sistemimizin hazırkı vəziyyətini, onun problemlərini dərindən öyrəndikdən sonra prioritet sahələr müəyyən edilməlidir".

Həqiqətən də, belə bir prinsipin seçilməsi Azərbaycanda təhsil siyasətinin əsas qayəsini təşkil etmişdir. 2001-2003-cü və ondan sonrakı illər üçün islahat proqramına əsasən fəaliyyətin ümumiləşdirilmiş prioritetlərinə diqqət yetirməklə Heydər Əliyevin təhsil siyasəti strategiyasının nə qədər fundamental bir konsepsiya olduğu təsdiqlənər.

Milli Tərbiyə Konsepsiyasının hazırlanması, təhsilin məzmununda inteqrasiya modellərinə keçid, təhsil sisteminin kompüterləşdirilməsi və informasiyalaşdırılması Proqramının təsdiqi və prosesə tətbiqi, təhsildə elmi istiqamət faktorlarının gücləndirilməsi, təhsillə elmin vəhdətini təmin etmək məqsədi ilə üstün sahələr üzrə elmi araşdırmaların, tədqiqatların aparılmasının intensivləşdirilməsi, dünya təhsil sisteminə inteqrasiyanın gücləndirilməsi məqsədi ilə proqramlar, layihələr üzərində işlərin müntəzəm olaraq davam etdirilməsi və digər məsələlərdən təhsil siyasətinin strateji istiqamətləri aydın görünür. İslahatın aparıldığı dövrdə önəmli mahiyyət daşıyan işlərdən biri Azərbaycan təhsili ilk dəfə olaraq aprel 1999-cu il tarixində ümumi təhsilin Dövlət Standartlarının və Bazis Tədris Planının hazırlanması və respublika hökuməti tərəfindən təsdiq edilməsi olmuşdur.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin elm və təhsil siyasətinin prioritetlərindən biri də hər iki sahənin idarə edilməsinə yeni yanaşmaların olmasıdır. Reallıqlar göstərir ki, hazırda ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən bu istiqamətdə aparılan işlər Azərbaycan xalqının xoş gələcəyinə xidmət edəcək səviyyədə uğurla davam etdirilir.

Azərbaycanda hər bir sahədə müşahidə olunan inkişaf tendensiyası təhsil sektorunda xüsusilə diqqəti cəlb edir. Dövlət başçısının yüksək diqqəti və məqsədyönlü göstərişləri əsasında atılan addımlar, icra edilən dövlət proqramları təhsil sistemində keyfiyyətcə yeni inkişaf meyllərinin əldə edilməsinə, yüksək nəticələrin qazanılmasına xidmət edir. Bu da ölkəmizdə milli kadr potensialının kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yetişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi işinə mühüm töhfələr verir. Onu qeyd etməyi lazım bilirik ki, təhsil siyasəti hər bir ölkənin strateji hədəflərində birinci yerdə durur, inkişaf konsepsiyasının mühüm tərkib hissəsi kimi qəbul edilir. O konsepsiyanın tərkib hissəsində təhsilin bütün pillələri əks olunur. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə ali təhsilin inkişafı əsas prioritetə çevrilmiş, insan kapitalının inkişafı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Məhz bu dövrdə ali təhsil müəssisələrinin şəbəkəsi daha da inkişaf etdirilərək genişləndirilmiş, onların sayı 2003-cü il göstəricisindən iki dəfə çox artmışdır. Bunlardan əlavə, yüksək keyfiyyətli, ən müasir tələblərə cavab verən ali təhsil verən yeni baza ali təhsil müəssisələri yaranıb. Təhsil

sahəsində aparılan islahatlar, qəbul olunan Dövlət proqramları, həmçinin 2011-2021-ci illərdə Azərbaycanda təhsilin genişspektrli inkişafı üzrə Milli Strategiyanın hazırlanması, müsabiqələrin keçirilməsi bir daha təhsilimizin dövlət başçısının diqqət mərkəzində olduğunun göstəricisidir.

Gənclərin ölkə üçün zəruri ixtisaslar üzrə xaricdə təhsil almalarını və ölkənin inkişafının mühüm amilinə çevrilmələrini təmin etmək məqsədi ilə "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi barədə sərəncam da imzalanıb. Bu, insan kapitalının inkişafına yönəlmiş həmin proqram çərçivəsində minlərlə tələbə Azərbaycan vətəndaşının Dövlət Neft Fondu hesabına maliyyələşdirilməklə dünyanın otuzdan çox ölkəsinin aparıcı universitetində təhsil almaq hüququ qazanması deməkdir. Həmin universitetlər dünyanın 500 ən güclü universiteti sırasındadır.

Prezident İlham Əliyevin 2013-cü ilin oktyabrında imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nın başlıca fəlsəfəsi əsas məqsədi keyfiyyət səviyyəsinə görə dünyada qabaqcıl mövqe tutan təhsil sistemi formalaşdırmaqdır. Güclü və dinamik inkişaf edən Azərbaycana yüksək intellektli kadrlar lazımdır. Bu cür kadrların hazırlanması üçün mükəmməl təhsil sisteminin olması başlıca şərtlərdən biridir və Dövlət Strategiyasında göstərildiyi kimi, islahatların aparılması daha da yetkin vətəndaşların yetişdirilməsinə zəmin yaradacaq. Strategiyanın reallaşdırılması təhsilin məzmununun, kadr hazırlığının, təhsildə idarəetmənin yenidən qurulmasına imkan verəcək, davamlı inkişafı təmin edəcək.

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üçün mövcud dövlət siyasətinin və həmin siyasətin həyata keçirilməsini təmin edən Təhsil Nazirliyinin bu istiqamətdə apardığı işlər və təhsil müəssisələrinin qarşısında qoyulan vəzifələr hər bir qurum kimi universitetimizin də qarşısında müəyyən vəzifələr yaradır. Həmin vəzifələr isə problemin həlli üçün kreativ yanaşmalar tələb edir. Bu istiqamətdə universitetimizdə geniş və məhsuldar fəaliyyətin olduğunu qeyd edə bilərik.

Dövlət başçısı tərəfindən ali təhsilin əlçatanlığının artırılması, tələbələrin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması, ölkədə yüksək ixtisaslı, peşəkar kadrların hazırlanması, ali təhsildə rəqabət mühitinin formalaşdırılması sahəsində əhəmiyyətli qərarlar qəbul olunmuşdur. Ölkə Prezidentinin sərəncamına əsasən təqaüd sistemi təkmilləşdirilmiş, dövlət hesabına maliyyələşən təqaüd yerlərinin miqdarı artırılmış, təqaüd alan tələbələrin sayı 50 faizə çatdırılmışdır.

Prezident İlham Əliyevin sərəncamlarına əsasən məcburi köçkün statusu olan, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, şəhid ailəsi statusu almış ailənin üzvləri, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və Konstitusiya quruluşunun müdafiəsi zamanı əlil olmuş və Azərbaycan Respublikasının azadlığı, suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olan, hərbi əməliyyatla əlaqədar itkin düşən və məhkəmə tərəfindən ölmüş elan edilən vətəndaşların uşaqları, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, habelə onların arasından olan şəxslər, I və II dərəcə əlilliyi olan, habelə sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək şəxslərin təhsil haqqı xərcləri büdcə vəsaitləri hesabına ödənilir. Peşə təhsili müəssisələrində təhsil alan I, II və III qrup əlillər, şəhid ailəsinin üzvləri, 20 yaşına çatmamış və I qrup əlil valideyni olan, aylıq gəliri yaşayış minimumundan aşağı olan şəxslər də təhsil haqqından azad edilmişdir.

2022-ci il iyulun 28-də Prezident İlham Əliyev ölkəmizdə elm və təhsil sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı fərman imzaladı, Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi adlandırıldı. Bu fərmanla həm elm, həm də təhsil sahəsində yeni islahatlara start verildi, elm sahəsində dövlət siyasətinin və tənzimlənmənin həyata keçirilməsi, elmi müəssisə və təşkilatların elmi fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və istiqamətləndirilməsi ilə bağlı səlahiyyətlər nazirliyə verildi.

Bütün bunlar təsdiq edir ki, Prezident İlham Əliyev təhsil sistemi qarşısında duran əsas vəzifələri müəyyənləşdirərək azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği, Azərbaycan dilinə, ədəbiyyatına, tarixinə, mədəniyyətinə məhəbbət hissinin, milli-mənəvi dəyərlərə hörmət hissinin aşılanması, vətənə sədaqət, vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşdırılması, vətənpərvərlik tərbiyəsi məsələlərini önə çəkir. Bunlar isə hər bir məsuliyyətli ölkə vətəndaşı, o cümlədən respublikamızın təhsil ictimaiyyəti qarşısında yeni vəzifələr qoyur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. İ.Aliyev, A.Əsədov. "Heydər Əliyev elm və təhsilin inkişafına böyük qayğı ilə yanaşırdı". Xalq qəzeti, 12.12.2009.
2. A.Nağıyev. "Heydər Əliyev və təhsil siyasəti". Azərbaycan qəzeti. 13.12.2022.
3. C.Məmmədov. "Heydər Əliyev elm və təhsilin himayədarı idi". 10.12.2021. https://modern.az/aktual/320385/heyder-eliyev-elm-ve-tehsilin-himayedari-idi/
4. M.Hüseynova. "Prezident İlham Əliyevin uğurlu təhsil siyasəti". Azərbaycan müəllimi. 13.08.2021.

Səmədova Ofeliya Müzəffər qızı, dosent,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Email: samadova.ofeliya@gmail.ru;
Kərimova Mehriban Allahverən qızı,
baş müəllim,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Email: kmehriban9@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEVİN ELM VƏ TƏHSİL SİYASƏTİ

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin öz sözləri ilə desək, "...XX əsrdə Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyətlərindən biri ölkəmizdə elmin, təhsilin sürətlə inkişaf etməsidir". Bu sözlər əməli işlərlə sübutunu tapmış fəaliyyəti xarakterizə edir. Belə ki, onun 30 ildən artıq davam edən ictimai-siyasi fəaliyyətində elmə, təhsilə göstərilən qayğı daim mühüm yer tutumudur. Heç də təsadüfi deyildir ki, XX əsrin son 30 ilində Azərbaycan intibahını şərtləndirən amillər sırasında elmin və təhsilin yüksəlişi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Məhz bu illərdə Azərbaycanda xalqın təhsillənməsi, ali təhsil ocaqlarının yaranması, xalqın təhsilə cəlb olunması, elmi-tədqiqat institutlarının yaradılması, elmi-tədqiqat işlərinin genişlənməsi, Elmlər Akademiyasının gərgin axtarışlarla zəngin fəaliyyəti bütün bunlar XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanda

elmin və təhsilin sürətli inkişafını nümayiş etdirən təkzib edilməz faktlardır.

Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışından sonra elm və təhsilə göstərilən diqqət və qayğı elə ilk günlərdən bir daha özünü göstərmişdir. Heydər Əliyev hələ Azərbaycan Prezidenti seçilməzdən əvvəl ziyalılarla ilk görüşlərindən birini 1993-cü il sentyabrın 21-də Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında keçirmişdir ki, bunu da yalnız Ümummilli Liderin alimlərimizə bəslədiyi böyük ehtiram, Azərbaycan elminin gələcəyinə göstərilən hədsiz qayğı və diqqətlə izah etmək olardı. Elə həmin görüşdə demişdi: "Mənə sədalar gəlir ki, Elmlər Akademiyasını, institutları dağıtmaq istəyirlər, elm ocaqlarına biganə münasibət var. Biz bunların hamısına son qoyacağıq. Nəyin bahasına olursa-olsun, son qoyacağıq. Hansı iqtisadiyyat olursa-olsun, elm inkişaf etməlidir. Elmlər Akademiyası Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyətidir. 1945-ci ildə bu akademiyanın çərçivəsində Azərbaycan elmi çox inkişaf etmişdir. Əmin ola bilərsiniz ki, Elmlər Akademiyası da, institutlar da fəaliyyət göstərəcəklər və biz buna imkan yaradacağıq. Azərbaycanın elmi inkişaf etməlidir. Universitetler, ali məktəblər də inkişaf etməlidir".

Bu sözlər elm və təhsilə verilmiş ən yüksək qiymət olmaqla yanaşı, həm də onların perspektivinin çox uğurlu olacağını göstərdi və o çətin şəraitdə bəlkə də heç kəsin ağlına gəlməyən elm və təhsil islahatlarının başlanğıcını qoydu. Beləliklə, həyatımızın digər sahələrində olduğu kimi, burada da islahatların məhz 1993-cü ilin ikinci yarısından sonra başlandığını söyləyənlər, heç şübhəsiz, tamamilə haqlıdırlar. Lakin onu da unutmaq olmaz ki, bu gün həmin islahatları hazırlayanlar və həyata keçirənlərin çoxu Ümummilli Liderin respublikamıza rəhbərliyinin birinci dövründə (1969-1982-ci illər) elmi və kadr potensialının yüksəldilməsini təmin etmək üçün həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində yetişmiş yüksək ixtisaslı elm və təhsil nümayəndələridir.

İndi isə 1993-2001-ci illərdə elm və təhsil siyasəti ilə bağlı həyata keçirilmiş tədbirlərə müxtəsər nəzər salaq.

Ən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyevin 15 may 2001-ci il tarixli fərmanı ilə Elmlər Akademiyasına Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) adı verilmiş və bununla da akademiyanın elmimizin inkişafında əldə etdiyi nailiyyətlər, Azərbaycan xalqının mədəni və mənəvi təşəkkülündə oynadığı rol, respublika ictimaiyyətində nüfuzu və akademik elmin ölkənin inkişafının əsas təminatçılarından olduğu fikri bir daha təsdiqlənmişdir.

Heydər Əliyevin dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illik yubileyi münasibətilə "Füzuli ensiklopediyası" hazırlanması və nəşr edilməsi haqqında verdiyi fərmanın, 1999-cu il fevralın 21-də isə Azərbaycan xalqının qədim tarix və mədəniyyət qaynaqlarından olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illik yubileyinin üzrə tədbirlər planı haqqında sərəncamın icrası ilə əlaqədar tədbirlərə dövlət komissiyası yüksək səviyyədə, hərtərəfli hazırlıq görülməsini təmin etmişdir.

Bu gün iftixarla demək olar ki, xalqımızı müstəqil inkişaf yoluna hazırlayan bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində qazanılmış böyük nailiyyətlərdə də aradakı kiçik fasilə istisna edilməklə, XX əsrin 30 ildən artıq bir dövrünü öz qüdrətli çiyinlərində uğurla daşımış böyük şəxsiyyət Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri var.

Heydər Əliyevin tarixi qayıdışından sonra ölkədə hazırlanan və həyata keçirilən strateji xətt təhsil müəssisələrini normal fəaliyyət halına gətirməklə, təhsilin milli tərəqqimizin həqiqi, güclü amilinə çevrilməsi üçün bu sahədə geniş islahatlar proqra-

mının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi vəzifəsini irəli sürmüşdür. Ölkə Prezidenti 1998-ci ildə təhsil sahəsində dövlət təminatını gücləndirmişdir. Bu məqsədlə Heydər Əliyevin 1998-ci ilin martında "Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyası yaradılması haqqında" imzaladığı sərəncam böyük önəm kəsb etmişdir.

Azərbaycan təhsil tarixində ilk dəfə ümumi orta təhsilin dövlət standartları və bazis planı Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə 1999-cu ildə hazırlanıb təsdiq edilmişdir. Şagirdlərin yaş və fizioloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hazırlanan bazis tədris planı çoxvariantlı işçi tədris planlarının tətbiqinə, şagirdlərin meyl və maraqlarının nəzərə alınmasına imkan vermişdir.

Ümumi təhsildəki ən ciddi yeniliklərdən biri müstəqilliyimizin yaşıdı olan yeni əlifbaya keçilməsi - latin qrafikalı əlifbanın tətbiqinin reallığa çevrilməsidir. Böyük fəxrlə qeyd etmək olar ki, Heydər Əliyevin "Bizim bu günümüz, gələcəyimiz məhz latın əlifbası ilə bağlıdır" tarixi çağırışı hələlik yalnız təhsil sistemində özünün tam həllini tapmışdır. Heydər Əliyevin tapşırığı ilə 1996-ci ildə respublika hökuməti" Azərbaycan Respublikasında peşə təhsilinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" qərar qəbul etdi; peşə məktəbləri və peşə liseyləri yaradıldı.

Ali təhsil sahəsində aparılmış islahatlara isə "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 iyun 2000-ci il tarixli fərmanı ilə ölkənin 4 aparıcı ali məktəbinə maliyyə müstəqilliyinin, bir neçə ali məktəbə isə "Universitet" statusunun verilməsini göstərmək olar. Müstəqillik illərində təhsil sahəsində beynəlxalq əlaqələr genişlənmişdir. Onun səyləri nəticəsində dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində perspektivli ixtisaslar üzrə minlərlə azərbaycanlı gənc təhsil almışdır. Həmin dövrlərdə təhsilin inkişafına ayrılan büdcə vəsaitinin ardıcıl olaraq artması 1993-2001-ci illərdə təhsil işçilərinin əmək haqqını 9 dəfə artırmağa imkan vermişdir.

Elm və təhsil sahəsində əsası Ümummilli Lider tərəfində qoyulan siyasət bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir, dünya təcrübəsi öyrənilməklə Azərbaycanda təhsil sistemin inkişafı üçün məqsədyönlü işlər görülür. Əminik ki, İlham Əliyev Azərbaycan təhsilinin zəngin tərəqqi ənənələrinə, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq təhsil islahatlarının memari və qurucusu Heydər Əliyevin təhsil quruculuğu sahəsində başladığı lazımi islahatları başa çatdıraraq müdrik tövsiyələrini əzmlə həyata keçirəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. "Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 16 mart 1994-cü il.
2. "Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyası haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri, 30 mart 1998-ci il.
3. "Kitabi-Dədə Qorqud dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının tədbirlər planı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri, 21 fevral 1999-cu il.
4. "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında"

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 13 iyun 2000-ci il.

5. "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 15 may 2001-ci il.

6. "Azərbaycan Respublikasında ilk peşə-ixtisas təhsili sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında"Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı. Bakı şəhəri, 23 avqust 1996-cı il.

Yusifov Elxan Qəşəm oğlu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti
Email: elxankamal@mail.ru

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYALARI MÜSTƏQİLLİYİMİZİN VƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİYİMİZİN ƏSAS GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

Bu il qüdrətli dövlət başçısı, müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu olan Ümümmilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümü tamam olur. Zəngin və olduqca çətin həyat yolu keçmiş, öz bacarığı, fitri istedadı, zəhmətsevərliyi ilə hələ gənc yaşlarından yüksək və məsuliyyətli vəzifələrdə işləmiş Ümummilli Lider Heydər Əliyevin fəaliyyətini müxtəlif aspektlərdən araşdırmaq və öyrənmək olar.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasi dövlət xadimi kimi fəaliyyətini 3 dövrə bölmək olar:

1. 1969-1982-ci illərdə Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi olmuşdur.
2. 1982-1993-cü illərdə Sov. İKP Siyasi Bürosunun üzvü seçilən Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Sovetinin sədrinin birinci müavini vəzifəsinə təyin olunmuş və 1987-ci ildə öz ərizəsi ilə istefa vermişdir. Sonrakı fəaliyyətində Heydər Əliyev 1990-cı ilin 20 yanvarında Sovet qoşunlarının Bakıda törətdiyi qanlı faciə, "Dağlıq Qarabağ"da yaranan kəskin münaqişə ilə bağlı SSRİ rəhbərliyinin birtərəfli siyasətinə etiraz edərək 1991-ci ildə Sov. İKP sıralarını tərk etmiş və 1991-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri kimi fəaliyyət göstərmişdir.
3. 1993-2003-cü illərdə Ümummilli Lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olmuşdur.

"Bütün fəaliyyətimdə və həyatımın son dəqiqəsinədək Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini qoruyacağam" ideologiyası ilə yaşayan Ümummilli Lider Heydər Əliyevin həyat yolu, taleyi qlobal siyasətlə bağlıdır. Azərbaycanda, eləcə də Sovetlər Birliyində siyasi və dövlət xadimləri formalaşdıran bir fenomen şəxsiyyət kimi Ümummilli Lider Heydər Əliyev daima elitar siyasi dairələrin diqqət mərkəzində olmuşdur. Məhz bu səbəbdən də Ümummilli Lider Heydər Əliyev tam inamla qeyd edirdi ki, siyasət

çox mürəkkəb bir şeydir. Əgər biz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin fəaliyyətinə siyasi aspektdən yanaşsaq, Heydər Əliyev fenomenini Sovetlər Birliyində siyasətçilər nəslinin Lideri kimi görə bilərik. Onun peşəkar siyasətçi, təcrübəli diplomat kimi fəaliyyəti və yüksək idarəetmə qabiliyyətinə malik olan bir siyasi xadim olaraq Sov. İKP-nın qurultaylarındakı çıxışları, irəli sürdüyü ideyaları və təklifləri həmişə aktuallığını qoruyub saxlamış, ictimai rəy tərəfindən izlənilmiş və yüksək səviyyədə qiymətləndirilmişdir. Daha konkret və yığcam olaraq deyə bilərik ki, Heydər Əliyevin siyasi mövqeyindəki, baxışlarındakı qətiyyət, siyasi proseslərin gedişatını müəyyənləşdirən və ona birbaşa təsir göstərən şəxsi keyfiyyətlərinin cəmləşməsi onu dövrünün liderlərindən fərqləndirmiş, siyasi kontekstdə xüsusi çəkisi olan bir tarixi şəxsiyyət kimi tanıtmışdır.

Əgər biz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin fəaliyyətinə iqtisadi aspektdən yanaşsaq, onda Ulu Öndərin Azərbaycan xalqının qarşısındakı ən böyük xidmətlərindən biri məhz neft strategiyasının hazırlanması və onun reallaşdırılması ilə bağlıdır. Yenicə müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikasının, xüsusilə də onun iqtisadiyyatının formalaşmasında və inkişafında neft strategiyası həlledici rol oynamışdır. Ümummilli Lider Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, biz "Əsrin müqaviləsi"ni imzalamaqla Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarını bərqərar etdik və xalqımızın öz sərvətlərinin tam sahibi olduğunu dünyaya nümayiş etdirə bildik (1, s.8).

Əgər biz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin fəaliyyətinə vətənpərvərlik aspektindən yanaşsaq, etiraf etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasında gənclərimizin elm, təhsil, səhiyyə və s. sahələrdə uğur qazanmasında "həyatım xalqa mənsubdur və bundan sonra həyatımın qalan hissəsini də xalq üçün əsirgəməyəcəyəm" deyən Ulu Öndərin hələ Sovetlər Birliyi dövründə məqsədyönlü olaraq həyata keçirdiyi geniş spektrli proqramlar onun müdrikliyindən və xüsusən də xalqına olan sevgisindən irəli gəlirdi (2, s.17). Məhz bu səbəbdən də Ümummilli Lider Heydər Əliyev həmişə gənclərimizi elmə, təhsil almağa, idmanla məşğul olmağa çağırırdı və qeyd edirdi ki, hər bir azərbaycanlı ali təhsil alsın, bir neçə xarici dil bilsin, dünyanın müxtəlif idman mərkəzlərində, beynəlxalq miqyaslı turnirlərdə böyük nailiyyətlər qazansın.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ideyaları Azərbaycan xalqının milli-ideoloji inkişaf doktrinası olmuş, həmin ideyalar bu gün Azərbaycan Respublikasının daha böyük nailiyyətlərinə təminat verən İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilir. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev hər zaman Azərbaycan xalqı üçün əziz olaraq yaşayacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. İlham Əliyev bu günün və gələcəyin uğur faktorudur. "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı, 2001.
2. Qasımov A. Taleyi tarixə dönən şəxsiyyət. "Təhsil" nəşriyyatı, Bakı, 2004.

Məmmədov Sabir Rüstəm oğlu,
f.ü.f.d., dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Ağcabədi filialı);
Cəfərov Fazil Tatarxan oğlu,
k.t.ü.f.d., dos.v.i.e.,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Ağcabədi filialı),
Email:faziljafarov@yahoo.com

GƏLƏCƏK KADRLARIN HAZIRLIĞI VƏ TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİ

Giriş

Təhsil Qanunvericiliyinə əsasən təhsilin keyfiyyət səviyyəsi ölkədə qəbul olunan dövlət təhsil standartları əsasında beynəlxalq və ümumavropa təhsil sisteminin prinsiplərinə uyğunlaşdırılaraq təhsil pillələri üzrə müvafiq keyfiyyət göstəriciləri sisteminə uyğun olaraq müəyyən edilir. Qanunda qeyd edilən müvafiq keyfiyyət göstəriciləri sisteminə isə nə az, nə çox təhsil proqramları, abituriyentlərin hazırlıq səviyyəsi, mad di-texniki baza,infrastruktur, informasiya resursları, təhsilverənlərin peşəkarlığı və elmi-pedaqoji səviyyəsi, mütərəqqi tədris texnologiyaları və s. daxildir [3,4].

Adətən, ümumtəhsil məktəbinin fəaliyyəti onun məzunlarının təhsil nailiyyətləri ilə, başqa sözlə neçə şagirdin ali məktəbə daxil olması, neçəsinin yüksək bal toplaması, medal qazanması, müxtəlif olimpiada qalibi olması, təqaüdlə rəğbətləndirilməsi, bir sözlə bilik nümayişi ilə qiymətləndirilərdi. Yəni meyar qismində sadalanan keyfiyyətlər nəzərə alınırdı. İndi də belədir. Baxmayaraq ki, ümumtəhsil məktəbinin vəzifəsi təkcə təhsil alanların zəruri biliklərə və həyati bacarıqlarla yiyələnməsini təmin etmək deyil, eyni zamanda milli-mənəvı və ümumbəşəri dəyərlərə malik sağlam əqidəli, vətənpərvər, müasir dünyagörüşlü şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin etməkdən ibarətdir [1,2].

Təhlil və müzakirə

Təhsil sahəsində genişmiqyaslı islahatlar həyata keçirilir. Hərçənd təhsil elə bir sahədir ki, burada dəyişikliklərə qiymət vermək üçün bu müddət kifayət etmir, ancaq dəyişən keyfiyyəti fərq etməmək də mümkün deyil. Prezident İlham Əliyev də öz çıxışlarında bu məqamı xüsusi vurğulayır ki, təhsil sahəsində aparılan köklü islahatlar səmərə verir, təhsilin keyfiyyəti artır.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin elm və təhsil siyasətinin prioritetlərindən biri də hər iki sahənin idarə edilməsinə yeni yanaşmanın olmasıdır. Belə ki, əgər güclü təhsil sistemi gələcəyin elmi tədqiqatçılarının hazırlanmasına xidmət edirsə, elmi araşdırmalar da, öz növbəsində, ölkənin ayrı-ayrı sahələrinin müasir tələbata və qabaqcıl təcrübəyə uyğun inkişafını təmin etməlidir [5,7].

Heydər Əliyevin bir dövlət və siyasi xadim kimi ölkə, milli iqtisadiyyat, eləcə də onun ayrı-ayrı sahələri qarşısında duran problemlərə kompleks şəkildə yanaşması bu gün əldə edilən ciddi uğurların əsas təkanvericisidir. Məhz bu yanaşmanın nəticəsidir ki, sosial-iqtisadi və siyasi istiqamətlərdə qazanılmış müvəffəqiyyətlər biri-birinə tə-

kan verməklə, vahid bir prosesə çevrilir. Eyni zamanda, əsas uğurlardan biri də ondan ibarətdir ki, həyata keçirilən islahatlar içərisində elmin inkişafı prioritet kimi qəbul edilir və həyata keçirilən bütün islahatlar elmi cəhətdən əsaslandırılır. Bu baxımdan qanunların və digər normativ sənədlərin qəbul edilməsində, dövlət proqramlarının hazırlanmasında və s. elm adamlarının yaxından iştirak etməsi, müvafiq mütəxəssislərin iştirakı ilə geniş müzakirələrin aparılması xüsusi qeyd olunmalıdır [4,6].

Yekun

Təhsil sistemi gənc nəsli gələcək rəqəmsal texnologiyalar dövrünə hazırlamaq üçün onlara məktəb yaşından rəqəmsal səriştələrin aşılanmasına diqqət yetirməli, indikindən əsaslı şəkildə fərqlənən yeni bacarıqlar, ixtisaslar və peşələr verməlidir. İnsanların yüksək keyfiyyətli təhsil almaq imkanları genişləndirilməli, kadr hazırlığı əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşmalıdır, peşə hazırlığı sisteminin inkişaf etdirilməsi tədbirləri çərçivəsində beynəlxalq sertifikatlara uyğun mütəxəssislər hazırlanmalıdır. Güclü təhsil hesabına yüksək peşə bacarıqlarına malik insan kapitalı yaratmaq üçün ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq səviyyədə keyfiyyət baxımından rəqabətədavamlığı təmin olunmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasov Ə. Yeni kurikulumların səciyyəvi xüsusiyyətləri. “Kurikulum” jurnalı, 2008.
2. Mərdanov M.C. «Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah». Bakı, Təhsil, 2006.
3. M.Mərdənov, Ə.Quliyev - Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı: “Təhsil”, 2002.
4. M.Mərdanov. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində islahatların yeni mərhələsi: nailiyyətlər, perspektiv vəzifələr, Kurikulum jurnalı, №1 səh 5-15.
5. Quliyeva S. «Keyfiyyətin idarə olunmasının prinsipi və onun əsas istiqamətləri» Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, №2, səh 14-19, 2008.
6. www.google.az
7. www.edu.az.

Cəfərova Məhsəti Sabir qızı,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,
Email: ceferovamehseti@mail.ru

TƏFƏKKÜR FƏALİYYƏTİ VƏ MƏDƏNİYYƏT

Müxtəlif xalqların elitar mədəniyyətlərinin kütləvi mədəniyyətə çevrilməsi proseslərindəki fərqlilik bilavasitə insanların idrakının imkanlarından asılıdır. Bu prosesdə təfəkkürün mühüm rolu vardır. İnsanlar fəaliyyət prosesində hadisələrin mahiyyət və məzmununu dərk etmək, cisim və hadisələr arasında olan ümumi, xüsusi və zəruri əla-

qələri təhlil etməyi, araşdırmağı, müəyyən nəticə çıxarmağı və bu nəticəyə uyğun yeni fəaliyyət mexanizmini təyin etməyi məhz təfəkkür vasitəsilə həyata keçirir. Təfəkkür prosesləri digər sahələrlə bərabər elitar və kütləvi mədəniyyətlərdə də cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təfəkkür cisim və hadisələrin mahiyyətinin, əlaqə və asılılıqların insan şüurunda ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət olan idrak prosesidir [1, s.284]. Maddi mədəniyyətin dərk edilməsi bilavasitə duyğu və qavrayışdan başlanır. İdrakın dərketmə ilə bağlı bu ilkin mərhələsində mövcud cisim və hadisələrin əlaqə və asılılıqlarının mahiyyəti əks olunmur. Hissi idrak mərhələsində şüurda xarici təsir vasitəsilə fərdi səciyyə daşıyan obrazlarla bağlı məlumat həmişə düzgün olmur. Bu prosesdə hissi idrak materiallarına söykənən təfəkkür müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Elitar və kütləvi mədəniyyətlərdə də fərd qanunauyğun əlaqələri ayırd edərək varlığı ümumiləşmiş halda dərk edir. Məhz təfəkkür sayəsində elitar və kütləvi mədəniyyətlərdəki mövcud gerçəklik tam mənimsənilir. Qeyd olunmalıdır ki, təfəkkür vasitəsilə həm elitar, həm də kütləvi mədəniyyətlərin məzmununda qavranılmayan məqamlar da dərk olunur [1, s.284]. Əgər duyğu və qavrayış mədəniyyət proseslərinin real inikasıdırsa, təfəkkür mədəniyyətin təşəkkül tapdığı və inkişaf etdiyi mühitin və gerçəkliyin vasitəli (kommunikativ), yəni əlaqəli inikasıdır.

Hissi idrakın formaları duyğu, qavrayış və təsəvvür mövcud hadisələrin mahiyyət və məzmununun dərkinin ən ilkin və sadə formasıdır. Məlum olduğu kimi, əyani-əməli, əyani-obrazlı, texniki, əməli, mücərrəd, bədii, məntiqi, dialektik və digər təfəkkür növləri mövcuddur. Beynin ən yüksək məhsulu olan təfəkkür insan üçün ən birinci xarakterik xüsusiyyətdir. İnsan öz təfəkkürü vasitəsilə müqayisələr aparır, hadisələri qiymətləndirir, dəyərləndirir, nizamlayır və s. [5, s. 192].

İnsanlar zaman keçdikcə elmi proseslərin yeni xüsusiyyətlərini, əlaqə və qanunauyğunluqlarını öyrənirlər. Əldə olunan elmi məlumatlar və müqayisələrdən sonra ümumiləşdirilir və bu ümumiləşmiş nəticə nəzəriyyəyə çevrilir. Sonrakı idraki proseslərin gedişində bu nəzəriyyə daha ətraflı araşdırılır və yeniləşdirilir. Beləliklə, bəşəriyyətdə baş verən hadisələr dolğun və əhatəli mənimsənilir.

Zaman-zaman idraki fəaliyyətlərin yeniləşdirilməsi nəticəsində elmi yeniliklər baş verir və bütövlükdə bu proses qarşısıalınmazdır. Yəni biliklər sistemi kimi elm yeni formalaşma quruluşuna malik olduqca onu öyrənən, tədqiq edən xüsusi nəzəriyyə sahələri də yaranır. Belə epistemologiyalar idrak nəzəriyyəsinin tərkib hissəsidir.

Elmin cəmiyyətdəki rolu mühümdür. Elmin mədəni dünyagörüşü ilə sıx bağlılığı, eyni zamanda aktiv yaradıcı qüvvə kimi özünü təsdiq etməsi funksiyaları müxtəlif tarixi dövrlərdə eyni rol oynamamışdır. Hər tarixi dövrdə özünəməxsus funksiya ön plana çıxmışdır. Məsələn, XVIII əsrdə elm müstəqil sosial institut kimi formalaşmağa başladığından, mədəni dünyagörüşü funksiyası ön planda olmuşdur. Bunun nəticəsində dinin uzun illər insanların dünyagörüşündəki inhisarına elm son qoydu və elmi dünyagörüşünün daha da yayılması prosesi baş verdi [3, s. 247-248].

Beləliklə, bizi əhatə edən aləm elm vasitəsilə araşdırılırsa, təhlil edilirsə, sistemləşdirilərək ümumiləşdirilirsə, məntiqi baxımdan əldə edilən elmi nəticələr, mükəmməllik əsasında təşəkkül tapan, inkişaf etdirilən nəzəriyyə və təlimlər, qarşılıqlı əlaqəliliklər, qanunauyğunluqlar, qanunlar və kateqoriyaların mahiyyəti, məzmununda elmi təfəkkür özünü təsdiq edir [4, s. 311].

İdraki proseslərdə elmiliklə yaradıcılıq vəhdətdədir. Bu vəhdət elitar və kütləvi

mədəniyyətdə daha qabarıq formada özünü biruzə verir. İnsan təfəkkürü təbiətinə görə elmilikdən başqa, yaradıcı xarakterə də malikdir. Elitar yaradıcılıqda əldə olunan fərdi təfəkkürün elmi və yaradıcı nəticələri kütləvi mədəniyyətdə bəşəriyyətin məhsuluna çevrilir. Yeni elmi-yaradıcı xüsusiyyətlər zaman-zaman mərhələli şəkildə, ardıcıllıqla cəmiyyət tərəfindən qəbul edilir, mənimsənilir və tətbiq olunur. Bu zaman mədəniyyətdəki problemlər və vəzifələrin həllində ənənəvi üsullarla bərabər qeyri-standart yollardan da istifadə olunur. Beləliklə, tarix boyu köhnə yaradıcılıq proseslərinin mənbəyində yeni yaradıcılıq prosesi fasiləsiz istiqamətli xarakter alır və getdikcə genişlənir. Elitar mədəniyyətdə "əvvəlki"nin hazırlanması istiqamətində təsəvvürlərin yaranması həm tarixi, həm də mütləq xarakter daşıyır. Çünki tarixi dövrlərdə digər sahələrdə olduğu kimi, elitar mədəniyyətdə də yenilik məhz fərdlərin elmi təfəkkürlərinin məhsulu kimi təşəkkül edir. Müəyyən tarixi dövrdən sonra bu bəşər mədəniyyətinə çevrilir [2, s. 48]. Lakin qeyd edək ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə bu proses sürətliliyi və ləng baş verməsi ilə fərqlənmişdir. *"Orta əsrlər də daxil olmaqla sonrakı tarixi dövrlərdə fərdi elmi və yaradıcı təfəkkürün inkişafı öz sürətli xarakterliliyi ilə fərqlənmişdir"* [2, s. 48].

İnsan məqsədyönlü idraki fəaliyyətinin "məhsul"u sayılan elmi, bədii-yaradıcı təfəkkür vasitəsilə elitar və kütləvi mədəniyyətlərin yaradıcısı, təkmilləşdiricisi, daşıyıcısı, ötürücüsü kimi çox geniş sosial kontekstdə özünüqiymətləndirməyə nail olur. Təbiidir ki, bu prosesin birinci mərhələsi – başlanğıcı əvvəlki mədəniyyətin qavranılması, müvafiq təsir gücünə malik hadisələrin yaşa, dünyagörüşə uyğun qəbulu, özününküləşdirməsi ilə başlayır. Bu zaman elmi təfəkkürün gücü imkan verirsə, maddi və ya mənəvi mədəniyyət nümunəsi, bədii sənətkarlıq əsəri ilə üzbəüz dayandıqda, yaxud dinləmə prosesində:

- insan müvafiq olaraq aktiv və ya passiv qavrama prosesini yaşayır;
- aktiv qavramada olan insan dəyərləri lazımınca qiymətləndirmə bacarığına malik olur;
- lazım olan materialların idraki seçimi yerinə yetirilir;
- qavrama prosesində müvafiq müqayisə etmələr həyata keçirilir;
- mənəvi zənginləşmə baş verir.

Beləliklə, elitar mədəniyyət bu və ya digər dərəcədə insana təsir edir, onun mənəvi dünyasında müvafiq dəyişikliyə səbəb olur. Bu prosesdə zənginləşmənin təsir gücü qavranılan mədəniyyət nümunəsindən asılı olur. Beləliklə, maddi və mənəvi mədəniyyət nümunəsinin təsir gücü ilə qavrayan arasında qarşılıqlı əlaqəlilik baş verir. Ziddiyyətlilik yaradan bu əlaqəlilik nəticəsində keçmiş təfəkkür "nümunəsi" ilə yeni təfəkkür "məhsulu" arasında münasibət yaranır və "köhnə"nin mənbəyində "yeni" zənginləşir. Eyni zamanda elmi təfəkkürlə bədii təfəkkür arasında qarşılıqlı əlaqəlilik yaranır. Beləliklə, yaradılan hər əşya, nümunə insan üçündür, yəni insan insan üçün yaradır. Əgər insan üçün yaradılmışdırsa, çoxkeyfiyyətliliyi ilə seçilməlidir. Çoxkeyfiyyətlilik isə çoxfunksional mahiyyəti ilə fərqlənir. Bu zaman elitar mədəniyyətin kütləvi mədəniyyətə keçməsindən sonra cəmiyyətdə çoxfunksionallıq artır və yaxud azalır.

Çoxkeyfiyyətlilik cəmiyyətin mənəvi həyat sahəsinə də aid olduğundan belə mədəniyyət haqqında elmi ideyalar toplanılır, dərk etmənin dərinləşməsinin mərhələsinə çevrilir.

Beləliklə, elitar və kütləvi elmi yaradıcı təfəkkürlərin qarşılıqlı münasibətlərinin

nəticəsi olaraq fəallığı ilə fərqlənən, cəmiyyətin inkişafında özünü təsdiq edən insanın yaradıcılıq xüsusiyyətləri aşkarlanır, sonrakı bütün mərhələlərdə mövcudluğunu göstərir [6, s. 250-251].

İnsan öz mədəni tələbatlarını ödəmək üçün özünün təfəkkür gücü daxilində özünüinkişafa məruz qalır. O, öz elmi və bədii təfəkkür gücü daxilində mühitə baxışlarını tənzimləyir, dəyərləri qiymətləndirir, özü üçün çox zəruri saydığı mənəvi, bədii-yaradıcı prinsiplərinə uyğun idraki fəaliyyətdə olur. Bunun nəticəsində də mərhələ-mərhələ insanda inkişaf prosesi baş verir. Bu inkişaf əvvəlcə elitar yaradıcı kimi və yaxud elitar mədəniyyətin məqsədyönlü qavrayıcısı, sonralar isə kütləvi mədəniyyətin təsirinə məruz qalmış insan formasında özünü göstərir.

Ümumiyyətlə, elitar mədəniyyətdə fərdlə, insanla elmi, bədii-yaradıcı əlaqə, kütləvi mədəniyyətdə isə cəmiyyətlə mədəniyyət arasında unikal qarşılıqlı əlaqəlilik baş verir. Bu prosesdə elitar mədəniyyət yaradıcı insanın mahiyyətini əks etdirir. Elmi-bədii yaradıcılığın gücü elitar yaradıcılığın gücü ilə düz mütənasiblik təşkil edir. Yəni insan təfəkkürünün elmi, bədii-yaradıcı gücü əhatəlidirsə, münasib olaraq qavramanın gücü də ona uyğun olacaqdır. Həmçinin qavramanın məzmun dairəsi elmi və bədii baxımdan əhatəli olarsa, qavranılan mədəniyyət materiallarının dəyərləndirilməsi, qorunması, gələcək nəsillərə ötürülməsi prosesləri də münasib olacaqdır. Məhz təfəkkürün sonrakı mərhələli prosesləri bilavasitə qavramanın gücündən asılıdır. Buna görə də elmi və bədii təfəkkürün inkişafı zamanda və məkanda baş verən hadisələrlə, məkan tərəfindən yaradılan imkanla bilavasitə sıx bağlıdır. Bu da yaradıcı insanın cəmiyyətdəki mövqeyinin, beləliklə də insan tərəfindən yaradılan elitar və kütləvi mədəniyyətlərin cəmiyyətlə sıx əlaqəsinin təzahürüdür.

Elitar və kütləvi mədəniyyətlərdə davranış nümunələrinin təbliğinin təfəkkür fəaliyyəti ilə sıx əlaqəliliyi mövcuddur. Tarixi dövrdən asılı olmayaraq qavrama prosesi mədəniyyət nümunəsinə münasibəti təyin edir. Burada maddi və mənəvi münasibətlər fərqlilik təşkil edir. Elitar idrakın fəaliyyəti nəticəsində yaradılmış maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinin qavranılması, dərki, sonra isə ona münasibət bəsləməsi mərhələləri baş verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar Çap, 2002 287 s.
2. Cəfərova M.S. Mədəniyyətin inkişafında yaradıcı elitanın rolu // - Bakı: Avrasiya Universiteti, Sivilizasiya (elmi-nəzəri jurnal). –2021, cild 10, №2(47), - 187 s, s.47-54.
3. Hacıyev Z. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Turan evi, 2012, 488 s.
4. Hüseynov İ., Əmirxanov S.A. İctimaiyyətlə əlaqələr. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Bakı Biznes Universiteti, 2017, 480 s.
5. Nəzərova A. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 316 s.
6. F.Q.Vahidov, T.B.Ağayev, M.Ə.Teymurlu və b. – Sosiologiya. Dərslik. Bakı: Təknur MMC, 2005, 295 s.

Şəfiyev Üzeyir, dosent,
Bakı Dövlət Universitetinin
“Sosial iş” kafedrasının müdiri

HEÇ KƏSİ KƏNARDA QOYMAMAQ 2023-2026-cı İLLƏR ÜÇÜN DÖVLƏT PROQRAMININ ƏSAS HƏDƏFİ

Dövlətlərin qüdrətini şərtləndirən amillərdən biri yüksək rifah cəmiyyətinə nail olmasıdır. Mühüm strateji hədəflərə istiqamət götürən dövlətlər bəşəri ləyaqətin təsisatlı təminatçısı olan sosial rifah dövləti modelini əbədi bəşəri meyl kimi qiymətləndirərək davamlı inkişaf məqsədlərinə doğru fasiləsiz olaraq irəliləyirlər. Cəmiyyətin sosial rifah səviyyəsi davamlı iqtisadi əsaslardan asılı olub makroiqtisadi sabitlik şəraitində mümkündür. Bu da öz növbəsində sosial-siyasi sabitlik, dövlətin daxili və xarici təhlükəsizlik imunitetindən asılıdr. Bununla yanaşı, hüquqi təminatlar və tənzimləmə olmadan sosial rifah dövləti sadəcə mümkünsüzdür. Sosial dövlətə məxsus bütün əsas əlamətlər, o cümlədən sosial sahədə mükəmməl qanunvericiliyin olması, dövlət tərəfindən müxtəlif sosialyönümlü proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi, dövlətin vətəndaşlar qarşısında sosial məsuliyyəti, dövlət tərəfindən hər bir vətəndaşın sosial müdafiəsinin təmin olunması və layiqli həyat şəraitinin yaradılması üçün hər kəsə bərabər imkanlar yaradılması, ölkənin iqtisadi inkişafının yüksək səviyyədə olması və s. müasir Azərbaycan dövlətinin götürdüyü kursda əsas prioritetlərdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev 2013-cü ildə Azərbaycanın sosial xarakterli dövlət olduğunu bəyan edərək bildirmişdir: “…Mən dəfələrlə qeyd etmişəm, bir daha demək istəyirəm ki, Azərbaycan dövləti sosial dövlətdir. Siyasətimizin mərkəzində Azərbaycan vətəndaşı dayanır». Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramları”nın icrasına həsr olunmuş 5 fevral 2014-cü il tarixli konfransda dediyi: “Xalqın birinci xidmətçisi mənəm və bütün dövlət məmurları belə işləməlidir” fikir ölkə rəhbərinin sosial rifah dövləti quruculuğunda prinsipiallığını, siyasi iradəsini, qətiyyətini nümayiş etdirməklə yanaşı, hər bir dövlət qulluqçusunun sosial məsuliyyətini daha da artırır. Əhalinin məşğulluğu, sosial müdafiə və təminat sahələrində vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, şəffaflığın artırılması, innovativ həllərin tətbiqi və elektron xidmətlərə keçidin sürətləndirilməsi, habelə süründürməçilik hallarının qarşısının alınması və vətəndaş məmnunluğunun artırılması məqsədi ilə, Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində “DOST” publik hüquqi şəxs yaradılması haqqında 9 avqust 2018-ci ildə Fərman imzalamışdır. Bu Fərman da vətəndaşlara xidmətin çox mühüm göstəricilərindən biridir. Azərbaycanda ölkə başçısı meqasosial layihələrin təşəbbüskarı, icraçısı kimi təkcə dövlət tərəfindən deyil, qeyri dövlət sektorunun sosial layihələrin həyata keçirilməsində daha fəal iştirakını məqsədəuyğun hesab edir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev məcburi köçkünlər üçün salınmış “Qobu Park” yaşayış kompleksinin açılışında çıxışı zamanı xeyriyyəçilik, filantrop fəaliyyət və sosial işlə bağlı son dərəcə əhəmiyyətli çağırış etmişdir:“... İmkanı olan şirkətlər ehtiyac içində yaşayanlar üçün gərək şərait yaratsın. Bu gözəl təşəbbüs əminəm ki, Azərbaycanda geniş vüsət alacaq”.

Respublikamız Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü olan dövlətlərin 2015-ci ilin

25-27 sentyabr tarixlərində keçirilən Dayanıqlı İnkişaf Sammitində 2016–2030-cu illər üçün təsdiqlənmiş Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə qoşulub. Qarşıya qoyulan hədəflər dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərini əhatə etməklə, Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə əsaslanır və növbəti inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin 6 oktyabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə "Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik"dən irəli gələn öhdəliklərlə bağlı dövlət orqanlarının üzərinə düşən vəzifələrin icrasının əlaqələndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası yaradılmışdır. 6.12. 2016-cı il tarixli fərmanla "Azərbaycan Respublikasının Milli İqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi" təsdiq edilmişdir. Milli iqtisadiyyatımızın əsas 11 istiqaməti üzrə inkişaf xəttini müəyyən edən bu proqramda birmənalı şəkildə nəzərdə tutulur ki, Azərbaycan 2025-ci ildən sonrakı dövrdə sosial rifah dövlətinə çevriləcəkdir. Ölkəmiz inkişaf etdikcə sosial müdafiə, sosial təminat sahəsində daha innovativ sosial xidmətlər zərurəti yaranır. Azərbaycan Respublikasının ratifikasiya etdiyi bir sıra beynəlxalq sənədlərin və milli qanunvericiliyin müvafiq müddəalarında mütərəqqi sosial xidmət sisteminin yaradılması, sosial xidmətlərin daim yenilənən müasir tələblərə uyğunlaşdırılması kimi əhəmiyyətli məsələlərin həlli istiqamətində növbəti addımlar atılmaqdadır. Elə bu məqsədlə növbəti mərhələdə sosial xidmət sisteminin təkmilləşdirilməsi və daha da gücləndirilməsi istiqamətində dövlət siyasətini müəyyən edən "Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair 2023–2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı" hazırlanmış və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2023-cü il 28 avqust tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Dövlət Proqramı Azərbaycan Respublikasının sosial xidmət sisteminin, o cümlədən qanunvericiliyin və institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və sosial xidmətlərin təminatı üçün zəruri şəraitin yaradılması üzrə dövlət siyasətinin əsaslarını müəyyən edir. Dövlət Proqramında əhalinin bütün həssas qruplarına göstəriləcək sosial xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətinin artırılması, xidmətlərə əlçatanlığın təmin edilməsi və sosial səmərəlilik prinsiplərinin gerçəkləşdirilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi hədəf kimi nəzərdə tutulmuşdur. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, 2015-ci ilin sentyabr ayında keçirilmiş BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Sammitində Azərbaycanın da iştirak etdiyi BMT-nin üzvü olan dövlətlər tərəfindən "2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik" qəbul edilmiş, Gündəlikdə irəli sürülən Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olmaq üçün bütün imkanları səfərbər etməklə, "heç kəsi kənarda qoymamaq" prinsipinə əsaslanaraq insan həyatının və fəaliyyətinin bütün istiqamətlərində, o cümlədən yoxsulluğun azaldılması və sosial təminat sahəsində mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması üçün birgə səylərin göstərilməsi barədə razılıq əldə edilmişdir. Çətin həyat şəraitində yaşayan şəxslərə sosial xidmət göstərilməsi sahəsində dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarının müəyyən olunması və bu sahədə yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə qəbul edilmiş "Sosial xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun icra mexanizmlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı müvafiq normativ hüquqi aktlar ("Evdə (səyyar) sosial xidmətin göstərilməsi Qaydası", "Çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) dövlət sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirilməsi Qaydası", "Dövlət sosial xidmət müəssisələrində və evlərdə qismən ödənişli və tam ödənişli şərtlərlə sosial xidmətin göstərilməsi Qaydası" və s.) qəbul edilmişdir. Ancaq bununla yanaşı, bu gün həllini gözləyən əsas

məsələlərdən biri də sosial xidmət siyasətini həyata keçirilməsində kadrların fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsidir. Bu xüsusda sosial işçilərin fəaliyyətini tənzimləyən qanun layihəsinin hazırlanması həllini gözləyən məsələlərdəndir. Çox yaxşı olardı ki, digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da sosial işçilərin fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılmasının qanunvericilik əsaları yaradılsın. Bu sosial xidmət sahəsində makro, mezo və mikro səviyyədə sosial işçilərin fəaliyyəti üçün geniş imkanları açmış olardı. Bütövlükdə, Sosial xidmət haqqında qanunun təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Təqdim olunan proqramda əslində bu qəbildən olan problemlərin həllinə imkan verən çağırışlar və məqsədlər vardır. Proqramın risklər, çətinliklər və əsaslandırma hissəsində bizim zəruri hesab edərək burada irəli sürdüyümüz məsləyə aydın bir işarə vardır. Belə ki, Proqramda qeyd edilir ki, "Sosial işin idarə edilməsi" sisteminin tətbiqinin Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktları və digər aidiyyəti tələblər nəzərə alınmaqla tətbiqində çətinliklər yarana bilər". Belə bir qanunvericilik bazasının olmaması sosial işçilərin fəaliyyət imkanlarını məhdudlaşdırır, onların əmək bazarına inteqrasiyasına və deməli, sosial xidmət sektoruna töhfə imkanlarına çətinliklər yaradır. Digər mühüm məsələ dinamik, sosial ədalətə əsaslanan, inkluziv cəmiyyətə tam nail olmaqdır, hansı ki, bu Dövlət Proqramında əsas hədəflərdən biri kimi qeyd edilir. Ötən əsrin sonlarında Azərbaycan mürəkkəb tarixi dövr yaşasa da, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında böyük təkamül yolunu inamla keçərək sabit, təhlükəsiz və müasir həyat səviyyəsini təmin etmiş ölkə kimi özünü göstərdi. Yaranmış yeni reallıqda tarixi qələbə nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiyası Azərbaycanın inkişafına böyük təkan verəcəyi də şübhəsizdir. Uğurlu sosial-iqtisadi və siyasi nailiyyətlər, milli və multikultural dəyərlər qarşıdakı illərdə Azərbaycanın qüdrətinin daha da artacağına əminlik yaradır. Bu imkanlar 2030-cu ilə qədər olan mərhələdə Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin möhkəmləndirilməsinə və müasir həyat standartlarına əsaslanan yüksək sosial rifah cəmiyyətinə malik qüdrətli dövlətə çevrilməsinə zəmanət verir. Növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair aşağıdakı beş Milli Prioritet reallaşdırılacaqdır:

1. Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
4. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
5. Təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi.

Qeyd edilən Milli Prioritetlər, eyni zamanda, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik"dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Davamlı, yüksək iqtisadi artım dinamik və inklüziv cəmiyyətin formalaşmasına xidmət etməlidir. Bununla da hər bir vətəndaş öz həyatında bu inkişafı hiss edəcək, inkişafdan hər bir vətəndaşın bəhrələnməsi mümkün olacaq, beləliklə də yüksək və ədalətli sosial təminat, inklüziv cəmiyyətə nail olmaq mümkün olacaqdır. Dövlət Proqramında Beynəlxalq Əmək Təşkilatının "Sosial təminatın minimum normaları haqqında" 102 saylı Konvensiyasının və ya onun ayrı-ayrı fəsillərinin ratifikasiya edilməsinin mümkünlüyünə dair yekun hesabat hazırlanaraq aidiyyəti üzrə təqdim ediləcəyi ilə bağlı məqamlar da özünə yer almışdır. Dövlət Proqramında Sosial təminat sisteminin daha ef-

fektiv və ədalətli olması hesabına aşağıgəlirli və yoxsulluğa həssas təbəqənin, əlilliyi olan şəxslərin, o cümlədən sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşadək uşaqların sosial müdafiəsi və sosial təminatı gücləndirilməsi məsələsi də əsas məqamlardan biri kimi qeyd edilir. Əlilliyi olan şəxslər, o cümlədən sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşadək uşaqlar üçün tələb olunan sosial reabilitasiya infrastrukturu əlçatan olmalı, bu şəxslərin məşğulluğuna dəstək proqramları genişləndirilməli, sosial təminatı gücləndirilməlidir. Aydın həqiqətdir ki, dünyada artan rəqabətə davam gətirə bilmək üçün iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafı müasir və güclü təhsilə arxalanmalıdır. Qeyd edildiyi kimi, məhz təhsil vasitəsilə insan kapitalının milli sərvətdə iştirak payı davamlı şəkildə artırılmalıdır. Bu strateji dövrdə kompetensiya, sosial vərdişlər və bacarıqların harmoniyada inkişafına əsaslanan təhsil yeni çağrışlardandır. Proqramda həmçinin, ünvanlılığının və keyfiyyətli xidmətlərə əlçatanlığın təmin edilməsi və əhalinin göstərilən xidmətlərdən məmnunluq səviyyəsinin artması, bu sahədə dövlət-özəl tərəfdaşlığının genişləndirilməsi, elektron xidmətlərin təkmilləşməsi və yeni e-xidmətlərin tətbiqi və s. Kimi hədəflər hərtərəfli əhatə edilir. Bildiyimiz kimi peşə və kvalifikasiya standartı işçinin yerinə yetirməli olduğu işin məzmununa və əmək şəraitinə qoyulan minimum tələblərin məcmusudur və əmək bazarının tələblərinə uyğun kadr hazırlığının təşkilində, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin artırılmasında və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasında baza rolunu oynayır. Dövlət Proqramının əsas hədəflərindən biri də sosial xidmət sahəsində rəqabətqabiliyyətli kadr potensialının inkişafıdır. Bunun üçün də “Sosial işçi”, “Sosial xidmətçi”, “Sosial pedaqoq” və “Sosial iş üzrə mütəxəssis-psixoloq” peşələri üçün peşə və kvalifikasiya standartları da hazırlanaraq təsdiq ediləcəyinin zəruri olduğu bildirilir. Çətin həyat şəraitində olan və ya çətin həyat şəraitinə düşmə riski olan şəxslərlə (ailələrlə) sosial işin aparılması zamanı tətbiq olunan “Sosial işin idarə edilməsi” (“Keys menecment”) sistemi ilə bağlı sosial işçilərin hazırlığının təşkili də Proqramda xüsusi vurğulanır və bu məqsədlə beynəlxalq təcrübənin, innovativ texnoloji həllərin öyrənilməsi məqsədilə 200 sosial işçi üçün “Sosial işin idarə edilməsi” sisteminin aparılması ilə bağlı təlim keçiriləcəyi qeyd olunur. Eyni zamanda burada “Sosial işin idarə edilməsi” sisteminin elektron versiyasının yaradılması, çətin həyat şəraitində olan və ya çətin həyat şəraitinə düşmə riski olan şəxslərlə (ailələrlə) sosial işin bu sistem vasitəsilə aparılmasının təmin edilməsi də təxirəsalınmaz tədbirlərdən biri kimi vurğulanır. Qeyd olunur ki, Dövlət Proqramının reallaşdırılması ilə sosial xidmət sahəsində intellektual potensiala və mütəxəssislərin təhsil səviyyəsinə olan tələb dəyişdiyi üçün profil üzrə ali təhsilli sosial işçilərə ehtiyac yaranacaqdır. Bu məqsədlə, müvafiq sahədə fəaliyyət göstərən ixtisaslı kadrların hazırlığı üzrə təhsil proqramlarının təkmilləşdirilməsinə, kadr hazırlığı üzrə müasir innovativ texnologiyalardan geniş istifadənin təmin edilməsinə zərurət vardır. Elm və Təhsil Nazirliyi, eləcə də sosial işçi və sosial xidmətçi kadr hazırlığını həyata keçirən təhsil müəssisələrinin də üzərinə Proqramdan irəli gələn ciddi vəzifələr düşür. Bu ilk növbədə sosial xidmət sahəsində rəqabətqabiliyyətli kadr potensialının inkişafı üçün yeni peşə və kvalifikasiya standartlarının hazırlanmasında yaxından iştirak etmək, sosial xidmət sahəsində yüksəkixtisaslı və peşəkar kadr hazırlığının həyata keçirilməsi məqsədilə ali təhsil müəssisələrində mövcud təhsil proqramlarının təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Sosial işçi hazırlığı ilə məşğul olan ali təhsil müəssisələri bu ixtisas üzrə qabaqcıl ölkələrin təhsil təcrübələri ilə tanış olmaq üçün sahə mütəxəssislərinin təkmil-

ləşdirmə proqramları tətbiq etməli, mütəxəssislərin elmi-təcrübi ezamiyyələrini artırmalıdır. Eyni zamanda, sosail xidmət sektoru ilə sosial iş təhsilinin inteqrasiyasını gücləndirməlidirlər. Bu istiqamətdə artıq xeyli yol qət edilmiş və öz səmərəli nəticələrini göstərməkdədir. Bunu biz Bakı Dövlət Univerisitetinin sosial iş ixtisası üzrə mütəxəssis hazırlığında görə bilərik. BDU sosial iş və sosial xidmət istiqamətində sosial xidmət sektoru ilə, müvafiq nazirliklərlə sıx əlaqələr qurmuş (tələbələr təcrübəni həmin qurumlarda keçir), "Sosial işin idarə edilməsi" ("Keys menecment") fənnini artıq bir neçə ildir ki, tədris proqramın daxil etmiş, bu sahə üzrə müvafiq nazirlik və qurumlarda çalışan təcrübəli mütəxəssislərin mütəmadi ustad dərslərini təşkil edir (BDU sosial iş kafedrası adlı facebook səhifəsində universitetdə sosial iş tədrisi istiqamətində görülən işlərlə tanış olmaq olar). Biz inanırıq ki, bu Proqramın qəbulu ilə "Sosial işçi", "Sosial xidmətçi", "Sosial pedaqoq" və "Sosial iş üzrə mütəxəssis-psixoloq" peşələri üçün peşə və kvalifikasiya standartları daha da təkmilləşdirilərək təsdiq ediləcək, çətin həyat şəraitində olan şəxslərə sosial xidmətin göstərilməsi və sosial işin təşkili məqsədilə təhsil proqramları daha yeni tələbləri nəzərə alacaq, beləliklə də sosial xidmət sahəsində yeni çağırışlara cavab verən kadr potensialı artacaqdır. Yeri gəlmişkən, Sosial İş Məktəbləri Beynəlxalq Assosiasiyasının (İnternational Association of Social Work Schools) prezidenti Annamaria Kampanini BDU-nun Sosial iş kafedrasında olub, tədris proqramları ilə yaxından tanış olub, tələbə, müəllim heyətilə görüşüb, Universitetdə sosial işin tədrisinin vəziyyətini qənaətbəxş qiymətləndirmişdir və BDU-nun Sosial iş kafedrası həmin qurumun üzvü olmuşdur. Yeni Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlər sosial xidmətlər sisteminin əhatə etdiyi bütün sosiohəssas kateqoriyalara aid insanlara və qruplara yönəlibdir. Dövlət Proqramı ölkəmizdə sosial xidmətlər sistemində yeni inkişaf mərhələsinə keçidi şərtləndirir. 2026-cı ilin sonunadək hamı üçün bərabər iştirak imkanını təmin edən sosial xidmətlər sisteminin və bu sahədə ixtisaslı kadr potensialının formalaşması, sosial xidmətlərin əhatəsinin genişlənməsi, ünvanlılığının və keyfiyyətli xidmətlərə əlçatanlığın təmin edilməsi və əhalinin göstərilən xidmətlərdən məmnunluq səviyyəsinin artması yeni Dövlət Proqramının əsas hədəf göstəriciləridir. Göründüyü kimi, ölkəmizdə sosial xidmətin inkişafı sahəsində kifayət qədər ciddi işlər planlaşdırılır. Düzdür, sözügedən proqram qəbul olunmazdan əvvəl də ölkədə sosial dövlət və inklüziv cəmiyyət prinsipləri əsas götürülərək əhalinin sosial cəhətdən həssas təbəqələri diqqət mərkəzində olub və bu istiqamətdə ardıcıl məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilib. Lakin Dövlət Proqramında da qeyd edildiyi kimi, son illərdə ölkədə əhalinin sosial cəhətdən həssas insanlarının sayının çoxalması sosial xidmətlərə tələbatı da yüksəldib. Qəbul olunmuş Dövlət Proqramı bir çox müsbət dəyişikliklərin yaranmasına gətirib çıxaracaq. Dövlət Proqramı çərçivəsində sosial xidmət müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarətin vahid mexanizminin müəyyən edilməsi və sosial xidmət sahəsində fəaliyyətin əlaqələndirilməsi məqsədilə Koordinasiya Şurasının yaradılması nəzərdə tutulubdur ki, bu da müxtəlif qurumların korporativ sosial məsuliyyətini artıracaq, çoxprofilli komandanın əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirərək daha effektiv nəticənin əldə edilməsinə gətirib çıxaracaqdır. Bu xüsusda qeyd edək ki, sosial xidmət sektoru ilə təhsilin, elmi fəaliyyətin inteqrasiyasını dərinləşdirmək Proqramdan irəli gələn əsas çağırışlardan biridir. Ötən dövrdə sosial xidmət müəssisələrində vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, müəssisələrin strukturlarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması ilə bağlı mühüm

tədbirlər həyata keçirilmiş, yeni sosial xidmət müəssisələri (uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələrinin və təhsil müəssisələrinin valideyn himayəsindən məhrum olmuş məzunları üçün "Məzun evi" Sosial Müəssisəsi, həssas əhali qruplarından olan şəxslər üçün Sığınacaq və Sosial Reabilitasiya Müəssisəsi, penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslər üçün Sosial Adaptasiya Mərkəzi və s.), uşaq müəssisələrinə düşmək riski olan uşaqlar üçün günərzi qayğı mərkəzlər yaradılmışdır. Bütün bu addımlar zəruri olsa da artan tələbat fonunda kafi deyildir. Statistikaya istinad etsək bu mənzərənin bir daha şahidi olmaq mümkündür. Azərbaycan Respublikasında ahıl şəxslərin sayı 2000-ci ildə 226,7 min nəfərdən 2022-ci il 1 yanvar tarixinə olan məlumata əsasən 452,1 min nəfərə çatmışdır. Son 22 ildə əhalinin ümumi sayı 26,44 faiz artdığı halda, ahıl şəxslərin sayında 99,4 faiz artım qeydə alınmışdır. Eyni zamanda, əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin (o cümlədən 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin) sayı artaraq, bu müddətdə 251 min nəfərdən 615 min nəfərə qədər yüksəlmişdir. Görünən mənzərə onu deməyə əsas verir ki, sosial xidmət sektorunda hər daim kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə ehtiyac vardır, elə sözügedən proqramın da hazırlanması bu zərurətdən irəli gəlir. Bununla yanaşı, Proqramda sosial xidmət sahəsində normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və sosial xidmətin göstərilməsinə nəzarət mexanizminin müəyyən edilməsi, sosial xidmət sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin effektivliyinin artırılması məqsədilə aidiyyəti dövlət orqanları arasında əlaqələrin genişləndirilməsi, daha yeni çağırışlara cavab verən sosial xidmət müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkili və maddi-texniki bazasının təkmilləşdirilməsi; mütərəqqi beynəlxalq təcrübənin tətbiqi ilə sosial xidmət sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi, sosial xidmət sahəsində dövlət–özəl tərəfdaşlığının genişləndirilməsi də gözlənilən nəticələrdəndir. Dövlət Proqramında əksini tapan məsələlər müvafiq qurumlar, xüsusilə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi qarşısında şəffaf və dəqiq statistik hesablamalar əsasında ölkənin tam, mükəmməl, panoram sosial xəritəsini yaratmağı tələb edir ki, bununla da Proqramın əsas qayəsi olan "Heç kəs kənarda qalmayacaq" hədəfinə nail olmaq üçün yol xəritəsi əldə etmək mümkün ola bilər. Təbii ki, bu xəritə statik deyil, dinamik xarakterli olub əks etdirdiyi problemlərə proaktiv və aktiv tətbiqlər, həll mexanizmləri tələb edir. Yaradılması labüd və zəruri olan Əhalinin panaram sosial xəritəsində Azərbaycanın real və potensial sosiohəssas mənzərəsi əks olunarsa gerçək və adekvat tənzimləmə tətbiqləri tapmaq, potensial sosiohəsas mənzərələr üçün real və futuristik yanaşma əsasında preventiv tənzimlənmə üsulları tətbiq etmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramlarının icrası"na həsr olunmuş konfrans. 5 fevral 2014-cü il.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 29 noyabr tarixli 1862 nömrəli Sərəncamı. www.mincom.gov.az/media/xeberler/details/352

3. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin məcburi köçkünlər üçün salınmış "Qobu Park" yaşayış kompleksinin açılışında çıxışı [https://president. az/artic-les/28737]

3. http://www.president. Az/articles/4098/print

4. Кочеткова Л.Н. Теория социального государства Лоренца Фон Штейна//Философия и общество, № 3, 2008, с. 69-79.
5. Demoqrafik proqnozlar, 2014-2050: Azərbaycanda doğulan uşaqların cins nisbətinin müxtəlif ssenariləri. Bakı: UNFPA, 2018. 32s.
6. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. [Elektron resurs]. URL: https://www.stat.gov.az/ menu/7/

Həsənova Nəzakət Rafiq qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti

UĞURLU LAYİHƏNİN TƏMƏL PRİNSİPLƏRİ

Layihənin idarə edilməsi xüsusi məqsədlər üçün hazırlanmış layihələrin minimum kənarlaşma ilə arzu olunan məqsədlərə çatmasını təmin etmək üçün izlənilən metodların bütünüdür. Layihənin idarə edilməsi prosesinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi onun uğurla başa çatması üçün vacibdir. Müəssisələrin biznes həcminin artdığı və layihələrin mürəkkəbləşdiyi müasir dünyada layihələrin idarə edilməsinə ehtiyac günü-gündən artır. Şirkətlərin öz aktivlərini gücləndirməsində və uzunmüddətli hədəflərinə nail olunmasında layihələr mühüm rol oynayır. Uğurlu layihə idarəçiliyinin və müvafiq olaraq uğurlu layihənin faydaları isə çoxşaxəlidir.

Layihənin uğurlu idarə edilməsi üçün peşəkar layihə idarəetmə komandası və müasir layihə idarəetmə vasitələri lazımdır. Rəqəmsal layihə idarəetmə vasitələri uğura gedən yolu izləmək və layihələri daha effektiv şəkildə həyata keçirmək üçün bir çox imkanlar təklif edir. Layihəni uğurla başa çatdırmaq üçün ilk növbədə onu yaxşı planlaşdırmaq lazımdır. Layihənin dəyərinin dəqiq müəyyən edilməsi, xərc maddələrinin müəyyən edilməsi, layihənin tamamlanma müddətinin təxmin edilməsi, layihə zamanı baş verə biləcək mümkün risklərin müəyyən edilməsi və onlara qarşı tədbirlərin görülməsi kimi bütün amillər nəzərə alınmalıdır. Layihənin icrası zamanı bu planlara riayət etmək lazımdır. Əks halda, layihənin idarə edilməsində nəzarəti itirmək layihənin uğursuzluğuna səbəb ola bilər.

Səlahiyyətli bir layihə menecerinə sahib olmaq real layihə uğurunun ilk addımıdır. Lakin layihənin nəticəsinə böyük təsir göstərən digər mühüm amillər də var. Layihənin uğurlu olması üçün diqqətli planlaşdırma, detallara diqqət və effektiv ünsiyyət lazımdır. Yaxşı idarəetmə və güclü layihə bağlanması ilə şirkət ardıcıl olaraq layıhələrini uğura çatdıra bilər.

Ağıllı insanlar. Düzgün komanda olmadan hər hansı bir strategiya və plan tamamilə uğursuzluq potensialına malikdir. Buna görə də layihənin əsas işçiləri, ekspert resursları, təchizatçılar və bütün maraqlı tərəflər komanda dinamikasının bir hissəsi olmalıdır. Bütün iştirakçılar qrupa sadiq olmalı, layihələr üçün oxşar baxışları paylaşmalı və uğura doğru çalışmalıdırlar.

Komanda daxilində səriştəsizlik olarsa, layihə menecerləri ciddi çətinliklərlə üzləşə bilər. Zəif idarə olunan və ya sinxronlaşdırılmayan komanda uğursuzluq təhlükəsi altındadır. Layihənin hər bir sahəsinə düzgün insanları təyin etmək və onların birlikdə yaxşı işləməsinə əmin olmaq vacibdir. Bundan əlavə, ən uğurlu nəticəyə nail ol-

maq üçün bütün komanda tam məlumatlı və iştirakçı olmalıdır, yəni ünsiyyət güclü olmalıdır.

Hər kəs onlayn saxlamaq və mərkəzləşdirilmiş məlumat anbarından istifadə etmək üçün proqram alətindən istifadə edilməlidir. Xüsusi proqram alətləri nəinki görüləcək işlərin siyahılarını və layihə planlarını idarə etməyə imkan verir, həm də resurslarınızın mövcudluğunu təyin etməyə və sonra xüsusi tapşırıq və layihələr üçün vaxt ayırmağa imkan verir. Belə bir sistem nəinki tapşırıqların iş vaxtını qeyd edir və avtomatik hesablayır, həm də layihə üzərində işləyərkən məhsuldarlığın azalmasının qarşısını alır.

Ağıllı planlaşdırma. Hərtərəfli planlaşdırma başlanğıcdan uğurlu bir layihə yarada bilər. Bütün maraqlı tərəflər planlaşdırma prosesinə cəlb edilməlidir. Biz həmişə layihənin hansı istiqamətdə gedə biləcəyini bilməliyik. Planlaşdırma komandaya son tarixləri qarşılamağa və layihə cədvəlinə sadiq qalmağa kömək edir. Yaxşı planlaşdırma layihə komandasını diqqət mərkəzində saxlayır və qrafikə uyğunlaşdırır. O həmçinin maraqlı tərəflərə layihənin gedişatını qiymətləndirməyə kömək edir.

Ağıllı planlaşdırma bir çox üstünlüklər təmin edir. Layihə prosesində bu ilk addım etibarlı və real vaxt cədvəli yaratmağa imkan verir. Xərclər smetasının hazırlanması üçün düzgün vaxtın təmin edilməsi, mərhələlərin müəyyənləşdirilməsi və nəticələrin aydın sənədləşdirilməsi layihə irəlilədikcə işləri asanlaşdıracaq. Yaxşı plan bütün resurs tələblərini təfərrüatlandırır və xəbərdarlıq sistemi kimi çıxış edir. Tapşırığın sürüşmə riski varsa, xəbərdarlıq sistemi nə baş verəcəyini daha aydın görməyə imkan verəcək.

Sürətli və səmərəli şəkildə layihə planı yaratmaq və dəqiq son tarixi təyin edə bilmək üçün tam sürətli və boş dayanma qrafiki təklif edən alətdən istifadə edilməlidir. Gələcək layihələriniz üçün şablon kimi əvvəllər tamamlanmış layihələrdən istifadə edilməlidir. Beləliklə, hər dəfə sıfırdan yeni bir layihə yaratmaqla bağlı yenidən işdən qaça bilərsiniz. Daha dəqiq vaxt qrafikləri və büdcə təxminlərinə nail olmaq üçün şablon layihədən daha tez-tez istifadə edə bilərsiniz.

Açıq ünsiyyət. Təfərrüatlara diqqət yetirmək və xarici məlumat mənbələrini dinləmək layihənin uğuru üçün çox vacibdir. Komandanı açıq ünsiyyətdə saxlamaq tamamilə vacibdir. Müəyyən edilmiş vaxt qrafiki altında işləyərkən komandanın yaxşı məlumatlandırılması vacibdir. Layihənin bir hissəsində problem yaranarsa, bu, digər hissələrə mənfi təsir göstərə bilər. Ünsiyyət problemlərin yaranmasının və yaranan problemin qarşısını almağın ən yaxşı yoludur.

Ünsiyyət təşkilat daxilində diqqət mərkəzində olmalıdır. Böyük layihələrin təşkilati tarixinin qeydinin aparılması sizə qabaqcıl strategiyalara və biznes proseslərinə rahat giriş imkanı verəcək. Bu edilmədikdə əvvəllər buraxılmış bir sıra səhvlər təkrarlana bilər. Maraqlı tərəfləri dinləmək və onlara diqqət yetirmək uğurun vacib elementidir.

Yaxşı ünsiyyət nəyi nə vaxt deyəcəyini bilməkdən ibarətdir. Layihə komandası heç vaxt çatdıra bilməyəcəyini, bildiyi bir şeyi vəd etməməlidir. Başlanğıcda "yox" demək problemlərin lazımsız böyüməsinin qarşısını ala bilər. Komandanızın nə edə biləcəyi və nə vaxt edilə biləcəyi barədə həmişə dürüst olun.

Siz layihədə davametmə qrafiklərindən istifadə etməyə, eləcə də yeni vaxt qrafıkinizi yaratmaq üçün şablon kimi əvvəlki vaxtlı layihələrdən istifadə etməyə imkan verən aləti tapın. Siz nəinki zamanla proses planlamasını təkmilləşdirirsiniz, həm də

bütün layihə iştirakçıları arasında ünsiyyəti yaxşılaşdırırsınız. Əvvəlki proqnozlarınızı və əslində, baş verənləri nəzərdən keçirərək daha dəqiq proqnozlar verə və müştərilərinizə daha dəqiq planlar təklif edə bilərsiniz.

Diqqətli risk idarəetmə. Layihə menecerləri bilirlər ki, işlər nadir hallarda tam planlaşdırıldığı kimi gedir. Planlaşdırma prosesində layihənin üzləşə biləcəyi risklər üçün fəaliyyət planı və risk kitabı yaratmaq həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bütün əsas maraqlı tərəflərin risk gündəliyinizdən xəbərdar olduğuna və onu haradan tapacağını bildiyinə əmin olun. Əgər bir şey varsa, komanda artıq qurulmuş idarəetmə planı ilə problemi tez həll edə bilər. Bu, layihə riskləri ilə üzləşdikcə komandaya inam verir və müştərilərə layihənin gedişatı ilə bağlı özlərini rahat hiss etmələrinə kömək edir.

Layihə məlumatı üçün mərkəzi onlayn məlumat bazasına malik olmaq həyati əhəmiyyət kəsb edir. Layihə boyu mühüm layihə sürətinin itirilməməsi çox vacibdir, eyni zamanda, mühüm iştirakçıları itirdiyiniz halda, yeni komanda üzvlərinizi tez bir zamanda layihəyə uyğunlaşdıra bilərsiniz.

Güclü layihə bağlanması. Əgər layihə güclü şəkildə bağlanmazsa, onun resurslarından səmərəsiz istifadə edilməsinə imkan potensialı var. Layihə komandası möhkəm olmalı və müştəri ilə bütün kritik uğur amillərinin yerinə yetirilməsinə razı olmalıdır. Layihənin sınaqdan keçirilməsi və çatdırılması razılaşdırılmalı və imzalanmalıdır. Məmnuniyyət sorğuları gələcəkdə istifadə üçün dəyərli məlumat olmalıdır. Onlar həmçinin istinad kimi istifadə edilə bilən mühüm sənədlər hesab olunur.

Layihə menecerinin işi bir layihədə hər şeyin düzgün işləməsini təmin etməyə çalışmaqdır. Bununla belə, mükəmməl bir layihə menecerinə malik olmaq müvəffəqiyyətli bir layihə nəticəsinə zəmanət vermir. Bütün komandanın əsas amillərə diqqəti layihənin real uğur qazanmasına kömək edəcəkdir. Bu uğur daha sonra yeni təşəbbüslə irəli sürülən və yaxşı qurulmuş layihə planlarının hazırlanmasına və bütün gələcək layihələrin keyfiyyətinin artırılmasına kömək edəcəkdir.

Layihə meneceri gəminin kapitanıdır. Çox vaxt o, layihənin uğur və uğursuzluğuna birbaşa cavabdehdir. İstənilən şirkət üçün adından və statusundan asılı olmayaraq, təcrübəsiz layihə meneceri təyin etmək layihəni riskə atmaq deməkdir. Çünki hər bir layihə mahiyyətcə fərqli tələblərə ehtiyac duyur və fərqli şəkildə idarə olunmalıdır. Məsuliyyətli və məqsədyönlü şirkət mədəniyyətinə malik layihə meneceri isə layihələrdə möcüzələr yarada bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. İ.A.Babayev. Layihələrin idarə edilməsi. Bakı, 2020.
2. Babanlı M.B., Mehdiyeva A.M. Layihələrin idarə olunması. Bakı, 2018.
3. Tağıyev A.H., Səfərov Q.Ə. İnnovasiya layihələrinin menecmenti, Bakı, "Təknur" nəşriyyatı, 2013.
4. Kit Pozner, Mayk Eplqart. Layihənin idarə edilməsi. 3-cü nəşr. Tapşırıqların səmərəli və effektiv şəkildə idarə edilməsi üzrə komanda Liderləri və üzvləri üçün məsləhət, alət və üsullar. Bakı. 2019.
5. Клиффорд Ф. "Управление проектами, Москва, 2013.
6. McGraw Hill Project Management http://group27.narod.ru/ucheba/files/McGraw_Hill-Project_Management.pdf
7. http://www.gantt.az/

Qasımova Aysel,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: aysel.gasimova@gmail.com

AZƏRBAYCANDA SOSİAL İŞİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Sosial iş, hələ də Azərbaycan üçün nisbətən yeni sayıla biləcək peşədir. 1920-ci ildən 1991-ci ilə qədər ölkədə hakim olan Sovet ideologiyasında "sosial iş" anlayışı yox idi, çünki ideologiya baxımından dövlətin siyasəti ilə uyğunlaşmırdı. Bu dövrdə sosial iş və sosial işçilərə əhəmiyyət verilmirdi. İnkarçılıq hökm sürdüyü üçün ölkədə mövcud olan ağır sosial problemlər də inkar edilir və gizlədilirdi. Əvəzində onların vəzifələrini həmkarlar ittifaqı və müəyyən partiya vəzifəliləri, təhsil müəssisələrində müəllimlər və kadr şöbəsinin işçiləri yerinə yetirirdi. Vəziyyət SSRİ-dən kənarda, digər sosialist ölkələrində də oxşar idi. Sosialist quruluş dağıldıqdan sonra ölkələrdə islahatlar başladı və bir sıra ölkələr elə 90-cı illərin əvvəllərindən sosial iş ilə tanış oldu. Rumıniya və Bolqarıstanda 1990-cı ildə sosial iş üzrə bakalavriat, 1992-ci ildə isə magistratura səviyyəsində təhsilin əsası qoyuldu. Keçmiş Sovet ölkələrində isə Rusiya, Belarusiya və Ukraynada 90-cı illərin əvvəllərində sosial iş sahəsində peşəkar təhsil başlandı. Buna rəğmən hələ də "sosial işçi" termini daha aşağı təhsil səviyyəsini və statusu ifadə edir. Bu gün onlar sosial iş və sosial pedaqogika ixtisasları üzrə bakalvriat (4 il) və magistratura (2 il) səviyyələrində təhsil ala bilirlər.

Qafqaz ölkələrinə isə sosial işin gəlişi bir az daha gec oldu. Spitak zəlzələsinin təsiri ilə Ermənistanda 1996-cı ildə bakalavriat səviyyəsində sosial iş təhsili başlandı. Gürcüstanda isə 2004-cü ildə bakalvriat və 2006-cı ildə isə magistratura səviyyələrində təhsil başladı [7]. Azərbaycanda isə sosial iş ixtisası ilk öncə 2005-ci ildə magistratura, 2008-ci ildə isə bakalavriat səviyyəsində açıldı. ABŞ-da sosial iş təhsili almış məzunlar tərəfindən 2006-cı ildə Azərbaycanda yeganə sosial peşəkarlarından ibarət assosiasiya olan Azərbaycan Sosial İş İctimai Birliyi (AZSİİB) yaradılmışdır. 2012-ci ildə rəsmi olaraq qeydiyyatdan keçən AZSİİB-in missiyası Azərbaycanda sosial iş peşəsini inkişaf etdirmək və cəmiyyətdə həssas qrupların rifahını artırmağa yönəlmişdir.

Bir çox başqa ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da xeyriyyəçilik təşkilatları və ənənələri sosialist quruluşundan daha öncəki dövrdə də mövcud idi. 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində milli xeyriyyəçilik fəlsəfəsinə əsaslanan yerli xeyriyyəçilik fəaliyyətləri sistemləşdirilməyə başlanmış, "Nəşri Maarif" (1906), "Şəfa" cəmiyyəti (1912), Bakı Müsəlman Qadın Xeyriyyə Cəmiyyəti (1914), "Səadət" cəmiyyəti (1907) və Nicat Cəmiyyəti (1906) kimi yerli xeyriyyə təşkilatları yaranmışdı [1]. Həm də bunlar təkcə paytaxt şəhərlərində deyil, Azərbaycanın digər kiçik şəhərlərində də fəaliyyət göstərirdilər. Bu təşkilatların əsas məqsədi aztəminatlı ailələrə, dul qadınlara, uşaqlara, miqrantlara və onların ailələrinə və ya müxtəlif müharibə və münaqişələrdə iştirak etmiş veteranlara və ya müharibədə həlak olmuş əsgərlərin ailələrinə, ahıllara və əlilliyi olan şəxslərə kömək etmək olub. Bu qeyd olunanlara rəğmən, peşəkar səviyyədə sosial iş təkcə müstəqillik dövründə mümkün oldu [5, s.7]. Sovet dövründə dövlət hamını işlə təmin edirdi və digər sosial öhdəlikləri boynuna götürürdü. Müstəqillik dövründə isə Azərbaycanın sosialist quruluşdan kapitalist-demok-

ratik quruluşa keçməsi ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətini tamamilə dəyişdi. İnsanlar da artıq yeni quruluşun fərqinə varırdılar və sosial dəstək göstərən təşkilatların və quruluşların olmasının vacibliyini anlayırdılar.

Bütün Sovet ölkələrində vəziyyət oxşar olsa da, Azərbaycanı digərlərindən fərqlənən hal onun müharibə şəraiti ilə üzləşməsi idi. Dağlıq Qarabağ konfliktinin başlaması ilə ölkədə bir sıra sosial problemlər yarandı. Ölkədə qaçqın və məcburi köçkün əhalinin sayının artması bunlardan biridir. Qaçqın və məcburi köçkün məsələsi dövlətin sosial siyasətində önəmli yerdə durub. 1999-cu ildə Heydər Əliyev, BMT-nin "Ümumdünya Ərzaq Proqramı" təşkilatının baş qərargahına müraciətinə əsasən həmin təşkilatın Azərbaycanda fəaliyyət müddəti müstəsna hal kimi 2005-ci ilin sonuna qədər uzadıldı. Heydər Əliyevin 1997-ci ildə İtaliyaya səfəri zamanı əldə olunmuş razılığa əsasən İtaliyanın ENİ şirkəti tərəfindən Azərbaycanda yurdlarından didərgin düşmüş şəxslər və məcburi köçkünlər layihəsi çərçivəsində 2,2 milyon ABŞ dolları həcmində ayrılmış qrant vəsaiti hesabına 1999-cu ilin noyabr ayında Azərbaycan hökuməti, "ACİP Azərbaycan" Ortaq Şirkəti, İtaliyanın ENİ şirkəti və BMT QAK arasında imzalanmış üçtərəfli müqaviləyə əsasən məcburi köçkünlər üçün Xanlar rayonunda 234 ailəyə 253 ev və sosial obyektlər, Beyləqan rayonunda 110 ailə üçün 124 ev və sosial obyektlər inşa edildi, Ağcabədi rayonu ərazisində Laçın qış yataqlarında (Taxtakörpü) 35 obada 5600 nəfər üçün su xətləri çəkildi [6, s.190].

Sosial işdə qaçqın və məcburi köçkün insanlar həssas təbəqəyə aid edilir [4, s. 52]. Onlar ayrı-seçkilikdən əziyyət çəkirlər, əhəmiyyətli məhrumiyyətlər yaşayırlar və adətən yoxsullaşma riski ilə üzləşirlər. Köçkünlüyün təsirini daha çox uşaqlar, azyaşlı uşaqları olan tək qadınlar, əlilliyi olan şəxslər və ahıllar hiss edirlər. Müharibənin nəticəsi olan qaçqınlıq və məcburi köçkünlük özü ilə birlikdə müxtəlif travmaları da gətirir. Köçkünlər bütün digər vətəndaşlarla eyni hüquqlara malik olsalar da, əslində onlar ayrı-seçkiliklə üzləşirlər. Onların köçürülmə, geri qayıtma, məskunlaşma və ya reinteqrasiya zamanı xüsusi müdafiəyə və diqqətə ehtiyacı var. Bunlardan savayı, keçid dövründə aktual olan bir sıra digər problemlər də var idi. Bütün bu baş verənlər sosial işin peşəkar səviyyədə təşkilini labüd etmişdi. 2005-ci ildən sosial iş təhsilinin başlaması ölkə üçün böyük və lazımi bir qərar oldu. Sosial iş təhsilini daha geniş ictimaiyyətə təqdim etmək və müasir Azərbaycan üçün sosial iş peşəsinin əhəmiyyətini təbliğ etmək üçün 2006-cı ilin sentyabrında BDU-da "Sosial iş ixtisasının Azərbaycanda mövcud olan problemlərin həllində rolu" konfransı keçirilmişdir. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra bir sıra sosial məsələlər yenidən aktuallaşdı üçün 2021-ci ildə BDU-da Bakı Dövlət Universitetinin (BDU) "Sosial elmlər və psixologiya" fakültəsi və Azərbaycan Sosial İş İctimai Birliyinin birgə təşkilatçılığı ilə "Postmüharibə dövründə sosial işin verə biləcəyi töhfələr" mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilib [3]. Bunlara nümunə kimi müharibə iştirakçıları arasındakı post-travmatik stress pozuntusu, ya da qısa adıyla PTSP göstərilə bilər. Post-travmatik stress pozuntusu (PTSP) dəhşətli bir hadisə ilə ya onu yaşamaq, ya da bunun şahidi olmaqdan qaynaqlanan psixi sağlamlıq vəziyyətinə verilən addır. Simptomlara hadisənin daim yaddaşda narahatlıq yaratması, yuxuda görülən kabuslar və qarabasmalar, şiddətli narahatlıq, həmçinin hadisə ilə bağlı idarəolunmaz düşüncələr daxil ola bilər. Travmatik hadisələrdən, o cümlədən müharibədə iştirak edən insanların əksəriyyəti uyğunlaşmaqda və öhdəsin-

dən gəlməkdə müvəqqəti çətinliklərlə üzləşə bilər, lakin zamanla və yaxşı dəstək aldıqca, adətən yaxşılaşırlar. Simptomlar kəskinləşərsə, aylarla, hətta illərlə davam edərsə və gündəlik fəaliyyətə mane olarsa, PTSP halı deməli ciddiləşməkdədir. PTSP simptomları inkişaf etdikdən sonra effektiv müalicə almaq simptomları azaltmaq və funksiyanı yaxşılaşdırmaq üçün kritik ola bilər [2]. Bu, sadəcə bir nümunədir. Sosial işçilər bu və daha bir çox mövzuda da çalışdığı kimi, eyni zamanda lobbiçilik fəaliyyəti ilə də bu və digər mövzulara cəmiyyət içində diqqət çəkməyə, vəziyyətin yaxşıya doğruya getməsi üçün müxtəlif dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları ilə işləməyə, təkliflər verməyə və öz dəstəyini təqdim etməyə davam edir.

Sosial işçilər hazırda DOST və Sosial Xidmətlər Agentliyi kimi Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin (ƏƏSMN) tabeliyindəki bir sıra dövlət qurumları, həmçinin "SOS Uşaq Kəndləri Azərbaycan", "Azərbaycana Birgə Yardım (UAFA)","Birgə və Sağlam", "Ümidli gələcək" və digər qeyri-hökümət təşkilatlarında işləyə bilirlər. Onların işləyə biləcəkləri yerlərin siyahısını gələcəkdə uzatmaq da olar. Sosial iş sahəsində kadrlar hər il çoxalır və xatırlatmaq lazım gəlir ki, bir çox ölkədə sosial işçilər uzun illərdir ki, məktəblər, xəstəxanalar, psixi sağlamlıq klinikaları, qocalar evi, müəyyən növ ofislər, özəl klinikalar, həbsxanalar, ordu, korporasiyalar, narkoloji dispanser və çoxsaylı dövlət və özəl agentliklərdə işləyirlər və hər yerə öz töhfələrini verirlər. Sosial iş adətən "ən humanist peşə" adlandırıldığı kimi, sosial iş təhsili də istənilən sosial sahə barədə geniş məlumat verir. Bunun nəticəsidir ki, sosial iş məzunları ölkədəki sosial vəziyyət və ya sosial siyasətlə əlaqəli bir çox yerlərdə işləyə bilir və öz töhfələrini bölüşə bilirlər. Sosial işçilər sadəcə birbaşa klientlə iş aparan fərdlər deyil, onlar həmçinin sosial tədqiqatçıdırlar. Sosial işçilər ölkədəki sosial problemləri araşdırır, onların tarixinə, cari vəziyyətinə, kökündə duran səbəblərə və həll yollarının axtarışına nəzər yetirir.Azərbaycan sosial iş ilə nisbətən gec tanış olmuş ölkə kimi qısa müddət ərzində bir sıra uğurlara nail ola bilmiş və uğurlu peşəkar kadrlar hazırlamışdır. Buna rəğmən gediləcək yol hələ uzundur və bu sahədə görülməsi vacib olan işlər də çoxdur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, hələ sosial iş kifayət qədər populyar peşə deyil. Bunun da öz növbəsində bir sıra səbəbləri var. Əvvəla, hələ ki, sosial işçilər bir sıra sahələrdə təmsil olunmurlar. Sosial işçi ştatı daha geniş kateqoriyaları əhatə etdikdə peşəyə olan maraq da artacaq. Buna rəğmən keçmişlə müqayisədə sosial işə marağı olan insanların artmasını da müşahidə etmək olar. Bunun bir səbəbi artıq ölkədə getdikcə sosial problemlərlə mübarizə baxımından yeni təşkilat və qurumların yaranması (məsələn, DOST Agentliyi) ola bilər, çünki gənclər sosial iş üzrə təhsil aldıqda, sonra karyeralarını hansı yöndə davam etdirəcəklərindən əmin deyildi. Sosial iş təhsili də artıq həm dövlət, həm özəl universitetlərdə tədris olunur. Azərbaycanda sosial işin tarixi ABŞ və Fransa kimi ölkələr kimi bir əsri keçmir, amma bu və digər ölkələrlə də sıx əməkdaşlıq vasitəsilə sahə inkişaf etməkdədir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, sosial işdə sadəcə xarici ədəbiyyat və xarici təcrübəyə arxalanmaq olmaz, çünki hər mədəniyyətin öz spesifik xüsusiyyətləri var. Bu da iki məsələni aktual edir ki, Azərbaycanda sosial işin inkişafında yerli sosial işçilərin öz təcrübələrini bölüşməsi və yerli mədəniyyəti özündə əks etdirən ədəbiyyatlar da artırılmalıdır. "Yerli mədəniyyət" deyəndə sadəcə geniş mənada Azərbaycan mədəniyyəti deyil, hər bölgənin və onun əhalisinin özünəməxsusluqlarını nəzərə alan sosial iş və inkişaf planı da qurulmalıdır. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinə tərcümə olun-

muş material qıtlığı var. Bu da bəzi hallarda yeni peşəkar kadrların hazırlığında çətinliklərə səbəb olur. Bütün bunlara baxmayaraq, sosial iş Azərbaycanda sürətlə inkişaf edir. Hər bir ölkədə sosial problemlər var və onların həlli, ölkənin hərtərəfli inkişafı üçün sosial iş sahəsinin daha da inkişaf etməsi lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild. Bakı: Lider nəşriyyat. 2005. 338 səh.
2. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi. Posttravmatik stress pozuntusunun diaqnostika və müalicəsi. Bakı, Azərbaycan Respublikası, 2013. 45 səh.
3. Bakı Dövlət Universiteti, Sosial iş kafedrası, "Azərbaycan Sosial İş" İctimai Birliyi."Postmüharibə dövründə sosial işin verəbiləcəyi töhfələr" Beynəlxalq konfrans. 16-17 noyabr 2021-ci il. Bakı, 2022. 144 səh.
4. "Konstitusiya" Araşdırmalar Fondu. Sosial iş Bacarıqları. Bakı, "Meqa Poliqarf" MMC , 2018. 67 səh.
5. Əhmədov Yaşar. Sosial işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı, PG nəşr., 2013. 280 səh.
6. Məmmədova Rəna. Sosial işə giriş. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, "Ecoprint", 2019, 208 səh.
7. USAID, "Social work education and the practice environment in Europe and Eurasia.", New Jersey, 2008, 57 səh.

Məmmədova Əminə Yaşar qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: memmedovae59@gmail.com

MÜHARİBƏ İŞTİRAKÇILARININ SOSİAL-PSİXOLOJİ PROBLEMLƏRİ VƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN TƏDBİRLƏR

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü uğrunda daima hüquqi normalar çərçivəsində lazım olan tədbirləri həyata keçirmişdir.1989-cu ildən başlayan Qarabağ uğrunda mübarizə 1994-cü ilədək davam etmiş və Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünun pozulması ilə nəticələnmişdir. Nəhayət, 2020-ci sentyabrın 27-i başlamış "Vətən müharibəsi" işğal olunmuş torpaqların geri qaytarılmasına və ərazi bütövlüyün bərpasına səbəb oldu. Vətən müharibəsi zəfər qazanmaqla yanaşı, minlərlə şəxsin şəhid və müharibə nəticəsində əlillik qazanması və sosial-psixoloji probemlərinin yaranması ilə nəticələndi. Müdafiə Nazirliyindən verilən sonuncu məlumatda 2823 şəhidimiz olması, eyni zamanda 2016-ci ildə olan "aprel döyüşləri" və 2020-ci ilin iyulun 12-də başlanan "Tovuz döyüşləri" zamanı da şəhid və veteranlarımızın sayının çox olması dövlətimizin bu istiqamətdə çoxlu tədbirlər həyata keçirilməli olduğunu göstərirdi.

Müharibə iştirakçılarının ilk öncə sosial problemlərini sadalasaq, bura işsizlik, müavinətlər və əlillik dərəcələri ilə bağlı problemlər, ev-mənzil, təhsil, müharibə

zamanı əlillik qazanmış şəxslərin müalicə-protezləşdirmə problemlərini, psixoloji problemlərini ümumiləşdirdikdə, post travmatik sindrom, intihara meyllilik, davranış dəyişikliyi, həddən artıq aqressiv hərəkətlər, depressiya, yaxınlarının ölümü kimi qiymətləndirmək mümkündür [3]. Müharibə iştirakçılarının müharibə şəraitində olması bir insanın yaralanmasına və ya ölümünə şahidlik etmək, yanğın, daşqın və bu kimi təbii fəlakətlərin yaşanması, həyati təhlükəsi olan qəzalara ən çox rast yaşanan travmatik hadisələrdir. Müharibə iştirakçılarının özünüdərk problemləri, həyatı mənasız olaraq düşünməsi və stress evə qayıtdıqdan sonra mülki həyata uyğunlaşmasına təsir edə və çətinləşdirə bilər [4]. Digər tərəfdən, müharibə iştirakçılarının mülki həyata uyğunlaşmasında əlilliyinin olması, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, depressiya və sosial-demoqrafik xüsusiyyətlər də müəyyənedici ola bilər [5].

Sosial problemləri sadaladıqda hərbi qulluqçular arasında ayrı-seçkiliyi də götürmək mümkündür. Azərbaycanda deputatlar və hərbi qulluqçulara sığorta ödənişinin məbləğində fərq olduğu kimi, müharibə iştirakçılarının öz daxilində də, ayrıseçkilik hallarınnın olduğunu deyirlər. Müharibə iştirakçılarının dediklərinə əsasən, əlillik dərəcələrinin, müharibə ilə bağlı təltiflərin verilməsi, mənzil və avtomobil təminatında bu tip ayrı seçkiliklər özünü göstərib. Bəzən yaralanan hərbi qulluqçuların onlarla eyni dərəcədə və ya daha çox xəsarət alan müharibə iştirakçılarına nəzərən daha yüksək əlillik qrupu ilə qiymətləndirilməsini və ya daha çox medal və ordenlərlə təltif edilməsi edilən ayrı-seçkilər kimi göstərilmişdi [6]. Müharibə iştirakçılarının sosial problemlərinin həll olunması və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı xüsusilə mənzil və avtomobillə təminatın şəffaf həyata keçirilməməsi də bu narazılığın artmasına gətirib çıxarmışdı.

Ailə üzvləri ilə münasibətlərdə çətinliklərin olması, ailədə özünü rahat hiss etməmək və ailə rollarını yerinə yetirə bilməmək, ailəyə uyğunlaşma problemləri çərçivəsində aparılan araşdırmada depressiya diaqnozu qoyulmuş müharibə iştirakçılarında ailənin uyğunlaşması ilə bağlı digər problemlər beş dəfə çox olduğu bildirilir [3]. Reabilitasiya prosesinin effektiv həyata keçirilməməsi də müharibə iştirakçılarının vəziyyətini ağırlaşdıran amil kimi göstərilmişdir. Müharibə iştirakçılarının reabilitasiya ilə bağlı sosial işçi və psixoloq azlığı, peşəkar mütəxəssislərin sayının məhdud olması bu problemin ciddi olduğunu göstərmişdir.

Müharibə iştirakçılarının problemlərinin artmasına gətirib çıxaran səbəblərdən biri də yerli özünüidarəetmə sistemidir. İlk baxışdan birbaşa əlaqəli görünməsə də, Azərbaycanda müharibə iştirakçıları ilə bağlı narazılıqların yaranmasının əsas səbəblərindən biri kimi götürülən ölkənin yerli özünüidarəetmə modelində vətəndaşların iştirakçılığı – bələdiyyələrin fəaliyyəti çox məhduddur. Belə ki, yerli özünüidarəetmədə əsas rolu oynayan icra hakimiyyətləri qərarların qəbulunda və icrasında birbaşa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarından asılı olduqları üçün problemlərin operativ həll edilməsində ciddi problemlərə gətirib çıxarmışdır [6]. Bu səbəbdən, problemlə üzləşən müharibə iştirakçıları da tez-tez Bakıya gələrək müvafiq mərkəzi icra orqanına etiraz etmələri narazılıqların daha da artmasına səbəb olmuşdur. Xatırladaq ki, müharibədən sonra müharibə iştirakçıları arasında baş verən bir neçə intihar hadisəsi məhz rayon icra hakimiyyətlərinin qarşısında baş vermişdi.

Müharibə iştirakçılarının sosial problemləri ilə yanaşı, inkişafına və həyat fəaliyyətinə mane olan amillərdən biri də psixoloji problemlərdir. Müharibənin ortaya çıxar-

dığı fəsadlardan biri olan posttravmatik stress pozuntusu müharibə veteranları arasında daha geniş rast gəlinibdir. Tarix boyu PTSP daim mübahisə mövzusu olmuş və simptomların həqiqiliyi şübhə altına alınmış, simulyasiya, yaxud kompensasiya axtarışı (kompensasiya nevrozu) bir çox hallarda səbəb kimi göstərilmişdi [1]. Nəticədə bir müddət belə fikir hakim oldu ki, travmatik hadisə ötəridir, yalnız emosional davamsız şəxsiyyət tipinə malik olan, premorbid nevrotik konflikt və psixi xəstəliyi olan şəxslərdə davamlı simptomlar özünü göstərir [5]. Lakin müharibə veteranlarıı, təcavüz, işgəncə, zorakılıq qurbanı olmuş bir çox insanda mövcud uzunmüddətli psixoloji problemlərin olması bu nəticəni dəyişdi. Bu gün artıq qəbul olunur ki, psixotravmatik hadisə PTSP-nin başlıca səbəbidir.

Digər psixoloji problem kimi depressiya, istəksizlik, bədbinlik, diqqəti cəmləməkdə çətinlik, çəki dəyişməsi, qərarsızlıq, özünə dəyərsizlik, yuxu pozğunluğu, iştahsızlıq və ümidsizliklə müşayiət oluna bilər [4]. Müharibədən döndükdən sonra əhval pozğunluğu, depressiya, narahatlıq pozuqluğu, travma sonrası stress pozğunluğu və intihar düşüncəsi kimi psixoloji problemlər yaşanır [5].

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanda bu sahədə ixtisaslaşmış kadrların sayının az olması həm müharibə iştirakçılarının, həm onların ailələrinin, həm də müharibədən əziyyət çəkmiş digər şəxslərin effektiv sosial-psixoloji dəstək almasına mane olmuşdur. Eyni zamanda müharibədən sonra intihara meylliyin artması da psixoloji problemlərin nə qədər ciddi olduğunu göstərmişdir. Müharibə iştirakçıları arasında intiharların ard-arda olması "Vyetnam sindromu" şübhəsi yaratsa da, araşdırmalar göstərdi ki, əsas səbəb olaraq post travmatik sindromu göstərmək lazımdır.

Müharibə iştirakçılarının problemlərinin həll olunmasında ilk öncə dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər və reabilitasiya xidmətləri qeyd olunmalıdır. Azərbaycanda şəhid ailələrinin, müharibə zamanı əlillik qazanmış şəxslərinin və veteranların sosial müdafiəsi dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasətin əsas prioritet istiqamətini təşkil edtiyini vurğulasaq, sosial problemləri həlli dövlətin daim diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin rəsmi statsitikasına görə, 44 günlük Vətən müharibəsində yaralananların ümumi sayı 11 min nəfərdən çoxdur, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin hesabatına görə isə, yaralanmış 3 min nəfərə yaxın qaziyə müxtəlif əlillik dərəcəsi verilmişdir [8].

Qeyd edilənlərə əsasən, post müharibə dövründə 100 min şəxsə 193 min xidmət göstərilib ki, bunun da ən böyük istiqaməti sosial ödənişlərdir. Sosial ödənişlər çərçivəsində 94 min şəxsə 105 min sosial ödəniş təyin olunmuşdur ki, ötən ilə nəzərən sosial müavinətlər 60 faiz, bu il isə təqaüdlər 60 faiz artırılmışdır [7]. Eyni zamanda şəhid ailələri və müharibə zamanı əlillik qazanmış şəxslərin mənzillə təminatı proqramı keçən il 5 dəfə daha da artırılıb və postmüharibə dövründə 3 min 500, ümumilikdə, ötən dövrdə 12 min 500 şəhid ailəsi və müharibə zamanı əlillik qazanmış şəxslər mənzil və fərdi evlə təmin edilmişdir. Son 4 ildə 1500, postmüharibə dövründə 264, bu il 100, ümumilikdə ötən dövrdə 7 min 450 müharibə əlilinə minik avtomobil təqdim edilmişdir. Vətən müharibəsindən sonra, həmçinin 12,1 mindən çox qazi və şəhid ailəsi aktiv məşğulluq proqramlarına cəlb edilib. ƏƏSMN sistemində müharibə iştirakçılarının işlə təminatının vacibliyi bu sistemdə çalışanlardan da 176 nəfəri müharibə iştirakçısının olmasında göstərilmişdir [4]. Postmüharibə dövründə İkinci Qarabağ müharibəsinin 200 hərbçisi, ümumilikdə, müharibə zamanı əlillik qazanmış 300 şəxs

yüksək texnologiyalı son nəsil protezlərlə, 1400-dən çox müharibə əlili 19,3 mindən çox reabilitasiya vasitəsi, 2500 qazi reabilitasiya xidmətləri, 5 min ailə sosial-psixoloji xidmətlərlə təmin olunmuşdur [8].

Dövlətin sosial sahədə həyata keçirdiyi tədbirlərdə və sosial problemlərin həll olunmasında peşəkar sosial iş mütəxəssislərinin sayının artması da bu sahədə sosial işçilərin rolunu göstərmişdir. Psixoloqlarla yanaşı, sosial işçilər də müharibə iştirakçılarına və onların ailələrinə müxtəlif xidmətlər, o cümlədən resurs naviqasiyası, böhrana müdaxilə, vəkillik, fayda yardımı və depressiya, travma sonrası stress kimi vəziyyətlər üçün psixi sağlamlıq üçün terapiya, narkotik və spirtli içki asılılığından qurtarmaq üçün rollara malikdir [2].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. "PTSP-nin diaqnostika və müalicəsi" üzrə klinik protokolu, səh. 9,15.
2. "Sosial işdə etik prinsiplər və dəyərlər". Allan Edvard Barski. Bakı, 2020. səh. 209.
3. Gaziler Ve Orduda Sosyal Hizmet Uygulamaları. Fatma Peker. Cengiz Özbesler. Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi, 2021/Aralık, Sayı:18: s. 142-156.
4. Orduda Sosyal Hizmet: Terör Gazilerinin Depresyon ve Yaşam Doyumunun Değerlendirilmesi. Military Social Work: Evaluation of Depression and Satisfaction of Life Among Terror Veterans. Mehmet Başcıllar, Kasım Karataş. Journal of Society & Social Work. 2021. s. 23-40.
5. Sayers, S.L., Farrow, V.A., Ross, J., & Oslin, D.W. (2009). Family problems among recently returned military veterans referred for a mental health evaluation. J Clin Psychiatry, 70(2), 163-170. doi:10.4088/jcp.07m03863
6. https://agora-az.org/analiz-muharib%C9%99-istirakcilari-il%C9%99-bagli-sosial-siyas%C9%99t-probleml%C9%99r-v%C9%99-h%C9%99lli-yollari/
7. https://www.e-qanun.az/
8. https://www.sosial.gov.az/

Abdullayeva Sevda Fizuli qızı,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti,
Email:sevda.abdullayeva.1986@mail.ru

ƏNƏNƏVİ TƏHSİLİN MƏSAFƏDƏN TƏHSİLLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Ənənəvi təhsildə insanların maariflәndirilməsi və məlumatlandırılmasında müəyyən çətinliklər mövcuddur. Azərbaycanda təhsil müəssisələrinin məsafəsi və kifayət qədər imkanları əsas problemlərdəndir. Təhsil müəssisələrinin çoxluğu, yer çatışmazlığı və pedaqoji kadr çatışmazlığı var. Təhsil almaq istəyən, lakin işinə, ailəsinə, vəzifələrinə və yaşına görə formal təhsilə gedə bilməyən insanlar təhsil xidmətlərindən yararlana bilməzlər. Distant təhsili ənənəvi təhsildən fərqləndirən xüsusiyyətlər:

- şagird və müəllimin coğrafi cəhətdən fərqli yerləşməsi;

- tələbələrin qiymətləndirilməsinin təmin edilməsi də daxil olmaqla təhsil təşkilatının təsiri;

- müəllim və şagirdi birləşdirəcək və təhsilin əsas məqsədini çatdıracaq təhsil mediasından istifadə. kursun məzmunu;

- ikitərəfli ünsiyyətin təmin edilməsi;

- tədris mühiti təlimatçı, tələbə və kurs məzmununu özündə birləşdirir;

- məkandan və ya zamandan müstəqilliyin təmin edilməsi;

- təlimatçının təsiri olmadan tələbənin öz iradəsi ilə öyrənmə;

- kursun müddəti kursdan asılı olaraq dəyişir;

- sinxron və ya asinxron təhsil.

Niyə Distant Təhsil Çağımızda təhsil sahəsində distant təhsil modellərinin işlənib hazırlanması və ali təhsil səviyyəsində tətbiqi bir fenomendir. Bu sahədə baş verən inkişaflar və problemlər belə bir üsula ehtiyacı artırır. Kütləvi informasiya vasitələri ilə bağlı araşdırmaları ilə tanınan Wilbur Schramm, KİV-in də öyrədə biləcəyini, bəzən onların sinif müəllimi qədər, bəzən də ondan daha uğurlu olduğunu bildirir. Bildirdi ki, bu, müəllimin müəllimlik qabiliyyətindən, KİV-dən təhsil üçün təklif olunan məzmundan, nəyin öyrədilməsindən və kimə öyrədilməsindən asılıdır. Tədris baxımından ən üstün vasitə olmadığını və alətlərdən birini digərlərindən yuxarı göstərməyin yanlış olduğunu bildirmişdir (6). Müəllim müəyyən təhsil proqramının icrası zamanı mühiti tənzimləyərkən proqramın tələblərinə uyğun olaraq bəzən mənbə, çox vaxt isə müxtəlif ünsiyyət resurslarının təşkilatçısı kimi çıxış edir. O, mənbə rolunu oynayarkən müxtəlif simvollardan istifadə edərək öyrədəcəyini kodlaşdırır və müxtəlif alət və üsullarla şagirdlərinə çatdırır. O, müxtəlif resursların təşkilatçısı kimi çıxış edərkən, mövzunun inkişafına uyğun olaraq, müxtəlif qaynaqlarla qarşılıqlı əlaqədə və ünsiyyətdə olmaqla, müxtəlif fəaliyyətlərlə məşğul olmaqla, müxtəlif stimullarla qarşılaşaraq şagirdlərinin yeni şeylər öyrənməsini və yeni anlayışlar inkişaf etdirməsini təmin etməyə çalışır (1). Distant Təhsil Vasitələri Audio Texnologiyalar Telefon, telekonfrans, qısa dalğalı radio distant təlimçilər üçün nəzərdə tutulmuş interaktiv təhsil audio alətləridir. Telekonfrans yalnız səslə həyata keçirilə bilər, eləcə də görüntü və ya məlumat ötürülməsi vizual telekörpü şəklində həyata keçirilə bilər. Telekonfrans iki və ya daha çox yaşayış məntəqəsindəki insanları birləşdirmək üçün ictimai telefon sistemindən istifadə edir. Daha böyük qrupların telekonfransdan faydalanmasını təmin etmək üçün səs və kəsilməni minimuma endirmək üçün dəstəkləyici vasitələrdən istifadə olunur. Bir çox telefon xəttini birləşdirən, səs səviyyəsini idarə edən və çoxsaylı iştiraka imkan verən mikrofon sistemi olan telefon yalnız səslə keçirilən konfransın texniki məzmununu təşkil edir. Vizual telekonfrans audio kommunikasiya texnologiyasını təsvir və məlumat ötürülməsi ilə birləşdirir. Əsasən ünsiyyət vasitəsi sağlamdır və vizual alətlər bu təlimə vizual məzmun verir. Elektron lövhə, video texnologiya və fərdi kompüterlər vizual texnikada istifadə olunan köməkçi alətlərdir. Lenta və radio passiv (birtərəfli) eşitmə alətləridir. Bu alətlərdən istifadə üsulu yazılı materiallara bənzəyir. Şagirdlər oxumaq əvəzinə dinləməlidirlər. İştirakın əldə edilə bilmədiyi hallarda həm audio kaset, həm də birtərəfli radio səsli ünsiyyətdə daha interaktiv rol oynaya bilər (5). Telekonfransın üstünlükləri

- Telekonfransın ən mühüm faydası qarşılıqlı iştirakdır.

- Telekonfrans sisteminin yaradılması, istismarı və saxlanması çox qənaətlidir.

- Telefon texnologiyasından istifadə edərək telekonfrans vasitəsilə bir çox tələbə ilə əlaqə saxlamaq mümkündür.

- Müəllimlərin və tələbələrin ümumiyyətlə tanış olduğu telekonfrans texnolo-giya-sından istifadə etmək də çox asandır.

- Müəllim və tələbələrin bilavasitə iştirakına imkan verən telekörpü vasitəsilə tələbələr digər tələbələr, müəllimlər və ekspertlərlə daimi ünsiyyətdədirlər. Telekonfrans yazılı material, video və kompüter kimi digər vasitələrlə birlikdə istifadə edildikdə daha effektiv ola bilər (5). Telekonfransın məhdudiyyətləri:

- Vizual ünsiyyətin olmaması bu texnologiyanın ən mühüm çatışmazlığıdır.

- İstifadəçi təlim aləti ilə tanış olana və ondan səmərəli istifadə etməyi öyrənənə qədər başlanğıcda bəzi problemlərlə üzləşə bilər.

- Şəxsi ifadələr bədən dilini və gülmək, hirslənmək, əl və qol hərəkətləri kimi şifahi olmayan ifadələri minimuma endirdiyi üçün əks oluna bilməz.

- O, şifahi danışılan mövzulara məhdudiyyətlər qoya bilər (5). Distant təhsildə kompüter son illər pedaqoqlar kompüter şəbəkəsinin sürətli inkişafının, fərdi kompüterlərin sayının artmasının və maqnit yaddaş texnologiyasının inkişafının şahidi olurlar. Bu inkişaflar kompüteri distant təhsil metodunda mühüm alətə çevirdi. Beləliklə, şagirdə çatmağın bu yeni interaktiv üsulu sayəsində vaxt və məsafə problemi aradan qaldırıldı (5). Bundan başqa, tədris-təlim prosesində maşınlardan istifadə müəllim-şagird arasındakı insani münasibətləri pozmurmu? Maşın tələbə ilə insan kimi davrana bilərmi? Sualları müzakirə olunan nəqliyyat vasitəsinin kompüter olduğu zaman daha çox rast gəlinir. Bu kimi suallar demək olar ki, texnologiya və bəşəriyyətin bəzi müəllimlər və tələbələr tərəfindən iki qütb əksi kimi qəbul edildiyi təəssüratını yaradır. Təhsilin bir çox müşahidəçiləri belə düşünürlər ki, təhsil texnologiyaları çərçivəsində fiziki məhsulların sinifdə geniş şəkildə istifadəsi şagirdlərin insan deyil, maşın kimi rəftar edilməsinə səbəb ola bilər; beləliklə, o, texnologiyanın tədris-təlim prosesinin humanist aspektini azalda biləcəyini müdafiə edir. Bununla belə, düzgün istifadə edildikdə, müasir təhsil mühitləri tədris-təlim prosesini fərdiləşdirə və beləliklə, onu ağlasığmaz dərəcədə humanistləşdirə bilər (3). Davranış nəzəriyyəçilərindən biri olan Skinner tərəfindən hazırlanmış operant kondisionerin tədrisə tətbiqi nəticəsində ortaya çıxan bir model olan proqramlaşdırılmış tədris fərdi kompüterlərdən sonra kompüter dəstəkli tədris və tədris proqramlarının hazırlanmasında yenidən əhəmiyyət qazanmağa başlamışdır. geniş yayılmış və 1980-ci illərdə təhsilə daxil olmuşdur. Bu vəziyyət tədrisin fərdiləşdirilməsi ilə nəticələndi (2). Fərdiləşmiş cəmiyyətə uyğun bir öyrənmə üsulu olduğu ifadə edilir (4). Kompüterin üstünlükləri:

- Kompüter öyrənməni özü həyata keçirə bilər. Kompüter dəstəkli təhsil metodu ilə kompüterlər sürətli dəstək və qiymətləndirmə və fərdin təhsilini təkbaşına həyata keçirmə imkanı verir.

- Kompüter multimedia vasitəsidir. Tərkibindəki qrafika, yazılı material, səs və görüntü xüsusiyyətləri sayəsində digər texnoloji imkanlardan istifadə edilir. O, kompüter əsaslı təhsil mühitlərində interaktiv təsvir və disk texnologiyasından faydalana bilər. Kompüter iştirak üçün vasitədir. Müxtəlif proqram paketlərini özündə birləşdirən mikrokompüter sistemi istifadədə çox çevikdir və tələbə nəzarətini artırır.

- Kompüter texnologiyası sürətlə inkişaf edir. Bir tərəfdən yeni ixtiralar yaranarkən, digər tərəfdən də xərclərdə azalma var. Kompüter sayəsində giriş imkanları

artır. Yerli, regional və milli şəbəkə sayəsində insanlar və resurslar harada olmasından asılı olmayaraq birləşdirilə bilər. Bundan əlavə, indi bir çox universitetlər kompüter dəstəkli bakalavr və magistr proqramları təklif edirlər (5). Kompüter istifadəsində rast gəlinən məhdudiyyətlər:

- Kompüter şəbəkəsinin inkişafı çox bahalıdır. Şəxsi kompüterlərin qiyməti olduqca münasib olsa da, hətta proqram və aparat bazarlarında rəqabət səbəbindən xərclər çox aşağı olsa da, şəbəkələrin qurulması və ya sistemin idarə edilməsi üçün alınan proqram təminatı kifayət qədər bahadır.
- Texnologiya sürətlə dəyişməyə davam edir. Bununla paralel olaraq kompüter texnologiyası da daim dəyişir. Distant təhsil işçiləri ehtiyacları ödəmək üçün bu texnologiyadan istifadə etmək əvəzinə, istifadə etdikləri avadanlıqları daim dəyişirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Çilenti K., (1998) Eğitim Teknolojisi ve Öğretim. Yargıcı Matbaası, Ankara.
2. Erden M., Akman Y. (1998) Eğitim Psikolojisi. 6. Basım. Arkadaş Yayınevi. Ankara.
3. Ergin A., Birol C. (2000) Eğitimde İletişim. Ankara, Anı Yayıncılık.
4. Hesapçıoğlu M. (1998) Öğretim İlke ve Yöntemleri Eğitim Programları ve Öğretim. 5. Baskı. Beta Yayıncılık. İstanbul.
5. İşman A. (2005) Uzaktan Eğitim. Öğreti Yayınları, Ankara.
6. Tezcan M. (1997) Eğitim Sosyolojisi. 11. Basım. Ankara.
7. Uşun S. (2006) Uzaktan Eğitim. Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

İsmayılova Aygün İdris qızı,
p.ü.f.d., dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
E-mail: aygunismayilova2015@outlook.com

MÜASİR AZƏRBAYCAN HEYDƏR ƏLİYEVİN HƏYAT AMALININ TƏNTƏNƏSİDİR

Hər bir insanın tarixi dəyəri onun öz ölkəsi, vətəni, milləti qarşısındakı xidmətləri ilə ölçülür. Zaman-zaman hər bir xalqın milli azadlıq və istiqlaliyyət tarixində xilaskar rolunu oynayan dahi insanlar olmuşdur. Həmin dahilər öz qətiyyətləri ilə mənsub olduqları xalqın arxasında duraraq, ən taleyüklü məqamlarda onların xilaskarı olmuşlar. Məhz Ulu Öndər Heydər Əliyev də Azərbaycanın XX əsrdə dünyaya bəxş etdiyi əvəzolunmaz Lider azərbaycanlı idi ki, onun Vətəni, milləti qarşısındakı xidmətləri danılmazdır. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev müasir dünya tarixinə parlaq və silinməz iz qoymuş böyük şəxsiyyət, qeyri-adi zəka, fitri istedad sahibi, müdrik dövlət xadimi kimi düşmüşdür.

Müstəsna xidmətləri ilə əbədilik qazanan Ümummilli Lider Heydər Əliyevin mənalı həyat yolu, zəngin və çoxşaxəli irsi ibrət məktəbidir. Ötən illərə nəzər salarkən Azərbaycan xalqının öz müdrik Liderinin rəhbərliyi ilə qazanmış olduğu mühüm tarixi

nailiyyətlərin bir daha şahidi oluruq. İntibah və milli şüurun oyanışı Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə başlamış, müstəqilliyimiz məhz onun sayəsində əbədi və dönməz xarakter almışdır. Ölkəmiz dünyada layiq olduğu mərtəbəyə Ulu Öndərin uzaqgörənliyi, müdrikliyi, qətiyyəti, dəmir iradəsi, zəngin dövlətçilik təcrübəsi sayəsində yüksələ bildi.

"Hər bir insan üçün onun milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam". Bu sözləri Ümummilli Lider Heydər Əliyev öz nitqində səsləndirmişdi. Heydər Əliyev keçdiyi böyük, mənalı və şərəfli həyat yolu ondan bəhrələnən hər kəsə örnək məktəbidir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin fəaliyyətində doğma xalqına bağlılıq hələ gənc yaşlarından özünü göstərirdi. Naxçıvan şəhərində sadə, zəhmətkeş bir azərbaycanlı ailəsində dünyaya göz açan bu böyük insan hələ gənc yaşlarından yüksək vəzifələr tutmuş, çiyinlərində böyük bir ölkənin yükünü daşımışdı. 20-ci əsrin sonlarında ölkəmizin yenidən əldə etdiyi dövlət müstəqilliyini, bərpa etdiyi dövlətçiliyini mövcud ictimai-siyasi böhran şəraitində qoruyub saxlamaq və inkişaf yoluna qədəm qoyması məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində mümkün oldu. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra Ümummilli Lider Heydər Əliyev çıxışlarının birində demişdir: «Biz azadıq, biz müstəqilik, biz heç kəsdən asılı deyilik. Biz özümüz öz taleyimizin sahibiyik. Mənim üçün öz həyatımdan, öz canımdan artıq, Azərbaycanın müstəqilliyini qorumaq, onu saxlamaq, onu əbədi etməkdir".

Ulu Öndər həmişə, hər zaman, ən ağır anlarda belə, xalqı ilə bir olmuş, xalqının səsinə səs vermişdir. 1990-cı ilin 20 Yanvar faciəsində Heydər Əliyev həyatını təhlükə qarşısında qoyaraq Mixail Qorbaçovun mənfur antiazərbaycan siyasətini ciddi tənqid etməsi, bu hadisələrdə bilavasitə onu günahlandırması onu göstərir ki, Ümummilli Lider öz xalqı üçün haqqın yolunda canını qurban verməyə həmişə hazır olan bir şəxsiyyət, böyük Lider olmuşdur. Heydər Əliyev bu cəsarəti, yenilməz vətəndaşlıq mövqeyi ilə hər bir azərbaycanlının gözündə tarixiləşdirmişdir.

Bizə yaxşı məlumdur ki, Heydər Əliyevin ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə gəlişi nəinki Azərbaycanı, bütöv bir xalqı məhv olmaq təhlükəsindən xilas etdi.

1993-cü ilin iyun hadisələrində Ulu Öndər o dövrdə qardaş qırğınının, vətəndaş müharibəsinin qarşısını almağa həyatını təhlükəyə atmaqla, ölümünü gözə alaraq nail olmuşdu.

Bu, Heydər Əliyev ömrünün yeni bir qəhrəmanlıq tarixi oldu. Vətənini və xalqını sonsuz məhəbbətlə sevən, qətiyyəti, inamı, müdrikliyi ilə xalqını öz ətrafında birləşdirməyi bacaran, hadisələri düzgün qiymətləndirib reallıqlardan lazımi nəticə çıxaran Heydər Əliyev kimi vətənpərvər insan, siyasətçi yalnız belə bir tarixi yarada və yaza bilərdi.

1993-2003-cü illər də Heydər Əliyev fəaliyyətinin qızıl salnaməsidir, deyə bilərik. Azərbaycanı daimi müstəqil, azad, demokratik ölkə kimi görmək istəyi artıq onun sayəsində reallaşdı. Ümummilli Lider həmin illərdə Azərbaycanı yalnız parçalanmaqdan, dövlət çevrilişlərindən, özbaşınalıqlardan xilas etmədi, həm də xalqımıza yeni, firavan, ildən-ilə gözəlləşən bir həyat, müstəqil Azərbaycanı bəxş etdi.

Ulu Öndər bu yolda özündən sonra varisi olan İlham Əliyevi bu yolda davamçısı kimi ona inamını ifadə edərək "Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm" söyləyərkən ilk növbədə xalqın, ölkənin gələcək taleyini, ölməz

ideyalarının, məqsəd və arzularının həyata keçirilməsində İlham Əliyevin potensialına güvənirdi.

Sevindirici haldır ki, bu inam cənab İlham Əliyevin fəaliyyətində özünü doğrultdu və Azərbaycanın sosial-iqtisadi, mədəni inkişafında, beynəlxalq aləmdə qazanılan uğurlarda özünü göstərməklə Ulu Öndərin müdrikliyinin bir daha əyani ifadəsinə çevrildi.

Ulu Öndərin "Mən mənalı həyatımın düz altmış ilini xalqımın bu günü və sabahı ilə yaşamışam. Bunun son on ili müstəqil Azərbaycan dövlətinə xidmətdə keçib. Mənim həyat amalım bütün varlığım qədər sevdiyim Azərbaycan xalqına, dövlətçiliyimizə, ölkəmizin iqtisadi, siyasi, mənəvi inkişafına xidmət olub" sözləri bir ömrün hesabatıdır.

Heydər Əliyev öz əməli fəaliyyəti ilə nəinki Azərbaycan, insanlıq, bəşəriyyət üçün dəyərli bir tarix yaratdı. Bu, bəşəri ideyaların ölməzliyi, azadlığın, insanlığın, ağıl və təfəkkürün, xalq məhəbbətinin yenilməzliyi tarixidir [1].

Heydər Əliyev hər zaman dünyada sülhün və əmin-amanlığın tərəfdarı idi. Ölkəmizdə baş verən hadisələr, 20 Yanvar, Xocalı faciəsi, Dağlıq Qarabağ problemi, əsir torpaqlarımızın ağrı-acısı, bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkün taleyi Heydər Əliyevin ömrünə müsibətli günlər, illər bəxş etsə də, dincliyini, rahatlığını əlindən alsa da o müharibənin, qan axıdılmasının tərəfdarı deyildi. O, torpaqlarımızın azğın düşməndən azad olunacağına əmin idi və bu yolda öz səylərini bir an da olsun əsirgəmirdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanı bütöv, insanlarını isə daha firavan görmək istəyirdi. Ümummilli Lider dəfələrlə xatırladırdı: "İnsan üçün hər şeydən əvvəl onun vətənidir, torpağıdır. Bir çox əsrlər bu vətənin azadlığının, müstəqilliyinin arzusunda olmuşuq. İndi buna nail olmuşuq və bunu əziz tutmalıyıq". Bu sözlər Azərbaycanın dövlətçilik tərəfinə yeni və unudulmaz bir səhifə yazan ölməz rəhbərin - Heydər Əliyevin nəsillərə ən müqəddəs tövsiyəsidir.

2023-cü il mayın 10-da Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 ili tamam olur. Heydər Əliyev öz xalqını zamanın mürəkkəb tarixi-siyasi sınaqlarından uğurla çıxarmış və ardıcıl mübarizə apararaq onu müstəqilliyə qovuşdurmuş qüdrətli şəxsiyyətdir. Azərbaycan xalqı yeni əsrə və yeni minilliyə məhz Heydər Əliyev zəkasının işığında qədəm qoymuşdur. Davamlı yüksəliş yolunda inamla irəliləyən müasir Azərbaycan Heydər Əliyevin həyat amalının təntənəsidir.[2]

Müasir Azərbaycan dövlətinin banisi Heydər Əliyevin misilsiz idarəçilik qabiliyyəti, gərgin əməyi nəticəsində əldə olunmuş nailiyyətlər sonrakı illərdə ölkə iqtisadiyyatının davamlı və dinamik inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratdı. Ölkəmizin son 20 ildə iqtisadi və demokratik inkişaf, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu istiqamətində qazandığı böyük nailiyyətlər də məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin fəaliyyətinin nəticəsidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Heydər Əliyev bütün zamanlarda, bütün dövrlərdə Azərbaycan xalqına ləyaqətlə xidmət etmişdir. Azərbaycanın müstəqilliyinin əbədi, dönməz olmasında, iqtisadi potensialının möhkəmlənməsində, bölgədə və dünyada nüfuzunun artmasında onun müstəsna xidmətləri var. Hazırda bu siyasət davam etdirilir. Bu gün Heydər Əliyev bizimlə deyil, ancaq onun siyasəti yaşayır, onun qurduğu müstəqil Azərbaycan yaşayacaqdır” [3].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Fikrət Məmmədov ”Ulu Öndər Heydər Əliyevin irsi milli sərvətimizdir”. /https://justice.gov.az/articles/90/
2. https//president.az.az/articles/view/57413
3. https://unec.edu.az/heyder-eliyev-milli-menevi-deyerlerimiz-ve-iqtisadiyyatimiz/

Ахундова Нигяр Рашид кызы,
доктор философии по истории, доцент,
Бакинский Университет Бизнеса,
Email: nigar-akhundova@ yandex.ru

РОЛЬ ЛИЧНОСТИ В ИСТОРИИ - К 100 ЛЕТИЮ ЗАРИФЫ ХАНУМ АЛИЕВОЙ

Личность – это человек, наделенный системой духовных и нравственных качеств, определяющих его роль в социальной, культурной, политической, общественной, семейной жизни. Личность раскрывает свои индивидуальные способности в процессе взаимодействия с другими людьми, своими позициями в обществе, интеллектом, своими духовными качествами и позицией в жизни. Как правило, люди проживают свою жизнь, преодолевая препятствия, добиваясь определенного статуса, создавая семью. Но бывают люди, которым всегда тесно в этой жизни. Такие не останавливаются на достигнутом, расширяя среду обитания своего «Я» вглубь и вширь…Такие проживают жизнь, условно говоря, глядя на звезды, а не под ноги…

Зарифа ханум Алиева принадлежала именно к такой категории людей. Увы, ее жизнь оказалась недолгой. Хотя за отпущенные ей 62 года эта женщина смогла добиться многого. Но ее всегда было «мало» для окружающих – настолько доброжелательной, отзывчивой, естественной она была.

Зарифа Азиз кызы Алиева родилась 27 апреля 1923 года в селе Шахтахты Шарурского района Нахчыванской Автономной Республики Азербайджана. Ее отец - Азиз Маммедкерим оглы Алиев – принадлежал к числу выдающихся представителей азербайджанской интеллигенции. Это был человек, сыгравший важнейшую роль в деле становления азербайджанской государственности и, в том числе, азербайджанской системы здравоохранения. Легендарная личность, на протяжении всей своей жизни занимавшая целый ряд ключевых постов на государственной службе, он познал все – нищету и скитания, разделяя судьбу беженцев, высочайший авторитет и уважение, наконец, опалу, когда его жизнь, как и жизнь всей его семьи, оказалась под угрозой.

«Семья моей матери принадлежала к самой интеллигентной части тогдашнего общества. Зачастую беседы, происходившие при детях, охватывали многие стороны духовной жизни общества. В этой семье воспитанию детей придавалось большое значение. Помимо обучения языкам и музыке им прививалось и стремление к саморазвитию. Необыкновенная жизнь отца — Азиза Алиева — для

Зарифы ханум была неотъемлемой частью истории родного народа», - говорил в своей беседе с журналистами сын Зарифы ханум, Ильхам Алиев, Президент Азербайджанской Республики.[1]

Ильхам Алиев как-то отметил: «Корни жизненной философии моей матери надо искать, прежде всего, в ее детстве. Она часто нам говорила, что детство — чрезвычайно важный период в жизни человека, и ничто не может заменить его. Детство - мир, к которому человек обращается всю жизнь. Человек в детстве постигает, что такое доброта и сочувствие. Она была очень счастливым ребенком, детство осталось в ее памяти как время, полное любви, как источник самых дорогих воспоминаний».[2] Среди детей Азиза Алиева Зарифа занимала особое место. Своей активностью, живостью характера, открытостью она во многом походила на отца. Как вспоминала одна из родственниц семьи, «Зарифа была нежным цветком семьи Азиза дайи. Искреннюю, любящую шутку, веселую Зарифу все звали "цветок нашего очага".[3] В 1942 году Зарифа ханум Алиева оканчивает среднюю школу и поступает в Азербайджанский государственный медицинский институт им Н. Нариманова на лечебно-профилактический факультет.

Как известно, в годы войны в Баку размещалось огромное количество госпиталей, под которые отводились школы, институты, не говоря уже о больницах, пансионатах и санаториях. В один из таких госпиталей, размещавшийся в здании Азербайджанского Государственного Университета на Коммунистической улице (теперь здесь находится Экономический университет, а улица называется «Истиглалият») девочки регулярно приходили помогать раненым. Одной из обязанностей Зарифы ханум было писать письма под диктовку раненых и отправлять их родным. «Однажды по дороге домой, уже спустившись по Коммунистической и свернув на улицу Зевина, мы вдруг увидели молодую красивую женщину. Держалась она как-то неестественно прямо, вскинув голову, продвигаясь вдоль стены осторожными шагами. Зарифа замерла, дрожащими руками ухватилась за меня: "Видела? Видела? Она слепая"… И тихо добавила немного погодя: "Знаешь, я давно подумываю стать врачом. Ведь у нас все врачи — и папа, и мама, и старшая сестра, и Тамерлан. Я решила стать глазным врачом. А теперь, думаю, жизнь поставила окончательную точку под моим решением: я хочу возвращать людям самое важное, самое незаменимое благо — свет…"[4] Это решение окончательно утвердилось, когда на одном из экзаменов в институте профессор Умниса Мусабекова – знаменитый офтальмолог, автор учебника по глазным болезням, настоятельно порекомендовала Зарифе ханум заняться именно офтальмологией.

После окончания института с отличием в 1947 году Зарифа Алиева была командирована в Москву, где во Всесоюзном Центральном институте усовершенствования врачей с 1947 по 1949 годы она овладевала специальностью врача-офтальмолога.

Именно в этот период произошло знакомство Зарифы ханум с Гейдаром

---

[1] Г.Мираламов. Зарифа Алиева. М., Молодая гвардия, 2010. С.- 216, с.178

[2] Там же, с.178.

[3] Там же, с.59.

[4] Г..Мираламов Зарифа Алиева.М, «Молодая гвардия».- М.,2010.- С.216, с.6.

Алиевым. Это случилось в Кисловодске, в 1948 году.

Интересно отметить, что Азиз Алиев с первой же встречи положительно воспринял Гейдара – статный молодой офицер, сдержанный в своих эмоциях и твердо отстаивающий свое мнение произвел на будущего тестя впечатление. Опытный аппаратчик и организатор, он уже тогда разглядел в этом юноше несомненного лидера. А узнав его поближе, как-то обронил фразу: «Этот оглан - настоящий золотой слиток, у него блестящее будущее».[1]

После возвращения из Москвы в 1949 году Зарифа Алиева начинает работать в Азербайджанском научно-исследовательском институте офтальмологии, где в 1953 году окончила аспирантуру.

Тема ее кандидатской диссертации - «Лечение трахомы синтомицином в комбинации с другими методами терапии» - в те годы имела большое практическое значение. Это был период, когда в Азербайджане свирепствовала эпидемия трахомы глаз, в результате которой слепло огромное множество людей. Зарифа ханум Алиева принимала активное участие в организации и проведении лечебных и профилактических мероприятий по борьбе с этим заболеванием: она выезжала в районы, читала лекции врачам-офтальмологам, проводила многочисленные беседы с населением. При этом, она также занималась и лечащей практикой, так что многим больным в те годы она спасла зрение.

Зарифа ханум свою кандидатскую диссертацию защитила в 1960 году. Следующим направлением ее исследований стала глаукома и ее лечение, а также ряд других проблем, являвшихся на тот момент актуальными для здравоохранения в республике.

В 1967 году Зарифа ханум Алиева была приглашена на должность доцента кафедры глазных болезней Азербайджанского государственного института усовершенствования врачей Министерства здравоохранения, который носил имя ее отца - профессора Азиза Мамедкерим оглы Алиева, руководившего этим институтом в последние годы своей жизни.

Помимо научной деятельности, Зарифа Азизовна активно занималась лечащей практикой – она много оперировала, консультировала больных, поддерживала контакты с другими офтальмологическими учреждениями и отделениями. Свою врачебную деятельность она успешно сочетала с педагогической работой: проводила лекционные и практические занятия со слушателями института усовершенствования врачей по специальности «микрохирургия глаза», а также по многим другим важным проблемам офтальмологии.

Но более всего, в эти годы (начиная с 1968 г.) Зарифа ханум Алиева занялась такой мало разработанной областью офтальмологии, как профессиональная патология органа зрения. Актуальность этой проблемы была обусловлена не только широким развитием химической и электротехнической промышленности, но и тем, что многие вопросы, касающиеся механизма воздействия на орган зрения целого ряда новых химических соединений, оставались практически неисследованными. Основные выводы многолетних и трудоемких исследований сводились к тому, что действие вредоносных факторов на производстве, как правило, носит хронический характер. Более того, на многих производствах орга-

---

[1] Г.Мираламов. Зарифа Алиева…, с.56.

низм рабочих подвергался воздействию не одного, а целого комплекса неблагоприятных факторов. Именно поэтому, первоначальным этапом обследований на предприятии должно было быть полное выявление этих факторов, детальное изучение их концентрации или интенсивности каждого из них, периодичности их возникновения, а также характера взаимодействия с ними рабочих. При этом, изучение состояния органа зрения было необходимо сочетать с комплексным исследованием всего организма. Это позволяло выявить связь глазных симптомов с поражением других органов и систем.[1]

Результаты многолетних наблюдений, клинических исследований и экспериментов составили основу докторской диссертации Зарифы ханум Алиевой. Диссертационная работа «Состояние органа зрения у работников некоторых предприятий химической промышленности Азербайджана» была защищена в 1976 году в одном из авторитетных офтальмологических центров мира – Московском научно-исследовательском институте глазных болезней им. Г.Гельмгольца. Здесь диссертация Зарифы ханум Алиевой получила высокую оценку и признание ученых-офтальмологов, это была одна из первых работ такой направленности в области профессиональной офтальмологии.

Коллеги из других городов, яркие представители офтальмологической науки тех лет в своих воспоминаниях о Зарифе ханум неизменно подчеркивали чрезвычайную практическую важность проведенной ею работы и безусловное государственное значение результатов. Это понимала и сама Зарифа Азизовна, о чем с большой убежденностью говорила в своих выступлениях на различных конференциях. Исследования и результаты, полученные ею на протяжении многих лет работы в условиях производства были действительно своевременны: учитывая бурный рост химической промышленности в Азербайджане борьба с профессиональными заболеваниями была включена в число наиболее важных медико-биологических проблем.

Так сложилось, что для Зарифы ханум ее последние годы стали настоящим зенитом ее карьеры. Одна за другой выходят монографии по результатам всех предыдущих лет работы. В 1981 году Зарифе ханум была присуждена премия имени академика М.И.Авербаха Академии медицинских наук СССР – высшая награда в области офтальмологии (к слову сказать, Зарифа ханум Алиева стала первой женщиной-ученым, удостоенной этой высокой награды). В этот же период было избрание Зарифы ханум заведующей кафедрой глазных болезней Азербайджанского Государственного Института усовершенствования врачей им. А.М.Алиева (1982), присуждение звания Заслуженного деятеля науки Азербайджана (1982), награждение орденом Трудового Красного Знамени (1982), наконец, избрание действительным членом АН Азербайджана по специальности «Медицина» (1983).

Все, чего добилась эта женщина за свою недолгую жизнь – результат ее неисчерпаемого трудолюбия, полной отдачи своему делу, но главное – ее бесконечной любви к людям, желания им помочь, облегчить страдания. В нашей памяти осталось огромное множествол свидетельств, как эта женщина возвращала отчаявшимся людям радость жизни, радость света. Поистине и в букваль-

[1] Зарифа Алиева….,сс.55-57.

ном смысле она была тем, кто «нес людям свет». Действительный член Академии наук Азербайджана, Заслуженный деятель науки, лауреат премии М.И. Авербаха, академик Зарифа Алиева считалась признанным авторитетом в области офтальмологии не только в Азербайджане, но в масштабах всего Советского Союза. Именно поэтому увековечение памяти этой женщины в том, что Национальный центр офтальмологии Министерства Здравоохранения Азербайджанской Республики носит ее имя представляется совершенно закономерным.

Eyvazova Tutu Ramiz qızı, s.ü.f.d.,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:tutu.eyvazova@mail.ru

QLOBALLAŞMA TƏZADLI MÜLAHİZƏLƏR FONUNDA (SOSİOLOJİ TƏHLİL)

Müasir şəraitdə dünya inkişafının dinamizmi, eyni zamanda, gərginlikləri və qeyri-müəyyənlikləri artır, konkret cəmiyyətlərin real vəziyyətlərində ciddi dəyişikliklər baş verir. Bu, bütövlükdə dünyada, habelə ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə təhlükəsizlik problemini, o cümlədən sosial təhlükəsizlik problemini son dərəcədə aktuallaşdırır. Çünki təhlükəsizliklə bağlı məsələlər insanların həyat fəaliyyətinin bazis və motivasiya xarakterli ən mühüm tələbatlarından biridir. Çoxsaylı faktlar, hadisə və proseslər inandırıcı surətdə sübut edir ki, cəmiyyətin fəaliyyətinin ən müxtəlif səviyyələrində təhlükəsizlik probleminin yetərincə qiymətləndirilməməsi və ya ona qarşı olan laqeydlik nəinki çox ciddi itkilərə yol açır, həm də nəticə etibarilə labüd surətdə müvafiq səviyyələri təmsil edən subyektlərin həyat və fəaliyyət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə, bəzən də məhvinə səbəb olur. Təhlükəsizlik, ilk növbədə cəmiyyətdə sabitliyin maksimum qorunub saxlanılmasına, zəruri sosial nizamın təmin edilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu baxımdan qeyd etməliyik ki, sosial təhlükəsizlik özündə adətən, dövlətdə mövcud olan sosial sistemin müdafiəsinə və inkişafına, onun təkmilləşməsinə istiqamətlənmiş ayrı-ayrı tədbirləri və vacib olan texnologiyalar kompleksini özündə ehtiva edir.

XXI əsr dünya inkişaf tarixinə yeni bir proses olan moderinizasiya daxil olmuşdur. Bu proses milli həyatın ayrılmaz hissəsi olmağa başlamışdır. Modernizasiya qloballaşma adı altında dövlətlərin milli iqtisadiyyatının istiqamətini müəyyənləşdirək yeni planlar və islahatları diqtə etməyə başlamışdır. Dövlətlər artıq iqtisadiyyatının istiqamətini qonşularının və hətta düşmənlərinin tələbatına uyğun şəkildə həyata keçirməyə başlamışdılar. Qloballaşmanın ümumi bir bazarda, yəni dünya bazarında baş verməsi təsdiqinin tapmış ifadələrdən birinə çevrilməyə başladı.

Qloballaşma hansı sferada və necə başladı fikri çoxlarımızı düşündürür. "Qloballaşma" ilk dəfə termin olaraq 1963-cü ildə kanadalı alim Marshal McLuhan tərəfində elmi dövriyyəyə daxil edildi. M.McLuhanna görə dünyanın böyük bir hissəsi "qlobal kənd" ("global village") kimi formalaşmaqdadır [13. s.27]. Digər iddialara görə isə 1980 –ci ildə ilk dəfə ABŞ da işlənməyə başlayan "qloballaşma" termini əksərən Harvard Stenfor və digər ABŞ universitetlərində səslənmiş və tədricən elmi söz lüğətinə daxil edilmişdir.

Qloballaşma haqqında və onun mahiyyəttinin dərk edilməsi üçün üç tendensiya

formalaşmışdır. Qlobalistlər, transformasiyaçılar (islahatçılar) və antiqlobalistlər. Bu tendensiyanın nümayəndələri əksərən qloballaşmanın mahiyyətinə dair öz mülahizələrini irəli sürmüşdürlər. Düşüncə dərmasında hər bir yanaşmanın dərinliyi təzadlı fikirlər toplusunu yaradır ki, qloballaşma sahəsinin öyrənilməsi maraq doğurur.

Qlobalistlərin tanınmış simalarından olan Samuel Hantinqton, Roje Qaarodi, Frenses Fukuyama və Devid Hold və başqaları hesab edirlər ki qloballaşma ağ dərililərin ənənəvi vəzifəsidir. Qloballaşma elə qərbləşmə ilə eynilik təşkil edir. Məhz Tamilsona görə, qloballaşma bəşəriyyətin ehtiyac və tələbatından yaranıb [13, s.28]. F.Fukuyama hesab edir ki, millətçiliyi iqtisadi siniflərin fəaliyyəti yaradır, daha sonra milli sərhədlər yaranır onlar sinifləri əvəzləyir, nəticə etibarilə bu əvəzlənmədən sonra vahid lingivistik eynilik yaranır. Daha sonra iqtisadi güc milli sərhədləri və maneələri dağıdaraq ümumi dünya bazarını formalaşdırır. Bax bu qlobal iqtisadi qüvvələrinin nəticəsidir [14, s.275]. A.Çumakov qloballaşmanın mahiyyətini şərh edərkən svilizasiya ilə mədəniyyəti ayırmağın vacibliyini qeyd edir. Onun fikrincə, sivilizasiya daha geniş anlayışdır və bütün bəşəriyyəti əhatə edir. Mədəniyyət isə millətlərə xas olan bir məxsusluqdur ki, o toxunulmazdır. Millətlər ümumi bir məkanda yəni dünyada ümumi bir sivilizasiyada birləşə və qloballaşa bilər, amma onların mədəniyyətinə müdaxilə etmək olmaz.

Qlobalistlərin baxış külliyyatının içərisində neoliberallar var ki, onlar qloballaşmada dövlətin səlahiyyətləri daxilində ümumi bazarı və fərdi avtonomiyanı qəbul edirlər. Neoliberallar nəhayət ki, vahid bir sivilizasiyanın yaranmasını alqışlayır və bu yolun ən uğurlu yol olması ilə razılaşırlar.

Qlobalistlərin içərisində neomarksistlər var ki, onların fikrincə vahid bazarın və vahid iqtisadiyyatın yaranması müsbət haldır. Onların düşüncəsinə görə, ümumi iqtisadiyyatın yaranması yeni kapitalist düşüncənin nəticəsidir.

Antiqlobalistlərə - onları skeptiklər də adlandırırlar. Azərbaycan lüğətlərindən skeptikləri biz "şübhəçilər" kimi də tərcümə edə bilirik. Bu mülahizə sahiblərinin fikrinə görə qloballaşma bəşəriyyət üçün önəmli olmayan prosesdir. Qloballaşmanın bütün sahələrinə şübhə ilə yanaşan antiqlobalistlər hesab edir ki, bu proses rifah dövlətlərini məhv edir. Qloballaşma, əsasən, əhəmiyyəti və səlahiyyəti minimal səviyyə daşıyan dövlətlər formalaşdırmaq istəyən geoiqtisadi imperializmdir. Qlollaşma dünyanın xaosa sürükləyən və ya böyük supergüc dövlətlərin inkişafda olan və ya inkişaf etməyən dövlətləri öz hegamon idarəçiliyinə salmaq ideyasıdır. Bu tendensiyanın ən parlaq nümayəndəsi kimi A.Giddens, C.Nay, C.Qrey, R.Keoxane kimi siyasətçilərin adını çəkə bilərik. Antiqlobalistlərin hesab edir ki, dünyada qloballaşmanın mövcudluğuna çalışan qüvvələr dünyada qlobal cəmiyyət qurmaq əvəzinə onu parçalamağa istiqamətlənmiş fəaliyyət göstərirlər. C.Qrey isə hesab edir ki: " Qloballaşma səhv və zərərli layihə olub qlobal iqtisadi və maliyyə insitutlarına ifrat dərəcədə təsir göstərir" [13.s.41].

İslahatçılar və ya transformasiyaçılar isə antiqlobalistlərə nisbətən daha çox qlobalistlərə yaxın mövqedə qərarlaşırlar. Onların düçüncəsinə görə isə qloballaşma heç də mənfi və neqativ bir proses deyil. Qloballaşma baş verərkən milli dövlətlərin və onların suveren hakimiyyəti idarəçiliyində yeni islahatların həyata keçirmək məcburiyyətində qalır. Yeni transformasiya prosesi baş verməli olduğu halda qloballaşma elə də neqativ hal deyil.

Yuxarıda tanış olduğumuz bu fərqli tendensiyalar öz prizmasında əsaslanmış və müəyyyən qədər həqiqiliyi özündə cəmləşdirmişdir. Ümumilikdə isə qloballaşma haq-

qında neqativ fikirlərin silinməsinə və yeniliyə meylin artırılmasına istiqamət-lənmiş fəaliyyətlər toplusu həyata keçirilməlidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Bakıda dünya dini Liderlərinin sammitinin açılış mərasimində söylədiyi fikir gerçəkliyi bütün açıqlığı ilə göstərməkdədir: "Qloballaşma adı altında xalqlara zidd olan, milli mentalitetə xas olmayan dəyərlər aşılanmamalıdır..... Elə etməliyik ki, qloballaşmaya qarşı bəzi dairələrdə şübhələr ərisin, bu şübhələr aradan götürülsün. Bunu etmək üçün əlbəttə ki, bütün dünya birliyi bu məsələ ilə bağlı yəqin ki, öz fikrini bildirməlidir. Bu anlayışa müəyyən düzəlişlər edilməlidir" [2, 86]. Deməli, belə bir qənaətə gələ bilirik ki, qloballaşma heç də hegemonçuluq və ya istilalar deyildir. Qloballaşma elə cəmiyyətin yeni inkişaf pilləsidir, ümumi olaraq bütöv sivilizasiyanın mövcudluğudur.

Yekun

Qloballaşma həm də yeni baxış bucağıdır. Qloballaşmanın müsbət məqamlarını sistemli olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdıra bilərik:

1. Qloballaşma dövlətlərə yeni bir idarəçilik üsulu gətirir. Ənənəvi olaraq bütün idarəedicilik dövlətdən asılı olduğu halda, qloballaşan dövlətdə isə təşkilatlanma və tənzimlənmələr QHT-lərə də həvalə olunur. Onların fəaliyyəti, həm də düzgün fəaliyyəti, milli maraqları nəzərə alaraq fəaliyyəti dövlətin çiynindən yükü azaltmış olur. Dövlət öz idarəçiliyində müəyyən qədər QHT-lərlə məsləhətləşməli olur. Bu isə, ilk növbədə demokratik idarəçiliyin və demokratik cəmiyyətlərin yaranmasıdır.

2. Qloballaşma dünyamıza, insanlarımıza, cəmiyyətlərimizə azadlıq, sərbəstlik, (müəyyən prizmada) demokratiya bəxş etdi. Bu gün dövlətlərin daxilində belə vətəndaşı beynəlxalq təşkilatlar insan hüquqlarının qorunması müstəvisində qoruya bilir. İnsanların sosial hüquqları dünyanın bütün qütblərində qorunur.

3. Qloballaşma dövlətlərə sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni rahatlıq gətirdi. Heç kimin təzyiqi olmadan dövlətlərin dünya bazarında xammalından və ya istehsal etdiyi məhsullardan sərmayə eldə etmək imkanı yarandı. Qloballaşma dövlətlərin iqtisadi gücünü artırmaqda onlara yardımçı oldu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Allahyarova T.B. Qloballaşma inteqrasiya və ekoloji problemlərin yeni həlli imkanları // "Azərbaycanın ekoloji problemləri" Respublika elmi-praktiki konfransı, – Bakı: –ABU, –2005, s.36-40.

2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqləri, çıxışları, müsahibələrinə bəyanatları. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası – 2010. 255s

3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (24 avqust 2002-ci ildə qəbul edilmiş dəyişiklik və əlavələrlə) // 12 noyabr 1995-ci il. –Bakı: Qanun, –2002, –48s.

4. Eyvazova T.R. Azərbaycan Respublikasında sosial sahədə dinamik şəkildə aparılan islahatlar sosial problemlərin həllinə yönəlmişdir // Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin 25 illik yubileyinə həsr olunmuş "Çağdaş dövr və sosial elmlərin aktual problemləri" mövzusunda Ümumrespublika elmi-praktik konfransın materialları, –Bakı: –2016, –s.441-443.

5. Eyvazova T.R. Ərzaq təhlükəsizliyinin tətbiqi vacib sosial hadisə kimi // BDU Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi təhsil və cəmiyyət "Gənc tədqiqatçıların

beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları”, –Bakı: –20 aprel, –2018. –s. 290-292.

6. Eyvazova T.R. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətinin təkamülü təhlükəsizlik kontekstində // –Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası, –2015. –№3, –s.115-124.

7. Eyvazova T.R. XX əsrin əvvəllərində sosial təhlükəsizlik tədbirləri // –Bakı: Sivilizasiya elmi-nəzəri jurnal, –2015. № 2, –s.183-188

8. Eyvazova T.R. Azərbaycan Respublikasında sosial sığorta sisteminin təşkili // AMİU Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr edilmiş “Milli-mənəvi dəyərlər: ənənə və müasirlik” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, –Bakı: –01 –02 may, –2018. –s.174-177.

9. Eyvazova T.R. Məşğulluq sosial təhlükəsizliyin mühüm amili kimi // –Bakı: Geostrategiya, Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi-nəzəri jurnal, –2021. №01 (61). –s.128-132.

10. Eyvazova T.R. Sosial təhlükəsizliyin təmini prosesi cəmiyyətin rifahı naminə həyata keçirilir // BDU Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi: 25 il (uğurlar, problemlər, perspektivlər) “Gənc Tədqiqatçıların Respublika elmi-praktik konfransının materialları”, –Bakı: –17 aprel 2017. –s.165-168.

11. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cilddə] / H.Ə.Əliyev. –Bakı: Azərnəşr, –c. 2. –1997. –601s.

12. İbadov Ş. Qloballaşma, müasir dövlət və yeni tələblər // –Bakı: Tarix və onun problemləri, Nəzəri, elmi, metodik jurnal, –2014. №4, –s. 197-203.

13. Məcidli F. Qloballaşma –beynəlxalq münasibətlərdə paritetlik problemi [Monoqrafiya]. Bakı “Elm və təhsil”, 2015.-242s.

14. Fukuyama F.“The End of History and the Last Man” Free Press – 1992, p446

Verdiyeva Tünzalə Müslüm qızı,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Universiteti,
Email: tunzala.verdiyeva@au.edu.az

AZƏRBAYCANDA SOSİAL İŞ TƏHSİLİNİN TƏŞKİLİ PROBLEMLƏRİ

Sosial iş təcrübəsi ilk dəfə 1898-ci ildə başladığından bəri sosial işçilər fərdi və icma səviyyəsində psixoloji və sosial problemləri həll edərək, çətin həyat şəraitində olan əhalinin ehtiyaclarına diqqət yetirir. Sosial işçilər fərdlərə, ailələrə və qruplara bu ehtiyaclarını ödəməkdə və həyatlarını yaxşılaşdırmaqda kömək edirlər.

Sosial işçi fərdlərə, ailələrə və qruplara psixi sağlamlıq və maddələrdən sui-istifadə halları, xroniki tibbi vəziyyətlər, böhran vəziyyətləri, sui-istifadə, yoxsulluq, evsizlik və aclıq kimi psixo sosial ehtiyaclarına kömək edən təlim keçmiş peşəkardır. Onlar ehtiyacı olan insanları müəyyən edir, iş sənədlərini və qeydlərini saxlayır, fərdləri resurslarla əlaqələndirir. Sosial xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda “sosial işçi” anlayışı bu cür izah edilir: “Ali təhsili və uyğun peşə hazırlığı olan şəxslər sosial işçi qismində sosial xidmət sahəsində peşəkar fəaliyyətlə məşğul

olmaq hüququna malikdirlər” [1].

Azərbaycanda Sosial işin təşkilinin tədrisinə 2005-ci ildə Bakı Dövlət Universitetində magistr dərəcəsi üzrə başlanıb. Sosial iş təhsili adekvat resurslara, müəllimlərə, şəffaf strategiyalara və müasir kurikulumlara çıxış tələb edən mürəkkəb və tələbkar fəaliyyətdir.

Sosial iş peşəsi ölkədə hələ də tam qəbul olunmayıb və sosial iş peşəsi hələ ehtiyaca əsaslanan bir peşə kimi formalaşmayıb. Qərb dünyasından fərqli olaraq, Azərbaycanda benefisiara sosial işçiyə çatmır, sosial işçi benefisiarı axtarır.

Sosial iş ixtisasının missiyası rifah, sosial və iqtisadi ədalətin bərqərar olmasına töhfə verməkdir. Bu proqram tələbələrə sosial məsələlər, sosial problemlər, sosial rifah və sosial işə aid qanunvericilik bazası, sosial siyasət, sosial işin nəzəriyyələri, sosial iş müdaxilələri və fəaliyyətləri barədə biliklərin ötürülməsinə xidmət edir.

Sosial işin tədrisi proqramnın Sosial iş tələbələrinə ehtiyacların araşdırılması və təhlil edilməsi, nəticələrə müvafiq sosial işin həyata keçirilməsi, eyni zamanda bu sahədə tədqiqat aparmaq bacarıqlarını aşılayır. Tələbələr proqram boyunca Sosial iş peşəsi üçün vacib olan bilik və bacarıqlara yiyələnir, din, etnik mənsubiyyət, gender, yaş və funksionallığın insanların hüquqlarına və onlara qarşı olan münasibətə təsiri meylləri barədə məlumatlanırlar.

Proqramın məqsədləri:

- Ədalətsizliklə mübarizə aparması və sosial dəyişikliyi təşviq etməsi məqsədilə sosial işçilər hazırlamaq;
- Ailə və icma sistemlərinin imkanlarını gücləndirməklə risk qrupuna daxil olan fərdlər və ailələrlə işləyə biləcək sosial işçilər hazırlamaq;
- Fərdlərə və ailələrə təsir edən məsələləri, sosial siyasəti və icma ehtiyaclarını yaxşı mənada dəyişə bilən “dəyişiklik agentləri”ni hazırlamaq;
- Müxtəlif əhali qrupları ilə qəbul olunmuş etik prinsiplər çərçivəsində işləməyə qadir olan sosial işçilər hazırlamaq;
- Davamlı sosial iş təhsili üçün zəmin yaratmaq.

Sosial işin bakalavriat səviyyəsini bitirdiklərində məzunlar fərdi, qrup və icma səviyyələrində sərbəst Sosial işçi kimi işləmək üçün tələb olunan bilik və bacarıqlara yiyələnmiş olurlar.

ABŞ və Böyük Britaniyadan götürülmüş peşəkar sosial iş, Avropa ədəbiyyatından alınan konsepsiyalar, nəzəriyyələr, metodlar və metodologiya bəzən Azərbaycanda tətbiq edildikdə gözlənilən effektiv nəticə verməyə bilir. Buradakı əsas səbəblərdən biri Azərbaycan cəmiyyəti ilə qərb dünyası arasında olan fərqlərdir. Çünki hamıya məlumdur ki, ədəbiyyat cəmiyyətin ideyalarını əks etdirir.

Azərbaycanda təhsil sahəsindəki problemlərdən biri biliklərin ötürülməsi zamanı yaranan problemlərdir. Şübhəsiz ki, kitabxanalarda mövcud olan sosial iş kitablarının əksəriyyəti ingilis dilindədir. Azərbaycan dilində yerli ədəbiyyatın olmaması ümumilikdə təhsilin səviyyəsini aşağı salır, xüsusən də ingilis dili səviyyəsi aşağı olan tələbələrin işlərini çətinləşdirir. Bir çox tələbələr ingilis dilində yazılan və izah edilən anlayışları, nəzəriyyələri qavramaqda çətinlik çəkirlər, vaxtlarının çoxunu ya tərcüməyə, ya da xarici dillərdə yazılmış kitabları başa düşməyə sərf edirlər. Bundan əlavə olaraq Azərbaycan dilində mövcud olan tədris proqramları və ədəbiyyat ya zəif qurulmuşdur, ya da başqa kitabdan tərcümə edilmişdir. Bu, sosial iş təhsili alanlar arasında standartların, anlayışların, ifadələrin aydınlığının və mənalılığının azalması ilə nəticə-

lənir. Azərbaycan dilində sosial iş ədəbiyyatının qıtlığı sosial iş müəllimləri arasında bir çox problemlər yaratmışdır.

Digər problem Azərbaycandakı sosial şərait və beynəlxalq sosial şərait arasında fərqdir. Beynəlxalq sosial iş fərdlərlə bağlı problemlərdən, ahılların, uşaqların və s. qayğılarından çox danışır, daha çox davranış problemlərinə diqqət yetirir və cavabları klinik sosial işdə axtarırlar. Azərbaycandakı problemlər tamamilə fərqlidir, bizdə hüquqi məlumatsızlıq, idarəetmə, işsizlik və s. problemlər var. Beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş sosial iş metodları universal olaraq tətbiq oluna bilməz. Bu üsullar müəyyən bir cəmiyyətin sosial şəraitinə uyğun olaraq dəyişdirilməlidir, əks halda onlar müsbət nəticə verməyəcək. Sosial iş metodları Azərbaycan təfəkkürünə uyğun olaraq işlənib hazırlanarsa, daha yaxşı nəticə əldə etmək mümkündür.

Peşəkar təlim keçmiş sosial iş müəllimlərinin azlığı bu gün Azərbaycanda sosial işin üzləşdiyi əsas problemlərdən biridir. Peşəkar təlim keçmiş müəllim dedikdə təkcə Sosial iş üzrə ixtisaslı müəllimləri nəzərdə tutmuruq, həm də bu sahədə empirik biliyə malik təcrübəli müəllimləri nəzərdə tuturuq. Sosial iş ixtisasına malik olan, lakin köklü reallıqlar haqqında məlumat bazası olmayan müəllim üçün tələbələri hazırlamaq çətindir.

Sosial iş təhsilini həyata keçirəcək ixtisasyönümlü peşəkar müəllimlərin sayının az olmasına baxmayaraq çox sayda universitetlərdə və hətta kolleclərdə “Sosial iş” ixtisası var. Mərkəzdən uzaq bir çox bu tip təhsil müəssisələrində sosial işin tədrisi sosial işlə əlaqəsi olmayan şəxslər tərəfindən təşkil olunur. Ölkədə sosial iş təhsili müəssisələrinin sistemsiz artımı özlüyündə çoxlu problemlər yaradır.

Bu gün Azərbaycanda Sosial iş ixtisası 20 universitet və 11 kollecdə tədris edilir.

Universitetlər: Azərbaycan Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti (Qazax filialı), Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Şəki filialı), Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Quba filialı), Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Gəncə Dövlət Universiteti, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Lənkəran Dövlət Universiteti, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Qərbi Kaspi Universiteti, Bakı Avrasiya Universiteti, Odlar Yurdu Universiteti, Bakı Biznes Universiteti, Naxçıvan Universiteti və Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası.

Kolleclər: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində Azərbaycan Maliyyə-İqtisad Kolleci, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində Sosial-İqtisadi Kollec, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin nəzdində Humanitar Kollec, Qazax Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci, Tovuz Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci, Şamaxı Dövlət Regional Kolleci, Şuşa Humanitar Kolleci, Bərdə Dövlət İdarəetmə və Texnologiya Kolleci, Sabirabad Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci və Bakı Biznes və Kooperasiya Kolleci.

Əmək bazarında müəllim maaşlarının dövlət qulluqçularının maaşları ilə müqayisədə rəqabət qabiliyyəti olmadığı üçün ixtisaslı sosial işçilərin universitetlərdə dərs keçmək istəməməsi də tədris keyfiyyətinə öz təsirini göstərir. Sosial iş ixtisasını bitirən məzunlar hal-hazırda əhalinin müxtəlif qruplarının sosial müdafiəsini həyata keçirən dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarında, həmçinin müvafiq beynəlxalq təşkilatların yerli nümayəndəliklərində çalışırlar. Bu təşkilatlara Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Na-

zirliyi, Sosial Xidmətlər Agentliyi, DOST Agentliyi, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin tabeliyində Uşaqların Müdafiəsi İdarəsi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının müvafiq fondları və s. orqanlarda müxtəlif vəzifələrdə işləyirlər.

Azərbaycanda sosial işin üzləşdiyi bütün digər problemlər arasında ən əsası sosial iş şurasının olmaması problemidir. Sosial iş institutlarını və bütövlükdə sosial iş peşəsini tənzimləmək üçün hökumət tərəfindən tanınan şura lazımdır. Sosial iş təhsilinin təşkilini təmin edən sosial iş şurası olmadığından qəbul, kurikulum, tədris və qiymətləndirmənin vahid sxemi yoxdur. Sosial iş təhsilinin təşkilində mövcud problemləri aradan qaldırmaq üçün ölkənin bütün sosial iş ixtisasının tədrisi təşkil olunan universitetləri əhatə edəcək kompleks tədbirlər planı hazırlanmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Sosial xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu: https://e-qanun.az/framework/23195

2. https://www.ifsw.org/global-standards-for-social-work-education-and-training/

Süleymanov Seymur Elman oğlu, f-r.ü.f.d.,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Ağcabədi filialı),
Email: seymursuleymanov71@mail.ru;
Cəfərov Fazil Tatarxan oğlu, k.t.ü.f.d.,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Ağcabədi filialı),
Email: faziljafarov@yahoo.com,

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN ARTIRILMASI

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası "təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün təhsili idarəetmə sisteminin yenidən qurulması, bu sahədə insan resurslarının inkişaf etdirilməsi və müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması zəruriliyini" önə çəkib. Bu məqsədlə təhsil müəssisələrində nəticəyönlü və şəffaf idarəetmə modelinin, təhsilin keyfiyyətinin təminatı və idarə olunması üzrə yeni məlumat və hesabat sistemlərinin yaradılması kimi hədəflər əhatə edilib.

Digər xüsusiyyətlərdən yan keçsək belə, müasir dünyagörüşlü şəxsiyyət formalaşdırmağın, şəxsiyyətyönlü təhsilin nə olduğunu müəyyənləşdirmək və nəticələrimizə qiymət vermək üçün əsasımız olmayacaq, çünki bu xüsusiyyətləri dəyərləndirmək üçün əlimizdə ölçüyə gələ biləcək kriteriyalar, meyarlar etalonlar konkret standartlar yoxdur. Buna görə də bu kimi cəhdlərlə təhsilin keyfiyyətini "yüksəltmək" əvəzinə, mövcud durumu hərəkətə gətirmək üçün vəziyyətdən çıxış yolunu daha reallığa söykənən vasitələrdə axtarmaq lazimdır. Məlumdur ki, dövlətin, cəmiyyətin, və təhsilalanların təhsil sisteminə sosial tələbi keyfiyyətli təhsildir və təhsil sahəsində aparılan bütün islahatların məqsədi, məhz onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaqdan ibarət olub. Əbəs yerə deyil ki, pedaqoji ədəbiyyatda təhsilin keyfiyyəti "cəmiyyətdə təhsil prosesinin vəziyyətini və səmərəliliyini göstərən, şəxsiyyətin vətəndaşlıq, peşə

və məişət səriştəliliyinin cəmiyyətin tələblərinə uyğunluğunu nümayiş etdirən sosial kateqoriya" kimi xarakterizə olunur [1,3].

Bütün dünyadakı uşaqları keyfiyyətli təhsillə təmin etmək məqsədilə BMT Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən dördüncüsünü "Keyfiyyətli Təhsil"ə həsr etmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda elm və təhsillə bağlı siyasəti artıq real şəkildə özünün müsbət təzahürünü göstərməkdədir. Belə ki, Ulu Öndər bu sahələrə xüsusi həssaslıqla yanaşmış və daim qayğı göstərmişdir [2,4].

Ümummilli Lider öz çıxışlarında da dəfələrlə təhsilin mürəkkəb və olduqca vacib bir sahə olduğunu vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, "təhsil sahəsi nə sənayedir, nə kənd təsərrüfatıdır, nə ticarətdir. Bu, cəmiyyətin xüsusi, intellektual cəhətini əks etdirən bir sahədir. Belə halda təhsil sisteminə çox diqqətlə yanaşmaq lazımdır və bu sistemə münasibət çox həssas olmalıdır".

Hər şeyin təməlində təhsil durur. Təhsil gələcəyə edilmiş ən böyük və etibarlı yatırımdır. Təhsilsiz inkişaf imkansızdır və biz keyfiyyətli təhsil olmadan Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail ola bilmərik. Təhsil almaq, eyni zamanda sülhü, bərabərliyi təmin edən ən əsas vasitədir. Əgər daha gözəl, bərabərhüquqlu və inkişaf yolunda daha böyük addımlar atmış bir gələcək görmək istəyiriksə, bu yolda keyfiyyətli təhsilin mahiyyətini gözardı edə bilmərik.

Təhsil sahəsində genişmiqyaslı islahatlar həyata keçirilir. Hərçənd təhsil elə bir sahədir ki, burada dəyişikliklərə qiymət vermək üçün bu müddət kifayət etmir, ancaq dəyişən keyfiyyəti fərq etməmək də mümkün deyil. Prezident İlham Əliyev də öz çıxışlarında bu məqamı xüsusi vurğulayır ki, təhsil sahəsində aparılan köklü islahatlar səmərə verir, təhsilin keyfiyyəti artır.

Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiqlənmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də öz əksini tapıb. Qeyd olunub ki, strateji dövrdə kompetensiya, sosial vərdişlər və bacarıqların harmoniyada inkişafına əsaslanan "ömürboyu təhsil"ə xüsusi önəm verilməlidir.

Cəmiyyətin inkişafının təminatçısı olan ümumi təhsilin gücləndirilməsi üçün təhsil sistemində gedən modernləşmə davam etdirilməli, məzmun islahatları dərinləşməli, inteqrativ tədris təcrübəsi inkişaf etdirilməlidir. Bu əsasda ölkənin beynəlxalq qiymətləndirmələrdə mövqeyinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına nail olunmalıdır [3,5].

Dünyada artan rəqabətə davam gətirə bilmək üçün iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafı müasir və güclü təhsilə arxalanmalıdır. Məhz təhsil vasitəsilə insan kapitalının milli sərvətdə iştirak payı davamlı şəkildə artırılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. M.Mərdanov. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində islahatların yeni mərhələsi: nailiyyətlər, perspektiv vəzifələr, Kurikulum jur, №1 səh. 5-15.
2. M.Mərdanov. R.Ağamalıyev, A.Mehrabov, T.Qardaşov. "Təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmə".
3. S.Quliyeva "Keyfiyyətin idarə olunmasının prinsipi və onun əsas istiqamətləri" Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, №2, səh 14-19, 2008.
4. www.google.az
5. www.edu.az.

Məmmədova Ümhani Rafiq qızı,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: umhane @mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEVİN KEYFİYYƏTLİ TƏHSİL SİYASƏTİ

"Ali məktəblərə daxil olan gənclər Azərbaycanın elmini, mədəniyyətini, iqtisadiyyatını, ictimai-sosial həyatını inkişaf etdirəcək yeni nəslin bir dəstəsidir. Bu gənclərin qeydinə qalmaq, onlara qayğıkeş münasibət göstərmək, başlıcası isə, yaxşı təhsil vermək, ali məktəblərdə mənəvi mühiti möhkəmlətmək, gənclərimizi gələcəkdə müstəqil həyatda sərbəst və layiqincə çalışmağa hazırlamaq - bunlar ali məktəblərin professor və müəllim heyətinin, bütün ali məktəb işçilərinin müqəddəs vəzifəsidir"- bu sözlər Ümummilli Liderimiz, müstəqil Azərbaycanın tarixində mühüm rol oynamış, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevə aiddir.

O, ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra digər sahələrlə yanaşı, həmçinin təhsil sahəsində də islahatlar həyata keçirmiş və təhsilimizi yenidən qurmağa çalışmışdır.

Bu sahədə onun fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəllim hazırlığının yenidən qurulması, ümumi təhsilin məzmunun dəyişilməsi, qiymətləndirmədə yeni mexanizmin həyata keçirilməsi, tədris müəssisələrində maddi-texniki bazanın yenidən təkmilləşdirilməsi, təhsildə hamı üçün bərabər təhsil şəraitinin yaradılması, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan təhsil proqramlarına keçidin təmin olunması və s. təşkil edirdi. Təhsil sahəsində həyata keçirilən bir neçə mühüm sənədlərin adlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. "Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı (1999), "Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulumu)" (2006), "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2009), "Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" (2013) və s.

Təhsildə keyfiyyətin müəyyən olunmasında əsas göstərici təlim nəticələridir. Təlim nəticələrinin obyektiv qiymətləndirilməsi isə keyfiyyət göstəricisidir. Təhsildə keyfiyyətə nail olmaq və onun yüksəldilməsini təmin etmək üçün ona təsir edən bir sıra amilləri nəzərdən keçirtmək lazımdır:

- müəllimlərin peşəkar hazırlığı, yüksək ixtisaslı və təcrübəli olması;
- tədris müəssisələrinin maddi-texniki vəziyyəti;
- təlim prosesində innovativ metodların tətbiq edilməsi;
- tədris prosesində istifadə olunan təlim materiallarının keyfiyyətli olması;
- qiymətləndirmə və monitorinqin düzgün təşkili və s.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin təhsil siyasətinin əsas məqsədi-təhsilin uzunmüddətli inkişafa təsirinin formalaşdırılması, təhsilin idarə olunması və dəyişən şəraitə adaptasiya olunmasıdır. İnsan inkişafı baxımından təhsil prosesi insanın imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Çünki təhsilin səviyyəsi insanların həyat fəaliyyətinin müxtəlif cəhətlərinə, məsələn, sağlamlığına, siyasi fəaliyyətinə, sosial bağlılıqlarlına, intizamlılığına və s. təsir göstərir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev həmişə milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına milli mədəniyyətimizin inkişafına, xalqın adət-ənənələrinin zənginləşməsinə çalışmışdır. O, həmişə xalqımızın gənclərinin milli ruhda tərbiyə almasına, mənəvi dəyərlər əsasında

formalaşdırılmasına xüsusi diqqətlə yanaşmışdır. Hər bir insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında təhsilin və mədəniyyətin çox böyük rolu olduğunu xüsusilə qeyd etmişdir. Təhsil ocaqlarında gənclərin xalqın mənəvi dəyərləri əsasında tərbiyələnməsini, mənəvi cəhətdən sağlam və saf insanlar tərbiyə etmək məsələsinə mühüm yer ayırırdı. Ulu Öndər qeyd edirdi ki, müəllimlər öz fəaliyyətlərində və öz həyatında bu prinsipi əsas tutsunlar, çünki cəmiyyətimiz həm zəngin bilikli ali təhsilli mütəxəssislərə, həm də yüksək əxlaqi dəyərli insanlara ehtiyac duyur.

Bu gün insan kapitalının inkişaf etdirilməsi fiziki kapitalın yaradılmasına deyil, bilik iqtisadiyyatının formalaşmasına yönəldilmişdir. Bilik iqtisadiyyatı termini isə biliyin iqtisadi artımın əsas amili olduğunu, yeni biliklərin yaradılmasını, praktik bilik və ideyaların iqtisadi münasibətlərə tətbiqini ehtiva edir. Belə ki, yüksək təhsilli və səriştəli insanlar biliklərin yaradılması, yayılması və effektiv tətbiqində mühüm rol oynayır. Yaşadığımız müasir dövr təhsilin "hazır bilikləriin qəbulu" kimi başa düşülməsindən və pedaqoqun "hazır biliklərin daşıyıcısı" olması təsəvvürlərindən imtina edir. Yeni təsəvvürlərə görə, təhsil şəxsiyyətin nailiyyətidir, onun həyatda özünü realızə etməsi, şəxsi karyera qurması, əsas hüquq və azadlıqlarını istifadə etməsi üçün bir vasitədir.

Ulu Öndərin uzaqgörən siyasəti nəticəsində təhsil sahəsində qəbul olunmuş islahatyönümlü proqramlar "keyfiyyətli təhsil" anlayışının həyata keçirilməsinə geniş şərait yaratmışdır. Bu gün "keyfiyyətli təhsil" anlayışının da özünəməxsus açıqlanması vardır. Keyfiyyətli təhsil əla qiymətlərlə oxumağı nəzərdə tutmur, əldə etdiyin biliklərin həyatda sənə nə dərəcədə yararlı olduğunu, ətrafdakıların həyatını yaxşıya necə dəyişdirəcəyini nəzərdə tutur.

Vaxtı ilə Ulu Öndərimiz tərəfindən təhsil sahəsində həyata keçirilməyə başlayan islahatların bu gün uğurlu nəticələrini görməyə başlayırıq.

İnsan resurslarının inkişafı informasiyaya əsaslanan güclü cəmiyyətini yaradaraq davamlı inkişafda aparıcı rol oynayır. Təhsil hər bir ölkənin insan inkişafı və dövlətin müasirləşən cəmiyyətlərdə bilik və bacarıqlar kapital sayılır və iqtisadiyyatın əsas resursuna çevrilir. Təhsil praktik fəaliyyət üçün gərəkli olan biliklərin, müvafiq bacarıq və səriştələrin məcmusudur.

"Təhsilli insan" anlayışının da üzərinə böyük məsuliyyət düşür, belə ki, intellektual səviyyəli insanların üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyətdə ictimai fəaliyyətə və sosial məsuliyyətə yeni tələblər irəli sürülür.

Niftəliyev Nazim Fazil oğlu, baş müəllim,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Email: nazim.niftaliyev@mdu.edu.az

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Xalqımızın Ümummilli Lideri, bütün əsrlər üçün canlı klassik olan dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin belə bir müdrik kəlamı var: "Mədəniyyəti inkişaf etdirmək üçün milli ruhu yaşatmaq lazımdır". Bütün qaynar fəaliyyəti dövrü bu sağlam əxlaqi-etik və estetik prinsiplə yaşayan Ulu Öndər həmişə xalqın mədəni dəyərlərini, milli sərvətlərini

qorumaq üçün mübarizə aparmışdır. Məhz dahi şəxsiyyətin torpağa, milli dəyərlərə dərindən bağlılığının nəticəsidir ki, 1969-cu ildən etibarən mədəniyyətimiz, bir sözlə, milli mənəvi dəyərlərimiz, soy-kökümüz özümüzə qayıdıb.

Heydər Əliyev və Azərbaycan mədəniyyəti problemi çox geniş bir sahəni əhatə edir. Biz bu məqalədə həmin mövzunun ancaq bəzi cəhətlərindən bəhs etmək istəyirik. Ulu Öndər Heydər Əliyev daima mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, milli dəyərlərimizin inkişafı üçün böyük danılmaz xidmətlər göstərmişdir. Bu danılmaz bir həqiqətdir ki, onun hakimiyyəti illərində mədəniyyətimiz sürətlə inkişaf etdi, milli ruh özümüzə qayıtdı.

Bir həqiqəti bilirik ki, Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev respublikamıza rəhbərlik etdiyi illərdə Azərbaycan mədəniyyəti özünün intibah dövrünü yaşamağa başladı. Öncə bu dahi şəxsiyyət sənətə və sənətkara dərin hörmət və ehtiramla yanaşdı. Mədəniyyətimizin və incəsənətimizin tanınmış nümayəndələrinin xatirəsini əbədiləşdirmək naminə xeyli faydalı işlər gördü. Paytaxt şəhərimizdə və respublikamızın ayrı-ayrı bölgələrində əzəmətli abidələr ucaldıldı. Nəsimi, Cəfər Cabbarlı, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Mehdi Hüseynzadə, Hüseyn Cavidə və digərlərinə ucaldılan abidələr şəhərlərimizin ümumi görkəminə xüsusi cazibədarlıq gətirdi.

Məhz Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə Üzeyir Hacıbəylinin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Hüseyn Cavidin, Cəfər Cabbarlının, Niyazinin, Bülbülün, M.S.Ordubadinin, Əzim Əzimzadənin, Nəriman Nərimanovun, Cəmşid Naxçıvanskinin və başqa mədəniyyət xadimlərinin ev muzeyləri açılmışdır. Bu xatirə ev muzeylərinə hər il minlərlə tələbə, məktəbli, müxtəlif peşə və sənət sahibləri gəlir. Milli mədəniyyətimizin inkişafında böyük xidmətləri olmuş bu insanların qaynar fəaliyyətləri ilə yaxından tanış olur və bu fədakar insanlarla fəxr edirlər.

Məlum bir həqiqətdir ki, Ümummilli Liderimiz hələ uşaqlıq illərində incəsənətə, teatr və musiqiyə, rəssamlığa həvəs göstərib, məktəbdə oxuyarkən dram dərnəyində iştirak edib. Eyni zamanda memarlıq ixtisası üzrə ali məktəbdə oxuyubdur. Heydər Əliyevin Azərbaycan incəsənətinə böyük istəyi illər keçdikcə onun incəsənətin bütün sahələrində professional biliyə yiyələnməsinə təminat vermişdir. Tale elə gətirmişdir ki, onun parlaq memarlıq istedadı inşaat sahəsində deyil, Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu sahəsində çiçəklənmişdir. O, xalqımızın nəcib arzu və əməllərinin timsalı olan möhtəşəm imarətin, müstəqil milli dövlətimizin memarı, yaradıcısı kimi tarixə adını əbədi yazdırmışdır [1].

Zəmanəmizin görkəmli dövlət xadimi kimi tanınan Heydər Əliyev mənalı ömrünü dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsinə, mədəniyyətimizin və incəsənətimizin çiçəklənməsinə həsr etmişdir. Azərbaycan Milli Dram Teatrında, Opera və Balet Teatrında baxdığı tamaşalar haqqında biz onun dəfələrlə peşəkar sənətşünas səviyyəsində çıxışlarını televiziyada izləmişik. O, Azərbaycan teatrının qayğılarını daima nəzarətdə saxlamış, Milli Dram Teatrında "İblis", "Natəvan", "Mahnı dağlarda qaldı", "Xəyyam", "Şəhərin yay günləri", "Hökmdar və qızı", "Dəli yığıncağı" və başqa tamaşalara baxmış, həmin tamaşalara yüksək sənət bilicisi kimi qiymət vermişdir. Onun təqdimatı ilə Mehdi Məmmədov, İsmayıl Dağıstanlı, İsmayıl Osmanlı, Zeynəb Xanlarova, Fərhad Bədəlbəyli, Lütfiyar İmanov, Fidan Qasımova SSRİ Xalq artisti və Toğrul Nərimanbəyov SSRİ Xalq rəssamı fəxri adlarına layiq görülmüşlər.

Azərbaycan mədəniyyəti, incəsənəti həmişə Ulu Öndərimizin diqqət mərkəzində

olmuşdur. Bəstəkarlarımızın, memarlarımızın, rəssamlarımızın, şair və ədiblərimizin mənəvi inkişafı və tərəqqisi üçün Heydər Əliyev onlara həmişə böyük qayğı ilə yanaşmışdır. Heç təsadüfi deyildir ki, məhz onun yaxından qayğısı və fəaliyyəti sayəsində Süleyman Rüstəm, Süleyman Rəhimov, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, Niyazi, Rəşid Behbudov, Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Tahir Salahov, Mikayıl Hüseynov, Mustafabəy Topçubaşov kimi şair və ədiblər, bəstəkarlar, elm xadimləri o dövrün ən böyük tituluna - Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər. Bu, unudulmayan və heç bir zaman yaddan çıxmayan tarixi xidmətdir. Milli-mənəvi dəyərlərə göstərilən diqqət və qayğının parlaq təzahürüdür.

1974-cü ildə Azərbaycanda dünyəvi teatrın yaradılmasının yüz illik təntənəsi sözün ən geniş mənasında milli sənət bayramına çevrildi. Moskvada keçirilən uzunmüddətli qastrol səfəri aydınlığı ilə sübut etdi ki, Azərbaycan teatrı hansı mənəvi dəyərlərə malik bir sənət ocağıdır. Yeri gəlmişkən, fərəhlə bildirək ki, məhz Ulu Öndərimizin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda 30-dan çox yeni teatr açılmışdır. Elə bunun özü milli sənətə göstərilən diqqətin ən parlaq hadisəsi kimi qeyd olunmalıdır.

Azərbaycan xalqı qarşısında Heydər Əliyevin heç bir zaman unudulmayacaq tarixi xidmətləri çoxdur. Dahi Azərbaycan dramaturqu və şairi Hüseyn Cavidin nəşinin uzaq Sibirdən Azərbaycana gətirilməsi, doğma yurdu Naxçıvanda dəfn olunması, Naxçıvanda Cavid ev muzeyinin açılması, Cavidlər kompleksinin yaradılması, Bakıda əzəmətli heykəlinin ucaldılması mədəniyyətimizə, bir sözlə, milli mənəvi dəyərlərimizə, ulu şəxsiyyətlərə göstərilən diqqət və qayğının sonsuz təzahürüdür.

Bir əsrdən artıq yaşı olan milli kinomuzun mənəvi inkişafında, azərbaycançılıq ruhunda tərbiyə olunmasında Ulu Öndərin xüsusi tarixi xidmətləri olmuşdur. Məhz onun göstərişi və təşəbbüsü ilə "Nəsimi", "Nizami", "Babək", "Dədə Qorqud", "Qaçaq Nəbi", "Qatır Məmməd", "İstintaq" kimi milli ruhlu, milli ideyalı filmlər çəkilmişdir. "İstintaq" bədii filminə o dövrün ən böyük mükafatı-SSRİ Dövlət mükafatı verilməsi də məhz Heydər Əliyev fenomeninin qiymətli məhsuludur. "Kinomuzun tarixi və bu sahədə əldə olunan nailiyyətlər bizim milli sərvətimizdir" - deyən Ulu Öndərin müstəqillik dövrünün çətinliklərinə baxmayaraq, kinoya, kino işçilərinə yüksək qayğısı onları yeni milli ruhlu, milli əqidəli filmlər yaratmağa ruhlandırmışdı.

Məlum həqiqətdir ki, ilk dəfə yaxın Şərqdə opera, operetta yazmaq səadəti böyük bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəyliyə nəsib olmuşdur. Onun musiqi mədəniyyətimizin qızıl xəzinəsini təşkil edən "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərəm", "Koroğlu", "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan" və digər opera və operettaları həmişə müasirdir. Ulu Öndər Üzeyir Hacıbəylinin anadan olmasının 110 illik yubiley təntənəsində demişdir: *"Əgər nəzərə alsaq ki, əsrimizin əvvəllərində xalqımızın əksəriyyəti savadsız idi, kitab oxuya bilmirdi və kitablar da çox az idi, kino, televiziya və başqa vasitələr də yox idi, təsəvvür edin, Ü.Hacıbəyov öz operası vasitəsilə M.Füzulinin sözlərini, "Arşın mal alan", "O olmasın, bu olsun" operettaları vasitəsilə istədiyi fikri insanlara çatdırmaqla xalqımızın mənəvi və mədəni inkişafında nə qədər böyük xidmətlər göstəribdir".*

Bakıda, respublikamızın şəhərlərində Şəhidlər xiyabanlarının yaradılması, şəhidlərə abidələrin ucaldılması, burada vaxtaşırı abadlıq işlərinin davam etdirilməsi ənənəsi Heydər Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Biz onun respublikamızın bütün bölgələrində təşkil olunan rəsm sərgilərində, sənət adamlarının yubileylərində, heykəllərin açılışında sənətə və sənətkar əməyinə böyük qiymət verdiyinin şahidi olmuşuq [2].

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev milli mədəniyyətimizin və incəsənətimizin bəşəri nailiyyətləri ilə həmişə fəxr etmişdir. Dəfələrlə böyük sənətkarların yubileylərində iştirak etmiş və onların böyük nailiyyətləri ilə fəxr etdiyini bildirmişdir. Böyük estetik zövqə malik olan Heydər Əliyev Azərbaycanın milli mədəniyyətini, musiqisini, mənəvi dəyərlərini çox sevirdi. Bəstəkar-müğənni Müslüm Maqomayevin böyük öndərə ithaf etdiyi "Azərbaycan" (sözləri Nəbi Xəzrinindir) mahnısını dinləyəndən sonra böyük sevgi və həyəcanla demişdir: "Mən bu mahnını çox sevirəm, o məni həyəcanlandırır, çünki mahnıda deyilir ki, Azərbaycan həqiqətən həyatımın mənasıdır".

Sağlam həqiqət budur ki, Heydər Əliyev bütün varlığı ilə, canı ilə, ruhu ilə, bütün mənəviyyatı ilə Azərbaycan torpağına, Azərbaycan mədəniyyətinə dərin tellərlə bağlı olan nurlu bir şəxsiyyət idi. Onun Azərbaycan xalqına, milli mənəvi dəyərlərə göstərdiyi diqqət və qayğı, sözün geniş mənasında fədakarlığı əsrlər boyu yaddan çıxmayacaq. Çünki bu dahi şəxsiyyət Azərbaycan xalqını, Azərbaycan milli mənəviyyatını qışdan bahara çıxartdı. Budur tarixi xidmət, budur xalq qarşısında müqəddəs borc. İndi Azərbaycan mədəniyyəti, Azərbaycan incəsənəti bütün dünyada tanınır, sevilir, alqışlanır. Bu tarixi xidmət, bu tarixi nailiyyət məhz Ulu Öndərimizin adı və geniş fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Heydər Əliyev yolu həmişə nurlu və sabahlı bir yol olmuşdur. Bu yol bizləri, milli mədəniyyətimizi geniş üfüqlərə doğru aparır. Ötən illər ərzində nə qədər işlər görülmüş, nə qədər tarixi xidmətlər göstərilmiş, soykökümüz, milli mənliyimiz, milli qan yaddaşımız, bir sözlə, mənəvi dəyərlərimiz özümüzə qayıtmışdır. Bu qayıdışa, bu uğura yalnız və yalnız Heydər Əliyev zəkası, Heydər Əliyev düşüncəsi, Heydər Əliyev fenomeni səbəbkar olmuşdur. Bu inkaredilməz və sağlam bir məntiqdir. Xüsusən də onun ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışı daha böyük nailiyyətlərin, mədəni yüksəlişin qlobal inkişafına səbəb olmuşdur. Mədəniyyətimizin, incəsənətimizin inkişafı naminə imzaladığı fərman və sərəncamlar irəliyə doğru atılan böyük bir addım, nailiyyət kimi tarixə düşdü. Ayrı-ayrı sənətkarların, ustad söz sahiblərinin adlarının, xatirələrinin, mədəni abidələrimizin əbədiləşməsi və yeni-yeni tikililərin yaranması bir daha aydınlığı ilə sübut etdi ki, Ulu Öndər nə qədər milli-mənəvi dəyərlərə malik nurlu bir şəxsiyyətdir. Məhəmməd Füzulinin 500, Nəsiminin 600, "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illik yubileylərinin beynəlxalq aləmdə təntənəli surətdə keçirilməsi məhz dahi şəxsiyyətin fədakar əməyi nəticəsində həyata vəsiqə almışdır. Səməd Vurğunun 90, Rəsul Rzanın 90, Üzeyir Hacıbəylinin 110, Cəlil Məmmədquluzadənin 125, Hüseyn Cavidin 100, 120, Cəfər Cabbarlının 100 illik yubileylərinin və digər çağdaş yaradıcı şəxsiyyətlərin yubileylərinin keçirilməsi və adlarının əbədiləşdirilməsi milli mədəniyyətimizə göstərilən diqqət və qayğının parlaq təzahürüdür. Heydər Əliyevin böyük tarixi xidmətlərindən biri də keçən əsrin 30-cu illərində repressiyaya uğramış latın qrafikasının bərpa edilməsindən ibarət olmuşdur. Bu unudulmayan və hər zaman yadda qalan tarixi bir xidmətdir, soykökə, milli qan yaddaşına, milli varlığa qayıdışdır.

O xalq böyükdür ki, cavanları yaşlılardan, yaşlıları cavanlardan öyrənirlər. Heydər Əliyev müdrik pedaqoq kimi gənclərə məsləhət bilirdi ki, "*Siz hələ gəncsiniz. Qarşınızda böyük yaradıcılıq yolu vardır. İstərdim ki, sizdən əvvəlki sənətkarlar – Lütfəli Abdullayev, Rəşid Behbudov, Leyla Bədirbəyli kimi öz üzərinizdə çalışasınız. Mən onları çox yaxından tanıyıram, onlarla dost idim. Onlar öz üzərində necə çalışırdılar, necə işləyirdilər, necə yeni nailiyyətlər əldə edirdilər, mən bunu sizə də tövsiyə edirəm*".

Ulu Öndərimiz həmişə deyirdi ki, istedad xalqın milli sərvətidir. Ona qayğı göstərmək, inkişafına şərait yaratmaq bizim müqəddəs borcumuzdur. Xüsusən də yaradıcı gənclərə göstərdiyi diqqət və qayğı daha əhəmiyyətli olmuşdur. Bu qayğı Ulu Öndərin fəaliyyətində mühüm yer tuturdu. Belə ki, o, 1996-cı il iyunun 22-də ölkəmizdə gənc istedadların "Qızıl kitabı", "Gənc istedadlar fondu", "Azərbaycanda gənc istedadlara dövlət qayğısı" adlı sərəncamlar imzalamışdır. Ulu Öndər uşaq və yeniyetmələrin, gənclərin yüksək estetik zövqə malik olmalarını, milli-mənəvi dəyərlərimizə yiyələnmələrini, milli kökə bağlı, vətənpərvər olmalarını müstəqillik dövrünün ən zəruri məsələsi kimi qiymətləndirirdi. Dahi şəxsiyyət gənclərə müraciətlə demişdi: *"Gənclərimiz milli ruhda, bizim milli mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyə olunmalıdırlar. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidirlər, dilimizi yaxşı bilməlidirlər, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidirlər. Hər bir gəncimiz vətənpərvər olmalıdır. Vətənpərvərlik böyük məfhumdur. Bu, sadəcə olaraq orduda xidmət etmək deyil. Vətənə sadiq olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq – budur vətənpərvərlik*".

Bu gün Heydər Əliyev yolu, strategiyası Azərbaycan Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən şərəf və ləyaqətlə davam etdirilir. Heydər Əliyev ideyaları, Heydər Əliyev arzu və düşüncələri ölməzdir.

Böyük kəşflər və mənəvi sərvətlər yaratmış xalq fəxr edə bilər ki, bu kəşflər, mənəvi sərvətlər bəşəri xarakter daşıyır, illər keçdikcə dünyəviləşir. Heydər Əliyev böyük kəşflər, mənəvi sərvətlər yaratmış Azərbaycan xalqının böyük oğludur. **"*Mən fəxr edirəm ki, Azərbaycanlıyam*"** - deyən Heydər Əliyevin şəxsiyyəti, zəngin mənəvi dünyası, göstərdiyi tarixi xidmətlər gələcək nəsillərə böyük örnəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ə.Əliyev. Milli mədəniyyətimiz Heydər Əliyev ideyalarından güc alır. Xalq qəzeti. 06.05.2010.

2. T.Şükürlü. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu. 03.10.2022.

İsmayılova Mətanət Məmməd qızı, baş müəllim,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Email: ismayilavametanet1961@gmail.com

İNTERAKTİV TƏDRİS ÜSULLARININ KEYFİYYƏTLİ ALİ TƏHSİLİN TƏMİN OLUNMASINDA ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Müasir təhsil prosesini dövrün elmi-texniki tələblərinə uyğun yeniliklər və dünya pedaqoji təcrübəsində sınaqdan çıxarlımış metodiki təlimlər olmadan təsəvvür etmək əsla mümkün deyil. Bu təlimlər içərisində interaktiv təlim metodları (ing. *interactive learning methods*) xüsusi məzmun və əhəmiyyət kəsb edir. Çağdaş təhsil sistemində aparıcı tədris texnologiyalarından biri kimi özünü təsdiq etmiş bu təlim müəllim ilə şagird və şagirdlə şagird arasında fəal qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanır. Beləliklə, interaktiv təlim metodu kontent şəklində*, kollaborativ* (fra. *collaboration* - əməkdaşlıq, şəbəkə

prinsipinə əsaslanan təlim) prinsiplər əsasında qurulur və həyata keçirilir. Bu zaman təlim prosesi elə təşkil edilir ki, onun bütün iştirakçıları aktiv qarşılıqlı əlaqədə olurlar, bərabər hüquqlu subyektlər kimi çıxış edirlər və nə etdiklərini yaxşı başa düşürlər. Bu zaman bildiklərinə və bacardıqlarına qarşı onların refleksləri davamlı olur. İnteraktiv təlimin təşkili işi müxtəlif sutuasiyaların modelləşdirilməsini, mövcud situasiyanın və müvafiq şəraitin analizi əsasında problemlərin birgə həllini və rol oyunlarından geniş istifadə edilməsini nəzərdə tutur. İnteraktiv təlim texnologiyalarını dörd qrupa bölmək qəbul olunmuşdur: 1. Situativ təlim texnologiyası; 2. Diskussiya təlim texnologiyası; 3. Frontal texnologiyalar; 4. Kollektiv-qrup texnologiyası.

Ümumi cizgilərdə *interaktivlik* (ing. *interaction* - qarşılıqlı əlaqə, - kompüterlə və insanla söhbət və ya dialoq rejimində qarşılıqlı əlaqə qurmaq qabiliyyəti) obyektlə subyekt arasında qarşılıqlı əlaqələrin xarakterini və səviyyəsini aşkara çıxaran anlayış kimi təzahür edir. O, sistemin təşkil edilməsində elə prinsipdir ki, bu zaman məqsədə həmin sistemin elementlərinin məlumat mübadiləsi nəticəsində nail olunur [3, s. 2].

Hazırda ali təhsil müəssisələrində müxtəlif fəal və interaktiv təlim üsullarından istifadə edilir. Bu üsullardan ən populyar olanları isə aşağıdakılardır: 1. Vebinar (ing. *webinar* - onlayn konfrans) - virtual təşkil edilən praktiki seminar, belə seminar bir nəfərin məruzəsi və nəticələr üzrə iştirakçıların suallarının cavablandırılması üzərində qurulur. 2. Video mühazirə (ing. - *videolecture*) - özündə əyani materialları (videofilm cədvəl, şəkil və sxem) ifadə edən, videoyazı şəklində tərtib olunan mühazirə. 3. Debat (ing. *debates*) - konkret mövzu üzrə təşkil olunan və dəqiq strukturlaşdırılan publik fikir mübadiləsi. 4. Keys üsulu (ing. *case method* - 1924-cü ildə Harvard, ABŞ biznes məktəbində yaradılmışdır) - hər hansı bir problemin həlli, ən effektiv qərarların aşkar edilməsi və əldə olunan biliklərin praktikada tətbiqi imkanlarının tapılması məqsədi ilə real və yaxud uydurma situasiyanın təhlili. 5. Diskussiya (ing. *discussion*) - bütün iştirakçıları qane edəcək qərarın qəbul edilməsinə istiqamətlənən mübahisəli məsələnin qrup şəklində geniş və hərtərəfli müzakirəsi. 6. Dəyirmi stol (ing. *round table*) - bir neçə mübahisəli məsələnin qrup şəklində müzakirəsi, bu zaman iştirakçılar bərabər şəkildə fikirlərini ifadə edir və öz mövqelərini müdafiə edirlər. 7. Portfolyu metodu (ing. *portfolio-based learning*) - təlimin müəyyən dövr ərzində əldə edilən müvafiq nəticələrinin qiymətləndirilməsi. 8. Layihə metodu (ing. *procect- based learning*) - mətn üzrə fərdi və qrup layihələri üzərində iş, bu prosesdə təhsil alanlar sərbəst şəkildə verilmişlərin toplanmasını icra edir, onlardan istifadə edilməsi işini öyrənir, sistemli idraki imkanlarını, tədqiqatçı bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. 9. Beyin həmləsi metodu (ing. *brainstorming*) - təhsil alanların birlikdə ideyalar qurmasına və fikir mübadiləsi etməsinə əsaslanır. Bu zaman onlara qısa vaxt ərzində müzakirə edilən problemin həlli ilə bağlı maksimum sayda təkliflər edilir və nəticədə çıxarılan qərarlara tənqidi qiymət verilir, onlardan praktika üçün yararlı olanları seçilir. 10. "MƏNN düsturu" üsulu (ing. *PRES formula method*) - diskussiya zamanı təhsil alanların tutduğu mövqelərin arqumentləşdirilməsi vasitəsidir: M - mövqe (ing. *point of view*) - təhsil alanların öz mövqelərini ifadə etməsi, Ə - əsaslandırma (ing. *reason*) - təhsil alanların tutduqları mövqelərin xeyirinə əsaslandırıcı arqumentlər irəli sürməsi, N - nümunə (ing. *example evidence*) - şagird öz mövqeyinin doğruluğunu sübut etmək üçün nümunələr göstərir, N - nəticə (ing. *summary*) - təhsil alanların tutduğu mövqelərə uyğun nəticələr və ya xülasələr edilir. Bütün bunlardan başqa, ali təhsil müəssisələrində sınaqdan çıxarılmış

çoxlu sayda digər interaktiv üsullardan da istifadə olunur: məsələn, "İdeyalar çevrəsi" üsulu - bu üsulun tətbiq edilməsi zamanı hər bir iştirakçı və ya qrup müəyyən bir sual üzərində eyni tapşırığı yerinə yetirir, sonda öz təkliflərini və ideyalarını irəli sürürlər. "Zəncir üsulu" - bu üsulun tətbiqi zamanı təhsil alanlardan işçi cütlüklər yaradılır və onlar müzakirə etdikləri tapşırıqlarda əldə edilən nəticəni imitasiya olunan zəncirə daxil edirlər. "Ümumi layihə" üsulu - bu üsulun tətbiqi zamanı təhsil alanlar bir neçə fərqli qrupda birləşirlər və hər qrup bir problemin müxtəlif aspektlərinə aid məsələnin həllinə dair fərqli tapşırıqlar alır, sonda hər qrup problemin necə həll edilməsi ilə bağlı xüsusi variantını irəli sürür. "Venn diaqramı" (ingilis məntiqçisi Con Venn - 1834-1923, 1881-ci ildə Londonda nəşr etdirdiyi "Rəmzi məntiq" adlı kitabında təqdim etmişdir) üsulu - tədris prosesində iştirak edən obyektlərin oxşar və fərqli cəhətlərinin dairələr şəklində əlaqələndirilməsi və əyaniləşdirilməsi kimi həyata keçirilir. Metodun tətbiq edilməsi zamanı ən azı iki obyekt götürülür və onların müqayisə ediləcəyi fərdi xüsusiyyət və əlamətləri dairələrdə qeyd olunur, dairələrin kəsişdiyi yerlərdə yaranmış sahədə isə onların oxşar cəhətləri qeyd edilir [4, s. 133-134]. "Klaster" (şaxələndirmə) üsulu - ədəbiyyat dərslərində çoxölçülü təhlil proseduru kimi tətbiq olunan klasterdən müxtəlif janrlarda yazılmış bədii əsərlərin, o cümlədən nəsr əsərlərinin, onların ayrı-ayrı elementlərinin və komponentlərinin izahlı təsviri zamanı istifadə edilir. Ali təhsil müəssisələrində istifadə olunan interaktiv təlim üsullarından biri də İNSERT (ing. *İ – interactive* - interaktiv, *N* - *notinq* - dərketmə, *S* - *system* - sistem, *E* - *effective* - effekt, *R* - *reding* - oxu, *T* - *thinking* - düşüncə) üsuludur.

Ali təhsil müəssisələrində istifadə olunan daha bir interaktiv təlim üsulu "Altı düşünən şlyapa" (img. *Six thinking hats* - Britaniya psixoloqu, yazıçısı və yaradıcı təfəkkür sahəsində tanınmış mütəxəssis *Edvard de Bono* (1933-2021) tərəfindən yaradılıb) üsuludur. Qrup şəklində təşkil olunan və diskussiyaya əsaslanan bu üsulun tətbiqi zamanı təhsil alanların indvidual yaradıcılıq imkanları üzə çıxarılır. Bu üsulun əsasını *lateral təfəkkür* (ing. *lateral thinking* - yana və yaxud kənara istiqamətlənən, - tapşırığın yerinə yetirilməsinə maksimal yanaşmalar etməklə məntiqi təfəkkürün inkar etdiyi şablonsuz və qeyri-standart düşünmək bacarığı) ideyası təşkil edir [1, s. 42-56].

İnteraktiv təlimlər zamanı fənni tədris edən müəllimin yeri, rolu və əsas vəzifəsi ondan ibarətdir ki, o, tədris prosesinin qarşısında duran məqsədlərə nail olmaq üçün təhsil alanları istiqamətləndirir, sanki bir ansambl kimi konkret əsəri ifa edən qrupun hərəkətlərinə dirijorluq edir. O, həmçinin dərsin reqlamentinin, planının və interaktiv tapşırıqların hazırlanmasını icra edir. Didaktik baxımdan interaktiv təlimin prinsipləri müxtəlif pedaqoji texnologiyaların köməkliyi ilə reallaşdırılır və inkişaf etdirilir:

1. Problemin həllinə istiqamətlənmiş pedaqoji texnologiya. Məsələyə bu cür yanaşma təhsil alanların yaradıcı fəaliyyətinin aktivləşdirilməsini və inkişafını bu və ya digər problem üzərində formalaşdırılmış tapşırıqların təqdimatı vasitəsi ilə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. 2. İnteraktiv təlimin proqramlaşdırılması. Məsələyə belə yanaşma tədris işini daha cazibədar edir, təhsil alanlarda əlavə maraq və motivasiyanın yaradılmasına xidmət edir və İT-dən istifadə edilməsi təlimin fərdiləşdirilməsinə şərait yaradır. 3. Dərsin xarakterinə daha çox fəallıq qatmaq, onu müasir təhsil standartına uyğunlaşdırmaq məqsədilə müxtəlif oyun texnologiyalarının tətbiq edilməsi. İnteraktiv təlimli oyun, yarış və komanda elementləri ilə zənginləşdirir və daha da maraqlı edir.

İnteraktiv təlimin qurulması prosesi bir sıra mühüm prinsipləri nəzərdə tutur:

1. Fraktiv təlimin qurulması prosesi bir sıra mühüm prinsipləri nəzərdə tutur: ğunlaşdırmaq məqsədilə müxtəlif oyun texnologiyalarının tətbiq edilməsi. İnterinə və tədris prosesinaktiv təlimin qurulması prosesi bir sıra mühüm prinsipləri nəzərdə tutur: ğunlaşdırmaq məqsədilə müxtəlif oyun texnologiyalarının tətbiq edilməsi. İnterinə və tədris pron, yarış və komanda elementləri ilə zənginləşdirir və daha da maştərək, birgə, bu və ya digər prosesə geniş predmetlər və hadisələr dairəsinin daxil edilməsi) təlimin prinsiplərinə uyğun gəlir. Məhz inklüziv təlim təhsil alanlara, fiziki, sosial, dil, mental, emosional, intellektual və s. xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, təhsil almaq hüququ verir və aktiv təlimin qurulması prosesi bir sıra mühüm p

2. Çeviklik - tədris prosesində operativliyə xüsusi üstünlük verilməsi.

3. Elektivlik - tədris prosesində şagirdlərə maksimum müstəqilliyin verilməsi.

4. Kontekst yanaşma - öyrənilən tədris materialının məzmun və əhəmiyyətinin gələcəkdə professional fəaliyyət üçün hesablanması. Məhz bu halda təlim tam şəkildə düşünülmüş xarakter kəsb etməyə başlayır.

5. Əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi - şagirdlə müəllim, şagirdlə şagird arasında qarışlıqlı etimad, məsuliyyət və yardım atmosferinin formalaşdırılması.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Бабакова Т.А. Технология педагогического сопровождения самостоятельной учебной деятельности студентов по освоению креативной техники «Шесть шляп мышления» (Э. де Боно) // Образовательные технологии. - 2020. - № 2.- С. 42-56.

2. Голубева Л.В. Инклюзивное образование: идеи, перспективы, опыт. – Волгоград: "Учитель", 2014. - С. 3-14. - 95 с.

3. Wiberg, Mikael. Interaction per se: understanding “the ambience of interaction” as manifested and situated in everyday & ubiquitous IT-use // International Journal of Ambient Computing and Intelligence. - 2010. - Vol. 2, no. 2.

4. Yusifov F.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Ali məktəblərin Filologiya fakültələrinin bakalavriat təhsil səviyyəsi tələbələri üçün dərslik. Bakı, 2017. - S. 133-134, - 304 s.

İsmayılova Nüşabə İsmayıl qızı, baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: nusaba-331@mail.ru

YADDAŞLARDA YAŞAYAN DAHİ ŞƏXSİYYƏT

Qismətinə vətəninin və xalqının taleyüklü problemlərini həll etmək kimi ağır missiya yazılmış insanlar tarixdə çox olub. Belələri öz dövlətinin, mənsub olduğu millətin parlaq gələcəyi naminə hətta zamanla cəngə çıxmış və məqsədlərinə nail olmuşlar. Zamansa onları öz zövqünə qaldıraraq həmin şəxsiyyətlərə əbədiyaşarlıq, ölməzlik

statusu vermişdir. Azərbaycan xalqının bügünkü nəsli məhz belə bir şəxsiyyətin müasiri olmasını taleyinə və bəxtinə minnətdarlıq kimi qəbul edir. O böyük insan Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevdir! Xalqın öz taleyinin, azadlığının, iradəsinin sahibi olmaq haqqını özünə qaytarmış əvəzsiz şəxsiyyət, Ulu Öndər!

Müasir Azərbaycan tarixinin çox önəmli və əhəmiyyətli bir mərhələsi – XX əsrin 60-cı illərindən XXI əsrin ilk illərinədək olan zəngin bir dövrü, heç şübhəsiz, böyük öndər, Ümummilli Lider, Azərbaycan xalqının sədaqətli oğlu, görkəmli sərkərdə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, ölkəmizə rəhbərlik etdiyi 34 illik bir vaxt ərzində Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı, qüdrətlənməsi, əzəmətli yüksəliş yolu keçməsinə nail olmuş, xalqımızın və dövlətimizin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində qeyri-adi fəaliyyət göstərmiş, müasir dövr və gələcək onilliklər, yüzilliklər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən strateji xəttinin işlənib hazırlanmasına nail olmuşdur.

O, nəinki mənsub olduğu xalqın, eləcə də bütün dünyanın şəxsiyyətinə böyük hörmət bəslədiyi bir Lider kimi tanınırdı. Tarixdə belə mövqe qazanmaq çox az şəxsiyyətlərə müyəssər olur. Tanrı hər xalqa belə xoşbəxtlik nəsib etmir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, tarixin xalqlara verdiyi şansı yalnız nadir və əvəzolunmaz şəxsiyyətlər reallaşdırmağa qadir olurlar. Bu mənada Heydər Əliyev həm xalqı və Vətəni, həm də tarix qarşısında öz missiyasını böyük uğurla yerinə yetirə bilmişdir.

Onun həyat devizini, məqsəd və amalını xalqa müraciətlə söylədiyi aşağıdakı bir fikir tam aydınlığı ilə ifadə edir: Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın memarı və qurucusudur. Bu yolda o, ömrünü şam kimi əritmişdir. Müstəqiliyimizin qorunması və möhkəmləndirilməsi, dövlətçilik ənənələrinin davam etdirilməsi və yeni dövrün tələblərinə uyğun zənginləşdirilməsi, ölkəmizin dünya birliyinə inteqrasiyası onun yaratdığı uzunmüddətli strateji kursun hələlik ilk bəhrələridir.

Heydər Əliyevin bizim üçün qoyduğu zəngin və əvəzsiz irs xalqımızın gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyən edən fundamental fəaliyyət proqramıdır. Xoşbəxt gələcəyimizə təminat verən bu çoxcəhətli, zəngin fəaliyyət proqramının ən mühüm qollarından birini ordu quruculuğu təşkil edir. Bu istiqamətdə Heydər Əliyev fəaliyyətinin qlobal miqyasını və əhəmiyyətini dərk etmək üçün Azərbaycan realıqlarına təkcə bu günün yox, həm də keçmişin və uzaq gələcəyin prizmasından baxmaq lazımdır [3, s.23].

Hələ totalitar-bürokratik idarəetmə sisteminin hakim olduğu illərdə Azərbaycanın nə vaxtsa imperiya buxovlarından qurtulub azad olacağını uzaqgörənliklə duyan Heydər Əliyev azərbaycanlı gənclərin Sovet Silahlı Qüvvələrində daha geniş təmsil olunmaları yönündə cəsarətli addımlar atır, gələcək müstəqil Azərbaycanın Silahlı Qüvvələri üçün kadr hazırlığının təməlini qoyurdu. Bu mənada hələ ötən əsrin 70-80-ci illərində Heydər Əliyevin ordu quruculuğu sahəsində gördüyü işlər – C.Naxçivanskinin adını daşıyan ixtisaslaşdırılmış hərbi məktəbin yaradılması, azərbaycanlı gənclərdə hərb sənətinə marağın oyadılması, minlərlə gəncin ölkənin qabaqcıl ali hərbi məktəblərinə təhsil almağa göndərilməsi, xalqımızın qəhrəmanlıq ənənələrinin təbliği və s. tədbirlər bu gün öz tarixi zəruriliyini bir daha təsdiq edir və yüksək qiymətləndirilir. Bütün bunları xalqın milli müqəddəratı ilə birbaşa bağlı olan tarixi nailiyyət kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Təəssüflər olsun ki, 1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqiliyini bərpa etdikdən

sonra hakimiyyət kürsüsünü ələ keçirmiş naşi siyasətçilərin günahı üzündən ordu quruculuğu sahəsində varislik ənənələri qırıldı. Çünki həmin dövrdə Azərbaycanda nizami ordu yaratmaq üçün peşəkarların biliyinə, təcrübəsinə deyil, siyasi qrupların, partiyaların təsiri altında olan, onların iradəsi ilə fəaliyyət göstərən təxribatçı ünsürlərə, qara qüvvələrə daha çox istinad edilirdi. Əgər belə demək mümkündürsə, gənc respublikanın ordusunun strukturu hələ yaranmamışdan əvvəl mənəvi iflasa uğramışdı. Hərbi dəstələrdə özbaşınalıq, intizamsızlıq tüğyan edirdi və onlar təbii ki, öz konstitusiya borclarını yerinə yetirməyə - torpaqlarımızı qorumağa qadir deyildilər. Xocalı faciəsi, Şuşanın, Laçının, Kəlbəcərin süqutu, orduda xaos, mənəvi aşınma azmış kimi, respublikanı parçalamağa çalışan seperatçı qüvvələrin də siyası səhnəyə çıxması xalqı fəlakətə sürükləyirdi.

Məlumdur ki, Azərbaycanı bu dəhşətlərdən, daha böyük faciələrdən Heydər Əliyev zəkasının işığı xilas etdi. Qüdrətli şəxsiyyət olan Heydər Əliyev 1993-cü ilin iyununda xalqın təkidi ilə yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycanın dövlət və ordu quruculuğunda yeni bir mərhələnin təməli qoyuldu. Fitri sərkərdəlik istedadı, hərbi işin incəliklərinə peşəkar yanaşma müdrik Ali Baş Komandana qısa vaxt ərzində ordu quruculuğu kimi mürəkkəb bir problemi uğurla həll etməyə, Azərbaycan ordusunu yenidən elmi-nəzəri əsaslar üzərində qurmağa imkan verdi. Başqa cür ola da bilməzdi. Çünki Heydər Əliyevin hərbi quruculuq siyasəti tarixi təcrübəyə əsaslanan real və əməli siyasət idi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dövlət quruculuğunun ən mühüm və eyni zamanda ən mürəkkəb sahəsi olan ordu quruculuğunda da tarixi varislik prinsiplərinin bərpa olunması Heydər Əliyevin xidmətidir. Heydər Əliyev təxminən 80 illik zaman məsafəsi ilə ayrılan hadisələr arasında mənəvi-siyasi bağları bərpa etməklə, əslində ötən əsrin əvvəllərində suverenlik və müstəqilik prinsipinin tələblərinə uyğun aparılmış hərbi quruculuğunun tarixi təcrübəsini yeni şəraitdə prioritet istiqamət kimi ön plana çəkdi. Tezliklə orduda vahid rəhbərlik prinsipi bərqərar edildi, hərbi intizamın möhkəmləndirilməsi, hərbi hissələrin siyasiləşmiş qüvvələrdən, qeyri-peşəkar ünsürlərdən təmizlənməsi istiqamətində uğurlu addımlar atıldı və nəticədə əvvəllər az qala özfəaliyyət ab-havasında yaşayan ordu nizami quruma çevrildi. 1993-cü ilin dekabrında Beyləqan istiqamətində hücuma keçən erməni işğalçı ordusu artıq yeniləşmə mərhələsinə qədəm qoymuş Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin güclü müqavimətinə rast gələrək məğlubiyyətə uğradı. Dekabrın sonunda işğalçıların Goranboy, Tərtər və Ağdam istiqamətlərində də hücumlarının qarşısı alındı. Bütün bunlar qısa vaxt ərzində ordunu yenidən qurulması sahəsində həyata keçirilən Heydər Əliyev siyasətinin təntənəsi idi. Heydər Əliyevin ordu quruculuğu siyasətinin təməl prinsiplərindən biri və bəlkə də ən başlıcası xalqla ordunun vəhdəti, yekdilliyi prinsipidir. Tədqiqatçılar haqlı olaraq, 1993-cü il noyabrın 2-də onun radio və televiziya ilə xalqa müraciətini ictimai şüurda yeni bir mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirirlər. Ulu Öndərin həmin müraciəti ilə xalqımıza hava və su kimi lazım olan milli birliyin, həmrəyliyin əsası qoyuldu və hamı bir nəfər kimi öz xilaskarının ətrafında birləşməyə başladı. Xalqın milli mənlik şüurunun oyanmasında, orduya itirilmiş inamın bərpa olunmasında Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. O, hərbi quruculuq sahəsində də həmişə xalqın daxili enerjisinə, milli-tarixi ənənələrinə istinad edirdi. İşğalçı qoşunlar hücumlarını genişləndirdiyi ən dramatik vaxtlarda Ali Baş Komandan tez-tez ön cəbhədə olur, döyüşən Azərbaycan əsgərləri ilə söhbətlər aparır, onların qayğı və ehtiyacları ilə maraqlanırdı [1,190]. XX əsrin 90 illərində Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini

yenidən bərpa etdikdən sonra milli zabit kadrlarının hazırlanması ilə əlaqədar hərbi təhsil sisteminin yaradılması məsələsi prioritet istiqamət olaraq gündəmə gəldi. Bununla əlaqədar olaraq, təhsil fəaliyyətini tənzimləyən sənədlər, tələblər dövlət təminatları, hərbi təhsil sahəsində əməkdaşlıq və s. kimi işlər görülməyə başlandı. Bu gün Heydər Əliyev ideyaları yaşayır, onun siyasəti yaşayır, onun azərbaycançılıq fəlsəfəsi yaşayır və inkişaf edir. Ən başlıcası isə müstəqil Azərbaycan dövləti gündən-günə inkişaf edir və beynəlxalq aləmdə nüfuzunu daha da artırır [2, s.5].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. M. Əhmədov, A. Əhədova "Heydər Əliyev və Ordu Quruculuğu", "Adiloğlu". Bakı 2006, 468 səh.
2. A. Qurbani, "Əbədiyaşar Komandan". Bakı, 2004, 448 səh.
3. Ə.T.Qənizadə "Kadr hazırlığı ordu quruculuğunun əsas istiqamətlərindən biri kimi" Elmi əsərlər məcmuəsi-Heydər Əliyev adına Ali Hərbi Məktəb, Bakı 2021, 111 səh.

Yusifova Kəmalə Xəlil qızı, baş müəllim,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: yusifovakemale38@gmail.com

İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI VƏ İNSAN İNKİŞAFI

Azərbaycan bu gün informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində keyfiyyətcə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyub. Bu mərhələnin əsas hədəfi çoxşaxəli, səmərəli və innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, sosial sahədə önləyici inkişaf trendinin təmin olunması və əhalinin rifahının qabaqcıl beynəlxalq standartlara uyğun səviyyəyə çatdırılması, habelə elmin, mədəniyyətin inkişafında, ictimai həyatın bütün istiqamətlərində yeni nailiyyətlərin əldə olunmasıdır. Xatırladaq ki, Azərbaycanda "elektron hökumət"in formalaşdırılması Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən 2003-cü ildə imzalanmış "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya ilə qarşıya qoyulmuş mühüm vəzifələrdən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bu məsələyə müstəsna əhəmiyyət verməsi və onun icrasını bilavasitə nəzarətdə saxlaması dövlət idarəçiliyi və ictimai həyatın bütün sahələrində "elektron hökumət" ideyalarının tətbiqi ilə vətəndaş-məmur münasibətlərinin yeni müstəvidə qurulmasına, şəffaflığın təmin olunmasına və informasiya tələbatının dolğun ödənilməsinə şərait yaratmışdır.

Müasir dövrdə İKT-nin inkişaf etdirilməsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının vacib göstəricilərindən biridir və bu prosesin zəruriliyi indiki qloballaşma dövründə daha çox hiss olunur. Bu texnologiyaların sürətli inkişafı və yayılması bəşəriyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Azərbaycanda da bu sahədə ciddi, uğurlu addımlar atılıb. Bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətinin vəzifələrindən biri İKT-nin cəmiyyətin müxtəlif sahələrində, xüsusilə də təhsil sistemində geniş tətbiq edilməsi məsələsidir.

İnformasiya və insan cəmiyyətinin inkişafı prosesi həmişə bir-biri ilə qarşılıqlı

surətdə bağlı olmuşdur. Yeni informasiya texnologiyalarının yaradılması və yayılması davamlı bir prosesdir. Sivilizasiyanın ümumi inkişafı kimi, informasiya resurslarının da yaradılma, emal və təchizat formalarında, metodlarında və texnoloji üsullarında davamlı tərəqqi müşahidə olunur. Buna görə də yeni informasiya texnologiyalarının inkişafı və onların insanların gündəlik həyatına inteqrasiyası gələcək üçün qarşıda duran əsas məramdır.

1990-cı illərin ortalarından bəri Azərbaycanda iqtisadi və maliyyə bazarlarında sabitliyin yaranması Azərbaycanda istehsalın, o cümlədən informasiya texnologiyaları sahəsinin texnoloji cəhətdən yenidən qurulmasını təmin etmişdir. İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları iqtisadiyyatın liberallaşdırılması prosesində vacib komponentə çevrilmişdir və demokratikləşməyə dair məsələlərin həllinə təkan vermək üçün istifadə olunmaqdadır. Yerli hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə beynəlxalq təşkilatlar arasında olan əməkdaşlıq bu proseslərin ərsəyə gəlməsində vacib rol oynayır. İqtisadi artımın sabit səviyyəsi bunu deməyə əsas verir ki, telekommunikasiyalar inkişaf üçün geniş potensial yaradır və yaxın gələcəkdə ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında onların rolu daha da artacaqdır. Müasir informasiya texnologiyaları təhsil sisteminin, xüsusilə də universitetə tələbələrin qəbulu sisteminin vacib komponentinə çevrilmişdir [1].

Hazırda İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) sektoru ən sürətlə inkişaf edən sektorlardan biridir. O, Azərbaycanın iqtisadi və siyasi inkişafında vacib rol oynayır və Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) artımına böyük töhfələr verir.

İKT sektorunun inkişafı Azərbaycanda həm də ictimai əlaqələrin formalaşdırılmasına güclü təsir göstərmişdir. Telekommunikasiyalar və informasiya texnologiyaları əhalinin məlumatlılıq səviyyəsinin artırılmasını təmin edir və vətəndaş institutlarının formalaşdırılması, eləcə də cəmiyyətin demokratikləşməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət təşkilatları və milli biznes sahələrində yeni informasiya texnologiyalarının artan tətbiqi ilə yanaşı, kütləvi informasiya vasitələrində (KİV) də İnternet (qəzetlər, yeni agentliklər, şəbəkə radio və televiziyası) istifadəçilərinin sayının artması müşahidə olunur [3].

İKT-nin inkişafı müvafiq ənənəvi telekommunikasiya xətlərinə ehtiyac doğurmuşdur. Odur ki, bu sahədə son illərdə həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində yüksək nəticələr əldə olunmuşdur.

Telekommunikasiyalar əsasən 1995-1996-cı illərdən sonra, yəni ölkədəki iqtisadi və maliyyə bazarlarının mövqeləri daha stabil hal aldıqdan sonra genişlənməyə başladı. Bu sektorun inkişafına yönəldilmiş prioritet proqramlara o zamandan bəri kabel rabitə xətlərinin müasirləşdirilməsi, beynəlxalq əlaqə kanalları üçün fiber optik və peyk rabitəsindən istifadəyə keçid, sellular rabitə əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq televiziya şəbəkələrinin genişləndirilməsi və elektron-poçt və İnternet təminatçıları şəbəkəsinin genişləndirilməsi məsələləri daxil olmuşdur.

Son illər ərzində Azərbaycanda İnternetdən yalnız evdə deyil, həm də İnternet kafelərində və İnternet klublarda daimi istifadə edənlərin sayında artım müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, internet istifadəçilərinin əksər hissəsini gənclər təşkil edir. Gənclər arasında istifadəçilərin sayının artmasına müsbət təsir göstərən amillərdən biri müxtəlif universitetlər tərəfindən pulsuz İnternet xidmətlərinin təklif olunması ilə bağlıdır. Bundan əlavə, bəzi orta məktəblər də bu cür xidmətləri təklif etməyə

başlamışdır və bu təşəbbüsləri genişləndirmək lazımdır.

İnkişaf vüsət aldıqca mənfəətin, gəlirin əsas mənbəyini maddi resurslar deyil, elm, bilik, informasiya resursları (elmi-texniki nailiyyətlər, innovasiyalar, yeni texnologiyalar, nou-hau və s.) təşkil edir. İnformasiya cəmiyyətində bilik əmtəə dəyərinin əsas mənbəyidir. İnsan kapitalı inkişaf etmiş ölkələrin indiki durumunu müəyyən edən amildir. Həmin ölkələr təbii resurslar hesabına yox, intellektual potensiala, yeni texnologiyaların icad olmasına, tətbiqinə görə inkişaf edirlər. Biz də bu yolu seçməliyik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. http://www.stat.gov.az/source/communication/az/024_1.xls
2. http://www.stat.gov.az/source/communication/az/024_2.xls
3. http://www.stat.gov.az/source/communication/az/023_1.xls

Chimnaz Nurullah Ismayilova, senior lecturer,
Azerbaijan Medical University,
Email: ptiyib@mail.ru,

THE ROLE OF ACTIVE LEARNING ENVIRONMENT IN DEVELOPING PROFESSIONAL SKILLS OF MEDICAL STUDENTS

Getting a good job after graduation is a top priority for today' s students. Students need the right skills and credentials to achieve their career goals, and companies need evidence that graduates are job-ready. Higher education must meet the needs of both students and society. How our universities can connect learning to career outcomes is an urgent issue to be solved at present.

A lot of universities, including Azerbaijan Medical University currently apply needs analysis techniques to identify learner's needs, goals and design relevant and effective curriculum. A clear and concise curriculum reflecting measurable learning outcomes appropriate to the needs and goals of the learner and the medical university’s strategic goals is being developed and implemented at educational process at present.

To emphasize the need for an interactive learning environment and the development of the critical thinking, problem solving, decision making, communication, and collaboration skills that are essential for success in the academic study and professional career is considered to be the main approach in identifying the learning outcomes. In order to foster these transferable skills, innovative methods of teaching which take students seriously as active participants in their own learning should effectively be implemented. The European Standards and Guidelines for Quality Assurance state that "Institutions should ensure that programmes are delivered in a way that encourages students to take an active role in creating the learning process".

Consequently, student-centered learning approach is broadly related to, as a mindset and culture, and learning approach aimed at the formation of the future doctor’s personality and mastery of professional skills in educational practice of our university.

Depending on the level of cognitive activity of students in the educational process, active learning methods cover such forms of organization of the educational process that contribute to a diverse study of educational issues, active interaction between students and the teacher, and exchange of opinions.

In active learning environment, the student becomes the subject of educational process to a greater extent, enters into a dialogue with the teacher, actively participates in the cognitive process, performing creative and problem tasks. Students interact with each other when performing tasks in pairs, or groups. They restructure the stereotypes of learning activity and acquire the new skills and abilities of educational and cognitive activity, i.e. skills and practices that enable lifelong learning and independent problem-solving. In contrast to traditional teacher-centered learning, when the students take a more passive receptive role, in a student – centered learning space they are active, responsible participants playing crucial role in constructing meaning from new information and prior experience. The teacher's goal in the learning process is to guide students into making new interpretations of the learning material. Peer-to peer interaction, collaborative thinking and placing a teacher closer to a peer level, benefit the students and classroom overall, to enhance knowledge and learn to make decisions and solve real life problems .

Incorporating active student engagement instead of content - oriented teaching forms in higher education classrooms can significantly influence the quality of the medical education as well. An effective and competent use of active learning methods allow:

- to develop learner autonomy and independence;
- to promote learning in communication with teachers and other learners;
- to create effective classroom discussions with students becoming instructional resources for one-another;
- to recognize individual differences in learners; emphasize each student's interests, abilities and learning styles;
- to enhance the learners' motivation;
- to get feedback on the quality of the teaching and learning environment by surveying the students;

As shown in the works of the researchers, there are various approaches to the classification of active learning methods. The most commonly used active learning methods are considered to be based on the nature of educational and cognitive activity. They include: simulation methods based on the simulation of professional activities, and non-simulation.

In this article we would like to focus on simulation in medical education, the favourable and statistically based learning effects of which have been showed by many studies.

Simulations, extensively used for educational purposes, are somewhat like training simulations that focus on specific tasks and help a learner develop an understanding of the key concepts. Simulations require the use of models; the model represents the key characteristics or behaviours of the selected system or process. We should mention here the role of active and interactive models in simulation – based medical education that attempt to reproduce living anatomy or physiology and help

students learn better the anatomy of the musculoskeletal and organ systems. Computer simulations have the advantage of allowing a student to make judgements and also to make errors. The process of learning through assessment, evaluation, decision making, and error correction creates a much stronger learning environment than passive instruction.

Medical simulations is often defined as a technique (not a technology) to replace and amplify real life experiences with guided ones. The guide may be virtual in nature ,such as prompts from a computer programme, or may be an instructor or a teacher who guides the completion of the simulation scenarios.

Simulation – based learning can be held in the classroom, in situational environments, or in spaces built specifically for simulation practice. It is a useful tool for training both medical students and residents to acquire the core competences in patient care and interpersonal skills.

A number of studies have shown that students engaged in medical simulation trainings have overall higher scores than those trained through traditional means.

But there is still much research to be done in terms of medical education through stimulation-based learning.

Osmanova Sənubər Polad qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: sanubarosmanovaa@gmail.com

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ GENDER ƏSASLI ZORAKILIQ VƏ CİNSİ AYRI-SEÇKİLİK

Ayrı-seçkilik bir insanın şəxsi və ya sonradan qazandığı xüsusiyyətlərə görə cəmiyyətdə qeyri-bərabər davranışlara məruz qalması vəziyyətidir. Hüquqi kontekstdə nəzərdən keçirildikdə ayrı-seçkilik insan hüquqlarının pozulmasının və istismarının ən geniş yayılmış formalarından biridir. Cəmiyyətdə ayrı-seçkilik yaşa, irqi, cinsi, dini və etnik mənsubiyyətə, əlillik vəziyyətinə, dilə, mənşəyə, mədəniyyətə, siyasi inanclara və digər səbəblərə görə mövcud ola bilər. Mübahisəli fikirlər nəticəsində meydana gələn ayrı-seçkilik halları insanları cəmiyyətdən təcridə təşviq edir, onların öz bacarıqlarını inkişaf etdirmələrini, təhsil və xidmət sahələrində yerləşmə imkanlarına çıxışlarını məhdudlaşdırır.

Cinsi ayrı-seçkilik özündə fərdin qadın və ya kişi olmasına istinad edən bir ayrı-seçkilik forması olduğunu təsdiqləyir. Dünyada hər il milyonlarla qadın ailəsi, yaxınları və onu əhatə edən icma tərəfindən maddi və mənəvi cəhətdən zərərli təcrübələri özündə əks etdirən vəziyyətlərlə qarşı-qarşıya qalırlar. Qadınların cəmiyyətdə statusu, ailədə rolu və gender əsaslı cinsi ayrı-seçkilik halları mövcud olan müxtəlif adət-ənənələrin təzahür formalarından qaynaqlanır.

Cəmiyyətdə diskriminasiya, adətən, savadsızlıqdan, dünyagörüşünün aşağı səviyyədə olmasından və zərərli ənənələr, şablonlar adlandırdığımız stereotiplərdən meydana gəlir. Gender stereotipləri qadın və ya kişilərin xüsusiyyətləri, sahib olduqları və ya icra etməli olduqları rollar haqqında ümumiləşdirilmiş ilkin mülahizədir. Əmək baza-

rında gender diskriminasiyası halı bərabər keyfiyyətlərə malik olan şəxslərə yalnız cinsinə görə fərqli münasibət göstərilməsi kimi izah olunur. Bu platformada gender ayrı-seçkiliyi, xüsusilə fərqli ölçüləri ilə ən çox müzakirə edilən və araşdırılan məsələlərdən biri olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, işçilərin üzləşdiyi qərəzlər və cinsi ayrı-seçkilik iş yerində hər iki cins üçün mühüm problemdir. İş yerində gender ayrı-seçkiliyinin ən mühüm göstəricisi işlərin kişi və ya qadın olaraq ayrılması və iş müraciət formalarında namizədlərin bu xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq qiymətləndirilməsidir. Gender stereotipləri qadınların iqtisadi, siyasi və sosial həyatdan uzaqlaşmasına səbəb olur. Hüquqi tənzimləmələrlə qarşısı alınmağa çalışılan ayrı-seçkilikdə gender faktorunun yer alması, iş həyatında kişi və ya qadınlara qarşı bu tip bərabərsizliyin hüquqi problemdən daha çox tətbiq problemi olduğunu göstərir. Yalnız kadr tələbini qarşılamaq üçün elanda kişi namizədlərin müraciət etməsinin tələb edilməsi, maaşların kişilərin xeyrinə fərqli olması, qadınların hamiləlik səbəbi ilə işdən çıxarılması kimi müraciətlər bu cür ayrı-seçkiliyin konkret nümunələridir. Analıq məzuniyyətinə ehtiyac duymaq və onlara analıq müavinətləri vermək müəssisənin qadınları diskriminasiya etməsi üçün əsas səbəblərdən biri kimi götürülür. İşə qəbul zamanı qadının, ilk növbədə, ailə münasibətləri araşdırılır və onun evli və uşaq sahibi olması işinə birbaşa olaraq təsir edir. İnkişaf edən və sürətlə dəyişən dünyada qadınların ənənəvi mövqeləri dəyişmiş və onlar cəmiyyətdə bir çox sosial və iqtisadi rollar qazanmışdır. Bu rolların təsiri ilə qadınların iş həyatında iştirakı və karyera inkişaf imkanları artmışdır. İbtidai cəmiyyətlərdə matriarxal ailə quruluşu mövcud idi və bu dövrdə qadınlar öz statuslarına və məhsuldarlığına görə qiymətləndirilirdi. Bu gün isə qadınların bu xüsusiyyətlərinə görə iş dünyasının karyera nərdivanından kənarda qalması istənilir. Ümumiyyətlə, biznes sahiblərinin fikirləri belədir ki, işləyən qadınlar əslində müvəqqəti işləyirlər, uşaq sahibi ola bilərlər, ailədəki gözləntilərə görə irəli çəkilmirlər və yekun olaraq yüksək rəhbər vəzifələrə gətirilməməlidir. Xüsusilə sənaye və xidmət sektorunda çalışan kişi və qadın işçilər arasında ayrı-seçkiliyin olduğu və qadınların kişilərlə eyni işi görmələrinə baxmayaraq daha az maaş aldıqları düşünülür. Lakin zaman keçdikcə işləyən qadınlar iş həyatında fəal rol oynadıqları üçün qadınların cinsinə görə maaşlarının aşağı olması müzakirə mövzusu olmuşdur. XX əsrin ortalarında işə qəbul üçün kişi və qadın işçilər arasında bərabər əmək haqqı prinsipi qəbul edilmişdir. Cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması istiqamətində dünya ölkələr tərəfindən qadınlar və kişilər arasında məşğulluq başda olmaqla bir çox sahələrdə bərabərliyin təmin olunması üçün proqramlar, layihələr həyata keçirilir. Sənaye inqilabından sonra qəbul edilən qanunlar cinsindən asılı olmayaraq bərabər iş üçün bərabər ödəniş istiqamətindədir. Bununla belə, qanunlar yetərli görünmür. Qadınların əmək bazarındakı mövqeyinə nəzər saldıqda onların, ümumiyyətlə, əməktutumlu, lakin ixtisassız və az maaşlı işlərdə çalışdıqları görünür. Gender ayrı-seçkiliyi bir problem kimi sosial işçilərin prioritet fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi götürülür. Dünya ölkələrinin bir çoxunda sosial işçilər gender əsaslı zorakılığı aradan qaldırmaq, qadınların zülmünü və istismarını azaltmaq, gender bərabərliyi və resursların daha bərabər paylanmasını təmin etmək üçün sosial proqramlarda fəal iştirak edirlər. Gender məlumatlılığı və bu fonda diskriminasiyanın qarşısının alınması üçün makrosəviyyədə həyata keçirilən bütün tədbirlər, layihələr və hazırlanan qanunlar sosial işin əsasını təşkil edir. Bütün demokratik cəmiyyətlərdə olduğu kimi ölkəmizdə də cinsi mənsubiyyətə görə

ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyini təmin etmək məqsədi ilə bir sıra islahatlar aparılır. "Gender bərabərliyinin təminatları haqqında" qanunun 17-ci maddəsinə əsasən zərərçəkmiş şəxsə məruz qaldığı ayrı-seçkiliyə görə işəgötürən şəxs tərəfindən zərər ödənilməsi müəyyən edilmişdir. Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən aparılan tədqiqatlar və vətəndaş müraciətlərinin təhlili göstərir ki, əmək hüquqlarının təmin olunmasında cinsi mənsubiyyətə görə diskriminasiyaya yol verilməsi ilə əlaqədar olaraq ən geniş yayılmış hallar özəl sektorda hamilə və ya himayəsində azyaşlı uşağı olan analarla əmək müqaviləsinə xitam verilməsi, müsahibə zamanı əks cinsin nümayəndələrinin seçiminə üstünlük verilməsi və seksual qısnama ilə bağlı olmuşdur. Sosial sahədə, xüsusilə də gender problemləri üzrə uğurlu nəticələrin əldə edilməsində sosial işçilərin rolu əvəz olunmazdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Arısoy İ.A., Demir N. (2007). AB Sosyal Hukukunda Ayrımcılıkla Mücadele Kapsamında Kadın Erkek Eşitliği. Ege Akademik Bakış, 7(2):715-733
2. Duncan C., Loretto W. (2004). Never the Right Age? Gender and Age-Based Discrimination in Employment. Gender, Work and Organization, 11(1): 95-115.
3. Onay M. (2009). Algılanan cinsiyet Ayrımcılığın Sonuçları ve Konuyla ilgili Amprik Bir Araştırma. Ege Akademik Bakış, 9(4): 1101-1125.
4. https://e-qanun.az/framework/12424

Məmmədov Saqib Yaşar oğlu,
dissertant, müəllim,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Email: saqib92@mail.ru

AZƏRBAYCANIN ALİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN İSLAHATLAR

Son üç onillikdə Azərbaycanda ali təhsil sistemi çox böyük dəyişikliklərdən keçmişdir. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra keçid dövründə ölkənin insan kapitalına olan ehtiyac və tələblərini ödəmək üçün ali təhsil sisteminə sovet yanaşmasını ləğv etməli, yeni institusional sistem və hüquqi baza yaratmalı oldu.

Bu çətinliklərin bəziləri digər keçmiş sovet respublikalarında rast gəlinən problemlərə çox bənzəyir. Bu çağırışlar və problemlər yeni bazar iqtisadiyyatının tətbiqi, iqtisadi tənəzzül, siyasi qeyri-sabitlik və dövlət maliyyələşdirməsinin azalması, nəticədə beyin axını ilə əlaqələndirilə bilər.

Sovet təhsil sistemindən müasir təhsil sisteminə keçid dövründə Azərbaycan ali təhsil sistemində həyata keçirilən ən mühüm islahatlardan biri 1993-cü ildə ölkədə ikipilləli ali təhsil sisteminin, bakalavriat və magistratura pillələrinin tətbiqi olmuşdur. Ali təhsilin ikinci pilləsi olan magistratura pilləsinə keçidin tətbiqinə 1997-ci ildən sonra başlamışdır.

Lakin Azərbaycanın ali təhsil sistemində islahatların sistemli xarakter daşıması

1999-cu ildə "Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatları Proqramı"nın təsdiq edilməsi ilə başlanmışdır. O cümlədən təhsil sistemində əsaslı struktur islahatları ali təhsil sistemi 1999-cu ildə "Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahat Proqramları" ilə başlamış və müasir təhsil sisteminə keçid həyata keçirilmişdir.

Bu proqram vasitəsilə ali təhsildə struktur dəyişiklikləri aparıldı, təhsil strukturuna yeni ixtisaslar əlavə edildi. Təhsil müəssisələrinə əlavə səlahiyyətlər verildi, onların müstəqilliyi artırıldı. Bu proqram çərçivəsində ali təhsil müəssisələri dövlət attestasiya komissiyalarının tərkibinin və onların daxili strukturunun müəyyən edilməsində, habelə müvafiq dövlət standartlarına uyğun olaraq ixtisaslar üzrə tədris proqramlarının hazırlanmasında müstəqillik əldə etmişdir. Proqrama müəyyən müstəqillik və özünüidarə mexanizmlərinin verilməsi də daxil edildi.

Azərbaycanda təhsil islahatlarının həyata keçirilməsində əsas tərəfdaşlardan biri Dünya Bankı olmuşdur. 1998-ci ildə Azərbaycan hökuməti ilə Dünya Bankının Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası arasında təhsil islahatlarının həyata keçirilməsi üçün kredit sazişi olub. İslahatların həyata keçirilməsi üçün xüsusi Dövlət Komissiyası yaradılmışdır. Dünya Bankı ilə əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilən islahatlar bir neçə mərhələyə bölündü. Birinci mərhələ 2003-cü ilə qədər davam etdi. 2003-cü ildən sonrakı mərhələ ikinci mərhələ adlandı ki, bu mərhələdə islahatların mahiyyəti və məzmunu daha da genişləndi. Bu istiqamətdə Dünya Bankı ilə Təhsil Nazirliyi arasında 2003-cü il kredit sazişi əsasında 2004-2009-cu illərdə həyata keçirilən Təhsil Sektorunun İnkişafı Layihəsi böyük rol oynamışdır.

Boloniya sisteminə qoşulmaq üçün hazırlıqlar 1999-cu ildə başlasa da, ölkə bu sistemə yalnız 2005-ci ildə qoşulub. Boloniya Bəyannaməsinin müddəalarını həyata keçirmək üçün Fəaliyyət Planı təsdiq edilmiş və 2006-2010-cu illəri əhatə etmişdir. Həmçinin "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı" qəbul edilmiş və Azərbaycan Respublikasının ali təhsilli və bilikli insan kapitalının inkişafı üçün müxtəlif sahələrdə dünya təcrübəsinə malik yüksək ixtisaslı və səriştəli mütəxəssislərin hazırlanmasında böyük rol oynamışdır.

2009-2013-cü illəri əhatə edən ikinci proqram ali təhsil sisteminin Avropa sisteminə inteqrasiyası prosesinin sürətləndirilməsi, ali təhsilin məzmununun Boloniya prosesinə uyğun qurulması, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması və təhsil sisteminin təmin edilməsi məqsədi daşımışdır. Müasir standartlara cavab verən normativ-hüquqi baza 2009-cu ildə qəbul edilmiş "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu əsasında daha da təkmilləşdirilmişdir.

2016-cı ildə qəbul edilən Strateji Yol Xəritəsində Azərbaycanın 2016-cı ildə ali təhsilin və təlimin keyfiyyətinə görə 78-ci, ali təhsilə cəlb olunmasına görə isə 94-cü yeri tutduğu Dünya Qlobal Rəqabətlilik Hesabatında qeyd olunub. Bu dövlət sənədi məhsuldarlığa əsaslanan inkişaf modelinə keçid üçün ən mühüm amil olan insan kapitalının inkişafı prosesində keyfiyyətin daha da yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur (Strateji Yol Xəritəsi, 2016). Dövlət sənədində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə daha səmərəli və innovativ iqtisadi sistemə nail olunacağı da öz əksini tapıb. Ölkədə ali təhsilin payının artırılması, ibtidai təhsildən ali təhsilə qədər İT bacarıqlarının öyrədilməsinin 2025-ci ildən sonra müasir kurikulumların əsas hissəsini təşkil edəcəyi və beynəlxalq təhsil sisteminə inteqrasiya olunacağı vurğulanır. Sənəddə o da qeyd olunur ki, əmək bazarına daxil olan gəncləri işsizlik riskindən qorumaq məqsədilə ali təhsillə əhatəlilik səviyyəsi artırılacaq.

Strateji yol xəritəsi (3.1.4-cü bənd) ali təhsil müəssisələrində inkişafın "təhsil-tədqiqat-innovasiya" formatında təşviqini nəzərdə tutur ki, bu da öz növbəsində insan kapitalının formalaşmasına və inkişafına təsir göstərəcək (Strateji Yol Xəritəsi, 2016-cı il). Bu bənddə "təhsil-tədqiqat-innovasiya" zəncirinin səmərəliliyini artırmaq üçün universitetlərdə klasterlərin yaradılmasından bəhs edilir.

Belə klasterlər ilk növbədə ixtisaslaşdırılmış ali məktəblərdə təşviq ediləcək və nəticədə əmək məhsuldarlığının artırılması ilə yanaşı, daha keyfiyyətli insan kapitalının və intellektual potensialın formalaşmasına nail olunacaqdır. Qeyd olunan tədbirlər və bəndlər Azərbaycan təhsilinin gələcək istiqamətlərini göstərən mühüm amillərdəndir.

21 İyun 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin və Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin yenidən təşkili haqqında sərəncam imzalayıb və bu sərəncamda hər iki ali təhsil müəssisəsinin Təhsil Nazirliyinin tabeliyində publik hüquqi şəxslərə çevrilməsi öz əksini tapıb. Nazirlər Kabinetinin 16 aprel 2019-cu il tarixli qərarı ilə müvafiq olaraq Bakı Dövlət Universitetinin (BDU, 2015-ci il) və Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin 22 avqust 2019-cu il tarixli nizamnaməsi təsdiq edilib.

Strateji yol xəritəsindən sonra Azərbaycan ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə "Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə 2019-2023-cü illər üçün Dövlət Proqramı" Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmişdir. Bu dövlət proqramı ali təhsil müəssisələrinin qeyd olunan istiqamətlər üzrə strateji inkişaf istiqamətlərini göstərir.

Son illər Azərbaycanın ali təhsil sistemində müşahidə olunan dəyişikliklərdən biri də ali təhsildə regional rəqabətin gücləndirilməsidir. Uzun müddətdir ki, tələbələrin regionlarda ali təhsil almaq imkanlarının qısa siyahısı var idi. Məsələn, əsasən Gəncə, Mingəçevir və Lənkəranda yerləşən dövlət universitetləri tələbələrin müvafiq bölgələrdə təhsil alması üçün çox vaxt yeganə seçim olub. Bununla belə, bir sıra iri dövlət universitetləri də regionlarda yeni filiallar açmaqla regional ali təhsil bazarında iştiraklarını artırırlar. Məsələn, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) Zaqatala filialı və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin (ADPU) Ağcabədi, Cəlilabad, Quba, Şamaxı və Şəki filialları bu rayonlarda və ətraf rayonlarda abituriyentlər üçün yeni imkanlar yaradıb. Belə böyük dövlət universitetlərinin bu regionlara daxil olması regional universitetlər üçün yeni rəqabət mühiti yaradır.

Azərbaycanın ali təhsil sistemində təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsi və beynəlmiləlləşmənin təsiri altında dünya və regional universitetlərin reytinqini müəyyən edən beynəlxalq reytinq agentliklərinə maraq da artıb. Beynəlxalq reytinqlərə universitetin elmi fəaliyyətinin, təhsilin keyfiyyətinin və beynəlmiləlləşmənin ölçü vahidi kimi də baxmaq olar. Azərbaycan universitetləri beynəlxalq reytinqlərdə iştirak etmək üçün bir sıra addımlar atır, hətta bəzi universitetlər bu istiqamətdə fəaliyyət planları həyata keçirirlər. Bir çox Azərbaycan universitetləri beynəlxalq reytinqlərdə əldə etdikləri nəticələrə universitetdə təhsilin keyfiyyətinin göstəricisi və universitetin güclü imicinin ifadəsi kimi baxırlar. Yüksək bal toplamaq üçün sorğular zamanı universitetlər yerli və beynəlxalq ali təhsil, tədqiqat və iş bazarlarında müvafiq maraqlı tərəflər tərəfindən tanınmalıdır. Bu baxımdan brendinq çox mühüm rol oynayır və yüksək nəticələr əldə etməyə kömək edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan Respublikasında peşə təhsili və təliminin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

2. “2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 16 noyabr tarixli 711 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

3. “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”na əsasən Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrində təhsil haqlarının ödənilməsi Qaydaları”. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il 27 noyabr tarixli, 261 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Orucəliyeva Şəkər Şahlar qızı, müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: oruceliyeva.sheker@gmail.com

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN KEYFİYYƏTLİ TƏHSİLİN İNKİŞAFI İSTİQAMƏTİNDƏ GÖRDÜYÜ İŞLƏR

1993-cü il oktyabrın 3-də ümumxalq səsverməsi nəticəsində Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi ilə sanki Azərbaycan tarixində yeni era başladı. Dövlətçiliyimizin hər sahəsi sağlam təməllər üzərində quruldu. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev cənabları bilirdi ki, sağlam cəmiyyət, xalqın dirçəlişi keyfiyyətli təhsildən irəli gəlir. Əgər təhsili yüksək səviyyədə dünya dövlətlərinə bərabər səviyyəyə çatdıra bilməsək, heç bir uğura nail ola bilmərik. Heydər Əliyev hələ Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə təhsilin inkişafına böyük önəm verirdi. Ötən əsrin 70-80-ci illərində onun rəhbərliyi altında təhsil müəssisələrinin geniş şəbəkəsinin yaradılması və həmin şəbəkənin zəngin maddi-texniki bazasının formalaşdırılması, respublika hüdudlarından kənardakı ali məktəblərə gənclərin göndərilməsi, hərbi kadrların yetişdirilməsi, Respublika Elmlər Akademiyasının Elmi-Tədqiqat İnstitutlarında fundamental elmin inkişafının təmin olunması gələcəkdə milli müstəqillik üçün zəruri intellektual zəmin yaratmışdır. Həmin illərdə respublikada məktəblərin, ali və orta ixtisas müəssisələri üçün yeni binaların tikintisi geniş vüsət almış, təhsil infrastrukturu tamamilə yeniləşdirilmiş, ixtisaslı kadrlar hazırlayan ali və orta ixtisas məktəbləri açılmışdır. Respublikanın müxtəlif bölgələrində 800-ə yaxın məktəb tikilərək istifadəyə verilmiş, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən ali məktəblərin ümumi sayı 12-dən 17-yə, tələbələrin sayı 70 mindən 100 minə qədər artmışdır.

O dönəmdə Azərbaycanın əldə etldiyi mühüm tarixi nailiyyətlərdən biri də xalqın uzaq gələcəyini nəzərdə tutan milli kadr potensialının, o cümlədən nadir ixtisaslar üzrə mütəxəssis kontingentinin yaradılmasıdır. Bu məqsədi uğurla həyata keçirmək üçün Heydər Əliyev hər il azərbaycanlı gənclərin təhsil almaq üçün böyük qruplarla keçmiş SSRİ-nin nüfuzlu ali məktəblərinə göndərilməsi ənənəsinin əsasını qoymuşdur.

1998-ci ilin martında "Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar

üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında" sərəncamı imzalaması isə bu sahədə təkmil qanunverici bazanın formalaşdırılması, təhsil konsepsiyasının hüquqi əsaslarının yaradılması məqsədindən irəli gəlmişdi və necə uzaqgörən şəxsiyyət olduğunu bir daha sübut edirdi. Çox qısa müddətdə komissiyanın hazırladığı "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı" geniş müzakirələrdən sonra 1999-cu ilin iyununda imzalanaraq qüvvəyə minmişdi. Qərara alınmış hər bir fikri Azərbaycanın xalqının ölkənin ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, elmi-mədəni həyatında, beynəlxalq əlaqələrində mühüm rol oynadı.

Ümummilli Liderimizin ümumi təhsildəki ən ciddi yeniliklərdən biri yeni - latın qrafikalı əlifbaya keçilməsi idi. Heydər Əliyev təhsilin cəmiyyətin inkişafındakı rolundan danışarkən qeyd edirdi:

“Bu təhsil sisteminin nə qədər dəyərli olduğunu ondan görmək olar ki, Azərbaycan yüksək savada, biliyə, ixtisasa, yüksək elmə malik insanlar var və onlar cəmiyyətin çox hissəsini təşkil edir. Əgər bunlar olmasaydı, Azərbaycanın iqtisadiyyatı belə inkişaf edə bilməzdi. Bunlar olmasaydı, biz indi Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi idarə edə bilməzdik”.

Ulu Öndərin təhsilimiz üçün etdiklərini qruplaşdırsaq, bu qənaətə gələrik:

- Azərbaycan təhsilinin inkişafının yüksəlişləri (1970-1982);
- Azərbaycan təhsili 1982-1987-ci illərdə;
- Azərbaycan təhsili depressiya illərində (1988-1993);
- Müstəqil Azərbaycanda yeni təhsil quruculuğu dövrü.

Heydər Əliyev təhsil sistemində bir neçə islahatlar da aparmışdır. 2003-cü ildə yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, mövcud məktəblərin əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair Dövlət Proqramı, xüsusi istedada malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə proqram və bununla bağlı digər proqramlar və onların reallaşdırılması da təhsilin inkişafı ilə bağlı görülən işlərin bir qismidir.

İslahatlar təkcə təhsil müəssisələrini əhatə etmir, gənclərin təhsilə həvəsləndirilməsi üçün də əsaslı işlər görülürdü. Ali məktəb tələbələri üçün Prezident təqaüdünün təsis edilməsi haqqında 2001-ci il 3 sentyabr tarixli Fərman bunun bariz nümunəsidir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonrakı illərdə, bütün sahələrdə olduğu kimi, milli təhsil sahəsində də bir sıra uğurlar əldə edib. Bu uğurların ilhamverici qüvvəsi və qarantı məhz Heydər Əliyev idi. Onun müdrik daxili və xarici siyasəti, yaratdığı sabitlik təhsilin inkişafına əlverişli zəmin yaradıb. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanda milli təhsil quruculuğu sahəsində də islahatın memarı və qurucusu idi. Onun hakimiyyətə xilaskar missiyalı qayıdışı Azərbaycanın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, təhsil sahəsində tənəzzülün, depressiyanın qarşısını almağa imkan verdi, təlim-tərbiyə müəssisələrinin ahəngdar işi bərpa olundu, təhsil sisteminin müstəqil dövlətçilik prinsipləri əsasında qurulmasına tarixi şərait yaranıb.

Bu gün iftixarla demək olar ki, xalqımızı müstəqil inkişaf yoluna hazırlayan bütün sahələrdə olduğu kimi, milli təhsil sahəsində qazanılan böyük nailiyyətlərdə də Ümummilli Lider missiyasını, aradakı kiçik fasilə istisna edilməklə, XX əsrin 30 ildən artıq bir dövrünü öz qüdrətli çiyinlərində uğurla üçüncü minilliyə daşımış böyük şəxsiyyət Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri var. Müstəqillik illərində təhsil sahəsində

beynəlxalq əlaqələr genişlənib və hazırda dünya təcrübəsi də öyrənilməklə Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişafı üçün məqsədyönlü işlər görülür.

Müdrik siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin parlaq ideyaları bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən qətiyyətlə həyata keçirilir. Son illər ölkəmizdə təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlar, layihələr, dövlət proqramları bu sahəyə böyük töhfələr verib və verir. Ümummilli Liderimizin rəhbərliyi ilə respublikamızın iqtisadi potensialının gücləndirilməsi, elm və təhsilin inkişafı ilə paralel aparılırdı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövrü Azərbaycanın tarixinə elmin və təhsilin tərəqqi dövrü kimi daxil oldu. Təkcə paytaxtımızda deyil, respublikamızın ucqarlarında da yüzlərlə məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, uşaq bağçası tikildi. Bütün sahələrində görünməmiş uğurlar qazanıldı.

Bugün təhsilimizin hər sahəsinə hər pilləsinə baxarkən məktəbəqədər pillədən tutmuş ali təhsil pilləsinə kimi hər dövrdə Ulu Öndərin imzasının zərrəsini görürük.

Nəcəfova Günel Alim qızı, müəllim,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Email: gunel.necefova.35@mail.ru

TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏTİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ İKT-nin ROLU

Vaxt bir orbit üzrə gələcəyə doğru hərəkət edir. Uşaq kimi doğulub ahıl bir şəxs kimi həyatımızı tamamlayırıq. Zaman axınında bizi nələrin gözlədiyini təbii ki, bilmirik. Yüz illər boyunca insanlar öz həyatlarını standartlara uyğunlaşdırmağa çalışıblar. İnsanlar daim gələcəyə böyük maraq göstəriblər. Hadisələrin tez-tez dəyişməsi, problemlərin yaranması sürətli inkişaf əslində dünyanın nə qədər sirli bir məkan olmasından xəbər verir.

Həyatlarını davam etdirmək, maddi tələbatların ödənilməsi kimi öhdəliklər insanların üzərinə düşən çətin vəzifələrdir. İnsanlar həyatlarını yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif resurslardan, alətlərdən istifadə edirlər. Alətlərin hazırlanması isə yüksək bilik tələb edən prosesdir. Təkmilləşən alətlər həyatımıza texnologiya adı ilə daxil olmağa başladı. Təbii ki, bu da tərəqqi ilə nəticələnir.

Keçmişə nəzər yetirdikdə görə bilirik ki, tarixi inkişaf zamanı üç mühüm qlobal sosial-texniki tərəqqi qeyd olunur.

1. Aqrar dəyişiklik.
2. Sənaye inqilabı.
3. İnformasiya inqilabı.

Sənaye inqilabı informasiya inqilabı üçün təkan rolunu oynadı. İnformasiya inqilabının digər adı "bilik cəmiyyəti"dir. Sənaye cəmiyyətindəki maddi sərmayənin yerini bilik cəmiyyətində bilik və insan sərmayəsi tutur. Sənaye cəmiyyətində qol gücünün yerinə bilik cəmiyyətində beyin gücü alternativdir [3, s.254]. Sonuncu inqilab müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə sosial həyatın informasiyalaşdırılması prosesi kimi reallaşır və günümüz ən aktual prosesindən birinə çevrilmişdir. Elm və texnologiya arasında qırılmaz bağlılıq var. Yüksək texnologiya elmdən asılıdır. Elm isə biliyə əsaslanır. Bilik dünyanın məhsulu, təcrübəsidir. Bilik daim sıçrayışa doğru gedir.

Elmlə bilik birləşib yeni istehsal forması yaradır. XX əsrin ikinci yarısında fərdi kompüterlər istehsal olunsa da ictimai məkanda sıx istifadə olunmamışdır. Buna səbəb yeni kəşfin insanların həyatına sürətli daxil olmasına və mütəmadi istifadə imkanın aşağı olmasına qarşı ümidsizlik idi. Bu sahədə araşdırmalar aparan elmi işçilər isə belə qənaətə gəlirlər ki, "İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyası" sahəsindəki baş verən dəyişiklik hələ bu inqilabın başlanğıcıdır. Bunun üstünlükləri təkcə cəmiyyətin deyil həm də bəşəriyyətin ən dəyərlisi olan insanın özünü də dəyişəcək. Bu zaman təkcə maddi deyil, mənəvi ehtiyacların ödənilməsində İKT inanılmaz bir seçim olacaq. Gələcəyimizin potensial qüvvəsi olan gənclər həm öyrənməyə daha çox meylli, həm də kənar təsirlərə daha çox aludə olan qüvvələrdir. Çağdaş şəxsiyyətin yeniliyə açıq olması təqdirə layiq bir haldır. Yeniliklər heç şübhəsiz ki, səhvlərsiz ötüşmür. Son illərdə insanların həyat tərzinə çevrilmiş internet məhz belə yeniliklərdəndir. İnternet insanların bütünlükdə cəmiyyətin həyatına möcüzə kimi daxil olan informasiya kommunikasiya texnologiyasıdır. İstədiyimiz anda dünyadakı yenilikləri izləyə, operativ şəkildə istədiyimiz informasiyaları əldə edə bilərik. Ehtiyacımız olan bütün informasiyaları anında kompüterimiz, mobil smartfonlarımızda tapa bilir, hansı yerdə və şərtlər daxilində olur-olsun rahatlıqla istifadə edirik. Artıq günlərcə, aylarca poçtalyon yolu gözləməyə gərək yoxdur. E-poçt, sosial internetdən istifadə edərək anında xəbərləşmək İKT-nin həyatımıza gətirdiyi əvəzedilməz asanlıqlardan biridir. Dəyişən texnologiyaların inanılmaz bir templə inkişaf etdiyi və üstün zəka sayəsində insan əli dəymədən idarə olunan robot sistemləri ilə qarşılaşdığımız zamanda uzaqdan təhsillə yanaşı online psixoloji söhbətlərdə populyar bir sahədir. Kompüter vasitəsi ilə online psixoloji testlər 1970-ci ildən etibarən ABŞ-da istifadə olunmağa başlanmışdır. Kütləvi informasiya vasitələri zəncirinə sosial media da daxil olmuşdur. Bu gün böyük bir kütlə məlumatları burdan alır, dünyada baş verən yenilikləri buradan izləyir. Əslində sosial media virtual alətdir, internetə əsaslanan tətbiq etmədir. Aparıcı dövlətlər bu gün "İnformasiya Dünyası" adı altında elmi müzakirələr, tədbirlər keçirir. Təşkil edilən tədbirlərin ana xəttini informasiya texnologiyaları təşkil edir. Yeni nəslin informasiya cəmiyyətinə uyğun formalaşması təhsil sisteminin qarşısına vəzifə kimi qoyulur. Təsadüfi deyildir ki, informasiya cəmiyyəti üzrə ümumdünya sammitlərində (Cenevrə, 2003-cü il və Tunis, 2005-ci il) qəbul edilmiş sənədlərdə ölkələr qarşısında bir sıra vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. Həmin vəzifələr sırasında təhsilə də xüsusi diqqət yetirilmişdir [1, s.163]. Bu konfrans sübut etdiki bu işdə təkcə yüksələn dövlətlər deyil, eyni zamanda, biznes və vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələri, yüksəlməyə doğru gedən dövlətlər də maraqlıdır və onlar vahid fikir ətrafında birləşib eyni tərəfdən çıxış etmək istəyirlər. Tunis öhdəlikləri sənədində qeyd olunduğu kimi hər il "17 may Ümumdünya İnformasiya Cəmiyyəti Günü" kimi qeyd olunmağa başladı. Bu öhdəliklərə üzv olmuş dövlətlər qarşıya çıxa biləcək problemlərin anında həlli üçün bütün güclərini səfərbər etməli idilər.

2013-cü il ölkəmizdə İKT ili elan olunmuşdur. Ölkənin birinci peyki "AzərSpace" orbitə buraxılmışdır. İKT ili çərçivəsində həmçinin 2013-cü ildə "ASAN Xidmət" mərkəzi fəaliyyətə başlamışdır. Hal-hazırda şəbəkənin 19 xidmət mərkəzi vardır. Mərkəz İKT yeniliklərini tətbiq etməklə əhalinin sosial tələblərinin ödənilməsi işini asanlaşdırır. Mərkəzdə 25-dən artıq xidmət sahəsi vardır ki, bunlar sayəsində vətəndaşın problemləri yerində tez bir zamanda həllini tapır. Elektron hökumət portalı daxilində "ASAN Ödəniş, Viza, Finans" xidmətləri mövcuddur, "ASAN Ödəniş"

www.asanpay.az ödəniş portalı və terminallar vasitəsi ilə daxil olunur. Əhali qısa zamanda cərimə, kredit, rüsum, icarə haqqını ödəyə bilir. "ASAN Viza" www.evisa.gov.az portalı vasitəsi ilə xidmət göstərir. Xarici vətəndaşlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə tez bir zamanda viza verilməsini təmin edir. "ASAN Finas"ın məqsədi e-bank, e-maliyyə və sistemlərə elektron çıxışın yaradılmasıdır. Elektron hökumət portalında dövlət-vətəndaş (G2C), dövlət-biznes (G2B), dövlət-dövlət (G2G) xidmətləri həyata keçirilir. İKT-nin nüfuz etdiyi sahələrdən biri təhsildir. Təhsilalanın vətəndaşlıq mövqeyi tutmaqda, biliklərin sistemləşdirilməsində, proqramlaşdırılmasında İKT-nin rolu böyükdür. Bu gün bütün aparıcı ölkələrin təhsil sistemində nəzərə çarpan bir yenilik vardır. Bu çoxşaxəli quruluşa malik olan "Vahid İnformasiya Təhsil Məkanının" qurulmasıdır. Bu isə olduqca dəyişkən bir prosesdir. İlk olaraq bu uzun sürən prosesə universitetlərdən başlanılır. Uzun sürən işdə ilk addım toplanmış məlumatların resurs halına salınması, proqramların tərtibi, pedaqoji vasitələrin təmin olunmasıdır. Nəzərə alınması vacib məsələlərdən biri "Elektron resurs mərkəzinin yaradılmasıdır". Layihənin məqsədi universitetin tədris prosesində istifadəsi üçün kağız daşıyıcıları üzərində olan mövcud tədris-metodik materiallar, mühazirə mətnlərinin, həmçinin internetdə olan tədris əhəmiyyətli resursların yeni elektron kitab və virtual nəşrlərin seçilib xüsusi serverdə yerləşdirilməsi, tələbələrin müstəqil işinin təşkilində onların imtahan və zaçotlara hazırlaşmasında bu resurslardan istifadə imkanlarının yaradılmasıdır. Bu layihənin icrası gələcəkdə universitetin tədris-elektron kitabxanasının yaradılmasına universitetdə vahid informasiya təhsil məkanının formalaşmasına təkan ola bilər [2, s.63].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: Çaşıoğlu. 2009. 526 s.

2. Təhsildə qloballaşma və İKT mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları, 17-19 may, Bakı, 2008.

3. Təhsilin modernləşdirilməsinin elmi-nəzəri problemləri. Bakı: Mütərcim, 2015. 450 s.

4. Veysova Z. Fəal interaktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007.156 s.

Hacıyeva Aynur Şakir qızı,
müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: haciyeva.aynur.1986@mail.ru

SOSİAL İŞ SAHƏSİNDƏ KEYS MENECMENT PROSESİ

Giriş

Sosial iş sahəsində keys menecment prosesinə şəxslərin mövcud problemləri ilə bağlı müdaxilələr daxildir. Keys menecer risk qrupları, həssas kateqoriyadan olan şəxslə və ailə üzvləri və s. işləyir. Sosial iş sahəsində keys menecment prosesinə kö-

məyə ehtiyacı olan şəxslər və onların ailələri ilə iş zamanı məlumatlandırıcı, vasitəçi, müvəkkil, qoruyucu və inkişaf etdirici rollarını öz üzərinə götürməklə kliyent və onların ailələrinin xeyrinə irəliləyişi təmin edən xidmətlər daxildir. Müxtəlif problemlər yaşayan şəxslərin həyatlarında ailə münasibətləri, iş həyatları, iqtisadi durumları, sosial münasibətləri dəyişə bilər və bu problemlərin həlli prosesində keys menecmentə ehtiyac duya bilərlər. Bu dönəmdə keys menecmentin müdaxiləsi ilə şəxslər və onların ailələri üçün ehtiyacların müəyyən edilməsinə, risklərin qarşısının alınmasına və bərpaedici mərhələləyə keçməyə ehtiyac var.

Sosial iş sahəsində keys menecment prosesi müdaxilə dövründə və müdaxilədən sonra izləmə mərhələsində şəxslərin xidmətlərdən müsbət şəkildə faydalanmalarını, mövcud vəziyyəti başa düşmələrini, hüquqlarını öyrənmələrini hədəfləyir, şəxslər və onların ailələri üçün qoruyucu, profilaktik və problem həlli müdaxilələri həyata keçirir. Müdaxilənin effektiv olması üçün şəxsin və ailəsinin, eləcə də onun sosial əhatəsinin müdaxilə prosesinə cəlb olunması və iştiraklarının tənzimlənməsi vacibdir. Bu səbəbdən sosial iş sahəsində keys menecment müdaxilələri böyük əhəmiyyət kəsb edir.

“Keys menecment”

“Keys menecment” dedikdə geniş mənada xidmətin göstərilməsi və mütəxəssislərin iştirakı ilə aparılan iş və metodlar nəzərdə tutulur. Keys menecment yanaşmasından bir çox istiqamətlərdə - risk qrupuna daxil olan, həssas kateqoriyaya aid olan şəxslər və ailələri ilə iş prosesində istifadə olunur. Keys menecmentin əsas məqsədi müraciət edən şəxsi lazımi xidmətlərə yönləndirmək, bələdçilik etmək, eyni zamanda müvəkkillik və sosial fəaliyyət işi aparmaqdan ibarətdir [1].

Tarix boyu keys menecmentə müxtəlif təriflər verilib. Adətən, keys menecment dedikdə köməyə ehtiyacı olan insanların nə cür köməyə ehtiyacı olduqlarını anlamalarına dəstək olmaq və onlara kömək edə biləcək şəxsi və icma resurslarını tapmaq başa düşülür (Rubin 1992a). Keys menecment fərdlərin ətraf mühitlə əlaqələrinə imkan yaradan, həm də onu asanlaşdıran sistemli problem həll etmə mexanizmidir [5]. Sosial İşçilərin Milli Assosiasiyasına (1984) görə, “keys menecment – xidmət təminat sisteminin komponentlərini əlaqələndirmək və birləşdirməklə fərdi ehtiyacları ödəyən hərtərəfli proqram mexanizmidir”. Dinermana görə isə (1992), keys menecment- “klient və ya klientin ailəsinin adından, müxtəlif təminatçılar tərəfindən təşkil edilən və ya göstərilən xidmət funksiyasıdır” [7].

Xidmətin koordinasiyası və ya keys menecment ehtiyacların qiymətləndirilməsi, dəstək və xidmətlərin planlaşdırılması, yerləşdirilməsi və təminatı, monitorinqdən ibarət olan prosesdir. Sosial İşçilərin Milli Assosiasiyası keys menecmenti klient və xidmət sistemi arasındakı əlaqələndirici vasitə hesab edir. Bütün bu izahlardan da məlum olur ki, keys menecment klientlərin ehtiyaclarına cavab verən müxtəlif xidmətləri bir-birinə bağlayan bir növ əlaqələndirici vasitədir [4].

Keys menecerlər mövcud resursları süzgəcdən keçirib klientlərinə xidmət göstərirlər. Bura dövlət təminatı, xeyriyyə, iş yerləri, təhsil, uşaq baxımı, hüquqi yardım və s daxildir. Keys menecerlər klientin yardım alması üçün hara müraciət etməli və hansı prosedurdan keçməli olduğu barədə istiqamət göstərirlər Keys menecment yalnız əlaqələndirici mexanizm deyil, həm də xidmətləri növlərinə görə çeşidlənməsini təmin

edən bir prosesdir [3]. Keys menecer kliyentlə iş prosesində qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı şərtlərə əməl etməlidir:

– Klient ehtiyaclarının davamlı olaraq dəyərləndirilməsi və dəqiq qiymətləndirilməsi;

– Klientlərin onların ehtiyaclarına uyğun olan resurslarla əlaqələndirilməsi;

– Müvafiq və lazımi xidmətlərin həqiqətən çatdırılmasının təmin edilməsi gücü.

– Xidmətlərin istifadə olunmasının müşahidə edilməsi imkanları.

– Müdaxilələrin təsirlərinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün öhdəlik. [2]

Keys menecment klient qrupları

İstənilən klient qrupu keys menecment xidmətlərindən yararlana bilər. İstənilən dövlətin tərkibində keys menecmentdən istifadə edən bölmələr, məsələn ilkin müdaxilə proqramları, foster qayğı, uşaq müdafiə xidmətləri, sosial rifah, uşaq qayğısı, mənzil tapma, qida bölüşdürülməsi, iş tapmaq və peşə məşqləri olur. Bir çox keys menecerlər psixi problemləri olan şəxslərlə, zərərli vərdişləri olan şəxslərlə və əlilliyi olan şəxslərlə iş aparırlar. Ədliyyə sahəsində isə keys menecment cəza çəkmə müəsissələrində, xidmət evlərində və ya həbs üçün alternativ seçim təklif edən proqramlarda istifadə edilir. Psixi sağlamlıq məsələləriylə məşğul olan həm müsəssisələr də həm də icmalarda klinik iş və psixiatriya kimi digər birbaşa xidmət növlərini genişləndirmək üçün keys menecment heyətinə sahibdirlər. O cümlədən ahıllarla bağlı proqramlarda da ciddi dərəcədə keys menecment istifadəsinə yer verilir [6].

Hətta keys menecerləri olmayan təşkilatlar belə tez-tez keys menecment proqramından istifadə etməli olurlar. Bu hal ilə xüsusən psixi sağlamlıq və ailə xidmətlərində daha geniş qarşılaşırıq. Bu sahədə kliniki sosial işçilər özəl sektorda keys menecment xidmətləri həyata keçirmək üçün cəlb olunurlar [8].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Albanesi F., Veronica Invernizzi, Paolo Meucci, Matilde Leonardi, Giuseppina Caspani, Adriano Pessina, Marco Brayda-Bruno. (2009). Role of Disability-Case Manager for Chronic Diseases: Using the ICF as a Practical Background. Disability and Rehabilitation, 31(1), p.50-54.

2. Applebaum R. ve C.D. Austin. (1990). Long-Term Care Case Management: Design and Evaluation. New York: Springer.

3. Barker R. (1987) Social Work Dictionary. ABD: Silver Spring.

4. Bogo M. (2006). Social Work Practice: Concepts, Processes and Interviewing. New York:Columbia University Press.

5. Bower K. (1992). Case Management by Nurses. Kansas: American Nurses Publishing.

6. Case Management Society of America (CMSA). (2010a). Standards of Practice for Case

7. Case Management Society of America (CMSA). (2010b). What is Case Management?

Abbasova Gülnar Məzahir qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: gulnaralverdiyeva@mail.ru

YAŞLILIQ VƏ YAŞLILARA YÖNƏLMİŞ SOSİAL SİYASƏT

İnsan həyatının mərhələləri, əsrlər boyu onların istehsal münasibətlərindəki mövqeyi ilə müəyyən edilmişdir. Doğum nisbətlərinin azalması, gözlənilən ömür uzunluğunun artması və miqrasiya əhalinin qocalmasına təsir edən ən mühüm hadisələrdən biridir qocalıq.

Bu kontekstdə insan həyatının son mərhələsi olan yaşlılıq, bioloji olaraq, təqvim yaşı irəliləyən insan deməkdir. Bir də qocalığın sosial tərifi var: Təqvim yaşı neçə olursa olsun özünü yaşlı görən yaşlıdır, yaşlı görməyən yaşlı deyil. Bu, sosial iş peşəsinin yaşlı üçün gördüyü tərif olmalıdır. Çünki yaşlılıq yaşdan əvvəl bir duyğudur, özünü o yaşda hiss etməkdir. Qocalıq anlayışı sosial və mədəni əlaqələrə və anlayışa görə bir cəmiyyətdən digərinə fərqlənə bilər. Bu fərqlərin yaranmasında cəmiyyətlərin öz daxili dinamikası, tarixi inkişafı, həyat tərzi və məişət şəraiti mühüm rol oynayır. Qərb cəmiyyətlərində həyat mərhələləri parçalanmış kimi qəbul edilir, qeyri-qərb cəmiyyətlərində isə həyat doğumdan ölümə qədər bir bütün kimi qəbul edilir. Bu səbəbdən qərb ölkələrində qocalıq acizlik, tənhalıq və sədaqətlə yaxın məna kəsb etdiyi halda, qeyri-qərb cəmiyyətlərində qocalar cəmiyyətdən ayrı bir qrup kimi qəbul edilmir və "qayğıya ehtiyacı olan" kimi təqdim edilmir. Qocalığa aid edilən məna cəmiyyətdən cəmiyyətə fərqli olsa da, inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyəti bir çox inkişaf etmiş ölkələrlə eyni yolu tutaraq, qocalıq anlayışını müəyyənləşdirərkən pensiya yaşını nəzərə almışlar. Hər bir cəmiyyətin "qocalar" kimi müəyyən etdiyi bir qrup insan var. Əhalinin yaşa görə kateqoriyalara bölünməsi bütün cəmiyyətlərdə ümumbəşəri bir hadisə kimi görünür və antropoloqlar hər bir cəmiyyətin insanları istisnasız olaraq yaşlarına görə kateqoriyalara ayıraraq bu vəziyyəti dəstəkləyirlər.

Yaşlılıq və yaşlılığın xüsusiyyətləri

İnsanın qocalmasını və bu qocalmaya qarşı mübarizə metodunu öyrənən elmə - Gerontologiya (yun. γέρων –qoca + logie –elm) elmi deyilir. Gerontologiya yaşlılıq müddətini, yaşlanmanın səbəblərini və şərtləri, yaşla əlaqədar davranış formalarını və yaşlanma prosesi çərçivəsində dəyişən hərəkət və davranış qəliblərini araşdıran bir elm sahəsidir. Gerontologiya elmində yer alan əsas məsələlərdən biri yaşlıların yaşadıqları problemlər və yaşlıların ehtiyaclarıdır. Qidalanma, şəxsi qulluq, yuxu və istirahət ehtiyacı isə yaşlıların əsas həyat ehtiyaclarının ilk pilləsində yer alır.

Ümumi olaraq isə yaşlıların yaşadığı problemləri 4 hissədə qruplaşdırmaq olar:

- Sosial Problemlər: Yaşlıların yaşadığı sosial problemlərin başında; ailə quruluşundakı dəyişikliklər, təklik, sığınma problemləri, rol itkisi və nəqliyyat kimi faktorlar gəlməkdədir.
- İqtisadi Problemlər: Yaşlanan fərdin fiziki olaraq işə uyğun olmaması ya da təqaüdçü olmasından ötəri işindən ayrılması, gəlirin diqqətə çarpan bir nisbətdə azalmaya səbəb olmaqdadır. Gəlirdəki azalmağa qarşılıq, yaşanılan səhiyyə problemləri xərclərin artmasına yol açmaqdadır.
- Bioloji Problemlər: Bioloji problemlərin təməlini, yaşlıların fiziki narahatlıqları

meydana gətirməkdədir. Yaşlıların iş həyatından uzaqlaşmasına səbəb olan ən böyük faktor, yaşadıqları səhiyyə problemləridir.

- Psixoloji Problemlər: Yaşlılıqdakı psixoloji problemlər köhnəyə bağlılıq, yeniliklərə uyğunlaşma bilməməsi, alzheimer xəstəliyi, intihar, depressiya, yuxu pozulmaları, ölüm qorxusu şəklində göstərilir.

Yaşlılara istiqamətlənmiş sosial işə baxdıqda, adından göründüyü kimi, yaşlılara təqdim edilən, yaşlıların ehtiyacı olan, onlar üçün düşünülmüş sosial xidmətlər nəzərdə tutulur.

Sosial Gerontologiyada bu sahədə inkişaf etdirilən hədəflər və bununla əlaqədar sosial siyasətləri bu cür qiymətləndirilir:

1) Yaşlılarda görülən təklik duyğusunu aradan qaldıra bilmək üçün, yaşlılara istiqamətli psixo-sosial fəaliyyətlərin təşkil edilməsində dövlətin dolayı və birbaşa olaraq iştirak etməsi.

2) Yaşlı bəzi insanlarda qayğıya ehtiyacın olmasına görə qayğı evlərinin təsisinə əhəmiyyət vermək və mütəxəssis baxıcıların yetişdirilməsi üçün sosial qayğı təhsil proqramları yaratmaq.

3) Yaşlıların yaşayış probleminə həll etmək məqsədilə sosial xüsusiyyətli qocalar evləri və yaşlı baxım evləri təsis etmək.

4) Xəstəxana poliklinikalarında, yaşlılara istiqamətli sıx baxım və geriatriya modulları açmaq və xəstəliklərə qarşı erkən diaqnoz və müalicə xidmətləri təqdim etmək.

5) Qoruyucu sağlamlıq xidmətlərini inkişaf etdirmək.

6) Cəmiyyətin yaşlanma və baxım xidmətləri mövzusunda öyrədilməsini təmin etmək.

7) Evdə qulluq xidmətlərini təkmilləşdirmək

8) Yaşlılarda görülən ölüm qorxusuna qarşı mənəvi təlqin xidmətləri təqdim edən bir quruluşun yaradılması.

Yaşlılıq və sosial siyasət

Tarixin müxtəlif dövrlərində fərdin “yaşlı” olduğu yaş həddində də əhəmiyyətli dəyişiklik olmuşdur. Doğum nisbətlərində növbəti azalma, orta ömür uzunluğundakı artım və onilliklərdə artma ehtimalı yüksək olan təqaüdçü fərdlərin sayı birlikdə qiymətləndirildikdə iki əsas problem ortaya çıxır. Bunlar; Sosial təminat sistemlərindən faydalanan fərdlərin sayının və onların faydalanma müddətinin artması və bu maliyyələşdirməyə töhfə verəcək işçi qüvvəsinin sayının azalması nəticəsində sosial təminatın maliyyələşdirilməsi problemləri, 60 və daha yuxarı yaşda olan şəxslərin gənclərdən fərqli ehtiyacları və davranışları olmasıdır. Yaşlı insanlar işləməyə və daha az qənaət etməyə meyllidirlər, bu da iqtisadiyyatlara daha az əmək və kapital ilə təmin etmək deməkdir. Bununla belə, bir çox ölkələrdə gəlirlərinin böyük hissəsini pensiya təşkil edən yaşlı insanların daha çoxunun səhiyyə xidmətinə ehtiyacı olur. 80 və yuxarı yaşda olan şəxslərin də fərqli ehtiyacları var. Zəif, sağlamlıq vəziyyəti tam zamanlı qayğıya ehtiyacı artarsa, özəl əmanətlər tez bir zamanda yox olur, xüsusən də uzunömürlülər üçün maliyyə dəstəyinə ehtiyacı artırır. Başqa sözlə, qocalıq dövrü digər gənclik və yetkinlik dövrləri ilə müqayisədə özünəməxsus xüsusiyyətləri olan bir prosesdir. Bu dövrdə yaşlılar istehlak və qənaət vərdişləri, asudə vaxtdan istifadə, işə münasibət, sosial rollar kimi bəzi xüsusiyyətlərə malikdir. Yaşlıların xüsusiyyətləri

dünya miqyasında əhalinin yaşlanması ilə birlikdə qiymətləndirildikdə, əmək bazarından sosial təminat sistemlərinə, sağlamlıqdan iqtisadi göstəricilərə qədər bir çox sahədə orta və bu mövqeyini qoruyacaq sosial-iqtisadi nəticələrin olacağı gözlənilir. 1900-cü illərə qədər dünya əhalisinin artımı yavaş idi, əhalinin yaş strukturu geniş şəkildə sabit idi və nisbətən az adam 65 yaşdan yuxarı idi. Əhalinin yaş strukturunda başlanğıcda az dəyişiklik olsa da, bu vəziyyət iyirminci əsrin birinci yarısında dəyişməyə başlamış və gözlənilən ömür uzunluğunun artması ilə əhalinin artımı sürətlənmişdir. XX əsrin ikinci yarısı bu keçiddə tamamilə fərqli bir kainatın başlanğıcının şahidi oldu. Doğuş əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə azalması əhalinin artımının ləngiməsinə, ümumi əhalidə gənc əhalinin azalmasına, yaşlı əhalinin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Lakin iyirminci əsrin son illərində inkişaf etmiş ölkələrdə müşahidə olunan qocalıqda ölüm hallarının sürətlə azalması bu ölkələrdə əhalinin qocalma prosesini sürətləndirmişdir. Bu gün ölüm göstəriciləri dünyanın gələcək yaşlı əhalisinin strukturunu və bunu əks etdirən demoqrafik komponentə çevrilmişdir. Dəyişən ölüm nisbətləri ilə bağlı mövcud və gələcək qeyri-müəyyənliklər sabah yaşlı əhalinin sayı ilə bağlı geniş şəkildə fərqli proqnozlar yarada bilər. Bununla bağlı proqnozlar göstərir ki, doğum nisbəti azalacaq, orta ömür uzunluğu artacaq və beləliklə də yaşlı insanların sayı əhalinin ümumi tərkibində əhəmiyyətli paya malik olacaq. Əhalinin qocalmasını izah etmək üçün hazırlanmış bir nəzəriyyəyə görə, dörd əsas ünsür vurğulanır. Bunlar; xəstə ahıl fərdlərin sağ qalma nisbətlərinin artması, xroniki xəstəliklərin gedişatına nəzarət, yaşlıların sağlamlıq vəziyyətinin və sağlamlıq davranışlarının yaxşılaşdırılması, çox yaşlı və həssas əhalinin meydana çıxması. Bu nəzəriyyə; sağlamlıq sahəsindəki inkişaf və təkmilləşdirmələrin ömür uzunluğunun artmasına səbəb olduğunu vurğulayır. Gözlənilən ömür uzunluğunun artması dərhal əhalinin qocalması ilə nəticələnmir, lakin gözlənilən ömür uzunluğundakı inkişaflar ümumi əhalidə yaşlıların xüsusi çəkisinin artmasına səbəb olur. Başqa sözlə desək, aşağı ölüm göstəriciləri və gözlənilən ömür uzunluğu aşağı doğum səviyyəsinin əhalinin qocalmasına təsirini gücləndirir. Son vaxtlara qədər qocalma problemi daha çox demoqrafik keçid dövrünü başa vurmuş Avropa ölkələrini narahat edirdi. Bu gün bu narahatlıq təkcə Avropa ölkələri ilə məhdudlaşmayıb, fenomenə çevrilib. Əhalinin qocalması ilə yanaşı, inkişaf etməkdə olan və inkişaf etməkdə olan ölkələrə qarşı duran, ciddi təsirləri olan qlobal ölkə hökumətləri qocalmanın yaratdığı problemlərin həlli üçün plan və proqramlar hazırlamağa başlamışlar. Əhalinin son qocalmasının mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması üçün hazırlanacaq siyasətlərin dərhal ölkə idarələrinin gündəmində olması çox vacibdir. Bu məsələdə gecikən ölkələrin gələcəkdə çox ciddi sosial-iqtisadi problemlər yaşaması qaçılmaz olacaq. İqtisadi Səbəblər Gözlənilən ömür uzunluğunun artması və doğum nisbətlərinin azalması ilə qocalan əhali potensial artımın bütün komponentlərinə aşağıya doğru təzyiq göstərmək potensialına malik olması baxımından vacibdir. Bundan əlavə, qocalma ilə bağlı davranış dəyişiklikləri və ümumi üstünlüklər müəyyən dərəcədə bu təsirlərin qarşısını almaq qabiliyyətinə malikdir. Əhalinin qocalmasının təsirinə diqqət yetirən əhali proqnozları büdcənin digər maddələrini nəzərə almamış və əsasən pensiya xərcləri ilə məhdudlaşmışdır. Dəyişən yaş strukturu səhiyyə və təhsil xərclərinə və uşaq/ailə yardım kateqoriyalarına təsir göstərir. Beləliklə, təkcə pensiya xərclərinin proqnozlaşdırılması qocalmanın dövlət xərclərinə ümumi təsirinin tam olmayan mənzərəsini təmin edə bilər. Başqa sözlə, yaşlanmanın dövlət xərclərinə

təsiri yalnız pensiya xərcləri, səhiyyə xərcləri, təhsil kimi büdcə maddələri olduqda məna kəsb edir. Avropa İttifaqında ahıllarla bağlı üç dominant səhiyyə maliyyələşdirmə sistemi mövcuddur. Birincisi, ümumi vergitutma ilə dövlət maliyyələşdirməsi, ikincisi isə Avropa İttifaqı vətəndaşlarının kiçik azlığını əhatə edən könüllü sosial sığortaya əsaslanan dövlət maliyyələşdirməsidir. Nəhayət, üçüncü, yalnız sığortaya əsaslanan özəl maliyyələşdirmədir. Bu gün və gələcəkdə yaşlıların gündəlik sağlamlığına qulluq göstərilməsi, uzunmüddətli səhiyyə xidməti mühüm sosial siyasət məsələsi olduğundan, ölkələr onlara qayğı və palliativ qayğı ehtiyaclarının təmin edilməsində rəhbərlik edən bir sıra səhiyyə siyasətini qəbul etmişlər.

Yekun

Bir çox qərb cəmiyyətləri ilə müqayisədə qocalma hələ ciddi sosial problem kimi qəbul edilməsə də, böyük şəhərlərimizdə yavaş-yavaş ortaya çıxıb. İndi ailələrin və cəmiyyətin qayğıya ehtiyacı olan yoxsullara və qocalara qayğı göstərmək məsuliyyəti dövlətdən gözlənilir. Bu səbəbdən böyük şəhərlərdə qocalar evinə və baxım xidmətlərinə ehtiyacı olan yaşlı insanların sayı artır. Bu vəziyyət qocalıq sahəsində onsuz da qeyri-kafi olan institusional qayğı ilə yanaşı, alternativ qayğı modellərinin işlənib hazırlanmasını zəruri edir. Yekun olaraq; urbanizasiyanın və sosial dəyişikliyin təsirləri birbaşa yaşlıların statusunun azalması ilə bağlı ola bilər. Bundan əlavə, bütün bu deyilənlərə uyğun olaraq, qocaların hansı problemlərlə üzləşəcəyi yaşlıların hansı sosial, iqtisadi və mədəni təbəqədən olması ilə sıx bağlıdır. Şəhərlərdə qocaların həyat səviyyəsi günü-gündən aşağı düşür. Qidalanma, sağlamlıq, yoxsulluq, mənzil, tənhalıq və s. problemlərlə yanaşı, boş vaxtdan istifadə də yaşayış standartları baxımından əhəmiyyətlidir. Artan yaşlı əhalinin sayına uyğun şəhər mühitinin və infrastrukturun qeyri-adekvatlığı yaşlıların qapalı şəraitdə qalmasına, beləliklə də yaşlıların psixi və fiziki sağlamlığına zərər verə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Aktan C.C. və Özkıvrak Ö.(2008). Sosyal refah devleti, Ankara.Okutan Yay.
2. European Comission. (2012) Demography, Active Ageing and Pensions
3. Wacker R.R. ve Roberto K.A. (2011). Aging Social Policies. An International Perspective, SAGE Publ.
4. https://ssyv.org.tr/wp-content/uploads/2021/12/yaslilikvesosyalhizmetler.pdf
5.https://gebam.hacettepe.edu.tr/sosyal_boyut/yaslilara_yonelik_sosyal_hizmet.pdf

Məmmədova Həqiqət Mahmud qızı, müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

Azərbaycan xalqının yaddaşına daimilik həkk edilmiş bir gün var - 14 iyul 1969-cu il. Azərbaycan tarixində yadda qalan, unudulmayan bir gün. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə gəldiyi gün. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev

1969-cu il iyul ayının 14-də Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilir. Bununla da, Azərbaycan xalqının tarixində Heydər Əliyev dövrü başlayır. Onun Azərbaycana rəhbər seçilməsi ilə respublikamızın həyatında yeni inkişaf mərhələsi başlayır.

Uzaqgörən dövlət xadimi Heydər Əliyev kommunist rejiminin ağalığı dövründə doğma xalqına qarşı baş vermiş haqsızlıqlara qarşı kəskin mübarizəyə başlayır və Azərbaycanın işıqlı gələcəyi üçün cəsarətli addımlar atır. Bu cəsarətli addımlar sırasında azərbaycançılıq ideologiyası da var.

Bu gün müasir dünyamızda təzahür edən cərəyanlardan biri də milli ideologiyadır. Milli ideologiya dedikdə əsasən milli dəyərlər başa düşülür. Çünki milli ideologiya müəyyən tarixi şəraitdə yaranmış milli-mənəvi dəyərlərə, milli özünüdərkə, milli ruhun inkişafına söykənir. Bu gün Azərbaycanda da bu ideologiya formalaşmış və inkişaf etmişdir.

Böyük fəxr hissi ilə deyə bilərik ki, bu ideologiyanı formalaşdıran məhz Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevdir. Belə ki, əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan azərbaycançılıq ideologiyası dövlətçiliyimizin və xalqımızın inkişafında mühüm rol oynamaqla yanaşı, eyni zamanda, milli özünüdərkin də əsası qoyulmuş, nəticədə milli ruh da formalaşmağa başlamışdır.

Tarixi baxımdan xalqımızın milli özünüdərki keçən əsrin 80-ci illərindən sonraya təsadüf edir. Həmin dövrdə xalqımıza qarşı təzyiqlərin baş qaldırması, millətimizin öz adət-ənənələrindən uzaqlaşdırılması bu prosesi daha da sürətləndirmiş oldu. SSRİ-nin dağılması ilə Azərbaycan xalqı öz milli birliyini sanki nümayiş etdirdi.

Bir sözlə, həmin dövrdə baş verən hadisələr insanlar arasında milli özünüdərk prosesini gücləndirdi və Azərbaycanın müstəqilliyi üçün milli-azadlıq ideyasının yaranmasına səbəb oldu.

Bu proseslərin əsası isə Naxçıvan Muxtar Respublikasında qoyuldu və bütün Azərbaycanı əhatə etdi. 1991-ci il sentyabr ayının 3-də Ulu Öndər Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri seçilir. Heydər Əliyevin Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri seçilməsi isə bütövlükdə Azərbaycanın milli maraqları baxımından böyük bir hadisə idi. Sanki bununla da azərbaycançılıq ideologiyasının əsası qoyulmuş olur.

Ulu Öndər Naxçıvanda milli dövlətçilik ənənələrinin bərpası ilə bağlı böyük işlər görür. Heydər Əliyev özünün milli birlik və həmrəyliklə bağlı ideyalarını da inkişaf etdirir, bu məqsədlə tarixi qərarlar qəbul edirdi. 1991-ci il dekabrın 16-da Naxçıvan MR Ali Məclisi “31 dekabr dünya Azərbaycan türklərinin həmrəylik və birlik günü" haqqında qərar qəbul edir [2 s.271-272].

Əlbəttə, bütün bunlar Ulu Öndərin bütün dünya azərbaycanlılarını birləşdirən tarixi xidməti idi. 2001-ci il noyabrın 9-da Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında çıxış edən Heydər Əliyev qeyd edirdi ki: "Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq" [3].

Bəli, Azərbaycançılıq xalqımızın çox əzab-əziyyət bahasına nail olduğu tarixi və

dəyərli sərvətdir. Bunu əsasında dayanan məsələlərdən biri də bölünməz və vahid Azərbaycanın möhkəmləndirilməsi idi. Azərbaycan xalqı buna da nail ola bildi.

Heydər Əliyevin yaratdığı azərbaycançılıq ideologiyası 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da öz əksini tapdı.

Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideologiyasını formalaşdırarkən milli-mənəvi dəyərləri, tarixi keçmişimizdən bizə miras qalan milli varlığımızı qorumagı da tövsiyə edirdi. Eyni zamanda, Ulu Öndər üçün azərbaycançılıq ideologiyasının mahiyyətini təşkil edən əsaslardan biri də milli-mənəvi dəyərlərin, ana dilinin və mədəniyyətin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi idi.

Ulu Öndər Heydər Əliyev bütün fəaliyyəti boyu da bu anda sadiq qaldı və bu istiqamətdə böyük işlər gördü. Müstəqillik illərində Heydər Əliyevin qayğısı nəticəsində ana dilimiz dövlət dili səviyyəsinə qalxdı. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Konstitusiyasında təsbit olundu ki: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir". Konstitusiya komissiyasının iclasında çıxış edən Ulu Öndər deyirdi: “Biz ən doğru, düzgün və ən əsaslı bir qərar qəbul etdik ki, Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir. Bu, Azərbaycan xalqı üçün, onun mənəviyyatı, dilinin inkişafı üçün çox əhəmiyyətli qərardır. Bu, Azərbaycanda bütün Azərbaycan xalqının tərkibini təşkil edən xalqların hamısının özlərinə bu dili qəbul etməsi üçün çox əsaslı bir qərardır və hesab edirəm ki, həm keçmişimizə böyük hörmət, həm də gələcək nəsillər üçün böyük bir sənətdir” [1, s. 271-272].

Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyasının əsasında layiqli vətəndaş, hərtərəfli inkişaf etmiş gənc nəslin yetişdirilməsi məsələsi də dayanırdı. Ulu Öndər azərbaycan gənclərini vətənpərvər, savadlı, bacarıqlı, intellektli insanlar kimi görmək istəyirdi. Bu məsələdən bəhs edən Ulu Öndər dönə-dönə qeyd edirdi: «Biz elə bir nəsil yetişdirməliyik ki, o, öz dövlətini sevsin, onu qorumağı, yaşatmağı və bütün dünyada layıqincə təmsil etməyi bacarsın. Gənc nəsil öz milli adət-ənənələrinə sadiq olmalı, ana dilini, milli mədəniyyətimizi dərindən öyrənməli, eyni zamanda, bəşəri dəyərləri mənimsəməlidir".

Ulu Öndərin Azərbaycanın tərəqqisinə xidmət edən dövlətçilik siyasəti bu gün də uğurla davam edir. Onun siyasəti Azərbaycanı irəli aparır. Bu siyasət isə Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən davamlı və ardıcıl həyata keçirilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1.Heydər Əliyev. Müstəqillik yollarında. IV cilddə. IV cild. Bakı, 1997.

2. Qayıdış (1990-1993). Sənədlər toplusu. Təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: Azərbaycan, 2008, 840 s.

3. Məmmədova S. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası. Bakı, 2010.

Abdullayev Elvin, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti

BİOPSİXOSOSİAL MODEL VƏ SOSİAL İŞ

Giriş

Müasir tibbi təcrübə insanı mexaniki bir varlıq kimi qəbul edir. Bununla birlikdə, insan inancı, həyata baxışı, yemək- içmək, vərdişləri kimi bir çox səbəbdən ətrafı ilə daim əlaqə qurur. Bu qarşılıqlı təsir prosesində tibb işçilərinin xəstəlik fenomeninə münasibəti çox vacibdir. Biopsixososial model, həkimlərin problemi müəyyən-ləşdirmək, təsnif etmək, müalicə təklif etmək və qərar qəbul etdikdə pasientləri anlamaq, qiymətləndirmək və əməkdaşlıq etmək səlahiyyətinə sahib olduqlarını başa düşməyə əsaslanır. Pasient mərkəzli yanaşmanın vacib olduğu biopsixososial modelə görə, həkimlər xəstənin problemlərinin elmi izahı ilə kifayətlənmədiklərini bilməlidirlər.

Biopsixososial model və işləmə mexanizmi

İnsan bioloji, psixoloji və sosial bir bütün olaraq ələ alınır və bunlardan birində yarana biləcək problem digərlərinə də təsirsiz ötüşmür. Bir insanın fiziki cəhətdən sağlam olması onun psixoloji və sosial tərəflərində sağlam olması demək deyil. Şəxsin sosial cəhətdən güclü olması onun psixoloji və bioloji durumunun güclü olması qədər önəmlidir. Sosial cəhətdən problemlərin olması eyni zamanda psixoloji və bioloji vəziyyətdə problemlərin olmasına gətirib çıxarır. Ona görə də biz işlədiyimiz benfisiarlarımıza biopsixososial aspektdən yanaşmalıyıq. Təklif olunan xidmətlər də bu bütüncül yanaşma tərzinə uyğunlaşdırılmalı və multidisiplinar iş birliyinə keçirilməlidir (Şen, 2013).

Bu model 1977-ci ildə George Engel tərəfindən sistemləşdirilərək elm aləminə gətirilmişdir. O, bu modeli Biomedikal modelə qarşı yaratmışdır. Engel tibb mərkəzinə daxil olan pasientin probleminin ən yaxşı həlli yolu kimi onun bioloji vəziyyəti ilə bərabər psixoloji və sosial vəziyyətinin də önəm kəsb etdiyini irəli sürmüşdür (Frankel, Quill ve McDaniel, 2004).

Şəkil 1.

Bu üç sistem bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir və biri digərindən aslıdır. Məsələn, Əlilliyi olan bir şəxsi götürdükdə, onun əlilliyi bioloji, əlillik səbəbdən aldığı travmaları psixoloji, sosial mühtində və iş həyatında kifayət qədər təmsil olunmama sosial sistemləri əhatə edəcək. Gördündüyü kimi biz bu sistemlərdən birini əsas götürüb onun

üzərindən problemi həll etməyə çalışdıqda digər ikisində olan problemlər qalmış olacaq və nəticədə işin sonunda uğur qazanmaq çox mümkün olmayacaq.

Biyopsixososial model geniş mənada pasienti qiymətləndirərkən inanclarını, ailə vəziyyətini, sosial-iqtisadi vəziyyətini, təhsil səviyyəsini, həyat şərtlərini nəzərə alaraq, bioloji, psixoloji və sosial vəziyyətlərini müqayisəli şəkildə qiymətləndirib lazımi qayğı və hərtərəfli müalicə təmin etmək kimi adlana bilər. Beləliklə, xəstəlik və sağlamlıq fizioloji və patoloji dəyişənləri ilə birlikdə sosial və psixoloji dəyişənlərin də təsiri altında olduğu və ancaq bütün dəyişənlərin bütüncül təsirinin bir nəticəsi olduğu qəbul edilə bilər. Belə bir geniş başlıqda pasientləri ələ ala bilmək, sosial və mədəni mühitini tanımaq, xəstəlikdən əziyyət çəkən insanın psixoloji travmalarını anlamaq və cəmiyyətdə mövcud olan patologiyaların genetik və biokimyəvi təbiətini bilmək ehtiyacını yaradır (Korucu və d., 2021).

Şəkil 2. Biopsixososial modelin sistemləri (Sarafina ve Smith, 2011).

Şəkil 2-də sosial, psixoloji və bioloji sistemlərin alt sistemlərinin nələr ola biləcəyini göstərmiş, hər bir sistemin digər sistemlərdən hər hansı birinə təsir etdiyi və ya hər sistemin bir-birindən təsirləndiyi göstərilmişdir.

Biopsixososial model və sosial iş

Sosial işçilər çətin həyat şəraitində olan şəxs, qrup və icmalarla çalışıb onların yaşadığı problemlərin həllində onlara dəstək olan peşə sahibləridirlər. Ölkəmizdə səhiyyə və bir çox sahədə sosial işçilərin olmaması bu sahədə mövcut olan sosial problemlərin həllini ləngidir. Bu sahədə sosial işçinin rollarını müəyyən etmək və komanda işinin əhəmiyyətini ortaya çıxarmaq olduqca əhəmiyyətlidir. Bu halda vəziyyətə bütüncül yanaşma və xidmətlərin düzgün kordinasiyası keys menecer olan sosial işçinin əsas öhdəliklərinə daxil olunur.

Biopsixososial yanaşma birdən çox peşə sahibinin bir komandanın içərisində çalışmasına şərait yaradar. Burada sosial işçilərlə bərabər həkimlər, klinik psixoloqlar, tibb bacılar, hüquqşunaslar və s. ola bilər. Bu model çərçivəsində Muller sosial işçiləri rollarını araşdıran bir tədqiqatda: problemin sərhədlərini bilmə, öz özünə yardım prosesini asanlaşdırma, icma resurslarına müraciət, cəmiyyət ilə bağlantı qurma və komanda üzvlərinin vaxtlarını daha yaxşı qiymətləndirmələri üçün məsləhətlər verən biriləri kimi qiymətləndirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Şen, M. G. (2013). İzmir ilinde çalışan aile hekimlerinin klinik uygulamalarında biyopsikososyal yaklaşımı ne ölçüde uyguladıklarının saptanması. Uzmanlık Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Tıp Fakültesi, İzmir.

2. Korucu, K. S., Söylemez, Ş. Ç., & Oksay, A. (2021). Biyopsikososyal yaklaşım ve gelişim süreci. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, *12*(30), 689-700.

3. Sarafina, E. P. ve Smith W. T. (2011). Health psychology: Biopsychosocial interactions, 7. Baskı, John Wiley Sons Inc.

4. Frankel, R., Quill, T. ve Mcdaniel, S. (2004). The biopsychosocial approach: Past, present, future. The Permanente Journal, 8(3), 75.

5. Muller, RG. (1986). The Role of the Medical Social Worker in a Hospital. South Africa Medical Journal; 69(12): 743-751.

Ramazanova Günay Rəhman qızı, müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: ibadova.91@list.ru

HEYDƏR ƏLİYEVİN TƏHSİL SİYASƏTİ VƏ MULTİKULTURALİZM

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının müasir elmi, təhsili və mədəniyyətində danılmaz rolu vardır. Onun "Hər bir xalqın səviyyəsi onun bilik səviyyəsi ilə müəyyən edilir" ifadəsi onun təhsilə münasibətini və dəyərini ortaya qoyur. O, başa düşürdü ki, elmi, təhsili və mədəniyyəti inkişaf etdirməklə biz ölkəmizi, millətimizi inkişaf etdirə bilərik.

Ümummilli Liderin təhsilinə nəzər salmaq üçün onu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, o, 6 yaşında məktəbə gedib və ilk illərdən öyrəndiyi bütün fənlərə maraq göstərib. O, fenomenal yaddaşa malik idi. Məktəb həyatında da fəal iştirak edib. Ədəbiyyata xüsusi marağı var idi, hətta şeirlər də yazırdı. Rəssamlıqda xüsusi istedadı vardı.

Gördüyümüz kimi, Heydər Əliyev uşaqlıqdan incəsənətə, ədəbiyyata, həyatın müxtəlif sahələrinə maraqla dolu fəal həyat yolu keçmişdir. Harada çalışmasından asılı olmayaraq onun daxili marağı hələ də gənc qəlbində qalırdı. Ədəbiyyat adamı kimi onun böyük sitatları Azərbaycan ədəbiyyatına həkk olunmuş, bir memar kimi güclü və qüdrətli ölkə qurmuş, sənətkar kimi gözəl yaşayış və çiçəklənmə məkanı yaratmışdır. Məlumdur ki, Heydər Əliyev 25 il Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində çalışmış və general-mayor olmuşdur. SSRİ hökumətinin rəhbərliyi altında çalışaraq bütün maneələrə baxmayaraq, milli kadrların işə götürülməsi üçün çox səy göstərdi. Digər problem Azərbaycanın parlaq insanlarına qarşı repressiya idi. O dövrün bir çox görkəmli vətəndaşları öz doğma yurdlarından didərgin salınmışdı. Repressiyaya məruz qalanlardan biri də Sibirə sürgün edilən və orada da vəfat edən Hüseyn Cavid olmuşdur. 41 il sonra 100 illik yubileyində Heydər Əliyevin böyük səyi nəticəsində onun cənazəsi vətəni Naxçıvana köçürülmüşdür. Başqa bir misal kimi pantürkizmdə ittiham olunan Bəxtiyar Vahabzadə və Ziya Bünyadovun repressiyadan yayındırılması üçün Heydər Əliyevin mübarizəsini göstərmək olar.

O, 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olarkən məsələ qaldırdı və repressiyaya məruz qalmış Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı saxta ittihamlardan azad edilməsi haqqında qanun qəbul etdi.

Yuxarıda sadalanan bütün faktlar Heydər Əliyevin sədaqətindən, qayğısından, müdafiəsindən xəbər verir.

Heydər Əliyevin dövründə təhsil əlamətdar yer tutmuşdur. O, deyirdi: "Təhsil hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin, həyatının və fəaliyyətinin ən mühüm hissəsidir".

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra bizdə yalnız heç bir avadanlıq və laboratoriyası olmayan sökük məktəb və universitetlərin qalıqları qaldı. Bu gün biz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən siyasət nəticəsində təhsil sistemində böyük dəyişikliklərin şahidi oluruq. Yeni nəslimiz yeni tikilmiş və ya yenidən qurulmuş və müasir texnologiya ilə təchiz edilmiş müasir uşaq bağçalarında, məktəblərdə, kolleclərdə və universitetlərdə təhsil alır. Təhsil sistemində nəzərə çarpacaq dəyişikliklər baş verib. Orta məktəb sistemi müxtəlif məlumat mənbələrindən istifadə etməklə şagirdlərə bütün potensiallarını nümayiş etdirməyə, həmyaşıdları ilə əməkdaşlıq etməyə və biliklərini dərinləşdirməyə imkan verən kurikulum proqramı qəbul etmişdir. Növbəti addım – Universitetlərdə Boloniya sisteminin qəbul edilməsidir ki, tələbələr kurslarına davam etmək üçün kreditləri keçməlidirlər. Bütün bu yeniliklər ölkəmizin beynəlxalq təhsil standartına inteqrasiyası üçün edilib. İstənilən xarici nüfuzlu universitetlərin qapılarını açan sərhədləri genişləndirdilər və hətta məhv etdilər. İndi tələbələrimiz mübadilə və ya təqaüd proqramlarında uğurla iştirak edirlər ki, bu da ölkəmizin inkişafına böyük töhfə verə biləcək yaxşı mütəxəssis olmağa imkan verir.

Heydər Əliyevin sözləri - "Təhsil millətin gələcəyidir" – bu gün öz əksini tapıb. O, buna görə də təhsil verənləri – müəllimləri daim uca tutaraq və dərin hörmətlə yanaşaraq deyərdi: "Mən dünyada müəllim adından yüksək, şərəfli bir ad tanımıram".

Heydər Əliyevin dediyi "Milli dəyərlərimizə, doğma yurdumuza, dilimizə, zəngin tariximizə sadiq olmaq vətəndaşlıq borcumuzdur" sözləri onun öz millətinə sədaqətindən xəbər verir və bütün ədəbi-mədəni irsimiz buna əyani sübutdur. [2, 439]. Heydər Əliyevin məqsədyönlü və humanist siyasəti sayəsində biz siyasi sabitliyin, davamlı inkişafın hökm sürdüyü ölkədə azad, azad yaşayırıq. O, ölkəmizdə yaşayan bütün xalqları, o cümlədən təkcə azərbaycanlıları deyil, digər xalqları da vahid ideologiya ətrafında toplaya bildi. Heydər Əliyev multikulturalizmi yüksək qiymətləndirmiş, onu dövlət siyasətinin ayrılmaz hissəsinə çevirmişdir. Ümummilli Lider Heydər Əliyev multikulturalizm siyasətini ölkənin demokratik və etnik-mədəni inkişafının mühüm tərkib hissəsi hesab etməkdə haqlı idi. Bildirib ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün etnosların hüquq və azadlıqlarının, eləcə də etnik-mədəni dəyərlərinin qorunub saxlanılması demokratiyanın mühüm prinsipi kimi insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasından irəli gəlir [4].

Multikulturalizm ideyasının inteqrasiyası üçün bir çox regional və beynəlxalq layihələrə start verildi. "Azərbaycan multikulturalizmi" adlı kurs ölkə daxilində və xaricdə müxtəlif universitetlərdə tədris olunmağa başladı. Ölkənin gələcəyini gələcək nəsil daşıdığından yeni nəslə tolerantlıq, qarşılıqlı əlaqə, qarşılıqlı anlaşma və mədəniyyət dəyərlərinin öyrədilməsi vacibdir. Heydər Əliyev demişdir: "Mədəniyyət xalqları bəşəriyyətin topladığı ən gözəl nümunələrlə zənginləşdirir".

Millətin özünüdərk etməsi Liderin digər əsas məqamı idi. Ümummilli Lider

Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının böyük milli özünüdərkinin və dərin idrakının göstəricisi olan azərbaycançılıq ideyasının mühüm xüsusiyyətlərindən biri kimi Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində, dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsində, dövlətçiliyimizin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanda yaşayan millətlərin tarixi, mənəvi-əxlaqi, mədəni ənənələri əsasında birliyi ideyası üzərində dayanır [3]. Heydər Əliyev elmi ölkənin uğurlu inkişafının qarantı hesab edərək daha bir mühüm amilə də diqqət yetirmişdir. Öz alimlərimizi yaratmaq, həm avadanlıqda, həm də təhsil sistemində qabaqcıl yenilikləri tətbiq etmək onun əsas məqsədləri sırasında idi.

Ümummilli Lider gördüyü böyük işlər təkcə indiki zamana deyil, həm də ona minnətdar olacaq gələcək nəsillərə aiddir. Zaman keçdikcə böyük insanların həyatı heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Unutmaq olmaz ki, bizim keçmişimizi, bu günümüzü və gələcəyimizi tarixdən keçmiş o insanlar yaratmışlar. Ulu Öndər ömrünün son günlərinə qədər güclü şəxsiyyət olmuşdur. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin gərgin və fədakar zəhməti sayəsində yaşaya biləcəyimiz, inkişaf edə biləcəyimiz və çiçəklənən güclü müstəqil ölkəmiz var.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. C.Qasımov, X.Bağırov "Azərbaycan hakimiyyəti orqanlarının qısa tarixi". Bakı, 2008.
2. Azernews. Əminə Nəzərli.
3. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin rəsmi saytı. Rəvan Həsənov
4.www.heydar-aliyev-foundation.org

Rəhimli Gülşən Elşən qızı,
Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi,
Sosial Xidmətlər Agentliyi tabeliyində
1 saylı 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslər üçün
sosial xidmət müəssisəsinin sosial işçisi,
E-mail: *gulshan.e.rahimli@sosial.gov.az*

ƏLİLLİK ANLAYIŞI SOSİAL İŞİN OBYEKTİ KİMİ

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının verdiyi məlumatlara əsasən dünya əhalisinin 10%-i əlilliyi olan şəxslərdir. Əlilliyi olan şəxslər müəyyən maneələrlə qarşılaşdıqları zaman onların digərləri ilə bərabər səviyyədə cəmiyyətin həyatında tam və səmərli iştirakına mane olan sabit fiziki, psixi, əqli və ya hissiyat pozuntuları olan şəxslərdir [1, s. 3].

İnsanlar doğuşdan sonra, ana bətnində olarkən və yaxud doğuş zamanı müəyyən səbəblərdən dolayı əlilliyi olan şəxs olaraq həyatına davam edə bilirlər. Əlillik anlayışı istər sosial baxımdan, istər tibbi yaxud hüquqi baxımdan geniş anlayış ifadə edir. Əlillik hallarının səbəblərindən, ağırlıq dərəcəsindən və daşıdığı xüsusiyyətlərin fərqli olmasından qaynaqlanaraq növləri, dərəcəsi mövcuddur. Əlilliyin aşağıdakı növləri var:

1. Psixi/əqli baxımdan;
2. Gözdən əlillik;
3. Nitq və eşitmə baxımdan;
4. Fiziki əlillik;
5. Autistik əlillik;
6. Digər (dəri, sinir sistemi, qan xəstəlikləri və sair səbəbdən davamlı müalicəyə ehtiyacın olması) [2, s.43].

Əlilliyi olan şəxslərin həssas əhali qrupu olmasını nəzərə alaraq onların ehtiyaclarının xüsusi müəyyənləşdirilməsi və bu ehtiyacları diqqətə çatıdırlması vacib amil hesab edilir. Beləliklə əlilliyi olan şəxslərin mühüm ehtiyaclarını ümumiləşdirərək aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. Şəxsi baxım və sosial dəstək - burada özünəxidmət bacarıqlarının inkişafına yönəlməlidir. Eyni zamanda digər sosial xidmətlərin göstərilməsində əlçatanlıq yaradılmalıdır;
2. Sosial və tibbi reabilitasiya, abilitasiya;
3. Əlçanatlıq;
4. Maddi və sosial dəstək;
5. Təhsil.

Əlilliyi olan şəxslər cəmiyyətin həssas əhali qrupundan olan üzvləri hesab edilir. Həsass əhali qrupları ilə çalışanlar sırasında xüsusilə sosial işçiləri qeyd etmək lazımdır. Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətdə bərabərhüquqlu fərd olaraq qəbul edilməsi, obyektiv reallıqla onların cəmiyyətin bir hissəsi olması faktının cəmiyyət tərəfindən sosial işçilərin bir çox rolları mövcurolları:

1. Qiymətləndirmə;
2. Yönləndirmə;
3. Təşkilati;
4. Təhsil və məlumatlandırma;
5. Müvəkkil rolunda;
6. Layihə hazırlama və idarə etmə;
7. Cəmiyyətə qatılmasına dəstək olma.

Sosial işçilər əlilliyi olan şəxslərə xidmət edərkən bir sıra metodlardan istifadə edərək peşəkar dəstək göstərir:

Gücləndirmə metodu və əlillik

Əlilliyi olan şəxslərə istiqamətdə gücləndirtmə metodunun meydana çıxma tarixi əlilliyi olan şəxslərə iki model yanaşma olan - tibbi və social modellə bağlıdır. Tibbi modelə qarşı olan bir metod olaraq qəbul edilməsi mümkündür. Belə ki, tibbi modelə əsasən əlillik xəstəlikdir. Onların qarşıladşıqları baryerlər əlillikləri səbəbindəndir. Sosial modelə görə isə məhdudiyyət əlilliklə bağlı deyil, cəmiyyətin, ifrasturukturun meydana gətirdiyi amillərdir. Gücləndirmə yanaşmasına əsasən şəxsin əsas ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək, onun ehtiyaclarına əlçatanlığı üçün xidmətləri müəyyən etmək, eyni zamanda isə mümkün qaynaqlardan istifadə etməklə onu gücləndirmək lazımdır. Onlara öz "mənlərini" kəşf etməkdə dəstək olmaq, qazandıqları uğurları, istək və arzuları təqdir etmək lazımdır. Benefisiarın özünə güvənli olması üçün vacib faktorlardan biri də hüquqlarını öyrənəsi və müdafiə etmə bacarıqlarının inkişafına yönəlmədir.

Sistem yanaşması və əlillik

Bu yanaşma sosial iş sahəsində 1970-ci illərdə təsir göstərməyə başlamışdır. Sosial sahədə bioloji yanaşmadan sosial yanaşıma xüsusiyyəti almışdır. Mikro, Mezzo, egzo, makro, xrono olaraq bölünür. Beləliklə ailə, qohum, qonşu-mikro, egzo və makro- dəyərlər, inancalar, daha geniş səviyyədə qlobal, iqtisadi, siyasi məslələr. Burada müdaxilə ən kişik sistemlərdən başlayaraq ardıcıl davam etməlidir. Fərdə hansı sistemlərdə nə kimi məhdudiyyətlər ilə üzləşir yaxud hansı mərhələlərdə nə kimi güc qazanır.

Həll hədəfli yanaşma və əlillik

Bu yanaşma təməl yanaşmalardan hesab edilir və burada problemlərin tamamilə həll edilməsi nəzərdə tutulmur. Daha aydın desək, fərdin istəklərinin nəzərə alınaraq problemi aradan qaldırmaq mümkün deyilsə. Digər həll yolları vasitəsi ilə nəticələr əldə etmək nəzərdə tutulur. Bu yanaşmaya əsasən fərdin ən kiçik uğuru və ya bu yönümdə addımları təqdir edilməldir. Eyni zamanda əlilliyi olan uşaqların valideynləri daim öz övladları üçün ciddi narahatlıqlar keçirir. Bu baxımdan onların daha rahat və ya həmin fərdə inamlı davranışlarının təqdir edilmədi də mühüm hesab edilməkdədir [2, s. 21].

Əlilliyi olan şəxslərin təməl ehtiyaclarından olan baxım xidmətlərinin hazırda bir çox istiqamətli fəaliyyəti tətbiq olunur. Baxım xidmətlərinin aşağıdakı növləri var:

1. Qurum baxım xidmətləri;
2. Ailədə baxım;
3. Yatılı baxım xidmətləri;
4. Günərzi baxım xidmətləri [3, s. 55].

Əlilliyi olan şəxslərə sosial işçilər insan hüquqlarını rəhbər tutaraq xidmətlər göstərir. Bu sahədə əsasən beynəlxaql miqyasda qəbul edilib istifadə edilən hüquqlar "Ümumdünya İnsan Hüquqları" Bəyənnaməsi, Əlilliyi olan Şəxslərin Hüquqlarına dair" Konvensiyadır. Bu hüquqi aktları ratifikasiya edən ölkələr öhdəliklər daşıyır və öz hüquqi aktlarında beynəlxalq sənədlərə əsaslanaraq qanunlar qəbul edir [4, s. 17].

Əlilliyi olan şəxslərə dəstək istiqamətində beynəlxalq təşkilatların rolu ilə ümumi proseslərə daha sürətli təsirlər göstərməkdədir. Belə ki, bu istiqamətdə xüsusi rolu olan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Avropa İttifaqını qeyd edə bilərik. Ümumdünya Səhiyyə təşkilatı əlilliyi olan şəxslərə dəstək məqsədi ilə hər il proqramlar qəbul edir. Həmin proqramlarda əlilliyi olan şəxslər üçün müəssərliyin təşkili, bərabər mühit, inkluziya və bu kimi insan hüquqlarının qorunmasına və bərabərliyi dəstəkləyən prinsipləri ifadə edir [5].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. "Əlilliyi olan Şəxslərin Hüquqlarına dair" Konvensiya.

2. Dr. Erkan Dikici, Dr. Zehra Sevim Adıgüzel "Engellilik ve sosyal hizmet". Eğitim yayın evi. 2022. s. 21, 43.

3. Doç. Dr. Melike Tekindal, Doç. Dr. Seda Attepe Özden "Engellik alanında sosyal hizmet kuram ve ugulamaları". Nobel yayın evi, 2020. s. 55.

4. Sosial iş və insan hüquqları. UBUNTU təşkilatı. Bakı, 2023. s. 17.

5. WHO policy on disability: https://www.who.int/about/policies/disability

Aslanov Seyfulla, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti

SOSİAL XİDMƏT SAHƏSİNDƏ QANUNVERİCİLİYİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Sosial xidmət - çətin həyat şəraitində yaşayan şəxsin (ailənin) sosial problemlərinin aradan qaldırılması və ictimai həyatda digər insanlarla bərabər iştirak imkanlarının yaradılması istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirlər sistemidir. Başqa sözlə desək, sosial xidmət qanunla müəyyən edilmiş qaydada cəmiyyətin nisbətən zəif və müdafiəsiz üzvlərinin – qocaların, yetkinlik yaşına çatmayanların, qadınların, sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxslərin, əlillərin, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların və s. hüquqlarının qorunması, onların digər insanlarla bərabər şəkildə layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirləri özündə ehtiva edir [14; 101-105].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2023-cü il 28 avqust tarixli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair 2023–2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı" təsdiq edilmişdir. Dövlət Proqramı Azərbaycan Respublikasının sosial xidmət sisteminin, o cümlədən qanunvericiliyin və institusional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və sosial xidmətlərin təminatı üçün zəruri şəraitin yaradılması üzrə dövlət siyasətinin əsaslarını müəyyən edir.

Dövlət Proqramında əhalinin bütün həssas qruplarına göstəriləcək sosial xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətinin artırılması, xidmətlərə əlçatanlığın təmin edilməsi və sosial səmərəlilik prinsiplərinin gerçəkləşdirilməsi istiqamətində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi hədəf kimi nəzərdə tutulmuşdur. Son illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin etibarlı sosial müdafiəsi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası müxtəlif səbəblərdən çətin həyat şəraitinə düşmüş insanların sosial müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədilə aidiyyəti beynəlxalq və regional təşkilatlar, müxtəlif qurumlar tərəfindən qəbul edilmiş bir sıra dövlətlərarası və hökumətlərarası beynəlxalq müqavilə və sazişlərə qoşulmuşdur. Bu da insan hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən vətəndaşların sosial hüquqlarının qəbul olunmuş beynəlxalq prinsip və normalar əsasında reallaşdırıl-masına təminat vermişdir [12].

Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində 2026-cı ilin sonunadək sosial xidmət sisteminin inkişafında aşağıdakılara nail olunacaqdır: hamı üçün bərabər iştirak imkanını təmin edən sosial xidmətlər sisteminin formalaşması; çətin həyat şəraitində olan şəxslərə göstərilən sosial xidmətin əhatəsinin genişlənməsi və əhalinin göstərilən xidmətlərdən məmnunluq səviyyəsinin artması; sosial xidmətlərin ünvanlılığının və keyfiyyətli xidmətlərə əlçatanlığın təmin edilməsi; sosial xidmət sahəsində ixtisaslı kadr potensialının formalaşması.

Bu Proqramın məqsədləri aşağıdakılardır: sosial xidmət sahəsində normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və sosial xidmətin göstərilməsinə nəzarət mexanizminin müəyyən edilməsi; sosial xidmət sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin effektivliyinin artırılması məqsədilə aidiyyəti dövlət orqanları (qurumları) arasında əlaqələrin genişləndirilməsi; sosial xidmət müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkili və maddi-texniki bazasının təkmilləşdirilməsi; mütərəqqi beynəlxalq təcrübənin tətbiqi ilə sosial

xidmət sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi; uşaqların alternativ qayğı xidmətləri ilə əhatə olunması imkanlarının genişləndirilməsi; sosial xidmətlərin təşkilində vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə əməkdaşlığın davam etdirilməsi, sosial xidmət sahəsində dövlət–özəl tərəfdaşlığının genişləndirilməsi; sosial xidmət systemində insan resurslarının inkişafı və təminatı.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2023-cü il 28 avqust tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş həmin Dövlət Proqramının məqsədləri sırasında birinci yerdə sosial xidmət sahəsində normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və sosial xidmətin göstərilməsinə nəzarət mexanizminin müəyyən edilməsi göstərilmişdir. Burada bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki müstəqil prioritet istiqamət nəzərdə tutulmuşdur:

- sosial xidmət sahəsində normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;
- sosial xidmət göstərilməsinə nəzarət mexanizminin müəyyən edilməsi [12].

Qeyd olunan iki müstəqil prioritet istiqamət mahiyyət etibarı ilə bir-biri ilə qarşılıqlı sıx əlaqədədir. Belə ki, sosial xidmət sahəsində normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi dedikdə, mövcud ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində yüksək səmərəliliyə nail olunması, normativ hüquqi aktların daxili uzlaşdırılmış vahid sistemə çevrilməsi başa düşülür. Bu zaman normativ hüquqi aktdan sui-istifadə imkanı, demək olar ki, aradan qaldırılır, normativ hüquqi aktda korrupsiya təzahürləri üçün şəraitin yaranmasına kömək edən müddəaların mövcudluğuna ciddi maneələr və hüquqi mexanizmlər yaradılır. Başqa sözlə desək, sosial xidmət sahəsində normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, nəticə etıbarı ilə həmin qanunvericilik aktlarının icra mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılmasına, eləcə də sosial xidmət göstərilməsinə nəzarət mexanizminin təkmil formalarının müəyyən edilməsinə səbəb olur.

Sosial xidmət sahəsində normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi zamanı həmin qanunvericilik aktlarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğunluq və qanunların üstünlüyü təmin olunmalıdır. Bundan əlavə, aşağı dövlət orqanlarının aktlarının yuxarı dövlət orqanlarının aktlarına uyğunluğu, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının üstünlüyü, mütənasiblik, dövlət orqanlarının vətəndaşlar qarşısında cavabdehliyi, normayaratma fəaliyyətinin demokratikliyi və şəffaflığı, normativ hüquqi aktların ziddiyyətsizliyi, insanların hüquq və azadlıqlarının, onların qanuni maraqlarının müdafiəsi və sosial ədalət, ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin sistemliliyi və kompleksliyinin təmin olunması zəruri şərtlərdəndir. Sosial xidmət sahəsində normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi zamanı həmin şərtlərə əməl edilməsi üçün tədbirlər görülməlidir.

Yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, çətin həyat şəraitində olan şəxslərə göstərilən sosial xidmətlərin səmərəliliyinin artırılması, keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, ünvanlılığının, eləcə də ehtiyacı olan şəxslərin bu xidmətlərə əlçatanlığının təmin edilməsi məqsədlərinə nail olmaq üçün qabaqcıl təcrübədən yararlanmaqla normativ hüquqi aktlarda müvafiq dəyişikliklərin edilməsinə ehtiyac vardır. Sosial xidmət sisteminin səviyyəsini şərtləndirən başlıca amil göstərilən sosial xidmətlərin keyfiyyəti və səmərəliliyi olduğu üçün bütün bunların mütəmadi nəzarətdə saxlanılması zəruridir. Odur ki, sosial xidmət müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarətin vahid mexanizminin müəyyən edilməsi və hüquqi tənzimlənməsi bu sahədə mühüm istiqamətlərdən biri kimi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, "Sosial müdafiə sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 dekabr 2019-cu il tarixli fərmanı imzalanmış, Dövlət başçısının 2020-ci il 30 iyun tarixli 1077 nömrəli Fərmanı ilə "Sosial Xidmətlər Agentliyinin Nizamnaməsi" təsdiq edilmişdir.

Sosial Xidmətlər Agentliyi sosial xidmətə ehtiyacı olan şəxslərə (ailələrə) "Sosial xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş forma və növlər üzrə sosial xidmət göstərilməsi, onların sosial müdafiəsi və rifahının yaxşılaşdırılması, habelə himayədar ailə və övladlığagötürmə ilə bağlı dövlət siyasətinin və tənzimləmənin həyata keçirilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən publik hüquqi şəxsdir. Agentlik Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərir [3].

Sosial Xidmətlər Agentliyinin vəzifələri aşağıdakılardır: baxımsız, kimsəsiz və sosial təhlükəli vəziyyətdə olan yetkinlik yaşına çatmayanların, təhsilə cəlb olunmayan 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin, ahıllıq, xəstəlik və əlilliklə əlaqədar özünəqulluq qabiliyyəti, habelə onlara qulluq və kömək edə biləcək əmək-qabiliyyətli qohumları və ya qanuni nümayəndələri olmayan şəxslərin (ailələrin) sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirilməsi barədə qərar qəbul etmək; "Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq məişət zorakılığının qarşısının alınması ilə bağlı sosial tədbirlərin, o cümlədən məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərin sosial müdafiəsi və onlara psixoloji yardım göstərilməsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə dövlət yardım mərkəzləri yaratmaq və qeyri-dövlət yardım mərkəzlərini akkreditasiyadan keçirmək; "İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq insan alveri qurbanları üçün aidiyyəti dövlət orqanları ilə razılaşdırmaqla yaradılan yardım mərkəzlərində olanların Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin təqdimatı əsasında peşə və sosial reabilitasiyasını həyata keçirmək; penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiya mərkəzlərinə qəbulunu təmin etmək; baxımsız, kimsəsiz və sosial təhlükəli vəziyyətdə olan yetkinlik yaşına çatmayanların, müəyyən yaşayış yeri olmayan 18 yaşından yuxarı şəxslərin, habelə görmə qabiliyyəti məhdudluğu olan 5–29 yaşlı şəxslərin sosial reabilitasiyasını həyata keçirmək və s. [4,6].

Ölkəmizdə çətin həyat şəraitində yaşayan şəxslərə sosial xidmət göstərilməsi sahəsində dövlət siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarının müəyyən edilməsi və bu sahədə yaranan hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsi səciyyəvi obyekti olan xüsusi qanunvericilik aktları vasitəsilə həyata keçirilir.

Sosial xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən, qanunlardan və digər normativ hüquqi aktlardan ibarətdir. Sosial xidmət sahəsində qanunvericilik aktlarının müxtəlif əsaslarla təsnifatı aparılır. Məsələn, hüquqi qüvvəsinə görə, tənzimləmə predmetinə görə və s.

Hüquqi qüvvəsinə görə bu sahədə qanunvericilik aktlarının sisteminə, yuxarıda göstərilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən əlavə, "Sosial xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 2011-ci il tarixli Qanunu və digər qanunlar, Azərbaycan Respubli-

kası Prezidentinin fərmanları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları daxildirlər. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının üstünlüyünü tanıyır və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin onlara uyğunluğunu təmin edir. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrin Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktlarına münasibətdə hüquqi qüvvəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsi ilə müəyyən edilir. Həmin maddəyə əsasən, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.

Tənzimləmə predmetinə görə sosial xidmət sahəsində qanunvericilik aktlarının sisteminə ümumi normalar müəyyən edən qanunlar və xüsusi normalar müəyyən edən qanunlar daxildirlər. Belə ki, sosial xidmət sahəsində ümumi normalar müəyyən edən "Sosial xidmət haqqında" qanunda sosial xidmət sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri, bu sahədə dövlətin vəzifələri, çətin həyat şəraitində olan şəxsə (ailəyə) sosial xidmət göstərilməsinin ümumi əsasları və təşkili, sosial xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən şəxslərin hüquqi statusu, sosial xidmət sistemi, sosial xidmətin formaları və növləri, bu sahədə könüllü fəaliyyət və sosial xidmət haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət tənzimlənir [3].

Bundan fərqli olaraq, sosial xidmət sahəsində xüsusi normalar müəyyən edən qanunlar bu xidmətin müxtəlif sahələrinin səciyyəvi keyfiyyət xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yaranan münasibətlər qrupunu hüquqi tənzimləyir. Məsələn, "Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında" Azərbaycan Respublikasının 22 iyun 2010-cu il tarixli Qanunu yaxın qohumluq münasibətlərindən, birgə və ya əvvəllər birgə yaşayışdan sui-istifadə etməklə törədilən zorakılığın, onun doğurduğu mənfi hüquqi, tibbi və sosial nəticələrin qarşısının alınması, məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərin sosial müdafiəsi, hüquqi yardımla təmin edilməsi, habelə məişət zorakılığına səbəb olan halların aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirləri müəyyən edir və tənzimləyir.

"Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında" Azərbaycan Respublikasının 10 oktyabr 2006-cı il tarixli qanununun məqsədi isə cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını aradan qaldırmaqla, kişi və qadınlara ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrində bərabər imkanlar yaratmaqla gender bərabərliyinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Sosial xidmət sahəsində xüsusi normalar müəyyən edən "İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının 28 iyun 2005-ci il tarixli Qanunu isə Azərbaycan Respublikasında insan alverinin profilaktikasının, insan alverinə qarşı mübarizənin hüquqi və təşkilati əsaslarını, habelə insan alveri qurbanlarının hüquqi vəziyyətini müəyyən edir, insan alveri qurbanlarının müdafiəsi və onlara yardım göstərilməsi məsələlərini tənzimləyir.

Qanuna əsasən, insan alveri qurbanlarının sosial reabilitasiyası onların cəmiyyətə reinteqrasiyası, normal həyat tərzinə qaytarılması məqsədilə həyata keçirilir və insan alveri qurbanlarına hüquqi yardımın göstərilməsi, onların təhsilinin davam

etdirilməsi, psixoloji reabilitasiya və psixoloji korreksiyası, tibbi və peşə reabilitasiyası üçün tədbirlər görülməsi, həmin şəxslərin iş və yaşayış sahəsi ilə təmin edilməsi imkanlarından istifadə edilməsini nəzərdə tutur. İnsan alveri qurbanlarının sosial reabilitasiyası həyata keçirilərkən onların Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, qanunları və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri ilə təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarının hər hansı formada məhdudlaşdırılmasına, yaxud onların iradəsinə zidd reabilitasiya tədbirlərinin tətbiq edilməsinə yol verilmir. İnsan alveri qurbanlarının sosial reabilitasiyası həyata keçirilərkən insan alveri qurbanlarının, xüsusilə uşaqların yaşı, cinsi və tələbatları, o cümlədən zəruri sığınacaq, təhsil və qayğıya olan ehtiyacları nəzərə alınır.

Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, qurbanların hüquqi statusunu, müdafiəsini, bərpasını və reabilitasiyasını təmin etmək üçün bir sıra tədbirlərin inkişafı və qanunvericiliklə həyata keçirilməsi zəruridir. İnsan alveri cəmiyyətdə sağalmaz xəstəliklər yaradır, ağır və təhlükəli cinayətlərin törədilməsinə rəvac verir, insan hüquqlarına və azadlıqlarına ciddi zərər vurur. Xüsusi ilə insan alveri cinayətləri transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın bir növü olduğundan, bütün dünya ölkələri ona qarşı birgə mübarizə aparmalı, bu sahədə fəaliyyətlərini daha geniş əlaqələndirməlidirlər. Həmçinin insan alveri cinayəti ilə mübarizənin təşkilində mühüm əhəmiyyət kəsb edən hal qurbanların cəmiyyətdə ayrıseçkiliyə məruz qalmasının qarşısının alınması, onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, onlarla nəzakətli rəftarın təşkili, belə cinayətlərə görə cəzanın labüdlüyü, hüquqi, siyasi, sosial-iqtisadi, təşkilati xarakterli profilaktik xarakterli maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Dövlət orqanları qeyri-hökumət təşkilatları, vətəndaş cəmiyyətləri ilə sıx birgə əməkdaşlığa həvəsləndirilməlidir [15; 25-30].

Bu sahədə xüsusi normalar müəyyən edən qanunlardan biri də, "Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında" Azərbaycan Respublikasının 31 may 2007-ci il tarixli qanunudur. Bu Qanun qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin cəmiyyətə sosial adaptasiyası sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsinin təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən edir və bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir. Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası - penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial mühitə uyğunlaşdırılması, hüquq və azadlıqlarının, qanuni mənafelərinin qorunması, bu şəxslər tərəfindən törədilə biləcək yeni cinayətlərin və onlara təsir göstərə bilən kriminogen amillərin qarşısının alınması məqsədilə həyata keçirilən hüquqi, iqtisadi, təşkilati və sosial-psixoloji tədbirlər sistemidir.

Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, sosial xidmət sahəsində ümumi normalar müəyyən edən qanunlarlarla xüsusi normalar müəyyən edən qanunlar arasında ziddiyyət – kolliziya (eyni ictimai münasibətləri tənzimləyən qüvvədə olan normativ hüquqi aktların ziddiyyəti) olduqda problem "Normativ hüquqi aktlar haqqında" Azərbaycan Respublikası 21 dekabr 2010-cu il tarixli Konstitusiya Qanununun tələblərinə uyğun həll edilir [2].

Sosial xidmət sahəsində normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi Azərbaycan Respublikasında həmişə diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri olmuşdur. Belə ki, çətin həyat şəraitində yaşayan şəxslərə sosial xidmət göstərilməsi sahəsində dövlət

siyasətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarının müəyyən olunması və bu sahədə yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə qəbul edilmiş “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun icra mexanizmlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı müvafiq normativ hüquqi aktlar (“Evdə (səyyar) sosial xidmətin göstərilməsi Qaydası”, “Çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) dövlət sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirilməsi Qaydası”, “Dövlət sosial xidmət müəssisələrində və evlərdə qismən ödənişli və tam ödənişli şərtlərlə sosial xidmətin göstərilməsi Qaydası” və s.) qəbul edilmişdir.

Eyni qaydada, “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” qanunun icra mexanizmlərinin müəyyən edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2012-ci il 25 aprel tarixli 89 nömrəli qərarı ilə “Məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərə yardım mərkəzlərinin fəaliyyəti Qaydası” və “Məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslərə qeyri-dövlət yardım mərkəzlərinin akkreditasiyası Qaydaları” təsdiq edilmişdir. Eləcə də, “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” qanunla əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyul 2020-ci il tarixli sərancamı ilə “Azərbaycan Respublikasında insan alverinə qarşı mübarizəyə dair 2020—2024-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nın təsdiq edilmiş, “İnsan alveri qurbanlarının sosial reabilitasiyasının həyata keçirilməsi Qaydaları” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 6 mart tarixli 62 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Bu sahədə xüsusi diqqət tələb edən məsələlərdən biri də, uşaqlarla əlaqədar sosial xidmət sahəsində normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi məsələsidir. Belə ki, “Uşaq hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 19 may 1998-ci il tarixli qanunu qəbul edildikdən sonra, “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” Azərbaycan Respublikasının 5 iyun 2001-ci il tarixli qanunu, “Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 24 may 2005-ci il tarixli qanunu, “Uşaqların zərərli informasiyadan qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 oktyabr 2018-ci il tarixli Qanunu qəbul olunmuşdur. Bunlardan əlavə, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il 7 mart tarixli 66 nömrəli qərarı ilə “Yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün ixtisaslaşdırılmış sosial reabilitasiya müəssisələrində yetkinlik yaşına çatmayanlara xidmət göstərilməsi Qaydası” təsdiq edilmişdir [8,10,11].

Göründüyü kimi, uşaqlarla əlaqədar sosial xidmət sahəsində normativ hüquqi bazanın sistemini yuxarıda sadalanan və eləcə də, adları qeyd olunmayan onlarla normativ hüquqi akt təşkil edir. Bütünlükdə sosial xidmət sahəsinin normativ hüquqi bazası isə “yüzlərlə” normativ hüquqi aktdan ibarətdir.

Şübhəsiz ki, bu hər şeydən əvvəl qeyd olunan normativ hüquqi aktların praktikada tətbiqində problemlər yaradır.

İkincisi, sosial xidmət sahəsinin normativ hüquqi bazanını təşkil edən müəyyən qanunların tətbiqi və icra mexanizmlərinin olmaması və yaxud lazımi qaydada olmaması, sonradan həmin qanunla əlaqədar, yuxarıda adları qeyd olunan əlavə digər çoxsaylı normativ hüquqi aktların qəbul edilməsinə səbəb olur.

Üçüncüsü, eyni sahədə (sosial xidmət sahəsində) hüquq münasibətlərini hüquqi tənzimləyən normativ hüquqi aktların sayının kifayət qədər çoxluğu eyni ictimai münasibətləri tənzimləyən həmin normativ hüquqi aktlar arasında ziddiyyət, uyğunsuzluq və kolliziya yaranması üçün potensial əsaslar yaradır.

Beləliklə, yuxarıda göstərilənlərə əsasən sosial xidmət sahəsinin normativ hüquqi bazanını təşkil edən çoxsaylı qanunların və digər qanunvericilik aktlarının yeni yaradılacaq vahid normativ hüquqi aktda – Sosial Xidmətlər Məcəlləsində birləşdirilməsi təklif olunur. Belə ki, təklif olunan Sosial Xidmətlər Məcəlləsi qəbul olunarsa, normativ hüquqi aktların forma və məzmun baxımından yenidən işlənməsi yolu ilə çoxsaylı qanun və digər qanunvericilik aktlarının vahid normativ hüquqi aktda birləşdirilməsi ilə nəticələnmiş olar. Bu Məcəllənin hazırlanması və qəbul olunması ilə sosial xidmət sahəsinin normativ hüquqi bazanını təşkil edən normaların iyerarxiyasının müəyyən edilər, həmin normaların qarşılıqlı uzlaşdırılması, habelə daxili uzlaşdırma ilə səciyyələnən və ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsini təmin edən yetkin hüquqi bazası formalaşdırılar.

Təklif olunan Sosial Xidmətlər Məcəlləsi qəbul olunarsa, yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, vahid qanunvericilik aktında sosial xidmətin əsas müddəaları, prinsipləri, anlayışları, əsas təsisatları, ixtisaslaşdırılmış normativ müddəaları, prezumpsiyaları, preyudisiyaları, yüksək dərəcəli ümumiləşdirmə və sabitliklə səciyyələnən və xüsusi hissənin normalarının istifadəsi üçün hüquqi əsas yaradan digər ilkin normativ müddəaları burləşdirilmiş olacaqdır. Eyni zamanda, hazırda çoxsaylı qanunlarda və digər qanunvericilik aktlarında göstərilən xüsusi hallarda mümkün və lazımi davranışın (hüquq və vəzifələrin) növü və ölçüsü (qaydaları), hüquq normalarının mümkün pozuntularının mənfi nəticələri – hüquqi məsuliyyəti və onun həddi konkret normalarda vahid qaydada müəyyən ediləcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası – https://e-qanun.az/
2. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikası 21 dekabr 2010-cu il tarixli Konstitusiya Qanunu – https://e-qanun.az/
3. “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 2011-ci il tarixli Qanunu – https://e-qanun.az/
4. “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Azərbaycan Respublikasının 22 iyun 2010-cu il tarixli Qanunu – https://e-qanun.az/
5. “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 10 oktyabr 2006-cı il tarixli qanunu – https://e-qanun.az/
6. “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının 28 iyun 2005-ci il tarixli Qanunu – https://e-qanun.az/
7. “Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərin sosial adaptasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 31 may 2007-ci il tarixli qanunu – https://e-qanun.az/
8. “Uşaq hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 19 may 1998-ci il tarixli qanunu – https://e-qanun.az/
9. “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” Azərbaycan Respublikasının 5 iyun 2001-ci il tarixli qanunu – https://e-qanun.az/
10. “Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 24 may 2005-ci il tarixli qanunu – https://e-qanun.az/

11. “Uşaqların zərərli informasiyadan qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 oktyabr 2018-ci il tarixli Qanunu – https://e-qanun.az/
12. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2023-cü il 28 avqust tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair 2023–2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı” // https://static.president.az/
13. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il 7 mart tarixli 66 nömrəli qərarı ilə “Yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün ixtisaslaşdırılmış sosial reabilitasiya müəssisələrində yetkinlik yaşına çatmayanlara xidmət göstərilməsi Qaydası” – https://e-qanun.az/
14. Vəliyev A. Sosial xidmət – sosial ədalət nəzəriyyəsi kontekstində // Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri, № 4 (36), 2022, səh:101-105.
15. Məmmədova T. Gender əsaslı zorakılıq: məişət zorakılığı və insan alveri // Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri, № 2 (26), 2020, səh:25-30.

Əliyev Ülvi Məmmədəli oğlu, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail: aliyevulvi89@mail.ru

AZƏRBAYCANDA VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİNİN ROLU

Tarixdən yaxşı məlumdur ki, hər bir xalq özünün taleyində müstəsna rol oynamış fenomen şəxsiyyətlərin zəngin ömür yolunu, mükəmməl dövlətçilik və siyasi irsini, təcrübəsini öyrənərək gələcək nəsillərə çatdırılması istiqamətində ardıcıl addımlar atır. Sağlığında Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmlənməsi və qüdrətlənməsi naminə həyata keçirdiyi möhtəşəm tədbirlərlə canlı əfsanəyə çevrilmiş Ümummilli Lider Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik irsinin öyrənilməsi, onun ölməz ideyalarının geniş təbliğ olunaraq praktik həyatda tətbiqi və gələcək nəsillərə çatdırılması da xüsusi aktuallıq kəsb edir. Azərbaycan Respublikası adını daşıyan müstəqil dövlətin yaranmasından tutmuş, onun indiki heyrətamiz inkişaf dinamikasına qədər özündə milli dirçəlişi əks etdirən unikal tarixi sosial-iqtisadi və milli-mənəvi hadisələr məhz yaşadığımız zamanda cərəyan etməkdədir. Heç şübhəsiz, bütün bunların üzərinə vurulmuş müasirlik möhürü Heydər Əliyevin adı və titanik fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədardır. Tariximizin Heydər Əliyev dövrü müasir Azərbaycan cəmiyyətinin formalaşması vəzifələrinin uğurla və ardıcıl olaraq yerinə yetirilməsi ilə seçilir. Məhz Heydər Əliyevin rəhbərliyi illərində Azərbaycan böyük və sürətli inkişaf mərhələsinə qədəm qoyaraq yeni cəmiyyət parametrləri kəsb etməyə müyəssər olmuşdur.

Sovet imperiyası dövründə Azərbaycanda xeyriyyə və dini təşkilatlar istisna olmaqla, müstəqil ictimai birliklər yox idi. Müstəqil ictimai təşkilatların fəaliyyəti qadağan edilir və bunun əksinə olaraq hökumət özü həmkarlar ittifaqları, əlil təşkilatları, qadın və gənclərin problemi ilə məşğul olan yaradıcılıq birlikləri yaradırdı.

1988-ci il Azərbaycanda Dağlıq Qarabağ üzərində başlamış konfliktlər, mübahisələr, Ermənistandan qovulan qaçqınların vəziyyəti, ölkəmizdə Sovet imperiyasının törətdiyi digər cinayətlər ictimaiyyətdə etiraz əlamətləri yaradır, insanların qruplar şək-

lində birləşməsinə və imperiyadan gizli fəaliyyət göstərməsinə gətirib çıxarırdı. Məhz həmin dövrdə Azərbaycanda üçüncü sektorun əsası qoyulmağa başladı. İctimai fəaliyyətlə məşğul olmaq istəyənlər, ictimai birliklər yaradanlar əsasən ziyalı şəxslər idi. Onların əllərində başqa səlahiyyət olmadığı üçün insanlara yalnız öz bilik və təcrübələri, potensialları əsasında kömək etməyi fıkirləşirdilər. Həmin dövrdə sovet imperiyasının dağılması idarə və müəssisələrdə həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyətinə mənfi təsir etdi və bunun nəticəsində onlar zəifləyərək, xeyriyyə və mədəniyyət mərkəzləri ilə əvəz olunmağa başladı.

Azərbaycanda 1990-cı ildə əhalinin diqqət ayırdığı belə xeyriyyə mərkəzlərindən biri də Qarabağa Xalq Yardım Komitəsi idi. Komitə Qarabağ əhalisinin sosial problemlərinin həllinə çalışır, onlara maliyyə yardımı göstərir və ictimai maraqların müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. Qeyd edək ki, Komitə ilk dəfə azad mətbuatın əsasını qoyan «Azərbaycan» qəzetini nəşr etməklə ictimai şüurun inkişaf etdirilməsinə böyük kömək göstərdi.

1991-ci ildə artıq müstəqil təşkilatlar kimi gənclər və qadın təşkilatları yaranmağa başladı. Artıq ictimai təşkilatların inkişafını və sayının artmasını görən hökumət ictimai təşkilatların fəaliyyətini nizamlamaq məqsədi ilə normativ aktların qəbul edilməsi zərurətini hiss edirdi. Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması dövlətin səlahiyyət sferasına aid olmayan problem məsələlərin həllində müxtəlif qrupların qeyri-formal münasibətlərinin faktiki təsbitini ifadə etməklə, vətəndaş cəmiyyətinin yeni sosial institutunu leqallaşdırdı.

Həmin dövrdə (XX əsrin 90-ci illərinin əvvəllərində) dövlət və qeyri-dövlət strukturları arasında optimal qarşılıqlı əlaqələrin axtarılması, dövlət, biznes sektoru və qeyri-kommersiya təşkilatlarının məsuliyyət sahələrinin müəyyən edilməsi, ictimai əhəmiyyətli məsələlərin həllində fərdi və ictimai fəallığın uzlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Totalitar sovet quruluşu iflasa uğradıqdan sonra 1991-ci ildə müstəqillik əldə edən Azərbaycanda suveren dövlətin atributları ilə yanaşı inkişaf etmiş qabaqcıl demokratik dünya ölkələrinə xas olan institutlar da formalaşmağa başladı. Müstəqilliyin ilk illərində ölkədə mövcud olan xaos 1993-cü ildə Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdışından sonra tədricən aradan qaldırılmağa başladı. 1994-cü ildə Ermənistan-Azərbaycan - Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bölgəsində atəşkəs müqaviləsinin imzalanması, 1993-1995-ci illərdə ölkənin ərazi bütövlüyü üçün yaranmış təhlükələrin aradan qaldırılması, eyni zamanda, dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısının alınması ilə Azərbaycanda gələcək inkişaf üçün əlverişli şərait yaradıldı. Ölkədə demokratiya, siyasi plüralizm və vətəndaş cəmiyyətinin qurulması əsas məqsədlər kimi müəyyən edildi. Hakimiyyətə gəldiyi gündən vətəndaşları cəmiyyətin və dövlətin həyatında fəal rol oynamağa səsləyən Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ölkədə vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün tələb olunan normativ-hüquqi baza yaradılmağa və təkmilləşdirilməyə başladı. Ölkədə qeyri-hökumət təşkilatları, qeyri-kommersiya təşkilatları olan ictimai birliklərin yaranması geniş vüsət aldı.

Danılmaz faktdır ki, Azərbaycanda ilk ictimai birliklərin və cəmiyyətlərin yaranmasının 100 ildən çox tarixi vardır və onların fəaliyyəti humanist ideyalara, xeyriyyəçilik ənənələrinə əsaslanmışdır. 1991-ci ildə Azərbaycan özünün müstəqil dövlət statu-

sunu bərpa etdikdən sonra ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyəti daha da inkişaf etməyə başladı. 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası bu prosesdə yeni bir keyfiyyət mərhələsinin başlanğıcını qoydu və ölkəmizdə müasir və beynəlxalq standartlara əsaslanan vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, o cümlədən QHT-lərin yaranması və fəaliyyəti üçün hüquqi bazanı təmin etdi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi hüquqi islahatların birinci mərhələsində ən həlledici addımlardan biri də müstəqil Azərbaycanın ilk milli Konstitusiyasının qəbulu olmuşdur. Böyük dövlətçilik təcrübəsinə malik Ulu Öndər Azərbaycanda hüquqi dövlət modelinin əsaslarının milli Konstitusiya əsasında təsbit edilməsinə nail olmuşdur. Unudulmaz Liderin rəhbərliyi ilə hazırlanan və referendum yolu ilə qəbul edilən Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası hüquqi və elmi-nəzəri baxımdan mükəmməl hazırlanmış konstitusiyalardan biri kimi ölkədə dövlət quruculuğunun, hüquq sisteminin və qanunçuluğun əsaslı surətdə yenidən qurulmasının təməlini qoymuşdur. Burada demokratik, hüquqi dövlətin bütün prinsipləri - qanunun aliliyi, insan hüquq və azadlıqlarının təminatı və müdafiəsi, hakimiyyət bölgüsü, Konstitusiya nəzarəti prinsipləri dəqiq əksini tapmış, insan hüquqlarının təmini dövlətin ali məqsədi kimi bəyan edilmişdir. Konstitusiyada təsbit edilən normaların təxminən üçdə biri məhz insan hüquq və azadlıqlarına həsr edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının insan hüquqlarına həsr olunan əsas maddələrindən biri olan insanların birləşmək hüququna həsr edilən 58-ci maddəsi Qeyri-Hökumət Təşkilatları olan ictimai birliklərin yaranmasına, vətəndaş cəmiyyətlərinin formalaşmasına yeni təkan verdi. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 58-ci maddəsində hər kəsin başqaları ilə birləşmək hüququ təsbit edildi. Göstərilən maddəyə əsasən, hər kəs istənilən birlik, o cümlədən siyasi partiya, həmkarlar ittifaqı və digər ictimai birlik yaratmaq və ya mövcud birliyə daxil olmaq hüququna malikdir. Bütün birliklərin sərbəst fəaliyyətinə təminat verilir. Heç kəs hər hansı birliyə daxil olmağa və onun üzvlüyündə qalmağa məcbur edilə bilməz.

Beləliklə, qeyri-hökümət təşkilatları haqqında milli qanunvericilik ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarından etibarən inkişaf etməyə başladı. Hüquqi şəxslərin kommersiya və qeyri-kommersiya qurumlarına bölünməsinin daha dəqiq meyarı 28 dekabr 1999-cu il tarixli 779-IQ nömrəli "Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilən və 26 may 2000-ci il tarixli 886-IQ nömrəli "Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin, Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin və Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin qüvvəyə minmə müddətlərinin dəyişdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə 2000-ci il sentyabr ayının 1-dən qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 43.5-ci maddəsi ilə müəyyən edildi: hüquqi şəxslər fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət götürməkdən ibarət olan (kommersiya hüquqi şəxsləri) və ya əsas məqsədi mənfəət götürməkdən ibarət olmayan və götürülən mənfəəti iştirakçıları arasında bölüşdürməyən (qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri) qurumlar ola bilər.

Ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyəti institutlarının fəaliyyətinin genişlənməsi və əlaqələndirilməsi, digər strukturlarla qarşılıqlı əməkdaşlığının qurulması və inkişaf etdirilməsi, problemlərin həllində və digər məsələlərdə onlara yaxından kömək göstərilməsi, bu istiqamətdə işlərin düzgün və səmərəli təşkili və həyata keçirilməsinin təmin edil-

məsi məqsədilə 1999-cu il 11 iyun tarixində 95 qeyri-hökumət təşkilatı tərəfindən Milli QHT Forumu təsis edilmişdir və Forum hazırda 630 təşkilatı öz ətrafında birləşdirir.

QHT Əməkdaşlıq Alyansı Azərbaycan QHT-lərinin keçdiyi inkişaf yolunu dörd mərhələyə bölür:

- birinci mərhələ: 1990-cı ildən 1999-cu ilə qədər;
- ikinci mərhələ: 1999-cı ildən 2008-ci ilə qədər;
- üçüncü mərhələ: 2008-ci ildən 2012-ci ilin əvvəlinə qədər;
- dördüncü mərhələ: 2012-ci ilin mart ayından indiyə qədər.

1990-cı ildən 1999-cu ilə qədər dövrü əhatə edən birinci mərhələdə vətəndaş cəmiyyəti institutları hələ tam olaraq QHT kimi formalaşmamışdı. Onlar yarı siyasi, yarı ictimai fəaliyyət göstərirdi. Əsasən, dövlət tərəfindən tanınan və dövlət tərəfindən maliyələşdirilən birliklərdən başqa (məsələn: Yazıçılar Birliyi, Rəssamlar Birliyi və s.) digər ictimai qurumlar nə cəmiyyət, nə də hökumət tərəfindən birmənalı qəbul olunurdu. Adlarında "qeyri-hökumət təşkilatı" sözü olan ictimai qurumları həm əhali, həm də hakimiyyətin bir çox qurumları dövlətin əleyhinə işləyən bir qruplar kimi qəbul edirdilər. Bu dövrdə, çox az sayda təşkilatlar qrant layihələri yaza və həyata keçirə bilirdilər. Amma artıq bir çox uğurlu layihələrin həyata keçirilməsi və vətəndaş cəmiyyəti təmsilçilərinin yeni ictimai Liderlərin öndərliyi ilə təmərküzləşməsi prosesi başlanmışdı. Azərbaycan Gənclər Təşkilatlarının Milli Şurası yaradılmışdı. Onlarla tələbə təşkilatları, gənclər təşkilatları, qadın təşkilatları və siyasi partiyaların ətrafında təmərküzləşən onlarla digər təşkilatlar ayaq üstə dayanmağı bacarmışdılar. Lakin bu sahədə ciddi dağınıqlıq hökm sürürdü.

Sözsüz ki, bu işlərin uğurla həyata keçirilməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin demokratik cəmiyyət quruculuğundakı prinsipial mövqeyi olmadan mümkün ola bilməzdi. Hakimiyyətin ilk illərində onun məqsədyönlü və uzaqgörən fəaliyyəti sayəsində vətəndaş cəmiyyəti institutlarının formalaşması prosesinə yeni stimul verildi. Nəticədə ictimai mühitdə QHT-lərin yaranması, bu sahədə fəaliyyət göstərilməsinə maraq daha da artmağa başladı. Yeni və demokratik cəmiyyət quruculuğu sahəsində olan bu inkişaf hökumət-QHT əməkdaşlığının yeni mərhələsinə start verdi. Bu da hökumət strukturlarının QHT-lərlə açıq müzakirələr aparmasına, müxtəlif proqramlarda onların rəyinin öyrənilməsinə, QHT-lərdən müxtəlif təkliflərin qəbuluna şərait yaratdı.

1993-2003-cü illər Müstəqil Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin quruculuğu müstəsna yer tutan bir dövr olmuşdur. Bu proses daim ciddi və əsaslandırılmış normativ - hüquqi təminata söykənirdi. Bu cür əsaslandırılmış vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesi 2003-cü ildən başlayaraq keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçməyə imkan yaratdı. Onun əsas əlamətlərindən biri məhz vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu sahəsində həyata keçirilən yeni layihələr oldu. Burada, faktiki olaraq, sosial siyasətdə yeni istiqamətlərin meydana gəlməsindən danışmaq lazım gəlir. Bu proses, bütövlükdə, ölkədə gedən sosial-mədəni və iqtisadi transformasiyaların tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Məsələnin mahiyyəti Azərbaycanın postindustrial cəmiyyətə transfermasiyası mərhələsində olmasından ibarətdir. Məzmunca çoxaspektli mahiyyət kəsb edən bu proses olduqca mürəkkəbdir və faktiki olaraq, cəmiyyətin struktur-funksional parametrlərinə görə yeni səviyyəyə yüksəlməsini ifadə edir. Eyni zamanda, həmin proses

nəticəsində cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi, sosial-psixoloji, siyasi-ideoloji aspektləri ilə sosial-iqtisadi tərəqqisi bir-birini tamamlamalıdır. Belə çıxır ki, sosial dövlət kimi, Azərbaycan da transformasiyalara uğramalıdır. Bu isə özlüyündə sosial təminat, sosial müdafiə, sosial ədalət, sosial sığorta və başqa sahələrdə daim əsaslı yeniləşmələrin həyata keçirilməsini və onların bir-biri ilə uzlaşmasını təmin etmək anlamına gəlir. Postindustrial cəmiyyətin daha bir vacib özəlliyini unutmaq olmaz – həmin cəmiyyətin inkişafı məhz biliyə əsaslanmalıdır. Obrazlı desək, bu, "bilik istehsal edən" cəmiyyət olmalıdır. Bu zaman həyata keçirilən sosial siyasətdə bu məqam mütləq nəzərə alınmalıdır. Söhbət bu sahədə mütəmadi olaraq yeni istiqamətlərin müəyyən edilməsi və onların reallaşdırılması məsələsinin aktuallığından gedir. Bu baxımdan, 2003-cü ildən başlayaraq Azərbaycanda sosial dövlət quruculuğu prosesində özünü göstərən yeni əlamətlərin təhlilinə ciddi ehtiyac vardır. Bu baxımdan, regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair müvafiq dövlət proqramlarının hazırlanmasının xüsusi əhəmiyyəti oldu. Məsələnin bu cür qoyuluşu sosial dövlət quruculuğu aspektində xüsusi məna kəsb edir. Çünki güclü sosial dövlət yalnız sosial yardımlar, sosial müavinətlər, təqaüdlər vasitəsi ilə formalaşmır, burada bütün ölkə ərazisi üzrə keyfiyyətli sosial-iqtisadi infrastruktur yaratmaq daha çox önəm daşıyır. Yalnız bu halda davamlı inkişafa nail olmaq mümkündür. Avropa dövlətlərinin təcrübəsi də bunu sübut edir. Məsələn, almaniyalı alimlər sübut ediblər ki, ölkənin o əyalətləri daha çox inkişaf edir ki, orada istehsal obyektləri effektiv işləyir, müəyyən struktur-funksional təsisatlara malikdir və müxtəlif profillidir. Ona görə də Azərbaycan rəhbərliyinin daim qeyri-neft sektorunun, aqrar sahənin, istehsalın müasir sferalarının ölkənin müxtəlif regionlarına yayılmasına, iqtisadiyyatın diversifikasiyasını önə çəkməsinə çalışmasının dərin strateji mənası vardır. Bunun fonunda regionlarda bir-birinin ardınca idman-sağlamlıq komplekslərinin, mədəniyyət obyektlərinin, müxtəlif profilli istehsal müəssisələrinin, İKT obyektlərinin tikilməsi, məktəblərin müasir texnoloji avadanlıqlarla təmin edilməsi, uşaqlar və yaşlılar üçün sosial xidmət obyektlərinin tikilməsi kompleks xarakterli sosial siyasətin bir-biri ilə əlaqəli olan müxtəlif hissələrini təşkil edir. Ulu Öndərin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev ölkədə həyata keçirilən sosial siyasət haqqında lakonik və dəqiq fikir söyləmişdir: "Azərbaycanda çox güclü sosial siyasət aparılır. Sosial siyasət bizim ümumi siyasətimizin əsas istiqamətlərindən biridir. Azərbaycanın artan iqtisadi imkanları gücümüzü artırır və beləliklə, sosial siyasəti daha da uğurlu aparmaq üçün bizə şərait yaradır. Biz çalışırıq ki, bütün sosial məsələlər vaxtında və yüksək səviyyədə həllini tapsın". Dövlət başçısının vurğuladığı kimi, "Bizim bütün siyasətimizin əsasında Azərbaycan vətəndaşı dayanır. Mən başda olmaqla, bütün məmurlar xalqın xidmətçiləridir. Biz elə etməliyik ki, Azərbaycan xalqı daha da yaxşı yaşasın".

Əhəmiyyətli məqam ondan ibarətdir ki, Prezident İlham Əliyev Ulu Öndərin sosial dövlət konsepsiyasını yaradıcı və uğurlu şəkildə inkişaf etdirir. Cənab Prezidentin bu taleyüklü məsələyə yanaşmasında dəqiqlik, müasirlik və sistemlilik qabarıq şəkildə özünü göstərir. Ölkə başçısının modern dövlət quruculuğu kursunda sosial məsələlər birinci yerdədir. Mütəxəssislər burada əsas 5 istiqamətin mövcud olduğunu qeyd edirlər. Birincisi, sosial müdafiənin elementi olan müavinət sistemindən sosial sığorta sistemi ayrılıb. İkincisi, regionların sosial-iqtisadi inkişafına daha çox diqqət yetirilir. Üçüncüsü, sosial müdafiənin ayrı-ayrı sahələri dəqiq dövlət proqramları əsa-

sında inkişaf etdirilir. Dördüncüsü, sosial problemləri yaradan səbəblər aşkarlanmaqla, onların aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlər görülür. Beşincisi, qeyri-hökumət təşkilatlarının timsalında cəmiyyət sosial müdafiəyə cəlb olunur.

N.Borjelli qeyd edir ki, dövlətlər məhz qeyri-kommersiya təşkilatlarına onların əhali ilə apardığı işin səmərəliliyi, əhalinin ehtiyaclarını bilməsi, o cümlədən sosial xidmətlər göstərən dövlət müəssisələrinin işinin səmərəsini azaldan minimal bürokratik yük və xərclər baxımından sosial xidmətlərin potensial tədarükçüləri kimi dəstək verirlər. Əhaliyə yaxınlıq QHT-ləri sosial dəyişikliklərə, yeni ehtiyacların meydana gəlməsinə münasibətdə həssaslaşdırır və bu da onlara bu ehtiyaclara operativ reaksiya göstərməyə imkan verir [1, s.6].

QHT-lərin inkişafında ən güclü mərhələ isə 2008-ci il – 2012-ci ilin əvvələrinə təsadüf edir. 27 iyul 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Konsepsiyası ölkəmizdə QHT inkişafının yeni mərhələsinin başlanması üçün baza prinsiplərini müəyyən etdi. Konsepsiya ilə bağlı ictimai sektorda gedən prinsipial müzakirələrdən sonra Prezidentin 13 dekabr 2007-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası yaradıldı. QHT nümayəndələri arasında keçirilmiş demokratik, şəffaf seçkilərdən sonra dövlət başçısının 16 aprel 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə Şura üzvləri təyin edildi və bununla da Şura fəaliyyətə başladı [2].

Azərbaycan Respublikasında qeyri-hökumət təşkilatlarının yaradılması və fəaliyyət göstərilməsi ilə bağlı münasibətlər “Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənir. Qanuna görə, Qeyri-Hökumət Təşkilatı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə qadağan olunmamış məqsədlər üçün yaradıla və fəaliyyət göstərə bilər. Qanunda "Qeyri-Hökumət Təşkilatı" anlayışına ictimai birliklər və fondlar daxil edilir. Bu qanun hüquqi şəxslər kimi qeyri-hökumət təşkilatlarının yaradılmasını, fəaliyyətini, yenidən təşkil edilməsi və ləğv edilməsi qaydalarını, Qeyri-Hökumət Təşkilatlarının fəaliyyətini, idarə olunmasını, dövlət hakimiyyəti orqanları ilə münasibətlərini müəyyən edir. Qanun siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına, dini birliklərə, yerli özünüidarə orqanlarına və başqa qanunlarla tənzimlənən digər Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına şamil edilmir.

Ümumiyyətlə, 2000-ci il 13 iyun tarixində “Qeyri-Hökumət Təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunun qəbul edilməsi ilə ölkədə QHT-dövlət münasibətlərinin hüquqi əsaslarla qurulması və tənzimlənməsində, eləcə də vətəndaş cəmiyyəti institutlarının formalaşması prosesinin təkmilləşməsində və ekspertlərin də qeyd etdiyi kimi, onların intibah dövrü üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən addım atılmış oldu. Bu qanunun qəbul edilməsi ilə qeyri-kommersiya sektoru vətəndaş cəmiyyətinin onu təkmilləşdirən və cəmiyyətə fayda verən elementi kimi müəyyən olundu.

Beləliklə, Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti institutlarının formalaşması prosesində Ulu Öndərin bu sahədə normativ hüquqi bazanın formalaşması və QHT-lərin fəaliyyətinə geniş şəraitin yaradılması baxımından gördüyü işlər danılmazdır.

Qeyri-hökumət təşkilatlarının yaranması dövlətin səlahiyyət sferasına aid olma-

yan problem məsələlərin həllində müxtəlif qrupların qeyri-formal münasibətlərinin faktiki təsbitini ifadə etməklə, vətəndaş cəmiyyətinin yeni sosial institutunu leqallaşdırıldı.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin davamlı sosial siyasət konsepsiyası onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə böyük bir canlanma və dinamizm qazanmış, keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Ulu Öndərin siyasi kursuna uyğun ölkə başçısı İlham Əliyevin həyata keçirdiyi davamlı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası Azərbaycanın sosial müdafiə sahəsində tərəqqisini daha dinamik vəziyyətə gətirmişdir.

Azərbaycanda QHT-lərə dövlət dəstəyini təmin edən xüsusi qurum kimi - *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası* yaradılıb. Məhz bu qurumun uğurlu fəaliyyəti nəticəsində həmin təşkilatların inkişafı və cəmiyyətə faydası istiqamətində ciddi işlər görmək imkanı yaranmışdır və onlar artıq geniş sosial layihələrin fəal iştirakçılarına çevrilmişlər. Respublikada qəbul edilən bir sıra qanunlarda Qeyri-Hökumət Təşkilatlarının fəaliyyəti, öhdəlikləri, vəzifələri ümumiləşdirilmiş şəkildə təsbit edilmişdir. Bu mənada, qərar qəbuletmə prosesində və dövlət proqramlarında QHT-lərin iştirakını qarşılıqlı əməkdaşlığın mühüm istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirmək olar. Bu əməkdaşlıq aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

1. QHT nümayəndələrinin qərar qəbul edən dövlət orqanlarında rəsmən təmsil olunmaları;

2. QHT-lərin müxtəlif normativ-hüquqi aktların, qərarların, dövlət proqramlarının, konsepsiyaların, milli fəaliyyət strategiyalarının, fəaliyyət planlarının və s. bu kimi sənədlərin hazırlanması və müzakirəsi proseslərinə cəlb edilməsi;

3. QHT-lərin təklifləri və təşəbbüslərinin dövlət orqanları tərəfindən nəzərə alınması;

4. İcra hakimiyyəti orqanlarında QHT nümayəndələrinin daxil olduğu müxtəlif ictimai qurumların yaradılması.

Yuxarıdakı müddəalardan da aydın görünür ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu siyasi kurs bu gün uğurla davam etdirilir. Bu siyasət dəqiq düşünülmüş strategiyaya uyğun həyata keçirilir. Bu gün Ümummilli Lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin faktiki olaraq iki vacib məsələni - cəmiyyətin müasir tələblər səviyyəsində müasirləşməsini və bu prosesdə sosial ədalət prinsipinə dəqiqliklə əməl olunmasını uğurla həll etməsi göz önündədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Borjelli N. Ön söz / Qeyri-kommersiya təşkilatlarının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsinin hüquqi mexanizmləri. Materialların məcmuəsi. 3-cü nəşr. Bakı, 2008, s. 6.

2. QHT Əməkdaşlıq Alyansının təhlil və açıqlaması / http://sia.az/az/ news/ social/ 342962.

Səbzəliyev Mahir Mirzəxan oğlu,
riyaziyyat elmləri doktoru, professor,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: sabzalievm@mail.ru;
Səbzəliyeva İlhamə Mahir qızı,
fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, dosent,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

SİNQULYAR HƏYƏCANLANMIŞ KVAZİXƏTTİ ELLİPTİK TƏNLİK ÜÇÜN QOYULMUŞ SƏRHƏD MƏSƏLƏSİNİN HƏLLİNİN ASİMPTOTİKASI

Həyatda baş verən real proseslərin riyazi modelləri qurularkən bəzən onlara təsir edən xarici amillərin təsirləri nəzərə alınmır. Belə riyazi modellər həmin prosesi adekvat təsvir etmirlər. Proseslərə təsir edən xarici amillər nəzərə alındıqda və qurulan riyazi model diferensial tənlik olduqda bu xarici amillər diferensial tənlikdə müəyyən hədlərin qarşısında duran kiçik parametrlər ilə ifadə olunur. Diferensial tənlikdə kiçik parametr aşağı tərtibli hədlərdə iştirak etdikdə tənliyə requlyar həyəcanlanmış, yüksək tərtibli hədlərdə iştirak etdikdə isə tənliyə sinqulyar həyəcanlanmış diferensial tənlik deyilir. Requlyar həyəcanlanmış diferensial tənlikləri tədqiq etmək asandır. Sinqulyar həyəcanlanmış diferensial tənliklərə dair ilk tədqiqatlardan biri A.N.Tixonova məxsusdur ([1]-bax).

Hazırda sinqulyar həyəcanlanmış diferensial tənliklərə həsr olunmuş işlərin də sayı kifayət qədər çoxdur və belə diferensial tənlikləri tədqiq etmək üçün müxtəlif asimptotik metodlar mövcuddur. Bu asimptotik üsulların içərisində tətbiq dairəsinin genişliyi və riyazi əsaslandırılmasının dəqiqliyi nöqteyi-nəzərdən ən effektiv olanı M.İ.Vişik və L.A.Lyüsternik tərəfindən [1], [2] məqalələrində işlənmiş üsuldur. Hazırda bu üsul bütün dünyada "Vişik-Lyüsternik metodu" adı altında məşhurdur. "Vişik-Lyüsternik metodu" sinqulyar həyəcanlanmış xətti diferensial tənliklər üçün işlənmişdir. Bu üsul ilə bəzi sinqulyar həyəcanlanmış qeyri-xətti tənlikləri də tədqiq etmək olur.

Fərz edək ki, $\Omega \subset R^n$ məhdud oblastının kifayət qədər hamar olan Γ sərhəddi elə şəkildədir ki, OX_1 oxuna paralel olub, Ω ilə ortaq nöqtəsi olan hər bir düz xətt Γ sərhəddini ən çoxu iki nöqtədə kəsir. Ω oblastında aşağıdakı sərhəd məsələsinə baxılır:

$$L_\varepsilon u \equiv -\varepsilon^p \sum_{i=1}^{n} \frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{\partial u}{\partial x_i}\right)^p - \varepsilon \sum_{i=1}^{n} \frac{\partial^2 u}{\partial x_i^2} - \frac{\partial u}{\partial x_1} + F(x,u) = 0, \qquad (1)$$

$$u|_\Gamma = 0. \qquad (2)$$

Burada $\varepsilon > 0-$ kiçik parametr, $p = 2k+1,$ $k-$ ixtiyari natural ədəd, $x = (x_1, x_2, \ldots, x_n),$ $F(x,u)$ verilmiş kifayət qədər hamar funksiya olub,

$$\frac{\partial F(x,u)}{\partial u} \geq \gamma^2 > 0, \; (x,u) \in \Omega \times (-\infty, \infty) \qquad (3)$$

şərtini ödəyir.

$\varepsilon-$nun qeyd olunmuş hər bir qiymətində (1), (2) sərhəd məsələsinin $\overset{o}{W}_{p+1}(\Omega)$ fəzasından olan yeganə həlli vardır. Bu işdə məqsəd (1), (2) məsələsinin həllinin kiçik parametrə nəzərən tam asimptotikasını qurmaqdır. Asimptotik ayrılışı qurmaq üçün iterasiya prosesləri aparılır.

Birinci iterasiya prosesində (1) tənliyinin təqribi həlli $W=\sum_{i=0}^{n}\varepsilon^i w_i$ şəklində axtarılır. W funksiyasının bu ifadəsini (1) tənliyində u əvəzinə yazıb, qeyri-xətti hədləri çevrilib, $\varepsilon-$nun eyni dərəcəli qüvvətlərinə nəzərən qruplaşdırma apardıqda naməlum $w_0, w_1, \ldots, w_n$ funksiyalarını təyin etmək üçün aşağıdakı diferensial tənliklər alınır:

$$-\frac{\partial w_0}{\partial x_1}+F(x,w_0)=0,, \tag{4}$$

$$-\frac{\partial w_i}{\partial x_1}+\frac{\partial F(x,w_0)}{\partial w_0}w_i = f_i;\ i=1,2,\ldots,n. \tag{5}$$

Buradakı $f_i(x)$ funksiyaları $w_0, w_1, \ldots, w_{i-1};\ i=1,2,\ldots,n$ funksiyaları və onların törəmələrindən asılı olan naməlum funksiyalardır.

(4), (5) diferensial tənliklərinin xarakteristikaları OX_1 oxuna paralel olan düz xətlərdir. Bu xarakteristikaların Γ sərhəddi ilə toxunma nöqtələri Γ sərhəddini elə iki Γ_1 və Γ_2 hissələrinə bölür ki, bunlardan birində məsələn, Γ_1-də $\cos(\bar{n},\bar{x}_1)<0$, Γ_2-də $\cos(\bar{n},\bar{x}_1)>0$ olur. Burada $\bar{n}$ ilə Γ-ya çəkilmiş daxili normal işarə olunmuşdur. (4), (5) diferensial tənliklərinin $w_i\big|_{\Gamma_1}=0;\ i=0,1,\ldots n$ sərhəd şərtlərini ödəyən həlləri tapılacaqdır. Γ_1 sərhəddinin tənliyini $x_1=\varphi(x'),\ x'=(x_2,x_3,\ldots,x_n)$ ilə işarə etdikdə bu sərhəd şərtlərini

$$w_i\big|_{x_1=\varphi(x')}=0;\quad i=0,1,\ldots,n \tag{6}$$

şəklində yazmaq olar.

Beləliklə, w_0 funksiyası (4) diferensial tənliyinin $i=0$ olduqda (6) sərhəd şərtini ödəyən həllidir. (4), (6), $(i=0)$ sərhəd məsələsinin Γ_1 yaxınlığında təyin olunmuş lokal həllinin varlığı aydındır. (3) şərtindən istifadə etməklə, apriori qiymətləndirmə almaqla bu lokal həllin bütün $\overline{\Omega}$ oblastına davam etdirilməsini isbat etmək olar. Fərz edək ki, $F(x,u)$ funksiyası $C^{2n+2}[\Omega\times(-\infty,+\infty)]$ fəzasına daxildir, bu funksiyanın özü və $2n+3$ tərtibə qədər bütün törəmələri $\Gamma_1\cap\Gamma_2$ toxunma nöqtələrində sıfıra çevri-=lir. Onda $w_0(x)\in C^{2n+2}(\overline{\Omega})$ olur.

w_i funksiyaları (5) xətti diferensial tənliklərinin $i=1,2,\ldots,n$ olduqda (6) sərhəd şərtlərini ödəyən həllidirlər. Bu sərhəd məsələlərinin həlləri

$$w_i(x)=-\int_{\varphi(x')}^{x_1} e^{\int_{\xi}^{x_1} a(\tau,x')d\tau} f_i(\xi,x')d\xi;\quad i=1,2,\ldots,n$$

düsturu ilə təyin edilir. Aydındır ki, $w_i(x)\in C^{2n+2-2i}(\overline{\Omega})$; $i=1,2,\ldots,n$ olacaqdır. Birinci iterasiya prosesində qurulan w funksiyası (1) tənliyinin

$$L_\varepsilon w = 0\left(\varepsilon^{n+1}\right) \tag{7}$$

mənada təqribi həllidir və $w\big|_{\Gamma_1}=0$ sərhəd şərtini ödəyir. w funksiyası Γ sərhəddinin Γ_2 hissəsində (2) sərhəd şərtini ödəməyə bilər. Ona görə də ikinci iterasiya prosesi aparıb, Γ_2 yaxınlığında elə sərhəd zolaq tipli V funksiyası qurmaq lazımdır ki, $w+v$ cəmi $(w+v)\big|_{\Gamma_2}=0$ sərhəd şərtini ödəsin.

İkinci iterasiya prosesini aparmaq üçün əvvəlcə Γ_2 yaxınlığında (ρ,φ) lokal koordinatlarına keçmək lazımdır. Burada ρ ilə Γ_2 yaxınlığındakı nöqtədən daxili normal üzrə Γ_2 sərhəddinə qədər olan məsafə, $\varphi=(\varphi_1,\varphi_2,\ldots,\varphi_{n-1})$ ilə normalın oturacağının koordinatları işarə edilmişdir.

Aşağıdakı işarələri qəbul edək:

$$\delta_1^2(\varphi)=\sum_{i=1}^{n}\left(\frac{\partial\rho}{\partial x_i}\bigg|_{(0,\varphi)}\right)^4;\ \delta_2^2(\varphi)=\sum_{i=1}^{n}\left(\frac{\partial\rho}{\partial x_i}\bigg|_{(0,\varphi)}\right)^2;\ \delta_3(\varphi)=\frac{\partial\rho}{\partial x_i}\bigg|_{(0,\varphi)}=\cos(\overline{n},\overline{x}_1)\big|_{\Gamma_2}>0.$$

$\rho=\varepsilon\xi$ əvəzləməsi aparaq. Γ_2 yaxınlığındakı sərhəd zolaq tipli funksiya $V=\sum_{j=0}^{n+1}\varepsilon^j v_j(\xi,\varphi)$ şəklində

$$L_\varepsilon(w+v)-L_\varepsilon w=0\left(\varepsilon^{n+1}\right) \tag{8}$$

tənliyinin təqribi həlli kimi axtarılır. (8)-dəki $V_0,V_1,\ldots,V_{n+1}$ funksiyalarını təyin etmək üçün aşağıdakı diferensial tənliklər alınır:

$$\delta_1^2(\varphi)\frac{\partial}{\partial\xi}\left(\frac{\partial v_0}{\partial\xi}\right)^{2k+2}+\delta_1^2(\varphi)\frac{\partial^2 v_0}{\partial\xi^2}+\delta_3(\varphi)\frac{\partial v_0}{\partial\xi}=0, \tag{9}$$

$$\left[(2k+2)\left(\frac{\partial v_0}{\partial\xi}\right)^{2k+1}+\delta_2^2(\varphi)\right]\frac{\partial^2 v_s}{\partial\xi^2}+\left[(2k+2)(2k+1)\left(\frac{\partial v_0}{\partial\xi}\right)^{2k}\cdot\frac{\partial^2 v_0}{\partial\xi^2}+\delta_3(\varphi)\right]\frac{\partial v_s}{\partial\xi}=$$

$$=H_s;\quad s=1,2,\ldots,n+1. \tag{10}$$

Buradakı H_s funksiyaları $w_0,v_0,w_1,v_1,\ldots w_{i-1},v_{i-1}$; $i=0,1,\ldots,n+1$ funksiyaları ilə ifadə olunan məlum funksiyalardır.

(9), (10) diferensial tənlikləri üçün sərhəd şərtləri $w+v$ cəminin $w+v\big|_{\Gamma_2}=0$ sərhəd şərtini ödəməsi tələbindən tapılır. Bu şərtlər aşağıdakı kimidirlər:

$$v_i\big|_{\xi=0}=-w_i\big|_{\Gamma_2};\ i=0,1,\ldots,n,\qquad v_{n+1}\big|_{\xi=0}=0. \tag{11}$$

Aşağıdakı təklif isbat edilmişdir.

Lemma 1. (9) diferensial tənliyinin

$$v_0\big|_{\xi=0} = -w_0\big|_{\Gamma_2}, \quad \lim_{\xi\to+\infty} v_0 = 0$$

sərhəd şərtlərini ödəyən yeganə $v_0(\xi,\varphi)$ həlli vardır, bu həll hər bir $\varphi\in\Gamma_2$ üçün ξ dəyişəninə nəzərən sonsuz diferensiallanandır, $v_0(\xi,\varphi)$ funksiyası və onun ξ dəyişəninə nəzərən bütün törəmələri $\xi\to+\infty$ şərtində eksponensial olaraq azalırlar.

(10) diferensial tənlikləri xəttidirlər. İsbat edilmişdir ki, (10) diferensial tənliklərinin (11)-dəki müvafiq sərhəd şərtlərini ödəyən sərhəd zolaq tipli həlləri vardır. Qurulmuş bütün v_j funksiyaları hamarlayıcı funksiyalara vuraq və alınmış yeni funksiyalar üçün əvvəlki v_j; $j=0,1,\dots,n$ işarələrini saxlayaq.

Beləliklə, (1), (2) sərhəd məsələsinin həlli üçün aşağıdakı asimptotik ayrılış alınır:

$$u=\sum_{i=0}^{n}\varepsilon^i w_i+\sum_{j=0}^{n+1}\varepsilon^j v_j + z. \tag{12}$$

Burada $z-$ qalıq həddidir. Aşağıdakı təklif isbat olunmuşdur.

Lemma 2. (12) asimptotik ayrılışındakı $z-$ qalıq həddi üçün

$$\|z\|^{2k+2}_{L_{2k+2}(\Omega)}\le c_1\varepsilon^{n+1}, \quad \sum_{i=1}^{n}\left\|\frac{\partial z}{\partial x_i}\right\|^2_{L_2(\Omega)}\le c_2\varepsilon^{n+1} \tag{13}$$

qiymətləndirmələri doğrudur. Buradakı $c_1>0,\ c_2>0$ sabitləri ε-dan asılı deyil.

İşdə alınan nəticələr aşağıdakı teorem şəklində ümumiləşdirilmişdir.

Teorem. Fərz edək ki, $\Omega\subset R^n$ məhdud oblastının Γ sərhəddi kifayət qədər hamardır, OX_1 oxuna paralel olub, Ω ilə ortaq nöqtəsi olan hər bir düz xətt Γ sərhəddini ən çox iki nöqtədə kəsir. $F(x,u)$ funksiyası $c^{2n+2}(\Omega\times(-\infty,+\infty))$ fəzasından olub (3) şərtini ödəyir və törəmələri ilə birlikdə OX_1 oxuna paralel düz xətlərin Γ sərhəddi ilə toxunma nöqtələrində sıfıra çevrilir. Onda (1), (2) sərhəd məsələsinin $\overset{0}{w}_{p+1}(\Omega)$ fəzasından olan ümumiləşmiş həllinin kiçik parametrə nəzərən asimptotik ayrılışı (12) şəklindədir.

Buradakı w_i funksiyaları birinci iterasiya prosesində təyin edilirlər, v_j funksiyaları Γ_2 yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiyalar olub, ikinci iterasiya prosesində təyin olunurlar, $z-$ qalıq həddidir və onun üçün (13) qiymətləndirmələri doğrudur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Тихонов А.Н. О зависимости решений дифференциальных уравнений от малого параметра. Матем. сборник, 1948, №2, 22(64), с.193-204.

2. Вишик М.И., Люстерник Л.А. Регулярное вырождение и пограничный

слой для линейных дифференциальных уравнений с малым параметром. УМН, 1957, т.12, вып.5(77), с.3-122.

3. Вишик М.И., Люстерник Л.А. решение некоторых задач о возмущений в случае матриц и самосопряженных и несамосопряженных дифференциальных уравнений. УМН, 1960, т.15, вып.3(93), с.3-80.

4. Sabzaliev M.M., Sabzalieva I.M. Of the asymptotics of the solution of a boundary value problem for a singularly perturbed differential equation of arbitrary odd order. Proceedings of the 8-th International conference on Control and Optimization with Industrial Applications (COIA 2022), 24-26 august, Baku 2022, vol.2, p.420-422.

Hamidulla I. Aslanov,
D.Sc. (Math.), Professor,
Institute of Mathematics and Mechanics,
Email: aslanov.50@mail.ru;
Bayramov Azad,
D.Sc. (Math.), Associate Professor,
Azerbaijan State Pedagogical University,
Email: azadbay@gmail.com

ON THE SPECTRAL PROPERTIES OF THE DISCONTINUOUS TWO-POINT BOUNDARY VALUE PROBLEM WITH THE LAG ARGUMENT WHICH ITS BOUNDARY CONDITIONS CONTAINS SPECTRAL PARAMETER

We consider the equation

$$y''(x)+q(x)y(x-\Delta(x))+\lambda y(x)=0 \tag{1}$$

on the interval $[0,h_1)\cup(h_1,h_2)\cup(h_2,\pi]$ the boundary conditions

$$y(0)\cos\alpha+y'(0)\sin\alpha=0, \tag{2}$$

$$\sqrt{\lambda}y(\pi)\cos\beta+y'(\pi)\sin\beta=0 \tag{3}$$

and conjugation conditions

$$y(h_1-0)-\delta y(h_1+0)=0, \tag{4}$$

$$y'(h_1-0)-\delta y'(h_1+0)=0, \tag{5}$$

$$y(h_2-0)-\gamma y(h_2+0)=0, \tag{6}$$

$$y'(h_2-0)-\gamma y'(h_2+0)=0, \tag{7}$$

where $q(x)-$ is a real-valued function continuous on each of the intervals $[0,h_1)\cup(h_1,h_2)\cup(h_2,\pi]$ with a finite limit $q(h_i\pm 0)=\lim\limits_{x\to h_i\pm 0} q(x),\ i=1,2;\Delta(x)\geq 0-$is a real-valued function continuous on each of intervals with a finite limit $[0,h_1)\cup(h_1,h_2)\cup(h_2,\pi]$ with finite limit $\Delta(h_i\pm 0)=\lim\limits_{x\to h_i\pm 0}\Delta(x),\ i=1,2;x-\Delta(x)\geq 0$ if $x\in[0,h_1),x-\Delta(x)\geq h_1$ if $x\in(h_1,h_2),x-\Delta(x)\geq h_2$ if $x\in(h_2,\pi]$ $\lambda-$ is a real spectral

parameter, $\alpha, \beta, \delta, \gamma$ are real constants and $\sin\alpha\cos\alpha \neq 0$.

We assume that the following conditions are fulfilled:

(a) There exist bounded derivatives $q'(x)$ and $\Delta''(x)$ on $[0,h_1)\cup(h_1,h_2)\cup(h_2,\pi]$ and have finite limits $q'(h_i \pm 0) = \lim\limits_{x\to h_i \pm 0} q'(x)$ and $\Delta''(h_i \pm 0) = \lim\limits_{x\to h_i \pm 0} \Delta''(x),\ i = 1,2$

(b) $\Delta'(x) \leq 1$ на $[0,h_1)\cup(h_1,h_2)\cup(h_2,\pi]$ $\Delta(0) = 0$ and $\lim\limits_{x\to h_i+0} \Delta(x) = 0,\ i = 1,2.$

Denote

$$A(x,\lambda,\Delta(\tau)) = \frac{1}{2}\int_0^x q(\tau)\sin\lambda\Delta(\tau)d\tau,$$

$$B(x,\lambda,\Delta(\tau)) = \frac{1}{2}\int_0^x q(\tau)\cos\lambda\Delta(\tau)d\tau.$$

The following theorems are proved.

Theorem 1. The boundary value problem (1) –(7) can have only prime eigenvalues.

The following theorem is proved.

Theorem 2. The boundary value problem (1) –(7) can have infinite set of positive eigenvalues.

Theorem 3. Let conditions (a) and (b) be fulfilled. Then for positive eigenvalues $\lambda_n = s_n^2$ of the boundary value problem (1)–(7) as $n \to \infty$ the following asymptotic formula

$$s_n = n - \frac{\beta}{\pi} + \frac{1}{n\pi - \beta}\left[\cot\alpha + B\left(\pi, n - \frac{\beta}{\pi}, \Delta(\tau)\right)\right] + O\left(\frac{1}{n^2}\right)$$

be valid.

Theorem 4. Let the conditions (a) and (b) be fulfilled. Then for the eigenfunctions $y_n(x)$ of the boundary value problem (1)–(7) as $n \to \infty$ it is valid the following asymptotic formula:

$$y_n(x) = \begin{cases} y_{1n}(x), & x \in [0,h_1), \\ y_{2n}(x), & x \in (h_1,h_2), \\ y_{3n}(x), & x \in (h_2,\pi], \end{cases}$$

where $y_{1n}(x), y_{2n}(x)$ and $y_{3n}(x)$ are determined by the formulas

$$y_{1n} = \sin\alpha\cos\left(n - \frac{\beta}{\pi}\right)x\left[1 + \frac{\pi}{n\pi-\beta}A\left(x, n - \frac{\beta}{\pi}, \Delta(\tau)\right)\right] - \frac{\sin\alpha}{n\pi-\beta}\sin\left(n - \frac{\beta}{\pi}\right)x\left\{\left[\cot\alpha + B\left(\pi, n - \frac{\beta}{\pi}, \Delta(\tau)\right)\right]x + \left[\cot\alpha + B\left(x, n - \frac{\beta}{\pi}, \Delta(\tau)\right)\right]\pi\right\} + O\left(\frac{1}{n^2}\right),$$

$$y_{2n} = \frac{\sin\alpha}{\delta}\cos\left(n - \frac{\beta}{\pi}\right)x\left[1 + \frac{\pi}{n\pi-\beta}A\left(x, n - \frac{\beta}{\pi}, \Delta(\tau)\right)\right] - \frac{\sin\alpha}{\delta(n\pi-\beta)}\sin\left(n - \frac{\beta}{\pi}\right)x\left\{\left[\cot\alpha + B\left(\pi, n - \frac{\beta}{\pi}, \Delta(\tau)\right)\right]x + \left[\cot\alpha + B\left(x, n - \frac{\beta}{\pi}, \Delta(\tau)\right)\right]\pi\right\} + O\left(\frac{1}{n^2}\right),$$

$$y_{3n} = \frac{\sin\alpha}{\delta\gamma}\cos\left(n - \frac{\beta}{\pi}\right)x\left[1 + \frac{\pi}{n\pi-\beta}A\left(x, n - \frac{\beta}{\pi}, \Delta(\tau)\right)\right] - \frac{\sin\alpha}{\delta\gamma(n\pi-\beta)}\sin\left(n - \right.$$

$\left.\frac{\beta}{\pi}\right) x \left\{\left[\cot\alpha + B\left(\pi, n-\frac{\beta}{\pi}, \Delta(\tau)\right)\right] x + \left[\cot\alpha + B\left(x, n-\frac{\beta}{\pi}, \Delta(\tau)\right)\right]\pi\right\} + O\left(\frac{1}{n^2}\right)$

We note that asymptotics of solutions and eigenvalues of the Sturm-Liouville boundary value problem for a second order differential operator with a retarded argument and with separated boundary conditions of a general form in the case of a smooth potential were calculated in S.B.Norkin's monograph [1].

References:

1. S. B. Norkin, Dierential equations of the second order with retarded argument, Amer. Math. Soc., Providence, R.I., 1972.

Eyvazov Elşad Hətəm oğlu,
riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor,
Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu,
Bakı Dövlət Universiteti,
Email:eyvazovelshad@gmail.com

DİRAK FUNKSİYASININ İKİNÖQTƏLİ ÇOXLUĞA MƏRKƏZLƏŞMİŞ ÜMUMİLƏŞMİŞ FUNKSİYALAR FƏZASINA PROYEKSİYASI

Tutaq ki, $a_i, \mu_i \ (i=1,2)$ müsbət ədədlərdir. $C_0^\infty(-\mu_1 - a_1, \mu_2 + a_2)$ əsas funksiyalar fəzasında aşağıdakı kimi skalyar hasil daxil edək:

$$\langle \varphi, \psi \rangle = \int_{-\mu_1 - a_1}^{\mu_2 + a_2} \varphi'(x)\overline{\psi'(x)}dx, \quad \varphi(x), \psi(x) \in C_0^\infty(-\mu_1 - a_1, \mu_2 + a_2),$$

burada $\overline{\psi'(x)}$ ilə $\psi'(x)$-in kompleks qoşması işarə olunmuşdur.

$\overset{\circ}{W}{}_2^1(-\mu_1 - a_1, \mu_2 + a_2)$ ilə $C_0^\infty(-\mu_1 - a_1, \mu_2 + a_2)$ fəzasının $\|\cdot\| = \sqrt{\langle \cdot, \cdot \rangle}$ normasına görə doldurulmasından alınan Sobolev fəzasını işarə edək. $\overset{\circ}{W}{}_2^{-1}(-\mu_1 - a_1, \mu_2 + a_2)$ ilə $\overset{\circ}{W}{}_2^1(-\mu_1 - a_1, \mu_2 + a_2)$ fəzasının qoşma fəzasını işarə edək və bu qoşma fəzada skalyar hasili aşağıdakı kimi təyin edək:

$$\langle f, g \rangle_{\overset{\circ}{W}{}_2^{-1}(-\mu_1 - a_1, \mu_2 + a_2)} = \langle \varphi, \psi \rangle_{\overset{\circ}{W}{}_2^{1}(-\mu_1 - a_1, \mu_2 + a_2)}, \quad f, g \in \overset{\circ}{W}{}_2^{-1}(-\mu_1 - a_1, \mu_2 + a_2),$$

burada $f = \varphi''(x), g = \psi''(x), \varphi(x), \psi(x) \in C_0^\infty(-\mu_1 - a_1, \mu_2 + a_2)$ və törəmələr ümumiləşmiş funksiyalar nəzəriyyəsində olduğu kimi başa düşülür.

$\overset{\circ}{W}{}_2^{-1}(-\mu_1 - a_1, \mu_2 + a_2)$ fəzasının iki alt fəzasını nəzərdən keçirək:

$$X(\gamma) = \left\{ f \in \overset{\circ}{W}{}_2^{-1}(-\mu_1 - a_1, \mu_2 + a_2) : carrf \subset \gamma \right\},$$

$$X(\Gamma) = \left\{ f \in \overset{\circ}{W}{}_2^{-1}(-\mu_1 - a_1, \mu_2 + a_2) : carrf \subset \Gamma \right\},$$

burada $\gamma=\{0\}$, $\Gamma=\{\mu_1,\mu_2\}$, uyğun olaraq, birnöqtəli və ikinöqtəli çoxluqlar. $carrf$ isə ümumiləşmiş f funksiyasının daşıyıcısıdır. Aydındır ki, $X(\Gamma)$ $\delta(x+\mu_1)$ və $\delta(x-\mu_2)$ Dirak funksiyalarının xətti örtüyünə bərabərdir, yəni

$$X(\Gamma)=L(\{\delta(x+\mu_1),\delta(x-\mu_2)\})=\{c_1\delta(x+\mu_1)+c_2\delta(x-\mu_2):\ \ c_1,c_2\in C\}.$$

Aydındır ki, $\overset{\circ}{W}{}_2^{-1}(-\mu_1-a_1,\mu_2+a_2)$ fəzasını $X(\Gamma)$ alt fəzası ilə onun ortoqonal $X(\Gamma)^{\perp}$ alt fəzasının ortoqonal cəmi, yəni

$$\overset{\circ}{W}{}_2^{-1}(-\mu_1-a_1,\mu_2+a_2)=X(\Gamma)\oplus X(\Gamma)^{\perp} \tag{1}$$

şəkilində yazmaq olar.

Bu məqalədə məqsəd $\delta(x)$-Dirak funksiyasının $X(\Gamma)$ alt fəzasındakı $pr_{X(\Gamma)}\delta(x)$ proyeksiyasını tapmaqdan ibarətdir.

Teorem. *$\delta(x)$-Dirak funksiyasının $X(\Gamma)$ altfəzasındakı proyeksiyası*

$$pr_{X(\Gamma)}\delta(x)=\frac{\mu_2}{\mu_1+\mu_2}\delta(x+\mu_1)+\frac{\mu_1}{\mu_1+\mu_2}\delta(x-\mu_2) \tag{2}$$

şəklindədir.

İsbatın sxemi. $\delta(x)\in\overset{\circ}{W}{}_2^{-1}(-\mu_1-a_1,\mu_2+a_2)$ olduğunu və (1) ayrılışını nəzərə alsaq $\delta(x)$-Dirak funksiyası üçün

$$\delta(x)=c_1\delta(x+\mu_1)+c_2\delta(x-\mu_2)+h(x) \tag{3}$$

ayrılışını yaza bilərik, burada $h(x)\in X(\Gamma)^{\perp}$, c_1 və c_2 naməlum əmsallardır. c_1 və c_2 əmsalları

$$\begin{cases} c_1\langle\delta(x+\mu_1),\delta(x+\mu_1)\rangle+c_2\langle\delta(x-\mu_2),\delta(x+\mu_1)\rangle=\langle\delta(x),\delta(x+\mu_1)\rangle \\ c_1\langle\delta(x+\mu_1),\delta(x-\mu_2)\rangle+c_2\langle\delta(x-\mu_2),\delta(x-\mu_2)\rangle=\langle\delta(x),\delta(x-\mu_2)\rangle \end{cases} \tag{4}$$

tənliklər sistemindən tapılır. (4) sistemini həll etmək üçün aşağıdakı funksiyaları daxil edək.

$$\psi_0(x)=\begin{cases} -\frac{1}{2}x-\frac{\mu_1+a_1}{2}, & -\mu_1-a_1\le x\le 0 \\ \frac{1}{2}x-\frac{\mu_2+a_2}{2}, & 0\le x\le\mu_2+a_2, \end{cases}$$

$$\psi_1(x)=\begin{cases} -\frac{\mu_1+\mu_2+a_2}{\mu_1+\mu_2+a_1+a_2}x-\frac{(\mu_1+a_1)(\mu_1+\mu_2+a_2)}{\mu_1+\mu_2+a_1+a_2}, & -\mu_1-a_1\le x\le-\mu_1, \\ \frac{a_1}{\mu_1+\mu_2+a_1+a_2}x-\frac{a_1(\mu_2+a_2)}{\mu_1+\mu_2+a_1+a_2}, & -\mu_1\le x\le\mu_2+a_2, \end{cases}$$

və

$$\psi_2(x)=\begin{cases}-\dfrac{a_2}{\mu_1+\mu_2+a_1+a_2}x-\dfrac{a_2(\mu_1+a_1)}{\mu_1+\mu_2+a_1+a_2}, & -\mu_1-a_1\le x\le\mu_2,\\ \dfrac{\mu_1+\mu_2+a_1}{\mu_1+\mu_2+a_1+a_2}x-\dfrac{(\mu_2+a_2)(\mu_1+\mu_2+a_1)}{\mu_1+\mu_2+a_1+a_2}, & \mu_2\le x\le\mu_2+a_2.\end{cases}$$

Bu funksiyalardan istifadə edərək (4) sistemindəki skalyar hasillər üçün aşağıdakı ifadələri almış olarıq:

$$\langle\delta(x),\delta(x+\mu_1)\rangle=\int_{-\mu_1-a_1}^{\mu_2+a_2}\psi_0'(x)\psi_1'(x)dx=\frac{a_1(\mu_2+a_2)}{\mu_1+\mu_2+a_1+a_2},$$

$$\langle\delta(x),\delta(x-\mu_2)\rangle=\int_{-\mu_1-a_1}^{\mu_2+a_2}\psi_0'(x)\psi_2'(x)dx=\frac{a_2(\mu_1+a_1)}{\mu_1+\mu_2+a_1+a_2},$$

$$\langle\delta(x+\mu_1),\delta(x+\mu_1)\rangle=\int_{-\mu_1-a_1}^{\mu_2+a_2}[\psi_1'(x)]^2dx=\frac{a_1(\mu_1+\mu_2+a_2)}{\mu_1+\mu_2+a_1+a_2},$$

$$\langle\delta(x+\mu_1),\delta(x-\mu_2)\rangle=\int_{-\mu_1-a_1}^{\mu_2+a_2}\psi_1'(x)\psi_2'(x)dx=\frac{a_1a_2}{\mu_1+\mu_2+a_1+a_2},$$

$$\langle\delta(x-\mu_2),\delta(x-\mu_2)\rangle=\int_{-\mu_1-a_1}^{\mu_2+a_2}[\psi_2'(x)]^2dx=\frac{a_2(\mu_1+\mu_2+a_1)}{\mu_1+\mu_2+a_1+a_2}.$$

Bu hesablamaları (4)–də nəzərə alsaq, c_1 və c_2 məchulları üçün aşağıdakı tənliklər sistemini alarıq:

$$\begin{cases}c_1(\mu_1+\mu_2+a_2)+c_2a_2=\mu_2+a_2\\ c_1a_1+c_2(\mu_1+\mu_2+a_1)=\mu_1+a_1.\end{cases}$$

Bu sistemin həlli olan $c_1=\dfrac{\mu_2}{\mu_1+\mu_2}$ və $c_2=\dfrac{\mu_1}{\mu_1+\mu_2}$ ədədlərini (3)-də nəzərə alsaq (2) bərabərliyini almış olarıq. Teorem isbat olundu.

Qeyd edək ki, Dirak funksiyasının çoxnöqtəli çoxluğa mərkəzləşmiş ümumiləşmiş funksiyalar fəzasina proyeksiyasi potensialı ümumiləşmiş funksiya olan Şredinger tənliyi üçün sərhəd məsələlərinin həllində geniş istifadə olunur (bax, [1, 2]).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Розанов Ю. А. Об уравнении Шрёдингера с обобщенным потенциалом, *УМН,* 40:4(244) (1985), 191–192.

2. Розанов Ю. А. Об уравнениях типа Шредингера с обобщенным потенциалом, *Матем. сб.*, 127(169):4(8) (1985), 483–493.

Hüseynov Hidayət Məmməd oğlu,
fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor,
Bakı Dövlət Universiteti,
Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu,
Azərbaycan Universiteti

KƏSİLƏN ƏMSALLI DİRAK TƏNLİKLƏR SİSTEMİ ÜÇÜN SƏPİLMƏNİN TƏRS MƏSƏLƏSİ

Kəsilən əmsallı

$$\begin{cases} \frac{1}{\rho(x)}(\rho(x)y_2)' + p(x)y_1 + q(x)y_2 = \lambda y_1, \\ -y_1' + q(x)y_1 - p(x)y_2 = \lambda y_2, \quad 0 < x < \infty \end{cases} \tag{1}$$

tənliklər sisteminin və

$$y_1(0) = 0, \tag{2}$$

sərhəd şərtinin yaratdığı məsələyə baxaq, burada $\rho(x) = \begin{cases} \alpha, & x > c \\ 1, & x < c, \end{cases}$ α müsbət ədəddir, c isə $(0,\infty)$ aralığında istənilən qeyd olunmuş nöqtədir, $p(x)$ və $q(x)$ həqiqi qiymətli funksiya olmaqla

$$\int_0^{\infty} \{|p(x)| + |q(x)|\} dx < \infty \tag{3}$$

şərtini ödəyir. Bu məqalədə (1)-(2) məsələsi üçün səpilmənin düz və tərs məsələlərinə baxılır. Qeyd edək ki, $\alpha = 1$ olduqda, səpilmənin düz və tərs məsələləri [1]-də (bax, həm də [2]) tam həll olunmuşdur. İlk dəfə yarımoxda səpilmənin tərs məsələsi Şturm-Liuvil tənliyi üçün V.A.Marçenko tərəfindən tam öyrənilmişdir ([3], [4]).

1. Əvvəlcə (1) tənliyinin bəzi xüsusi həllərinə baxaq. Bunun üçün qeyd edək ki, (1) tənliyinin həlli Dirak tənliyinin, yəni

$$By' + \Omega(x)y = \lambda y \tag{4}$$

tənliyinin həllidir və əlavə bu həll $x = c$ nöqtəsində

$$y_1(c-0) = y_1(c+0), \quad y_2(c-0) = \alpha y_2(c+0) \tag{5}$$

kəsilmə şərtlərərini ödəyir, burada

$$B = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix}, \quad \Omega(x) = \begin{pmatrix} p(x) & q(x) \\ q(x) & -p(x) \end{pmatrix}, \quad y = \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \end{pmatrix}.$$

$e(x,\lambda)$ ilə (1) tənliyinin ((4)-(5) məsələsinin) Yost həllini, yəni

$$\lim_{x\to+\infty} e(x,\lambda)\cdot e^{-i\lambda x} = \begin{pmatrix} 1 \\ -i \end{pmatrix}$$

şərtini ödəyən həllini işarə edək. Aydındır ki, $p(x)=q(x)=0$ olan halda Yost həlli

$$e_0(x,\lambda) = \begin{cases} \begin{pmatrix} 1 \\ -i \end{pmatrix} e^{i\lambda x}, & x > c, \\ \dfrac{1+\alpha}{2}\begin{pmatrix} 1 \\ -i \end{pmatrix} e^{i\lambda x} + \dfrac{1-\alpha}{2}\begin{pmatrix} 1 \\ i \end{pmatrix} e^{i\lambda(2c-x)}, & x < c \end{cases}$$

şəklindədir.

Teorem 1. Əgər (3) şərti ödənərsə, onda (1) tənliyinin $\operatorname{Im}\lambda \geq 0$ şərtini ödəyən istənilən λ parametri üçün Yost həlli var və yeganədir və elə $K(x,t)$ matris-funksiyası var ki, bu həll

$$e(x,\lambda) = e_0(x,\lambda) + \int_x^{+\infty} K(x,t)\begin{pmatrix} 1 \\ -i \end{pmatrix} e^{i\lambda t}dt,$$

şəklində göstərilir, istənilən $x>0$ üçün $K(x,t)$ - nin elementləri t -yə nəzərən $L_1(x,+\infty)$ -a daxil olur; $K(x,t)$ və $\Omega(x)$ arasında aşağıdakı münasibətlər doğrudur ([5]):

$$\lim_{t\to+0}\int_c^{+\infty}\left\| BK(x,x+t) - K(x,x+t)B - \Omega(x)\right\| dx = 0,$$

$$\lim_{t\to+0}\int_0^{c}\left\| BK(x,x+t) - K(x,x+t)B - \frac{1+\alpha}{2}\Omega(x)\right\| dx = 0, \qquad (6)$$

burada $\|\cdot\|$ Evklid fəzasında operator normadır.

$\varphi(x,\lambda)$ ilə (1) tənliyinin $\varphi(0,\lambda) = \begin{pmatrix} 0 \\ 1 \end{pmatrix}$ şərtini ödəyən həllini işarə edək.

2. (1)-(2) məsələsi $L_{2,\rho}(0,+\infty;C_2)$ fəzasında öz-özünə qoşma operator yaradır. Bu operatorun spektri kəsilməz olub bütün həqiqi oxu doldurur. Kəsilməz spektrə uyğun məxsusi funksiya

$$u(x,\lambda) = \frac{2i\varphi(x,\lambda)}{e_1(0,\lambda)} = \overline{e(x,\lambda)} - S(\lambda)e(x,\lambda), \quad \lambda \in (-\infty,+\infty),$$

şəklindədir, burada $S(\lambda)=\frac{\overline{e_1(0,\lambda)}}{e_1(0,\lambda)}$ (1)-(2) məsələsinin səpilmə funksiyasıdır və o aşağıdakı şərtləri ödəyir:

$$1)\ S^{-1}(\lambda)=\overline{S(\lambda)}=S(-\lambda),\quad \lambda\in(-\infty,+\infty);$$

$$2)\ F_s(x)=\mathrm{Re}\frac{1}{2\pi}\int_{-\infty}^{\infty}[S(\lambda)-S_0(\lambda)]\begin{pmatrix}1 & -i\\ -i & -1\end{pmatrix}e^{i\lambda x}d\lambda$$

matris-funksiyasının elementləri $L_1(0,\infty)$ fəzasına daxildir, burada

$$S_0(\lambda)=\frac{1+\alpha+(1-\alpha)e^{-2i\lambda c}}{1+\alpha+(1-\alpha)e^{2i\lambda c}}.$$

3. (1)-(2) məsələsi üçün səpilmənin tərs məsələsi $S(\lambda)$ səpilmə funksiyasına görə $\Omega(x)$ potensialının bərpası məsələsidir. Bunun üçün kifayətdir ki, $K(x,t)$ nüvəsi ilə $S(\lambda)$ arasında münasibət tapılsın, çünki (6) göstərir ki, $K(x,t)$ məlum olsa, $\Omega(x)$ potensialını tapmaq olar. $S(\lambda)$ və $K(x,t)$ arasında münasibət baxılan halda aşağıdakı kimi olur:

$$F(x,y)+K(x,y)+\frac{\alpha-1}{\alpha+1}\begin{pmatrix}1 & 0\\ 0 & -1\end{pmatrix}K(x,2c-y)+\int_x^{+\infty}K(x,t)F_s(t+y)dt=0,\quad y>x,\qquad (7)$$

burada

$$F(x,y)=\begin{cases}F_s(x+y), & x>c,\\ \frac{1+\alpha}{2}F_s(x+y)+\frac{1-\alpha}{2}F_s(2a-x+y), & 0<x<c.\end{cases}$$

Teorem 2. İstənilən $x>0$ üçün (7) tənliyinin yeganə $K(x,\cdot)\in L_1(0,\infty)$ həlli var.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Gasymov M.G. and Levitan B.M. Determination of the Dirac system from scattering phase, Dokl. Akad. Nauk SSSR, 1966, v. 167, № 6, p. 1219-1222 (Russian).

2. Gasymov M.G. An inverse problem of scattering theory for a system of Dirac equations of order, 1968, v. 19, p. 41-112(Russian).

3. Marchenko V.A. Reconstruction of the potential energy from the phases of the scattering waves, Dokl. Akad. Nauk SSSR, 1955, v. 104, № 5, p. 695-698 (Russian).

4. Marchenko V.A. Sturm-Liouville operators and their applications, Naukova Dumka, Kiev, 1977 (Russian).

5. Гусейнов Г.М., Латифова А.Р. Об операторе преобразования для системы уравнений Дирака с суммируемым потенциалом, Изв. Саратов. унив., сер. мат. мех. и информ., 2011, т. 11, № 1, с. 19-43.

Səbzəliyev Mahir Mirzəxan oğlu,
riyaziyyat elmləri doktoru, professor,
Bakı Biznes Universiteti;
Kərimova Məhbubə, riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

ELLİPTİK TƏNLİYƏ CIRLAŞAN SİNQULYAR HƏYƏCANLANMIŞ BİRXARAKTERİSTİKALI DİFERENSIAL TƏNLİK ÜÇÜN SONSUZ ZOLAQDA QOYULMUŞ SƏRHƏD MƏSƏLƏSİNİN HƏLLİNİN ASİMPTOTİKASI

Bir fiziki xarakteristikasından digərlərinə keçidi hamar olmayan proseslər yüksək tərtibli törəmələrinin qarşısında kiçik parametr olan diferensial tənliklər üçün qoyulmuş sərhəd məsələlərinin araşdırılmasına gətirilir. Belə məsələlər A.N.Tixonov, L.S.Pontryaqin, O.A.Oleynik, V.Vazov, K.O.Fridrixs, N.N.Boqolyubov və başqa görkəmli alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. XX əsrin 60-cı illərində M.İ.Vişik, L.A.Lyüsternik tərəfindən işlənmiş və məzmunu [1], [2] məqalələrində əks olunmuş asimptotik metod işləndikdən sonra sinqulyar həyəcanlanmış diferensial tənliklərin tədqiqinə həsr olunmuş işlərin sayı sürətlə artmağa başlayır. Hazırda sinqulyar həyəcanlanmış diferensial tənliklərə dair işlərin sayı çoxdur. Lakin bu tədqiqatların əksəriyyətində klassik tiplərə aid olan sinqulyar həyəcanlanmış xüsusi törəməli diferensial tənliklər üçün məhdud oblastlarda qoyulmuş sərhəd məsələləri tədqiq edilmişdir. Klassik tiplərə aid olmayan sinqulyar həyəcanlanmış diferensial tənliklərə həsr olunmuş işlərin sayı çox azdır. Klassik tiplərə aid olmayan sinqulyar həyəcanlanmış diferensial tənliklərə ilk dəfə M.İ.Vişik və L.A.Lyüsternik tərəfindən [1] işində baxılmışdır. Onlar bu işlərində $L_{2k+1}u \equiv A_1(A_{2k}u) + A_{2k}u = f$ şəklindəki tənlikləri birxarakteristikalı diferensial tənliklər adlandırmışlar. Burada A_{2k} ilə *2k* tərtibli elliptik operator, A_1 ilə bir tərtibli operator, A_{2k} ilə tərtibi (*2k*)-nı aşmayan ixtiyari diferensial operator işarə olunmuşdur. M.İ.Vişik və L.A.Lyüsternik [1]-də sinqulyar həyəcanlanmış üç tərtibli bir xarakteristikalı diferensial tənliyin iki tərtibli elliptik tənliyə və hiperbolik tənliyə cırlaşdığı diferensial tənliklər üçün məhdud oblastlarda qoyulmuş sərhəd məsələlərinin həllərinin ilk hədlərini qurmuşlar.

[3], [4] məqalələrində M.M.Səbzəliyev bir xarakteristikalı diferensial tənliklər üçün [1] işində baxılmış sərhəd məsələlərinin tam asimptotikalarını qurmuşdur.

[5], [6] işlərində sinqulyar həyəcanlanmış, klassik tiplərə aid olmayan ixtiyari tək tərtibli diferensial tənlik üçün məhdud və qeyri-məhdud oblastlarda qoyulmuş sərhəd məsələlərinin asimptotik ayrılışları tapılmışdır.

Sinqulyar həyəcanlanmış kvazixətti birxarakteristikalı diferensial tənliklər üçün qoyulmuş sərhəd məsələləri [7], [8] işlərində tədqiq edilmişdir.

Bu işdə $\Pi = \{(x,y) | 0 \le x \le 1, -\infty < y < +\infty\}$ sonsuz zolağında aşağıdakı sərhəd məsələsinə baxılır:

$$L_\varepsilon u \equiv \varepsilon \frac{\partial}{\partial x}(\Delta u) - \Delta u + au = f(x,y), \qquad (1)$$

$$u\big|_{x=0}=0,\ u\big|_{x=1}=0,\ \frac{\partial u}{\partial x}\bigg|_{x=1}=0, \tag{2}$$

$$\lim_{|y|\to\infty} u=0. \tag{3}$$

Burada $\varepsilon>0$ -kiçik parametr, $a>0$-sabit, $f(x,y)$-verilmiş funksiyadır.

Məqsəd (1)-(3) sərhəd məsələsinin həllinin kiçik parametrə nəzərən tam asimptotikasını qurmaqdır. Bunun üçün iterasiya prosesləri aparılacaqdır. Birinci iterasiya prosesində (1) tənliyinin təqribi həlli

$$W=W_0+\varepsilon W_1+\ldots+\varepsilon^n W_n=\sum_{i=0}^{n}\varepsilon^i W_i \tag{4}$$

şəklində axtarılır. (1)-də u əvəzinə W-nin (4) ayrılışını yazıb, ε-nun eyni dərəcəli qüvvətlərinin əmsallarını müqayisə etdikdə naməlum W_0, W_1,....... W_n funksiyalarını təyin etmək üçün aşağıdakı diferensial tənliklər alınır:

$$-\Delta W_0+aW_0=f(x,y) \tag{5}$$

$$-\Delta W_k+aW_k=-\frac{\partial}{\partial x}(\Delta W_{k-1});\ k=1,2,\ldots,n. \tag{6}$$

(5), (6) x-ə nəzərən iki tərtibli diferensial tənliklər olduqlarından onlar üçün (2)-dəki sərhəd şərtlərindən yalnız ikisindən (birinci və ikincidən) istifadə etmək olar. Ona görə də birinci iterasiya prosesində qurulacaq funksiya üçün (2)-dəki $x=1$ üzərindəki üçüncü sərhəd şərti ödənilməyə bilər. İtən sərhəd şərtinin ödənilməsini təmin etmək üçün ikinci iterasiya prosesi aparıb, $x=1$ yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiya qurmaq lazım gəlir.

İkinci iterasiya prosesini aparmaq üçün $x=1$yaxınlığında $1-x=\varepsilon t, y=y$ düsturları üzrə lokal koordinatlar daxil edilərək, bu koordinatlarda L_ε operatorunun yeni ayrılışı yazılır:

$$L_{\varepsilon,1}V\equiv\varepsilon^{-2}\left\{-\left(\frac{\partial^3 V}{\partial t^3}+\frac{\partial^2 V}{\partial t^2}\right)+\varepsilon^2\left(-\frac{\partial^3 V}{\partial t\partial y^2}-\frac{\partial^2 V}{\partial y^2}+aV\right)\right\}.$$

$x=1$yaxınlığındakı sərhəd zolaq tipli funksiya

$$V=\varepsilon(V_0+\varepsilon V_1+\ldots+\varepsilon^n V_n)=\sum_{i=0}^{n}\varepsilon^{1+i}V_i \tag{7}$$

şəklində $L_{\varepsilon,1}V=0$ tənliyinin təqribi həlli kimi axtarılır. Naməlum $V_0,V_1,\ldots,V_n$ funksiyalarını təyin etmək üçün

$$\frac{\partial^3 V_0}{\partial t^3}+\frac{\partial^2 V_0}{\partial t^2}=0 \tag{8}$$

$$\frac{\partial^3 V_1}{\partial t^3}+\frac{\partial^2 V_1}{\partial t^2}=0 \tag{9}$$

$$\frac{\partial^3 V_{s-2}}{\partial t^3}+\frac{\partial^2 V_{s-2}}{\partial t^2}=\frac{\partial^3 V_{s-2}}{\partial t\partial y^2}+\frac{\partial^2 V_{s-2}}{\partial y^2}-aV_{s-2};\ s=2,3,\ldots,n. \tag{10}$$

(5), (6) diferensial tənlikləri üçün x-ə nəzərən sərhəd şərtləri $W+V$ cəminin aşağıdakı sərhəd şərtlərini ödəməsi tələbindən tapılır:

$$\left(W+V\right)\Big|_{x=0}=0,\ \left(W+V\right)\Big|_{x=1}=0. \qquad (11)$$

V_i sərhəd zolaq tipli funksiyalarının $x=0$ olduqda sıfıra çevrilmələrindən, (4), (7) və (11)-dən alınır:

$$W_i\Big|_{x=0}=0;\ i=0,1,...,n;\ W_0\Big|_{x=1}=0,\ W_k\Big|_{x=1}=-V_{k-1}\Big|_{t=0};\ k=1,2,...,n. \qquad (12)$$

(8)-(10) diferensial tənlikləri üçün sərhəd şərtləri $W+V$ cəminin

$$\frac{\partial}{\partial x}(W+V)\Big|_{x=1}=0 \qquad (13)$$

sərhəd şərtini ödəməsi tələbindən tapılır. (4), (7) və (13)-dən (8)-(10) diferensial tənlikləri üçün aşağıdakı sərhəd şərtləri alınır:

$$\frac{\partial V_i}{\partial t}\Big|_{t=0}=\frac{\partial W_i}{\partial x}\Big|_{x=1};\ i=0,1,...,n. \qquad (14)$$

Beləliklə, (3)-ə və (12)-yə əsasən W_0 funksiyası (5) diferensial tənliyinin aşağıdakı sərhəd şərtini ödəyən həllidir:

$$W_0\Big|_{x=0}=W_0\Big|_{x=1}=0,\ \lim_{|y|\to\infty}W_0=0. \qquad (15)$$

Aşağıdakı təklif isbat edilmişdir.

Lemma1. Fərz edək ki, $f(x,y)$ funksiyası Π-də x-ə nəzərən $n+2$ tərtibə qədər kəsilməyən törəmələrə malikdir, y-ə nəzərən sonsuz diferensiallanandır və aşağıdakı şərti ödəyir:

$$\sup_y(1+|y|^l)\left|\frac{\partial^k f(x,y)}{\partial x^{k_1}\partial y^{k_2}}\right|=c^{(1)}_{lk_1k_2}<+\infty. \qquad (16)$$

Burada $c^{(1)}_{lk_1k_2}>0,\ k=k_1+k_2,\ k_1\le n+1, k_2$-ixtiyaridir. Onda (5), (15) sərhəd məsələsinin yeganə həlli vardır və bu həll aşağıdakı şərti ödəyir:

$$\sup_y(1+|y|^l)\left|\frac{\partial^k W_0(x,y)}{\partial x^{k_1}\partial y^{k_2}}\right|=c^{(2)}_{lk_1k_2}<+\infty. \qquad (17)$$

Burada $c^{(2)}_{lk_1k_2}>0,\ k=k_1+k_2,\ k_1\le n+3, k_2$ -ixtiyaridir.

W_0 funksiyası məlum olduğu üçün V_0 funksiyasını təyin etmək olar. V_0 funksiyası (8) diferensial tənliyinin $i=0$ olduqda(14)-dən alınan

$$\frac{\partial V_0}{\partial t}\Big|_{t=0}=\frac{\partial W_0}{\partial x}\Big|_{x=1} \qquad (18)$$

sərhəd şərtini ödəyən sərhəd zolaq tipli həllidir. (8) adi diferensial tənliyinə uyğun olan xarakteristik diferensial tənliyin bir mənfi $\lambda=-1$ kökü vardır. Bu fakt onu göstərir ki, (1)-(3) sərhəd məsələsi $x=1$ yaxınlığında requlyar cırlaşır. (8) diferensial tənliyinin (18) sərhəd şərtini ödəyən sərhəd zolaq tipli həlli

$$V_0=-\frac{\partial W_0(1,y)}{\partial x}e^{-t}$$

düsturu ilə təyin edilir. Aydındır ki, $\lim_{|y|\to\infty}V_0=0$ şərti də ödənilir.

Proses bu qayda üzrə davam etdirilərək, ardıcıl olaraq növbə ilə $W_1,V_1,W_2,V_2,...,W_n,V_n$ funksiyaları qurulurlar. V_i funksiyalarının hamısı hamarlayıcı

funksiyalara vurulur və alınan yeni funksiyalar üçün əvvəlki V_i; $i = 0,1,...,n$ işarələri saxlanılır.

Beləliklə, (1)-(3) sərhəd məsələsinin həlli üçün aşağıdakı asimptotik ayrılış alınır:

$$u = \sum_{i=0}^{n} \varepsilon^i W_i + \sum_{i=0}^{n} \varepsilon^{1+i} V_i + \varepsilon^n z, \tag{19}$$

burada $\varepsilon^n z$ -qalıq həddidir.

(19) bərabərliyini

$$\varepsilon^n z = u - \sum_{i=0}^{n} \varepsilon^i W_i - \sum_{i=0}^{n} \varepsilon^{1+i} V_i$$

şəklində yazıb, sonuncu bərabərliyin hər iki tərəfinə L_ε operatorunun müvafiq ayrılışları ilə təsir etdikdə z funksiyasının

$$L_\varepsilon z = F \tag{20}$$

tənliyini ödədiyi alınır. $F(\varepsilon, x, y)$ funksiyası $\varepsilon \in [0, \varepsilon_0), (x, y) \in \Pi$ olduqda məhdud olan məlum funksiyadır. z funksiyası aşağıdakı sərhəd şərtlərini ödəyir:

$$z\big|_{x=0} = 0,\ z\big|_{x=1} = \varepsilon\varphi(y),\ \frac{\partial z}{\partial x}\bigg|_{x=1} = 0,\ \lim_{|y|\to\infty} z = 0. \tag{21}$$

Aşağıdakı təklif isbat edilmişdir.

Lemma 2. (20), (21) sərhəd məsələsinin həlli olan z funksiyası üçün

$$\|z\|^2_{W_2^1(\Pi)} \le c\varepsilon \tag{22}$$

qiymətləndirməsi doğrudur. Buradakı $c > 0$ sabiti ε-dan asılı deyildir.

İşdə alınan nəticələri aşağıdakı teorem şəklində yekunlaşdırmaq olar.

Teorem. Fərz edək ki, $f(x, y)$ funksiyası Π-də x dəyişəninə nəzərən $n+2$ tərtibə qədər kəsilməyən törəmələrə malikdir, y dəyişəninə nəzərən isə sonsuz diferensiallanandır və (16) şərtini ödəyir. Onda (1)-(3) sərhəd məsələsinin həlli üçün (19) asimptotik ayrılışı doğrudur. Buradakı W_i funksiyaları birinci iterasiya prosesində təyin edilir, V_i funksiyaları $t = 1$ yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiyalar olub, ikinci iterasiya prosesində təyin olunur, $\varepsilon^n z$-qalıq həddidir və z funksiyası üçün (22) qiymətləndirməsi doğrudur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Вишик М.И., Люстерник Л.А. Регулярное вырождение и пограничный слой для линейных дифференциальных уравнений с малым параметром. Успехи математических наук, 1957, вып. 5(77), т.12, - с. 3-122.

2. Вишик М.И., Люстерник Л.А. Решение некоторых задач о возмущении в случае матриц и самосопряженных и несамосопряженных дифференциальных уравнений. Успехи математических наук, 1960, вып. 3(93), т.15, - с.3-80.

3. Сабзалиев М.М. Об одной краевой задаче для однохарактеристического уравнения, вырождающегося в эллиптическое. Успехи математических наук, 1979, т.34, вып.4 (208), с.172.

4. Джавадов М.Г., Сабзалиев М.М. Об одной краевой задаче для одноха-

рактеристического уравнения, вырождающегося в однохарактеристическое. Доклады Академии Наук СССР, 1979, №5, т.247, - с.1041-1046.

5. Салимов Я.Ш., Сабзалиева И.М. О краевых задачах для одного класса сингулярно возмущенных дифференциальных уравнений неклассического типа. Доклады АН России, 2004, №4, т.399, с.450-453.

6. Салимов Я.Ш., Сабзалиева И.М. О краевых задачах для одного класса сингулярно возмущенных уравнений произвольного нечетного порядка. Дифференциальные уравнения, 2006, №5, т.42, - с.653-659.

7. Sabzaliev M.M., Kerimova M.E. Asymptotics of solution of a boundary value problem for a singularly perturbed quasilinear one-characteristic equation. Trans. Natl. Acad. Sci.Azerb.Ser. Phys.-Tech.Math.Sci.Mathematics, 2020, №40(1), p.176-18.

8. Sabzaliev M.M., Kerimova M.E. On asymptotics of the solution of a boundary value problem in a semi-infinite strip for quasilinear one-characteristic differential equation. Proceedings of the 7th International Conference on Control and Optimization with Industrial Applications (COIA 2020), Baku, 26-28 August, 2020, Vol.2, p.347-349.

Melikov Telman, D.Sc. (Math.), professor,
Institute of Mathematics and Mechanics,
Email: t.melik@rambler.ru;
Gulnar Vagif Novruzova, Ph.D. student,
Baku Business University ,
Email: gulnarnovruzova727@gmail.com

NECESSARY CONDITIONS FOR A MINIMUM IN VARIATION PROBLEMS WITH A DELAYED ARGUMENT IN THE PRESENCE OF DEGENERATIONS

In the present paper we consider the following vector problem of variational calculus of the form:

$$S(x(\cdot)) = \int_{t_0}^{t_1} L(t, x(t), x(t-h), \dot{x}(t), \dot{x}(t-h))dt \to \min_{x(\cdot)}, \qquad (1)$$

$$x(t) = \varphi(t), \quad t \in [t_0 - h, t_0), \ \dot{x}(t_0) = x_0, \ x(t_1) = x_1 \in R^n. \qquad (2)$$

Here R^n is n-dimensional space, $h = const > 0$, $t_1 - t_0 > h$, $x(t) \in KC^1(\hat{I}, R^n)$, where $\hat{I} = [t_0 - h, t_1]$, $KC^1(\hat{I}, R^n)$ is a class of piecenwise-smooth functions, $L(t, x, y, \dot{x}, \dot{y}) : I \times :$ $\times R^n \times R^n \times R^n \times R^n \to R := (-\infty, +\infty)$, $\varphi(t) \in C^1([t_0 - h, t_0], R^n)$ is the given function continuously differentiable on totality of arguments, where $y = y(t) = x(t-h)$, $\dot{y} = \dot{y}(t) = \dot{x}(t-h)$,

$t \in I := [t_0, t_1]$. The functions $x(\cdot) \in KC^1(I, R^n)$ satisfy boundary conditions (2).

Using the method of the proof [1], necessary conditions for a minimum were obtained in the problem (1) (2) for the case when the Weierstrass condition degenerates. More exactly, the following theorem is proved.

Theorem 1. Let the function $L(\cdot)$, $L_{\dot{x}}(\cdot)$ and $L_{\dot{y}}(\cdot)$ be continuously differentiable on totality of variables, and also the admissible function $\overline{x}(\cdot)$ be a strong, local minimum in the problem (1), (2). Then (i) if $\theta \in [t_0, t_1 - h)$ $(\theta \in (t_0, t_1 - h])$ and $\overline{x}(\cdot)$ be twice continuously differentiable from the right (left) in some semi-vicinity of the point θ and $\theta + h$ and also along it for the vectors $\eta \neq 0$ and $(\overline{\lambda} - 1)^{-1} \overline{\lambda} \eta$ where $\overline{\lambda} \in (0,1)$ the Weirestrass condition degenerates from the right (left) as the point θ, i.e. the following equalities are fulfilled:

$$E(\overline{L})(\theta_+, \eta; \dot{x}) + E(\overline{L})((\theta + h)_+, \eta; \dot{y}) = 0,$$

$$E(\overline{L})(\theta_+, (\overline{\lambda} - 1)^{-1} \overline{\lambda} \eta; \dot{x}) + E(\overline{L})((\theta + h)_+, (\overline{\lambda} - 1)^{-1} \overline{\lambda} \eta; \dot{y}) = 0.$$

$$\left(E(\overline{L})(\theta_-, \eta; \dot{x}) + E(\overline{L})((\theta + h)_-, \eta; \dot{y}) = 0, E(\overline{L})(\theta_-, (\overline{\lambda} - 1)^{-1} \eta; \dot{x}) + E(\overline{L})((\theta + h)_-, (\overline{\lambda} - 1)^{-1} \overline{\lambda}; \dot{y}) = 0\right)$$

we have the inequality

$$\lambda \left[M(\overline{L}_x)(\theta_+, \overline{\lambda}, \eta; \dot{x}) + M(\overline{L}_y)((\theta + h)_+, \overline{\lambda}, \eta; \dot{y})\right] + \\ + \frac{d}{dt} \left[Q_2(\overline{L})(\theta_+, \overline{\lambda}, \eta; \dot{x}) + Q_2(\overline{L})((\theta + h)_+, \overline{\lambda}, \eta; \dot{y})\right] \geq 0$$

$$\Bigg(\lambda \left[M(\overline{L}_x)(\theta_-, \overline{\lambda}, \eta; \dot{x}) + M(\overline{L}_y)((\theta + h)_-, \overline{\lambda}, \eta; \dot{y})\right] + \\ + \frac{d}{dt} \left[Q_2(\overline{L})(\theta_-, \overline{\lambda}, \eta; \dot{x}) + Q_2(\overline{L})((\theta + h)_-, \overline{\lambda}, \eta; \dot{y})\right] \leq 0\Bigg),$$

where $\theta_+ = \theta + 0, \quad \theta_- = \theta - 0$.

(ii) It $\theta \in (t_0, t_1 - h)$, and the function $\overline{x}(\cdot)$ is twice continuously differentiable at some vicinity of the point θ and $\theta + h$ and along it for the vectors $\eta \neq 0$, where $(\overline{\lambda} - 1)^{-1} \overline{\lambda} \eta$, the Weierstrass condition is degenerated at the point $\overline{\lambda} \in (0,1)\, \theta$, i.e. the following equalities are fulfilled:

$$E(\overline{L})(\theta, \eta; \dot{x}) + E(L)(\theta + h, \eta; \dot{y}) = \\ = E(\overline{L})\left(\theta, (\overline{\lambda} - 1)^{-1} \overline{\lambda} \eta; \dot{x}\right) + E(\overline{L})\left(\theta + h, (\overline{\lambda} - 1)^{-1} \overline{\lambda} \eta; \dot{y}\right) = 0,$$

we have the following equality

$$M(\overline{L}_x)\left(\theta, \overline{\lambda}, \eta; \dot{x}\right) + M(\overline{L}_y)\left(\theta + h, \overline{\lambda}, \eta; \dot{y}\right) = 0.$$

Following [1] it is easy to obtained necessary conditions for a weak local minimum.

References:

1. Mardanov M.J., Melikov T.K., Malik S.T. “Necessary conditions for the extremum in non-smooth problems of variational calculus”, Journal of Computational and Applied Mathematics, v.399, 2022/1/1, 113723.

Bayramoğlu Məmməd,
fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor,
Aslanov Həmdulla,
fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor,
Axundov Ədalət,
riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor,
Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu

QƏDİM DÖVRÜN BƏZİ MƏŞHUR RİYAZİ MƏSƏLƏLƏRİ

İnsanların gündəlik həyatı və praktiki fəaliyyətində, habelə riyaziyyatın öz daxili inkişaf prosesində meydana çıxan riyazi məsələlər olduqca müxtəlif və rəngarəngdir. Riyaziyyat insan fəaliyyətinin sahələrinə, eləcə də bütün elmlərə nüfuz etdiyi üçün riyazi məsələlərin düzgün qoyuluşu və həlli yüksək qiymətləndirilir.

Riyazi məsələlərin bəziləri "riyaziyyatın incisi", "alınmaz qala", "məşhur" və s. kimi epitetlər qazanmışdır. Min illərdir ki, "qədim dövrün məşhur məsələləri" diqqəti cəlb etmişdir. Bunlar dairənin kvadraturası (verilmiş dairənin sahəsinə bərabər olan kvadrat qurmaq), bucağın triseksiyası (verilmiş bucağı üç bərabər hissəyə bölmək), kubun ikiləşməsi (həcmi əvvəlcədən verilmiş kubun həcmindən iki dəfə böyük olan kubun tilini tapmaq), çevrənin bərabər hissələrə bölünməsi (düzgün n bucaqlı qurmaq, başqa sözlə, çevrəni yeni n bərabər hissələrə bölmək) və ayparanın sahəsinə bərabər olan düzxətli fiqur qurmaq) kimi məsələlərdir.

Bizim eradan əvvəl üçüncü minillikdə Nil sahillərində, Dəclə və Fərat arasındakı ərazidə yaşayan yüksək mədəni xalqlar astronomiya, mexanika və riyaziyyat haqqında müəyyən biliklər sisteminə malik olublar.

Axmesə məxsus və e.ə. XVII əsrdə yazılmış riyazi məzmunlu ən qədim Misir papirusunda olan məsələlərdən bəzisində dairəvi fiqurların sahəsinin tapılmasına aid nümunələr vardır. Dairə sahəsinin və çevrə uzunluğunun hesablanmasının sonrakı mərhələsi isə Yunanıstanla bağlıdır. Şərqin formulsuz riyaziyyatından fərqli olaraq, yunanların əsərlərində ciddi riyazi isbatlara rast gəlirik. Fales və Pifaqor birinci olaraq öz məktəblərini yaratmış, onların ardıcılları isə dairənin kvadraturası məsələsi ilə məşğul olmuşlar. Plutarx yazır ki, Falesin ardıcılı olan Anaksaqor Allahın varlığını dandığına görə həbsxanada olarkən riyazi məsələlərlə, o cümlədən dairənin kvadraturası ilə məşğul olmuş, onu həll etməyə çalışmışdır.

Evdem "Həndəsənin tarixi" adlı əsərində öz dövrünün böyük alimlərinin bu məsələnin həllində aldığı bəzi nəticələr haqqında məlumat verir. Antifon və Hippokrat məsələnin həlli üçün bəzi üsullar təklif etmişlər. Məsələn, Antifon çevrənin uzunluğunu tapmaq üçün onun daxilinə hər hansı düzgün çoxbucaqlı çəkir. Sonra onun tərəflərinin sayını ikiqat artırır. Prosesi bu qayda ilə davam etdirməklə elə çoxbucaqlı alır ki, onun perimetri çevrə uzunluğu olaraq qəbul edilir. O, belə fərz edir ki, dairə ilə eyni sahəyə malik olan düzgün çoxbucaqlı qurmaq mümkündür. Əlbəttə, istənilən düzgün çoxbucaqlı ilə müadil olan kvadrat asanlıqla qurula bildiyindən, görünür Antifon çevrə ilə müadil kvadrat qurmağın mümkün olması kimi səhv nəticəyə gəlibdi.

Riyaziyyatçıların bir qismi isə məsələni həll etmək üçün dairənin həm daxilinə, həm də xaricinə düzgün çoxbucaqlılar çəkib, həmin çoxbucaqlıların tərəflərinin sayını

ikiqat artırır və belə edirlər ki, dairənin sahəsi daxilə və xaricə çəkilmiş çoxbucaqlıların sahələrinin ədədi ortasına bərabərdir.

Xioslu Hippokrata görə, həmin məsələnin həlli üçün dairənin müəyyən hissəsinin, məsələn, sektorun, seqmentin, yaxud yarımdairənin kvadratlanan olmasını göstərmək kifayətdir. Həndəsənin ciddi və sistematik şərhi verilmiş Evklidin "Əsaslar" əsəri o dövrə qədərki riyaziyyatın inkişafına bir növ yekun vurdu. Dairənin kvadraturası məsələnin həllində əvvəllər istifadə olunmuş bir çox teoremlər burada isbat edilmişdir. O, qədim dövrün bu beş ən çətin məsələlərinin xətkeş və pərgarla həll edilən bəzi xüsusi hallarını nəzərdən keçirmişdir. Arximed isə "Dairənin ölçülməsi haqqında" əsərində ilk dəfə olaraq dairənin kvadraturası məsələsinin π ədədi ilə əlaqədar olduğunu qeyd etmişdir.

Kubun ikiləşməsi məsələsinin tarixi isə elmə məlum deyildi. Onun praktiki tələbat nəticəsində meydana çıxması güman edilir. Rəvayətə görə Krit hökmdarı Minos heykəltəraşlara tapşırır ki, oğluna abidə ucaltsınlar. Onlar abidəni tili 100 dirsək olan kub formasında düzəldirlər. Bu, Minosun çox xoşuna gəlir və heykəli iki dəfə böyütmək haqqında əmr verir. Yeni kubun tilini heç cür təyin edə bilməyən memarlar kömək üçün riyaziyyatçılara müraciət edirlər. Riyaziyyatçılar da məsələni həll etməkdə aciz qalırlar. Arximedin "Kürə və silindir haqqında" əsərinə Yevdoksonun yazdığı şərhdən məlum olur ki, yunan riyaziyyatçıları içərisində bu məsələni həll etməyə çalışan ilk alim Hippokrat olmuşdur. Sonralar bu məsələnin həlli ilə Arxit, Platon, Heron, Eratosfen məşğul olmuşlar.

Berlin, Vyana, London, Mançester, Oksford, Təbriz və b. şəhərlərin muzeylərində saxlanılan əlyazmalarında Nəsirəddin Tusinin Arximedin həmin əsərinə yazdığı şərhlər vardır.

Bucağın triseksiyası məsələsi isə çevrənin bərabər hissələrə bölünməsi və düzgün çoxbucaqlıların qurulması məsələləri ilə sıx əlaqədar olub, tikinti texnikasında, memarlıqda ornamentlərin yaradılması zəruriyyətindən meydana çıxa bilər. Hələ qədim vavilonlular çevrəni altı bərabər hissəyə bölməyi bacarıblar. Deməli, onlar çevrəni üç bərabər hissəyə bölməyi də bacara bilərdilər.

Çevrənin n bərabər hissəyə bölünməsi təbii olaraq düzgün n bucağının qurulmasına və 2 π bucağının n bərabər hissəyə bölünməsinə ekvivalentdir. Hələ Pifaqor məktəbində xətkeş və pərgarın köməyi ilə düzgün 2^n; $2^n \cdot 3$; $2^n \cdot 5$ bucaqlı qurmağı bacarıblar. Evklidin "Əsaslar" əsərində çevrənin daxilinə və xaricinə düzgün beşbucaqlı çəkmək haqqında məsələlər vardır.

Bu məsələlərin də tarixində birinci mərhələdə misirlilər və vavilonlular, ikinci mərhələdə isə qədim yunanlar dərin iz qoymuşlar. Orta əsrlərdə Çin, Hindistan və bəzi islam ölkələrinin alimləri qədim yunan riyaziyyatçılarının əsərləri ilə tanış olmuş, onları öyrənməklə kifayətlənməmiş, özləri də bəzi nəticələr almışlar. Dairənin kvadraturası məsələsinə xüsusi əsər həsr etmiş Azərbaycan alimi Cəmşid Qiyasəddin Əl-Kaşini xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Səmərqənddə Uluğbəyin rəsədxanasında çalışmış Əl-Kaşi birinci olaraq π ədədinin qiymətini 10^{-17} dəqiqliklə hesablamışdır.

Orta əsrlərdə Şərq və Avropa ölkələrində dairənin kvadraturası məsələsi ilə bərabər digər məsələlərin həlli ilə də məşğul olmuşlar. Əbül-Vəfa kubun ikiləşməsi məsələsinə xüsusi əsər həsr etmişdir. Əl-Biruni "Qanuni Məsud" əsərində bucağın triseksiyası üçün 12 üsul təklif etmişdir. Bu dövrdə Avropa riyaziyyatçıları da bu məsələ

ilə məşğul olmuş və müəyyən nəticələr əldə etmişlər.

Nisbətən az populyar olmuş ayparanın kvadraturasının həlli ilə yalnız Hippokrat məşğul olmuşdur. Sonralar İbn-Əl-Xəysam "Ayparalar haqqında" adlı kitab yazmış və həmin kitabda Hippokratın nəticələri ilə bərabər özünə məxsus faktları şərh etmişdir. Vallenius və Eyler qapalı dairəvi kvadratlanan ayparaların mümkün beş növünü nəzərdən keçirmiş, bu hallardan hər birində məsələnin həlli müəyyən cəbri tənliyin həllinə gətirilmişdir. Onlar cəbri tənliyin kvadratura ilə həll oluna bilməsini, köklərin isə xətkeş və pərgar vasitəsi ilə qurulmasının mümkünlüyünü göstərmişlər.

Göründüyü kimi, bütün bu məsələlər qədim dövrlərdə insanların praktiki tələbatı nəticəsində meydana çıxmışdır. Yarandığı ilk dövrlərdə bu məsələlər hesablama xarakteri daşıyıbdır. Axtarılan kəmiyyətlərin təqribi qiymətlərinin tapılması tələb edilirdi. Həmin məsələlərin tarixinin ikinci mərhələsində onlar artıq həndəsi (konstruktiv) xarakter daşıyıbdı. Məsələlərin tarixində üçüncü mərhələ (VII-XVIII əsr) qədim Yunanıstandan əvvəlcə Şərq ölkələrinə, sonra isə Avropaya keçmişdir. Lakin həm Şərqdə, həm də Avropada yunanların metodlarından istifadə edilmişdir, söz yox həmin metodlar getdikcə təkmilləşdirilmişdir. Bununla yanaşı, həmin məsələlərin həllinin cəbri yeniliklərə gətirilməsi prosesi başlanır və bəzi kəmiyyətlərin hesablanması üçün analıtik üsullardan istifadə olunurdu. Leonard Eylerin işləri bu dövrün ən qiymətli nəticələrindəndir.

XVIII əsrin sonları və XIX əsrə kimi riyaziyyatın inkişafı nəticəsində əldə edilmiş metodların müvəffəqiyyətlə bu məsələlərin həllinə tətbiq olunması və "alınmaz qala"lardan dövrünün (çevrənin bərabər hissələrə bölünməsi, bucağın triseksiyası, kubun ikiləşməsi, dairənin kvadraturası) fəth edilməsi ilə əlamətdardır.

Görkəmli riyaziyyatçılar N.Q.Çebotaryov və A.V.Dorodnov beşinci məsələni tam həll etmişlər. V.F.Kaqan, N.M.Nestroviç, A.Q.Smoqorjevski və başqaları bu məsələləri qeyri-Evklid həndəsəninə keçirmiş və mühüm nəticələr almışlar.

Алиев Солтан,
Халилов Вугар,
Институт Математики и Механики,
Email: soltanaliyev@yahoo.com

ИНТЕГРАЛЬНОЕ УРАВНЕНИЕ ДЛЯ ВЕТВЯЩИХСЯ СЛУЧАЙНЫХ ПРОЦЕССОВ ЗАВИСЯЩИХ ОТ ВОЗРАСТА

Теория ветвящихся случайных процессов, возникшая в результате построение математических моделей реальных физических процессов, в настоящее время представляет собой наиболее содержательную и более всего используемую в приложениях часть теории вероятностей. Она изучает последовательности событий, управляемых вероятностными законами и находит многочисленные приложения в физике, технике, биологии, медицине, демографии и других дисциплинах. В теории ветвящихся случайных процессов изучаются такие процессы размножения и превращения части в которых отдельные частицы размножаются и эволюционируют независимо друг от друга.

В данной работе мы рассмотрим модель ветвящегося процесса, где каждая частица имеет случайное время жизни с произвольным распределением, а по окончании его порождает своих потомков. Предположим, что отдельная частица имеет время жизни случайной длительности T с плотностью $f(t)$ и по окончании времени жизни частица порождает два новых частии такого же типа, времена жизни которых будут независимыми случайными величинами с той же плотностью $f(t)$. По окончании своего времени жизни каждая частица снова породит два новых частии того же типа, и этот процесс продолжается бесконечно долго.

Пусть $\xi(t)-$ число частии в момент t; обозначим его вероятностное распределение через $p_k(t)=P\{\xi(t)=k,\ k=0,1,2,...$. Очевидно, $p_0(t)=0$ при всех $t\geq 0$, поскольку в наличии всегда будет по крайней мере одна частица. Действительно, до первого "раздвоение" будет в точности одна частица, а после нее - по крайней мере 2 частицы.

Таким образом

$$p_1(t)=P\{\xi(t)=1\}=P\{T>t\}=1-F(t),$$

где

$$F(t)=P\{T\leq t\}=\int\limits_0^t f(\tau)d\tau$$

функция распределения величины T.

Пусть $G(s,t)-$ производящая функция величины $\xi(t)$, т.е.

$$G(s,t)=\sum_{k=0}^{\infty}p_k(t)s^k=\sum_{k=1}^{\infty}p_k(t)s^k.$$

Получим интегральное уравнение относительно $G(s,t)$. Вероятность $p_k(t)$ того, что в момент имеется ровно к частии, можно выразить следующим образом. Предположим, что первое ветвление происходит на интервале $(\tau,\tau+d\tau)$, $0\leq\tau\leq t$, вероятность чего равна $f(\tau)d\tau$, и за оставшиеся время $t-\tau$ оба новых независимо развивающихся частицы породят в сумме к потомков. Естественно, что момент первого ветвления τ может принимать любые значения из отрезка $[0,t]$. Таким образом из формулы полной вероятности следует, что

$$p_k(t)=\int\limits_0^t f(\tau)d\tau\sum_{l=1}^{k}p_i(t-\tau)p_{k-l}(t-\tau),\quad k=2,3,...$$

$$p_1(t)=1-F(t).$$

В силу определения $G(s,t)$ имеем

$$G(s,t)=[1-F(t)]s+\sum_{k=2}^{\infty}s^k\int\limits_0^t d\tau\ f(\tau)\sum_{l=1}^{\infty}p_l(t-\tau)p_{k-l}(t-\tau)=$$

$$=[1-F(t)]s+\sum_{k=0}^{\infty}s^k\int\limits_0^t d\tau\ f(\tau)\sum_{l=0}^{k}p_l(t-\tau)p_{k-l}(t-\tau).$$

Поскольку все входящие под знак суммирования величины неотрицательны, знаки суммирования и интегрирования можно поменять местами. Тогда

$$G(s,t)=\int\limits_0^t d\tau\ f(\tau)+\sum_{k=0}^{\infty}s^k\sum_{l=0}^{\infty}p_l(t-\tau)p_{k-l}(t-\tau)+[1-F(t)]s.$$

Двойная сумма в правой части является производящей функцией двукратной свёртки последовательности $\{p_k(t-\tau)\}$. Таким образом,

$$G(s,t)=\int_0^t [G(s,t-\tau)]^2 f(\tau)d\tau + [1-F(t)]s.$$

К сожалению, в общем случае данное интегральное уравнение не решается. В частном случае, когда T имеет експоненциальное распределение с плотностью $f(t)=\lambda e^{-\lambda t}$, $t\geq 0$, для решения интегрального уравнения получим

$$G(s,t)=e^{-\lambda t}s\sum_{k=0}^{\infty}\left(1-e^{-\lambda t}\right)^k s^k.$$

Nəbiyev İbrahim Mayıl oğlu,
fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor,
Bakı Dövlət Universiteti,
Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu;
Məmmədova Leyla İbrahim qızı,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti;
Abbaslı Aytac Vaqif qızı, magistrant,
Bakı Dövlət Universiteti

SƏRHƏD ŞƏRTİNDƏ SPEKTRAL PARAMETR OLAN DİRAK OPERATORUNUN BƏRPASI HAQQINDA

Aşağıdakı spektral məsələyə baxaq:

$$BY'(x)+Q(x)Y(x)=\lambda Y(x) \quad (0\leq x\leq \pi), \tag{1}$$

$$\begin{cases} y_1(0)=0, \\ y_2(0)+(\alpha\lambda+\beta)y_1(\pi)+y_2(\pi)=0, \end{cases} \tag{2}$$

burada

$$B=\begin{pmatrix}0 & 1\\ -1 & 0\end{pmatrix},\ Q(x)=\begin{pmatrix}p(x) & q(x)\\ q(x) & -p(x)\end{pmatrix},\ Y(x)=\begin{pmatrix}y_1(x)\\ y_2(x)\end{pmatrix},$$

$\lambda-$spektral parametr, α,β –həqiqi ədədlər, $p(x)$, $q(x)\in W_2^1[0,\pi]$, $W_2^1[0,\pi]$ isə törəməsi $[0,\pi]$-də kvadratı ilə inteqrallanan mütləq kəsilməz funksiyalar fəzasıdır. Qeyd edək ki, ayrılan sərhəd şərtləri halında Dirak operatoru üçün düz və tərs məsələlər [1] məqaləsində tam həll olunmuşdur.

(1), (2) məsələsini D ilə işarə edəcəyik. Fərz edək ki,

$$S(x,\lambda)=\begin{pmatrix}s_1(x,\lambda)\\ s_2(x,\lambda)\end{pmatrix} \text{ və } C(x,\lambda)=\begin{pmatrix}c_1(x,\lambda)\\ c_2(x,\lambda)\end{pmatrix}$$

vektor funksiyaları (1) Dirak tənliyinin

$$S(0,\lambda)=\begin{pmatrix}0\\ 1\end{pmatrix},\ C(0,\lambda)=\begin{pmatrix}1\\ 0\end{pmatrix}$$

başlanğıc şərtlərini ödəyən həlləridir. Onda D sərhəd məsələsinin məxsusi ədədləri aşağıdakı xarakteristik funksiyanın sıfırları ilə üst-üstə düşür:

$$\Delta(\lambda)=1+(\alpha\lambda+\beta)s_1(\pi,\lambda)+s_2(\pi,\lambda). \qquad (3)$$

Tutaq ki, $p(0)=p(\pi)=q(0)=q(\pi)=0$. Məlumdur ki, $s_1(\pi,\lambda)$, $s_2(\pi,\lambda)$ funksiyaları üçün aşağıdakı göstərilişlər doğrudur (bax: [2]):

$$s_1(\pi,\lambda)=-\sin\pi\lambda+A\frac{\cos\pi\lambda}{\lambda}+\frac{\psi_1(\lambda)}{\lambda},$$

$$s_2(\pi,\lambda)=\cos\pi\lambda+A\frac{\sin\pi\lambda}{\lambda}+\frac{\psi_2(\lambda)}{\lambda},$$

$$A=\frac{1}{2}\int_0^{\pi}\left[p^2(x)+q^2(x)\right]dx,$$

$$\psi_j(\lambda)=\int_{-\pi}^{\pi}\tilde{\psi}_j(t)e^{i\lambda t}dt,\ \tilde{\psi}_j(t)\in L_2[-\pi,\pi],\ j=1,2.$$

Bu ifadələrdən və Peli-Viner teoremindən istifadə edərək asanlıqla göstərmək olar ki, D məsələsinin (3) xarakteristik funksiyası

$$\Delta(\lambda)=1-\alpha\lambda\sin\lambda\pi+(A\alpha+1)\cos\lambda\pi-\beta\sin\lambda\pi+\varphi(\lambda), \qquad (4)$$

şəklindədir, burada $\psi(\lambda)=\int_{-\pi}^{\pi}\tilde{\psi}(t)e^{i\lambda t}dt,\ \tilde{\psi}(t)\in L_2[-\pi,\pi]$. Ruşe teoremini tətbiq etməklə standart üsulla almaq olar ki, D məsələsinin məxsusi ədədləri

$$\mu_k=k+\frac{(-1)^k(\alpha A+2)}{\alpha\pi k}+\frac{\xi_k}{k},\ \{\xi_k\}\in l_2. \qquad (5)$$

asimptotikasına malikdir.

D məsələsi ilə yanaşı Dirak tənliyinin və $y_1(0)=y_1(\pi)=0$ sərhəd şərtlərinin doğurduğu $\tilde{D}$ məsələsinə də baxacağıq. Bu məsələnin xarakteristik funksiyası $\tilde{\Delta}(\lambda)=s_1(\pi,\lambda)$ şəklindədir və onun məxsusi ədədləri üçün

$$\tilde{\mu}_k=k-\frac{A}{\pi k}+\frac{\eta_k}{k},\ \{\eta_k\}\in l_2. \qquad (6)$$

asimptotik düstur doğrudur.

Tərs məsələ belə qoyulur: $\{\mu_k\}$ və $\{\tilde{\mu}_k\}$ spektrləri verildikdə Dirak tənliyinin $Q(x)$ əmsal matrisini və sərhəd şərtinin α və β parametrlərini bərpa etməli.

Göstərilən kəmiyyətləri aşağıdakı alqoritm vasitəsilə bərpa etmək olar:

Alqoritm. Tutaq ki, D və $\tilde{D}$ sərhəd məsələlərinin $\{\mu_k\}$ və $\{\tilde{\mu}_k\}$ spektrləri verilmişdir.

1) (6)-dan istifadə etməklə A sabiti belə tapılır:

$$A=\pi\lim_{k\to\infty}k(\tilde{\mu}_k-k).$$

2) (5) asimptotikasının köməyi ilə sərhəd şərtinin α əmsalı aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

$$\alpha=\frac{2}{2\pi\lim\limits_{k\to\infty}k(\mu_{2k}-2k)-A}.$$

3) $\Delta(\lambda)$ və $\tilde{\Delta}(\lambda)$ xarakteristik funksiyaları öz $\{\mu_k\}$ və $\{\tilde{\mu}_k\}$ sıfırları vasitəsilə aşağıdakı sonsuz hasil şəklində birqiymətli bərpa olunur.

4) $A,\ \alpha,\ \Delta(\lambda)$ məlum olduqda (4) münasibətindən sərhəd şərtinin β əmsal belə təyin olunur:

$$\beta = 1 - \lim_{k\to\infty}\left[\Delta\left(2k+\frac{1}{2}\right)+\alpha\left(2k+\frac{1}{2}\right)\right].$$

5) Dirak tənliyinin və $y_1(0)=y_2(\pi)=0$ sərhəd şərtlərinin doğurduğu sərhəd məsələsinin $s_2(\pi,\lambda)$ xarakteristik funksiyası (3)-dən tapılır.

6) $s_1(\pi,\lambda)$ və $s_2(\pi,\lambda)$ funksiyalarının sıfırları ardıcıllıqları vasitəsilə Dirak tənliyinin $Q(x)$ əmsal matrisi məlum alqoritmin köməyi ilə birqiymətli bərpa olunur (bax: [1], [3]).

Qeyd edək ki, Dirak operatoru üçün müxtəlif qoyuluşlu tərs spektral məsələlərin həll alqoritmləri [2-5] və digər elmi işlərdə verilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Гасымов М.Г., Джабиев Т.Т. Решение обратной задачи по двум спектрам для уравнения Дирака на конечном отрезке, ДАН Азерб. ССР, 1966, т. 22, № 7, с. 3-6.
2. Абдуллаев Т.Ш., Набиев И.М. Алгоритм восстановления оператора Ди
3. рака со спектральным параметром в граничном условии, Журн. выч. матем. и матем. физики, 2016, т. 56, № 2, с. 252-258.
4. Albeverio S., Hryniv R., Mykytyuk Ya. Inverse spectral problems for Dirac operators with summable potentials, Russian J. Math. Physics, 2005, v. 12, № 4, p. 406-423.
5. Набиев И.М. Решение обратной квазипериодической задачи для системы Дирака, Матем. заметки, 2011, т. 89, № 6, с. 885-893.
6. Макин А. С. О структуре спектра несамосопряженного оператора Дирака, Матем. сб., 2023, т. 214, № 1, с. 43-60.

Abdurrahim Guliyev, Ph.D. (Phys./Math.),
Institute of Mathematics and Mechanics,
Email: abdurrahim_57@yahoo.com

ON EQUIVALENCE OF PETROVSKY AND WIENER CRITERIA FOR THE HEAT EQUATION WITH RESPECT DIRICHLET PROBLEM IN SIMMETRICAL DOMAINS

In this thesis it has been asserted the results on the equivalence of Petrowsky[1] (only the case n=1 has been considered in this work) and Wiener criteria [2] for regularity of the boundary point $(0,0)\in\partial D_H$ with respect to the Dirichlet problem for the heat equation:

$$u_t = \Delta u, \quad (x,t) \in D_H \tag{1}$$

$$u\big|_{\partial D_H} = f(x,t) \in C(\partial D_H) \tag{2}$$

in the symmetrical domains

$$D_H = \left\{(x,t): -H < t < 0, |x|^2 < 4t \log \rho(t)\right\} \subset R^{n+1}, H > 0.$$

At first, We assert the following result (n-dimensional analog of work [1]).

Theorem 1. *Let* $\rho(t) > 0$ *be a monotony decreasing function vanishing at the origin as* $t \to -0$. *Assume that, morover* $t\rho(t) \to 0$ *as* $t \to -0$.

Then the point $(0,0) \in \partial D_H$ *is regular for the problem (1), (2) if and only if*

$$\lim_{\varepsilon \to 0} \int_H^{\varepsilon} \frac{\rho(\eta)|\log \rho(\eta)|^{n/2}}{\eta} d\eta = -\infty . \tag{3}$$

On the other hand, the Wiener-type criterion in the heat capacity term of the regularity of the boundary point with respect to the Dirichlet problem (1)-(2) is also well-known [2].

Theorem 2 (L.C. Evans and R.F. Gariepy**).** A point $(0,0) \in D_H$ is regular with respect to the Dirichlet problem (1),(2) if and only if

$$\sum_{m=1}^{\infty} e^{\frac{mn}{2}} cap(D_H^c \cap E_m) = \infty, \tag{4}$$

where $E_m = \left\{(4\pi e^{-m})^{-n/2} \le F(-x,-t) \le \left(4\pi e^{-(m+1)}\right)^{-n/2}\right\}$,

$F(x,t) = \begin{cases} (4\pi t)^{-n/2} exp[-|x|^2/4t], & t > 0, \\ 0, & t \le 0 \end{cases}$ is the fundamental solution of the heat equation, $cap(B)$ is the heat capacity of the set B ([3],[4],[5],[6]) and $D_H^c =$ $= R^{n+1} \backslash D_H$.

Lemma. There exist positive constants C_1 and C_2 which is depending only on n such that

$$C_1(n) \le \frac{cap(E_m \cap D_H^c)}{(z_m \ln (e^{-m}/z_m))^{\frac{n}{2}}} \le C_2(n)., \tag{5}$$

Applying this lemma, from **Theorem 2** for regularity, we get an equivalent condition:

Theorem 3. A point $(0,0) \in D_H$ is regular with respect to the Dirichlet problem (1), (2) if and only if

$$\sum_{m=1}^{\infty} \left(\frac{z_m}{e^{-m}} \ln\left(\frac{e^{-m}}{z_m}\right)\right)^{n/2} = +\infty , \tag{6}$$

where $z_m \in (0, e^{-m})$ is the root of the equation

$$(ze^m)^{n/2} \cdot \rho(-z) = 1 \tag{7}$$

in the interval $(0, e^{-m})$.

It is clear that conditions (3) and (6) and, in the same case, conditions (6) and (4) are equivalent. Therefore, conditions (3) and (4) are also equivalent, that is, the

regularity of the boundary point with respect to the Dirichlet problem (1)-(2) Petrovsky and Wiener's criteria are equivalent.

Finally, we formulate our main result

Theorem 4. *For the symmetric domain* D_H *of the above given type the Petrovsky and Wiener's criteria for the regularity of the boundary point* $(0,0) \in \partial D_H$ *with respect to the Dirichlet problem* (1)-(2) *are equivalent..*

References:

1. I.G. Petrowsky, Zur ersten Randwertaufgabe der Warmeleitungsgleichung, Compositio Math. 1, 383-419, 1935.
2. L.C. Evans and R.F. Gariepy, Wiener's criterion for the heat equation, Archive Rath. Mech. 78, 293-314, 1982.
3. Watson N.A., Thermal capacity. Proc.London Math.Soc., 37(1978),pp.342-362.
4. lanconelli E.Sul problema di Dirichlet per l'equazine del calore.Ann mat. Pura appl., 1973,v.97, №4,pp. 83-114.
5. Landis E.M. Second order equations of elliptic and parabolic types. M., Nauka,1971, 288 p. (Russian).
6. Guliev A.F. Capacity regularity conditions on boundary points for parabolic equations of second order. Izv. AN Azerb. SSR. FTMN. 1988, N.3.pp.23-29 (Russian).

Mustafayeva Y.Y., Ph.D.,
Aliyev N.A., D.Sc.,
Baku State University,
Email: yelenamustafayeva@bsu.edu.az

NEW METHOD FOR REGULARIZATION OF SINGULAR NECESSARY CONDITIONS OF A BOUNDARY VALUE PROBLEM FOR A MIXED-COMPOSITE EQUATION

1. Problem statement

A mixed-composite type equation is considered in a bounded threedimensional domain $D = \{x = (x_1, x_2, x_3) \in R^3\}$ convex along Ox_3 axis with Lyapunov boundary Γ:

$$\frac{\partial}{\partial x_3}\left(sign x_3 \frac{\partial^2 u(x)}{\partial x_3^2} + \left(\frac{\partial^2 u(x)}{\partial x_1^2} + \frac{\partial^2 u(x)}{\partial x_2^2} \right)\right) = 0,\ x_3 \neq 0, \tag{1.1}$$

with non-local boundary conditions:

$$\sum_{m=0}^{2}\sum_{n=1}^{2}\sum_{k=0}^{2} \sum_{1\le p_1 \le p_2 \le \ldots p_k \le 3} \alpha_{i,p_1 p_2 \ldots p_k}^{(m,n)}(x') \frac{\partial^k u_n(x)}{\partial x_{p_1} \partial x_{p_2} \ldots \partial x_{p_k}}\Big|_{x_3=\gamma_m(x')} = f_i(x'), x' \in S,\ i = \overline{1,6}, \tag{1.2}$$

$$u_1(x',0) = u_2(x',0) = f_0(x'),\ \ x' \in L = \overline{\Gamma}_1 \cap \overline{\Gamma}_2, \tag{1.3}$$

where $S = proj_{Ox_1x_2} D$, $\Gamma = \partial D = \Gamma_1 \cup \Gamma_2$: $\Gamma_k = \{\xi \in R^3 : \xi_3 = \gamma_k(\xi'),\ \xi' \in S\}$; $\gamma_k(\xi') \in C^2(S)$,

$k=1,2$, $\gamma_1(\xi')>0,\ \gamma_2(\xi')<0, \xi'\in S$; $\Gamma_0=\{\xi\in R^3:\gamma_1(\xi')>\xi_3=0>\gamma_2(\xi')\}$; $\alpha_{ip}^{(k)}(x')\in H^\lambda(S)$, $\alpha_{ijp}^{(k)}(x')\in H^\lambda(S)$, , $i,p=1,2;\ j=1,2,3; k=0,1$, $f_i(x')\in C(S)$, $i=1,2$, $f_0(x')\in C(L)$.

So, for $x_3>0$ we have a composite type equation

$$\frac{\partial}{\partial x_3}(\Delta_3 u_1(x))=0,\ x\in D_1=\{x\in D: x_3>0\}, \qquad (1.4)$$

and for $x_3<0$ we have a hyperbolic type equation

$$\frac{\partial}{\partial x_3}\left(\frac{\partial^2 u_2(x)}{\partial x_3^2}-\left(\frac{\partial^2 u_2(x)}{\partial x_1^2}+\frac{\partial^2 u_2(x)}{\partial x_2^2}\right)\right)=0,\ x\in D_2==\{x\in D: x_3<0\}. \qquad (1.5)$$

2. Composite type equation

The fundamental solution for the composite equation (1.4) has the form :

$$U_1(x-\xi)=-\frac{1}{4\pi}\ln\left|x_3-\xi_3+|x-\xi|\right|. \qquad (2.1)$$

By means of multiplying (1.4) by (2.1) and integrating by parts for the composite equation (1.4) there was found the first necessary condition for equation (1.4) in the form**:**

$$u_1(\xi)\Big|_{\xi_3=\gamma_k(\xi')}=\sum_{i=1}^{2}(-1)^i\frac{1}{2\pi}\int_S u_1(x)\Big|_{x_3=\gamma_i(x')}\frac{\cos(x-\xi,\nu_x)}{|x-\xi|^2}\Bigg|_{\substack{\xi_3=\gamma_k(\xi')\\ x_3=\gamma_i(x')}}\frac{dx'}{\cos(\nu_x,x_3)}+\dots\ . \qquad (2.2)$$

Theorem 2.1. *If the domain* $D_1\subset R^3$ *is convex along axis* Ox_3 *and is bounded with piece-wise Lyapunov boundary* Γ' *then the first necessary condition* (2.2) *is regular*.

Multiplying (1.4) by $\dfrac{\partial U_1(x-\xi)}{\partial x_i}$, $i=\overline{1,3}$, and integrating it over D_1 by parts, then replacing surface integrals with the integral over domain S , denoting non-singular terms by three dots we obtain the second necessary conditions ($\xi\in\Gamma'$) for equation (1.4):

$$\frac{\partial u_1(\xi)}{\partial\xi_i}\Big|_{\xi_3=\gamma_k(\xi')}=\frac{(-1)^k}{2\pi}\int_S\frac{\partial u_1(x)}{\partial x_i}\frac{\cos(x-\xi,\nu_x)}{P_{k,+}(x',\xi')|x'-\xi'|^2}\Bigg|_{\substack{\xi_3=\gamma_k(\xi')\\ x_3=\gamma_k(x')}}dx+..\ ,\ i=\overline{1,3}\ . \qquad (2.3)$$

where

$$P_{k,\pm}(x',\xi')=\left[\frac{\partial\gamma_k(x')}{\partial x_1}\cos(x'-\xi',x_1)+\frac{\partial\gamma_k(x')}{\partial x_2}\cos(x'-\xi',x_2)+O(|x'-\xi'|)\right]^2\pm 1. \qquad (2.4)$$

All the integrals in (2.3) have weak singularities what proves

Theorem 2.2. *If the assumptions of Theorem* 2.1 *hold true then necessary conditions* (2.3) *are regular.*

Similarly we obtain the third necessary conditions for equation (1.4):

$$\frac{1}{2}\frac{\partial^2 u_1(\xi)}{\partial\xi_i\partial\xi_j}\Big|_{\xi_3=\gamma_k(\xi')}=\int_S\frac{1}{|x'-\xi'|^2}\sum_{\substack{p,q=1\\ p\le q}}^{3}(-1)^{k+1}K_{ij,pq}^{(k)}(x',\xi')\frac{\partial^2 u_1(x)}{\partial x_p\partial x_q}\Big|_{x_3=\gamma_k(x')}\frac{dx'}{\cos(\nu,x_3)}+\dots, \qquad (2.5)$$

where coefficients $K_{ij,pq}^{(k)}(x',\xi')$ are non-singular functions independent on $u_1(x)$ and its derivatives. So, we have proved

Theorem 2.3. *Under the assumptions of Theorem* 2.1 *the third necessary conditions* (2.5) *are singular.*

3. Hyperbolic type equation

For the equation of a hyperbolic type (1.5) there have been found a fundamental solution

$$U_2(x-\xi)=\frac{\theta(x_3-\xi_3-|x'-\xi'|)}{2\pi}\ln\left|(x_3-\xi_3)+\sqrt{(x_3-\xi_3)^2-|x'-\xi'|^2}\right| . \qquad (3.1)$$

By the above scheme for the composite equation (1.4) we find regular first and second necessary conditions for hyperbolic equation

Evidently, the following theorem is true:

Theorem 3.1. *If the domain* $D_2\subset R^3$ *is convex along axis* Ox_3 *, bounded with piece-wise Lyapunov boundary* Γ' *and* $P_{2,-}(x',\xi')\neq 0$ *in* (2.4) *then the first and second necessary conditions for equation* (1.5) *are regular.*

The third necessary conditions for (1.5) are found as follows :

$$\frac{\partial^2 u(\xi)}{\partial\xi_i\partial\xi_j}\Big|_{\xi_3\in\Gamma_k}=\int_S\frac{1}{2|x'-\xi'|^2}\sum_{\substack{m,p=1\\ m\le p}}^{3}M^{(k)}_{ij,mp}(x',\xi')\frac{\partial^2 u_2(x)}{\partial x_m\partial x_p}\Big|_{x_3=\gamma_k(x')}\frac{dx'}{\cos(\nu_x,x_3)}+\dots,$$

$$1\le i\le j\le 3;\ 1\le m\le p\le 3;\ k=0,2\ . \qquad (3.2)$$

where $M^{(k)}_{ij,mp}(x',\xi')$ are non-singular and independent from $u_2(x)$ and its derivatives what proves

Theorem 3.2. *Under the assumptions of Theorem* 3.1 *the necessary conditions* (3.2) *are singular.*

4. Regularization of necessary conditions

Building linear combinations of singular third necessary conditions (2.5) and (3.4), transforming and grouping the terms in the integrands so that to substitute boundary conditions (1.2) into them:

$$\sum_{k=0}^{1}\left[\sum_{1\le i\le j\le 3}\beta^{(k,1)}_{m,ij}(\xi')\frac{\partial^2 u_1(\xi)}{\partial\xi_i\partial\xi_j}\Big|_{\xi_3=\gamma_k(\xi')}+\sum_{1\le i\le j\le 3}\beta^{(k,2)}_{m,ij}(\xi')\frac{\partial^2 u_2(\xi)}{\partial\xi_i\partial\xi_j}\Big|_{\xi_3=\gamma_{2k}(\xi')}\right]=$$

$$=\int_S\frac{f_m(x')}{|x'-\xi'|^2}\frac{dx'}{\cos(\nu_x,x_3)}-$$

$$-\sum_{l=1}^{2}\sum_{k=0}^{1}\int_S\frac{1}{|x'-\xi'|^2}\left(\sum_{p=1}^{3}\alpha^{(k,l)}_{mp}(x')\frac{\partial u_l(x)}{\partial x_p}\Big|_{x_3=\gamma_k(x')}+\alpha^{(k,l)}_{m0}(x')u_l(x)\Big|_{x_3=\gamma_k(x')}\right)\frac{dx'}{\cos(\nu_x,x_3)}+..,\quad m=\overline{1,6},$$

(4.1)

if for $\beta^{(k,1)}_{m,pq}(x')$ and $\beta^{(k,2)}_{m,pq}(x')$ there hold true the equations, $k=0,1; m=\overline{1,6};\ 1\le p\le q\le 3$:

$$\sum_{1\le i\le j\le 3}\beta^{(k,1)}_{m,ij}(x')(-1)^{k+1}K^{(k)}_{ij,pq}(x',x')=\alpha^{(k,1)}_{m,pq}(x'),$$

$$\sum_{1\le i\le j\le 3}\beta^{(k,2)}_{m,ij}(x')\frac{1}{2}M^{(k)}_{ij,pq}(x',x')=\alpha^{(k,2)}_{m,pq}(x'). \qquad (4.2)$$

Taking into account regular necessary conditions for $u_l(x)\big|_{x_3=\gamma_k(x')}$, $\frac{\partial u_l(x)}{\partial x_p}\Big|_{x_3=\gamma_k(x')}$,

$l=1,2;\ k=\overline{0,2};\ p=\overline{1,3}$, we get regularized relationships in the virtue of the following

Theorem 4.1. Under the conditions of Theorems 2.1- 2.3, 3.1, 3.2 and if 1) boundary conditions (1.2) are linear independent, 2) $\alpha_{ijp}^{(k)}(x'), \alpha_{ip}^{(k)}(x')$ $i,p=1,2;\ j=1,2,3;k=0,1$ satisfy Hölder condition in S, 3) $f_i(x')\in C(S),\ i=1,2$ $f_0(x')\in C(L)$, 4) system (4.2) has the unique solution $\beta_{m,pq}^{(k,l)}(x')$, $k=0,1;l=1,2;\ m=\overline{1,6};$ $1\le p\le q\le 3$, then relationships (4.1) are regular.

Zeynalov Əsgər,
filologiya elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Fransız dili və Mədəniyyət Mərkəzi

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN AZƏRBAYCANÇILIĞA

Azərbaycan xalqı uzun əsrlər boyu öz dilini qoruyub yaşadıb, bugünkü günə qədər gətirib çıxara bilmişdir. Baxmayaraq ki, bu dil dəfələrlə və uzun illərlə təzyiqlərə məruz qalsa da, tufanların silkələdiyi dağlar kimi öz şirinliyi, ahəngdarlığı ilə möhkəm dayanıb. Keçmiş nəsillərdən indiki nəsillərə böyük cəsarətlə ötürülə bilmişdir.

Onu yaşadan kim idi? Öz bayatıları, atalar sözləri, nağılları ilə xalq şairlərini, el sənətkarları.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı və iyun ayının 27-də Azərbaycan dilinin dövlət dili olması ilə bağlı əmr verdi.

Ancaq 1920-ci ilin aprelin 28-də Azərbaycan XI Ordu tərəfindən işğal olunduqdan sonra bu respublikada rus dili əsas dil kimi istifadə olunmağa başlandı.

Ana dili ilə bağlı, ana dilində şerlər yazılırdı. Ancaq respublikanın dövlət dili rus dili idi.

Ancaq xalqın təəssübkeş, qeyrətli övladları Azərbaycan dilinin respublikasının Dövlət dili olması haqqında fikirləşib, mübarizə apardılar. Təqiblərə məruz qalıb, vəzifədən uzaqlaşdırıldılar.

Fikri əsaslandırmaq üçün tarixi faktlara müraciət etmək lazım gəlir. Bəli, 1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra artıq yavaş-yavaş söz demək imkanı yarandı.

1956-cı il iyun ayının 20-də Azərbaycan o zamankı Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri Mirzə İbrahimov Azərbaycan KP MK-ya məktubla müraciət edir. O, bu məktubda yazır: "İstər kənd, rayon, şəhər partiya və sovet təşkilatlarında, istərsə də respublika təşkilatlarında Azərbaycan dili dövlət dili kimi işlənir. Söz yox ki, getdikcə bu vəziyyət genişlənəcək və möhkəmlənəcəkdir.

Bu vəziyyət respublikanın konstitusiyasında əks olunmalıdır. Ona görə də konstitusiyanın XIII fəslinə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olması və azlıqda qalan millətlərə öz idarələrinin öz dillərində aparmaq ixtiyarı verildiyi haqqında maddələrin olmasını lazım və məsləhət bilirəm".

Burada bir məsələyə xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. “Bu vəziyyət respublikanın konstitusiyasında əks olunmalıdır”. Bəli, əsas qanunda Azərbaycan dili yox, rus dili əks olunmuşdur. Hətta bu məsələ iyul ayının 17-də SSRS Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri K.Y.Voroşilovla da məsləhətləşdirilmişdir. Sonda M.İbrahimov fikrini belə yekunlaşdırırdı: “Respublikanın dövlət dili haqqında AKP MK bürosunun” qərar layihəsini təqdim edirəm. Konstitusiyaya ediləcək əlavəni Azərbaycan SSRİ Ali Sovetinin bu il avqustun 15-də çağırılan sessiyanın müzakirəsinə verməyi məsləhət bilirəm”.

Ancaq birinci katibin avqustun 15-də “ehtiyat edib” iclasa gəlməməsi bütün planları alt-üst edir [3, s.640]. M.İbrahimov vəzifədən azad edilir.

Heydər Əliyev 1969-cu ildə respublikanın birinci katibi təyin olunandan sonra 1970-ci ildə ADU-nun 50 illik yubileyində Azərbaycan dilində çıxış etməsi böyük hadisə kimi qarşılandı.

Heydər Əliyev 1995-ci ildə ADU-nun (Azərbaycan Dövlət Universitetinin) 75 illik yubileyində - 25 il sonra həmin hadisəni xatırlayaraq deyirdi. “Mən Azərbaycan dilində danışdım. Bu böyük sensasiya kimi qarşılandı. Bəziləri məni bu hadisə münasibətilə təbrik etdilər, minnətdarlıqlarını bildirdilər” [1].

1978-ci il Azərbaycanda Konstitusiyasında Azərbaycan dili Azərbaycan SSR-in dövlət dili kimi qəbul olunur. O zaman respublikanın rəhbəri Heydər Əliyevlə Ukraynanın başçısı Şerbitskinin arasında həmin məsələ ilə bağlı kəskin danışıq olur. 1995-ci ilin oktyabrında AMEA-da dilimizlə bağlı olaraq keçirilən ümumrespublika görüşündə bu məsələni xatırlatmışdır [1].

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın uğurları Sovet dönənimdə Ukrayna ilə bir növ müqayisə mənbəyi olmuşdur.

1975-1982-ci illərdə Azərbaycanın 8 ədəbiyyat və incəsənət xadiminə - S.Rəhimova, S.Rüstəmə, Q.Qarayevə, R.Rzaya, R.Behbudova, M.İbrahimova, F.Əmirova, Niyaziyə keçmiş SSRİ-nin ən yüksək fəxri adı Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verilir.

Heydər Əliyev çıxışlarında dönə-dönə vurğulayır ki, SSRİ-nin dövlət başçısı ondan soruşur ki, necə olur 50 mln. Ukraynadan cəmi iki nəfər, Azərbaycandan isə 8 nəfər bu ada layiq görülmüşdür. Heydər Əliyev isə “Mən nə edim ki, Azərbaycan xalqı istedadlıdır”- deyə cavab verir.

P.Bülbüloğlu “Sənə minnətdaram” adlı məqaləsində yazır ki, “Mənim yanımda keçmiş SSRİ-nin mədəniyyət naziri Demiçev və onun müavini Şauro Heydər Əliyevdən soruşdular ki, necə olur 50 milyonluq Ukraynadan cəmi 2 nəfər, Azərbaycandan isə 8 nəfər bu şərəfli ada layiq görülmüşdür. Heydər Əliyev isə sərt şəkildə cavab verir ki, məsələ millətin çoxluğunda deyil, məslə millətin istedadındadır. Bu cavabdan sonra onların hər ikisi pərt olurlar” [4].

Heydər Əliyev azərbaycanlı olmasıyla fəxr etdiyi kimi Azərbaycan dilində danışmağıyla da fəxr edirdi: “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi kök-ləri vardır. Şəxsən mən öz ana dilini çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm” [1].

2001-ci il iyunun 18-də Heydər Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzaladı. Bu, Azərbaycan dilinin tətbiqi üçün geniş imkan imkanlar açırdı. Heydər Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, incəsənətinə də bir sözlə bütün sahələrə diqqət yetirirdi. Ancaq o göstərirdi ki, nə olursa olsun bunların hamısı öncə dildən başlayır: “Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir. Şübhəsiz ki, ədəbiyyat da, ayrı-ayrı tarixi abidələr də, millətin milliliyini təsdiq edir. Amma mil-

lətin milliliyini ən birinci təsdiq edən onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa, Azərbaycan dilində mahnılar olmaz, musiqi olmaz. Dilin qorunması, bu təkcə dil deyil, bu həm də azərbaycançılıq məsələsidir" [1].

Heydər Əliyevin ən birinci dil ilə bağlı olan azərbaycançılıq məfkurəsi sonralar bütün sahələrdə özünü göstərdi: ədəbiyyatda da, elmdə də, incəsənətdə də özünü əyani surətdə təsdiq etdi. Əslində azərbaycançılıq ömürboyu Heydər Əliyevin yol yoldaşı olmuşdur. Mehdi Hüseynzadənin bəraət qazanıb Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almasını da, Reyxstaqa ilk bayrağı sancan Mirzə Hüseynovun silahdaşı Şahbaz Quliyevin haqsız olaraq həbsinin dayandırılmasında da, Bəxtiyar Vahabzadənin, Asif Əfəndiyevin, Mövlud Süleymanlının həyatının qorunmasında da onun xidmətləri unudulmazdır. [5, s.11-15] Eyni zamanda nə qədər yazıçı, şair, mədəniyyət, elm xadimlərinin öz layiqli fəxri adlarını almasında da onun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Təkcə N.Nərimanovun heykəlinin ucaldılması üçün o nə qədər əziyyət çəkmişdir [3, s.351], [6, s.174-195].

Uzaq ulduzların işığı bizə çox sonralar gəlib çatır. Zaman keçdikcə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin xidmətləri, onun dahiliyi daha aydın görünməyə başlayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyeva J. Heydər Əliyev və ana dilimiz. "Xalq" qəzeti, 8 may 2010.
2. Əhmədov T. Mirzə İbrahimov. Bakı, "Nurlar", 2018.
3. Əhmədov T. Nəriman Nərimanov. Albom kitab, Bakı "Nurlar" 2018.
4. Polad Bülbüloğlu. Baş əyirəm "Verdibasar" qəzeti, 1-15 may, 2018.
5. Zeynalov Ə. Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideyasının bir istiqaməti, "Milli irs" jurnalı, 2019, №1, s. 11-15.
6. Zeynalov Ə. Qaynaqlardan reallığa və yaxud hər şeydən bir az. Bakı, "Mütərcim", 2018, s.174-195.

Qaraşarlı Çingiz,
f.ü.e.d., professor,
Azərbaycan Dillər Universiteti

ETRUSK YAZILARININ OXUNMASI TƏCRÜBƏSİNDƏN

Avropa dilçilərinin naməlum mənşəli saydıqları etrusk yazılarının aparıcı dil komponentinin türk mənşəli olduğu ortaya çıxır. Bir çox Avropa etruskoloqları etrusk mətnlərində çox sayda türk elementlərini aşkar etsələr də, etrusk dilinin qrammatik quruluşuna dərindən nüfuz edə bilməmişlər. Bu, onların qədim türk dillərini müqayisəli araşdırmaya cəlb etməmələri, Aralıq dənizi hövzəsində türklərin çox qədim çağlardan məskunlaşmaları haqqında təsəvvürə malik olmadıqları ilə bağlıdır.

Etrusk mətnlərinin qədim türk dillərinin materialları ilə müqayisəli şəkildə araşdırılması etrusk dilinin formalaşmasında kimmer-çuvaş və oğuz-qıpçaq tipli iki qədim türk dil komponentini aşkara çıxarmağa imkan verir.

Avropalı etruskoloqların əsas uğuru bu olmuşdur ki, onlar bilinqvalar əsasında

ayrı-ayrı etrusk sözlərinin düzgün mənasını müəyyən etmiş, lakin sadəcə onların türkcə olduğunu duymamışlar. Məsələn, italiyalı etruskoloq M.Pallotino etrusk dini mətnlərində geniş işlənən thap felinin «tanrılara tapınmaq», makte felininsə «tərif etmək» anlamında olduğunu müəyyən edir, lakin onların türk dillərindəki tap/tapın («tapınmaq») və makta («tərif etmək») felləri olduqlarını görə bilmir. Türkiyəli etruskoloq A.Ayda ilk dəfə olaraq bu fellərin və onlarca digərlərinin türkcə olduğunu üzə çıxarır (2, s.290).

Avropalı dilçilər tərəfindən mənaları düzgün təyin olunan, lakin türk mənşəli olduqları diqqəti cəlb etməyən sözlərdən biri flerth («bəlli etmək») felidir. Halbuki dilçilər etrusk dilində, eləcə də regionun digər qədim dillərində geniş müşahidə olunan b-f (öndə) və th-t (öndə və sonda) samit dəyişmələrini nəzərə alsaydılar flerth felinin türk dillərindəki eyni mənalı belirt feli olduğunu açıq görərdilər.

Və yaxud, avropalı etruskoloqlar etrusk dilindəki ruva sözünü haqlı olaraq «qardaş» mənasında qəbul etsələr də, onu naməlum mənşəli sayırlar. Lakin bu «naməlum mənşəli» söz əslində uruğ sözünün ğ-v samit əvəzlənməsini və yaxud ixtisarını əks etdirən uruv (türk dialekti), ıruv (noğay), uru (qırğız), arv (çuvaş), ru (qaraçay-balkar) sözlərinin çox yaxın variantıdır:

etrusk	türk dillərində
ruva «qardaş»	ru/uruv/uru «kiçik qardaş», «uşaq»

Avropalı etruskoloqlar etrusk və ayrı-ayrı türk dillərinin fonetik quruluşunu müqayisə etsəydilər, mənalarını az-çox müəyyən etdikləri etrusk sözlərini naməlum mənşəli saymazdılar. Xüsusilə bulqar tipli türk dillərinin, o cümlədən də çuvaş dilinin ayrı-ayrı fonetik xüsusiyyətlərinin etrusk dilinə açar rolunu oynadığını görürük. Bu xüsusiyyətlərdən biri oğuz dillərindəki y samitinin çuvaş dilində dişarası th samitinə çevrilməsidir.

Y variantlı türk dilləri	**th variantlı çuvaş türkcəsi**
yavru	thur (<thavar) «övlad», «bala»
yan	thun «yanmaq»
yağmur	thumar
yarık	thurak
yağtı	thuta «işıqlı»
yağ	thu «yağ»
yaşın «şəfəq», «şimşək»	thithen «şəfəq saçan»

Etrusk mətnlərində «övlad» mənasında işlənən thur yuxarıdakı siyahıda yavru sözünün çuvaş variantı (thur) deyildirmi? Çuvaş və etrusk dillərini yaxınlaşdıran y-th samit əvəzlənməsi onlarcadır. Daha bir nümunə:

oğuz	çuvaş
yağtı	thuta «işıqlı»

yağti sözünün çuvaş variantı (thuta «işıqlı», «sevimli») isə etrusk mətnlərindəki thuta sözünə açar rolunu oynayır. Etrusklara məxsus bir məzar yazısında pul Hermu

thutaythi çuvaş dili sayəsində «ol Hermunun işıqlı dünyasında» və yaxud «qovuş Hermunun işıqlı dünyasına» anlamına gəlir (çuvaş. pul «ol», «qovuş», «tap», thuta «işıqlı»).

Hermu çoxsaylı etrusk tanrılarından biri olmuşdur, etrusklar ölənlərin ruhlarının müxtəlif tanrıların, o cümlədən də Hermunun dünyasına qovuşduqlarına inanmışlar.

Eyni məzar yazısında mərhumun ruhunun Alumnat və Hermu adlı tanrıların hüzuruna qovuşması arzulanır:

pul Alumnath pul Hermu huzrna

(«Qovuş/yetiş Alumnat və Hermu hüzuruna»)

Çuvaş dilindəki pul («qovuşmaq», «yetişmək») və sami mənşəli huzr («hüzur») mətnin mənasını açır.

hüzuruna qədim türk dili üçün səciyyəvi olan mənsubiyyət-yönlük hal formasındadır: hüzur-u-na.

Oğuz qrupu türk dillərində y samiti ilə başlanan daha bir söz (yaraşu «yararlı», «xoş», «gözəl») sözü həm çuvaş, həm də etrusk dillərində th samiti ilə başlayır:

Hələ 1930-cu illərdə məşhur sovet dilçisi N.Y.Marr çuvaş dilinin türkcənin qədim variantı olduğunu, Avropanın ölü dillərinə körpü rolunu oynaya biləcəyini göstərirdi (8, s.115).

Etrusk və çuvaş dillərinin fonetik yaxınlığı İtaliyanı e.ə. I minillikdə məskunlaşdırmış kimmerlərdən qaynaqlanır. Qədim qaynaqlarda kimmerlərin bulqarlarla eyni mənşəli sayılması (3, s.24), çuvaş dilinin isə türk dillərinin bulqar qrupuna aid olması etrusk dilindəki çuvaş mənşəli türkizmlərin əsas mənbəyini təşkil edir.

İtaliyalı alim Gaetano de Sanktisin məlumatına əsasən, kimmerlər Appenin yarımadasında etrusk dövləti yaratmışdılar (9). Etruskların məskunlaşdığı Kampaniya vilayətində mövcud olmuş Kimmeriya (Cimmerium) şəhəri kimmerlərə məxsus idi (5, s.140).

Lakin kimmerlər qədim İtaliyanı Kiçik Asiya, Qafqaz, Mərkəzi Asiya ilə bağlayan yeganə türk tayfası deyildi: İtaliyanın etnik xəritəsində qarqarların (Qarqariya vilayəti), albanların, bulqar mənşəli sekellərin, iskitlərin və digərlərinin adları keçir. Avropalı tədqiqatçılar bu xalqları sadəcə naməlum mənşəli xalqlar kimi təqdim etməklə kifayətlənmişlər.

Türk mənşəli sözlər etrusk mətnində qrammatik cümlə səviyyəsində təmsil olunub, bitkin bir fikri ifadə edir, yəni yalnız sözlər deyil, həm də onların əmələ gətirdiyi cümlələr qədim türkcədir:

Etrusk	Qədim türk
šanti arvuš ta aius	sandı arvış ta ayınız
Nuntheri	[tanrı Nunta]

Mətndəki sözlər də (šanti, arvuš, ai), köməkçi nitq hissəsi kimi çıxış edən ta («da», «də») ədatı da, hətta Nuntheri sözündəki yönlük hal şəkilçisi də (-eri – qədim türk -ri) tamamilə türkcədir.

Qədim türk dili ilə tanış olan hər bir kəs «sandı arviş ta ayınız» cümləsinin adicə sözlər yığını deyil, tam qrammatik cümlə olduğunu aydınca görə bilər: «mötəbər əfsun da söyləyin»: sandı/sanlı "mötəbər", arvış "əfsun", ta/da "həmçinin", ay "söyləmək",

qədim Azərbaycanca aymaq.

Və bu cümlə etrusk dini mətnindəki «šanti arvuš ta aius» cümləsinin tam leksik və qrammatik qarşılığıdır.

Etrusk mətnindəki digər cümlələrin də qədim türkcə belə aydın səslənməsinin üzə çıxarılması mətnin düzgün oxunduğuna dəlalət etmirmi?

Dini etrusk mətnlərində əsasən qədim türk dini terminləri, qurbanvermədən bəhs edən mətnlərdə əsasən qurbanvermə ilə bağlı türk söz və terminləri aşkar olunur və s.

Bu sistemliliyin məhz qədim türk dilləri sayəsində əldə olunması həmin dilin qədim türkcə olduğuna dəlalət edən ciddi linqvistik faktordur.

İstər Qərb, istərsə də türkdilli tədqiqatçılar mətnlərin oxunuşunda belə bir leksik və tematik tamlıq əldə etməmiş, yalnız ayrı-ayrı sözlərin türkizm olduğunu müəyyən edə bilmişlər.

Etrusk mətnlərinin qədim türkcə oxunması hətta regionun qədim mifoloji inancları ilə üst-üstə düşür:

Etrusklar ilə ümumi mifoloji inanclara malik olmuş qədim yunanıstanlılar Hermesi ölənlərin ruhunu məzar daşı vasitəsilə o dünyaya yola salan tanrı kimi tanımış və məzar sütununu Hermesin qapısı saymışlar. Bu abidəyə xətər yetirmək günah hesab olunurdu:

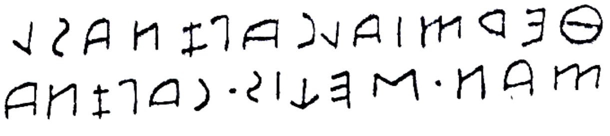

Etrusk məzar daşı üzərindəki bu yazıda onun məhz Hermesin qapısı adlanması və ona xətər toxundurmamağa çağırış məhz qədim türkcə səslənir: hermial kapzna slman, sexis kapzna: («Hermesin qapısına xətər yetirmə, o dünyanın qapısına»).

Yalnız Hermial («Hermesin») Qafqaz dillərinə xas olan yiyəlik hal formasındadır (-al), digər sözlər və morfoloji əlamətlər isə qədim türkcədir:

- kapzna – «qapısına»: qapı isminin üçüncü şəxsin təkinə aid mənsubiyyət (-z «sı») və yönlük (-na) halı;

- slman – qədim türk dilindəki sal («vur», «xətər yetir») felinin qədim türk dilinə xas inkar formasındadır: -man – salman «xətər yetirmə», «zədələmə» - sexis – qədim türk yazılarındakı sağıs («o dünya», «axirət») ismi.

Etrusk	Qədim türk
hermial kapzna slman, sexis kapzna	(hermesin) kapısına salman, sağıs kapısına

Latın dilində etruskları bildirmiş turski, sanskrit (qədim hind) dilində «türk» mənalı turuşka, eləcə də etrusklarla eyni kökdən olmuş troyalıların qədim mənbələrdəki etnik adları (tursi, turşa, trusiya) eyni mənşəli etnonimlərdir. Etruskların əcdadları olmuş troyalıları isə qədim avropalılar — VII-XV əsr müəllifləri türklər hesab etmişlər. Troyanın türklərlə bağlılığı VII əsrdə yazılmış Fredegar xronikasında, XII-XIV əsrlərə aid Gesta Francorum adlı əsərdə, Nicole Gilles, Tyreli William, Andrea Dandalo, Feliks Fabri və digər avropalı müəlliflərin əsərlərində qeyd olunmuşdu (1, 95-97).

Axey-Troya müharibəsindən sonrakı çağlarda — e.ə. I minillikdə İtaliyaya miq-

rasiya etmiş troyalıların nəsilləri olan etrusklardan qalma yazıların qədim türk dillərində anlaşılmasının səbəbi məhz budur.

Akademik N.Y.Marr «Aralıq dənizi sahillərində türklər yunan və latınlardan çox əvvəllər məskunlaşmış və burada türk dili yunan və latın dillərindən daha əvvəl formalaşmışdır» deyərkən, məhz troyalıları, etruskları, Yunanıstanın erkən sakinləri olmuş pelasq və tirsenləri nəzərdə tuta bilərdi (8, s.119). Bu gerçəkliyə işıq salan ən tutarlı dəlil məhz qədim türkcə danışan etrusk yazılarıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Afyoncu E. Truva'nın intikamı. İstanbul, 2011.
2. Ayda A. Etrüskler (Tursakalar) türk idilər. Ankara, 1992.
3. Togan A.Z.V. Umumi Türk tarihinə giriş. İstanbul, 1981.
4. Геродот. История в девяти книгах, Ленинград, 1972.
5. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Ленинград, 1986.
6. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.
7. Майяни З. Этруски начинают говорить. Москва, 1966.
8. Самойлович А.Н. Тюркология и новое учение о языке. М.-Л., 1935.
9. https:/articles.com/article/ 7183.

Məmmədov Sadir Surxay oğlu,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
polis polkovniki,
Bakı Slavyan Universiteti,
Email: etll@bsu-uni.edu.az

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ HÜQUQİ TERMİNLƏRDƏN İSTİFADƏ MƏSƏLƏLƏRİ

"Demokratik cəmiyyət" və ya "hüquqi dövlət" anlayışları ilk növbədə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlıdır. İnsan hüquqları müasir dünyamızın hər bir demokratik dövləti tərəfindən ən prioritet hesab edilən mövzulardan sayılır. Müstəqil Azərbaycanda da insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, onların müdafiəsi və daha da genişləndirilməsi dövlətin ən ali məqsədi elan edilib.

Bu ali məqsədin müəyyənləşdirilməsi, onun həyata keçirilmə mexanizmlərinin tapılması və reallaşdırılması, sözügedən sahədə hüquqi bazanın yaradılması isə müstəqil dövlətimizin qurucusu, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Ölkədə hüquqi bazanın yaradılması hüquq terminologiyasının yaradılmasını tələb edirdi. Təsadüfi deyil ki, 1993-cü ildə Ulu Öndərimiz qarşıya qoyduğu vəzifələri belə bəyan etmişdi: "Azərbaycan Respublikasında demokratik, hüquqi dövlət qurulmalıdır. Azərbaycan dövləti demokratik prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərməlidir, öz tarixi, milli ənənələrindən bəhrələnərək, dünya demokratiyasından, ümumbəşəri dəyərlərdən səmərəli istifadə edərək demokratik dövlət quruculuğu yolu ilə getməlidir". Bütün işlərində ardıcıl olan və qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olan Ulu Öndər 1997-ci ildə deyəcək: "Biz istəyirik ki, dövlətimiz tam demokratik, tam hüquqi, tam dünyəvi bir

dövlət olsun. Bunun üçün də Azərbaycanda demokratiyanın bərqərar olması, inkişaf etdirilməsi, hüquqi aliliyin təmin olunması əsas vəzifəmizdir”. Doğrudan da, o, hüquqi dövlətin ilk konstitusiyasının yaradıcısı kimi milli hüquq terminlərini yaratdı. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Xocalı soyqırımı, dövləti cinayət, ilhaq, insan azadlıqlarının pozulması, terrorçuluq fəaliyyəti, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri və s. terminlər geniş işlədilməyə başladı [1].

Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkədə hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində ardıcıl, sistemli və gələcəyə hesablanan islahatlara start verildi. Azərbaycanın bu gün dünyada müstəqil, hüquqi və demokratik dövlət kimi tanınması, ölkə vətəndaşlarının hüquqlarının, azadlıqlarının təmin edilməsi, müdafiə olunması məhz Ümummilli Liderin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi möhkəmlənməsi və demokratik inkişaf yolu ilə inamla irəliləməsi üçün gördüyü işlər barədə çox fikirlər səsləndirilsə də, gənc nəslin onun fəaliyyətinə dair mütəmadi biliklər əldə etməsi bugünkü zamanımızın tələbidir. Çünki Azərbaycan məhz müstəqil dövlətimizin qurucusunun qoyduğu yolla Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında inamla irəliləyir, ardıcıl uğurlar qazanır.

Heydər Əliyevin bu sahədə ən böyük əməyi məhz müstəqil Azərbaycanın ilk konstitusiyasının hazırlanması və qəbuludur. 1995-ci il noyabrın 12-də xalq Ümummilli Liderin bu təşəbbüsünü dəstəklədi. Müstəqil dövlətimizin ilk konstitusiyasının preampulasında göstərilir ki, “Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrini davam etdirərək bütün cəmiyyətin və hər kəsin firavanlığının təmin edilməsini arzulayaraq, ədalətin, azadlığın və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsini istəyərək, keçmiş, indiki və gələcək nəsillər qarşısında öz məsuliyyətini anlayaraq, suveren hüququndan istifadə edərək, Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qoruyaraq xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğunu bəyan edir. Başqa sözlə, öz tarixi müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğunu inkişaf yolu seçib. Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin III hissəsinə əsasən dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinə bölünməsi prinsipi təsbit edilib.

Beləliklə, keçmiş sovet konstitusiyalarından fərqli olaraq ilk dəfə konstitusiyamızda dövlət hakimiyyətinin bölgüsü prinsipi həyata keçirilib. Ümumiyyətlə, konstitusiyanın III fəsli (24-71-ci maddələr) bütövlükdə, yəni 158 maddədən 48-i insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına həsr edilib. Konstitusiyanın 71-ci maddəsində insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına təminat verilir. Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcu hesab edilir. Həmin maddədə daha sonra göstərilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdıra, konstitusiyanın heç bir müddəası insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının ləğvinə yönəldilmiş müddəa kimi təfsir edilə bilməz. Azərbaycan Respublikasının ərazisində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları birbaşa qüvvədədir. Beləliklə, konstitusiyanın qeyd edilən normalarının təhlili göstərir ki, bu normalar hüquqi dövlət quruculuğu prinsipinin mahiyyətindən irəli gəlməklə cəmiyyətdə qanunun aliliyinə xidmət edir. Ölkəmizdə həmin vaxtdan başlayaraq, ciddi sosial-iqtisadi islahatlarla yanaşı, hüquq islahatı, həmçinin onun tərkib hissəsi olan məhkəmə-hüquq islahatı həyata keçirilməyə başlayıb. İlk dəfə olaraq üçpilləli məhkəmə sistemi yaradılıb.

İnsan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında konvensiyaya dair 3 may 2002-ci ildə Vilnüs şəhərində qəbul edilmiş 13 saylı protokolun 1-ci maddəsində göstərilir ki, ölüm cəzası ləğv olunur, heç kəs belə cəzaya məhkum edilə və ya edam oluna bilməz. Lakin hələ bundan 4 il əvvəl-1998-ci ildə Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Şərqdə ilk dəfə olaraq ölüm cəzası ləğv edilib. Bu, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin humanist ideyalara sadiqliyini bir daha təsdiq edir. Ölkəmizdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi işində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 1998-ci il fevral ayının 22-də imzaladığı "İnsan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" fərmanı və 18 iyun 1998-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair" dövlət proqramı mühüm rol oynayıb [2].

Heydər Əliyev insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatlı müdafiəsində məhkəmə hakimiyyətinin rolunu artırmaq üçün ciddi islahatlar aparıb. Ölkədə hakim korpusunun formalaşmasında tamam yeni üsul və metodlardan istifadə edilib. Hakim vəzifəsinə ədalətli və şəffaf seçim məhkəmə-hüquq islahatlarının keyfiyyətlə aparılmasına təkan verib. Onun rəhbərliyi altında Azərbaycan dünyada insan hüquq və azadlıqlarının təməl prinsipi kimi qəbul edilən ən mühüm beynəlxalq konvensiyalara da imza atıb.

Azərbaycan 2001-ci ildən İnsan Haqları üzrə Konvensiyaya qoşulub. Konvensiyanın 46-cı maddəsinə müvafiq olaraq Avropa Məhkəməsinin Azərbaycana münasibətdə qəbul edəcəyi qərarlar qəti olmaqla bütün dövlət orqanları, o cümlədən məhkəmələr üçün məcburidir. Həmin maddənin tələbinin pozulmaması üçün dövlətdə müvafiq mexanizm olmalı, milli məhkəmələr tərəfindən Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna müraciət edilməlidir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının təmini və müdafiəsi istiqamətində gördüyü işlərin ən vaciblərindən biri də "İnsan hüquqları üzrə müvəkkil (ombudsman) haqqında" qanunun qəbul edilməsi və Ombudsman Aparatının yaradılmasıdır. Ölkədə Ombudsman Aparatı yaradıldıqdan sonra vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində daha ciddi nailiyyətlə əldə edilməyə başlandı.

İnsan hüquq və azadlıqları, demokratik cəmiyyətdən söz düşəndə diqqət yetirilən ən vacib məqamlardan biri də söz və mətbuat azadlığı, onun necə təmin edilməsidir. Heydər Əliyev vətəndaşların azad şəkildə özünüifadəsinin yalnız inkişafa, tərəqqiyə, demokratiyaya xidmət etdiyini bildiyi üçün məhz bu məsələnin ölkənin ən ali qanununda əksini tapması məsələsinə xüsusi diqqət yetirib. Konstitusiyanın 47-ci maddəsi isə ölkəmizdə fikir və söz azadlığının təminatı məsələsini özündə ehtiva edir. Azərbaycanda azad mətbuatın formalaşması, hər kəsin öz fikrini sərbəst şəkildə ifadə edə bilmək imkanı qazanması, təbii ki, Ümummilli Liderin adı ilə bağlıdır. Məhz onun təşəbbüsü ilə bu azadlıqları məhdudlaşdıran maneələr aradan qaldırıldı. Senzura ləğv edildi. 1998-ci il avqustun 6-da Heydər Əliyev "Ölkədə söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" Fərman imzaladı. Bu Fərmanın bir bəndilə mətbuatda dövlət sirlərini mühafizə edən baş idarə ləğv olundu. Bu, senzuranın ləğvi demək idi.

Bu gün biz Ümummilli Liderin bizə miras qoyduğu hüquqi, dünyəvi və demokratik Azərbaycan dövlətinin daha da güclənməsi üçün bir vətəndaş olaraq əlimizdən gələni etməli, insan hüquq və azadlıqlarının təminatı, müdafiəsi sahəsində dövlətin

həyata keçirdiyi siyasətə dəstək nümayiş etdirməliyik.

Ümummilli Liderimizin 1969-1982-ci illərdəki əvəzsiz xidmətlərinə nəzər salanda bir daha aydın olur ki, Heydər Əliyev hələ o dövrdə respublikaya rəhbərlik etdiyi vaxtlarda ölkəmizdə qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsinə zəmin yaratmış və müdrik addımlar atmışdır.

Heydər Əliyev nadir və iti dövlətçilik zəkası, cəsarəti və sarsılmaz iradəsi ilə Azərbaycanda keçmiş sovetlər birliyindən miras qalmış rejim əvəzinə demokratik hüquqi dövlət yaratmağa müvəffəq oldu. Eyni zamanda hüquqi aliliyin təmin olunmasını irəli sürdü.

Ölkədə geniş vüsət almış cinayətkarlığın bütün ünsürlərinə qarşı qəti mübarizə aparmaq üçün 1994-cü ildə imzaladığı xüsusi Fərman qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsində əsaslı dönüş yaratdı. Eyni zamanda, milli dövlətçiliyin inkişafında korrupsiyanın aradan qaldırılmasının əhəmiyyəti nəzərə alınaraq bu ümumbəşəri sosial bəla ilə mübarizəyə başlanıldı.

Hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən qəti tədbirlər nəticəsində cəmiyyətdə hökm sürən hərc-mərcliyə və özbaşınalığa birdəfəlik son qoyuldu.

Heydər Əliyev isə hüquqi dövlətin Azərbaycan modelini ilk milli Konstitusiyanı yaratmaqla gerçəkləşdirdi.

Onun gərgin fəaliyyət nəticəsində “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında”, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında”, “Prokurorluq haqqında”, “Polis haqqında”, “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” və hüquq sisteminin mahiyyətini müəyyən edən digər qanun və bütün əsas məcəllələrin layihələri hazırlandı və nüfuzlu beynəlxalq qurumlarda ciddi ekspertizadan sonra qəbul edildi.

Əfv və amnistiya institutlarının Ulu Öndər tərəfindən bərpası da olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Minlərlə məhkumun əfv və amnistiya olunması ciddi tərbiyəvi əhəmiyyət daşımaqla, cəmiyyətdə mənəvi dəyərlər, humanizm hissi aşılamışdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1997-ci ildə zəngin demokratik ənənələri olan ölkələrin təcrübəsinə əsaslanan "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" yeni Qanun qəbul edildi.

Dahi öndərin rəhbərliyi ilə aparılmış köklü məhkəmə-hüquq islahatları nəticəsində keçmiş sovet məhkəmə sistemi ləğv edilərək 2000-ci ildən yeni, üçpilləli müstəqil məhkəmə sistemi yaradıldı.

Bu sistemin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə, həmçinin məhkəmə qərarlarından şikayət vermək hüququna təminat verir, işlərə birinci instansiya qaydasında baxılmasına, bundan sonra onların hüquqa və fakta görə apelyasiya qaydasında yoxlanılmasına, daha sonra isə məhkəmə qərarlarına hüquqa görə kassasiya qaydasında yenidən baxılmasına imkan verir. Bu isə öz növbəsində birinci instansiya məhkəməsinin buraxdığı səhvlərin yuxarı məhkəmə instansiyalarında aradan qaldırılmasına, işlərin mahiyyətcə və prosessual baxımdan düzgün və obyektiv həll edilməsinə zəmin yaradır.

İslahatların gedişində Ali Məhkəmənin də funksiya və səlahiyyətlərinə yenidən baxıldı.

1998-ci ildə Prezident yanında məhkəmələrin təşkil edilməsi, hakim vəzifəsinə

namizədlərin seçilməsi, habelə məhkəmələr və hakimlərlə bağlı digər məsələləri öz səlahiyyətləri dairəsində həyata keçirmək vəzifələrini yerinə yetirən Məhkəmə-Hüquq Şurası təsis edildi. Başqa sözlə, bugünkü, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil özünüidarə orqanı olan Məhkəmə-Hüquq Şurasının möhkəm bünövrəsi yaradıldı.

Görülən tədbirlər nəticəsində 2000-ci ildə dövlətçilik tariximizdə ilk dəfə olaraq şəffaf prosedurlar əsasında, o cümlədən test üsulu ilə hakim seçimi aparıldı və nəticədə hakim korpusu 60% təzələndi.

Hüquqi dövlət quruculuğunun Azərbaycan modelini yaratmış Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu məhkəmə-hüquq islahatları bu gün də uğurla davam edir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hüquqi dövlət quruculuğu prosesi çərçivəsində ədliyyə orqanlarında əsaslı islahatlar aparıldı, ədliyyə sisteminin hərtərəfli inkişafı üzrə tarixi əhəmiyyətli qərarlar qəbul olundu, bu orqanların fəaliyyətində köklü mütərəqqi dəyişikliklərə başlanıldı.

İlk növbədə penitensiar müəssisələrin Daxili İşlər Nazirliyindən Ədliyyə Nazirliyinə verilməsi işi başa çatdırıldı. Bu addımın atılmasında məqsəd məhkəmə qərarlarının icrası sistemini təkmilləşdirmək, cəza-tərbiyə işini humanistləşdirmək, ən əsası isə insan hüquqlarının, azadlıqlarının gözlənilməsini təmin etmək idi.

Ədliyyə Nazirliyinin tərkibində icra xidməti institutu təsis edildi, istintaq idarəsi yaradılaraq ədalət mühakiməsi əleyhinə olan və bir sıra digər cinayətlərin ibtidai istintaqının aparılması Ədliyyə Nazirliyinə həvalə olundu.

Ədliyyə sahəsində aparılan islahatların nəticəsi olaraq Ədliyyə Nazirliyinin cəmiyyətdə rolu və nüfuzu xeyli artdı və o, hüquq siyasətini həyata keçirən əsas orqanlardan birinə çevrildi.

Dahi öndər Heydər Əliyev tərəfindən hələ 1996-cı və 1999-cu illərdə əsassız yoxlamaların və sahibkarlıq sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında imzalanmış fərmanlar ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Bu gün hər birimiz Heydər Əliyevin dövlətçilik amallarını, yüksək ideyalarını yaşatmaq və gələcək nəslə çatdırmaq, Azərbaycan tarixinin yeni şanlı səhifələrini yazmaq naminə möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşərək, əlimizdən gələni əsirgəməməliyik.

Bu gün tam əminliklə söyləyə bilərik ki, hələ çox-çox illər sonra da gələcək nəsillər dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin misilsiz əməyi nəticəsində yaradılmış yeni hüquq sisteminin bəhrəsini görəcək və onun Azərbaycanda demokratik hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində əvəzsiz xidmətlərinin şahidi olacaqlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədov S., Məmmədov T.Qarabağ: Mif və həqiqət" / Dərs vəsaiti. – Bakı: Təhsll. 2022. – 480 s.

2. Məmmədov S. Beynəlxalq hüquq. Bakalavr, magistratura və əlavə təhsil pilləsi üçün proqram. – Bakı: Mütərcim, 2022. – 64 s.

İskəndərova Şaiqə Həmzə qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: iskenderovashaiqe@gmail.com

DİL VƏ CƏMİYYƏT

Dil öz-özünə yaranmır, o yalnız cəmiyyətdə yaranır və onun əsasında formalaşan kommunikasiya da məhz cəmiyyət daxilində özünü göstərir. Cəmiyyət dəyişən zaman dil də bu və ya digər dərəcədə dəyişikliyə məruz qalır. Dil davamlı olaraq hərəkətdə və təkamül prosesinin içində inkişafdadır. İstənilən təkamül prosesi bu və ya digər dərəcədə dilin inkişafına təkan verir. Buna görə də dilin təkamülü cəmiyyətin təkamülü ilə sıx bağlı olur və vəhdət təşkil edir. "Dil cəmiyyət həyatına xidmət edən ictimai hadisədir, o, cəmiyyətdən kənarda fəaliyyət göstərə və inkişaf edə bilməz. Dilin yaranması və inkişafı ictimai şüurun və insan təfəkkürünün inkişafı ilə üzvi şəkildə əlaqədardır" (3, s. 139).

Cəmiyyətin inkişafının dilə təsirini və onunla bağlı məsələləri sosiolinqvistika elmi öyrənir. Bu elm sosiologiya ilə linqvistikanın sərhəddində yaranmış elm sahəsi kimi sosiologiyanın dilə təsiri nəticəsində dildə baş verən dəyişiklikləri öyrənmək səbəbindən yaranmışdır. Dil davamlı inkişafda və fəaliyyətdədir. Onun inkişafına cəmiyyətin sosial vəziyyəti, mədəni səviyyə, təhsil və. s. bu kimi faktorlar təsir edir. Bu da o deməkdir ki, heç bir dil statik deyil və o özlüyündə canlı orqanizm kimi mürəkkəb bir quruluşa malikdir. Dil də canlı orqanizm kimi nə vaxtsa doğulur, dəyişir, inkişaf edir və haçansa ölür. Bu öz-özünə yaranan və özündə yeni komponentlər yaradan sistemdir. Heç bir dil cəmiyyətdən və mədəniyyətdən kənarda fəaliyyət göstərmir. Eynilə cəmiyyət və mədəniyyət də dilsiz təsəvvür oluna bilməz. Odur ki, sosiolinqvistika geniş mənada dillə cəmiyyət arasındakı bağlılığı öyrənir. "Sosiolinqvistikanın bir elm kimi formalaşması Fredinand de Sössürün adıyla bağlıdır. Onun dilçilik elminə verdiyi töhfələr bütün dünyada məşhurdur. Sössür insanın danışıq qabiliyyətini, bacarığını nitq fəaliyyəti adlandırmışdır" (3 səh.362). Sosiolinqvistika ilə məşğul olan alimlər bu elm sahəsi ilə bağlı geniş məsələləri və problemləri öyrənir. Bunlara dil və cəmiyyət, milli dillər, dillərin sosioloji fərqi, dillərin variantlılığı, çoxdillilik və onun səbəbləri, dildən istifadə edənlər və etməyənlər arasındakı fərqlər və s. daxildir.

Sosiolinqvistiklər nitq aktına təkcə ünsiyyət prosesi kimi deyil, daha geniş mənada yanaşırlar. Dil daha geniş kommunikativ funksiyalar daşıyıcısıdır. O, ən əvvəl fikrin anlaşılması üçün insana lazımdır. Dünyada gördüyümüz hər şey dilimizin süzgəcindən keçir. Eyni bir şey, bir anlayış, məfhum müxtəlif dillər, mədəniyyətlər tərəfindən müxtəlif cür qəbul edilir.

Bundan başqa, sosiolinqvistika ünsiyyət zamanı mümkün dil variantları üzərində işləyir. Ünsiyyət zamanı biz uyğun olaraq dil variantı seçə bilərik. Bu, ədəbi dil, kitab dili, dialekt, danışıq dili və s. ola bilər. Yaşdan, habelə təhsildən, mədəniyyətdən, şəxsin sosial vəziyyətindən asılı olaraq insanın nitqi dəyişə bilir. Danışanın cinsi, bəzən hətta ixtisası belə-humanitar, texniki, yaxud iqtisadi sahə adamı olduğu şəxsin nitqində özünü hiss etdirir.

Sosiolinqvistika dilçiliklə bağlı bir neçə xüsusi anlayışı özündə birləşdirir ki,

bunlardan bir neçəsi dilin digər sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir. Bu anlayışlara dil normalarını, nitq mühitini, nitq mədəniyyətini, nitq aktını, dil əlaqələrini və s. göstərmək olar. Sosiolinqvistika, həmçinin sosiologiyadan cəmiyyətin sosial strukturu, sosial status, sosial rol, sosial faktor və s. bu kimi anlayışları özündə cəmləşdirir.

Beləliklə, sosiologiya ilə dilçiliyin sərhəddində yaranmış sosiolinqvistika elminin predmeti isə cəmiyyətlə bağlı dildə baş verən proseslər və dilin daşıdığı funksiyalardakı dəyişikliklərdir.

Müasir sosiologiya çərçivəsində dilin varlığının sosioloji aspektlərini təsvir etməyə imkan yaradan anlayışlar sistemi işlənilmişdir. Onlardan başlıcası bunlardır: dil cəmiyyəti, dil kodları, sosial-kommunikativ sistem.

Dil cəmiyyəti o cəmiyyətdir ki, burada cəmiyyəti dil və sosial əlaqələr birləşdirir. Dil cəmiyyətlərinin əsas xarakterik xüsusiyyəti odur ki, cəmiyyət üzvləri arasında bilavasitə davamlı kommunikativ əlaqələr olur. Dil cəmiyyətlərini yalnız eyni dildə danışan insanlara görə təyin etmək düzgün olmazdı. Burada dil amili ilə sosial əlaqələrin birgəliyi əsasdır.

Müasir dövrdə ünsiyyət vasitəsi olaraq dilin yalnız cəmiyyət daxilində yaranması və inkişaf etməsi heç kimdə şübhə doğurmur. Çünki dil ictimai hadisədir. Ona görə də hər zaman dilçiləri, ilk növbədə, cəmiyyətlə dil arasındakı əlaqə daha çox maraqlandırmışdır. İstənilən cəmiyyətdə dil həmin cəmiyyətdə formalaşan, toplanan, saxlanılan bilikləri nəsildən – nəsilə ötürən bir vasitə olmuşdur. Ona görə də istənilən cəmiyyətdə baş verən sosial, iqtisadi və mənəvi dəyişikliklər dilin müxtəlif yaruslarına təsirsiz ötüşmür. Hər bir dilin ədəbi formasının, onun ədəbi normalarının inkişafı həmin dilin mədəni səviyyəsini qaldırmaqla, eyni zamanda onun məişət dilinə təsir edir, dialekt xüsusiyyətlərinin azalmasına gətirib çıxarır. Dildə yaranan yeni söz və söz birləşmələri, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin fonunda onların kəsb etdiyi yeni mənalar öz növbəsində insanlara ətraf aləmdə baş verən dəyişiklikləri dərindən dərk etməyə və onların mənasını düzgün ötürməyə kömək edir. Hər hansı dil həmin cəmiyyətə xidmət edən sosial ünsiyyətin komponentləri ilə müəyyən münasibətdədir. Belə ki, ölkədə siyasi vəziyyətin dəyişməsi, hakimiyyət dəyişikliyi, iqtisadiyyatın yenidən qurulması, sosial və mədəni siyasətdə yenilənmə və s. bu kimi hallar sosial kommunikasiyalara təsir edir ki, bu da istər–istəməz dildə təzahür edir. Bu dilin yeni sosial kommunikativ qatında həmin dil üçün yeni dil situasiyasının formalaşmasına gətirib çıxarır.

Sosiolinqvistika dilçiliyin, sosiologiyanın, sosial psixologiyanın, etnoqrafiyanın sərhəddində formalaşmış elm kimi dilin sosial təbiəti ilə bağlı kompleks problemləri, həmçinin cəmiyyətin həyatında vacib rol oynayan dilin ictimai funksiyalarını, sosial faktorların dilə təsir mexanizmlərini öyrənərkən bu məsələlərdən bəziləri ümumi dilçilik elmi çərçivəsində tətbiq olunur. Sosiolinqvistikanın əsasında duran dil kollektivləri həm sosial, həm də dilçilik xüsusiyyətlərinə görə təyin olunur.

Sosiolinqvistik tədqiqatlar bir tərəfdən dilin strukturu ilə, digər tərəfdən sosial situasiyaların strukturu ilə müəyyən olunur. Sosiolinqvistikanın əsas problemlərindən biri dilin müxtəlif strukturlarında özünü göstərən sosial diferensasiyadır. Bu problem sıx surətdə millət və dil problemi ilə əlaqəlidir. Sosiolinqvistika bu problemi tarixən iqtisadi, siyasi situasiyaların əsasında formalaşan milli dillərə istinad edərək öyrənir. Sosiolinqvistikanın əsas anlayışlarından biri də dil situasiyalarıdır. Bunlar bir neçə dilin bir yerdə istifadəsi və ya bir əsas dilin fonunda bir neçə dilin istifadəsi situasiyalarıdır. Müasir linqvistikada əsas diqqət dil və mədəniyyət əlaqələrinə ayrılır. Mədə-

niyyətin ayrı-ayrı komponentləri ilə dil arasında əlaqələr ikitərəfli xarakter daşıyır. Müxtəlif mədəniyyətlərin kəsişməsi dilin leksik səviyyəsində qarışıq olaraq öz əksini tapır. Sosiolinqvistika, eyni zamanda dilin kommunikativ məqsədlərlə, fikrin düzgün çatdırılması üçün seçilmiş optimal nitq fəaliyyətlərinin variantlarını öyrənir. Sosiolinqvistik problemlərin içində dövlətin tədbirlər planı kimi qəbul etdiyi dil siyasəti xüsusi yer tutur. Sosiolinqvistika yeni nizamlar, əlavə və geniş təsəvvürlər verən dilçilik sahəsi kimi, cəmiyyətdə işlənən dilin variantlılığına da nüfuz edir ki, bunun da özlüyündə dilə çox müxtəlif təsirləri olur.

Sosiolinqvistikanın tətbiqi sahəsi sosial faktorların fonunda hər hansı bir doğma dillə paralel xarici dilin öyrənilməsi zamanı meydana çıxan problemləri öyrənir. Dil siyasəti də tətbiqi sosiolinqvistikaya aiddir. Bura dil haqqında qanunlar, dövlət dilinin vahid formada hamı tərəfindən işlədilməsi kimi məsələlər daxildir. Bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilini də son dövrlər müəyyən təhlükələr izləyir. Bunlara ana dilimizə yad dillərin təsirini, ümumi istifadəyə daxil olan jarqonları və s. aid etmək olar. Bu təsirlər ən əvvəl küncdə - bucaqda özünü göstərsə də, ordan da ədəbi dil daşıyıcılarının müxtəlif təbəqələrinin nitqinə keçərək kütləvi informasiya vasitələrinin dilində, reklam mətnlərində görünür. “Tətbiqi sosiolinqvistikanın” qarşısında ictimai inkişafın ümumi nəzəriyyəsi, metodoloji konsepsiya, dillə bağlı sosial problemlər, dil siyasəti və s. sosiolinqvistik problemlər durur. Orfoqrafiya qaydaları məsələləri, əlifba tərtibi, terminologiya məsələləri, ədəbi dilin normalaşdırılması kimi problemlər məhz tətbiqi sosiolinqvistikada həll edilməlidir” (4.s. 319).

Dil və cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin müxtəlif aspektləri vardır. Bu qarşılıqlı münasibətlərin fonunda bir neçə aspekti ayırmaq olar.

1. Dilin sosial mahiyyəti. Bura daxildir:
- cəmiyyətdə dilin rolu;
- dillərin ictimai təkamülünün əsas istiqamətləri;
- dilin tarixi və xalqın tarixi.

2. Cəmiyyətdə gedən proseslərə dilin təsiri aşağıdakı kimi olur:
- dil və mədəniyyət;
- dil və din;
- dil və bədii ədəbiyyat;
- dil və məktəb;
- dil və texniki tərəqqi;
- dil və kütləvi informasiya vasitələri;
- dil və ideologiya.

3. Cəmiyyətdə dilin variantlılığını yaradan məqamlar bunlardır:
- dilin funksional variantları;
- dil və cəmiyyətin coğrafi fərqliliyi (coğrafi dialektlər);
- dil və sosial fərqlilik (sosial dialektlər);
- dil və danışanların sosial funksiyaları.

Çoxetnoslu cəmiyyətlərdə dillərin qarşılıqlı əlaqəsi belədir:
- dil və etnoslar;
- dil mühitləri;
- milli dil siyasəti;
- dil əlaqələri.

Bütün bu problem və məsələlərlə dilin sosiologiyası məşğul olur. Bura sosiologi-

yanın və dilçiliyin bölmələri daxildir. Dilin sosiologiyası sosioloji sahə olaraq cəmiyyətlə dilin qarşılıqlı əlaqəsini, onun sosial funksiyasının xarakterini öyrənməyə xidmət edir. Sosiolinqvistika dilin sosiologiyasından fərqli olaraq, sosioloji problemlərlə deyil, dil problemləri ilə - dilin varlığı, coğrafi və sosial variantlılığı kimi məsələlərlə məşğul olur. Dillə cəmiyyətin əlaqəsi ikitərəflidir: dil cəmiyyətə, cəmiyyət də dilə təsir edir. Dilin cəmiyyətə təsiri özünü aşağıdakı qaydada göstərir. Dil cəmiyyəti bir araya gətirən faktor olaraq onun yüksəlişinə səbəb olan şərt kimi çıxış edir. Dil, həmçinin həmin dil daşıyıcılarının kollektiv tarixi və sosial-mədəni yaddaşının saxlanması və ötürülməsinə xidmət edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Qurbanov A.M. "Ümumi dilçilik" (pedaqoji institutlar üçün dərslik), Bakı, “Maarif” nəşriyyatı,1977,294 s.

2.Rəcəbli Ə. "Dilçilik tarixi" (ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün dərslik) Bakı,"Maarif" nəşriyyatı, 1988,537 s.

3. Rəcəbli Ə. "Sosiolinqvistika", Bakı,"Nurlan" 2004,520s.

4. Yusifov M.İ. "Tipologiya" Bakı, «Elm və təshil», 2017, 184 s.

Qocayeva Xatirə Əvəz qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: khatira@yahoo.com

DİL VƏ İNTERNET

İnternetin dilə və ya dillərə təsiri dil fərqliliyini artıran səbəblərdəndir. Artıq nəinki dilçilər, həmçinin digər sahələrdə çalışan şəxslər belə internet dilini qəbul edirlər. İnternetin kommunikativ gücü və sosial potensialı artıq danılmaz faktdır.

D.Kristal yazır ki, dil müxtəlifliyi internetin situasiya faktorları ilə tənzimlənən linqvistik ifadə sistemidir (1, s.6). “İnternet situasiyaları” termini nitq və yazı anlamlarını ehtiva edir.

Dil müxtəlifliyinin nitqdə və yazıda müşahidə edilən fərqli xüsusiyyətlərini bir neçə yerə bölmək olar:

1) qrafik xüsusiyyətlər: yazılı dilin ümumi təqdimatı və yazı üslubu. Buraya daxildir: səhifə dizaynı, (çapda və ya yazıda) sözlərin ardıcıl düzülməsi, hərflər və ya sətirlər arasındakı boşluğun miqdarı, rəng, illüstrasiya və s.;

2) orfoqrafik xüsusiyyətlər: hər bir şəxsin fərdin şəxsi yazı qabiliyyəti: əlifba, böyük hərflə yazma, durğu işarələrinin işlədilməsi və s.

3) qrammatik xüsusiyyətlər: sintaksis və morfologiyanın xüsusi qayda-qanunlarından istifadə, söz sırası, şəkilçilər və s.

4) leksik xüsusiyyətlər: sözlərdən, frazeoloji feillərdən istifadə, onların yerində işlədilməsi və s.

5) fonetik xüsusiyyətlər: məlumatın düzgün oxunması, vurğunun yerinin düzgün

müəyyən edilməsi, tonlara fikir verilməsi və s.

6) diskursiv xüsusiyyətlər: mətnin təşkil olunması, onun tamlığı, əhatəliliyi, mətnin sərhədlərinin müəyyən edilməsi və s. (2, s. 11)

Hazırda internet dilində virtual sözlərdən istifadə edilməsi getdikcə artmaqdadır. Virtual sözlər insanların xəyali dünyalarında yaranır və sonra insanlar həmin mətn əsaslı fantaziyaları ilə sosial mühitdə qarşılıqlı əlaqəyə girə bilərlər. Məsələn: "Dungeons and Dragons" adlı macara oyunu ilə çox sayda virtual sözlər yaranmışdır.

Müşahidələr göstərir ki, artıq hətta gündəlik danışıqda belə internet sözlərindən istifadə olunmasını çox görmək olur. Məsələn:

Is it your turn ***to download***? (Are you going to reveal the gossip that you have heard?) (Eşitdiyin dedi-qodunu bizimlə paylaşmağa hazırlaşırsan?)

He needs more ***bandwidth*** to solve that problem (He cannot take it all at once). (O, bunun hamısını birdən qəbul edə bilməz).

Let them go ***offline*** for a few minutes (Let them talk in private). (İcazə ver onlar təkbətək danışsınlar).

Give her ***a brain dump*** on that (Tell her all you know). (Bildiyin hər şeyi ona danış).

He will ***ping*** you a little later (He will define later if you are nearby). (O, yaxınlıqda olduğunuzu daha sonra müəyyən edəcək).

Oh, she is ***404*** (I cannot find her). (Mən onu tapa bilmirəm).

Why are you ***flaming*** me for no reason at all? (Why are you shouting at me?) (Niyə mənə qışqırırsan?)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1) Crystal D. Language and the Internet. Cambridge: Cambridge University Press, 271 p.

2) Blommaert J. Discourse. A critical introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 299 p.

Şahbazlı Çinarə Zahid qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: chinara.shahbazli@mail.ru

QLOBALİZASİYA PROSESİNİN NƏTİCƏSİNDƏ-İNGİLİS DİLİ

Qlobal cəmiyyətdə kapitalın asanlıqla yerdəyişməsi, informasiya açıqlığı, texnoloji inqilab, inkişaf etmiş ölkələrin yeni əldə etdikləri «nou-xau»lar haqqında məlumatların dərhal yayılması, əmtəə və kapitalın hərəkətinin liberallaşması, millətlərarası sosial hərəkatlara, hadisə və tədbirlərə münasibət bildirilməsi, nəqliyyat vasitələrindən, digər xidmət növlərindən online istifadə imkanları, yeni telekommunikasiya texnologiyalarının reallaşması, internasional təhsil sisteminin yaradılması və s. ya qloballaşmanın doğuran səbəblər, ya da qloballaşma nəticəsində yaranan hadisələrdir. İnformasiya

mübadiləsinin aldığı sürət qloballaşmanı elə bir səviyyəyə qaldırmışdır ki, artıq onunla mübarizə aparmaq «donkixotluq» etməyə oxşayır. Bir sözlə, qloballaşma ilə mübarizə aparmaq, bu prosesə nəyisə diktə etmək absurddur. Digər tərəfdən, qloballaşma milli dəyərlərə, o cümlədən milli dillərə təsirini göstərir. [3, s.18]

Dünyanın bir çox dilləri arasında məhz ingilis dili qlobalizasiya prosesinin nəticəsi olaraq beynəlxalq ünsiyyət vasitəsinə çevrilə bilmişdir.

İngilis dilinin qloballaşması, tarixi proses kimi, Britaniya imperiyasının XVII-XVIII əsrlərdə bütün dünyaya yayılan siyasi və iqtisadi gücü sayəsində baş vermişdir. Britaniya imperializmi amilinin nəticəsi olaraq müasir dünyada yüzdən çox ölkənin ingilis dilini dövlət dili və ya rəsmi dil kimi işlətməsinə səbəb olmuşdur.

İngilis dilinin qlobal dilə çevrilməsini, həm də XX əsrin ikinci yarısından etibarən Amerika iqtisadiyyatı və siyasətinin dünyada hakim olması ilə əlaqələndirmək olar. Populyar musiqi, kino, biznes, idman, informasiya, texnologiya sahəsində də Amerikanın hakim dövlət olması ingilis dilinin qlobal dilə çevrilməsində mühüm rol oynamışdır.

XXI əsrin əvvəllərində Amerikanın dünyaya təsiri ingilis dilini yalnız əsas dil deyil, həm də praktiki cəhətdən vahid mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi etmişdir. Artıq ingilis dili olmadan elm və texnologiyanın uğurlarına nail olmaq qeyri mümkündür. Lakin ingilis dilinin qlobal dilə çevrilməsini yalnız iqtisadi və siyasi amillə bağlamaq səhv olardı [1, s.21].

İngilis dilinin qlobal dilə çevrilməsində bu dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərini də hökmən nəzərə almaq lazımdır.

Əvvəla, ingilis dilinin sinonimlər çoxluğu, frazeologiya və idiomlarla zəngin olması bu dilin potensial imkanlarını ortaya qoyan səbəblərdən biridir ki, bu prosesdə din amilinin rolu əvəzolunmazdır.

İkinci əsas xüsusiyyət ingilis dilinin yüksək flektivlik keyfiyyətə malik olmasıdır. Dilçilikdə flektivlik dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərir. Söz sıralarında, eyni sözün həm isim, həm də feil kimi işlənməsində və s. Bu cəhətlər kommunikativ vasitə kimi ingilis dilinin əsnəkliyini təmin edir.

Üçüncü, ingilis dilinin qrammatikası digər dünya dillərinə nisbətən daha yüksək dərəcədə unifikasiyaya malikdir. Məsələn, ingilis dilində ismin halları demək olar ki yoxdur. Cins kateqoriyaları əsasən sözlərlə ifadə olunur və heç bir artikl tələb etmir. Başqa dillərdə olduğu kimi feilin formaları da çoxluq təşkil etmir.

Bundan başqa ingilis dili bildiyimiz kimi yazı və tələffüzdə nisbətən sadə dil hesab olunur.

İngilis dilinin qlobalizasiyası onun kosmopolitik xarakteristikasına əsaslanır: Bu dil tarixən kontaktda olduğu digər dillərdən aktiv şəkildə minlərlə sözalma qabiliyyətinə malik olmuşdur və bu onun digər dillərdən (fransız dili) özünəməxsus dil qonaqpərvərliyi ilə seçilməsinə və üstünlüyünə imkan yaradır. Aparılan tədqiqatdan aydın olur ki, bu sözlərin çox hissəsi din vasitəsilə ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Sadalanan bu linqvistik faktorlar ingilis dilinin müasir dövrdə qlobal dilə çevrilməsində mühüm rol oynamışdır. İngilis dilinin nəzəriyyəsinə diqqət yetirsək, burada qlobal dil statusunu qazanmasında ekstralinqvistik faktorların rolu böyük olsa da, bu statusun saxlanmasında dilin xüsusi linqvistik faktorlarının əhəmiyyətinin böyük olmasını da qeyd etmək vacibdir [2.36].

Qloballaşma şəraitində artıq bir neçə onillikdir ki, dünyada universal ünsiyyət vasitəsi olaraq ingilis dili çıxış edir. Bunu müasir dünyada sənədləşmədə, ədəbiyyatda, elmi forumlarda, müxtəlif formatlı siyasi və iqtisadi danışıqlar prosesində görmək olar və əlbəttə ki, müasir dünyanı hörümçək toru kimi sarmış İnternet özünün ilkin ingilisdilli leksikası və sematikası ilə də buna əyani nümunədir. Dünya tarixi beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi bu və ya digər dilin Liderliyindəki dəyişməni nümayiş etdirir. Yadımıza salaq, antik dövrdə yunan dili, sonra Avropada latın dili, Asiyada ərəb dili, XIX yüzillikdə fransız dili belə missiya yerinə yetirmişdi. XX yüzillikdə isə ingilis dili yerinə yetirir. Eyni zamanda, qloballaşma ingilis dilinə əlavə imkanlar yaratmışdır. XIX əsrin fransız dilindən fərqli olaraq hazırkı ingilis dili beynəlxalq dil olmaqdan çıxmış, qlobal dilə çevrilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət / Tərt.ed. O.İ.Türksevər (Musayev). – Bakı: Qismət, – 2003. – 1696 s.
2. Kaşğari M. Divanü Lüğat-it-Türk: [4 cilddə] / Tərcümə və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər. – Bakı: Ozan, – c.1, – 2006. – 512 s.
3. Qarayev A.H. Alınma sözlərin formalaşmasına dair // – Bakı: Azərb.SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Jurnalistika seriyası. – 1975. № 2, – s.58-63.

Sərdarova İradə Nadir qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: iradasardarova@yahoo.com

İNGİLİS DİLİ FƏRQLİ MƏDƏNİYYƏTLƏRDƏ

Son illərdə ingilis dilinin ikinci dil kimi öyrənilməsi və müxtəlif mədəniyyətlərə aid olan insanın ərazi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ingilis dilində yeni formada danışması geniş hal alıb. D.Kristal bunu belə adlandırır: “New regional Englishes” (1, s.276). İngilis dilinin yeni variantlarda danışılmasının müşahidə olunduğu ölkələrdən bəzilərinin adlarını çəkə bilərik: Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Şri Lanka, Sinqapur və digərləri. Bu ərazilərdə işlədilən ingilis dili yazı, tələffüz, qrammatika və s. üslublara görə fərqlənir. Həmin fərqliliklərdən bəzilərini təqdim edək:

1) İngilis dilində davamedici zamanlarda işlədilməyən feillərin davamedici zamanlarda işlədilməsi. Həmin feillər bunlardı: have, know, understand, see, think və s. Məsələn:

İngilis dilində	Hindistanda danışılan ingilis dilində
I understand you now.	I ***am understanding*** you now.
Do you know the answer?	***Are you knowing*** the answer?
He does not see me.	He ***is not seeing*** me.

2) Yazıda və danışıqda adi cümlələrdə *təkrar* olunan sözlərin işlədilməsi. Bu vəziyyət Şri Lankada daha çox müşahidə edilir. Şri Lanka mədəniyyətindən yaranan səbəblərdən (həmin ərazilərin insanları olduqca emosional olur) təkrar yazılan və ya deyilən sözlərə, cümlələrə çox rast gəlmək olur. Məsələn: ***Who and who*** came late?; ***Where and where*** did he go?; She went on ***speaking, speaking*** və s.

3) Təkdə olan isimlər əsasən cəm şəkilçisi qəbul edilərək işlədilir. Məsələn: litter – ***litters,*** fruit – ***fruits,*** information –***informations,*** money – ***moneys,*** water-***waters*** və s.

4) Məlum olmayan, yəni ingilis dilində olmayan və işlədilməyən mürəkkəb isimlərin işlədilməsi. Məsələn: ***chalk-piece, key-bunch, schoolgoer*** və s.

5) Sözönülərinin işlədilməsində də standartdan uzaqlaşma müşahidə olunur. Məsələn: pay attention ***on,*** accompany ***with,*** combat ***against*** və s.

6) Bəzi məlum konstruksiyaların söz sırasının pozulması. Məsələn: There are eggs – Eggs are there; Who has he come to see? – Who he has come to see? –kimi cümlələr həmin ərazilərdə adi cümlələrdə işlədilə bilir.

7) Zaman formalarının işlədilməsi fərqli şəkildə ola bilir. Məsələn: I have been here since morning – I am here since morning.

8) Isn't it? – birləşməsi lazım oldu, yaxud olmadı çox sual cümlələrinin sonuna əlavə edilə bilir. Məsələn: They have come early, isn't it?; they are going now, isn't it? və s.

T.Makartur iddia edir ki, bu cür ingilis dili artıq həmin ölkələrdə ingilis dilinin tədris olunduğu rəsmi orqanlarda belə geniş şəkildə işlədilməyə başlayıb. O, bunun səbəbini mədəniyyət faktorları ilə bağlamağa çalışır (2, s. 147).

Müşahidələr göstərir ki, ingilis dilinin ikinci dil kimi öyrədilməsi zamanı yeni variantlarının yayılmasının və yaranmasının qarşısını almaq mümkün deyil.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1) Crystal D. The English Language. Oxford: Oxford University Press, 1988, 312 p.

2) McArthur T. The English Languages. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 247 p.

Алхасов Яшар Камиль оглы,
доктор философии по педагогике,
доцент кафедры «Практического русского языка
и методики его преподавания»
Бакинского Славянского Университета
Email: a-yashar@rambler.ru

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦ В ВЫСТУПЛЕНИЯХ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Гейдар Алиев как великий патриот искренне и горячо любил свою страну и её культуру и историю. Он прекрасно понимал, что, наряду с экономическим развитием, один из ключевых элементов независимости – культура. Поэтому сразу же после прихода к политической власти в Азербайджане Гейдар Алиев

как Президент выдвинул идею азербайджанства, которая стала главной идеологической платформой для внешней и внутренней политики Азербайджанской Республики. Он всемерно поддерживал культурное наследие Азербайджана, справедливо полагая, что оно лежит в основе национальной идентичности всей страны. Именно сильное чувство идентичности позволяет нации оставаться единой, даже когда окружающие политические силы бросают вызов этой нации и её праву на существование.

Наряду с эффективной и целенаправленной деятельностью во всех сферах жизни, Гейдар Алиев придавал большое значение развитию образования в стране. Образование и воспитание подрастающего поколения всегда были ведущими направлениями в государственной программе дальновидного и мудрого лидера народа. «Слово было самым мощным оружием Гейдара Алиева. Он пользовался им и как оратор, и как дипломат, и как тонкий психолог. Прекрасно пользовался – на грани самого высокого искусства. Гейдар Алиев использовал свой талант блестящего оратора в своих выступлениях в самых разных местах. Он говорил уверенно и точно. Его слова изменили жизнь, изменили историю. Разговаривать с народом так, чтобы каждый гражданин воспринимал сказанное как обращение лично к нему, – не каждому дано. Ему было дано. Равно как и потрясающая точность реагирования на мельчайшие нюансы настроения собеседника. Равно как и огромное чувство внутреннего такта, дарующее ему способность проникнуться болью и тревогой каждого. Равно как и суперинтуиция, позволявшая ему находить поразительно верные решения в самые судьбоносные для азербайджанского народа моменты» [1, с.5]. Анализ языка его выступлений с точки зрения психолингвистики показал, что Гейдар Алиев непревзойдённый мастер в использовании языковых средств в вербальной речи. Следует отметить, что Гейдар Алиев блестяще говорил на русском и на своём родном, азербайджанском языке. По мнению известных российских политиков, деятелей искусства, журналистов, русская речь Гейдара Алиева была необыкновенно яркой, красочной, он обладал удивительной способностью проникать в душу слушателей, действовать на умы людей. Будучи членом Политбюро ЦК КПСС, Первым заместителем Председателя Совета Министров СССР, Гейдар Алиев в своей речи употреблял словосочетание «исторические предначертания съезда партии». Лингвистический статистический анализ показал, что только Гейдар Алиев из политической элиты бывшего Советского Союза употреблял данное словосочетание, а все остальные – «исторические решения съезда партии».

Нами были проанализированы выступления Общенационального лидера в 1999-2000 годы. Когда Гейдар Алиев говорил на азербайджанском языке, часто употреблял синонимы, тем самым усиливал воздействие слова. Приводим примеры: sevgilərimi, sayqılarımı bildirirəm, məhəbbət bəsləyirəm (2000); diqqətsiz qala bilməzdim, biganə qala bilmərəm (1999); bildirmək, ifadə etmək (2000); zehninin məhsulu, beyninin məhsulu(1999); əməldə göstərmək, özünü konkret işlərdə büruzə vermək (1999); məqsədimiz, hədəflərimiz (2000); fəxr etmək, qürur duymaq (1999) [3;4].

Особую привлекательность азербайджанской речи Гейдара Алиева придаёт антитеза, которая красной нитью проходила через его выступления. В научной литературе антитеза определяется как риторическое противопоставление, сти-

листическая фигура контраста в художественной или ораторской речи, заключающаяся в резком противопоставлении понятий, положений, образов, состояний, связанных между собой общей конструкцией или внутренним смыслом [2]. Обратимся к примерам: 1. İnanıram ki, o gün *uzaqda deyil,* hər birimiz öz fəaliyyətimizlə qələbəmizi *yaxınlaşdıracağıq* (На встрече с беженцами, 1997). 2. Говоря о реализа-ции нефтяной стратегии: Neft xalqımızın sərvətidir. Çalışırıq ki, yeni iş *yerləri açaq*, işsizliyə *son qoyaq, yoxsul* insanlar olmasın, hamı *varlı, firavan* həyat sürsün (1999). 3. Говоря о постановлениях ООН по Гарабагскому конфликту: Bizim fəaliyyətimizin əsas məqsədi və qayəsi ölkəmizin ərazi bütövlüyünü təmin etmək, tarixi torpaqlarımızın işğalına sonqoymaq, insanlarımızın təhlükəsiz yaşamalarını təmin etməkdir (1999). Эти слова оказались пророческими: спустя ровно 21 год наш Президент Ильхам Алиев освободил оккупированные земли от армянской нечисти.

У Гейдара Алиева было особое отношение к изучению языков. Великий Лидер говорил: «Я хочу, чтобы наша молодежь читала Низами Гянджеви на азербайджанском, Шекспира – на английском, а Пушкина – на русском языке». Эти слова могут служить главным лейтмотивом общего и языкового образования современной молодежи Азербайджана. В 1972 году в соответствии с решением №362 от 2 ноября 1972 года Совета Министров Азербайджанской ССР и по инициативе руководителя Азербайджанской ССР Гейдара Алиева на базе Азербайджанского педагогического института языков был восстановлен Азербайджанский Педагогический Институт Русского Языка и Литературы им. М.Ф. Ахундова. А в 2000 году Указом Президента Азербайджана Гейдара Алиева от 13 июня 2000 года для усовершенствования образовательной системы республики, а также создания уникального высшего учебного заведения, на базе Азербайджанского Педагогического Института Русского Языка и Литературы имени М. Ф. Ахундова был создан Бакинский Славянский Университет.

Талант и воля – ключевые качества харизматичной личности Гейдара Алиева. Высочайшая организованность и требовательность – прежде всего к себе. Умение слушать и слышать одного человека и понимать устремления всех, кого объединяет ёмкое понятие – «народ», «нация». В нём органически сочетались пророческая дальновидность большого политика и полководческая отвага. Глубокая образованность и дарованное природой тонкое эстетическое чувство. Всё это передавалось людям через величайший талант Гейдара Алиева оперировать его величеством СЛОВОМ!

Список использованной литературы:

1. Гейдар Алиев: лидер, который стал национальной легендой // Каспiй. – 2018. – 13 декабря – С.5.
2. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. – Институт научной информации по общественным наукам РАН. – М.: Интелвак, 2001. – стб.37-38. – 1596 с.
3. https://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_9.pdf
4. https://files.preslib.az/projects/toplu/v2/f3_10.pdf

İsrafilov Vaqif,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

“Azərbaycan xalqının dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir”.

Heydər Əliyev

HEYDƏR ƏLİYEV ANA DİLİMİZ HAQQINDA

Xalq şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə 1954-cü ilin noyabr ayında dilimizin gözəlliyini vəsf edən şeirində çox gözəl demişdir:

Bu dil-bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil-birbirimizlə əhdi-peymanımızdır.
Səndə neçə minillik mənim mədəniyyətim,
Şan-şöhrətim saxlanır,
Mənim adım-sanımsan, namusum, vicdanımsan!
Millətlərə, xalqlara xalqımızın adından
Məhəbbət dastanları yaradıldı bu dildə.

Dilin cəmiyyətdəki mövqeyi dövlətçiliklə birbaşa bağlıdır. Dövlətçilik həmçinin dilin dayağıdır, hərəkətverici qüvvəsidir və cəmiyyətdəki nüfuzunun təminatçısıdır. Dilin müstəqil inkişafı, zənginləşməsi və nüfuzu bilavasitə dövlətçiliklə bağlı olduğu üçün dil dövlətçiliyin ən aparıcı atributlarından biri hesab olunur. Dövlətçilik zəminində dilin cəmiyyətdəki rolu artır, informasiya imkanları genişlənir.

Dil insan cəmiyyətində elə bir güclü, elə bir mühüm, elə bir vacib informasiya vasitəsidir ki, o təkcə bu gün üçün gərəkli deyildir. Dil elə bir qüdrətli vasitədir ki, keçmişi bu günə, bu günü gələcəyə çatdırır. Ona görə də dil qorunmalıdır, yaşamalıdır.

1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində rəsmi dövlət işləri rus dilində aparılırdı. 1918-ci il iyunun 27-də hökumət Gəncədə fəaliyyət göstərərkən dövlət dili barədə qərar qəbul edildi, lakin bu dil vahid dövlət dili səviyyəsində işlədilmirdi. Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsində işlədilməsi Mərkəzi Hökumət üçün də maraqlı deyildi. Yalnız Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi dövrdən sonra və onun şəxsi təşəbbüsü ilə 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi rəsmiləşdirilmişdir. Konstitusiyanın 73-cü maddəsində göstərilir: «Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”. Bu, o zamanlara təsadüf edirdi ki, Sovet dövlətində formaca, milli məzmunca sosialist mədəniyyətinin çox güclü təbliği gedirdi.

Azərbaycan dilinin dövlət dili adlandırılması o zaman üçün böyük hadisə idi. Heydər Əliyev belə bir zamanda ana dilinə qayğı barədə düşünürdü, dilin inkişaf perspektivlərini müəyyən edərək mütəxəssislərin qarşısına konkret vəzifələr qoyurdu. Məhz o zaman Heydər Əliyev dövlət dili barəsində düşünərək dövlət dilinin formalaşmasında nitq mədəniyyətini onun təməli hesab edirdi.

Heydər Əliyevin ana dilinin tətbiq edilməsi və inkişaf etdirilməsi barəsindəki fikirləri, kəlamları bu gün bizim təsəvvürümüzdə aforizm kimi canlanır. Heydər Əliyev dilin mənəvi, tərbiyəvi, ideoloji xarakter daşıdığını aşağıdakı kimi müdrik kəlamlarla

ifadə etmişdir! “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir” “Hər bir xalq öz dili ilə yaşayır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək, dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq, xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur”.

Heydər Əliyev həmişə, hər zaman ana dilimiz olan müqəddəs Azərbaycan dilinə böyük hörmətlə yanaşmış və ona biganə yanaşmağın, etiraz qalmağın, xüsusən də onun adının kimsə tərəfindən dəyişdirilməsinin qətiyyən yolverilməz olduğunu göstərmişdir.

O dövrdə onun sərancamı ilə 4 iyul 2001-ci ildə dil komissiyası yaradılmışdır.9 avqust 2001-ci ildə onun fərmanı ilə avqustun 1-i “Ana dili” və “Əlifba günü” kimi təsis edilmişdir.

Dövlət dilinin tətbiqi işinin həyata keçirilməsi məqsədilə 30 sentyabr 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının qanunu qüvvəyə minmişdir. Həmçinin, Azərbaycan Respublikasında “Dövlət dili” haqqında 2003-ci il yanvar ayının 2-də Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı verilmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin bu fərman və sərəncamları ana dilinin cəmiyyətdə necə üstün əhəmiyyətli olduğunu bir daha təsdiq edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. İsrafilov V. Şəxsiyyətin möcüzəsi. Bakı, 2006.
2. Qaralov Z. Əbədiyyətə gedən yollar. Bakı, “Elm”, 2005.

Mustafayeva Sahilə Bağır qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: sahilamustafa@yahoo.com

DİL VƏ QRAMMATİKA

Uzun illər ingilis dili qrammatika baxımından tənqidlərə məruz qalmışdır. Əsrlər əvvəl İngiltərədə çox insanlar məktəbi qurtaranda ingilis dilinin qrammatikasının darıxdırıcı, mənasız, məqsədsiz olduğunu söyləmişlər və qrammatikanın əldə etdikləri təhsilə heç bir xeyir vermədiyini iddia etmişdilər (1, s. 90). Həmin insanlar bunu onunla əlaqələndirirdilər ki, qrammatika onlara səhv tədris olunub, yaxud yanlış təqdim edilib. Bu problem təxminən XVIII əsrə kimi davam edir və həmin dönəmdən başlayaraq ingilis dilinin əsaslı qrammatikası (fərqli şəkildə) formalaşmağa başlayır. Qrammatiklər ingilis dilinin qrammatikasını yenidən yazmağa başladılar. U.Şekspir və onun müasirləri dilə çox sayda yeni sözlər, birləşmələr gətirməklə yanaşı, müəyyən qrammatik qaydalar da gətirmişdi. 1760-cı illərdən başlayaraq bir çox qrammatiklər məsələn, R.Laus və L.Marri qrammatika üçün müəyyən qaydalar yazmağa başladılar (2, s. 22). Yazılan qaydalara uyğun olaraq qrammatikada müəyyən dəyişiklik yarandı. Məsələn: /I shall// birləşməsi /I will// birləşməsinin yerinə, /It is me// birləşməsi /It is I// birləşməsinin əvəzinə işlədildi. Xüsusilə inkar cümlələrindəki dəyişiklik diqqəti cəlb edir. İngilis dilinin qrammatikasında XVIII əsrdən sonra yazılan qrammatika ki-

tablarında artıq ikili inkarlıqdan uşaqlaşılmağa başlanıldı. Məsələn, /I do ***not*** have ***no*** interest in this matter// (Mənim bu məsələdə heç bir marağım yoxdur) cümləsi artıq /I do ***not*** have ***any*** interest in this matter// kimi yazılırdı. Artıq XIX əsrdə məsdərin heç vaxt parçalanmaması irəli sürüldü. Yəni artıq "split infinitive" qaydası qəbul edilmirdi. Məsələn: /I want to really try// (I want to try really) (Mən həqiqətən cəhd etmək istəyirəm) kimi yazıldı. Lakin bu qaydalarda da insanlar nəsə bir çatışmazlıq görürdülər. Bununla bağlı olaraq, R. Kvirk yazırdı ki, dildə olan bütün qrammatik qaydalarda düzgün forma əldə etmək mümkün deyil. Dildə həmişə müxtəlif variantlar ola bilir ki, qrammatik variantlar da onların arasındadır (3, s. 45).

Yaxın zamanlarda BBC radiosunun "İngilis dilinin qrammatikası hazırda hansı çatışmazlıqdan əziyyət çəkir?" mövzusunda bir sorğusu keçirilmişdi. Bu sorğuda insanlar əsasən /I shall//, yaxud /I will//; /It is me//, yaxud /It is I//; ikili inkarlıq (I do not have nothing), qoşa modallıq (He may need go) və s. kimi məsələlərlə maraqlandıqlarını və həmin mövzularda çətinlik çəkdiklərini vurğulamışlar (3, s. 90).

Qeyd edək ki, uzun illər əvvəl müzakirə mövzusu olan bu məsələlərin bir qismi hələ də mübahisə doğurur.

Qrammatikada da qrammatik variativlik özünü hər sahədə göstərə bilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1) Richard W.Bailey et al. English as a World Language. Cambridge: University of Michigan Press, 1982, 496 p.

2) Crystal D. English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press, 150 p.

3) Quirk R., et al. English in Use. London: Longman, 1990, 262 p.

Cəfərova Kəmalə Avadır qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: kamacafarova_adu@mail.ru

SİNTAKTİK İNTERFERENSİYA KOQNİTİV DİLÇİLİK MÜSTƏVİSİNDƏ

İnterferensiya dedikdə, dil normalarından yayınma, ikidillilərin nitqində bu və ya digər dildə ünsiyyət qaydalarının pozulması, təmasda olan dillərin qarşılıqlı əlaqəsi başa düşülür [1, s.76]. Dilçilikdə interferensiya probleminə sosiolinqvistikada (dil təmasları nəzəriyyəsində, çoxdillilik və diglossiyada), psixolinqvistikada (ikidillilərin nitq fəaliyyətinin linqvistik və psixoloji aspektlərini nəzərdən keçirərkən) böyük diqqət yetirilir. Eyni zamanda interferensiya hadisəsinə dilin müxtəlif səviyyələrində də rast gəlinir: fonetik, leksik, sintaktik və s. V.V. Alimovun şərhinə uyğun olaraq, sintaktik səviyyədə interferensiya ikidillilərin nitqində söz birləşmələrinin və cümlələrin formalaşması normalarından və sintaktik vahidlərin istifadəsindən yayınmada özünü göstərən dillərin qarşılıqlı əlaqəsi kimi müəyyən edilir. Vurğulamaq vacibdir ki, interferensiya hadisəsi təkcə dilin normalarının pozulması, yəni sintaktik qrammatik səhvlər deyil, həm də dilin istifadəsində müəyyən normalara riayət edilməməsini də nəzər-

də tutur. Sintaktik səviyyədə interferensiyaya misal olaraq, ifadənin qurulmasında, onun elementlərinin sıralanmasında və danışanın ana dilinin təsirindən yaranan hər hansı bir səhvləri misal göstərmək olar. Məsələn, Azərbaycan dilində danışanların ingilis dilində nitqində müəyyən bir məşğuliyyət haqqında məlumat vermək üçün adətən nominal konstruksiya əvəzinə fel konstruksiyasından istifadə olunur: Məsələn, *Marry is an early riser*; *Tom is a bad smoker*; *We are cuddly sleepers* əvəzinə müvafiq olaraq *Marry gets up early*; *Tom smokes a lot*; *We like to cuddle while sleeping* konstruksiyalarından istifadə edirlər.

Düzdür hər iki halda dilin faktiki norması və sistemi pozulmadığı üçün qrammatik xətadan danışmaq olmaz, lakin bu halda danışanın nitqi daha az autentikdir.

Növündən asılı olmayaraq, sintaksisin tədrisinə koqnitiv yanaşma, sintaktik interferensiyanın aradan qaldırılması üzərində daha səmərəli işləməyə imkan verir. Bu yanaşmanın mahiyyəti, sintaktik vahidləri konseptual məzmun baxımından nəzərdən keçirməkdən və ana dilində danışan şəxsin şüurunda bu vahidlərlə bərkimiş tipik fikirlərdən ibarətdir. Belə bir yanaşmada, sintaksisin tədrisi, öyrənilən dilin sintaktik quruluşu və ana dilinin strukturundakı fərqlərin mənimsənilməsində deyil, öyrənilən dilin sadə cümlələrinin modellərində təsbit olunmuş və reallığın fraqmentlərini təsvir etmək üçün sxem kimi çıxış edən xarici dilin propositional modellərinin mənimsənilməsindən ibarətdir.

Dil daşıyıcısının şüurunda, güman edildiyi kimi, sintaktik modellər və onların funksiyaları haqqında məlumat terminoloji təsvir şəklində deyil, sadə universal anlayışlar toplusu kimi təqdim olunur. Onların məzmunu dili öyrənənlər üçün əlçatan formada - adi dil vahidlərinin köməyi ilə təqdim edilə bilər.

Sintaktik modellərin təsviri və onların məzmunu müəyyən prinsiplərə əsaslanır və obyektiv təcrübənin əsas situasiyalarını təmsil edən modellər doğma dilin köməyi ilə təsvir olunur. İnsan fəaliyyətinin konkret situasiyalarının konseptuallaşdırılması nəticəsində yaranmış müxtəlif fraqmentlər (abstrakt, təcrübi), propositional sxemlər, konseptual metafora mexanizmi vasitəsilə və sadə cümlənin əsas modelindən ibarət sistemin köməyi ilə real və ya xəyali gerçəkliyin istənilən fraqmenti haqqında (sadə olsa da) mülahizə yürütməyə imkan verir. Bu faktın dərk edilməsi tələbələrin xarici dildə danışmaq qorxusunu xeyli dərəcədə aradan qaldırır. Digər tərəfdən, reallığın yeni vəziyyətini bildirmək üçün modellərdən istifadə prosesində interferensiya qaçılmazdır. Bu, dünyanın sintaktik təsvirindəki fərqləri nəzərə almadan, doğma dildə belə bir vəziyyəti əks etdirmək, istifadə olunan situasiyanı təyin etmək, doğma dil mədəniyyətinə xas olan dünyanın konseptuallaşdırılmasının metaforik modelini tətbiq edilməsinə bir cəhddir. İnterferensiyanın qarşısını almaq üçün, əlbəttə ki, dillərarası (mədəniyyətlərarası) fərqləri öyrənmək lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Алимов В.В. Языковая интерференция при переводе: теория и практика // Лингвистика и межкультурная коммуникация. - М.: изд. МГУ, «Вестник МГУ», №19, 2011. - с. 76-84.

2. Кузьмина С.Е. О понятии языковой интерференции // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики: межвуз. сборник научных трудов. Вып. Х. Владикавказ, 2008. - с. 36-38.

Nuriyeva Səadət Tapdıq qızı,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: saadetnuriyeva@gmail.com

NİTQDƏ QOŞA MODALLIĞIN KOMPONENTAL TƏHLİLİ

Nitq insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Nitq, eyni zamanda, informasiya və məlumat ötürücü vasitə olduğundan birbaşa fikir mübadiləsinin yaranmasına xidmət edir. Nitqin məqsədi elə onun bu xüsusiyyətindən, yəni ünsiyyət yaratmasından irəli gəlir. Nitq şifahi və yazılı halda reallaşır. Nitqin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti onun gerçəkləşməsi üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edilməsidir. Nitq dil ilə birbaşa əlaqəli olub onun ifadə vaistəsidir və bu səbəbdən dilin bütün səviyyələri əlaqəli şəkildə nitq prosesində (yazılı və şifahi) reallaşır.

Dilin ilkin səviyyəsindən sonuncu səviyyəsinə qədər (fonem, morfem, söz, fraza və ya söz birləşməsi, cümlə, mətn) hamısı nitq vahidləri adlandırıla bilər. Məsələn, qrammatikanın əsas iki bölgüsündən olan sintaksisin əsas vahidləri olan fraza və cümlə nitqin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Onlar və eləcə də digər nitq vahidləri olmadan nitq tam şəkildə formalaşa bilməz. Səlist, bədii və obrazlı nitq üçün ən əsas amillər predikativlık, modallıq, inkarlıqdır. Məhz dilin müxtəlif səviyyələrində bu amillərin təzahürü bədii və obrazlı nitqin formalaşmasına səbəb olur.

Bu tezis nitqimizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan modallıq kateqoriyasından, daha dəqiq desək, qoşa modallıq və onun komponetal təhlilindən bəhs edir.

“Qoşa modallıq” bədii və obrazlı nitqin formalaşmasında əsas rol oynayan, bütün dillərə məxsus olan bir dil hadisəsidir. İki modal feil danışanın ifadə etdiyi fikrinin təsirliliyini daha da gücləndirməsi üçün qoşa işlənir [7, s.112]. Qoşa modallıq keçən əsrin ikinci yarısından etibarən dilçilərin maraq dairəsində olmuş və bu barədə bir sıra elmi məqalələr yazılmışdır. Nagle, Stephen “The English double modal cospiracy” [5, s.199], Battistella, Edwin “The treatment of negation in modal constructions” [1, s. 49-65], Di Paolo, Marianna “Double modals as single lexical items” [3, s.195], Mishoe, Margaret və Michael B. Montgomery “The praqmatics of multiple modal variation in North and South Carolina” [4, s.3-29] adlı məqalələrdə ingilis dilinin amerikan variantında qoşa modallıqdan bəhs etmişdir. Qoşa modallıq dilin cümlə səviyyəsində reallaşır. Xarici dilçilər qoşa modallıqdan bəhs edərkən yalnız iki modal feilin yanaşı işlənməsindən bəhs ediblər. ”You **may not have to go there** before you get permission” nümunəsində **may** modal feili **have to** perefrastik birləşmə ilə yanaşı işlənərək qoşa modallıq ifadə edir. Ancaq biz belə fikirləşirik ki, qoşa modallığın ifadə dairəsi daha genişdir. Modallıq kateqoriyasının ifadə formaları müxtəlifdir. Modal feillər, modal sözlər, nida, feilin şəkil kateqoriyası, intonasiya. S.T.Nuriyeva “Müasir ingilis dilində inversiya modallıq kateqoriyasının ifadə vasitəsi kimi” adlı məqaləsində inversiya da bu siyahıya əlavə etmişdir. Deməli, modallığın bu altı ifadə vasitəsinin hər hansı ikisinin və ya üçünün eyni bir cümlədə qoşa işlənməsi modallığın ikiqat təsirliliyini artırır. Onların həm məna, həm forma, həm də funksiyaya malik olması fikri-

mizi təsdiq etmək üçün kifayətdir. Qoşa modallığın komponental təhlili məhz birbaşa bu ifadə vaitələrinin qoşa işlənərkən ayrı-ayrılıqda hansı ifadə vasitəsi ilə ifadə olunmasından bəhs edir.

1. modal feil+ modal ifadə (e.g. She **might be able to do** it).
2. modal feil+inversiya (The woman **did have to betray** him).
3. Şəkil kateqoriyası+inversiya (**Did** he love you, he **would have** never **done** it).
4. modal feil+şəkil kateqoriyası (**If** you **should** see him give my best regards!)
5. modal söz+modal feil (**Perhaps,** you **could** remember once leaving for a vacation with me).
6. modal feil+feilin şəkil kateqoriyası+inversiya (**Should** he **call** you tell him to phone me!)
7. modal ifadə+feilin şəkil kateqoriyası+inversiya (**Were** he **able to do** it, he wouldn’t call you!)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Battistella E. Negation in double modal constructions. 1991. *Linguistic Analysis* 21:49–65.
2. Boertien et al. Constituent structure of double modals. 294. 1986. University of Alabama
3. Di Paolo, Marianna. Double modals as single lexical items. 1989. 64:195–224.
4. Mishoe, Margaret, et al. The pragmatics of multiple modal variation in North and South Carolina. 1994. *American Speech* 69:3–29.
5. Nagle, Stephen, 1994 “The English double modal cospiracy” *Diachronica* 11:199–212.
6. Nuriyeva S.T. “Qoşa modallıq”, ADU, Elmi xəbərlər, Bakı-2010, №5, səh. 102-112.
7. Nuriyeva S.T. Müasir ingilis dilində qoşa modallıq gələcək zamanın ifadə vasitəsi kimi. Bakı, AMEA,Tədqiqlər I, 2019.
8. Nuriyeva S.T. “Müasir ingilis dilində inversiya modallıq kateqoriyasının ifadə vasitəsi kimi” Filologiya məsələləri, №14, 2022. səh. 191-201.

İsgəndərova Səbinə Hüsaməddin qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: sabina_adu@yahoo.com

DİL VƏ MƏDƏNİYYƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Dilin ictimai mahiyyəti. Dilçilik elminin əsas problemlərindən biri də dilin ictimai əhəmiyyəti məsələsidir. Dil dedikdə, səslənən bir hadisə nəzərdə tutulur. Bu hadisə qulaq vasitəsilə eşidilir. Hər bir dil cümlələrdən, cümlələr isə sözlərdən ibarətdir.

Sözlərin maddi qabığını isə danışıq səsləri təşkil edir. Səssiz-sözsüz dil olmamış və indi də yoxdur [1, s.296]. Dil çox mürəkkəb ictimai hadisədir. Dil cəmiyyətin elmi və mədəni həyatının inkişafında da başlıca vasitələrdən biri olmuş və indi də belə bir mühüm vasitə olaraq qalır. Dil insanların əldə etdikləri elmi, texniki və mədəni sərvətlərin bütün bəşəriyyətə çatmasında xüsusi rol oynayır. Dilin vasitəsi ilə insanlar bir-biri ilə əlaqə saxlayır, biri digərinin elmi kəşfləri ilə tanış olur. Hər bir şəxs duyduğu, hiss etdiyi haqqında fikirləşmək, düşündüyünü başqasına çatdırmaq və ya fikir mübadiləsi etmək istəyir və bunun üçün, şübhəsiz, müəyyən vasitədən istifadə etməli olur; bu ünsiyyət vasitəsi dil adlanır. İnsanların həyat tərzi, dünyagörüşü, inkişaf yolları həmişə müxtəlif və rəngarəng olmuşdur. Cəmiyyət tarixində ünsiyyət, qarşılıqlı anlaşma üçün bir çox vasitələrə müraciət edilmişdir. Buna görə dil yeganə ünsiyyət vasitəsi deyil, lakin başlıca ünsiyyət vasitəsidir.

Dil və cəmiyyət. İctimai hadisə olaraq cəmiyyətlə bağlı olan dil öz inkişafina, təkmilləşməsinə görə ilk növbədə cəmiyyətə borcludur. Dilin inkişafının cəmiyyətlə bağlılığı cəmiyyətin yüksək inkişaf səviyyəsində olması elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafına təkan verir. Nəticədə isə, yeni anlayışlar meydana gəlir və bu da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə və yeni sözlərin meydana çıxmasına zəmin yaradır.

Dil və mədəniyyət. Dilin ictimai sferalarına mədəniyyətin inkişafı da təsir göstərir. Belə ki, "mədəniyyətin inkişafı təbii olaraq elmin və texnikanın müxtəlif sahələrində təcrübə mübadiləsi məqsədi olan müxtəlif ölkələrlə əlaqələrin güclənməsi ilə əlaqədardır. Texniki və elmi ədəbiyyatın tərcüməsi zəruri olaraq dilin ictimai sferalarında ümumi üslubi cizgilərin və xüsusiyyətlərin meydana gəlməsinə aparıb çıxarır" [2,s.441].

B.A.Serebrennikov yazır ki "cəmiyyət sözün əsil mənasında dili yaradır və formalaşdırır". Dil cəmiyyətin məhsuludur.

Dil olmadan mədəniyyətdən danışmaq olmaz, bunlar bir-biri ilə əlaqədə inkişaf edir. E.Sapir hesab edirdi ki, dil mədəniyyətdən əvvəl dayanır, çünki ikinciyə münasibətdə o, məna ifadə edən alətdir. Əsrimizin tanınmış etnoloqu K.Levi-Stros qeyd etmişdir ki: "Dil mədəniyyətin bir hissəsidir, onun məhsuludur və onun şüurudur". "Dil mədəniyyətdən kənarda mövcud deyil". Ümumilikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil və mədəniyyətin təsiri qarşılıqlıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild. Bakı, 2019, 448 səh.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik, Bakı, 2006, 280 səh.
3. Серебренников Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М., 1974.
4. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М.,1973.

Həmidova Xəyalə Vaqif qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

DİLLƏRİN SİNTAKTİK TİPOLOGİYASI PROBLEMİ

Dilçilikdə sintaktik sistem məsələsi morfoloji sistem məsələsindən sonra diqqəti cəlb etmiş, bu sahə ilə bir çox görkəmli dilçi alimlər məşğul olmuşlar. Onlar sintaktik sistemlərdə bənzər əlamətlərin olması nəticəsində gəlmişlər.

T.Milevski cümlələrin tipologiyasını tədqiq etmişdir. O, aşağıdakı cümlə tiplərini müəyyənləşdirmişdir. Konsentrik cümlələr-bu cümlələrin mərkəzini, əsasını təşkil edən feil öz forması ilə başqa cümlə üzvlərinin onunla əlaqəsini əks etdirir. Eksentrik cümlələr müxtəlif struktura malik ola bilər. Bəziləri sabit söz sırasına malik olur ki, bunlara mövqeli strukturu olan cümlələr deyilir, bəziləri hal strukturlu cümlələrdir. Bunlarda mübtəda ilə tamamlığın əlaqəsi hal formaları ilə ifadə edilir və nəhayət, bunlar elə strukturlu cümlələrdir ki, bunlarda birinci sözün sonluğu sonrakı sözlərin sintaktik funksiyasını işarə, siqnal olur .

Son dövrlərdə tipologiya problemlərinə maraq çoxalmışdır. Bu işdə R.Yakobsonun "Tipoloji tədqiqatlar və tarixi-müqayisəsi dilçiliyə onların xidməti" mövzusunda oxuduğu məruzəsində müasir dövrdə dilçilik elmi üçün tipoloji tədqiqatların böyük əhəmiyyətini qeyd edir. Çünki elm müxtəlif dillərdə məşğul olduqca daha çox tipoloji oxşarlıqlar meydana çıxır. Bu cür oxşarlıqları müəyyənləşdirmək tipologiyanın başlıca məqsədlərindəndir. O qeyd edir ki, tipologiya üçün ayrı-ayrı ünsürlər və ya bunların toplusu bir əsas ola bilməz, bəlkə sistem əsas hesab edilməlidir. R.Yakobson sistem dedikdə marfoloji və fonoloji sistemləri, dil strukturu qanunlarını, onun hissələrini, bütünlükdə dilin qarşılıqlı asılılığını nəzərdə tutur. Tipologiya elmi hadisələrdən implikasiya (əvvəlcədən bilmə, duyma) qanunlarını, fonoloji və morfoloji sistemlərin əsasını təşkil edən implikasiya qanunlarını müəyyənləşdirir. Məsələn, əgər bir dilin fonoloji sistemində dodaqlanan ön sıra saitləri varsa (fransız, alman dilləri kimi), o dildə dodaqlanan arxa sıra saitləri də olmalıdır [4, s.34].

İ.İ.Meşşaninovun tipologiya nəzəriyyəsinin inkişafında böyük rolu olmuşdur. O özünün tipoloji tədqiqatında aşağıdakı sintaktik əlaqələrə əsaslanmışdır: predikativ əlaqələr-subyekti predikatla bağlayan, bu bağlılığın qrammatik ifadəsi olan əlaqələr: obyekt əlaqələri-təsirli feli obyektlə bağlayan, müxtəlif dillərdə müxtəlif qrammatik ifadəsi olan əlaqələr: atributiv əlaqələr-təyinlə təyinlənənin əlaqəsi [2, s. 83]. O Qafqaz dillərindən Paleoasiya dillərinə kimi külli miqdarda dil faktlarından istifadə etmişdir.

İ.İ.Meşşaninov öz tədqiqatı nəticəsində dillərin sintaktik tipologiyası problemini həll etmiş və bu tipologiyanın üç növünü göstərmişdir.

1) Passiv quruluşlu dillər. Bu növə Şimali Amerikanın bəzi dilləri və Çukot dili daxildir. İ.İ.Meşşaninov bu dillərin tipoloji əlaməti kimi inkorporlaşmanı göstərmişdir.

Bu dillərdə subyekt və obyekt fərqli qrammatik formaya malik deyildir. Aparıcı sözə tabe olan bir kompleks təşkil edir. Passiv quruluşlu dillərdə fellər təsirli və ya təsirsiz adı ilə bölünə bilmir.

2) Erqativ (xüsusi) quruluşlu dillər. Bu dillər üçün erqativ konstruksiyalar səciyyəvidir. Belə dillərin başlıca xüsusiyyəti belədir ki, feil - xəbər mübtəda ilə ikitərəfli

sintaktik əlaqədə olur. Feil həm mübtəda ilə uzlaşır, həm də bu mübtədanı idarə edir. Bu cür ikitərəfli əlaqənin qrammatik ifadəsi felin təsirli və ya təsirsiz olması ilə əlaqədar dəyişilir. Bu zaman feil təsirli olarsa ,mübtəda xüsusi bir halda - erqativ halında (iş görəni, feili bildirən hal) işlənir, ancaq feil təsirsiz olduqda mübtəda mütləq halda işlədilir [1, s.83]. Müəllif erqativ (xüsusi) quruluşlu dillərə Qafqaz dillərini (avar, lak, dargin, qismən də gürcü dili) və Pireney yarımadasında yaşayan baskların dilini aid edir.

3) Nominativ quruluşlu dillər. Bu dillərdə əsas səciyyəvi əlamət odur ki, subyektin adlıq (nominativ) halda işlədilməsi felin təsirli və ya təsirsiz olmasından asılı deyildir. Müəllif bu dillərə hind-Avropa, türk, monqol, fin-uqor və s. Çoxlu dilləri daxil edir. O, sintaktik sistemlərin tipologiyasına tədqiq edərək belə bir düzgün olan nəticəyə gəlir ki, tipoloji tədqiqatlar müqayisəli - tarixi dilçiliyə mühüm kömək göstərir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tipoloji dilçilikdə qohum olan və ya qohum olmayan dillərin müqayisəli - tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsinin böyük nəzəri əhəmiyyəti vardır. Hər şeydən əvvəl qohum olmayan dillərin(ingilis, Azərbaycan) bu üsulla öyrənilməsinin tipoloji dilçilik üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Dillərin tipoloji tədqiqinin başqa sözlə, dil tiplərinin öyrənilməsinin müqayisəli-tarixi dilçilik qədər yaşı vardır. Bu sahənin banisi V.Humboltdan başlamış bizim günlərədək tipoloji dilçiliyin əldə etdiyi nailiyyətlər, birinci növbədə, müqayisəli - tutuşdurma metodunun qohum olmayan dillərin öyrənilməsinə tətbiq edilməsi ilə bağlı olmuşdur.

Nəhayət, qohum olmayan dillərin müqayisə-tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsinin böyük nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, qohum olmayan bir dillə müqayisə ana dilində çətin müşahidə olunan bir sıra xüsusiyyətləri meydana çıxmağa imkan verir. Akademik L.V.Şerba yazır: “Ana dilində nə tapsan – onda hər şey sadə və öz-özünə aydındır və heç nə şübhə doğurmur.”Alimə görə tutuşdurma yolu ilə öyrənilən ikinci dil isə “ana dilindəki müxtəlif ifadə formalarını açıb meydana çıxarmağa kömək edir ” [5, s 72].

Qohum olmayan dillərin müqayisəli-tutuşdurma yolu ilə öyrənilməsinin böyük təcrübi əhəmiyyəti vardır.

Müqayisəli -tutuşdurma qrammatikada qohum olan və olmayan dillər arasındakı qrammatik qanun və kateqoriyaları qarşılaşdırır. Bu qrammatikanın qarşısında əməli məqsəd qoyulur. Məsələn, ingilis və Azərbaycan dili qrammatik quruluşunu yalnız tutuşdurmaq-qarşılaşdırmaq olar ki, bu da tədris-təlim prosesi üçün əhəmiyyətlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Blokh M.Y. A course in historical English Grammar. M., 1983.
2. Jesperson O.A. A Modern English Grammar on historical principles Syntax IDN, 1949.
3. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. М., 1945.
4. Ивщин В.Д. Коммуникативный синтаксис современного английского языка. Киев, 1990.
5. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri, Bakı, 1982.

Sultanova İlhamə Həmid qızı,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: ilhama.sultanova@mail.ru

SOSİAL İŞÇİ HAZIRLIĞINDA TAKSONOMİYALARDAN İSTİFADƏ

Respublikamızın müstəqillik yolu ilə inkişaf etdiyi, təhsil sisteminin ümumbəşəri dəyərlər və milli zəmin üzərində qurulduğu müasir dövrdə başqa sahələrdə olduğu kimi, sosial sahədə də yaxşı hazırlıqlı, yüksək biliyə və təcrübəyə malik kadrların hazırlanmasına xüsusi fikir verilir. Belə kadrlardan biri də "Sosial işçi"lərdir. Sosial işçilər cəmiyyətin "mikro"(fərdlər), "mezo"(qruplar) və "makro"(icmalar) səviyyələri ilə sosial müdaxilə prosesini həyata keçirərək insanların rifahını təmin edir. Sosial iş bir struktur kimi dövlətin bütün vətəndaşlarının sosial təhlükələrdən qorunmağa yönələn əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının həyat fəaliyyətinin pozulmasının qarşısını alan bir kompleks kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2386 nömrəli 28.08.2020-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş bakalavr səviyyəsinin 050807- "Sosial iş" ixtisası üzrə Təhsil proqramında [1] gələcək sosial işçilərin kompetensiyaları ümumi və peşə kompetensiyaları olmaqla qruplaşdırılmışdır. Göstərilib ki, proqramın sonunda məzun 12 ümumi və 31 peşə kompetensiyasına malik olmalıdır. Bildiyimiz kimi kompetensiya şəxsiyyətin bilik, bacarıq, vərdiş, dəyər və keyfiyyətidir. Həmin kompetensiyaları təhlil etdikdə görürük ki bunların içərisində gələcək sosial işçinin nəyi bilməsi, hansı bacarıqlara və mədəni keyfiyyətlərə malik olması göstərilib. Məqaləmizdə bu kompetensiyaları taksonomiya baxımından təhlil etmişik. Məlumdur ki, təhsildə qarşıya düzgün məqsəd qoymaq üçün, təhsilalanların tapşırıqları düzgün formulə etmələri üçün, adekvat qiymətləndirmə vasitələri seçmək üçün, təlim nəticələrinə əsasən düzgün təhlil aparmaq üçün taksonomiya konsepsiyaları əvəzedilməz rola malikdir. Təlim məqsədlərinin şəbəkəli (iyerarxik) və ya «sistemli» təsnifatına taksonomiya deyilir. Psixopedaqogikada təlim məqsədlərinin taksonomiyasi tədqiqat obyekti kimi müxtəlif alimlər tərəfindən araşdırılmış, koqnitiv proseslərin, intellektin strukturunu əks etdirən konseptual modellər yaradılmışdır. Təlim məqsədlərinin taksonomiyası Milli Kurikulum çərçivə sənədinin elmi-psixoloji əsasını təşkil edir. Sənəd hazırlanarkən müasir-dünyəvi təhsilin mütərəqqi ideyaları əsasında Ə.Əlizadə yaradıcılığında formalaşan müddəalar əsas götürülmüşdür [3] Ədəbiyyatlarda göstərilir ki, təhsil sahəsində ilk uğurlu taksonomiya XX əsrin ortalarında psixoloq Benjamin Blum tərəfindən yaradılmışdır. Lakin dünya psixopedaqogikasında Azərbaycan psixoloqu Ə.Əlizadə müasir təhsil nəzəriyyəsinin prinsiplərinə əsaslanan üçtərkibli ("Öyrənmə - İnkişaf - Mədəniyyət") taksonomiya yaratmışdı. Həmin taksonomiya üç bölmədən ibarətdir: Əsas taksonomik kateqoriyalar birinci bölmədə öyrənmə, ikinci bölmədə inkişaf, üçüncü bölmədə mədəniyyət məqsədlərinə görə təsnif olunmuşdur.

Proqramın təhlili göstərdi ki, sosial işçilərin malik olmalı kompetensiyaların əsasında "Üç tərkibli "tasksonomiya durur. Ə.Əlizadə taksonomiyasının "*Öyrənmə səviyyəsində"* faktları, terminologiyanı, faktların seçilmə üsullarını, konvensional işarələri, inkişaf meyllərini, təsnifatı, yoxlama və qiymətləndirmə meyarlarını, tədqiqat metodlarını və s. haqqında verilən biliklər əsasında mahiyyəti açıqlama, səbəb-nəticə əlaqələrini şərh etmə, ekstropolyasiya, problemi həll edib müəyyən nəticələr əldə etmək

üçün informasiyanı konkret hadisələrə tətbiq etmək kimi verbal və sosial, perspektiv, intellektual bacarıqların mənimsənilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

"İnkişaf səviyyəsi" isə tənqidi təfəkkürün, fikrin müstəqilliyinin, ağlın dərinliyi, genişliyi, çevikliyi, sürətliliyi, divergent və konvergent təfəkkürün, yaradıcı təfəkkürün inkişafı sayəsində tələbələrdə analiz, sintez, mücərrədləşdirmə, meyarları müəyyən etmək, müxtəlif mövqedən yanaşma, ən optimal üsulları seçmək, problemli situasiyalardan çıxış yolu tapmaq, orijinal fikir yaratmaq, proqnozlar vermək və s. bu kimi bacarıqlar formalaşır. Beləliklə, təlim prosesində tələbələr sadəcə öyrənmir, onlar öyrənə-öyrənə inkişaf edirlər. Həmin prosesin son nəticəsində mədəniyyətə (hissi, ünsiyyət, kommunikativ, əxlaqi, iradi, milli-mənəvi, dünyəvi), dəyərlərə malik şəxsiyyət formalaşır.

Deyilənləri nümunələrlə izah edək. Proqramda məzunun malik olmalı ümumi kompetensiyalardan üçüncüsü belə müəyyən edilmişdir: *"Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi, hüquqi, siyasi, mədəni, ideoloji əsasları və müasir dünyadakı yeri və roluna dair sistemli və hərtərəfli biliklərə, milli dövlətimizin perspektiv inkişafını proqnozlaşdırmaq qabiliyyətlərinə*"malik olmalıdır. [1,2] Diqqət etsək görərik ki, *"Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi, hüquqi, siyasi, mədəni, ideoloji əsasları və müasir dünyadakı yeri və roluna dair sistemli və hərtərəfli biliklərə*" - "öyrənmə, *milli dövlətimizin perspektiv inkişafını proqnozlaşdırmaq qabiliyyətlərinə*" - inkişaf taksonuna aiddir. Proqramda verilmiş 31 peşə kompetensiyasından 18-i öyrənmə,12-si inkişaf taksonuna aiddir. Peşə kompetensiyalarından beşincisinə diqqət edək: "*Müxtəlif yaş qruplarına malik insanlarla sosial işin xüsusiyyətlərini bilmək və onu tətbiq etməyi bacarmaq*". Bu kompetensiyada üç tərkibli taksonomiyanın həm öyrənmə, həm də inkişaf taksonları var. Yəni məzun müxtəlif yaş qruplarına malik insanlarla sosial işin xüsusiyyətlərini öyrənib bilməlidir, sonra da öyrənib bildiyini tətbiq etməlidir. Demək, "*Müxtəlif yaş qruplarına malik insanlarla sosial işin xüsusuiyyətlərini bilmək" öyrənmə* taksonuna, *"onu tətbiq etməyi bacarmaq"* isə inkişaf taksonuna aiddir. Təbiidir ki, sonunda mədəniyyətə malik sosial işçi kimi yetişməlidir. Mədəniyyət sosial fenomen kimi tarixi prosesdir. Maddi-mənəvi sərvətlərə və normalara söykənir, inşanın "ikinci təbiəti" hesab olunur. Xaosdan qayda-qanunlara-onun stixiyası belədir. Mədəniyyətin parametrləri sosializasiya prosesinin, ilk növbədə, təhsil prosesində formalaşır.

Yuxarıda göstərilən nümunələrdən də göründüyü kimi dünya psixopedaqogikasında ilk dəfə Azərbaycan psixoloqu Ə.Əlizadənin müasir təhsil nəzəriyyəsinin prinsiplərinə əsaslanan üçtərkibli ("Öyrənmə - İnkişaf - Mədəniyyət") taksonomiyası sosial işçilərin malik olmalı kompetensiyalarının elmi psixoloji əsasını təşkil edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2386 nömrəli 28.08.2020-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş bakalavr səviyyəsinin 050807- Sosial iş ixtisası üzrə Təhsil proqramıhttps://www.admiu.edu.az/itp-bakalavr/Sosial_ish.pdf
2. Sultanova İ.H. Əbdül Əizadənin üç tərkibli taksonomiyası. Şamaxı, 2022.
3. Ə.Ə.Əlizadə, İ.H.Sultanova Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı, 2008.
4. Affective learning: A taxonomy for teaching social work values.
5. Journal of Social Work Values and Ethics, Vol. 7, No. 2, Fall 2010. http://www.socialworker.com/jswve

İbrahimova Eltəkin, baş müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: eltekin.ibrahimova.75@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYAT

Ədəbiyyatın incəsənətin aparıcı növü kimi əhəmiyyət kəsb etməsinin bir neçə səbəbi vardır. Birinci səbəb ondan ibarətdir ki, o, qəribə həssaslıqla əsrin nəbzini tuta və zamanın dəyişmələrinə çox tez öz münasibətini bildirə bilir. Yəni incəsənətin başqa növlərinə nisbətən ədəbiyyat gerçəkliyin ən mürəkkəb, əsaslı proseslərini, əsrin başlıca inkişaf meyllərini, ictimai həyatın bütün sahələrini, tarixi dəyişiklikləri, sarsıntıları, çevirişləri, inqilabları bütün dolğunluğu, mürəkkəbliyi, ziddiyyətləri, harmoniyası ilə təsvir etmək iqtidarındadır Bu ədəbiyyatı yaradansa xalq və onun görkəmli övladlarıdır. Həmin övladların adlarını, xidmətlərini, əsərlərinin bədii, tarixi, etik, estetik və s. əhəmiyyətini antrponimik sıralanmalarla Heydər Əliyev xalqın yaddaşına həkk edir: "Biz Nizaminin, Xaqaninin, Nəsiminin, Füzulinin adlarını böyük iftixar hissi ilə çəkirik və onların əsərlərini oxuyaraq xalqımızın nə qədər dahi, müdrik və istedadlı xalq olduğunu bir daha dərk edirik. Eyni zamanda dünya, bəşər qarşısında bunlarla fəxr edirik, öyünürük. Öyünməyə də haqqımız var. Çünki bu böyük insanlar nəinki xalqımızı, bütün bəşəriyyəti zənginləşdirən əsərlər yazmışlar".

Xalq şairi Zəlimxan Yaqub "Əbədiyyət dastanı" poemasının "Şeirlərin sirdaşıydı, şairlərin qardaşı" hissəsində Ulu Öndərin şeirə, şairə münasibətini səlistcəsinə nəzmə çəkir:

Ulu sözün sehrini düşünəndə, duyanda
Ən uca zirvələrdə olduğunu görmüşəm.
Onun öz tarixiydi şerin min illik yaşı,
Şeirlərin sirdaşıydı, şairlərin qardaşı!

Bədii ədəbiyyatın estetikadakı rolunu aydınlaşdırmaq məqsədi ilə Heydər Əliyevin bir sıra nitqləri araşdırılmışdır: "Ədəbiyyatımızı bilmək lazımdır. Ədəbiyyatını bilməyən adam dilini yaxşı bilməyəcəkdir. Ədəbiyyatı bilməyən adam yüksək mədəni səviyyəyə çata bilməyəcəkdir. Bu dərslərə fikir vermək lazımdır. Xüsusən, o məktəblərdə ki, Azərbaycan dili dərsləri rus bölməsində keçir, buna fikir vermək lazımdır" .

Heydər Əliyev üçün estetik zövqün kasıb olduğu əsərlər yarımçıq sayılır. Estetik zövqün formalaşmasında bədii ədəbiyyatın rolu birmənalı şəkildə böyükdür. Belə ki, bədii əsərlərin insanlara – ideya estetik təsir göstərməsi yeni bir şey deyil. Heydər Əliyevin təbirincə estetika hissiyyatlar haqqında elmdir. Elə bu "hissiyyatlar" Ulu Öndərin daim dilindədir: "Bu gün mənim keçirdiyim ən ülvi hissiyyatlar vətənimə, xalqıma, millətimə, vətəndaşlarımıza hədsiz minnətdarlığımdır. Mən hədsiz dərəcədə minnətdaram ki, gördüyüm işlərə bu qədər yüksək qiymət verilibdir. Hədsiz minnətdaram ki, mənə yenidən etimad göstərilibdir və mən yenidən Azərbaycanın xalq tərəfindən, demokratik prinsiplər əsasında seçilmiş Prezidentiyəm."

"Mən bununla fəxr edirəm, şərəf duyuram, Azərbaycan xalqına, vətəndaşlarına bir daha, bir daha minnətdarlığımı bildirirəm. Ona görə də qədəhləri müstəqil Azərbaycanın şərəfinə qaldırmağı rica edirəm. Azərbaycan xalqına hədsiz minnətdarlıq hissi ilə xalqımızın şərəfinə badə qaldırmağı rica edirəm".

“Mən şairlərin, yazıçıların, ədəbiyyatçıların son illərdə keçirilən yubileylərini xatırlayıram. Bunlar özü elə ədəbiyyat, şeir, poeziya bayramıdır. Bu yubileylərdə hər bir sənətkarın yaradıcılığına qiymət verilir. Biz, məsələn, Qabilin əsərlərini oxumuşuq, lakin bu şeirləri bir daha yada salmaq çox əhəmiyyətlidir, həm də dinləyəndə o insana zövq verir.” Burada Heydər Əliyev “elə” ədatı ilə yubileyləri sinonim cərgənin köməyilə ədəbiyyat, şeir, poeziya bayramı adlandırır. Bu gün də ölkə başçısının sərəncamları ilə keçirilən yubileylər xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılanır.

İncəsənətin digər növləri arasında ədəbiyyatın aparıcı rol oynamasının ikinci səbəbi ondan ibarətdir ki, incəsənətin bəzi növlərinin əsasında ədəbi əsərlər durur. Belə ki, teatr, kinematoqrafiya, opera, operetta, mahnı və bir çox başqa sənət növləri öz mənbəyini ədəbiyyatdan götürür. Məlumdur ki, pyessiz teatr tamaşası, ssenarisiz kinofilm, liberettosuz opera, operetta və balet, şeirsiz mahnı yarana bilməz. Deməli, bu incəsənət növlərinin və janrların inkişafı bədii ədəbiyyatın inkişafından asılıdır.

Üçüncüsü çox vaxt ədəbiyyat bir çox başqa sənət növlərinə, o cümlədən rəngkarlığa, musiqiyə, xoreoqrafiyaya, teatra, kinoya, estradaya və s. mövzular, süjetlər verir.

Siyasi xadim Heydər Əliyevin fəaliyyətində, çıxışlarında etik, estetik adını nə qoyuruqsa qoyaq istənilən dəyərlər sonda Azərbaycan dövlətçiliyinə xidmət edir. Bu yolda heç bir məqam nəzərdən qaçmır. Xalqların, xüsusilə türkdilli xalqların mənəvi nüvələri sayıla biləcək xalq dastanları – “Manas”, “Dədə Qorqud” – mənəvi dəyər daşıyıcıları olan xalqların yaratdıqları dövlətlərin də bütün sahələrdə səyləri birləşdirməsi həm tövsiyə, həm də tələb olunur: -“Yaxud da əvvəl zirvə görüşü, sonra isə Kitabi-Dədə Qorqud dastanının yubileyi olsun ki, türkdilli ölkələrin dövlət başçıları da bu tədbirlərdə iştirak edə bilsinlər. Artıq belə bir ənənə yaranıbdır. Məsələn, “Manas”ın min illiyi yubileyində türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının Qırğızıstanda zirvə görüşü oldu. Yaxud da Daşkənddə Əmir Teymurun 660 illik yubileyi idi, eyni zamanda türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının zirvə görüşü keçirildi”.

Bədii ədəbiyyatın xalqların milli oyanışında mühüm rolunu anlayan Ulu Öndər ədəbiyyatın repressiyasını sanki gündəmə gətirir. Bu repressiya türkdilli xalqların, dolayısı ilə bəşəriyyətin malı ola biləcək Kitabi-Dədə Qorqudun qadağan olmasına gətirib çıxarmışdır. Demək, ədəbiyyat və xalqın müstəqilliyi doğma atributlar kimi səslənir: “Mən bu gün, bu müzakirə zamanı düşünürəm, – bəs nə üçün Kitabi Dədə Qorqud haqqında heç bir təşəbbüs olmamışdı? Eyni zamanda, özüm belə bir cavab verə bilərəm: yəqin ona görə ki, ümumiyyətlə, bizim Azərbaycanın üzərinə pantürkizm damğası vurulduğuna, Azərbaycanda çox dəyərli insanlar pantürkist adı ilə həbs olunduğuna, repressiyaya məruz qaldığına, əsərlər, kitablar dağıdıldığına görə alimlərimiz, ictimai xadimlərimiz Kitabi-Dədə Qorqud haqqında təşəbbüs qaldırmağa bəlkə də cəsarət etməyiblər. Mən bunu belə izah edə bilərəm”.

Azərbaycan xalqının estetik zövqünün formalaşmasında, eləcə də digər incəsənət növlərinin inkişafında ədəbiyyatın rolunu yerindəcə qiymətləndirən böyük natiqin fikirlərini aşağıdakı kimi yekunlaşdırmaq olar:

− ədəbiyyatın qarşısında duran problemlərin həlli məsələlərində Heydər Əliyev nitqləri əsasən elmi-publisistik üslubda həyata keçirilir;

− bədii ədəbiyyatın xalqın estetik və etik dünyagörüşünün formalaşmasındakı rolundan danışmazdan öncə Ulu Öndər bu ədəbiyyatı yaradan klassiklərin adlarını antroponimik sıralanmalarla qeyd edir, onların hər birinin rolunu lakonik, yığcam

şəkildə kütlələrə ünvanlayır;

– bədii ədəbiyyatla bağlı çıxışlarında incəsənətin digər növləri haqqında da geniş, müfəssəl məlumat verir, operanın, musiqinin inkişafında bədii ədəbiyyatın rolunu auditoriyalara açıqlayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Zamanov N. "Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti", Bakı-2020.
2. Sadıqlı A. "Ümummilli Lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili" , Bakı-2011.

Musayeva Solmaz Məhyəddin qızı,
baş müəllim,
Bakı Biznes Universiteti

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ LİNQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Məlum olduğu kimi, linqivistika nitqin təşkilini dil qanunlarına uyğun olaraq öyrənən elm sahəsidir. İngilis və fransız mənbələrində işlənilən linqvistika termini dilçiliyin sinonimi anlamına gəlir. Ümumi və nəzəri dilçiliyin bir hissəsi olan linqivistika XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq çağdaş, sinxron, daxili struktura yönəlikli bir elm kimi bütün səviyyələrdə dil qanunauyğunluqlarını aydın və formal təsvir metodlarla tədqiq edir. Başqa sözlə, linqivistika dilin ictimai təbiəti, funksiyaları, funksiyalarının qanunauyğunluqları, tarixi inkişafı və təsnifatı haqqında elmdir.

Mübaliğəsiz demək olar ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycana ilk dəfə rəhbərlik etməyə başladığı 1969-cu ildən etibarən bütün nitq və çıxışlarında özünün heyrətamiz və parlaq natiqlik məharəti, auditoriyanı inandırmaq qabiliyyəti ilə milli dilçilik elmimizdə linqivistik xüsusiyyətlərin tətbiqinin əsasını qoymuşdur. Heç də təsadüfi deyil ki, "Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir" deyən Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev zəmanəsinin görkəmli natiqlərindən biri olmuşdur. O, müdrik, ağıllı qərarları ilə yanaşı, danışığı, nitqi ilə də ana dilimizin keşiyində duran bənzərsiz bir insan, dahi mütəfəkkir və dövlət xadimi idi. İnsanlar dahi rəhbərin nitqinin gözəlliyinə, zənginliyinə, axıcılığına, səlisliyinə, məntiqliliyinə heyran qalır, onu dinləməkdən doymurdular. Onun nitqi sözün həqiqi mənasında linqvistika elmi sahəsində yaradıcı fəaliyyət nümunəsi idi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin parlaq nitqlərinin hər birində cümlələrin fikrin ardıcıllığına uyğun quruluşu, sözlərin, ifadələrin işlədilməsində linqivistik tələblərin gözlənilməsi, orijinallıq, özünəməxsusluq hər an nəzərə çarpırdı.

Dahi Lider Heydər Əliyev bir natiq kimi zəngin söz ehtiyatına malik idi. O, hər hansı bir auditoriyada nitq söyləyərkən və ya insanlarla istənilən mövzuda söhbət edərkən duruxmaz, söz axtarmaq üçün fikirləşməzdi. Nitqində linqivistik tələblərə uyğun olaraq söz və ifadələrin təkrarına yol verməzdi. Düzgün seçilən və yerində işlədilən ifadəlilik vasitələri – leksik və frazeoloji sinonimlər, antonimlər, nidalar, müraciətlər, ritorik suallar və s. bu dahi insanın nitqini daha təsirli edir, estetik cəhətdən gözəlləş-

dirirdi. “Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini mükəmməl bilməlidir” deyən Heydər Əliyev üçün ana dili müqəddəs milli-mənəvi dəyər idi.

Heydər Əliyevin nitqində dəmir məntiq, rabitə vardı. O, heç bir qeydə baxmadan danışar, faktlar, sübutlar gətirər, şərhlər verərdi. İti yaddaşa və güclü hafizəyə malik olan Ümummilli Lider Heydər Əliyev səfərbəredici nitqi, danışıq tempi, manerası, jestləri, mimikası ilə auditoriyanı ələ alaraq öz ideyalarını dinləyicilərə sadə dildə aşılayardı. Birmənalı vurğulamaq olar ki, hər bir auditoriya Heydər Əliyevi öz qarşısında Azərbaycan dilinin incəliklərinə dərindən bələd olan bir dilçi alim kimi görürdü. Ulu Öndər öz ana dili bərabər, digər dillərdə də linqivistik tələblərə uyğun olaraq səlis, heç bir aksentə yol vermədən danışardı. Məsələn, Rusiyanın ən görkəmli dilçi alimləri onun rus dilində son dərəcə səlis, aksentsiz, hətta rusların özlərindən də təmiz danışmasını heyranlıqla vurğulayırdılar.

Xüsusi qeyd etmək gərəkdir ki, Heydər Əliyevin natiqliyi qarşısında keçilməz auditoriya yox idi. Dahi Liderin nitqinin gücü bir çox nitq elementləri – səmimiyyət, qətiyyət, nikbinlik, poetizm ilə şərtlənirdi. Sadə, səmimi cümlələrlə insanlarda nikbin əhval-ruhiyyə yaratmaq Heydər Əliyev nitqlərinin əsas linqivistik xüsusiyyətləri idi. Azərbaycan dilinə hopmuş poetiklik Heydər Əliyevin nitqlərində özünü aydın büruzə verirdi. Bu keyfiyyət bir daha görkəmli şəxsiyyətin Azərbaycan dilinin dərin qatlarına bələd olduğunu ortaya qoyurdu. Zənnimcə, “Heydər Əliyev nitqində poetizm haradandır” sualınının ən dəqiq cavabı dahi rəhbərin 29 oktyabr 1997-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı ərəfəsində yaşlı nəsildən olan yazıçıların bir qrupu ilə görüşdə söylədiyi bu fikirlərdik: “Mən sizinlə neçə saat istəyirsinizsə oturmağa hazıram. Çünki ədəbiyyatı o qədər sevirəm ki, ədəbiyyatla, şeirlə bizim mədəniyyətlə görüşmək mənim üçün həmişə çox xoşdur”.

Dilçi alimlərin fikrincə, Heydər Əliyevin nitqlərində nəzərə çarpan başlıca linqivistik xüsusiyyətlər onun özünəməxsus Heydər Əliyev üslubu ilə xarakterizə olunurdu. Heydər Əliyevin nitqləri təkcə rəsmi üslub nümunəsi deyildi. Bu nitqlərdə müxtəlif üslubların qovuşaraq konkret məqsədə, ideyaya xidmət etməsi özünü göstərirdi. Burada əsas məqsəd hansı üslubi xüsusiyyətlərdən istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, fikrin açıq, aydın, inandırıcı şəkildə xalqa çatdırılması idi. Məhz ona görə də bu nitqlərdə rəsmi, elmi, bədii, publisistik üslub çalarları bir vəhdət şəklində özünü göstərirdi.

Bu gün bizim gənclərin, xüsusilə tələbələrin şəxsiyyət kimi, gələcəyin Lideri kimi formalaşmasında nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin böyük rolu var. Natiqliyə nail olmağın yolu isə ana dilimizi mükəmməl bilməkdən, geniş biliyə və mütaliəyə malik olmaqdan keçir. Əsas olan – natiqlik sənətinə yiyələnmə yolundakı səbat, inadkarlıqdır. Çünki uğurlu insan olmağın yolu mahir natiqlikdən keçir. Auditoriyalar qarşısında çıxış etməyə hazırlaşan insanlar müasir dinləyicilərin informasiya qəbul etmək qabiliyyətinin yüksək olduğunu bilərək, nitqlərində bəzi nüansları diqqətdə saxlamalıdırlar. Təbliğatçının söhbəti qısa, yığcam, aydın, anlaşıqlı, elmi cəhətdən qüvvətli olmalıdır. Bir sözlə, mühazirələr, söhbətlər, çıxışlar həyatın tələbindən doğmalı, onun səsinə səs verməlidir. Natiqlik sənətinə aid olan bütün bu linqivistik xüsusiyyətləri isə gənclərimiz Ulu Öndər Heydər Əliyevin nitq nümunələrindən əldə edə bilərlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev N. "Nitq Mədəniyyətinin Əsasları", Bakı. 2013.
2. Cəfərov V. "Diplomatik etiket və nitq mədəniyyəti", Bakı. 2009.
3. Həsənov Ə. "Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti", Bakı. 2005.
4. Şiriyev F. "Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika", Nurlan. Bakı. 2014.
5. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyi təcrübəsində xüsusi natiqlik qabiliyyəti, sesqazeti.az, 23.04.2014.

Mahmudova Mehriban Akif qızı,
baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: mahmudova.mehriban@list.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FELDƏN DÜZƏLƏN SİFƏTLƏR

Azərbaycan dilində feldən sifət düzəldən şəkilçi az deyildir. Məsələn,-ağan,-əyən: qaçağan (at), küsəyən (uşaq):-qan,-kən:çalışqan(tələbə),sürüşkən (yer);-aq,-ək:qorxaq (adam), hürkək (at);-ğın,-gin,-ğun,-gün-qın,-kin,qun,kün:azğın (düşmən), gərgin (vəziyyət),yorğun (adam); -ici, -ucu, -ücü, -yıcı, -yiçi,-yucu, yücü: alıcı (quş), keçici (bayraq), qurucu (əllər), sürücü (adam), bağlayıcı (söz); -ıq, –ik,-uq, -ük: açıq (qapı), kəsik (ağac);-caq,-cək:utancaq (uşaq),sevincək (adam);-ınc, –inc,—unc,- ünc: qorxunc (hadisə),gülünc (iş);-c: qısqanc (adam):-ım,-im,-um,-üm:bir içim (su), bir atım (barıt), qırx tutum (saç):-ma,-mə şəkilçilərini fel köklərinə artırmaqla düzəltmə isim əmələ gəldiyi kimi, düzəltmə sifət əmələ gəlir; məs...gəlmə adam, süzmə qatıq, hörmə saç, burma bığ və s. Qeyd olunan şəkilçilər fellə sifət arasında əlaqələri göstərir və hal, hərəkət əlamətlərinin ifadəsi üçün yeni sözlərin yaradılmasına xidmət edir. Belə sifətlər eyni zamanda sifətlə feli sifət arasındakı oxşar və fərqli əlamətlərin üzə çıxarılması üçün müqayisə materialı ola bilir.

M. Hüseynzadə mürəkkəb fellərdən düzəlmiş mürəkkəb sifətlər qrupunu ayırır və bu qrupa aid aşağıdakı nümunələri göstərir:həll olunmuş (məsələ), təşkil olunası (dər-nək), təsdiq olunan (vəzifə). Qeyd etmək lazımdır ki, verilmiş nümunələrdən birincisi mürəkkəb feldən düzəlmiş feli sifətdir. Məlumdur ki, feli sifət sintaktik qrammatik səviyyədə sifət funksiyasını yerinə yetirir, birləşmə və cümlə daxilində əlaməti ifadə edərək təyin funksiyasında çıxış edir. Lakin bu, onları sifət hesab etməyə əsas vermir. Verilmiş nümunələrə oxşar külli miqdarda birləşmələr qurmaq mümkündür. Məsələn, həll edilmiş münaqişə, yardım göstərilmiş qaçqın, təsdiq edilmiş ərizə, oxunmuş kitab, yazılmış məqalə, cavablanmış sual, axtarılan adam, qıvrılan ilan və s. Bütün bu birləş-mələrdə feli sifət kimi təyin edir və sifətin funksiyasını yerinə yetirir. Lakin nə sadə nə mürəkkəb fellərdən düzəlmiş feli sifətlər məhz bu xüsusiyyətə görə sifət adlandırıla bilməz. Eyni sözləri felin şəkil əlamətini qəbul etmiş söz formalar haqqında da demək

mümkündür. Önü da qeyd etmək lazımdır ki, belə söz formaların (həll olunmuş, təşkil olunası, təsdiq olunan, təsdiq edilmiş, oxunmuş, yazılmş, cavablanmış, axtarılan, qıvrılan və s.) heç biri dilin lüğət fondunun ayrıca vahidi kimi qəbul olunmur. Bu da onların sifət olmadığını bir daha təsdiq edir. Biz belə hesab edirik ki, belə söz formalardan fərqli olaraq həlledici tipli sözlər mürəkkəb fel əsasında yaranmış mürəkkəb sifət sayılmalıdır. Bu söz həll etmək felinə -ci sifətdüzəldən şəkilçi əlavə olunmaqla düzəlmişdir. Digər tərəfdən, bu sözü tərkib elementlərinə ayırarkən iki söz kimi qəbul etmək çətindir. Buna baxmayaraq belə sözlər mürəkkəb feldən düzəlmiş sifət kimi qəbul olunmalıdır. **Həlledici** oyun, **həlledici** məhlul, **həlledici** xal. Həlledici sifəti substantivləşərək ismə çevrilir. Məsələn, əvvəl **həlledici** kobaya tökülür, sonra həll ediləcək maddə əlavə olunur.

B.Xəlilov feli sifətin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini şərh edərkən aşağıdakıları qeyd edir: 1) feli sifətlər də kimi təyin edə bilir. Lakin sifətlərdəki təyinetmə xüsusiyyətləri adi əlamət kimi özünü göstərir. Feli sifətlərdəki təyinetmə isə hərəkətlə bağlı əlamət kimi özünü göstərir. Müqayisə et: soyudulmuş su-soyuq su; 2) sifətlərdən əvvəl dərəcə əlamətlərini artırmaq olur, lakin bu xüsusiyyət feli sifətlərdə mümkün deyil; 3)feli sifətlərdə əlamət bildirmək hərəkətlə bağlı üzə çıxır, sifətlərdə isə əlamətlə bağlıdır; 4)feli sifətlər də sifətlər kimi substantivləşə bilir. Substantivləşdikdə ismə məxsus kateqoriyaların göstəricilərini qəbul edir [4, s.352].

H.Mirzəyev feli tədqiq edərkən feli sifətlərlə sifətin müştərək-fərqli cəhətlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət vermişdir. Müəllif qeyd edir ki, həm sifətlər (istər əsil, istərsə də düzəltmə sifətlər), həm də feli sifətlər əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirmiş və eyni suallara cavab vermişdir [1, s.504].

İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində sifətlərin xüsusi qrammatik əlaməti yoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dillərdə sifətlər şərti dayanıqlığa malikdir. Məsələn, **a clean dress,a high hill,a green grass.** Sifətlərdə əlamət və ya keyfiyyətin zamana görə dəyişməsini göstərən heç bir ünsür yoxdur. Sərti dayanıqlıq bununla izahlanır. Sifətdən fərqli olaraq həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində feli sifətdə bu cəhət vardır. Müqayisə et:**a fast train (sürətli qatar**), **an approaching train (sürətlənən qatar).**

İngilis dilində feli sifətlərin sifətə keçməsi geniş qeydə alınır. Məsələn, **intersting** -maraqlı –интересный, tired-**yorğun**-усталый, **boring**-darıxdırıcı-скучный, **satisfied**-razı-довольный.

H.Mirzəyev feli sifət ilə sifətin həm morfoloji, həm də sintaktik cəhətdən müştərək xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. O, feli sifətin sifət ilə fərqli xüsusiyyətlərindən danışarkən 19 fərqləndirici əlamət ayırır [2, s.556].

İngilis dilində felin şəxssiz formalarından biri olan feli sifətin iki indiki zaman feli sifəti (The Present Participle), keçmiş zaman feli sifəti (The Past Participle) forması vardır. İndiki zaman forması fel əsasına-inq, keçmiş zaman forması isə -ed suffiksinin artırılması ilə düzəlir. İngilis dilində feli sifət, fel, sifət və zərf xassəsinə malikdir.

Sifət xüsusiyyətlərinə malik feli sifətlər ingilis dilində də cümlədə, yaxud birləşmədə ismin təyini funksiyalarında çıxış edir.Məs.,We visited one of the largest plants producing tractors in our country-Biz ölkəmizdə traktor istehsal edən böyük zavod-

lardan birində olduq.

A broken cup lay on the table-sınmış fincan stolun üstündə idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində feli sifət cümlədə zərf funksiyasında olduqda xəbərlə ifadə olunan hadisəni təyin edir. Bu funksiyada işlənən feli sifətlər Azərbaycan dilindəki feli bağlamalara uyğun gəlir.

He sat at the table thinking - O stolun arxasında düşünə-düşünə oturmuşdu.

Feli sifət söz birləşməsində yaxud cümlədə ismi təyin etdikdə sifətlə oxşar səciyyə alır. Məsələn, the developed country-inkişaf etmiş ölkə; the obtained results-alınmış nəticələr;

Oxuyan şagird-a studying pupil

Oxuyan müğənni-a singing singer

Qayıtmış məktub-returned letter

Qızardılmış ət-msted meat

İngilis dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi feldən düzələn sifətlər vardır. Belə sifətlərlə feli sifətlər arasında oxşar və fərqli cəhətlər özünü göstərir. İngilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olan və bu dildəki feli sifəti formaları ilə eyni şəkilçilər əsasında düzəlmiş bəzi sifətləri nəzərdən keçirək.

İngilis dilində -inq şəkilçisi fellərin əsasına əlavə olunaraq müxtəlif nitq hissələri və qrammatik formalar əmələ gətirir.

- inq şəkilçili sözlər müxtəlif cümlə üzvləri vəzifələrini daşımaqla, digər nitq hissələri ilə birlikdə bir sıra sintaktik birləşmələr əmələ gətirir. Belə şəkilçili sözlər leksik-qrammatik omonimlik yaratdığından onların hansı cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməsini müəyyənləşdirmək nisbətən çətin olur. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün belə omonim formalar dil faktları əsasında ayrılıqda təhlil olunmalı və onların fərqli cəhətləri meydana çıxarılmalıdır [3, s.16-21].

Ə.Şirəliyev-inq şəkilçisi ilə əmələ gələn bu söz və formaları dörd yerə ayırır: 1) feldən düzələn isimlər; 2) feldən düzələn sifətlər; 3) indiki zaman feli sifəti; 4) cerund.

Keçmiş zaman feli sifət şəkilçisi ilə düzələn sifətlər ingilis dilində daha çoxdur.

Affronted-bərk təhqir olunmuş, incidilmiş

Arxaik mənası utanmaz, həyasız sırtıq

Aged-qoca, qocalmış

Agonizing-əzablı, əziyyətli, üzücü

Amusing-məzəli, gülməli

Annoying-əsəbləşdirici, zəhlətökən, ucandırıcı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feili sifət və təsirli-təsirsiz feillər. Bakı: Elm, 2006, 556 s.

2. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı: Elm, 2006, 504 s.

3. Əsədova M.N. Azərbaycan və ingilis dillərində kim və nə sual əvəzliklərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2012, №3, s.16-21.

4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. 2 hissədə. II hissə. Bakı: Nurlan, 2007, 352 s.

Musayeva Gülşən Calal qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: musayeva-gulshan@mail.ru

FELİN GƏLƏCƏK ZAMANIN ÜSLUBİ ÖZƏLLİKLƏRİ

Felin zaman formaları qrammatik mənalar ifadə etməklə yanaşı, həm də müxtəlif üslubi əhəmiyyət də daşıyır və təbii ki, hər iki məqam dialektik vəhdət təşkil edir. Bu və ya digər zaman şəkli bədii ifadə vasitəsi kimi çox maraqlıdır.

Felin üslubi məziyyətləri ilə daha çox fərqlənən zaman forması da işin icrası haqda danışılandan sonrakı vaxtı bildirən gələcək zamandır. Bu zamanın qəti gələcək **(-acaq, -əlcək)** adlanan forması işin gələcəkdə icrasını müəyyənlik, qətiyyət, şübhəsizlik çalarlığında ifadə edirsə, qeyri-qəti gələcək **(-ar, -ər)** adlanan ikinci forması isə ehtimal, qətiyyətsizlik, qeyri-müəyyənlik və eləcə də təkrarlanmaq kimi çalarlıqları da ifadə edir. Hər iki forma kontekstdəki semantikasına görə bir mətndə əlavə semantik yük daşıyır. Fel zamanlarının transformasiya baxımdan bir-birinə ən yaxın olanı qeyri-qəti gələcək zamanla indiki zaman formasıdır. Məs.,

Bəradərim, Ərəbistanda çörək olmaz ki çörəyə bir ad qoyalar. Orada düyüdən savayı özgə şey yeməzlər. (C.Məmmədquluzadə.)

Buradakı “olmaz”, “yeməzlər”, sözləri müvafiq olaraq “olmur”, “yemirlər” sözlərini əvəz etmişdir.

Aşağıdakı misalda isə qeyri-qəti gələcək zamanda işlənmiş fellər semantik cəhətdən keçmiş zamanla əlaqədardır. Məs.,

Bir gün kişi durub ova çıxar onda qarğadan at səksənər, tərlan havaya qalxar, kişinin ayağı üzəngidə qalar. (S.Rəhimov)

Burada əhvalatın bu şəkildə nəql olunması daha emosional və canlı səslənir.

İşləndiyi sintaktik şəraitdən asılı olaraq qəti gələcək zaman real olmayan iş, hal və hərəkətin icrasında kinayə, müstəsna hərəkətlər və s. kimi məna xüsusiyyətlərini də ifadə edə bilər.

Bundan başqa daha maraqlı hadisə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin sinkopa (orta səs düşümü) və assimilyasiya hadisəsinə uğramasıdır. Danışıq dilinə aid olan bu xüsusiyyətləri bədii ədəbiyyatda üslubi faktor kimi dəyərləndirmək olar. Məs.,

Yol üstdə bulaq ollam,
Axaranı bulaq ollam,
Sən mənim bir dənəmsən
Özüm göz-qulaq ollam. (Bayatı)

Gələcək zaman mənalı daha bir şəkilçi qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə edən və yalnız birinci şəxsin təkində işlənən **-man, -mən** şəkilçisidir. Azərbaycan ədəbi dili üçün qədim və orijinal hesab olunan bu şəkilçi XVIII əsrdən etibarən geniş yayılmış və hətta xalq danışıq dilinə də nüfuz etmişdir. Ədəbiyyatda bu şəkilçinin **-mam, -məm, -manam, -mənəm** formaları da geniş yayılmışdır.

Yenə toz... aman, bu toz buludları nə istər
Bilməm səndən, ey Bakı, sən ey atəş diyarı! (M.Müşfiq)

Bu parçada müəllif öz fikrini, hiss və həyəcanını daha obrazlı şəkildə məhz bu forma vasitəsilə çatdıra bilmişdir.

Bundan başqa lazım şəklinin əlaməti olan **-ası, -əsi** şəkilçisi də gələcək məna ifadə edə bilir. Lakin XVII əsrin sonundan etibarən bu affiks feli sifət şəkilçisi funksiyasını daşımışdır.

Tutmuş eşqin odi canü cismə
Bu dərdi kimsə bilməz yanasıdır. (Nəsimi)

Maraqlı bir cəhət ondadır ki, **-(y)-əsi, -ası** ilə düzələn fel birinci şəxs şəkilçisi qəbul etməklə yanaşı, təsdiq və ya inkar şəklində işlənmiş ikinci bir müstəqil fellə birgə işlənərək mürəkkəbləşir. Məs., *axasım gəlir, baxasım gəlir* təbii ki, müasir dilimizdə bu forma işlək deyildir, onu bu şəkildə görə bilərik *axmağım gəlir, baxmağım gəlir* və s.

Beləliklə, buraya kimi apardığımız təhlil felin zaman kateqoriyasının üslubi baxımdan iki tərəfinin – funksional-üslubi və sinonimlik təşkil etmə xüsusiyyətini müəyyən dərəcədə açıqlamağa şərait yaratdı. Lakin qeyd etməliyik ki, zaman formalarının üslubi dəyəri bununla məhdudlaşmır. Felin zaman formalarının üslubi əhəmiyyətini müəyyənləşdirərkən onun leksik-semantik məna və qrammatik məziyyətini vəhdət şəklində tədqiq etmək lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ahmet Ö.M. Müasir Türk və Azərbaycan dillərində feilin zamanları. Nam. diss. avtoref. Bakı, 2003, 25 səh.
2. Bağırov Ə.A. Fellərin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı, S.M.Kirov adına ADU nəşriyyatı, 36 səh
3.Cəfərova B.C. İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi. Dok. diss. avtoref. Bakı, 2006, 31 səh.

Balakişiyeva Vəfa Tofiq qızı, müəllim,
Məmmədova Leyla Zülfüqar qızı, müəllim,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Email: vbalakiiyeva@bk.ru

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİ METODİKASI, FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

1980-ci illərin ortalarından etibarən xarici dillərin tədrisinə kommunikativ yanaşma öz inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoydu. Dilçilər və linqvodidaktoloqlar təkcə dil qabiliyyətlərinə deyil, həm də insanın nitq ifadələrini başa düşmək və yaratmaq qabiliyyətinə böyük maraq göstərməyə başladılar. Dilin qrammatik və sintaktik quruluşuna uyğun olaraq leksik minimumun mənimsənilməsi ilə yanaşı, yad cəmiyyətin mədəniyyəti ilə bağlı anlayışların, eləcə də ünsiyyət və davranış bacarıqlarının mənimsənilməsindən gedir. Yəni "xarici dil" akademik intizamının əsas diqqəti tələbələrin çoxqatlı və çoxkomponentli dil bacarıqlarının, müxtəlif mürəkkəblik dərəcələrində nitq aktlarının həyata keçirilməsinə hazırlığının formalaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Şəxsiyyətin inkişafına təkan verən motivlərin və məqsədlərin müəyyən edilməsi və səciyyələndirilməsi. Xarici dillərin tədrisi prosesi tələbələrin nitq davranışı səviyyəsində kiçik şüurlu fəaliyyətini istisna etməli və təkcə reproduktiv səviyyədə, formada deyil, həm də məhsuldar, yaradıcı şəkildə müstəqil kommunikativ fəaliyyət göstərməklə bacarığını inkişaf etdirməlidir. Şagird özünün kommunikativ və koqnitiv ehtiyaclarını iki yolla inkişaf etdirə bilər. Birincisi, real nitq ünsiyyətinin vəziyyətini stimullaşdıran üsulların istifadəsi ilə əlaqələndirilir (nümunə dialoqlar, işgüzar oyunlar və s.). İkincisi, təhsil prosesində "təklif edilən halları" elə qurulmalıdır ki, tələbə əslində bu və ya digər şəkildə hərəkət etməli olduğu vəziyyətdə özünü tapsın. Yeni didaktik və metodoloji sistemin işığında ikinci üsula üstünlük verilir. Bundan əlavə, ünsiyyət yalnız müəyyən bir məqsədə çatmağa yönəlmiş məlumat mübadiləsi deyil. Ünsiyyət bu proses iştirakçılarının aktiv qarşılıqlı əlaqəsidir, məqsədi çox vaxt "qeyri-dil" xarakteri daşıyır. Dil yalnız bu qarşılıqlı əlaqənin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir, bu zaman insanlar bir-birlərinə işarələrin köməyi ilə təsir edərək birgə fəaliyyətlərini təşkil edirlər. Buna görə də, ünsiyyətdən onun iştirakçılarının fəal qarşılıqlı əlaqəsi kimi danışırıqsa, bu ünsiyyəti təhsil şəraitində təşkil edərkən, xarici dilin mənimsənilməsi proseslərini təkcə kommunikativ fəaliyyətə deyil, həm də mövzu - kommunikativ prosesə "daxil etmək" lazımdır [2, səh. 15]. Aydındır ki, müasir məktəbin aktual problemləri nitq mədəniyyətinin tərbiyəsi, şagirdlərin dildə və onun resurslarında səlis danışmağa marağı üçün ilkin şərtlərin yaradılması, ünsiyyət qurmaq bacarığının formalaşdırılmasıdır. Belə sərbəst və düzgün dil biliyi üçün dil vasitələrinin bütün arsenalını mümkün qədər tez və müəyyən sistemdə təqdim etmək və kommunikativ tapşırığa uyğun seçim qaydalarını öyrətmək lazımdır.

Psixoloji əsaslandırma: düşüncəni ifadə etməzdən əvvəl insan mövcud (və ya ən azı məlum) ifadə vasitələri arası seçim etməlidir. Müasir psixolinqvistikanın məlumatlarına görə, linqvistik biliklərin nitq aktına "daxil edilməsi" üçün xüsusi mexanizmlər mövcuddur. "Etiraf etməliyik ki, lüğətin həcmini o qədər daraldan elə bir cihaz var ki, yaddaşdan istədiyiniz söz qrupunun özü çıxır. Belə bir cihaz sözlərdən ibarət deyil, eyni zamanda, yalnız sözlər vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu, əvvəllər semantik sıra adlanırdı" [3]. Aydındır ki, nitqin hazırlanması prosesində qrammatik elementlərin və konstruksiyaların seçilməsi də analoji prinsipə əsaslanır: natiq və ya yazıçı diqqətini planlaşdırılan xəbərin mənasına yönəldir və bu, belə bir mexanizmin daxil olmasına gətirib çıxarır. ki, yaddaşdan istədiyiniz materialı çıxarır. Dil sabit, statik bir sistem kimi qəbul edilir. Dilin aktiv, dinamik sisteminin öyrənilməsinə keçid onun fəaliyyət göstərməsinin real şərtlərinə yaxınlaşmağa imkan verəcəkdir. Nitqdə dilin səviyyələri, oxşar, yaxın mənaya malik bir sıra müxtəlif səviyyəli vahidlərdən müəyyən bir vəziyyət üçün ən uyğun olanları seçmək qaydaları ilə seçilir. Dil səviyyələri arasında real həyatda məntiqi, mantik əlaqələrin aktivləşdirilməsi şagirdlərin assosiativ və məntiqi təfəkkürünün inkişafına kömək edəcəkdir. Məna baxımından bağlı olan müxtəlif səviyyəli vahidlərin bir blokda (sahədə) birləşməsi semantik yaxın komponentlərin axtarışı vərdişini inkişaf etdirir, seçim mexanizmlərini işə salır, dilin zənginliyinin daha səmərəli mənimsənilməsinə kömək edir.

Dilin müxtəlif səviyyəli vahidləri arasında əlaqə tapmaq onun daha əsaslı sistemini də yaratmaqdır. Frazeoloji birləşmədə öyrənmənin üstünlükləri göz qabağındadır: beləki, semantikanın bir növünü ifadə etmək üçün vacib olan hər şey bir qram-

matik çərçivədə cəmləşir. Belə semantik yaxınlaşma dilin real həyatını və onun fəaliyyətini dərk etmək üçün, ən əsası, nitq praktikasında tətbiq etmək üçün lazımdır. Müxtəlif səviyyəli vahidlərin müqayisəsi dilə marağı stimullaşdıracaq semantik, məntiqi əlaqələri üzə çıxaracaq, seçim qaydalarının öyrənilməsinə kömək edəcəkdir: Məsələn niyə belədir, başqa cür deyil, hansı variantlar mümkündür, hansı hallarda, növlər mətnlər və s. Bu birləşmələr həm öyrənmə motivasiyasını, həm də onun kommunikativ yönümünü artırır. Yəni qrammatikanın tədrisinin son məqsədini nitq fəaliyyəti nöqteyi-nəzərindən nəzərə alsaq, əsassız olar. Konkret qrammatik materiala müraciət etdikdə, məsələn, nitqdə artiklin işlənməsinin necə öyrədilməsi deyil, artiklin hansı tərəflərinin ("formadan" və "mənadan") istifadə edilməsi məsələsini qaldırmaq daha doğru görünür. Digər tərəfdən, funksional öyrənmə strategiyası tamamilə fərqli bir şeydir. Funksional yanaşma əsasən dil öyrənmənin mənadan forma və funksiyaya istiqamətlənməsi ilə bağlıdır. Belə ki, qrammatikanın funksional yönümlü tədrisi dilə (qrammatik hadisələrin kommunikativ imkanlarının nəzərə alınması) yanaşmanın vəhdətidir. Dilçilikdə funksional istiqamət ilk növbədə dilin faktlarının "sözün mənasının" təhlili ilə bağlı olsa da, bu, heç bir halda dil hadisələrinin "formadan" nəzərdən keçirilməsini istisna etmir. Bildiyiniz kimi tədrisin funksional qrammatikası öz məqsədinə görə həm nəzəriyyə üzərində işləyərkən, həm də məşqlərdə qrammatik hadisəyə "formadan" və "mənadan" yanaşmanın dəqiq birləşməsini nəzərdə tutur. Funksional qrammatikanın əsaslarının öyrənilməsi müxtəlif səviyyəli dil vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsini göstərməklə yanaşı, dil ünsiyyətinin ehtiyacları üçün bu vahidlərin seçilməsi qaydalarını öyrətməyə imkan verir.

Məsələn, bir hərəkəti yerinə yetirmək üçün stimulların, təkliflərin ifadə vasitələri sistemini bilməklə ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq bu və ya digər fenomenin xeyrinə seçim edə bilər. Beləliklə, fəaliyyətə dəvət müxtəlif yollarla ifadə edilə bilər: İndi nahar edək! İndi nahar edə bilərdik. Mən indi nahar etməyi təklif edirəm. Niyə indi nahar etməyəsən? Bir ifadə tərzinə üstünlük verən natiq nitq situasiyasının xüsusiyyətlərini (rəsmi - qeyri-rəsmi), həmsöhbətlə münasibətləri (yaxın - yaxın deyil), ünsiyyət tərəfdaşının yaşını (natiqdən kiçik - ondan böyük) rəhbər tutur, sosial və ya peşə statusu (məsələn, müdir - tabeçi), hətta natiqin təklif olunan aktda maraqlı olub-olmamasından asılı olmayaraq öz mənasını itirmir. Dilə funksional-semantik yanaşmanın tətbiqinin zəruriliyini və məqsədəuyğunluğunu müasir dilçilik, nitq psixologiyası, tədris metodları baxımından əsaslandırmaq mümkündür.

Dilin frazeoloji tərkibi onun lüğət tərkibinin ən rəngarəng və ifadəli hissəsidir. Frazeologiya xalqın zəngin tarixi təcrübəsini, həyat tərzinin və mədəniyyətinin orijinallığını, adət və ənənələrini əks etdirir. Frazeoloji növbələr tez-tez bədii ədəbiyyatda istifadə olunur ki, bu da mətnə parlaq stilistik rəng, obrazlılıq və emosionallıq verir. Frazeoloji vahidin mənası adətən pərdəli olduğundan və onu təşkil edən leksemlərin mənalarından alına bilmədiyindən onların başqa dilə tərcüməsi çətinliklər yaradır. Frazeoloji vahidlərin mənasını müəyyən etmək üçün onların semantik təsnifatını nəzərə almaq vacibdir. Rus dilinin materialı əsasında frazeoloji vahidləri təsnif edən ilklərdən biri akademik V.V. Vinoqradov. O, frazeoloji vahidlərin üç növünü ayırmışdır: frazeoloji birləşmələr, frazeoloji vahidlər və frazeoloji sözlər [3]. Bu təsnifat bütün frazeoloji vahidin mənasını onun tərkib hissələrinin mənalarından çıxarmaqda çətinlik dərəcəsinə əsaslanır. Frazeoloji birləşmələrdə frazeoloji ifadənin mənasını onun tərkib

leksemələrinin mənalarından asanlıqla çıxarmaq olar; frazeoloji vahidlərdə bu semantik ikilik ilə mürəkkəbləşir və frazeoloji birləşmələr, praktiki olaraq heç bir nəticə çıxarmaq mümkün deyil. Frazeoloji vahidin mənasını müəyyən etmək çətin olduğu hallarda frazeoloji növbələrin, eyhamların, frazeoloji birləşmələri təşkil edən leksemələrin köhnəlmiş mənalarının, onların əsasında duran obrazların etimologiyasını verən frazeoloji və etimoloji lüğətlərə müraciət etmək lazımdır. Frazeoloji vahidlərin müxtəlif növlərini göstərmək üçün bir neçə nümunə verəcəyik. Frazeoloji birləşmələr və ya birləşmələr: pis əllərə düşmək 'pis əllərə düşmək'; to bind smb hand and foot ‘birinin əlini və ayağını bağlamaq’; burnunu soxmaq 'burnunu bir şeyə soxmaq'; imansız. Verilmiş misallardan göründüyü kimi, bu tip kombinasiyalar nəinki yaxşı başa duşulür, əksinə, bir qayda olaraq, dəqiq rus ekvivalentinə malikdir. Beləliklə, onların tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi çətin deyil.

Müasir ingilis deyimlərinin nomenklaturası geniş və rəngarəngdir. Min illik inkişaf tarixi ərzində dil insanların uğurlu, məqsədyönlü və gözəl tapdıqları çoxlu sayda ifadələr toplamışdır. Bununla belə, bəzi deyimlər dil tərəfindən bədii ədəbiyyatdan götürülüb.

Deyimlər aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: onlar birdəfəlik verilmiş söz sırasına malikdirlər; yalnız məcazi mənada istifadə olunur; onların bilavasitə başqa dilə tərcümə etmək mümkün deyil (baxmayaraq ki, bəzi hallarda hədəf dildə idiomun mənasını çatdırmaq üçün müvafiq frazeoloji birləşmə də ola bilər). Amma idiomlar dünyanın dil mənzərəsinin milli səciyyəvi hissəsini təşkil edir və illərdir dildə qorunub saxlanılmışdır. Şübhə yoxdur ki, leksik səriştə formalaşdırarkən fərdi lüğət tərkibini öyrənilən dilin sabit söz birləşmələri ilə zənginləşdirmək lazımdır. Əlbəttə ki, onlardan istifadə etmədən söhbəti davam etdirmək olar, lakin idiomlardan yalnız səthi anlayışı olanlar orijinal ingilis nitqini dinləyərkən çətin vəziyyətə düşürlər. Əksinə, idiomların istifadəsi nitqi daha təbii hala gətirdiyi üçün dilin yüksək biliklərindən xəbər verir. Bir sıra təklif olunan metodiki yanaşmanın məqsədi deyimləri mənimsəmək (əzbərləmək) yolu ilə fərdi lüğətin zənginləşdirilməsinə nail olmaqdan çox, onlardan tələbələrin xarici dil kommunikativ səriştəsini təkmilləşdirməyə imkan verən tədris materialı kimi istifadə etmək və bunun da sayəsində tələbələrin səriştəsini yüksəltməkdir. Linqvistik fərziyyə və linqvistik təfəkkür, bir-biri ilə ünsiyyət prosesində iştirak edir. Belə yanaşma son vaxtlar daha geniş yayılır [4]. Ümumillikdə götürdükdə, metodiki vəsaitlər frazeoloji təhlil, frazeoloji eyniləşdirmə və frazeoloji təsvir üsulları ilə tətbiq edilmişdir [8; 10].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Щерба Л.В. О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании / Л.В. Щерба // Языковая система и речевая деятельность. – М., 1947 – 69 с.

2. Жинкин Н.И. Язык – речь – творчество / Н.И. Жинкин. – М., 1998. (Цитируется по статье: Сини- цын, В.А. Праздник творчества на уроках русского языка // РЯШ. – 2000. – No 6 – С. 36.)

3. Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам / Е.И. Пассов. – М., 1977. – 238 с.

4. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. М., 2017. 216 с.

5. Василевич А.П. Проблема использования пословиц и поговорок на уроках английского языка // Актуальные проблемы лингвистики, переводоведения, литературоведения, лексикографии, теории и практики обучения иностранным языкам (к юбилею Дж.Р.Р. Толкина). М., 2017. С. 168–171.

6. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Ви-ноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М., 1977. С. 140–161.

7. Захарова М.А. Стратегия речевого использования образных фразеологизмов английского языка: дис. ... канд. филол. наук. М., 1999. 205 с.

8 Иванова Е.В. Лексикология и фразеология современного английского языка. М., 2017.352 с.

9. Кунин А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь: около 5 тыс. фразеологизмов. М., 2007. 580 с.

10. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Дубна, 2005. 488 с.

11. Мансурова Г.И. Когнитивный аспект перевода фразеологических единиц: на материале художественных произведений английских и американских авторов: дис. ... канд.филол. наук. Уфа, 2006. 198 с.

12. Садовникова Т.А. Изучение идиом на уроках английского языка [Электронный ресурс]. URL: http://ext.spb.ru/site/5787-2014-08-13-12-53-03.pdf .

13. Сергеева Е.И. Особенности перевода фразеологизмов с английского языка на русский // Вестник Казахстанско-Американского свободного университета. 2009. No 2. С. 166–170.

14. Ayto J. Oxford Dictionary of English Idioms. Oxford, 2010. 416 p.

15. Collins C. Idioms Dictionary. Glasgo, HarperCollins Publishers, Cambridge University press, 2017. 544 p.

13. McCarthy M., O'Dell F. English Idioms in Use: Intermediate. Cambridge, 2014. 194 p.

14. The Teacher (Видеокурс BBC) [Электронный ресурс].
URL: http://www.bbc.co.uk/worldservice/learningenglish/language/theteacher/2009/03/090306_teacher_ body_head. shtml.

Əliyeva Gülşən Vahid qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: gulyaalieng@gmail.com

"Azərbaycan xalqının dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir".
Heydər Əliyev

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ NİTQ ƏSAS FAKTOR KİMİ

Beynəlxalq münasibətlər elmi digər elm sahələri ilə müqayisədə gəncdir. Hər bir dövlətin yarandığı gündən öz fəaliyyətində xarici əlaqələrə, beynəlxalq münasibətlərə daima xüsusi diqqət ayırmasına, özünün dünya dövlətləri sırasında, beynəlxalq müna-

sibətlər sistemində iştirakına böyük önəm verməsinə baxmayaraq, bu əlaqələri, təmasları uzun zamanlar başqa elm sahələrinin nümayəndələri – tarixçilər, filosoflar, hüquqşünaslar, iqtisadçılar, hərbi strateqlər öyrənir və təhlil edirdilər [2, s.13]. Beynəlxalq münasibətlər də başqa elmlər kimi, özünün tədqiqat predmetlərinə sahibdir. Beynəlxalq münasibətlərin tədqiqat predmeti elə bu elmin ümumi anlayışından doğur. Beynəlxalq münasibətlərin nə qədər geniş sahəni əhatə etməsinə və tərkibinin çoxlu sayda aktorlardan (subyektlərdən) təşkil olunmasına baxmayaraq, bu münasibətlərin təməlini hələ də və əsas etibarilə dövlətlərarası qarşılıqlı siyasi və diplomatik əlaqələr təşkil etməkdədir. Bu da ondan irəli gəlir ki, tarixin inkişafının hansı mərhələsində yaranmasından və bundan sonra neçə müddət davam edib - etməyəcəyindən asılı olmayaraq, insanları hələ də bir-birindən əsaslı şəkildə ayıran və onlar arasındakı münasibətlərə müəyyən bir rəsmi status verən varlıq rolunda məhz dövlət, onun sərhədləri və vətəndaşları çıxış edir [2, s.16].

Qeyd etmək məqsədə müvafiqdir ki, bəzi peşə sahələrində və fəaliyyət sferalarında nitq aktı bilavasitə fəaliyyətin əsasında durur. Buna nümunə olaraq deyə bilərik ki, siyasi fəaliyyət sferası, dövlət idarəçiliyi, diplomatik fəaliyyət sahəsi birbaşa nitq fəaliyyəti ilə bağlıdır. Məsələn, diplomatik fəaliyyətin özünəməxsusluğunu izah edərkən qeyd edə bilərik ki, bu fəaliyyət sferası daha çox beynəlxalq münasibətlər, dövlətlərarası əlaqələr və diplomatiya ilə bağlı termin və anlayışların nitqə yol açmasına zəmin yaradır [4,s.6]. Deməli, beynəlxalq münasibətlərin qurulmasında və inkişafında başlıca faktorlardan biri də bilavasitə nitqdir. Nitq mədəniyyəti isə ümumi-mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələrindən biri və ayrılmaz komponentidir. Xalqımızın müstəqillik və suverenlik əldə etdiyi indiki zamanda hərtərəfli inkişaf etmiş şəxslərin tərbiyə olunması zərurəti dil mədəniyyətini də vacib faktor kimi qarşıya məqsəd qoyur. Azərbaycan dili hazırda sözün əsl anlamında dövlətimizin rəsmi dilidir, geniş miqyaslı və şəriksiz ictimai ünsiyyət vasitəsidir. Müstəqil Azərbaycanın 1995-ci ildə ümumxalq referendumunda qəbul edilmiş Yeni Konstitusiyasında isə Azərbaycan dili dövlət dili olaraq öz layiqli statusunu qazandı. Burada (daha dəqiq desək, 21-ci maddədə) ifadə olunur ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir və Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin daimi inkişafını, tərəqqisini təmin edir. Müstəqilliyimizin sonrakı illərində Respublika prezidenti, Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin Konstitusiya hüququnun həyata keçirilməsinə, onun inkişafına, tətbiq dairəsinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir [1, s.7].

AMEA-nın müxbir üzvü S.Xəlilov Ulu Öndərin dövlətçilik fəaliyyətində onun özünəməxsus nitq qabiliyyətinə xüsusi əhəmiyyət verərək bildirirdi ki, əgər Heydər Əliyev çıxışlarını diqqətlə izlərsək görərik ki, onun ən böyük nailiyyət hesab etdiyi hadisə Azərbaycanın müstəqilliyi, ən çox vurğuladığı və əhəmiyyət verdiyi vəzifə isə bu müstəqilliyin dönməzliyinin təmin edilməsi anlayışlarıdır. Lakin dövlət quruculuğu vəzifəsi özlüyündə Heydər Əliyevin fəaliyyət strategiyasında son məqsəd deyildir. Dövlətin möhkəmləndirilməsi və müdafiəsi ona görə bir nömrəli vəzifədir ki, o, bizim müstəqil iqtisadi siyasətimizin və milli mənəviyyatımızın təminatçısı, qarantı ola bilsin. "Əgər respublikada ictimai-siyasi sabitlik olmasa, sağlam ictimai-siyasi mühit olmasa heç bir sosial-iqtisadi proqramdan, yaxud problemlərin həll edilməsindən söhbət

gedə bilməz" (Heydər Əliyev) [4].

Heydər Əliyevi dinləyərkən, onun əsərlərini mütaliə edib dərindən təhlil edərkən bir daha əmin olursan ki, müstəqilliyin ali məqsədi milli-mədəni və mənəvi dəyərlərin bərpa olunması, xalqın özünü dərk etməsi, öz mənliyinin sahibi olmasıdır. Mənəviyyatın qorunması üçün ən mühüm şərtlərdən biri iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsidir. İqtisadi tərəqqini təmin etmək üçün isə dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi başlıca şərtdir. Möhkəm dövlətçilik təməli isə yalnız ictimai-iqtisadi sabitlik mühitində, beynəlxalq nüfuzun yüksəldilməsi və beynəlxalq ictimai-iqtisadi əlaqələr sisteminə daxil olmaq sayəsində mümkündür [5, s.18]. Heydər Əliyev öz nitqində nədən başlayıb nəyə doğru getmək lazım olduğunu təfərrüatı ilə çox gözəl bilir. Bildirmək məqsədə müvafiqdir ki, Əli Xankişiyev Ulu Öndərin dövlətçilik fəaliyyətinin onun natiqlik qabiliyyətilə vəhdətdə olduğunu diqqətə çatdırır. O qeyd edir ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin yüksək nitq qabiliyyəti və fenomenal natiqlik istedadı üzərində bir qədər ətraflı dayanaraq əhatəli düşünmək lazımdır. Şübhə yoxdur ki, natiqlik qabiliyyəti və danışıq mədəniyyəti, ümumiyyətlə, rəhbər vəzifə tutan hər bir şəxs üçün ən vacib göstəricilərdən biri, bəlkə də birincisidir. Lakin söhbət qeyri-adi natiqlik istedadından və fikrin sözlə ifadəsinin ali dərəcəsindən getdikdə bəzi cəhətləri aydınlaşdırmaq zəruridir.

Müasir dövrdə strateji inkişaf xətti olaraq demokratik cəmiyyət quruculuğu prinsipini və bazar iqtisadiyyatı yolunu seçən Azərbaycan Respublikası özünün beynəlxalq münasibətlər sistemi daxilində dünya təcrübəsində uğurla sınaqdan keçmiş ümumbəşəri dəyərlərdən faydalanmağa çalışır, geniş iqtisadi potensialını hərəkətə gətirmək məqsədilə inkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl texnologiyasını və maliyyə imkanlarını cəlb edir, onlarla qarşılıqlı və çoxtərəfli faydalı əməkdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirir [3, s.2]. Bu cür hərtərəfli beynəlxalq münasibətlərin qurulması və inkişaf etdirilməsində, sözsüz ki, nitqin rolu danılmazdır. Nitq mədəniyyəti isə hər bir xalqın əsrlər boyu formalaşdırıb bu günə qədər çatdırdığı böyük bir mədəniyyət irsinin ən vacib və ən mühüm tərkib hissələrindən biridir. Bu baxımdan Ulu Öndər Heydər Əliyevin XX əsr Azərbaycan siyasi natiqliyinin, ümumiyyətlə, Azərbaycan nitq mədəniyyətinin təşəkkül tapmasında rolu birmənalı şəkildə yüksək qiymətləndirilir. Məlum olduğu kimi, “nitq mədəniyyəti” anlayışı öz həcminə, əhatə dairəsinə görə olduqca genişdir. Bura mədəni nitqi şərtləndirən başlıca amillər, nitq mədəniyyəti və ədəbi dil normaları, nitq mədəniyyəti və danışıq etikası, mədəni nitqin ictimai və sosial-iqtisadi inkişafdakı rolu, nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin yolları, üsulları və digər məsələlər daxildir. “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir” deyən Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev zəmanəsinin görkəmli natiqlərindən biri olmuşdur [7, s.2].

Belə ki, ölkənin müstəqilliyinin dönməzliyinə nail olmaq, onu tədricən ənənəvi siyasi təsir dairəsindən xilas etmək, tarixən formalaşmış xarici iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrdən ölkənin müstəqillik mənafeləri üçün səmərəli istifadə etmək, Şərqlə Qərb arasındakı xarici münasibətlər sistemində Azərbaycanın özünəməxsus yer tutmasını təmin etmək üçün region dövlətlərinin köklü mənafelərinə və maraqlarına toxunmamaq şərtilə çoxşaxəli və tarazlaşdırılmış siyasətin həyata keçirilməsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən siyasi quruculuq tədbirlərinin ilkin uğurlu təməli məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyev şəxsiyyətinin adı ilə bağlıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev N. "Nitq Mədəniyyətinin Əsasları", Bakı. 2013.
2. Cəfərov V. "Diplomatik etiket və nitq mədəniyyəti", Bakı. 2009.
3. Həsənov Ə. "Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti", Bakı. 2005.
4. Şiriyev F. "Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika", Nurlan. Bakı. 2014
5. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dövlət idarəçiliyi təcrübəsində xüsusi natiqlik qabiliyyəti, sesqazeti.az, 23.04.2014.
6. "Azərbaycan beynəlxalq aləmdə". Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident kitabxanası. files.preslib.az
7. Речь Президента Азербайджана Гейдара Алиева. azertag.az, 27.05.2002.
8. «Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemi və Heydər Əliyev şəxsiyyəti». "Mədəniyyət" qəzeti, medeniyyet.az, 23.04.2014.

Şıxəliyeva Könül Zaur qızı,
doktorant, müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: konul.eliyeva.17@mail.ru

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ NİTQ İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

Uşaqlar bizim ən dəyərli varlığımızdır. Həyatın çətinliklərindən baş çıxaran, öz ayaqları üzərində dayana bilən, yaradıcı, çalışqan, dürüst, özünə inamlı, xoşbəxt insanlar kimi yetişdirmək üçün onların valideynləri, müəllimləri bütün imkanlardan istifadə edir, dövlət səviyyəsində bir çox tədbirlər görülür. Bu işdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin rolu da əvəz olunmazdır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində verilən təhsil təhsilin ilk pilləsi hesab olunur. Bu zaman verilən ilkin biliklər uşaqlarda dünyagörüşü, fiziki və psixi inkişafı, sadə əmək vərdişlərinə yiyələnməsi, təbiətə və insanlara həssas münasibətin və s. formalaşdırılması məqsədi daşıyır.

Bu gün elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi, insanlar arasında dil vasitəsilə ünsiyyətin genişləndiyi bir dövrdə nitq inkişafı böyük əhəmiyyətə malikdir. Nitqin inkişafı və tərbiyənin əsasında uşaq şəxsiyyətinin inkişafı və tərbiyəsi durur. İnsan cəmiyyəti yarandığı dövrdən dilin ünsiyyət vasitəsi rolunu oynaması onun təlimini, yenicə doğulmuş uşağa danışıq nitqinin öyrədilməsini həyati bir zərurət kimi irəli sürmüşdür. Uşağın psixi inkişafında nitq çox böyük rol oynayır. Uşaq dünyaya gələrkən özü ilə nitqi hazır şəkildə gətirmir. Qıcıqların təsirinə çağa, daxili və xarici reaksiyalar verərək tədricən nitqə yiyələnir. Körpəlikdən uşaqların, hər şeydən əvvəl, nitq və təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi vacib şərtlərdəndir.

Məktəbəqədər təhsilin məzmunu, ümumi inkişaf və təlim nəticələri müəyyən olunarkən varislik prinsipi əsas götürülmüşdür. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti üçün müəyyən olunmuş standartlar nəticəsində qazanılmış bacarıqlar imkan

verir ki, birinci sinifə gedərkən uşaqlar təlimlərini uğurla davam etdirsinlər. “Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulum)”nın əsasında hazırlanan metodik-vəsaitlərin əsas məqsədlərindən biri də uşaqlarda savad təlimi və nitq inkişafı bacarıqları formalaşdırmaqdır. Nitq inkişafı dedikdə, ilk növbədə, uşağın anadan olduğu gündən nitq səslərini tələffüz etməyi, nitqi anlamağı, danışmağı, nitqdən bir ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyi nəzərdə tutulur.

Dil tərbiyəsinin uşaq bağçalarında müxtəlif vasitələri var. Tərbiyəçi tərəfindən canlı nitq, bədii ədəbiyyatın dinlənilməsi və nəql edilməsi, planlı nitq situasiyasının yaradılması və s. belə vasitələrdir. Linqvistik baxımdan dil və nitq arasındakı münasibəti dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. İsveç linqvisti Ferdinand de Sössür dil və nitq arasındakı münasibəti düzgün qiymətləndirmişdir. O yazır — Dil fəaliyyətinin öyrənilməsi iki hissəyə ayrılır: onlardan biri əsas olmaqla predmeti dildir, yəni mahiyyətcə ictimaidir və fərddən asılı deyil..., digəri ikinci dərəcəli olmaqla, predmeti nitq fəaliyyətinin fərdi cəhətidir, yəni danışmaq da daxil olmaqla nitqdir. [1; 14].

Psixoloq N. N. Jinkinə görə, nitq insanların səyi ilə yaranan, cəmiyyətə xidmət edən, onun sərvəti hesab olunan dilin tətbiqi prosesidir. Eyni fikri bir adam müxtəlif cür ifadə edə bilər. Nitqi ona görə də insan psixologiyasının yaradıcı funksiyası hesab edirlər. Nitqin inkişafı əsasən dörd mərhələdə gedir.

1) Uşağın anadan olduğu gündən bir yaşa qədər olan dövr.
2) Şifahi nitqin inkişafı mərhələsi: bir yaşdan üç yaşa qədər olan dövr.
3) Şifahi nitqin zənginləşməsi və yazılı nitqin inkişafı mərhələsi.
4) Yazılı nitqin təkmilləşməsi və inkişafı mərhələsi.

Uşaq dünyaya gəldiyi bir gündən nitq ünsiyyət vasitəsi kimi inkişaf edir və uşaq tərəfindən başqalarının emosional vəziyyəti, jesti, mimikası və pantomimikaları onun vasitəsi ilə anlaşılır. İl ərzində körpənin həyatının ilk aylarında, uşağa adətən insan nitqinə maraq meydana gəlir. Bir aylığında uşaq fərqli səslər çıxarmağa başlayır. Uşaq 6 aylığından başlayaraq böyüklərin bəzi sözlərini başa düşə bilir. Böyüklərin mehriban, gülümsər müraciətləri onları, sözlərə nisbətən hərəkətləri uşaqda müsbət emosiyalar yaradır.

Söz ehtiyatı zəngin olan, hər bir sözün mənasını bilən və onlardan yerli-yerində, dəqiq istifadə etməyi bacaran adamın nitqi aydın, cazibədar və təsirli olur. Belə adamların nitqində söz çox elastik olmaqla sehrli bir aləm yaradır.

Nitq Allahın hər bir insana bəxş etdiyi və insanı digər canlılardan fərqləndirən ən vacib faktorlardan biridir. İnsanın nitqinin formalaşmasında məktəbəqədərki yaş dövrü mühüm rol oynayır. Belə ki, uşağın nitqə yiyələnməsində ətraf aləmi qavramağı, öz fikirlərini ifadə etməyi, ona təfəkkürünü inkişaf etməyə kömək edir. Buna görə də hər bir valideyn bilməlidir ki, uşaqda düzgün nitqi inkişaf etdirmək yalnız estetik əhəmiyyət daşımayıb, eyni zamanda onun şəxsiyyət kimi kamilliyi, əqli və psixi inkişafı üçün də çox vacibdir. Əqli və psixi inkişafın mənfi təsiri nitqin pozulmasına gətirib çıxarır. Nitqin də düzgün olmaması uşaqları utancaq, özünə qapanmış və aqressiv edir. Məktəbdə belə uşaqlar özünü daha çox narahat hiss edir. Müəyyən yaşa qədər səslərin səhv tələffüzü, lüğətin azlığı, cümlənin düzgün qurulmaması dilə yiyələnmə prosesində norma sayılır. Təcrübələr göstərir ki, müasir dövrdə altı yaşına qədər uşaqların 30 faizdən çoxu tələffüz qüsurlarına malikdir. Lüğət üzrə işi normal təşkil etmək üçün, ilk növbədə, şagirdlərin lüğət ehtiyatının xüsusiyyətlərini öyrənmək, məktəbə yenicə gəl-

miş uşaqların bu sahədəki nöqsanlarını və onların baş vermə səbəblərini aşkara çıxarmaq lazımdır. Bu fikir L. S. Viqotskinin konsepsiyasına uyğun gəlir: Uşaqdan nə tələb etmək lazım olduğunu bilmək üçün onun nəyi bacardığını bilmək lazımdır [2; 431].

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində kiçik yaşlı uşaqların nitqini inkişaf etdirmək üçün nitq inkişafı üzrə işin istiqamətlərini, üsul və vasitələrini, məktəbəqədər yaşlı uşaqlara fikrini düzgün, lakonik və məntiqi ifadə etməyi öyrətmək önəmli məsələlərdəndir. Nitq bacarıqlarını yaxşı mənimsəmiş uşaqlar şifahi nitqi rahatlıqla başa düşür, anlayır, ünsiyyətdə olduğu insanlarla, yoldaşları ilə nitqlərini düzgün qura bilirlər. Həmyaşıdları, yaşlılarla söhbət edərkən öz fikirlərini aydın ifadə edir, valideynlərindən, tərbiyəçi müəllimdən aldıqları tapşırığın yerinə yetirilməsi zamanı dəqiq məlumat verməyi öyrənirlər. Fikirlərini valideyinləri ilə, tərbiyəçilərlə, yoldaşları ilə bölüşə bilirlər. Ətraf aləmdə rastlaşdıqları əşya və hadisələrin adlarını dəqiq tələffüz etməyi, qrammatik cəhətdən düzgün, obrazlı, canlı danışmağı öyrənirlər.

Tərbiyəçi müəllimin natiqlik sənətini dərindən bilməsi mütləqdir. Nitqi yaxşı olan, natiqlik sənətinin sirlərini yaxşı bilən tərbiyəçi müəllim uşaqları öyrətməkdə çətinlik çəkmir, uğurlu nəticələr əldə edir. Onun danışığı balacalara bir nümunədir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların nitqini inkişaf etdirmək üçün bir çox vəzifələrin yerinə yetirilməsi lazımdır:

- lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, nitqin səs mədəniyyətinin tərbiyə edilməsi,;
- nağıletmənin formalaşdırılması;
- nitqin qrammatik quruluşunun, dialoji nitqin formalaşdırılmasının;
- bədii ədəbiyyatla tanışlıq, uşaqların savad təliminə hazırlanması və s.

Körpə yaşlarından başlayaraq uşaqlara illüstrasiyalı xırda mətnlərdən ibarət kitablar oxumaq, nağıl danışmaq, müxtəlif animasiya filmlərini uşağa izah edərək göstərmək yaxşı nəticə verir. Uşaqların təfəkkürünü, təxəyyülünü formalaşdıran belə məşğuliyyətlər, müxtəlif yerlərə ekskursiyalar onların söz ehtiyatının, müxtəlif anlayışlar haqqında məlumatının çoxalmasına gətirib çıxarır. Kitablarda, filmlərdə, gəzib gördükləri yerlərlə bağlı onu düşündürən suallar verir. Bu zaman uşaqların suallarına ətraflı, onların anlayacağı formada cavab vermək lazımdır və yaxud uşaqlara sual verərkən onlardan, bir sözlə, qısa cavab yox, geniş cümlələrlə cavablar almaq lazımdır.

Uşaqlar danışılanı başa düşürmü və bu onların marağını çəkirmi? Bu sual daim tərbiyəçinin diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Uşaq eşitdiyini yadında saxlayır və ona verilən suallara bildiyi kimi cavab verir. Bu yolla uşağın həm nitqi inkişaf edir, həm də yaddaşı möhkəmlənir. Bu məsələlərdə valideyn-tərbiyəçi birliyi olmalıdır. Kompleks şəkildə iş aparılmalı, uşağın danışığına diqqətlə, səbrlə yanaşılmalı, yeri gəldikdə suallarla onun ardıcıl rabitəli nitqinə istiqamət verilməlidir. Əgər onların danışığında, tələffüzündə nöqsanlar olarsa, təhriflər yerindəcə düzəldilməlidir. Belə olan zamanda həm valideyn, həm də tərbiyəçi - müəllim uşağın səhv tələffüz etdiyi sözün düzgün variantı ilə müqayisəsini göstərsə, daha faydalı olar. Məsələn, sən nə yeyirsən?: “armud”, yoxsa “aymud”, ”qorxdun”, yoxsa “ğoxdun”, “sənsən” yoxsa “dəndən”, “üdümlü” yoxsa “üzümlü” və s.

Sonra isə sözü düzgün variantda demək və uşağın təhrif etdiyi səsi daha uzun tələffüz etmək lazımdır. Uşaqlarda nitqin səs mədəniyyətinə yiyələnməsində oyunların, oyun xarakterli məşğələlərin rolu daha əhəmiyyətlidir. Oyun zamanı uşaqlar müxtəlif canlılara aid səslər çıxarır. Bütün bunlar onların səsləri düzgün tələffüz etmələrinə

şərait yaradır, artikulyasiya aparatını fəallaşdırır, danışıq əzələlərini möhkəmləndirir.

Uşaqlarda məktəbəqədər yaş dövründə bu cür vərdişlərin - dilimizin səs, leksik və qrammatik cəhətinin mənimsədilməsi onların gələcək rabitəli nitqinin təməlini qoyur. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların rabitəli nitqini formalaşdırılmasında oxunan mətnlərdəki məzmunu təşkil edən faktlar, hadisələr arasındakı əlaqələri, münasibətləri müəyyənləşdirmək, ifadə edəcəyi fikri çatdırmaq üçün hansı nitq formasından istifadə etmək və s. bacarıqları orta məktəbdə təlim almağa tam hazır olmalarına imkan yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Kərimov Y.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı metodikası Bakı, 2009.
2. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası Bakı, 2003.
3. Rəhimov A. N. Ana dilinin tədrisi metodikası Bakı, 2015.
4. Məktəbəqədər təhsilin kurikulumu, Bakı, 2017.

Rzayeva Ayşən Nazim qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: rn.ayshan@gmail.com

ÇOXDİLLİLİK VƏ ÜNSİYYƏTDƏ MƏDƏNİ FƏRQLƏR

Müasir dünyada qloballaşmanın nəticəsi olaraq müxtəlif mədəniyyətlərlə təmaslar çox tez-tez baş verir. Nəticə etibarilə, müxtəlif mədəniyyətlərə, fərqli dəyərlərə və düşüncə tərzinə və ənənələrə, eləcə də müxtəlif ünsiyyət üsullarına empatiya ilə münasibət qurmaq üçün mədəni şüur və mədəni səriştə lazımdır. Xarici dil sinfində maraq doğuran mövzulara dilçilik və danışıq aspektləri ilə yanaşı, bir müddət əvvəl tarixdə olan mədəniyyət və sivilizasiya deyil, müasir mədəniyyət və sivilizasiya ilə bağlı aspektlər daxil olmalıdır. Tarixin bütün ənənələri və hadisələri müasir zamanla əlaqədə təqdim edilməlidir. Bu ona görədir ki, biz indi çoxmədəniyyətli yəni multikultural dünyada yaşayırıq. Eyni ölkədə müxtəlif mədəniyyətlərə rast gəlmək olar. Biz həyatımızın müxtəlif dövrlərində, məsələn, sinifdə, həm müəllim, həm də tələbələr, işdə, beynəlxalq əməkdaşlıqlar zamanı və turist kimi digər mədəniyyətlərlə təmasda ola bilərik. Fərqli mədəniyyətlər haqqında dəqiq məlumata malik olmaq, eləcə də fərqləri başa düşmək, qaldığımız yerdən asılı olaraq istər uzun, istərsə də qısa müddətdə uyğunlaşmaya kömək edə bilər. Dil hər hansı bir mədəniyyətin mühüm hissəsidir və üstəlik, o, "mədəniyyətdən, yəni həyatımızın fakturasını müəyyən edən sosial irsi təcrübə və inanclar məcmusundan ayrı mövcud deyildir" [1].

Dil və mədəniyyətin əlaqəsi həm də ondan ibarətdir ki, dilin "cəmiyyətin mədəni keçmişinin açarı" olmaqla yanaşı, "sosial reallığı" dərk etmək üçün açardır. Beləliklə, dil bir mədəniyyəti və onun təfəkkürünü əks etdirən, həm də ona təsir və onu yaratmaq vasitəsidir: "Dilin quruluşu həmin dildə danışanların dünyaya baxış tərzini müəyyən edir, dünyagörüşünü müəyyən etmir, lakin hələ də dildə danışanların dünyagörüşünü qəbul etməyə meylli olmasında son dərəcə təsirli olur" [4].

Zaman keçdikcə mədəniyyətlər dəyişir, çünki “onlar dinamikdirlər, qarşılıqlı əlaqədə olurlar və bir-biri ilə rəqabət aparırlar” [5]. Mədəniyyət, insanların ehtiyaclarına cavab vermək üçün öz ənənələrinə, dəyərlərinə və düşüncə tərzinə görə daim dəyişir. Söhbət mədəniyyətlərə gəldikdə, bir dəyişiklik o dövrdə qiymətləndirilən multikulturalizm fenomenində görünə bilər. Bu, “təşkilatda və ya cəmiyyətdə bütün müxtəlif qrupların mövcudluğunu tanıyan və onlara hörmət edən, onların sosial-mədəni fərqlərini tanıyan və qiymətləndirən, hər kəsə səlahiyyət verən inklüziv mədəni kontekstdə onların davamlı töhfəsini təşviq edən və imkan verən inanclar və davranışlar sisteminə istinad edir.” [6]. Dil hər hansı bir mədəniyyətin bir hissəsi olduğu kimi, çoxdilliliyə də multikulturalizmin bir hissəsi kimi baxmaq olar. Katlerin [7] fikrincə, multikulturalizm davranış və düşüncə tərzləri, həmçinin öyrənmə üslubları ilə yanaşı, həm də ünsiyyət üslubları deməkdir. Çoxdillilik ünsiyyət tərzi kimi başa düşülə bilər, həm də təfəkkür və dəyərlərə təsir kimi.

Çoxdillilik vasitəsilə biz mədəni fərqliliklər haqqında məlumatlılığı artıra və dilçilik (xüsusilə praqmatika) səviyyəsində, eləcə də dəyərlər və təfəkkürlər səviyyəsində bu fərqlərə empatiya hiss edə bilərik. Çoxdilli olan hər kəs müxtəlif ünsiyyət yollarından xəbərdardır və təkcə özünün deyil, müxtəlif mədəniyyətlərin kontekstinə arxalanır. Mədəni şüurun qabiliyyəti çoxdillilik vasitəsilə artırıla bilər ki, bu da öz növbəsində tələbələrə başqa xarici dili daha asan öyrənməyə kömək edə bilər, çünki onlar artıq mümkün fərqlər haqqında biliyə malikdirlər. Xarici dil sinfində müəllim tələbələrə əlaqələr qurmağa və daha sürətli öyrənməyə kömək etmək üçün digər ümumi tanınan dillərə də istinad edə bilər.

Bu tezisin müzakirə etdiyi əsas sual çoxdilliliyin ünsiyyətdə mədəni fərqlər haqqında artan məlumatlılığa kömək edib-etməməsidir. Çoxdilliliyin müxtəlif təriflərinə nəzər saldıqda, müəyyən dillərdən ünsiyyət üçün istifadə edə bilmək və bu dillərdə nə danışıldığını başa düşmək aspekti diqqəti cəlb edir. Biz həmçinin qeyd edirik ki, çoxdillilik Avropa Şurası tərəfindən dillər və mədəniyyətlər arasında müxtəlifliyə və anlaşmaya önəm verməklə siyasi səviyyədə müəyyən edilmiş bir tendensiya kimi, həm də bəzi ölkələrdə vəziyyətin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. bir deyil, bir neçə rəsmi dil var.

Hesab olunur ki, çoxdilli şəxs “birdən çox dildə istər aktiv (danışıq və yazmaqla), istərsə də passiv (dinləmək və oxumaqla) ünsiyyət qura bilən hər kəsdir” [9]. Çoxdillilik “cəmiyyətlərin, qurumların, qrupların və fərdlərin gündəlik həyatlarında dildən daha çox şeylə müntəzəm olaraq məşğul olmaq qabiliyyəti” kimi müəyyən edilir. Xarici dillər sinfində bəzi tələbələr fərdi üstünlükləri və ya digər mədəniyyətlərlə təmasları səbəbindən çoxdilli ola bilər, bəziləri isə daha çox dildə danışıldığı təqdirdə yaşadıqları əraziyə görə çoxdilli ola bilər. Məsələn, Rusiyada iyirmi dörd rəsmi dil, Hindistanda iyirmi üç, İsveçrədə isə dörd milli dil var.

Çoxdillilik bir neçə aspektdə xarici dil öyrənmə prosesinə təsir göstərə bilər. Əvvəla, əgər kommunikativ dil öyrənmə praktikası həyata keçirilərsə, əsas diqqət söhbətlərin necə başa düşülməsinə yönəldiləcək və praqmatika anlayışları bəzən nəzəri, bəzən praktiki, bəzən də hər ikisini daxil etməklə veriləcək. İkincisi, çoxdillilik tələbələrə gündəlik dünyanın reallıqlarına, həm multikulturalizmi, həm də çoxdilliliyi təşviq edən dünyaya uyğunlaşmağa kömək etmək vasitəsi kimi qəbul edilir. Üstəlik, xarici dil öyrənmək həmişə müvafiq mədəniyyətləri, onun təfəkkürü, dəyərləri, eləcə də rituallları və adət-ənənələrini anlamağa başlamaqla bağlıdır. Beləliklə, bir neçə dil bilməklə

tələbələr mədəni fərqlər haqqında fikir əldə edə və digər mədəniyyətlərə rəğbət bəsləyə bilərlər. Üçüncüsü, əgər sinif başqa mədəniyyətlərə mənsub olan və beləliklə, başqa ana dilləri olan və ya başqa dilləri bilən şagirdlərdən ibarətdirsə, müəllim dərsləri planlaşdırarkən və fəaliyyətlərini qurarkən bu şagirdlərin keçmişini nəzərə almalıdır. Dördüncüsü, əgər tələbələr və müəllimlər bir neçə dil bilirlərsə, onlar tədris və öyrənməni asanlaşdırmaq üçün bu fon biliklərindən istifadə edə və tələbələrə artıq məlum olan dillər və hazırda öyrəndikləri xarici dil arasında müqayisə aparmağa kömək edə bilərlər. Beşincisi, bir neçə dilin öyrənilməsində çatışmazlıqlar da ola bilər, çünki əvvəlki biliklər bəzən hazırda öyrənilən dilə mane ola bilər ki, bu da tələbələrin yanlış cavablar verməsinə səbəb ola bilər.

Fəsildə xüsusilə xarici dillərin tədrisi ilə bağlı çoxdilliliyin aspektləri, eyni zamanda müasir mədəni dəyərlər və mədəniyyətlə əlaqəli ünsiyyət üslubları ilə bağlı aspektlər də nəzərə alınmışdır. O, həmçinin çoxdillilərin xarici dillərə dair əvvəlki biliklərindən nə dərəcədə istifadə etmələri və bunun onlara yeni bir dil əldə etməkdə nə dərəcədə köməklik göstərə biləcəyi və ya olmaya bilməyəcəyi ilə bağlı tədqiqat və qrup təcrübələrindən nümunələr təqdim etmişdir.

Nəticə olaraq, müəllimin çoxdilli tələbələrlə işlətdiyi üsullar şagirdlərin yaşına uyğunlaşdırılmalıdır. Konkret danışıq nümunələri ilə digər dillərlə intuitiv müqayisələr istənilən yaş üçün işləyə bilsə də, daha çox nəzəri xarakter daşıyan, mədəniyyət və sivilizasiyalar, eləcə də praqmatik anlayışları əhatə edən izahatlar universitet səviyyəli tələbələr üçün daha uyğundur. Eyni zamanda müəllim, hətta universitet səviyyəsində tələbələrin keçmişini, ehtiyaclarını da nəzərə almalıdır. Bu tələbələr dilçiliklə bağlı nəzəri aspektlərlə maraqlanmaya bilər və bunun əvəzinə daha praktiki tədris yanaşması axtara bilərlər. İngilis dili seminarı zamanı onlara Mədəniyyət və Sivilizasiya ilə bağlı öyrəndikləri anlayışlarla bağlı izahatlarla danışıq nümunələri verilə bilər. Xüsusilə müasir və gündəlik mədəniyyət və sivilizasiyaya diqqət yetirilir, çünki onlar bugünkü müasir dünya haqqında bilməlidirlər. Mədəni fərqlərlə bağlı aspektlər ən vacibdir, çünki onlar həm universitet illərində, həm də işdə başqa mədəniyyətlərlə təmasda olacaqlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Sapir E. In Mandesbaum D.G., editor. Culture, language and Personality: Selected Essays. California: University of California Press; 1970
2. Salzmann Z. Language, Culture and Society. An Introduction to Linguistic Anthro pology. USA: Westview Press; 1998
3. Sapir E. 1929. Cited in Salzmann, Z. Language, Culture and Society. An Introduction to Linguistic Anthropology. USA: Westview Press; 1998
4. Wardhaugh R. An introduction to sociolinguistics (Fourth Ed.). Oxford: Blackwell Publishers; 2002
5. Baciu Sorin. Culture. An Awareness Raising Approach. Fifth edition. Bucharest: Cavallioti; 2013
6. Rosado C. Toward a definition of multiculturalism [Internet]. 1996. Available from: http://rosado.net/pdf/Def_of_Multiculturalism.pdf [Accessed: 2021:04-10]
7. Cutler J. The cross-cultural communication trainer’s manual. 2 vols. UK: Routledge; 2005

8. Oksaar E. Multilingualism and Multiculturalism from the Linguist's Point of View. Torsten, H., Opper, S., editors. Multicultural and Multilingual Education in Immigrant Countries. Volume 38. Oxford, New York: Pergamon Press; 1982. 181 p. 17-34.
9.Li W. Research perspectives on bilingualism and multilingualism. Li, W., Moyer, M., editors. The Blackwell handbook of research methods on bilingualism and multilingualism; 2008. 3-17. Oxford, UK: Blackwell.
10.European Commission. Final report: High level group on multilingualism. Luxembourg: European Communities [Internet]. 2007. Available from http://ec.europa.eu/education/policies/lang/doc/multireport_en.pdf [Accessed 2021-05-09]

Irada Abı Shukurova, senior lecturer,
Baku Business University,
Email:modulbir@gmail.com

PECULIARITIES OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE AND HEYDAR ALIYEV'S CONCERN FOR THE LANGUAGE

The aim of the thesis is to investigate linguistic features of leadership speeches. The research also contributes to understanding of the concept of communicative leadership. There is an attempt to find out how leaders were able to utilize the rich resources of language to communicate their visions with their listeners-followers. The best leadership communication with listeners is based on shared values.

The 20th century was the flowering as well as the problematic period in the development of the Azerbaijani language. At that very time, the Azerbaijani language encountered a great problem. Since the beginning of the century, three trends emerged in the literary Azerbaijani language. These are related to the language of literary creations and the press.

1. The first stream attempted to bring the literary language as closer to the colloquial language as possible. This is proven by the creative activity of Molla Nasreddin magazine and its collaborators (Dj. Mamedguluzade, and others). These creations do not distinguish between literary language and spoken language and dialects. Such language is more clear to ordinary people.

2. The second trend is trying the establishment of a literary language resting on the traditions of the oil Azerbaijani language and the language of Osmanli Turks. But the people do not find it easy to understand such a language.

3. The next trend, is based on the norms of a literary language and understandable by everyone. This language was not influenced by any dialect. It was created by such writers and poets as A.Shaig, Dj.Djabbarly, S.Guseyn, A.Sahhat. This situation lasted from the early century till the 1930th.

The third stage of the development of the Azerbaijani language was supported by the status of the state language to it.

The national leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev has a great role in the declaration of the Azerbaijani language the state language of the country. It is well known that Heydar Aliyev began his activity in the sphere of the state language with his first day of ruling the country (1969).

Heydar Aliyev who had a profound knowledge of literary and colloquial Azerbaijani language, of its rich vocabulary, and easily used its grammatical capacities, delivered admirable speeches at a number of meetings as the celebration of the 50th jubilee of the Baku State University, the party conference of different higher schools and at other meetings held at a high level, thus gaining great respect and love. He was aware of the fact that the respect and love he gained excited to love and respect to the state language of Azerbaijan. In tis way he created the atmosphere leading to the establishment of a state language.

In 1977-1978 the leadership of the country faced some problems. As we know the new Constitution of the USSR was approved in 1977. That very Constitution had to be an example to the new constitutions of all the countries and in fact, it did.

The situation in Azerbaijan was quite different. Heydar Aliyev continued his struggle for the Azerbaijani language to be declared as the state language. The country leader could not tolerant to the fact that the language is not incorporated into the constitution. Attracting the intellectuals and the entire population to the struggle, he put all efforts into it and overcame all obstacles with heroic brevity.

On April 2, 1978, Heydar Aliyev, making a report at the seventh session of the Supreme Council of the Azerbaijan SSR, devoted to the draft constitution of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic (the basic law) and the results of the national discussion, proposed the following amendment to the 73rd article: "Azerbaijani language is the state language of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic".

Azerbaijan Soviet Socialist Republic provides for the use of the Azerbaijani language in the State and social bodies, educational institutions, and other establishments of Azerbaijan and promotes its comprehensive development.

The constitution of 1978 proves that Heydar Aliyev really cared about his nation and his native land.

The Constitution of independent Azerbaijan, accepted through national voting confirmed the Azerbaijani language as the state language of the country. According to Article 21 of the Constitution, the state language of the Azerbaijan Republic is the Azerbaijani language. Azerbaijan provides for the development of the Azerbaijani Language.

Heydar Aliyev, who always gave great importance to his native language and had a profound knowledge of it, considering the situation, created at the turn of the new period of the state language development, signed a decree "On the perfection of measures for the use of the state language" on June 18, 2001.

The said decree, along with reflecting the achievements of the language through the history of its development also determined existing problems of the language and pointed out the ways of their resolution.

Some of these ways have already implemented successfully. The decree of President of the Azerbaijan Republic Ilham Aliyev signed on January 12, 2004 "On the publishing of mass media in Latin alphabet in Azerbaijani language settled all the problems connected with the alphabet.

Each of the three stages of the second period had its own peculiarities. As mentioned above, at present, the Azerbaijani language is used not only in Azerbaijan but also in Iran and Iraq. Folklore creations testify that the languages used by Azer-

baijanis residing in these countries, do not differ much. However, the difference lies in literary languages and it's mainly reflected in printed literary creative works, newspapers and magazines, radio and TV programs. The difference is caused by historical and social reasons.

The Azerbaijani language consists of 15 vowel and 25 consonant phonemes. These 40 phonemes are marked with 32 letters of the Azerbaijani alphabet.

The vowel “I” and consonant “ğ” are not used at the beginning of a word in the Azerbaijani language.

The morphological system of the Azerbaijani language includes notional and secondary parts of speech.

The category of the case consists of 6 cases (nominative, possessive, dative, accusative, ablative, prepositional). The verb has five tenses (the past indefinite tense, past declarative tense, present tense, future suppositional tense, future complete tense) and 6 forms of mood (order, wish, condition, necessity, importance, predicate).

Depending on the relations between subject, object, and predicate, verbs can be used in five grammatical voices (active, passive, reflexive, causative, interaction).

According to the syntactical rules of the Azerbaijani language, the subject is used at the beginning of a sentence, predicate at the end, while the attribute precedes the word it modifies. In Azerbaijani language words are forming by using morphological methods: (dəmirçi (a blacksmith), üzümçü (vine-grower), To date, Azerbaijan uses the Azerbaijani alphabet, established on the basis of Latin letters.

Depending on the areas of usage of literary Azerbaijani language, it combines four main styles: official style, publicist style, belles-letters, and the style of scientific prose.

Great changes occurring in the political, scientific, cultural life of the country caused the rapid increase of terms in the vocabulary of the Azerbaijani language.

The dialects of the Azerbaijani language consist of four groups: 1) eastern group (Baku, Quba, Shamakhi, Lenkeran , Mughan dialects; 2) western group (Ganja, Qazakh, Karabakh and Ayrym dialects); 3) northern group (Sheki, Zagatala-Qakh dialects); 4) southern group (Nakhichevan, Ordubad dialects).

Gulnar Farman Huseynova, lecturer,
Baku Business University,
Email: huseynovagulnar@yahoo.com

HEYDAR ALIYEV AND THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Great leader Heydar Aliyev had unparalleled services in the development of the Azerbaijani language as both a national language and a state language. The great leader treated the Azerbaijani language not only as an ordinary means of communication, but as a national wealth of a nation with an ancient history, rich culture, and a certain social and cultural position in the modern world. Since the 1970s, the Great

Leader took care of our mother tongue and spared no effort for the development of the Azerbaijani language. Great love for his mother tongue, deep knowledge of its intricacies, creating strong optimistic mood in people with simple, sincere sentences were the main features of Heydar Aliyev's speeches.

National leader Heydar Aliyev made significant contributions to the comprehensive development of the mother tongue in our country, protecting its purity, turning it into a working language and finding a way to the system of international relations. The prominent statesman has always attached great importance to his mother tongue - the national language of the Azerbaijani people. In the Constitution adopted in 1995, the Azerbaijani language was established as one of the symbols of our national statehood. He treats the Azerbaijani language as an invaluable asset, history, culture, and cultural wealth of our people. We hear this in his conversations with scientists, creative intellectuals, diplomats, students, compatriots living abroad, and businessmen [5, p.14].

One of the steps taken in the direction of strengthening the political and legal status of the Azerbaijani language was the Decree "On improving the implementation of the state language" signed by the great leader on June 18, 2001. The decree clarifies a number of delicate and sensitive points related to the history of our language, as well as provides a concise analysis of its development paths and stages. The decree also mentions the creation of favorable conditions for the wide application and comprehensive development of the Azerbaijani language, which has received the status of the official language of our independent state, and for this purpose, the implementation of a number of important measures was set as a task. Decree of the national leader "On the establishment of the Azerbaijani alphabet and Azerbaijani language day" dated August 9, 2001 into the Azerbaijani language, is the clearest example of the state's concern for its development. As a result of Heydar Aliyev's determination, political will and principles, our republic completely switched to a new alphabet from that date - the Latin alphabet of Azerbaijan.

In general, the formation of the language policy in the Republic of Azerbaijan on solid foundations, the improvement of the implementation of the Azerbaijani language as the state language, and the increase in the reputation of the Azerbaijanis in the international world by becoming a means of communication are directly related to the name of the Great Leader.

National leader Heydar Aliyev had invaluable services in the formation of political speech in Azerbaijan. The speech of the great leader can be compared with the speeches of political figures of the world with its sincerity, richness and originality. The prominent statesman Heydar Aliyev preferred oral speech in his speeches and almost refused written reports or speeches. Heydar Aliyev, who considers the Azerbaijani language to be the greatest wealth of the Azerbaijani people, always emphasized in his speeches that one of the most important conditions of the national state building process is the formation of a special official language style on the basis of the national literary language [2, p.26].

The audiences where the national leader spoke were distinguished by their rich-

ness. He could also attract the audience's attention with his magnificent appearance, gaze, and voice. The great speaker interacted with the audience, asked questions and received answers. The systematicity, consistency and logic in the speech of this genius was evident in all his speeches. When Heydar Aliyev spoke, he spoke with all his presence and confidence. He skillfully used the expressions from the colloquial language of the people.

The National Leader, who loved his mother tongue and was proud of speaking it, expertly used the colorful means of expression of our language in his unique speeches and speeches with deep content. National leader Heydar Aliyev's oratory skills are determined by his good knowledge of his mother tongue and spiritual enjoyment of this language. Heydar Aliyev has done serious work on the spread of the Azerbaijani language in all areas.

The great leader Heydar Aliyev, with his magnificent appearance and loud, meaningful voice, strengthens the logic and emotion in his oral speech and leaves a deep impression on the listeners and their feelings - at the same time, the oral speech makes any speaker more understandable and understandable for the audience. The emotive intonation of Heydar Aliyev's speech is very rich. When Heydar Aliyev speaks, he speaks with all his being, thought, emotion and inner confidence.

Language is the foundation of culture, because with the help of language, communication is established, cultural norms are determined, in short, without it, a person's life in society is impossible. It is thanks to language that cultures are transmitted from generation to generation, and children mastering their mother tongue also assimilate the generalized experience of previous generations. Language helps to correctly assess objects, events and their relationship, and conditions the organization and coordination of human activity.

At the same time, language as a determining tool in relation to thinking and culture is a factor that forms the personality of a person who understands the specific cultural face of the world. The main reason for the existence of each people, each nation is that it has its own language. We can proudly say that as a nation, as a society, we have passed through all the tests of time with dignity, protecting our language and moral values and bringing them to this day. Thankfully, we have our own language, culture and history with deep historical roots. We are proud that more than 50 million of our compatriots who speak this language have given great poets, writers, scientists, politicians and geniuses to the world culture.

References:

1. Khalafov A., Sadigova S. “Heydar Aliyev: Bibliography reference Book”. 2003. Baku University Press.
2. Əhmədova S. “Heydər Əliyevin dil siyasəti”, Bakı, 2010.
3. Sadıqlı A. “Ümummilli Lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili”. Bakı, 2011.
4. Xudiyev N. “Heydər Əliyev və Azərbaycan dili”. Bakı, 1997.
5. Əliyev V. “Heydər Əliyevin dil siyasəti”, Bakı, 2003 .

Seyidova Rəxşəndə Fərrux qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: resinadir@gmail.com

MULTİKULTURAL KOLLEKTİVLƏRDƏ DİLİN ROLU

Multikultural komandalar hazırda dünya bazarında imtiyazlı mövqe əldə ediblər. Multikultural və ya qlobal komandaların həm güclü, həm də zəif tərəfləri üzvlərinin fərqli milli, dil, sosial və mədəni mənşəyindən irəli gəlir. Marquardt və Horwarth-ın qeyd etdiyi kimi, 21-ci əsrin problemi beynəlxalq uğurun açarı kimi qlobal komandaların yaradılmasını davam etdirməkdir, baxmayaraq ki, komandanın təbiəti monokultural komandadan daha çox problem yaradır. Marschan iddia edir ki, dil çoxmədəniyyətli komanda işində mühüm aspektlərdən biri kimi ortaya çıxsa da, qəbul edilən bir element kimi qlobal komandalar üzərində aparılan tədqiqatlardan demək olar ki, yoxa çıxıb. Ədəbiyyatda iki fərqli perspektiv ortaya çıxır. Dil mədəniyyətlərarası ünsiyyət üçün ya maneə, ya da asanlaşdırıcı rol oynayır. Digər tərəfdən, Lagerstrom və Andersson hesab edirlər ki, korporativ dil ümumiyyətlə ünsiyyət maneələrini aradan qaldırmaq üçün əsas kimi göstərilir. Korporativ dil burada həm qlobal komandada mədəniyyətlərin yaradılmasına töhfə verir [2]. Həqiqətən də, ingilis dili korporativ dilə çevrilmişdir. Lakin hər bir fərdin mədəni və linqvistik mənşəyi fərqli olduğu üçün onların ingilis dilindən istifadəsi bu təcrübələri əks etdirir və beləliklə, mədəniyyətlərarası anlaşılmazlıqlara yol verməyə meyllidir. Qeyri-ingilis dilində danışan ölkələrdə fəaliyyət göstərən şirkət və ya qurumda ingilis dili korporativ dilə çevrildikdə, şirkət dili ilə ana dil arasında əlamətdar əlaqə yaranır. Sərhədlər daxilində və sərhədlər arasında artan əhalinin hərəkəti səbəbindən sürətlə dəyişən demoqrafik şəraitdə fərdlər tapşırığı səmərəli və uğurla yerinə yetirmək üçün istedad müxtəlifliyindən istifadə edərək, fərqli mənşəyi və mədəniyyəti olan komanda üzvləri ilə rahat işləməli olmalıdırlar. Çoxdilli və ya təkdilli olmaq və ya fərdin aid edildiyi bir dilin doğma danışanı olmaq kimi dil identiklikləri onun regional istifadəsinə əsaslanır. Qloballaşma dil kimliyinin sərhədlərinin aşağı düşməsinə səbəb olan mühüm amildir. Fərdlərin şəxsi mənşəyinin müxtəlif aspektləri var. Bunlara etnik, sosial və irqi kimi aspektlər daxildir [1]. Lingua franka, ana dilləri fərqli olan şəxslərin müxtəlif səbəblərdən ünsiyyət qurmaq üçün körpü kimi istifadə edilən ümumi dil üçün istifadə edilən bir termindir. Dil ayrı-seçkiliyə və ya statusun yüksəldilməsinə səbəb ola biləcək fərdi şəxsiyyətin mühüm amili olduğundan, multikultural komandalarda bölücü faktor ola bilər. “Lingua franca” ilk dillərini paylaşmayan insanlar arasında ünsiyyət üçün istifadə olunan ümumi dil deməkdir. Birinci dili paylaşmayan natiqlər arasında uğurlu ünsiyyət hər iki həmsöhbətin mənimsədiyi bir dil tələb edir. Belə vəziyyətlərdə istifadə olunan dil ya həmsöhbətlərdən birinin ana dili və ya hər iki tərəfin xarici dil kimi mənimsədiyi dil ola bilər. Belə şəraitlərdə istifadə olunan dil “lingua franca” termini ilə tanınır. Halbuki, lingua franca statusuna malik bir dil artıq qədim zamanlarda yaranmışdır. Roma İmperiyasının əraziləri Aralıq dənizindən, Avropadan yayılaraq Afrika və Asiyaya

toxunduqda, Latın dili dominant dil statusunu daşıyırdı. Latın dili Roma Katolik Kilsəsi tərəfindən də Avropa mədəniyyətində, hüququnda, elmində, fəlsəfəsində və dinində geniş şəkildə istifadə edilmişdir. 18-ci əsrə qədər Avropa alimləri arasında lingua franca olaraq qaldı. Bununla belə, ingilis dili bütün dünyaya yayılmış və keçmişdə dominant rola malik olan bütün dilləri üstələyən bir dildir. Hal-hazırda ingilis dili 375 milyondan çox danışanın ana dili, təxminən 375 milyon danışan üçün ikinci dil və əlavə 750 milyon xarici istifadəçi üçün xarici dildir. Həm keçmişdə, həm də müasir dövrdə lingua franca rolunu oynayan başqa bir dil portuqal dilidir. Portuqaliyanın əsas Avropa müstəmləkəçilərindən birinə aid olduğu 15-18-ci əsrlərdə baş verən Kəşfiyyatlar dövründə, Portuqaliya ticarət və diplomatik məqsədlər üçün istifadə edildiyi Afrika və Asiyanın ayrı-ayrı hissələrində lingua franca rolunu oynayırdı [1]. Misir, Çin, Fransız, Yunan, Latın, İvrit və ya Ərəb kimi dillərin hamısı keçmişdə lingua franca statusuna malik idi və öz ana dillərini paylaşmayan insanlar arasında əlaqə dili rolunu oynayırdı. Dil bu statusu ya hərbi genişlənmə, iqtisadi güc (bunun ingilis dilinin dünyanın lingua francasına çevrilməsində əsas amil olduğuna inanılır) və ya dini güc (məsələn, yəhudi ilə ivrit dili) ilə qazandı. İngilis dili lingua franca kimi yerli səviyyədə, əhalisinin müxtəlif dillərdə danışdığı bir ölkənin xalqını birləşdirən dil kimi fəaliyyət göstərir. ELF-in bu yerli rolu Nigeriya İngilis dilində görünür, məsələn, ingilis dilinin rəsmi dil olması bu ölkənin Hausa, İqbo və ya Yoruba kimi bəzi digər əsas dillərinin insanlarını birləşdirir. Keçmişdə dünyanın müəyyən ərazilərində müvəqqəti olaraq lingua franca vəzifəsini tutan müxtəlif dillər olmuşdur. Lakin onların heç biri qlobal səviyyədə fəaliyyət göstərən lingua Fransa statusuna nail ola bilməyib. Çox güman ki, ingilis dilini mükəmməl bilməyən ingilis dili olmayanlar arasında ünsiyyət zamanı anlamaqda çətinliklər yarana bilər. Buna görə də, ELF ünsiyyəti zamanı həmsöhbətlərin yanaşması çox vaxt mükəmməl ingilis dilində danışmaqdansa, anlaşmanın təmin olunmasına üstünlük verir [3]. Bu o deməkdir ki, ELF ünsiyyəti forma deyil, məzmuna diqqət yetirir. Rabitə mesajının başa düşülməsi üçün danışanlar dildən istifadə etdikləri vəziyyətə uyğun olaraq tənzimləyirlər. Natiqlərin anlaşılmazlığın qarşısını almaq üçün istifadə etdikləri strategiyalar, məsələn, müəyyən bir cümlə və ya ifadəni təkrarlamaları və ya cümləni yenidən ifadə etmələri və hər hansı bir şəkildə yenidən formalaşdırmalarıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Crystal David. English as Global Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
2. Marquardt M.J. and Horwarth L. Global Teams. How Top Multinationals Span Boundaries and Cultures with High-speed Teamwork, 2001.
3. Janssen H. Linguistic dominance or acculturation problems of teaching English as a global language. Teaching and Learning English as a Global Language, 1999.

Cəfərova Aytən Ələmdar qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: jafarova17@mail.ru

LİNQVİSTİK DİSKURS TƏHLİLİ

Diskurs təhlili fənlərarası böyük bir sahədir. Müxtəlif elmlər, o cümlədən dilçilik, psixologiya, sosiologiya, antropologiya və bir çox başqa elmlər diskurs təhlilinə töhfə verir. Burada bizi linqvistik diskurs təhlili maraqlandırır – dilçiliyin fonetika/ fonologiya, morfologiya və sintaksis kimi tərkib yönümlü sahələrin paradiqmasına aid bir hissəsidir. Linqvistik diskurs təhlili maksimum, qeyri-məhdud ölçülü linqvistik tərkib hissələri, yəni bütöv diskurslarla məşğul olur.

Linqvistik diskurs təhlilinin üç əsas problemi var. Hər hansı bir təbiət hadisəsinin öyrənilməsində adi olan birinci sual təsnifat və ya taksonomiya məsələsidir: Birinci sual: hansı növ söhbətlər baş verir? İkinci sual diskursun daxili təşkili ilə bağlıdır: onun strukturu nədir? Üçüncü sual ondan ibarətdir ki, diskurs daha çox yerli, kiçik miqyaslı dil hadisələri ilə necə bağlıdır və ya daha dəqiq desək, diskurs faktorları belə kiçik miqyaslı hadisələrə (qrammatik, fonetik və s.) necə təsir edir? Linqvistik diskurs təhlilinin bu üç hissəsini qısaca nəzərdən keçirmək faydalıdır.

Diskurs taksonomiyası

Xüsusi diskursların bir-birindən fərqlənə biləcəyi bir neçə yol var. Birinci əsas taksonomiya nitqin tərzinə, yəni danışıq və yazılı nitqin qarşıdurmasına əsaslanır. (Bəzən nitqin daxili rejimindən və elektron rejimdən də danışılır, baxmayaraq ki, sonuncu əslində yazılı rejim daxilində alt rejimdir). Şifahi və yazılı diskursun sistematik müqayisəsi yalnız son bir neçə onillikdə başladı. Yazılı nitq dilin şifahi istifadəsinə görə hər cəhətdən ikinci dərəcəlidir və buna görə də dilin əsas xüsusiyyətlərinin qrafik/vizual təqdimat tərzinə uyğunlaşdırılması kimi nəzərdən keçirilməlidir. Diskurs tədqiqatlarında məlumatların şifahi və ya yazılı dil istifadəsindən olub-olmamasına həmişə nəzarət etmək faydalıdır, çünki diskurs prosesləri rejimə həssas ola bilər.

Diskursun ikinci mərkəzi taksonomiyası janrlara görə təsnifatdır [1]. Diskurs janrları xüsusi diskurs icmalarına xas olan müəyyən standart kommunikativ məqsədlərə uyğun gələn nitq sinifləridir. Diskurs janrları rejimləri kəsişdirir: misal üçün, hekayə janrı eyni janr olaraq danışıq və yazılı rejimdə görünə bilər. Janrlar əsas janr sxemləri - mənalı komponentlərin sırasını ümumiləşdirən şablonlar və ya "hərəkətlər" baxımından müəyyən edilə bilər.

Diskursun strukturu

Linqvistik diskurs təhlilində ikinci əsas məsələ diskurs strukturudur. Söhbətin qlobal və yerli strukturunu ayırd etmək faydalıdır. Qlobal diskurs strukturu nitqin birbaşa tərkib hissələrinə və ya məqalədəki paraqraflar və ya söhbətdə bitişik və bir-biri ilə əlaqəli növbələr kimi böyük hissələrə bölünməsidir. Lokal nitq strukturu diskurs səviyyəsinə aid olan minimal vahidlərdən ibarət strukturdur.

Qlobal və yerli diskurs strukturları arasında əlbəttə ki, qəti sərhəd yoxdur, bunlar sadəcə olaraq kontinuumda iki qütbdür. Yuxarıdan aşağı düşünən qlobal diskurs strukturu tədricən daha kiçik və daha kiçik vahidlərə parçalanır və nəticədə yerli quruluşa gətirib çıxarır. Qlobal və yerli struktur arasında ciddi fərq qoymadan diskurs strukturu

üçün vahid hesab təmin edən bəzi çərçivələr var [2].

Diskurs faktorlarının daha kiçik linqvistik tərkib hissələrinə təsiri

Nəhayət, diskurs təhlilində üçüncü əsas məsələ diskurs amillərinin daha çox yerli, kiçik miqyaslı dil komponentlərinə: qrammatik, leksik və fonetika təsiridir. Söz sırası, sonlu və qeyri-məhdud fel formaları arasında seçim, artikllərin istifadəsi, bağlayıcıların və digər birləşmə vasitələrinin istifadəsi, diskurs markerləri, nitqin istiqaməti daxil olmaqla, bu cür diskursa əsaslanan, nisbətən yerli hadisələrin çox müxtəlifliyi mövcuddur. Bundan əlavə, həmçinin qeyri-vokal linqvistik cihazlar, xüsusilə də illüstrativ jestlər var ki, onlar da əsasən diskurs kontekstindən irəli gəlir [4].

Diskurs amillərinin kiçik miqyaslı dil hadisələrinə təsirini nəzəri seçim anlayışının köməyi ilə təsvir etmək olar. Natiq dildən istifadə edərkən, qrammatika ona xüsusi seçimlərə işarə edir: hansı söz sırasını istifadə etməli, diskurs markerini harada və hansını yerləşdirmək və s. Beləliklə, qrammatika əslində danışanın seçimlərinə rəhbərlik edən sistemdir. Bəzi seçimlər nisbi qayda əsaslıdır, digər seçimlər isə daha çox ehtimaldır. Söhbətlə bağlı seçimlər əsasən sonuncu növə aiddir: müəyyən variant qəti şəkildə tələb olunmur və ya qəti şəkildə istisna edilmir və birdən çox varianta müəyyən dərəcədə icazə verilir. Diskursa əsaslanan seçimin ən bariz nümunələrindən biri referensial seçimdir – sözügedən referent qeyd edilərkən leksik cəhətdən tam və azaldılmış istinad cihazının seçilməsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Biber Douglas, Ulla Connor, Thomas A. Upton "Discourse on the move: Using corpus analysis to describe discourse structure". 2007, Benjamins Publishing.
2. Brown Gillian, George Yule. Discourse analysis. Cambridge University Press, 1983.
3. Kibrik Andrej A. Cognitive discourse analysis: Some results. In T. Enikő Németh (ed.), 164-80, 2001.
4. Nuyts Jan. Cognitive linguistics and functional linguistics. In Dirk Geeraerts & Hubert, 2007.
5. Dirk Geeraerts, Hubert Cuyckens "Oxford Handbook of cognitive linguistics". 2007, Oxford University Press, 543-65.

Shabnam Agasi Ahmadova, lecturer,
Baku Business University
Email: sebnem.ehmedova.2016@gmail.com

HEYDAR ALIYEV ON LINGUISTICS: HIS EVOCATIVE, EVERLASTING LANGUAGE QUOTATIONS

Some historical figures are well-liked, while others make history. As the founder of contemporary Azerbaijan, Heydar Aliyev rose to legendary status. He is remembered by history as a distinctive leader, a powerful head of state, a kind person, and a legendary character who could carry the burden of the challenging work of state-building on his shoulders. His actions allowed the young state to stand on its own two

feet and enter the twenty-first century as a sovereign nation after the collapse of the Soviet Union. Despite Azerbaijan's declaration of independence in 1991, the nation is currently facing the possibility of civil war due to political instability, the formation of separatist movements in several areas, and the severe socioeconomic situation.

In such a fateful moment, the Azerbaijani people trusted their future to Heydar Aliyev, who served as the country’s Heydar Aliyev developed an oil strategy that would serve as the cornerstone of all future political and economic changes to convert a new, independent Azerbaijan into a powerful, modern nation with sustained economic growth. The plan made sure that foreign capital entered the nation, which helped it enter a new phase of growth. Baku, Azerbaijan, hosted a successful international conference on the re-building of the Silk Road in 1998. The country's economy benefited from the global agreements that Azerbaijan signed to expand its transport industry. Projects initiated Heydar Aliyev are now being implemented by President Ilham Aliyev. In 2018 the Trans-Adriatic Pipeline (TAP) and the Trans-Anatolian Pipeline (TANAP) completed their connection with the final golden weld. The country's foreign policy was reviewed during Heydar Aliyev's presidency and changed into a balanced one. Azerbaijan has engaged in bilateral ties with other nations and has worked with international organizations. No coincidence that on October 1, 2003, during his last days, our benevolent leader addressed Ilham Aliyev in front of the Azerbaijani nation, said: "I believe in him as much as myself and have tremendous expectations for his future. I believe that the fateful issues that I could not bring to an end will be resolved with the help of the people and Ilham Aliyev will be able to complete it with their support". Today, our people, who have demonstrated close unity around the President of Azerbaijan, are sure that the development of our independent state, which was founded by our great leader Heydar Aliyev, is in good hands. President Ilham Aliyev effectively carried on his innovative ideas and competent initiatives. Azerbaijan is experiencing exponential growth and establishing its name under this visionary program.

Under Heydar Aliyev's philosophy, national dignity was strengthened, quick progress was realized, and all forms and means of the people's national self-expression were greatly expanded. Heydar Aliyev’s philosophy of “Azerbaijanism” determined a respectable place for the country in the comity of nations. The statements made by the Nationwide Leader at numerous conferences and meetings with the artistic community throughout those years are still relevant and common today.

These are a few of his sayings that have stuck in our minds for a very long time:

- “Patriotism is an inner feeling of a person. If he is missing that, he is immoral”.
- “National and moral ideals are given life and are improved by the language of the country”.
- “Being illiterate in one's native tongue and not appreciating it are both grave sins against the country”.
- “Everyone has a certain role in their occupation. Nobody should take up someone else's space”.
- “Everyone must make decisions in life between integrity and dishonesty, self-interest and civic responsibility, and greed and honesty”
- “A nation is always known for its intellectuals, culture, and science”.

- “Humans should never forget their origins”.
- “I do not know a greater name in the world than a teacher”.
- “Every one of us owes all of our accomplishments to school and teachers, regardless of academic standing, amount of knowledge, or level of education”.
- “Teachers in Azerbaijan have the strongest sense of morality and citizenship”.

Today’s strong patriotic feelings in the country are the continuation of Heydar Aliyev’s ideological path.

The Great Leader said: "Every person’s nationality is his/her source of pride. I have always been proud, and I am proud today that I am Azerbaijani!"

His rich political experience and his personality meant that he was perfectly prepared to lead his people through many crises that faced the country. He had a sharp, adaptable, and smart intellect. Although his ideas were distinguished by their brevity, accuracy, and clarity, and covered specific events in a specific period, they had a national and universal meaning. He was able to motivate people, and his distinct charisma gave the impression that he was the leader of the country. This individual had exceptional personal attributes needed for effective policy, such as a photographic memory, the capacity for persuasive discourse, and the capacity to inspire others, even his detractors. Heydar Aliyev's wise sayings are the most valuable legacy he gave to this nation. These statements provide insight into Azerbaijan's present and future and improve our understanding of the nation's politics, economy, and culture. Many of the prominent thinkers of the period were drawn to him because of the intensity of his personality and passion.

His contemporaries who were world leaders, politicians, scientists, and public personalities declared and accepted that Great Leader Heydar Aliyev was a political giant and the extraordinary effort he performed for Azerbaijan. I would like to quote George Bush, a former president of the United States, when he said of Heydar Aliyev: "I am fascinated by the undeniable leadership, courage, unmatched viewpoint, and uncommon oratorical talent of Heydar Aliyev, a well-known and famous politician in the world."

Heydar Aliyev spent his whole life working to ensure the prosperity of his nation and its citizens because he believed it was what was most essential. Azerbaijan's political and economic achievements, high levels of tolerance and diversity, advancement in all spheres of life, and solid unity among the army and populace serve as deserving examples to the rest of the world and honor National Leader Heydar Aliyev. His rich political experience and his personality meant that he was perfectly prepared to lead his people through many crises that faced the country.

The memory of the brilliant politician is still alive to this day. This year Azerbaijan celebrates the 100th anniversary of the birth of the National Leader of Azerbaijan – Heydar Aliyev. Every year on May 10, Azerbaijanis commemorate this day to show their love and admiration for their great leader. Heydar Aliyev was a unique leader, who gained the love and respect of millions of people through his bright ideas and genuine works.

Zeynalova Ülviyyə İbrahim qızı,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: ulviyya@yahoo.com

İNGİLİS DİLİ DÜNYA DİLLƏRİ ARASINDA

Hazırda ingilis dili dünyanın birinci dili olmaq rolunu qəbul etmək üzrədir. Doğrudur, çin dilini ana dili kimi danışanların sayı daha çoxdur, lakin onun ingilis dilini keçəcəyi güman edilmir. Çin dili yazı sistemi olduqca çətindir və bu da çin dilinin ingilis dilini üstələyə bilmək şansını zəiflədir. Hələ ki, müşahidələrimiz bu istiqamətdədir. Təbii ki, gələcəkdə necə olacağını indi demək mümkün deyil. XVIII əsrdə fransız dili dünya dili hesab olunurdu, o, bir çox ölkələrdə *lingua franca* dil idi, lakin hazırda onu ingilis dilindən qabaqda hesab etmək olmaz. İspan dili də geniş işlədilən dillərdəndir. O, əsasən Cənubi və Mərkəzi Amerikada geniş istifadə olunur, lakin onun da ingilis dili kimi dünya ölkələrinə yayılacağına ümid etmək olmaz. İngilis dilindən başqa heç bir dil universal təsir gücünə malik deyil. İngilis dili ilə yarışacaq ikinci dil yoxdur.

İngilis dilinin istifadə gücünü göstərən iki faktı qeyd edək: 1) ingilis dili hava hərəkətinə nəzarətin rəsmi dilidir; 2) ingilis dili dənizdə beynəlxalq rabitə vasitəsi dildir (1, s. 110).

Məlumat üçün bildirək ki, 1980-ci ildə "Essential English for International Maritime Use" (Beynəlxalq dəniz istifadəsi üçün əsas ingilis dili) adlı bir Britaniya layihəsi hazırlandı. Bu layihə həmçinin "Seaspeak" kimi də adlandırılırdı. Həmin layihə artıq mövcud olan "Standart Dəniz Naviqasiya Lüğəti"-ni (Standard Maritime Navigational Vocabulary) genişləndirdi və lüğətin istifadə dairəsini artırdı. "Seaspeak" lüğəti gündəlikdə işlədilən standard ifadələrin daha yığcam və asan alternativ variantlarını tövsiyə edir (2, s. 90). Məsələn: 'What did you say?' (Nə dedin?), 'I can't hear you' (Səni eşidə bilmirəm), 'Please repeat that' (Zəhmət olmasa onu təkrar edin) kimi hər gün danışıqda işlədilən cümlələrin hamısının əvəzinə 'Say again' (Bir daha deyin) variantını təklif edir. Yaxud bir çox bağlayıcılar, məsələn: *because, so that, in order that, as* və s. 'Reason' (Səbəb) sözü ilə əvəz olunur. Məsələn:

I intend to enter stern first (Mən əvvəlcə sərt hissəyə daxil olmaq niyyətindəyəm). Reason: my port thruster is damaged (Səbəb: Mənim gəmi itələyicim zədələnib).

"Seaspeak" lüğətində artikılların işlədilməsinə də az yer verilir. Məsələn: 'a question' – 'Question' kimi, 'a warning' – 'Warning' kimi yazılır. Hər mesajın cavab işarəsi var: 'Answer!' (Cavab), 'Instruction received' (Təlimat alındı) və s.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Greenbaum S. The English Language Today. Cambridge: Pergamon Press, 1985, 345 p.

2. Lass R. The Shape of English: Structure and History. Cambridge: Cambridge University Press, 1987, 384 p.

Məmmədova Aytən Zahid qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:aytan.mammadova96@gmail.com

DİL VAHİDLƏRİ VƏ FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR

Dil – dil vahidlərinə malik vahid bir sistemdir. Dil sistemi deyərkən, biz dil vahidlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə yaratdıqları mütəşəkkil, vahid, dil quruluşu adı altında isə həmin vahidlərin qarşılıqlı əlaqələrinin toplusunu başa düşürük.

Dilin əsas vahidlərindən biri də sözdür. Dildəki sözlərin hamısı birlikdə dilin leksikasını, yəni lüğət fondunu, təşkil edir. Dilimizdə mövcud olan sözlərin bir çoxu həm həqiqi, həm də məcazi mənada istifadə olunur. Sözün ilkin başa düşülən əsas mənası onun həqiqi mənasıdır. Məsələn: mis qab, daş divar, yupyumşaq çörək və s. söz birləşmələrindəki birinci tərəflər həqiqi mənada işlənmişdir. Sonradan qazandığı törəmə mənası isə onun məcazi mənası adlanır. Məna çox vaxt bənzətmə vasitəsi ilə yaxud insanlara məxsus hərəkətlərin cansız əşyaların üzərinə köçürülməsi yoluyla yaranır. Məsələn: dəmir qol, daş ürək, acı söz və s. söz birləşmələrindəki birinci tərəflər – dəmir, daş və acı sözləri bənzətmə yoluyla yaranmışdır. "Külək yatdı", "Təbiət oyanır", "Ay gizləndi" və s. cümlələrindəki xəbərlər isə insana aid hərəkətin cansız əşya üzərinə köçürülməsi yoluyla ortaya çıxmış məcazi mənalı sözlərdir.

Hər bir dil üçün əsas material sözdür və dil öyrənmək istəyən hər bir kəs gündəlik olaraq yeni söz və söz birləşmələri öyrənir. Həmin söz birləşmələrinin tərkibində idiomlar xüsusi mühüm yer tutur. İngilis dili idiom və idiomatik birləşmələrlə zəngin olan bir dildir. Frazeoloji birləşmələrdən ədəbi dilin, demək olar ki, bütün üslublarında istifadə olunur. Lakin bu vahidlərin ən geniş istifadə meydanı, əlbəttə ki, bədii üslub və ictimai-siyasi üslubdur. Məhəbbət, nifrət, istehza, kinayə, gülüş, qəm-qüssə, eyham və s. məna çalarlıqlarının daha bariz olduğu idiomatik vahidlərə həm bədii üslubda, həm də ictimai-siyasi üslubda təsadüf edilir. Bədii üslubda təsirliliyi artırmaq, canlı və obrazlı səhnələr yaratmaq üçün epitet, metonimiya və digər çalarlıqlara malik olan frazeoloji birləşmələrdən istifadə edilir.

İngilis dilini, yaxud, hansısa dili öyrənənlər dilin qrammatikasını, fonetikasını öyrənməklə yanaşı, söz ehtiyatını artırmağa çalışırlar. Dil öyrənənlər adətən, bədii nitqdə (general literary speech) maneə ilə rastlaşmadan uğur qazanırlar. Amma məlum olduğu kimi, dilin vahidləri kimi hesab olunan sözlərin həqiqi mənaları ilə yanaşı, məcazi mənaları da çoxluq təşkil edir. Hətta vurğulamaq istərdik ki, hal-hazırda dilin lüğət tərkibində bir sıra sözlər öz həqiqi mənalarını itirərək, məcazi mənada daha çox istifadə olunur. Belə söz qruplarında (dil vahidi) biri də frazeoloji birləşmələrdir. Elə bu səbəbdən də bəzən dili öyrənənlər rast gəldikləri sözün yaxud söz birləşmənin idiomatik ifadə olduğunu bilmədiklərindən çaşıb qalır, frazeoloji ifadə ilə desək, başlarını itirirlər (2, s. 23-24).

Bəs idiom nədir?

İdiom - Mənası tərkibindəki sözlərlə birbaşa əlaqələnməyən sabit söz birləşməsi "idiom" adlanır. Yəni, idiomları təşkil edən sözlər bir yerdə öz əvvəlki mənalarını itirir və birləşmə tərkibində yeni məna çalarlığı yaradır və onlar ümumilikdə, dilşünaslıqda sabit söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr və s. adı altında qeyd edilir. İdiomlar sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq, sintaktik vahid deyil, leksik vahidlərdir. Məsələn:

"I could eat a horse" - Bir oturuma bir qoyun yeyərəm.

"We are all at sixes and sevens."- Biz tamamilə çaş-baş qalmışıq.

"I got there in the nick of time." - Mən ora ən son anda çatdım. (3)

Demək olar ki, idiomları təşkil edən sözlərin çoxu məcazi mənada işlənir. Müasir ingilis dilində sözlərin həqiqi mənalarına nisbətən, məcazi mənalarından daha çox istifadə olunur. Məsələn: "to catch" feili həqiqi mənadan daha çox, məcazi mənada işlədilir. Misallara nəzər salaq:

"I have been fishing, but caught absolutely nothing!" (Həqiqi məna)

"Yesterday I caught the bus." (Məcazi məna)

"Try to catch his eye." (Məcazi məna)

"You'll catch your death of cold." (Məcazi məna)

"Wait while I catch my breath." (Məcazi məna)

Beləliklə, frazeoloji birləşmələr aşağıdakı quruluşa malik olan sözlərdir: (4, s. 8-19).

- İdiomlar dilin lüğət tərkibinə daxil olduqları kimi istifadə olunmalıdır; biz onları dəyişə bilmərik.
- İdiomları təşkil edən sözlər həm həqiqi, həm də məcazi mənaya malikdir.
- İdiomların özlərinə məxsus dəyişməz qrammatik quruluşları olur (biz onların quruluşunda ancaq zamanı və ya əvəzlikləri dəyişə bilərik).

İdiomların ən mühüm əlaməti onların ayrı-ayrı mənalı sözlərdən təşkil olunması prinsipidir. Məsələn, ayrı-ayrılıqda idiomun tərkib hissəsindəki sözlərin mənasını anlaya bilərik. İlk baxışdan tərcümə asan görünə bilər. Ancaq sözlü şəkildə tərcümə nəticəsində məlum olur ki, kontekstual olaraq tərcümə və çıxarılan məna yanlışdır. İngilis dilindəki bu idiomlar oxşatma və metaforalara əsaslanır. Məntiqi təsəvvürün mövcudluğu insan şüurunda konseptual metaforalar vasitəsilə idiomların anlaşılmasına işarə edir. Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, biz müxtəlif tərzdə olan idiomları konseptual metaforalara əsaslanaraq başa düşə bilərik. R.Gibz, digər alimlərlə birlikdə bu baxımdan bir sıra psixolinqvistik eksperimentlər aparmışdır. O, çoxsaylı tədqiqatları ilə sübut etməyə çalışırdı ki, insan şüurunda mövcud olan konseptual metaforalar idiomun həmin anda anlaşılmasına təsir göstərir. Məlumdur ki, konseptual metafora dedikdə, şüurda bir anlayışın digər anlayış daxilində başa düşülməsi nəzərdə tutulur. Məsələn:

"Love is magic" (Sevgi tilsimdir), "Anger is heat" (Qəzəb qızğındır), "Time is money"(Vaxt qızıldır), "Life is a journey"(Həyat bir səhnədir), "Pride is inflation"(Qürur şişirmədir), "Anger is heated fluid in a container"(Sirkə nə qədər tünd olsa, öz qabını çatladar), "Marriage is a building"(Ailə bir dövlətdir) və s. Burada birinci hissədə götürülənlər (love, anger, time, life, pride, marriage) özlüyündə mücərrəd anlayışları bildirsələr də konkret anlayış kimi, onların bənzədildikləri isə konkret, yaxud, mücərrəd olmasından asılı olmayaraq mücərrəd şəkildə götürülmüşdür.

Digər sözlər kimi, bütöv olaraq bir anlayışı əks etdirən frazeologizmlər, yəni idiomlar da ingilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi işində kifayət qədər fəaldırlar. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində leksik vahidlər frazeoloji birləşmələrlə bərabər mövcuddur və hər biri ayrıca sərbəst dil olaraq, ünsiyyət vasitəsi kimi nitqdə istifadə edilir. Müxtəlif sistemli dillərin materialı əsasında konkret leksik-qrammatik ifadələrin, eyni zamanda da somatik frazeologizmlərin struktur-tipoloji aspektdən təhlil edilməsi bu istiqamətdə kompleks tədqiqatların həyata keçirilməsi üçün xeyli imkan yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Frazeoloji vahid anlayışı və onun təsnifatı / "Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri" mövzusunda III Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı: ADU, 2010, s. 140-143.
2. İdiom nədir? // Elm və cəmiyyət. Bakı: BSU, 2007, № 2, s. 50-52.
3. Syntactic Features of English İdioms // İnternational Journal of English Linguistics. V. 3, Canadian Center of Science and Education. 2013, No.3, pp. 138.
4. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, ss 140.
5. Cahangirov F.F. İngilis dilindən leksik çalışmalar toplusu. Bakı, Nurlan, 2003. ss. 234.
6. İngilis dili idiomlarının daxili strukturu // Filologiya məsələləri. Bakı: ADU, 2012, № 2. s. 122-127.

Qurbanova Dürdanə Səyyaf qızı, müəllim,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Email: durdane_azeta@bk.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ METODLAR VƏ YENİ TEXNOLOGİYALAR İLƏ TƏLƏFFÜZÜN TƏDRİSİ

Tələffüzün öyrədilməsi tələbələr üçün çox vacibdir, çünki bu, başqalarının onları gördüyü və tez-tez onlara qarşı ayrı-seçkilik etdiyi bir filtrdir. Müəllimlər şagirdlərə tədris edilən dilin məqbul hesab olunan aksentini qaneedici şəkildə öyrənmələrinə kömək etməlidirlər.

Əvvəllər müəllimlər adətən samit və saitlərin tələffüzünə diqqət yetirirdilər. Son illərdə isə əsas diqqət vurğu, intonasiya və digər vacib xüsusiyyətləri öyrətməyə yönəldildi.

Dünyada məqbul olan bir çox ingilis dili var. Hədəf dilin hansı aksentinin tədris olunub-olunmamasının fərqindən asılı olmayaraq, qarşımızda duran vacib məsələ odur ki, tələbələrin tələffüzü o qədər yaxşı olmalıdır ki, başqa bir şəxs nə demək istədiyini başa düşsün.

Müəllim standart bir nümunə üzrə səsləri öyrədə bilər və yaxud digər mümkün aksentlər haqqında məlumatlılığı artırmaq üçün doğma dili canlı danışan müəllimlərdən və ya audio-səsyazmalarından istifadə etməklə tələbələrə tələffüzü daha mükəmməl öyrədə bilər.

Bir çox hallarda ikinci dili tədris edən müəllimi tələffüzü və aksentinin düzgünlüyü ilə tələbələr üçün nümunə olmalıdır. Ur-a görə, bu müəllim dildə səriştəli danışan olması ilə bərabər, eyni zamanda adekvat model olmalıdır (7).

Tələffüzün Tədrisi

Müəllim tələffüzü şüurlu və ya şüursuz şəkildə öyrədə bilər. Ur hesab edirdi ki, şüursuz tələffüz təlimi gənc öyrənənlər və yeni başlayanlar üçün dərslərdə daha faydalı ola bilər (7). Bu halda tələffüzün öyrədilməsi üçün birbaşa izahat və ya təlimat yoxdur.

Şüurlu təlim yaşlı və qabaqcıl öyrənənlər üçün uyğundur. Müəllim tələffüz qaydalarından danışaraq bilavasitə tələffüzü öyrədir, müxtəlif səslərin, cümlələrin müxtəlif növlərinin artikulyasiya yerini, intonasiya qaydasını izah edir.

Tələffüzün tədrisi dərsin üç mərhələsində aparıla bilər. TTN (PPP) dərsi üç mərhələyə bölünür: Təqdimat, Təcrübə və Nəticə. Müəllim tələbələrə yeni dərsi təqdim etmək, izah etmək və ondan istifadə etmək üçün çoxlu tapşırıqlar verməklə tələbələrə təqdim edir və öyrədir. Dərsin sonunda, Nəticə mərhələsində yeni dil tələbələrin öz dil biliklərinin bir hissəsinə çevrilir və ondan asanlıqla istifadə etməyi bacarırlar.

Təqdimat

İngilis dili ikinci dil olan müəllimlər tələffüzün hansı xüsusiyyətlərini mühüm bilməlidirlər? Birincisi, müəllim hansı ikinci dil (EFL/ESL) kursunu tədris etdiyini düşünməlidir. Dilin dörd bacarıqlarını, şifahi nitqi, səslərin tələffüzünü və yaxud digər başqa texnikaları tədris etməlidir? Tələffüzün tədrisinin müddəti tədris müəssisəsi tərəfindən təyin olunan vaxta kimi və yaxud kurs mərkəzindən asılı olaraq dəyişilir.

Müəllim tələbələrin diqqətini tələffüz səslərinə yönəldilən praktik çalışmalara yönəltməli və tələffüzü üzərində təcrübələrini möhkəmlətmələrinə nail olmalıdır. Tələffüz çalışmaları zamanı tələbələrin səhvləri səbəbli şəkildə düzəldilməlidir. ESL/EFL kursu üçün tələffüz məqsədlərini müəyyən edərkən müəllim ingilis dilinin səs sistemini daha mükəmməl bilməlidir. İngilis dilini yaxşı tələffüz etmək üçün yalnız individual səsləri düzgün tələffüz etmək deyil, tələbələr həmçinin aşağıdakıları bilməlidirlər:

- Sözün hansı hissələri vurğulanır.
- Cümlənin hansı hissələri vurğulanır.
- Əsas intonasiya nümunələri.
- Cümlədə intonasiyanı dəyişdiyimiz zaman nə baş verməlidir.
- Cümlə daxilində səsləri bir-birilə necə əlaqələndirmək olar.

1. İngilis dilinin səs sistemi

Doff hesab edirdi ki, "...İngilis dilinin səslərini fərdi qaydada öyrətməyə ehtiyac yoxdur; tələbələr dilin səs sistemini mənimsəyə bilirlər..." (6, s.113). Bununla belə, o, müəllimlərin çətin səslər və ya səs birləşmələri tapıb onlara diqqət yetirməli olduğunu da bildirdi. Çətinliyə səbəb olan səsləri göstərmək üçün aşağıdakı üç mühüm addımı təklif etdi:

Təkrarlama-Repetition: Bir çox aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki tələffüzün tədrisi çox hallarda təqlid yolu ilə əldə edilə bilər. Müəllim özü səsləri bir neçə dəfə aydın tələffüz etməklə və şagirdlərdən bunu təkrarlamağı xahiş etməklə şagirdlərə səsləri aydın şəkildə eşitmələrinə və tələffüz etmələrinə kömək edə bilər. Müəllim səsləri bir və ya iki söz daxilində nümunə olaraq göstərə bilər və şagirdlərdən onu xorla və yaxud individual şəkildə təkrar etmələrini xahiş edə bilər. Müəllim həmçinin ən yaxşı nümunə olaraq audio-səsyazılarından istifadə edərək şagirdlərə səsləri daha mükəmməl öyrədə bilər.

Ziddiyyət-Contrast: Bəzən tələbələr iki oxşar səs qarışdırırlar. Bu zaman həmin səsləri sözlər daxilində qarşılıqlı müqayisə etmək daha faydalıdır. Müəllim aralarında yalnız bir fərq olan cüt sözləri oxumaqla şagirdlərə oxşar səsləri ayırmağa kömək edə bilər. Səsi oxşar səslə müqayisə etmək şagirdlərə fərqi aydın eşitməyə kömək edə bilər.

Təsvir- Description: Bəzən tələbələrin öz səs sistemlərində problemlər olur və bu səbəbdən səsləri düzgün tələffüz edə bilmirlər. Bu zaman müəllim sadə ingilis və ya ana dilindən istifadə edərək həmin səsin tələffüz yolunu izah edə bilər. Tələffüzü daha təkmil diqqət mərkəzində saxlamaq üçün nitq orqanlarının diaqramını, fonetik əlifbanı, samit və sait cədvəlini təqdim etmək daha faydalı ola bilər.

Contextualized Minimal Pairs - Kontekstləşdirilmiş Minimal Cütlər: Bowen Celce-Marcia əsərində, mənalı kontekstlərdə tələffüzü öyrətməyin vacibliyini vurğulayan fikirlərini söyləyən ilklərdən biri idi (2). O, iddia edirdi ki, şagirdlər formaya diqqət yetirərkən bir xüsusiyyətə nəzarət edirlər, lakin sözün mənasına diqqət etdikdə onu itirirlər. O, hesab edirdi ki, müəllim düzgün cavab vermək üçün şagirdin tələffüzü düzgün aural olaraq ayırd etməli olduğu və ya düzgün cavabı əldə etməsi üçün düzgün forma hazırlamalı olduğu kontekstli vəziyyət yaratmalıdır. Misal üçün:

This pen leaks.

Then don't write with it.

This pan leaks.

Then don't cook with it

Dinləmə çalışmaları-Listening Activities: Əksər tədqiqatlar aydın şəkildə onu göstərir ki, problem əsasən səsləri aydın eşidib qəbul etməkdədir - eşitmədiyinizi deyə bilməzsiniz. Daltona (1997) görə "İngilis" dilinin səsləri aydın qəbul edilmirsə, şagirdlərin beyni onu öz dilində ən yaxın səsə çevirir. Beləliklə, ingilis dilindəki "those"-(onlar) sözündəki diş frikativi **/ð/** Azərbaycan dilində /d/ -ə çevrilir və danışanın eşitdiyi kimi "dose" tələffüz edilir. Bu reallığı nəzərə alsaq, səsləri uyğun şəkildə sərbəst tələffüz etmək üçün dinləməyə (qəbul etməyə) daha çox diqqət yetirmək məntiqli görünür.

Tam İnteqrativ yanaşma - Integrated Whole-body Approach:

Bu, tələffüzün tədrisi üçün Celce_Murcia (2001) tərəfindən təklif olunan bir modeldir. Bu nəzəriyyəyə görə, müəllimlər ilk təlimat üçün qısa video lentə alınmış ünsiyyət çalışmalarından istifadə etməlidirlər. Birincisi, film və ya televiziyadan kliplər ümumi kontekstlərin tapılması üçün səssiz göstərilir. Sonra kontekstlə bağlı fikirləri təsdiqləmək üçün səslə göstərilir. Təkrar dinləmə vasitəsilə hər bir sətir diqqətlə təhlil edilir. Bu intensiv dinləmənin ardınca tələbələr hər bir sətirin səslərini təqlid etməyə çalışaraq nitqi intensiveşəkildə təcrübə edirlər. Müəllimlər həmçinin tələbələrin tələffüzünü daha da yaxşılaşdırmaq məqsədilə intensiv dinləmə fəaliyyətini təmin etmək üçün audio yazılardan istifadə edə bilərlər.

2. Stress

Söz vurğusu ilə məşğul olan zaman müəllim əvvəlcə heca haqqında danışmalıdır. Müəllim şagirdlərin hecanın mənasını başa düşdüklərinə əmin olmalıdır. Müxtəlif misallar vasitəsilə müəllim qeyd etməlidir ki, iki və ya daha çox hecalı sözlərin əksəriyyətində bir vurğulu, iki və ya daha çox vurğusuz heca var. Müəllim vurğu və vurğulu hecaların yaranma üsulundan müxtəlif misallar vasitəsilə və mənalı şəkildə danışmalıdır. Misal üçün:

1) "A contest for a top job". *Contest: N*

2) "Contest a statement". *Contest: V*

Birinci cümlədə vurğu yarışmanın birinci hecasında, ikinci cümlədə vurğu ikinci hecadadır.

Müəllim cümlə vurğusu haqqında da danışmalıdır. O qeyd etməlidir ki, biz yalnız bir söz daxilində deyil, cümlə daxilində də müəyyən hecaları vurğulayırıq. Cümlədə vurğunu qeyd etmək üçün biz o hecaları daha ucadan və uzun, həmçinin daha yüksəkdən tələffüz edirik. Bu vurğu cümlədəki ən vacib söz və ya sözlərin üzərinə düşür və bunlar adətən isimlər, fellər və bəzən də sifətlər və zərflərdir. “On”, “a” və “and” kimi digər kiçik sözlərin üzərinə vurğu düşmür. Cümlədə digərlərindən daha vacib etmək istədiyimiz həmin hecaları vurğulamaqla da dediklərimizin mənasını dəyişə bilərik. Əgər nəyisə vurğulamaq, ya təəccübümüzü bildirmək, ya da başqasının dediklərini düzəltmək istəsək, misal üçün:

1. I saw Mary in the **library.** (Not in the classroom)
2. I saw **Mary** teaching in the classroom. (Usually I don’t see her teaching in the classroom)

Doffa (1990) görə, müəllimlər öz səslərindən, jestlərindən və ya yazı lövhəsindən istifadə etməklə cümlədə vurğu nümunələrini göstərə bilərlər.

İntonasiya

Danışıq zamanı cümlələrin müəyyən müxtəlif hissələrində səslərin yüksəlib aşağı düşməsi intonasiyadır. İntonasiya sözlərin mənasını ifadə etməkdə və xüsusən də hisslərimizi ifadə etmək üçün (məsələn, təəccüb, qəzəb və minnətdarlıq) bizə kömək edir. Şagirdlər iki əsas intonasiya nümunəsindən məlumatlı olmalıdırlar: Yüksələn intonasiya və Enən intonasiya. Müəllim intonasıyanı öyrədərkən müxtəlif cümlə nümunələrindən istifadə etməlidir. Şagirdlər intonasiyaını yaxşı bir cümlə nümunəsi dinləməklə və təkrarlamaqla öyrənəcəklər. Müəllim intonasiyanı təqdim edərkən qalxan və düşən tonları əl və qol hərəkətləri ilə və yaxud lövhə üzərində ox işarələri ilə göstərə bilər. Məsələn:

”How do you come to school?”

Stern Celce_Murcia tərəfindən sitat gətirdiyi kimi, səhnə oyunları texnikası da tələffüzü öyrətməyin əsas üsullardan biri hesab edilir (1). Hər bir tələbə cütü müxtəlif səhnə ssenarisini hazırlayır. Müəllim cümlə nümunələri ilə şagirdləri təmin edir və şagirdlər bu nümunələri oxuyub əzbərləməklə səslərin tələffüzünü öyrənirlər. Hər bir səhnədə müəllim şagirdlərin cümlə nümunələri daxilində səsləri təkrar etmələrini təmin edir, onların diqqətini tələffüz aspektlərinə cəlb etməklə onlara hazırlaşmağa kömək edir.

1. Təcrübə

Tələbələrin yeni dildə kifayət qədər təcrübəyə malik olması çox vacibdir. Şagirdlər bunu cütlər, qruplar və ya bütün sinif şəklində edə bilərlər. Bu, mərhələ tələbələrə yeni dili fiziki olaraq tələffüz etmə, səsləri, vurğunu və intonasiyanı düzgün etmə imkanı verir.

Ingilis səsləri

İngilis dili səslərini təqdim etdikdən sonra müəllim şagirdlərə çətin, oxşar və yeni səsləri təcrübə etməyə kömək etməlidir. Aşağıdakı üç texnika Doff (6) tərəfindən təklif olunur:

a) Minimal cütlər: minimal cütlər yalnız bir xüsusiyyətdə fərqlənən söz cütləridir. Məsələn: **ship- sheep/ loose-lose.** Minimal cütlərdən sait və samit səslərdəki fərqləri ayırd etmək üçün istifadə edilə bilər. Müəllim lövhədə ziddiyyətli sözlərin

uzun siyahısını yazır. Şagirdlər dəftərdə iki sütun çəkirlər. Şagirdlər eyni səsi verən sözləri bir sütunda, ziddiyyətli səsləri isə digər sütuna yazırlar. Onlar ziddiyyətli sözlərin siyahısını düzgün sütuna yazmalıdırlar.

b) Buraxılan sözlər: Bəzən müəllim çətin tələffüz olunan səslər üzərində təcrübə etmək istəyir. Bu halda o, bir sözün buraxıldığı qısa cümlələr və ya ifadələr söyləyə bilər. Buraxılan söz xüsusən çətin tələffüz olunan səslərdən ibarət olur.

Məsələn:

A boy and a ------.

First, second and ---------

A pigeon is a kind of ---------.

c) Cümlələrin qurulması: Bowen texnikasından istifadə etməklə müəllim şagirdləri ingilis dili səsləri ilə əlaqəli çox sayda təcrübə çalışmaları ilə təmin edə bilər. Müəllim minimal cütlərin siyahısını yazır və şagirdlər həmin sözlərdən istifadə edərək cümlələr yazır. ***Məsələn:***

Thin-tin, sit-seat

He is thin.

He has tin.

Don't sit on that seat.

Təsnifat çalışmaları: Celce-Murcia (1991) müəllimin adətən hər bir kateqoriya üçün bir nümunə və ya modeldən ibarət təsnifat sistemini təmin edə biləcəyini təklif etdi. Şagirdlər qruplara bölünür. Daha sonra hər qrupa əlavə söz və ya ifadələr olan müxtəlif kart paketləri paylanır və onlar hər kartın hansı kateqoriyaya aid olduğunu özləri təyin etməlidirlər. ***Məsələn***, Qaydalı fellərin keçmiş zamanını düzəldən şəkilçiləri müəllim lövhədə üç sütunun yuxarı hissəsində yazır:

/∂d/	/d/	/t/
added	**moved**	**baked**

Müəllim ilk öncə **-ed** şəkilçisinin necə tələffüz edildiyini göstərir. Sonra qruplar arasında qaydalı keçmiş zaman felləri olan kartlar paylanır. Hər bir qrup hər sözü təsnif etməli və sonra onu lövhədə uyğun sütunlara yazmalıdır.

2. Vurğu

Tələbələri vurğu ilə bağlı çalışmalarla kifayət qədər təmin etmək üçün müəllim müxtəlif üsul və texnikalardan istifadə edə bilər. Buna misal olaraq aşağıda bəzi nümunələr verilmişdir:

Təkrar: Vurğunu təcrübə etməyin ən asan üsulu təkrar etməkdir. Bunun effektiv olması üçün müəllim öz cümlə nümunələrini verməsi vacibdir; vurğulu və vurğusuz hecalar arasındakı fərqləri aydın şəkildə göstərərək cümləni normal sürətlə deməlidir. Müəllim vurğunu jestlərdən istifadə etməklə də göstərə bilər. Şagirdlər cümləni təkrar edərkən vurğuya diqqət yetirmələrinə əmin olmalıdır.

Vurğulu hecanın altından xətt çəkilməsi: Müəllim lövhədə iki və ya daha çox hecadan ibarət sözlərin siyahısını yazmaqla şagirdlərə bu nümunələr əsasında sözlərin tələffüzünü öyrədir. Şagirdlər bu sözləri dəftərlərinə köçürürlər. Müəllim sözləri ucadan oxuyur və şagirdlərə hər bir sözdə vurğulanan hecanın altından xətt çəkməli olduqlarını söyləyir.

Gallacher-ə (2002) görə, yuxarıda göstərilən çalışmanın digər bir üsulu ondan ibarətdir ki, müəllim şagirdlərə audio səs yazısını dinlədib vurğulu sözlərin altından xətt çəkməyi təcrübə etdirə bilər. Sonra şagirdlər vurğulanan sözlərin növlərini muzakirə edirlər. Bu sözlər adətən məna verən sözlər olmalıdır: fellər, isimlər, sifətlər və s.

İmla yazısı: Cümlə vurğusuna gəldikdə, tələbələrin nitqlərinin zəifləməsini yoxlamaq üçün müəllim "boşluqları doldurun" imla yazısından da istifadə edə bilər. Celce_Marcia'ya (1991) görə, imla çalışmaları tələbələrin bəzi söz sonluqlarını və vurğulu sözləri öyrənmələrini təmin edir. Məsələn, aşağıdakı dialoqda (səs yazısında və ya müəllim tərəfindən oxunur) altından xətt çəkilmiş söz və ya sözlər mətndən çıxarılır və şagirdlər boşluqlara o sözləri doldurulmalıdır. *Məsələn:*

A: Have <u>you</u> seen Tom?

B: <u>He's</u> not here.

A : Where <u>did he</u> go ?

B: I <u>don't</u> know.

3. İntonasiya

Müəllim şagirdlərə müxtəlif üsullarla intonasiya və cümlə vurğularını təcrübə etməyə kömək edə bilər. Aşağıda bir neçə ideyalar verilmişdir:

Təkrar: Tələbələr yaxşı bir nümunə üzərində intonasiyanı dinləyib təkrarlamaqla təcrübə edə bilərlər.

What is your name? ↘ Students repeat several times.

When are you going? ↘ Students repeat several times.

Would you like some tea? ↗ Students repeat several times.

Zəncirvari drillər: Beykerə (2003) görə sinif və ya qruplar ətrafında zəncirvari drillər təşkil etməklə, müəllim tələbələrə intonasiyanı daha faydalı şəkildə təcrübə etdirə bilər. Şagirdlər intonasiyanı sualları cavablandırmaqla da təcrübə edə bilərlər. Şagirdlərə bəzi təəccüblü məlumatları söyləmək və onların düzgün ifadə və intonasiya ilə cavab vermələrini təmin etmək üsulu da əyləncəlidir, məsələn:

Teacher: "My grandmother is 117".

Student: "Really?" ↗

Teacher: "I went to the cinema six times last week."

Student: "Did you?" ↗

İstər inanın, istər inanmayın: Müəllim təəccüb bildirən intonasiyanı həyata keçirmək üçün şəkillərdən də istifadə edə bilər; buna 'İnanın ya inanmayın' deyilir. Bu

çalışma zamanı müəllim lövhə üzərində insan şəklini çəkir (bu çalışmalar üçün insan şəklini çəkmək daha uyğundur). Şəkli bütün sinif görməlidir. Sonra müəllim şəkil haqqında kartdan bir cümlə deyir məs "Onun 40 yaşı var, avtobus sürücüsüdür" və sonra şagirdləri ifadələri təkrarlamağa məcbur edin. Daha sonra şəkildəki insan haqqında inandırıcı olmayan, ya da çox təəccüblü bir şey söyləyin, məsələn:

'He's had a head transplant!', 'He won a gold medal in the Olympics!'

Bu cümlələri nümunə olaraq inamsızlıq və ya təəccüb intonasiyası ilə təkrarlayın. Sonra şagirdlərə göstərilən şəkil haqqında özlərinin inandırıcı olmayan fikirlər söyləmələrini təmin edin. İnandırıcı və inandırıcı olmayan cümlələri şagirdlərə bir neçə dəfə təkrar etdirin və şagirdlər cümlələri təkrar etdikləri zaman intonasiyanın düzgün edib etməmələrinə diqqət yetirin.

Yekun

Müsahibələr, çıxışlar, rol oyunları, dram səhnələri və debatlar kimi çalışmalar bu mərhələdə faydalı üsullardır. Bu çalışmalar şagirdlərə öz səhvlərini sərbəst düzəltmə imkanlarını verir.

Müsahibə çoxlu suallar verilməsinə imkan verir və sual vermək üçün intonasiya nümunələrini tətbiq etməyin ən maraqlı üsuludur.

Müəllimlər tələbələrə şifahi təqdimat üçün mövzular verə bilərlər. Tələbə mövzunu təqdim edir və digər tələbələr onun nitqində müəyyən bir fonetik xüsusiyyətə, məsələn, qarşılaşdırma, intonasiya, vurğu və individual səslərə görə izləməyə çalışırlar.

Rol oyunları və dram səhnələri tələffüz təcrübəsi üçün həmişə əyləncəli və ideal vasitələrdir. Onlar jestləri və bədən dilini əhatə etməklə tam kontekstləşdirilmişdir və nitqi təbii şəkildə təcrübə etmək imkanları ilə təmin edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Celce-Murcia M. *Teaching English as a Second or Foreign Language.* 1991. Boston, Massachosetts: Heinel & Heinel Publishers, a Division of Wadsworth, Inc.
2. Celce_Marcia M. *Teaching English as a Second or Foreign Language.* Third Edition. 2001. Boston, Massachosetts: Heinel & Heinel Publishers, a Division of Wadsworth, Inc.
3. Celce-Murcia M., Hills Sh. *Techniques and Resources in Teaching Grammar.* 1988.Oxford University Press.
4. Chastain K. *Developing Second Language Skills: Theory to Practice* (3rd ed.). 1988, San Diego, CA: Harcourt, Brace, Jovanovich
5. Cook V. *Second Language Learning and Language Teaching.* London: Edward Arnold, a Division of Hodder & Stoughton, 1991.
6. Doff A. *Teach English. A training course for teachers.* Cambridge University Press in association with The British Council, 1990.
7. Ur P. *A Course in Language Teaching.* Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Əliyeva Zabilə, baş müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: aliyevazabila@mail.ru

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏŞƏKKÜL TAPMASINDA ROLU

Ana dili hər bir xalqın varlığını təsdiq edən başlıca amildir. Millətin dili, əlifbası onun millət olaraq formalaşmasında vacib şərtlərdən biri kimi qəbul edilir. Xalqın keçdiyi tarixi yol, onun mədəni səviyyəsi, birinci növbədə onun ana dilində öz əksini tapır. Ana dili həm də çətin tarixi-siyasi dövrlərdə millətin varlığının yaşadılması üçün əsas vasitələrdən biri hesab olunur.

Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi xalqımızın dünyanın ən qədim xalqlarından biri olduğunu təsdiqləyir. Ümummilli Lider Heydər Əliyev deyirdi ki, xalqımız əsrlər boyu böyük sınaqlardan, çətinliklərdən keçmiş, ancaq öz mənliyini, milliliyini, öz dilini itirməmişdir. 1995-ci ildə ilk Konstitusiyamızda Azərbaycan dili dövlət dili kimi bir daha təsbit edildi. 2001-ci ilin 18 iyununda Prezident Heydər Əliyev "Dövlət dilinin işlənməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman imzaladı. Fərmana əsasən, 2001-ci il avqustun 1-dən ölkədə Azərbaycan dilində olan bütün çap məhsulları latın qrafikalı əlifbaya keçdi. 1 avqust – Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü təsis olundu. Ümumiyyətlə, bu bir tarixi faktdır ki, dünya Liderləri içərisində, o cümlədən türk dünyasında Ulu Öndər Heydər Əliyev qədər dil məsələsini dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıran rəhbər olmayıb.

"Həyatın mənası çox və yaxud az yaşamaqdan ibarət deyil. Onun əsas mənası bu həyatda öz yerini tutmaq, mövqeyini müəyyən etmək, ləyaqət göstərmək və başqaları üçün nümunə olmaqdır".

Bu sözlərin müəllifi Ulu Öndər Heydər Əliyevin tarixə böyük siyasi Lider, dövlət xadimi kimi düşməyi ilə bərabər, XX əsr Azərbaycan siyasi natiqliyinin, nitq mədəniyyətinin təşəkkül tapmasında da rolu əvəzedilməzdir.

Natiqlik məharəti auditoriyanı inandırmaq sənətidir və hələ qədim zamanlarda bu sənətin imkanlarını məhz bu cür müəyyənləşdirirdilər. Hər bir nitq natiqin dünyagörüşünün məhsuludur. Təsadüfi deyil ki, hələ qədim Yunanıstanda, Romada natiqlik məharətini öyrənən elmin – ritorikanın əsasını qoyan Aristotel, Sokrat, Platon, Siseron, Kvintilian və başqaları hər bir uğurlu nitq üçün əsas olaraq dünyagörüşünü göstərməklə bərabər həmin nitqin ifadə etdiyi dil elementlərini də qeyd edirdilər.

"Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir" deyən Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev zəmanəsinin görkəmli natiqlərindən biri olmuşdur. O, müdrik, ağıllı qərarları ilə yanaşı, danışığı, nitqi ilə də bu dilin keşiyində duran bənzərsiz bir insan, mütəfəkkir dövlət xadimi idi. İnsanlar onun nitqinin gözəlliyinə, zənginliyinə, axıcılığına, səlisliyinə, məntiqliliyinə heyran qalır, onu dinləməkdən məmnun olurdular. Onun nitqi həqiqi mənada yaradıcı fəaliyyət idi. Cümlələrin quruluşu, sözlərin, ifadələrin işlədilməsində orijinallıq, özünəməxsusluq daima nəzərə çarpırdı.

Ulu Öndər bir natiq kimi zəngin söz ehtiyatına malik idi. O, danışarkən duruxmaz, söz axtarmaq üçün fikirləşməzdi. Nitqində söz və ifadələrin təkrarına mümkün

qədər yol verməzdi. Düzgün seçilən və yerində işlədilən ifadəlilik vasitələrini – leksik və frazeoloji sinonimlər, antonimlər, nidalar, müraciətlər, ritorik suallar və s. siyasi Liderin nitqini təsirli edir, estetik cəhətdən gözəlləşdirirdi. "Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini mükəmməl bilməlidir" deyən Heydər Əliyevə bu dil əziz idi, müqəddəs idi. O, bu dilə mükəmməl yiyələnmişdi.

Heydər Əliyevin nitqində möhkəm bir məntiq, rabitə vardı. O, heç bir qeydə baxmadan danışar, faktlar, sübutlar gətirər, şərhlər verərdi. İti yaddaşa və güclü hafizəyə malik idi, öz səfərbəredici nitqi, danışıq tempi, manerası, jestləri, mimikası ilə auditoriyanı ələ alaraq öz ideyalarını dinləyicilərə sadə dildə aşılayardı. Auditoriya Heydər Əliyevi öz qarşısında Azərbaycan dilinin incəliklərinə dərindən bələd olan bir dilçi alim görürdü.

Nitq mədəniyyəti hər bir xalqın əsrlərlə formalaşdırıb bu günə çatdırdığı mədəniyyətin ən vacib, ən mühüm tərkib hissələrindən biridir. Bu baxımdan Ulu Öndərin XX əsr Azərbaycan siyasi natiqliyinin, ümumiyyətlə, Azərbaycan nitq mədəniyyətinin təşəkkül tapmasında rolu birmənalı şəkildə yüksək qiymətləndirilir.

Heydər Əliyev ən müxtəlif auditoriyalar qarşısında çıxış edirdi. Bu auditoriyaları öz parlaq çıxışları ilə fəth etmək yalnız güclü məntiqə malik təfəkkürdən süzülüb gələn nitqlə mümkün olur. Bütün bunlara nail olmaq geniş ensiklopedik biliklərə söykənməyin nəticəsidir. Müxtəlif peşə sahiblərinin toplaşdığı zallar öz peşələrinə aid olan dəyərli sözləri eşidir, həmin peşələrə xas olan daxili məzmunun incələnməsinin şahidi olur, heyranlıqlarını gizlətmirlər. Bütün bu auditoriyalarda Heydər Əliyevin heç yerdə yazılmayan, heç kəs tərəfindən təkrar olmayan nitqinin şahidi oluruq. Məhz belə nitqlər daimi və yaddaqalan olur. İzahedicilik Heydər Əliyev nitqinə daxilən xas olan bir məziyyətdir.

Heydər Əliyev natiqliyi qarşısında keçilməz auditoriya yox idi. Siyasi Liderin nitqinin gücü bir çox nitq elementləri – səmimiyyət, qətiyyət, nikbinlik, poetizm ilə şərtlənir ki, onlardan biri də böyük natiqin nitqindəki fəlsəfi fikirlərdir. Müdrikliyi sevmək kimi qəbul edilən fəlsəfə tarix boyu görkəmli şəxsiyyətlərin sözləri ilə zənginləşib. Heydər Əliyev müdrikliyə elə müdrikcəsinə də tərif verir. Müdriklik təkcə insanların elmi, biliyi, təhsili ilə bağlı deyildir. Müdriklik insanın fitri istedadıdır, insanın həyatı dərk etməsi, gedən proseslərə düzgün qiymət verə bilməsi və ondan özü üçün lazımi faydalar götürməsidir.

Nitq mədəniyyətində belə bir məqam özünü həmişə büruzə verir. Geniş dünyagörüşünə, mükəmməl savada, yüksək intellektə sahib olan adamların nitqi, adi söhbətləri təvazökarlıq baxımından sadə və xoşagəlimli olur. Onlar bir qayda olaraq gördükləri işi ümuminin adından təqdim edirlər. Məsələn, "Bizim bu sahədəki nəticələrimiz olduqca faydalıdır", "Bu məsələyə bir qədər aydınlıq gətirməyə çalışaq". Buradan aydın olur ki, səmimiyyət, təvazökarlıq mədəni nitqin başlıca keyfiyyətlərindəndir. İnsan öz üstünlükləri ilə öyünməməlidir. "Əgər bacarırsansa hamıdan ağıllı ol, amma bu haqda heç kimə danışma". Ağıllı adamlar "mən" şəxs əvəzliyini az hallarda işlətmişlər. Onlar öz uğurlarından tərəddüdlə danışmış, həm də bunları ümuminin adı ilə verməyə çalışmışlar. Bütün bu insani xüsusiyyətlər siyasi Liderin nitqində öz real əksini tapmışdır. Nitqdə ekspressivliyi yüksəltmək baxımından etik və estetik mətnlərdən ustalıqla istifadə etmək hər bir natiqə müyəssər olmur. Ulu Öndər öz çıxışlarında bunlara nail olmuşdur.

Etik dəyərlər tarixən dövlət, dövlətçilik anlayışları ilə vəhdətdə olub. Bu cür dəyərlər Ulu Öndərin çıxışlarında sadə cümlələrlə, publisistik üslubda xalqa çatdırılır.

Sadə, səmimi cümlələrlə insanlarda nikbin əhval-ruhiyyə yaratmaq Heydər Əliyev nitqlərinin əsas xüsusiyyətləridir. Azərbaycan dilinə hopmuş poetiklik Heydər Əliyev nitqlərində müxtəlif auditoriyaları bəzəyirdi. Bu bir daha onun Azərbaycan dilinin dərin qatlarına bələdliyi fikrini ortaya qoyur. Heydər Əliyev nitqində "poetizm haradandır" sualına cavabı 29 oktyabr 1997-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı ərəfəsində yaşlı nəsildən olan yazıçıların bir qrupu ilə görüşdə böyük natiqin öz dilindən eşidirik: "Mən sizinlə neçə saat istəyirsinizsə oturmağa hazıram. Çünki ədəbiyyatı o qədər sevirəm ki, ədəbiyyatla, şeirlə bizim mədəniyyətlə görüşmək mənim üçün həmişə çox xoşdur".

Heydər Əliyevin dünya səviyyəsində siyasi Lider, dövlət xadimi kimi tanınmasında onun dövlətçilik fəaliyyəti ilə yanaşı natiqlik məharəti də ön planda olmuşdur.

Bu gün bizim gənclərin şəxsiyyət kimi, gələcəyin Lideri kimi formalaşmasında nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin böyük rolu var. Natiqliyə nail olmağın yolu isə ana dilimizi mükəmməl bilməkdən, geniş biliyə və mütaliəyə malik olmaqdan keçir. Əsas olan – natiqlik sənətinə yiyələnmə yolundakı səbat, inaddır, çünki mahir natiq olmaq uğurlu insan olmağa oxşayır. Auditoriyalar qarşısında çıxış etməyə hazırlaşan insanlar müasir dinləyicilərin informasiya qəbul etmək qabiliyyətinin yüksək olduğunu bilərək, nitqlərində bəzi nüansları diqqətdə saxlamalıdırlar. Təbliğatçının söhbəti qısa, yığcam, aydın, anlaşıqlı, elmi cəhətdən qüvvətli olmalıdır, bir sözlə, mühazirələr, söhbətlər, çıxışlar həyatın tələbindən doğmalı, onun səsinə səs verməlidir. Natiqlik sənətinə aid olan bütün bu xüsusiyyətləri isə gənclərimiz Heydər Əliyevin nitq nümunələrindən əldə edə bilərlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Sadıqlı A. Ümummilli Lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 2011
2. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 1997.
3. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, 2003.

Aysu Mardan Asadova, lecturer,
Baku Business University,
Email: aysu.celilova@list.ru

THE IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON THE ENGLISH LANGUAGE

Social media have been altering the peoples method for living in a lot of ways especially in the objects related to the communication domain, knowledge, and education. It means that one of the necessities of human life will be achieved; to have communication and interaction with other people. Thus, in the era of globalization, most people have social media account around the world as a significant toll of their lives, however, it has an impact on changing the language that we communicate with others. From our point of view, social media have positive and negative effects on language.

There are many positive effects that social media changing language when people need to communicate with each other such as easy communication. So, social media often could be helpful, and give a positive value to language [2]. For example, when we use a conversation in the tool's social media, we have had many new words added to the language dictionary for doing a well understanding and could identify a better quickly responding to get clear feedback. As consequently, many people using this kind of communication to try to create a shorts way to communicate with each other such as abbreviations, emoticons, pictures, symbols, specific vocabulary, and meaning. In addition, to easily make communication many people use social media as a tool to Learn with Correcting mistakes that online conversation gives help when the audience you are talking to correct when you misspell one word, or you write that incorrectly [3]. This method going to be help learning faster from mistakes and recorrected. Even though many people Agree they understand other's emotions since of the pictorial use of language, but some of them don't understand it depend on the difference of the generation. For example, the generation of 21 century could use and understand the kind of language coming from the social media effect on language nor other generations could not. As a result, the positive effect of social media on the changing language could be given a value to more making easier the tongue and ever to contribute to development [1].

The emergence of the internet and the consequential array of social media networks have, without doubt, resulted in an exponential increase in new types of written language: blogs, tweets, Facebook posts and LinkedIn profiles to mention just a few. But with English being the most dominant language on the internet, how has social media changed the English language? There's no denying that social media has had a drastic impact on the sheer volume of people we are now able to communicate with, it's also had an impact on the frequency with which we are able to communicate with them. This has led to us being exposed to a myriad of different personalities, perspectives, and approaches when we use social media to communicate. With the exception of social media professionals and academic journalists, the majority of what is written by the general public on social media is not edited, supervised or checked to ensure that proper use of the English language is taken into consideration. With the freedom to use the English language however we choose to on social media, trends are bound to appear. Let's take a look at a few of these trends below.[1]

The internet has become one of the influences of the English language in recent times, and along with appropriating existing vocabulary, it has given life to a plethora of new words and phrases. A few years ago, nobody had heard of the terms "unfriend", "selfie" "fleek" or "emoji" however these words have trickled down from social media, and into our day to day conversations. Some of these terms have even made it into the Oxford Dictionary; ones that have, include: YOLO (You Only Live Once) along with compound words such as "Craptacular" and "Amazeballs", not to mention the recent social media trend of identifying high-profile couples by combining their first names to form a blend word e.g. Brangelina. Alongside these words are a vast array of social media specific acronyms, ranging from the almost universally known "LOL" celebrating its 28th birthday this year (Laughing Out Loud), "DM", (Direct Message) and "FOMO" (Fear of Missing Out) and "TBT" (Throwback Thursday). The

speed at which new vocabulary is introduced online, used, quickly over-used and then discarded is phenomenal and has never been so rapid. An example of terms that would now be considered 'antique' text speak on social media are: OMG, TXT, GR8, M8 and L8R.

References:

1. Chantal N. van Dijk, Merel van Witteloostuijn, Nada Vasić,Sergey Avrutin, and Elma Blom, (2016), The Influence of Texting Language on Grammar and Executive Functions in Primary School Children, 11(3): e0152409.Published online 2016 Mar 31. doi: 10.1371/

2. Crystal, D. (2001), Language and Internet, Cambridge University Press, England, p.272

3. Verheijen L. (2013), The Effects of Text Messaging and Instant Messaging on Literacy. English Stud; 94:582–602. 10.1080/0013838X.2013.795737

Chinara Natig Israfilova, lecturer,
Baku Business University,
Email:israfilova_9797@mail.ru

THE FORMATION OF SOCIO-CULTURAL COMPETENCES IN TEACHING ENGLISH

In connection with the expansion of international contacts, the development of society and education, the need for communication between students is increasing. At the same time, the observations and experience of teachers show that students, having a certain vocabulary and the ability to use knowledge of grammar in practice, overcoming the language barrier, do not always understand each other. The interlocutors use the phrases necessary for the exchange of information, but mutual understanding is not achieved as a result.

It should be noted that the reasons can be varied, but first of all it is the low level of formation of sociocultural competence. It is noted that the formation of communicative competence is inextricably linked with sociocultural and regional knowledge. Accordingly, special attention should be paid to the formation of the ability to participate in intercultural communication through the use of sociocultural knowledge, and this is the study of the countries of native speakers and the territory of their native land, their traditions, and famous people, etc. It should be noted that not just the transfer of knowledge, namely research activity in this area contributes to the emergence of interest in learning a foreign language, and also contributes to the formation of sociocultural competence. Consideration of this problem requires the study of the concept of "sociocultural competence", which was studied by such methodologists as N.D.Galskova, N.I.Gez, L.I.Korneeva, E.N.Solovova and others.

There are many methodologists who have studied this phenomenon. Having studied different opinions and analyzed the points of view of some methodologists, we

note that sociocultural competence is interpreted in different ways. Some methodists suggest that this is the ability of people to live in one society without disagreements; others, believe that it is the ability to take part in a foreign culture; others think that these are rules and examples of behavior, which are based on the concepts of diversity of thought and the recognition of cultural processes.

In the context of the problem under discussion, it should be noted that N.D.Galskova, N.I.Gez believe that "sociocultural competence is a skill that enables a person to develop himself within the sociocultural environment. The development of this skill occurs through the relationship between the study of a foreign language code and the improvement of the cultural experience of the individual" [4].

L.I.Korneeva believes that "sociocultural competence is awareness, respect for the factors that determine culture and influence the perception, thinking, evaluation and actions of one's own and those around them. This is reflected in intercultural understanding, in communicative and behavioral adaptation to the behavior of representatives of another culture, which are based on the values and laws of different cultures" [4].

According to E.N.Solovova, "sociocultural competence is a means of developing an internationally oriented person and implies the study by students of social skills, traditions, their interaction, as well as the ability with which a person copes with his own fear and distrust of foreign cultures" [5].

Sociocultural competence is a three-dimensional concept that includes components that can be attributed to various categories. The following components can be distinguished:

1. Sociolinguistic- this component is characterized by linguistic features of social strata, representatives of different generations, genders, social groups, dialects (background knowledge, realities, subject knowledge).

2. Cultural component - this component has a socio-cultural, historical, cultural, ethno-cultural background, that is, knowledge of the traditions and customs of the people of the language being studied.

3. Linguistics - this component includes lexical units with socio-cultural semantics and the ability to use them in situations of intercultural communication (for example, greeting, address, farewell in oral and written language).

4. Socio-psychological - the considered component is characterized by the possession of culturally conditioned scenarios, nationally specific models of behavior using the communicative technique adopted in this culture [2].

Consider the model of the formation of socio-cultural competence according to E. N. Elina, which includes two aspects:

1. Linguistic

This aspect includes teaching a foreign language, that is, the study of language and culture through language, and sociolinguistics (this is the use of language in a variety of social situations).

2. Informational

This aspect is characterized by the presence of information about culture, for example, cultural achievements, etiquette, clothing, traditions of national cuisine, the language of non-verbal communication, interjections, values and customs, the

education system, social institutions; as well as the presence of country-specific material - this is information about the geographical position of the country, climate, political and economic systems, etc [5].

Note that these aspects are inextricably linked. For the formation of socio-cultural competence, taking into account these aspects, it is necessary to apply different learning technologies. For example, project activities, collaborative learning and game technologies, developmental learning technology. They develop interest in foreign language communication, expand its subject content. These technologies contribute to the formation of students' critical thinking, search skills.

Note that in accordance with the requirements of the Federal State Educational Standard, students need to work on project activities, and at the end of the academic year defend it [3]. Students choose the desired subject, topic from those proposed by the teacher and begin to work on it. As a result of such activities, they will learn how to choose between the main information and the secondary, build logical connections, analyze and compare, draw conclusions, and most importantly, transfer information to each other, perceive and understand it correctly. It is also important that within the framework of project activities, students can study the country of the language being studied. To carry out this activity (the formation of sociocultural competence), authentic texts are used (thematic, dialogues and monologues, poems, songs, letters, interviews, audio texts of conversations with native speakers).

Based on the above interpretations of this term, we can conclude that socio-cultural competence is a tool of education and training that promotes respect, understanding of the culture, traditions, language of another people, as their own, and also helps to overcome fear and distrust in relation to another culture. Only as a result of overcoming this “barrier” the process of learning the language take place. Thus, sociocultural competence implies the willingness and ability to live and interact in a modern multicultural environment. The lack of sociocultural competence significantly complicates communication and understanding with representatives of foreign cultures.

References:

1. Lynch J., Modgil C., Modgil S. Cultural Diversity And The Schools: Vol.2: Prejudice, Polemic Or Progress? // Routledge, 2006ю 428 p.
2. Мильруд Р.П., Максимова И. Р. Современные концептуальные принципы коммуникативного обучения иностранному языку // Иностранные языки в школе. 2000. № 4. С. 14–19.
3. Орехова И.А. О преподавании иностранного языка в условиях введения Федерального компонента государственного стандарта общего образования : методическое письмо // Иностранные языки в школе. 2004. № 5. С. 3–12.
4. Пассов Е.И. Урок иностранного языка в средней школе // Международный сборник научных трудов. 2015. С. 37–48.
5. Рогова Г. В. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе. М.: Просвещение, 2000. 232 с.

GƏNC TƏDQİQATÇILARIN ELMİ ƏSƏRLƏRİ

Gulshan Bayramova, Ph.D. student,
Director of University Industry Cooperation Department,
Baku Business University,
Email: gulshenoror@gmail.com

AZERBAIJAN'S PATH TO ECONOMIC DIVERSIFICATION: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Azerbaijan's journey toward economic diversification and regional development is a narrative of transformation influenced by its complex historical, geopolitical, and natural resource endowments. Straddling the crossroads of Eastern Europe and Western Asia, Azerbaijan's strategic location has historically made it a focal point for global powers and a vital corridor for trade routes such as the Silk Road, laying the groundwork for its unique economic landscape.

The discovery of oil, particularly in Baku in the late 19th century, attracted international investments and positioned Azerbaijan as a leading oil exporter in the early 20th century. This legacy continued post-independence in 1991, with significant projects like the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline enhancing regional economic growth and attracting direct foreign investments. However, the Soviet-era central planning and the subsequent transition to a market economy presented challenges, including economic imbalances and dependency on Moscow's economic policies.

The dissolution of the Soviet Union necessitated an economic transition that Azerbaijan navigated by liberalizing its economy and embarking on reforms including privatization, deregulation, and attracting foreign investment. The "Contract of the Century" signed in 1994 with an international oil consortium marked the beginning of a new era in Azerbaijan's oil and gas sector, significantly boosting production and turning Azerbaijan into a key player in the global energy market.

Despite the wealth generated from hydrocarbons, Azerbaijan faced the challenge of regional economic disparities, with resource-rich areas like the Absheron Peninsula, where Baku is located, attracting most of the investments and development. This led to a migration from less privileged regions, exacerbating economic imbalances.

Recognizing the need to mitigate these disparities and reduce dependency on oil and gas, the Azerbaijan government initiated comprehensive regional development plans and economic diversification strategies. Special Economic Zones and programs supporting small and medium-sized enterprises (SMEs) were established to stimulate economic activity across various regions and sectors.

Historically, Azerbaijan's economy was characterized by agriculture, craftsmanship, and trade, with the Silk Road enhancing its role as a trade hub. The first oil wells in the world were drilled here in the 19th century, marking the beginning of an industry that would dominate the country's economy. Despite the Soviet era's focus on industrialization and collective farming, Azerbaijan maintained its cultural and economic practices, which have continued to influence its economic policies post-independence.

In the post-Soviet era, Azerbaijan embarked on a path of economic liberalization, marked by significant infrastructure projects like the Baku-Tbilisi-Kars railway and the Baku International Sea Trade Port, aimed at establishing Azerbaijan as a regional transportation hub. Efforts to diversify the economy have included developing sectors like tourism, ICT, and manufacturing.

Recent state programs and reforms reflect a concerted effort to stimulate entrepreneurship and address economic disparities across regions. The establishment of the National Entrepreneurship Support Fund and various state programs underlines the government's commitment to fostering a conducive business environment and supporting SMEs.

The analysis of state documents and programs reveals a strategic roadmap aimed at promoting entrepreneurship, enhancing the legal framework for businesses, and addressing regional economic imbalances. The emphasis on human capital development, particularly in education and healthcare, is a testament to Azerbaijan's commitment to sustainable socio-economic growth.

However, challenges remain, including the need for a more significant focus on non-oil sectors and the development of human capital to reduce the country's oil dependency. While Azerbaijan has made strides in economic diversification and regional development, the journey towards a sustainable and inclusive economy continues. The country's strategic initiatives and reforms have laid the foundation for progress, but realizing the full potential of Azerbaijan's diverse regions and sectors will require ongoing efforts and investment in its greatest asset: its people.

Hüseynov Novruz Həsən oğlu, doktorant,
İmişli rayon Statistika İdarəsinin rəisi,
Email: novruz_huseynov_92@mail.ru

ÖLKƏNİN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFINDA TƏHSİLİN YERİ VƏ ROLU

Müasir dövrümüzdə təhsil sosial-iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Belə ki, dövlət və özəl təhsil müəssisələrində hazırlanan mütəxəssislər sənayedə, iqtisadiyyatda, xidmət sferasında və digər sahələrdə ölkənin sosial-iqtisadi, mədəni inkişafında öz töhfələrini verirlər. Cəmiyyət həyatında təhsilin əsas rolu mütəxəssislər hazırlamaqla yanaşı, eyni zamanda sosial-iqtisadi inkişaf prosesində tələb və təklif amilinin müəyyənləşdirilməsindən, müxtəlif iqtisadi və sosioloji sorğuların nəticələrinin ümumiləşdirilməsindən və digər proseslərin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Təhsilin sosial-iqtisadi inkişafda zəruriliyini şərtləndirən əsas amil onun "insan kapitalı" formalaşdırmasındadır. "İnsan kapitalı" anlayışı XX əsrin ortalarından Amerikan iqtisadçıları tərəfindən istifadə edilməyə və bu konsepsiyanın inkişaf etdirilməsinə başlanılmışdır. Ölkəmizdə bu tendensiyanın tətbiqi və inkişafına Ulu Öndərin hakimiyyətinin ilk illərindən başlanılmış və bununla bağlı bir sıra fərman və sərəncamlar verilmişdir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında" 30 mart 1998-ci ildə imzaladığı sərəncam, həmçinin 15 iyun 1999-cu il tarixdə təsdiqlədiyi "Azərbaycan

Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” təhsil islahatlarının uğurla həyata keçirilməsi, Azərbaycanda təhsil standartlarının yeni dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılması prosesinə böyük təkan vermişdir. Bu sənədlərdə müəyyənləşdirilən vəzifələrə uyğun olaraq milli təhsilimizin məzmunca təkmilləşdirilməsi, müasir dünya təcrübəsi və milli ənənələr əsasında inkişafı təmin edilmiş, azərbaycançılıq ideologiyasını özündə əks etdirən tədris proqramları, çoxsaylı dərsliklər hazırlanmış, ayrı-ayrı təhsil sahələri və fənlər üzrə yeni standartlar tətbiq edilmiş, ən əsası “insan kapitalının” inkişafına bu sahəyə investisiyaların qoyuluşuna başlanılmışdır. Həmin proses bu gün də davam etməkdədir. Bunun bariz nümunəsi isə son illərdə bir neçə dəfə alimlərin, elm adamlarının əmək haqlarındakı artımlar, tələbələrin, magistrlərin, doktorantların təqaüdlərindəki artımlardan da görmək olar.

Cədvəl 1.

Tələbələrə verilən təqaüdlərin illər üzrə cədvəli (manatla).

	01 mart 2018-ci il	**01 mart 2019-cu il**	**01 yanvar 2022-ci il**	**01 yanvar 2023-cü il**
Doktorantura pilləsi üzrə:				
Elmlər doktoru hazırlığı üzrə doktorantlara	266	300	360	400
Fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə doktorantlara	145	180	216	240
Magistratura səviyyəsi üzrə:				
akademik göstəriciləri 91-100 bal olan tələbələrə	127	145	174	195
akademik göstəriciləri 71-100 bal olan tələbələrə	103	120	144	160
akademik göstəriciləri 51-100 bal olan tələbələrə	67	80	96	110
Bakalavriat səviyyəsi üzrə:				
akademik göstəriciləri 91-100 bal olan tələbələrə	115	130	156	175
akademik göstəriciləri 71-100 bal olan tələbələrə	97	110	132	145
akademik göstəriciləri 51-100 bal olan tələbələrə	61	75	90	100

Cədvəl 1-də təqdim edilən məlumatlarından da göründüyü kimi son 5 ildə ali təhsil pilləsində təhsil alan tələbələrin təqaüdləri 60%-dan çox artmış və bu da tələbələrə, “insan kapitalının” formalaşmasına dövlət qayğısının əsas göstəricilərin-dəndir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 oktyabr 2006-cı il tarixli “Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsil almasına dair Dövlət Proqramı haqqında” sərəncamı da bu sahədə reallaşdırılan dövlət siyasətində ardıcıllığın və sistemliliyin təmin olunması məqsədi daşımışdır. Dövlət proqramı məhz azərbaycanlı gənclərin müəyyən elmi istiqamətlər üzrə dövlət hesabına xaricdə təhsil almalarını nəzərdə tuturdu. Sərəncam əsasında “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” hazırlanaraq Azərbaycan Prezidentinin 16 aprel 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuşdur. Bütün bu sadalananlar ölkə siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinin “insan kapitalının” inkişaf etdirilməsinin olduğunu görürük.

Təhsil sahəsinin inkişaf etdirilməsinin iqtisadi və sosial baxımdan fərdi, özəl və dövlət sahələri üçün müsbət nəticələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Cədvəl 2.

Təhsilin inkişafının fərdi, özəl və dövlət üçün iqtisadi və sosial faydaları

Fərdi	Özəl	Dövlət
Yüksək əmək haqqı; Yüksək sosial təminat; Qənaət bacarığının inkişafı; Daha çox iş seçimi imkanları; Karyeranın inkişaf etdirilməsi.	Mənfəətin yüksəldilməsi; Əmək məhsuldarlığının artması, İstehsal və xidmətin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması; Rəqabət qabiliyyətli istehsalın genişlənməsi; Yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsindən istifadə.	İctimai məhsuldarlığın artımı; Azad rəqabətin inkişafı; Elmi-texniki potensialın artması; Yüksək məhsuldarlığa uyğun olaraq ixracın artırılması; Müxtəlif sahələrə transfer ödənişlərinin azalması; Vergi və sığorta daxilolmalarının artması; Məcmu tələb və təklifin artması; Yeni innovasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı.
Təhsil sahəsinin inkişafının sosial faydaları		
Fərdi	**Özəl**	**Dövlət**
Həyat keyfiyyətinin artırılması; Optimal iş şəraitinin yaradılması; Asudə vaxtın səmərəli təşkili; Sağlam həyat tərzinin təşviqi; Yaradıcılıq sahələri ilə məşğul olmaq imkanı.	Əlverişli sosial və psixoloji mühitin formalaşması; Təkmilləşmə və inkişaf üçün əlverişli təlimlər; İnformasiya iqtisadiyyatının inkişafı ilə ətraf mühitin sosial ehtiyaclarına operativ reaksiya.	Vətəndaş cəmiyyətinin əsaslarının formalaşması; Əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması; Orta təbəqənin formalaşması; Cəmiyyətdə kriminal hadisələrin azalması; Demokratik dəyərlərin, münasibətlərin inkişafı və mədəni normaları.

Beləliklə, təhsilin iqtisadi-sosial inkişafda əsas rolu aşağıdakılardan ibarətdir:

- inkişaf edən müasir dövrümüzdə daima təkmilləşən müasir texnika və texnologiyaya olan tələblər təhsil səviyyəsinə olan tələbləri artırır;
- müəyyən peşələrin və ixtisasların zamanla köhnəlməsi, insanları yeni sahələr öyrənməyə vadar edir ki, bu da öz üzərində işləməni sürətləndirir;
- zamanla uyğunlaşa bilən fiziki əmək deyil, intellektual əməyinin rolunun artmasını təmin edir;
- iş axtarma prosesində təhsilin əvəzsiz rolu ön plana çəkilir.

Həşimova Günay Qnyaz qızı, doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: gunay.hesimova07@gmail.com

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNİN İQTİSADİ İNKİŞAFA TƏSİRİ

Kiçik və orta müəssisələr əksər qabaqcıl iqtisadiyyatlarda iqtisadi artım, modernləşmə, iş yerlərinin yaradılması, gəlirlərin yaradılması və elmi tərəqqi həllər kimi tanınır. İş dünyasında kiçik və orta müəssisələr termini müsbət qəbul edilir, çünki bu sektor iş yerlərinin artması, ölkə miqyasında inkişaf, yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üçün bir vasitə kimi çıxış edir. Kiçik və orta biznes böyük şirkətlər və çoxmillətli firmalardan daha çox iş imkanlarına malikdir.

Azərbaycanda azad sahibkarlığın inkişafı, əlverişli biznes mühitinin yaradılması iqtisadi siyasətin başlıca prioritetidir. Dünyada baş verən son proseslər göstərdi ki, bu sahənin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət öz bəhrəsini verməkdədir. Qeyd edək ki, sahibkarlığın inkişafı sahəsində həyata keçirilən sistemli tədbirlər nəticəsində 2020-ci ildə də nüfuzlu beynəlxalq qurumların reytinqlərində Azərbaycan iqtisadi göstəricilərinə görə ön sıralarda yer alıb. Dünya Bankının "Doing Business" hesabatında Azərbaycan 190 ölkə arasında 28-ci yerdə qərarlaşıb. Eyni zamanda, Dünya Bankı tərəfindən Azərbaycan növbəti dəfə 10 ən islahatçı ölkə sırasına daxil edilib. Davos Ümumdünya İqtisadi Forumunun hesabatlarında da ölkəmiz bir sıra göstəricilər üzrə ən qabaqcıl yerlərdədir. Bundan əlavə, Heritic Fondunun 2020-ci ilin nəticələrinə əsasən elan etdiyi İqtisadi Azadlıq İndeksinə görə Azərbaycan 38-ci pilləyə yüksəlib.

Yəni Azərbaycan biznes mühitinin əlverişliliyi, sahibkarların sərbəst, maneəsiz işləməsi üçün ən çox islahatlar aparan ölkələrdən biridir. Postneft iqtisadiyyatının qurulması, idxaldan asılılığın azaldılması, ölkənin ixrac potensialının yüksəldilməsi üçün rəqabətqabiliyyətli mal və məhsulların istehsal olunması məqsədi ilə hökumət sahibkarlar üçün böyük imkanlar yaradıb. Ölkədə qeyri-neft sektorunun, xüsusilə də regionlarda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı istiqamətində mühüm işlər görülür. Təsadüfi deyil ki, koronavirus pandemiyasının təsirindən yaranmış dərin maliyyə böhranı bir sıra ölkələrdə iqtisadiyyatın tənəzzülə uğramasına və sosial gərginliyin artmasına gətirib çıxardığı bir vaxtda ölkəmiz qlobal böhranın təsirindən maksimum dərəcədə qoruna bilib, sosial-iqtisadi inkişaf, vətəndaşlarımızın rifah halının yüksəldilməsi tədbirləri ardıcıl davam etdirilib.

Statistik məlumatlara əsasən məhz biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və qeyri-neft sektorunda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində görülən tədbirlərin nəticəsində son 17 ildə sahibkarlıq subyektlərinin sayı 4,2 dəfə, hüquqi şəxslərin sayı 2 dəfə, kiçik müəssisələrin sayı 2 dəfə, fərdi sahibkarların sayı 5 dəfə artıb. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və qeyri-neft sektorunda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində görülən tədbirlər nəticəsində 2004-2021-ci illərdə ölkəmizin qeyri-neft ixracı 4 dəfə çoxalıb. Müstəqillik qazandıqdan sonra ölkə iqtisadiyyatına 250 milyard dollar investisiya qoyulub. Həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət və struktur islahatları sayəsində 2020-ci ildə ölkəmizdə makroiqtisadi sabitlik təmin edilib, iqtisadi artım prosesləri sürətlənib və iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı yeni mərhələyə daxil olub.

Sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi göstərilməsi sayəsində Sahibkarlığın İnkişafı

Fondu tərəfindən güzəştli kreditlərin verilməsi işləri də davam etdirilir. Bu prosesin dövlət büdcəsinə əlavə yük yaratmadan həyata keçirilməsi üçün kreditləşdirmədən geri qaytarılan vəsaitlərdən istifadə edilir. İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən iqtisadiyyata güzəştli kredit dəstəyi çərçivəsində 2020-ci il ərzində 908 sahibkara 127 milyon manatadək güzəştli kredit verilib. Bu kreditlər hesabına 2700-dən çox yeni iş yerinin açılması imkanı yaranıb. Son illərdə Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən verilmiş güzəştli kreditlərin 72 faizi aqrar sektorun, 28 faizi sənaye və digər sahələrin inkişafına yönəldilib. Bu kreditlərin 75 faizi regionların, 25 faizi Bakı qəsəbələrinin payına düşür. Digər tərəfdən kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması və vergilərdən azad edilməsi, texnika və gübrələrin güzəştli şərtlərlə verilməsi, investisiyalar və ixracın təşviqi, digər dövlət dəstəyi mexanizmləri regional inkişafın sürətləndirilməsində mühüm rol oynayır. Bu inkişafın daha bir göstəricisi regionlar üzrə vergi daxilolmalarının artmasıdır. 2005-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə regionların qeyri-neft sektoru üzrə ümumi vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi 2 dəfə artaraq 15 faizə çatıb. Əmək bazarının leqallaşması və yeni iş yerlərinin yaradılması hesabına ötən il məcburi dövlət sosial sığorta haqqı üzrə regionlardan daxilolmalar 28 faiz artıb, o cümlədən qeyri-dövlət sektorunda artım 50 faiz olub. İşsizlikdən sığorta haqqı üzrə regionların daxilolmaları 39 faiz, o cümlədən qeyri-dövlət bölməsində 70 faiz artıb.

Mütəxəssislər isə hesab edirlər ki, əldə edilmiş uğurların davamlılığının təmin olunması sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsini, sahibkarlara, xüsusilə də kiçik və orta sahibkarlara göstərilən texniki, maliyyə, hüquqi, metodiki və s. xidmətlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsini, keyfiyyət səviyyəsinin daha da artırılmasını zəruri edir, bu sahədə institusional yanaşmanı şərtləndirir.

Azərbaycanın daha sürətli tərəqqisinə nail olmaq üçün iqtisadi ekosistemdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı əsas hədəflərdən olmalıdır: Ümumiyyətlə, ölkənin iqtisadi inkişafının əsas istiqaməti və konsepsiyası kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına yönəldilməlidir və yönəlir. Çünki kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı fonunda həm məşğuluq təmin olunur, bazara çıxan mal-məhsulların miqdarı artır, xidmət sahəsi genişlənir. Ona görə də məhz kiçik və orta sahibkarlığın daha dinamik inkişafına təkan verməliyik. Əmək resursları və ehtiyatlarının daha çox olduğu Azərbaycan kimi ölkədə kiçik və orta sahibkarlıq böyük müəssisə yaratmaqda və böyük kapitalın olmasına ehtiyac olmadan sahibkarın öz vəsaiti hesabına daha böyük nəticələr əldə etməyə imkan verir. Məhz bu sahələrin inkişafı Azərbaycanda sosial inkişafın daha da yüksəlməsində əsas amillərdən, istiqamətlərdən biridir. Təbii ki, sosialyönümlü siyasət yürüdən Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın gücünün daha da artması birmənalı olaraq labüddür. Əgər biz sosialyönümlü siyasət yürüdürüksə, mütləq kiçik və orta sahibkarlığın daha da yüksəlməsinin qayğısına qalmalıyıq. Elə bir şərait yaradılmalıdır ki, ölkədə istehsal edilən məhsulun azı 70 faizi məhz kiçik və orta sahibkarlıq hesabına əldə edilsin.

Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, bir qisim subyektlərin iqtisadi islahat prosesinə daxil edilməsi sözügedən prosesin effektivliyinə, həmçinin davamlılığına birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan kiçik və orta biznes subyektlərinin ən müxtəlif təşviqlərlə inkişafının stimullaşdırılması nəticə etibarilə iqtisadi diversifikasiyaya xidmət etməklə yanaşı, iqtisadi canlanmaya da səbəb olaraq sağlam iqtisadi inkişaf üçün zəmin hazırlayır.

Mahiyyət etibarilə ölkəmizdə və dünyada sahibkarlıq subyektinin tipi müəyyənləşdirilərkən işçi sayı və illik gəlir kimi kriteriyalar rəhbər tutulur. Məsələn, respublikamızda 1-10

nəfər işçisi olan və gəliri 200 min manatadək olan müəssisələr mikrosahibkarlıq seqmentinə, 11-50 arası işçisi olan və 200 min ilə 3 milyon manat arasında illik gəlir əldə edən müəssisələr kiçik sahibkarlıq seqmentinə, 50 - 250 arası işçisi olan və 3 milyon ilə 30 milyon AZN arasında illik gəlir əldə edənlər isə orta sahibkarlıq seqmentinə aid edilir. Müxtəlif zaman kəsiklərində Azərbaycanda dövlətin müvafiq qurumları tərəfindən sahibkarlığın dəstəklənməsi məqsədi ilə sahibkarlıq subyektlərinə ən müxtəlif formada güzəştlər, imtiyazlar və müəyyən təşviqlər verilib. 2017-ci ildə isə kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində idarəetmənin daha da təkmilləşdirilməsi üçün formalaşdırılmış Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) olduqca məhdud bir zamanda özünün səmərəli fəaliyyəti nəticəsində biznes sferasında tamamilə yeni bir situasiyanı bərqərar etdi.

Nəzərə alsaq ki, ölkəmiz 2018-ci ildən yeni və hərtərəfli islahatlar mərhələsinə qədəm qoyub, bu baxımdan dövlət başçısının biznes sferasına olan qayğısının təzahürü kimi Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin proseslərə inteqrasiyası ilə qeyri-neft sektorunun sürətli və rəqabətədavamlı inkişafında yeni mərhələ başlayıb. KOBİA-nın qeyd edilən sektorun potensial imkanlarının genişləndirilməsi, yeni istehsal sahələrinin yaradılması və yerli istehsal hesabına idxalı əvəz edən məhsulların həcminin yüksəlməsi kimi başlıca hədəflərlə kiçik və orta kateqoriyadan olan biznes subyektləri ilə səmərəli əməkdaşlığa başlaması, şübhəsiz ki, ölkəmizin dinamik iqtisadi inkişafını dəstəkləməyə xidmət edəcək. Bu məqamda hesab edirəm ki, Azərbaycan sahibkarları da KOBİA ilə ən yüksək səviyyəli əməkdaşlığa cəhd etməli və öz fəaliyyətlərini yeni dövrün tələbinə uyğun korporativ formada quraraq həm gəlirlərini artırmalı, həm də tərkib hissəsi olduqları biznes ekosisteminin yaxşılaşmasına kömək etməlidirlər. Şübhəsiz ki, dövlət-sahibkar tandeminin fonunda ölkəmiz ixrac potensialını maksimallaşdıraraq yeni uğurlara imza atacaq.

Hər il 27 iyun - dünyada mikro, kiçik və orta sahibkarlar günü kimi qeyd edilir. Dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə, eləcə də iqtisadiyyatın davamlı inkişafına verdiyi töhfəyə görə BMT Baş Assambleyasının qətnaməsinə əsasən bu tarix “Kiçik biznesin böyük təsiri” şüarı ilə 2017-ci ildən etibarən qeyd olunur.

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da mikro, kiçik və orta biznes (KOB) iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi, dayanıqlı və davamlı inkişafın açarıdır. Azərbaycanda sahibkarların təqribən 99,6%-ni KOB subyektləri təşkil edir. Bunun 93,3%-i mikro, 4,5%-i kiçik və 1,8%-i orta sahibkarlıq subyektləridir. Ölkəmizdə KOB subyektləri, əsasən, ticarət, tikinti, emal, kənd təsərrüfatı, logistika və s. sahələrdə fəaliyyət göstərirlər. Ötən il 2020-ci illə müqayisədə KOB subyektlərinin dövriyyəsi orta hesabla 85% artıb.

“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” çərçivəsində hazırlanan ortamüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında kiçik və orta sahibkarlığın ölkədə iqtisadi artımın və məşğulluğun əsas mənbəyinə çevrilməsi strateji hədəflərdən biri olaraq müəyyən edilib.

Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) KOB sektorunun tənzimlənməsi, biznesə dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin yaxşılaşdırılması, KOB maraqlarının müdafiəsi, onların bilik və innovasiyalara, bazarlara və maliyyəyə çıxışının yaxşılaşdırılması istiqamətində fəaliyyət göstərir, KOB-lara bir sıra dəstək və xidmətlər təqdim edir. KOBİA fəaliyyətini biznes sektoru ilə sıx əməkdaşlıq əsasında, onların ehtiyaclarının öyrənilməsi və qarşılanması istiqamətində qurub.

İndiyədək KOBİA-nın KOB inkişaf mərkəzləri tərəfindən onların biznes biliklərinin artırılması üçün ödənişsiz olaraq təqribən 32 min KOB subyektinin faydalandığı 2400-dən

çox təlim keçirilib, 4500-dək sahibkarın yararlandığı 22 min saatdan artıq məsləhət xidməti göstərilib. 500-ə yaxın KOB subyekti üçün ödənişsiz biznes plan hazırlanıb. Biznesə başlamaq və mövcud fəaliyyətin genişləndirilməsində önəmi nəzərə alınaraq sahibkarların müraciəti əsasında 15, Agentliyin təşəbbüsü ilə isə 25 daxili bazar araşdırması aparılıb. KOB-ların rəqəmsallaşması və innovativ ideyalarının dəstəklənməsi üçün 42 "Startap" şəhadətnaməsi verilib ki, bu sənəd onları 3 il müddətinə innovasiya fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlirlər üzrə mənfəət və gəlir vergisindən azad edib. KOB-ların təhsil, elm, tədqiqat və dəstək istiqamətlərində layihələrinin maliyyələşdirilməsi mexanizmi çərçivəsində 27 KOB subyektinə 500 min manatdan çox qrant vəsaiti verilib. KOB-ların bazarlara çıxışının dəstəklənməsi üçün indiyədək Azərbaycanda və xarici ölkələrdə keçirilmiş 37 sərgi və yarmarkada 850-dən çox KOB subyektinin ödənişsiz olaraq iştirakı təmin edilib. Sahibkarlara vahid məkanda xidmətlərin göstərilməsi üçün indiyədək KOB evlərində 125 mindən çox "G2B" və 7400-ə yaxın "B2B" olmaqla ümumilikdə 132 mindən çox xidmət göstərilib. Beynəlxalq müstəvidə KOB-larla bağlı çağırışlara və sahibkarlıq sahəsində dövlətin prioritetlərinə uyğun olaraq KOB subyektlərinə dəstək davam etdiriləcəkdir.

Kiçik və orta sahibkarlıq yoxsulluğun azaldılmasında, sosial artımda və iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayır. Uğurlu sənaye müəssisələri yaratmaqla, onun fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətdə geniş əhali üçün iş imkanları yaradan iqtisadi tərəqqi əldə edilməsi göstəricisindən daha qısa zamanda mümkün olur və bu fəaliyyət yaşayış imkanlarını yüksəldərək yoxsulluğu minimuma endirir. İş imkanları insanların birdəfəlik gəlirlərinin artmasına gətirib çıxarır ki, bu da əmtəələrə və xidmətlərə tələbatı artırır. Bu gəlir həm də yaşayış standartlarını yüksəldər və yoxulluğu minimuma endirərdi. Ümumilikdə hər il KOB-lar tərəfindən 0.9 milyon iş yeri yaradılıb ki, bu da ümumi artımın 85%-ni təşkil edir.

Sahibkarlıq yerli iqtisadi gücün ən güclü determinantlarından biri kimi qəbul edilir. KOB həm az inkişaf etmiş, həm də inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi artımında mühüm rol oynamışdır. Kiçik və orta sahibkarlıq (KOB) xüsusilə də iqtisadi artıma təkan verən mühərriklərdir. Biznesin təşkili, iş yerləri, vergi təminatı və ÜDM-yə töhfə vasitəsilə həm aparıcı, həm də inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlardakı müəssisələrin demək olar ki, 90%-ni bizneslər təşkil edir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə kiçik və orta şirkətlər ən böyük iqtisadi təkan verənlərdən biridir. KOB-lar ABŞ ÜDM-nin 51%-ni və Böyük Britaniya ÜDM-nin 25% ni təşkil edir. Afrikada aparılan tədqiqatlar KOM-ların ÜDM-in təxminən 50%-ni təşkil etdiyini təsdiqləyir.

Kiçik və orta sahibkarlıq iqtisadi inkişafa və iş yerlərinin yaradılmasına böyük töhvə verən iqtisadi sahədir. Bununla belə, onlar inkişaf üçün ehtiyac duyduqları maliyyə növlərini əldə etməkdə də xeyli çətinliklərlə üzləşirlər. Sahibkarlığın, kiçik və orta müəssisələrin (KOB) böyüməsində maliyyə həlledici rol oynayır. Əlverişli şərtlər buna görə də yaradılmasının yaşaması, inkişafı və rəqabətqabiliyyəti üçün əsas yaradır. Kifayət qədər və davamlı maliyyələşmənin mövcudluğu və çıxışı kiçik və orta sahibkarlar üçün vacibdir, çünki biznesin həyat dövrü başlanğıcından, həmçinin inkişafın böyümə və transformasiya mərhələlərində geniş nağd pul ehtiyaclarını tələb edir. Kiçik və orta sahibkarlığı inkişaf etdirmək və saxlamaq üçün sahibkar maliyyə kapitalı, insan kapitalı və fiziki kapital kimi müxtəlif resurslara çıxış əldə etməlidir ki, onların da hər biri yeni biznesin həyat tsiklində mühüm rol oynayır. Lakin kiçik və orta müəssisələrin, xüsusən də yeni, innovativ və sürətlə inkişaf edən müəssisələrin maliyyəyə çıxışı olaraq qalmaqdadır.

Qeyd edək ki, bank maliyyələşdirilməsi iqtisadiyyatın fəaliyyəti üçün çox vacibdir, çünki kiçik və orta müəssisələrin böyüməsini dəstəkləmək üçün mühüm maliyyə mənbəyidir. Bununla belə, banklar və maliyyə institutları qeyri-adekvat vəsaitlərlə erkən mərhələli layihələrin mümkünlüyü, müəyyən edilmiş təcrübənin olmaması və aşağı kapitallaşma səbəbindən KOB sektoruna kredit verməkdə tərəddüd edirlər. Nəticə etibarı ilə onlar bu cür biznesləri fəaliyyət qabiliyyətli müəssisələr hesab etmirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. https://hafta.az/kicik-ve-orta-sahibkarligin-inkisafi-baslica-hedefler-306486-xeber.html\
2. https://azertag.az/xeber/Kichik_ve_orta_biznesin_iqtisadi_islahatlardaki_yeri_ve_rolu-1531567
3. https://progro.az/yazi/olke-sahibkarlarinin-996-ni-kob-lar-teskil-edir--/2244
4. https://smefinanceforum.org/

İlyasov Asiman Rasim oğlu, doktorant,
Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyi,
Təlim və metodologiya şöbəsinin müdiri,
Azərbaycan Texnologiya Universiteti,
Email: asiman.ilyasov@tkta.edu.az

BEYNƏLXALQ KEYFİYYƏT İDARƏETMƏ MODELLƏRİNİN AZƏRBAYCAN ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏTBİQİNİN MÜMKÜNLÜYÜNÜN ARAŞDIRILMASI

“Təhsil haqqında” qanunun müvafiq müddəalarına əsasən yerli və beynəlxalq əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli kadrların hazırlanması təhsil müəssisəsinin əsas keyfiyyət göstəricilərindən biri olaraq göstərilir [4]. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədi [1], “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” [2], “2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası” [3] qarşılıqlı təhlil edildiyi zaman müəyyən olunur ki, ölkənin dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişafa nail olmasının əsas alətlərindən biri əmək bazarının kəmiyyət və keyfiyyət tələblərinə uyğun kadr hazırlığıdır. Belə ki, kadrların əmək bazarının tələb etdiyi bilik və bacarıqlara sahib olması onların məşğulluq imkanlarının, eləcə də əmək fəaliyyətinin səmərəliliyinin artmasına, bu isə, öz növbəsində, ölkənin iqtisadi göstəricilərinin və əhalinin iqtisadi rifahının yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. Beynəlxalq və yerli elmi tədqiqatlar göstərir ki, əmək bazarında keyfiyyətli təhsil alan şəxslərin ortalama aylıq əmək haqqı digər şəxslərə nisbətən yüksəkdir və bu isə onların iqtisadi həyatlarında alıcılıq qabiliyyətlərinə və sosial-iqtisadi rifahının yüksək olmasına gətirib çıxarır.

Əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əlavə dəyər yaradıb ölkənin iqtisadi inkişafına təkan verən subyektlər bacarıq və səriştələrinin böyük bir qismini ali təhsil müəssisə-

lərində qazanmalıdırlar. Lakin beynəlxalq və yerli tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələri tərəfindən əmək bazarının tələblərinə uyğun səriştəli və bacarıqlı kadr hazırlığının əhəmiyyətinin hər fürsətdə vurğulanmasına baxmayaraq, bu sahədə konkret fəaliyyətlər, modellər təqdim olunmamışdır. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələr arasında keçirilmiş sorğuların nəticəsi göstərir ki, tələbələr məzun olduqdan sonra özlərini əmək bazarına hazır hiss etmirlər. Qeyd olunan məsələlər ali təhsil müəssisələrinin kadr hazırlığının keyfiyyətinin idarəedilməsi məsələsini aktuallaşdırır.

Dünyada fərqli keyfiyyət idarəetmə modelləri mövcuddur. Bu modellərin Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələri tərəfindən tətbiqinin məqsədəuyğunluğu yerli qanunvericilik, təhsil siyasəti və ali təhsil idarəetməsi nəzərə alınaraq təhlil olunmalıdır.

Metodologiya

Tədqiqat zamanı keyfiyyət tədqiqatı aparılmış və istehsalat, xidmət və təhsil sahəsində beynəlxalq arenada tətbiq olunan keyfiyyət idarəetmə modelləri qarşılıqlı təhlil olunmuşdur. Sözügedən modellərin Azərbaycan ali təhsil müəssisələrində kadr hazırlığının keyfiyyətinin idarəedilməsi modeli olaraq tətbiqinin mümkünlüyü yerli qanunvericilik, təhsil siyasəti və ali təhsil idarəetməsi nəzərə alınaraq araşdırılmışdır.

Keyfiyyət İdarəetmə Modelləri

Keyfiyyət idarəetməsi ilə bağlı beynəlxalq və yerli tədqiqatlara baxıldığı zaman məlum olur ki, keyfiyyət anlayışının vahid tərifi mövcud deyil. Eləcə də tədqiqatların nəticəsi də göstərir ki, adıçəkilən anlayışa vahid yanaşmanın olması mümkün deyil. Belə ki, “keyfiyyət”ə tətbiq olunduğu sahənin xüsusiyyətlərindən, müştərilərin gözləntilərindən, onların məmnuniyyətinin müəssisə üçün əhəmiyyət dərəcəsindən, eləcə də müvafiq sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin gəlirlərini artırmaq üçün bir-birləri ilə rəqabət apardıqları göstəricilərdən asılı olaraq müxtəlif təriflər verilmişdir. Müasir iqtisadi şəraitdə gəlirlərini maksimallaşdırıb xərclərini minimallaşdıraraq rəqabətqabiliyyətini artırmaq hədəfi olan istehsalat və xidmət sahələrinin əsas məqsədi müştəri məmnuniyyətini artırmaqla bazar payının artmasına nail olmaqdır. Bunun üçün beynəlxalq arenada qəbul edilmiş 4 keyfiyyət idarəetmə modeli mövcuddur:

1. Deminq tətbiq mükafatı meyarları.
2. Malcolm Baldrige Mükəmməlik Çərçivəsi.
3. EFQM Mükəmməlik Çərçivəsi.
4. ISO keyfiyyət idarəetmə standartları.

Deminq tətbiq mükafatı meyarları

Sözügedən mükafat 1951-ci ildə W.Edwards Deminq şərəfinə təsis olunmuş, hansı ki sözügedən şəxs Yaponiyada istehsalatın keyfiyyətinin idarəedilməsi nöqteyinəzərdən iqtisadi islahatların aparılmasında və istehsalat proseslərinin statistik olaraq idarəedilməsi tətbiqində (SPC – Statistical Process Control) rolu əvəzedilməzdir. Deminq mükafatının məqsədi keyfiyyət idarəetmə sistemlərinin inkişafını, eləcə də təşkilatlarda işi təkmilləşdirməyə imkan verən keyfiyyət alətlərinin və ya statistik metodların tətbiqi və inkişafını təşviq etməkdir [8]. Sözügedən mükafat keyfiyyət idarəedil-

məsi sahəsində ilk və ən prestijli mükafat olaraq qəbul edilir.

Deminq mükafata sahib olmaq üçün müəssisələrin fəaliyyət istiqamətləri və müvafiq istiqamətlərə uyğun olaraq meyarlar müəyyən edilmişdir və bu meyarlar müəssisəsinin keyfiyyət idarəetmə modelini və fəaliyyətlərini ortaya qoyur. Sözügedən istiqamətlərdən 1-cisi "Siyasətlər (Policies)" istiqamətidir. Müvafiq istiqamət üzrə müəyyən olunmuş meyarlara baxdığımız zaman məlum olur ki, müəssisənin keyfiyyət idarəetmə ilə bağlı prosesləri, siyasət sənədləri və uzunmüddətli və qısamüddətli fəaliyyət planları mövcud olmalı, bu sənədlər aydın, anlaşıla bilən və əlçatan olmaqla birlikdə maraqlı və əlaqəli şəxslərlə kommunikasiyası qurulmalıdır. İstiqamətlərdən 2-ci qeyd olunan "Təşkilat (Organisation)" üzrə müəyyən olunmuş meyarlar təhlil olunduğu zaman görünür ki, müəssisənin təşkilati forması keyfiyyətin idarəolunmasına və artmasına xidmət etməli, idarəetmədə iştirakçılıq təmin olunmalı, strukturlar arası iyerarxik şaquli və üfüqi əlaqələr aydın olaraq müəyyən edilməli, şəxslərin məsuliyyət və səlahiyyətləri dəqiq olaraq müəyyənləşdirilməli, xarici maraqlı tərəflərlə əlaqənin səmərəliliyi təmin edilməlidir. 2-ci istiqamət olaraq qeyd olunan "Məlumat (İnformation)" üzrə meyarlarda isə bildirilir ki, müəssisə davamlı şəkildə daxili və xarici məlumatları toplamalı və müəyyən alətlərdən istifadə edərək alınan məlumatları emal edərək növbəti addımlarla bağlı qərarvermə üçün təhlil etməlidir. Müəssisənin fəaliyyətinin müvafiq sahə üzrə müəyyən olunmuş standartlara uyğunluğu isə Deminq meyarlarının 4-cü istiqaməti olaraq qeyd olunmuşdur. Belə ki, müəssisə öz fəaliyyət istiqamətləri üzrə müəyyən olunmuş minimal standartları nəzərə almalı və standartlara uyğunluğu vəziyyətini davamlı şəkildə monitorinq etməlidir. İnsan kapitalının təkmilləşdirilməsi və idarə olunması istiqaməti olaraq qeyd edilən 5-ci istiqamətə aid meyarlarda bildirilir ki, müəssisə davamlı olaraq insan resurlarını təlimlərə və inkişaf proqramlarına cəlb etməli, onlarda keyfiyyət anlayışına və standartlarına dair fərqlilik yaratmalı, özlərini reallaşdırma və inkişaf üçün onları dəstəkləməlidir. Keyfiyyət təminatı və keyfiyyətin monitorinqi isə 6 və 7-ci istiqamətlər olaraq müəyyənləşdirilmiş və müvafiq istiqamətlər üzrə proseslərin keyfiyyətinin diaqnozu və idarəolunması üzrə meyarlar qeyd olunmuşdur. Lakin bu istiqamətlər üzrə meyarlara baxıldığı zaman müvafiq meyarların gəlirlərini artırmaq və xərclərini azaltmaq istəyən istehsalat zənciri tətbiq edən müəssisələrə aid olduğu gorulür. Keyfiyyət monitorinqi nəticəsində təkmilləşdirici və ya önləyici addımların atılması və daha sonra bu addımların təsirinin diaqnoz olunması isə 8 və 9-cu istiqamətlər olaraq göstərilir. Yuxarıda qeyd olunan 9 istiqamət üzrə fəaliyyətdən sonra müəssisə əldə olunmuş nəticələr əsasında gələcək planları hazırlamalı olması isə son istiqamət olaraq qeyd olunur [8]. Deminq mükafatı meyarlarına baxıldığı zaman müəyyənləşir ki, müvafiq istiqamətlər üzrə strateji planlama və tətbiq, keyfiyyət təminatı və monitorinqi, məlumatların idarəedilməsi və strateji insan resurslarının idarəedilməsi əsas ana istiqamətlərdir, hansı ki Azərbaycanda yerləşən ali təhsil müəssisələri bu meyarlara əsaslanaraq fəaliyyət göstərə bilər (istehsalatla bağlı meyarları istisna etməklə). Çünki, Azərbaycan Respublikasında ali təhsil müəssisələrinin institusional akkreditasiya qiymətləndirmə meyarları da müvafiq istiqamət və meyarları əhatə edir və bu istiqamətdə fəaliyyət aparılması üçün qanunvericilik formalaşır.

Malcolm Baldrige Mükəmməlik Çərçivəsi (təhsil sahəsi üzrə)

Malcolm Baldrige mükafatı Amerika Birləşmiş Ştatlarının Sentorluğu tərəfindən 1987-ci ildə təsdiqlənmişdir. Bu mükafatın təsis olunmasında əsas məqsəd 1951-ci ildən Deminq meyarlarının tətbiqi nəticəsində Yaponiyada artan rəqabətqabiliyyətliliyin sirrini ölkədə tətbiq etmək və azalan istehsalı artırmaq idi. Eyni zamanda, müəssisələrin keyfiyyət meyarlarının ölçülməsi və yaxşı təcrübələrin öyrənilərək digər tərəfdaşlarla bölüşülməsi ilə biznes sektorunda keyfiyyətin artmasına və dolayısı ilə müştəri məmnuniyyətinin əldə edilməsinə təsir etmək idi. Adıçəkilən meyarların tətbiqi nəticəsində təhsil sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, Baldrige əsaslı təşkilatlar Baldrige olmayan həmyaşıd təşkilatlarını demək olar ki, bütün kritik ölçülərdə, o cümlədən təhsildə məzuniyyət nisbətləri yüksəlir, məktəbi tərk etmə nisbətləri azalır və çoxsaylı tədbirlər üzrə tələbə performansı artır [5].

Şəkil 1.

Malcolm Baldrige Mükəmməlik Çərçivəsi

Mənbə: *https://baldrigefoundation.org/who-we-are/history.html*

Malcolm Baldrige Mükəmməlik Çərçivəsi üçün olan meyarlar müxtəlif sahələr üzrə olmaqla bir birindən fərqlənir. Təhsil sahəsində olan meyarlara baxıldığı zaman müəssisənin keyfiyyət idarəetməsi üçün 7 istiqamətdə fəaliyyət göstərməsi qeyd olunur. İlkin olaraq müəssisənin idarəetməsi ilə bağlı istiqamətlərdir, hansı ki burada müasir tələblərə uyğun olaraq idarəedilməsi ilə bağlı meyarlar mövcuddur. Digər istiqamətdə isə müəssisənin strategiyasının hazırlanması, təkmilləşdirilməsi və onun tətbiqi ilə bağlı meyarlar əks olunmuşdur. Müvafiq keyfiyyət idarəetmə modeli üzrə 3-cü istiqamət olaraq isə müştərilərin tələblərinin öyrənilməsi və onların proseslərə maraqlı tərəflər qismində cəlb olunması nəzərdə tutulur. 4-cü istiqamət olaraq isə ölçmə, təhlil və məlumatların idarəedilməsinə dair meyarlar verilmişdir. Əmək qüvvəsinin səmərəli şəkildə idarəolunması və əməliyyatların məqsədyönlü şəkildə dizayna müvafiq olaraq 5 və 6-cı istiqamətlər olaraq təqdim olunur. Son istiqamət isə növbəti təkmilləşdirici addımların aparılması üçün və dəlil əsaslı qərarvermənin təmin olunması üçün yuxarıda qeyd olunan istiqamətlər üzrə icra nəticələrinin analizi və təhlilinin aparılmasını

qeyd edir [5], hansıki bu Deminq tsikli adlandırılan PDCA və PDSA mərhələlərinin fəlsəfəsini özündə əks etdirir. Malcolm Baldrige meyarlarına baxıldığı zaman məlum olur ki, müvafiq istiqamətlər üzrə strateji planlama, tətbiq və idarəetmə, keyfiyyət təminatı və monitorinqi, məlumatların idarəedilməsi və strateji insan resurslarının idarəedilməsi əsas ana istiqamətlərdir, hansı ki Azərbaycanda yerləşən ali təhsil müəssisələri bu meyarları əsas alaraq fəaliyyət göstərə bilər. Çünki, Azərbaycan Respublikasında ali təhsil müəssisələrinin institusional akkreditasiya qiymətləndirmə meyarları da müvafiq istiqamət və meyarları əhatə edir və bu istiqamətdə fəaliyyət aparılması üçün qanunvericilik əsası da formalaşmışdır.

EFQM Mükəmməlik Çərçivəsi

EFQM ilk öncə Avropada qurulmuş və daha sonra beynəlxalq arenada tanınmış və özünün keyfiyyət idarəetmə modeli olan qeyri-kommersiya təşkilatıdır [6]. EFQM Mükəmməlik modelində, əsasən, 3 istiqamət qeyd olunur ki, bunlar müəssisənin istiqaməti, proseslərin icrası və nəticələridir. Müəssisənin istiqaməti olaraq qeyd olunan məsələdə əsas meyarlar müəssisənin strateji inkişafı və idarəetməsi olaraq müəyyənləşdirilmişdir. İkinci istiqamət olaraq müəyyən olunmuş meyarlarda əsas olaraq müəssisənin maraqlı tərəfləri cəlbi, davamlı və dayanıqlı dəyər zənciri formalaşdırması və transformasiya mühiti qurması qeyd olunmuşdur. Son istiqamət olaraq isə nəticələr qeyd olunmuş və burada strateji nəticələrin təhlili və maraqlı tərəflərin persepsiyalarının öyrənilməsinin əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Şəkil 2.

EFQM Mükəmməlik Çərçivəsi

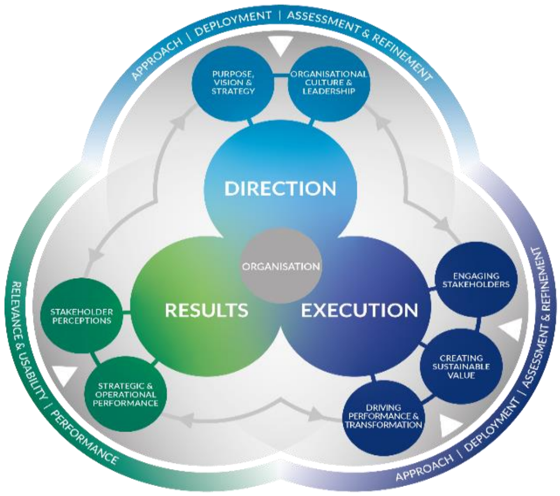

Mənbə: *https://efqm.org/the-efqm-model/*

EFQM Mükəmməlik Çərçivəsinin istiqamətləri və meyarları təhlil olunduğu zaman görünür ki, bu keyfiyyət modeli üzrə strateji planlama, icra, idarəetmə və məlumatların sonrakı qərarvermə üçün istifadə olunması və idarəolunması istiqamətində fəaliyyətlər aparılmalıdır [6]. Azərbaycanda yerləşən ali təhsil müəssisələri bu meyarları əsas alaraq fəaliyyət göstərə bilər, çünki Azərbaycan Respublikasında ali təhsil müəssisələrinin institusional akkreditasiya qiymətləndirmə meyarları da müvafiq istiqamət və meyarları əhatə edir və bu istiqamətdə fəaliyyət aparılması üçün qanunvericilik əsas formalaşmışdır.

İSO keyfiyyət idarəetmə standartları

ISO dünya üzrə ekspertlər tərəfindən razılaşdırılmış standartları müəyyən edir və 2018-ci ilə qədər istehsalat və xidmət sahələri üçün, eləcə də təhsil müəssisələri üçün keyfiyyət idarəetməsi ilə bağlı İSO 9001:2015 standartının tətbiqini tövsiyə edirdi. Lakin qeyd olunan standart üzrə meyarlara və qeydlərə nəzər salındığında gəlirini maksimallaşdırmaq və xərclərini minimallaşdırmaq məqsədi güdən biznesləг üçün nəzərdə tutulduğu anlaşılırdı. Eyni zamanda, müvafiq standartda davamlı şəkildə müştəri mərkəzli sistemin əhəmiyyəti vurğulanır, lakin Malcolm Baldrige meyarlarında olduğu kimi, təhsil müəssisələri üçün müştəri və təhsilalan ayrımı etməmişdi. Bütün bunlar nəzərə alınaraq İSO 21001-2018 adı altında təhsil müəssisələri üçün yeni standartını elan etdi.

İSO-nun təhsil müəssisələri üçün müəyyən etdiyi 21001-2018 standartı təhlil edildiyi zaman görünür ki, keyfiyyət idarəetməsi olaraq müəssisənin idarəedilməsi, strateji planlaması, dəstək xidmətləri, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi və təkmilləşmə istiqamətləri əsas olaraq müəyyənləşdirilmişdir [7]. Bu standartlar üzrə də eyni nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycanda yerləşən ali təhsil müəssisələri bu meyarları əsas alaraq fəaliyyət göstərə bilər, belə ki bu istiqamətlərlə bağlı məhdudlaşdırıcı hallar nəzərdə tutulmamışdır.

Yekun

Dünyada keyfiyyət idarəedilməsi sahəsində qəbul edilmiş 4 keyfiyyət idarəetmə modeli (Deminq tətbiqi mükafatı meyarları, Malcolm Baldrige Mükəmməlik Çərçivəsi, EFQM Mükəmməlik Çərçivəsi və İSO 21001-2018) üzrə müəyyən olunmuş istiqamətlərə və meyarlara qarşılıqlı təhlil əsasında baxıldığı zaman görünür ki, sözügedən 4 keyfiyyət idarəetməsi modeli üzrə əksər fəaliyyət istiqamətləri və meyarları oxşardır və aşağıdakı kimidir:

1. Strateji planlama, icra və idarəetmə üzrə fəaliyyətlər.
2. Kefiyyət təminatı, monitorinqi və təkmilləşmə üzrə fəaliyyətlər.
3. Məlumatların toplanması, emalı, təhlili və qərarvermədə istifadəsi.
4. Resursların səmərəli bölüşülməsi və idarəolunması.

Qeyd olunan keyfiyyət idarəetmə modellərinin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələri tərəfindən (xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələri istisna olmaqla) tətbiqinin mümkünlüyünü təhlil etdikdə bu nəticəyə gəlinir ki, Azərbaycanda yerləşən ali təhsil müəssisələri bu meyarları əsas tutaraq fəaliyyət göstərə bilər, belə ki bu istiqamətlərlə bağlı məhdudlaşdırıcı hallar nəzərdə alınmışdır. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasında ali təhsil müəssisələrinin institusional akkreditasiya qiymətləndirmə meyarları da yuxarıda təhlil olunmuş modellərdə qeyd olunan müvafiq istiqamət və meyarları əhatə edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"in təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı / Bakı şəhəri, 2021-ci il 2 fevral / № 2469

2. "Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

Sərəncamı / Bakı şəhəri, 22 iyul 2022-ci il / №3378
3. “2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı / Bakı şəhəri, 30 oktyabr 2018-ci il / № 602
4. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu / Bakı şəhəri, 19 iyun 2009-cu il / № 833-IIIQ
5. https://baldrigefoundation.org/who-we-are/history.html
6. https://efqm.org/the-efqm-model/
7. https://www.iso.org/standard/66266.html
8. https://www.kpms.ru/EN_general_info/EN_Deming_Prize.htm

Qarayeva Səadət Qafqaz qızı, dissertant,
AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: qarayeva.seadet@gmail.com

MÜTƏXƏSSİS HAZIRLIĞINDA MÜASİR İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARININ ROLU

Bu gün hər bir dövlətin səmərəliliyi və inkişafı informasiya təminatı səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Yeni minillikdə informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları (İKT) müxtəlif ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələri arasında olan fərqi aradan qaldırmaq üçün güclü imkanlara malikdir. Son illərdə müxtəlif səviyyəli təhsil müəssisələrinin əsas prioritetlərindən biri kadr hazırlığında müasir texnologiyalardan səmərəli istifadədir. Bu problemin həlli üçün əsas istiqamətlər bunlardır:

- Tədris prosesinin kompleks kompüterləşdirilməsi;
- İnformasiya texnologiyalarının təhsildə yaratdığı yeni imkanlardan səmərəli istifadə;
- İnformasiya mədəniyyətin yüksəldilməsi hesabına mütəxəssisin peşə mədəniyyətinin formalaşması;
- Tələbələrin özünütəhsilində elektron dərsliklərin və digər elektron resurslardan istifadə;
- İKT-dən istifadə etməklə tələbələrin müstəqil tədris işinin təşkili;
- İnformasiya savadlılığı üzrə tələbələrin hazırlığı;
- İKT-dən istifadə etməklə təlim təcrübələrinin səmərəli aparılması;
- Biliklərə kompüter nəzarətinin təşkili;
- Tədris prosesində multimedia texnologiyalarından istifadənin səmərəliliyi;
- Mütəxəssis hazırlığında tədrisyönümlü video filmlərdən istifadə.

YUNESKO-nun məlumatına görə, insanlar məlumatların 15%-ini eşitmə qavrayışı ilə, 25%-ini görmə (vizual) qavrayışı ilə, eyni zamanda, eşitmə və görmə ilə isə məlumatın 65%-ni mənimsəyirlər.

Təlim prosesində kompüterlərin multimedia imkanlarından istifadə daha böyük imkanlar yaradır. Multimedia texnologiyalarından istifadə, əsasən, iki məqsəd daşıyır: 1) tədris materialının mənimsənilməsini və yadda saxlanmasını asanlaşdırmaq; 2) tə-

lim prosesinin fərdiləşdirilməsinə nail olmaq.

Təhsil müəssisəsində multimedia texnologiyaları təhsil prosesinin optimallaşdırılmasının əsas texnologiyasına çevrilməlidir. Təhsil müəssisəsində multimedia texnologiyaları həm də öyrənilmə obyektinə çevrilməlidir ki, gələcək mütəxəssislər öz peşə fəaliyyətində onlardan optimal istifadə edə bilsinlər.

Tədris videofilmi yeni materialın şərhinin, təqdimatının sadə, əlçatan və maraqlı formasıdır. Tədris videofilmindən istifadə bu hallarda xüsusən əhəmiyyətlidir:

- Yeni öyrənilən materialın möhkəmləndirməsində;
- Əvvəllər öyrənilmiş materialın təkrarında;
- Biliklərin ümumiləşdirilməsi, sistemləşdirilməsində;
- Yeni tədris materialını öyrədərkən mövzuya giriş kimi istifadə zamanı.

Təhsil müəssisəsində tədris zamanı müəllimlər və ya İKT mütəxəssisləri tərəfindən xüsusi olaraq hazırlanmış videofilmlərindən istifadə olunur. Metodiki cə-hətdən özünütəkmilləşdirmək məqsədi ilə açıq dərslərin, müxtəlif tədbirlərin, fənn dərnəkləri iclaslarının, müsabiqələrin video çəkilişlərindən ibarət videoteka yaratmaq da mümkündür.

Müasir təhsil sisteminin inkişaf tendensiyaları tədris prosesinə fəal təlimin müxtəlif forma və metodlarının geniş tətbiqini nəzərdə tutur. Biliklərə proqramlaşdırılmış nəzarət bu sahədə toplanmış zəngin təcrübədən istifadəyə imkan verir. Bu zaman:

- tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi obyektiv olur;
- qiymətləndirmədə müəllimin rolu və funksiyası dəyişir. Müəllim bəzi tələbələr üçün mənfi emosiya mənbəyi olmaqdan çıxır, məsləhətçi olur, davamlı əks əlaqə yaranır: müəllim - tələbə - müəllim;
- tədris qruplarında psixoloji atmosfer yaxşılaşır;
- qiymətləndirmə nəticələrinin əldə edilməsinin səmərəliliyi digər üsullarla (şifahi və yazılı sorğu) ilə müqayisədə xeyli artır;
- yoxlama zamanı köçürmə və kənardan kömək kimi mənfi hallar aradan qaldırılır.

Test nəzarəti təşkilinin səmərəsini artırmaq üçün müxtəlif kompüter proqramlarından istifadə olunur. Bu, tədrisdə monitorinq prosesini avtomatlaşdırmağa, testləşməni tez və səmərəli keçirməyə imkan verir. Bu proqramlar, həmçinin tələbələri dərslərə, modul testləşməsinə və s. hazırlaşmaqda yardımçı olur. Bu, həm də tələbələrə öz bilik səviyyələrinə müstəqil nəzarət etməyə imkan verir. Test tapşırıqlarının hazırlanması testologiyanın müasir tələbləri və tövsiyələri, həmçinin müəllimlərin fərdi təcrübələri əsasında həyata keçirilir. Test tapşırıqlarının formatı iki hissədən ibarətdir: konkret problemin (situativ tapşırığın) təsviri və 4-5 alternativ cavab. Cavablar arasında 1 düzgün və ya ən düzgün cavab olmalıdır. Bu halda düzgün cavab dərsliklərdəki və ya mühazirələrdəki mətnlərdə olan ifadələri təkrar etməməlidir. Test tapşırığını elə tərtib etmək lazımdır ki, şagirdin əldə etdiyi biliyi tətbiq etmək bacarığını yoxlamaq mümkün olsun. Sual aydın şəkildə ifadə edilməlidir. Tələbə tapşırığın şərtlərini sona qədər oxuyub, təklif olunan cavabları görmədən belə müstəqil cavab verə bilməlidir. Bütün cavab variantları düzgün, məntiqli olmalı və göstərişlər ehtiva etməməlidir. Əvvəlki testdə olan məlumatlar sonrakılara ipucu verməməlidir.

Kütləvi istifadədən əvvəl tərtib edilmiş test tapşırıqları bir sıra sınaqlarda yoxlanılmalıdır. Bu testin keyfiyyətini (test nə çox asan olmalı, nə də çox çətin olmalı deyil), tələbələrin səviyyəsinə uyğunluğunu müəyyən etməlidir. Hər bir testin ayrı-ayrılıqda və bütün test paketin bütövlükdə etibarlılığını əvvəlcə sınaqlarda yoxlamaq və qiymətləndirmək lazımdır. Bu, test nəticələrini faizlə ifadədən 5 ballıq sistemə çevirmək üçün şkala hazırlamağa imkan verir.

Tələbələrin biliyinin kompüter testləri (elektron test imtahanı) vasitəsilə yoxlanılması ənənəvi imtahanlarda ola biləcək müəllim - tələbə subyektiv amillərinin təsirini azaltmağa imkan verir, biliyin qiymətləndirilməsinin obyektivliyini artırır. Bu, həmçinin gələcək mütəxəssislərin hazırlığında innovativ təlim texnologiyalardan istifadənin yeni perspektivlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Mütəxəssis hazırlığı prosesində elektron dərsliklərdən istifadə daha perspektivli texnologiya hesab edilir. Elektron dərslik kompüterin multimedia imkanlarından kompleks faydalanmağa imkan verir. Bu zaman informasiya qəbulunun bütün kanallarından istifadə etməklə təlim keyfiyyətini yüksəltmək mümkün olar. Elektron dərsliklərin yaradılması və tətbiqi təhsilin fərdiləşdirilməsinə də imkan verə bilər.

Müasir elektron dərsliklərin yaradılması və tətbiqi prosesi bütün dünyanı əhatə edir və bir çox ölkələr artıq elektron dərsliklərdən təhsil təcrübəsində geniş istifadə etməyə başlayıb. Belə ki, 2007-ci ildən Cənubi Koreyada "Elektron dərslik" proqramı fəaliyyət göstərir. Bu proqram çərçivəsində real obyektlərin görüntülərini və onları tamamlayan mətn və ya digər informasiya ilə birləşməsini nəzərdə tutan, materialın mənimsənilməsi güclənir. "Əlavə reallıq"dan (Aungmented Reality) istifadə virtual interaktiv dərslik olan "Virtual interactive ubiquitous book"– 3D-dərslik işlənib hazırlanmışdır və səmərəli istifadə edilir. Təcrübə göstərir ki, bu halda təlim müvəffəqiyyəti bütövlükdə 30% artıb və təlim müvəffəqiyyəti ən aşağı olan tələbələrin də göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə artıb. 2012-ci ildə Apple şirkəti təhsil kontentini işləyib hazırlayanlara kömək məqsədi ilə müəllif tədris materiallarını elektron dərslik formatına çevirməyə imkan verən vasitələr təqdim etdi. Bu vasitələrin aşağıdakı funksiyaları var:

- lazım olan informasiyanın ani axtarışı;
- şəkil və illüstrasiyaların miqyaslarının dəyişdirilə bilməsi;
- interaktiv üçölçülü modellərin fırlanması;
- səhifə miniatürlərinə toxunmaqla lazımi başlığa tez keçilməsi;
- səhifənin vəziyyətinin şaqulidən üfüqiyə avtomatik dəyişdirilməsi;
- sözlərin "ekrana çıxan" izahları;
- kənarlarda qeydlər aparmaq, mətnin hissələrini rənglə ayırmaq imkanı;
- hər başlığı yekunlaşdıran, xülasə edən qısa sitatların yaradılma imkanı;
- mütaliə edilənləri möhkəmləndirmək üçün sorğuların yaradılması;
- müəllimlə əks-əlaqənin yaradılması;
- təhsil kontentinin multisensor jestlərlə idarə edilməsi.

Ümumiyyətlə, təhsil sistemində İKT-dən istifadə keyfiyyətli mütəxəssis hazırlığı üçün zəruri şərtdir. Bu texnologiyaların təhsildə tətbiqi müasir informasiya cəmiyyəti tələblərinə uyğun yeni nəsil intellektual və peşəkar kadrların hazırlığına xidmət edir.

Umudova Məhbubə Tofiq qızı, dissertant,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: mahbuba@yahoo.com

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ ONTOLOJİ METAFORLAR

Dilin üslubu fiqurları içərisində metaforlar xüsusi rol oynayır. Qeyd edək ki, müasir dilçilikdə metafor həm də koqnitiv vasitə kimi də geniş tədqiq olunmağa başlayıb. G.Lakoff və M.Conson bunu "Metaphors We Live by" kitablarında qeyd ediblər. Rostankovski bu barədə yazır: "Metafor vasitəsilə ifadə olunanlar forma və sintaksisin tədqiqinə daxil deyil, onlar əsasən düşüncə və idrak (koqnisiya) səviyyəsində işləyir (1, s. 42). Qeyd edək ki, hazırda bu yanaşma, yəni metaforun koqnitiv tərəflərinin öyrənilməsi xüsusi aktual hesab olunur və diqqət mərkəzindədir.

Məlum olduğu ki, metaforun növləri çoxdur. Onun növləri arasında xüsusi yer tutanlardan biri ontoloji metaforlar (ontological metaphors) hesab olunur. Bu növdə insanların fəaliyyətləri, duyğuları və ideyaları varlıqlar və maddələrlə əlaqələndiririr, yəni onlar vasitəsilə əsasən şəxsiyyət təcəssüm olunur (şəxsiyyətləşdirmə) (2, s. 11). Başqa cür ifadə etmək istəsək, bu, konkret bir şeyin mücərrəd bir şeyə proqnozlaşdırıldığı bir metafora növüdür. G.Lakoff və M.Conson yazırlar ki, metaforun bu növü çox təbii və inandırıcı olur. Onların bu təbiiliyi və inandırıcılığı o qədər güclü olur ki, onlar şəxsin idrak vəziyyətini tam aydın və birbaşa təsvir edə bilir (1, s. 48). Onlar daha sonra bu metaforların gücünü tam şəkildə izah etmək üçün yazırlar: "Həqiqətən, ontoloji metaforalar *təcrübəmizi dərk etmək üçün əlimizdə olan ən əsas vasitələrdən biridir*" (1, s. 90).

Ümumiyyətlə, ontoloji metaforalar bizə çox az və ya heç olmayan yerdə daha kəskin şəkildə müəyyənləşdirilmiş strukturu görməyə imkan verir... Biz personajlaşmanı ontoloji metaforun bir forması kimi qəbul edə bilərik. Şəxsiyyətləşmədə insani keyfiyyətlər qeyri-insani varlıqlara verilir. Bu vasitə ədəbiyyatda çox işlədilir, lakin aşağıdakı nümunələrdən göründüyü kimi onlara gündəlik danışıqda da rast gəlmək olur.

Nümunə:

1) Her theory *explains* to me the behavior of lambs raised in cages (Azərbaycan dilində tərcüməsi: Onun nəzəriyyəsi mənə qəfəsdə saxlanılan quzuların davranışını xatırladır).

2) I am sure that life may *cheat* me (Əminəm ki, həyat məni aldadacaq; mənə kələk gələcək).

3) People think that inflation *eats up* their profits (İnsanlar düşünür ki, inflyasiya onların qazancını yeyir).

4) Cancer at last *caught up* with her mother (Nəhayət ki, xərçəng onun anasını yedi/uddu).

5) The computer goes *dead on* me (Kompüter üstümə düşdü; kompüter məni

öldürdü).

Nümunələrdə işlədilən sözləri nəzərdən keçirək: theory (nəzəriyyə), life (həyat), inflation (inflyasiya), cancer (xərçəng), computer (kompüter). Bu sözlər canli (insan) deyil, lakin onlar bu nümunələrdə insan keyfiyyətlərini əks etdirir. Yəni: *onlar izah edir (explain), aldadır (cheat on), yeyir (eat up), yaxalayır (catch up), ölür (dye).* Göründüyü kimi, *şəxsiləşdirmə* bizdə olan ən yaxşı mənbə domenlərindən birini - özümüzü ifadə edir. Ontoloji metaforlar vasitəsilə qeyri-insanı insan kimi təcəssüm etdirərək, biz onları bir az daha yaxşı anlaya bilərik (3, s. 75).

G.Lakoff və M.Conson ontoloji metaforların müxtəlif məqsədlərə xidmət etdiyini yazırlar (1, s.16). Yuxarıdakı nümunədə gördüyümüz kimi, isim *inflyasiyası* (INFLATION) vasitəsilə metaforik olaraq bir varlıq kimi nəzərdən keçirilə bilən qiymət artımı əks etdirilir.

Inflation (inflyasiya) ismi olan bir neçə ontoloji metaforu nəzərdən keçirək:

Inflation is an entity (metafor) (İnflyasiya fərqli və müstəqil mövcudluğu olan bir şeydir).

İşlədilməsi:

Inflation is lowering people’s standard of living (İnflyasiya insanların həyat səviyyəsini aşağı salır).

If there is much more inflation, people may not survive (İnflyasiya daha çox olarsa, insanlar sağ qala bilməzlər).

The government needs to combat inflation (Hökumət inflyasiya ilə mübarizə aparmalıdır).

They say inflation is backing people into a corner (Deyirlər ki, inflyasiya insanları küncə sıxışdırır; çətin vəziyyətə salır).

Buying land is the best way of dealing with inflation (Torpaq almaq inflyasiya ilə mübarizə aparmağın ən yaxşı yoludur).

Inflation makes us feel sick (İnflyasiya bizi xəstə edir).

Nümunələrin sayını artıra bilərik. Belə hallarda, inflyasiyaya bir varlıq kimi baxmaq bizə ona istinad etməyə, onu kəmiyyətcə qiymətləndirməyə, onun müəyyən bir tərəfini müəyyən etməyə, onu səbəb kimi görməyə, ona münasibətdə hərəkət etməyə və bəlkə də onu başa düşdüyümüzə inanmağa imkan verir. Bu kimi ontoloji metaforalar hətta təcrübələrimizlə rasional davranmağa cəhd etmək üçün lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1.Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live by. Chicago: University of Chicago Press, 1989, 242 p.

2. Chandler D. Semiotics: the basic. London: New York, 2022, 364 p.

3. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2010, 375 p.

İmanova Nahidə Mahmud qızı, dissertant,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,
Email: nahida@yahoo.com

MÜASİR DÖVRDƏ İNTERNET YAZI SİSTEMİ

Müasir dövrdə internetə aid olan ən əsas xüsusiyyətlərdən biri hazırda ona məxsus olan leksikonun yaranmasıdır. Bu cür terminlər internetdən istifadə etməyə imkan verən və ekranda görünən proqram təminatı ilə əlaqələndirilir. Yaradılan bəzi terminlər artıq dildə çox tez-tez istifadə olunur. Məsələn: *file* (fayl), *edit* (redaktə etmək), *insert* (yerləşdirmək), *paste* (yapışdırmaq), *format* (format), *tools* (alət), *window* (pəncərə), *toolbars* (alət panelləri) və s.

D.Kristal yazır ki, artıq internet neologizmləri yaranır (1, s. 11) və bununla da yeni isimlərin yaranması müşahidə edilir. Məsələn: *mouseclick, mousepad, mouseover, click-and-buy, one-click, cost-per-click, double-click;* internet frazeoloji feilləri məsələn: *mouse across, mouse over* və s.

İnternet dilində hakerlərin istifadə etdiyi və yeni yaranan məzhəkəli jarqonlara da çox rast gəlmək olur. Bu terminlərin işlədilməsində leksik şəkilçilər çox vaxt çoxaldılır. Həmin şəkilçilərin bəziləri bunlardır: /-ity/ – *dubious* (şübhəli) - dubiosity, *obvious* (aşkar) – obviosity, *brief* (qısa) – brevity; /-itude/ – *winnitude, hackitude, geekitude*; /-full/ – f*olderfull, windowfull, screenfull, bufferfull;* /-ification/ – *hackification, geekification* və s.

İnternet dilində müxtəlif abbreviaturaların da işlədilməsinə rast gəlmək olur. Məsələn: *BBS* (bulletin board system) (bülleten lövhə sistemi), *BBC* (blind carbon copy) (kor karbon surəti), *DNS* (domain name system) (domen ad sistemi), *FAQ* (frequently asked question) (tez-tez verilən sual), *URL* (uniform resourse locator) (vahid resurs lokatoru) və s.

İnternet dilində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də yazı üslubudur. N. Maynor yazır ki, internet dilində daha çox kiçik hərflə yazma üslubuna üstünlük verilir, yəni böyük hərflə yazmaqdansa, artıq kiçik hərflərlə yazılan üsluba rast gəlirik (2, s.54). Məsələn: /Amir are you going to paris soon// (Amir, are you going to Paris soon?) (Əmir, sən tezliklə Parisə gedəcəksən?)

İndi isə internet dilində durğu işarələrinin işlədilməsini nəzərdən keçirək. Məlumdur ki, durğu işarələrinin işlədilməsi yazıda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Durğu işarələrinin düzgün yerdə işlədilməməsi cümlənin, yaxud mətnin mənasını tam dəyişə və fərqli nəticələrə gətirib çıxara bilir. Lakin internet dilində bunun əksini müşahidə etmək olur. Yəni, durğu işarələri internet yazı sistemində xüsusi şəkildə işlədilə bilir. Nümunələrə baxaq:

He has been reading_Magbeth_

He has been reading=Magbeth=

He has been reading / Macbeth /

Nümunələrin hər birində durğu işarələrinin işlədilməsi fərqli mənalar yaradır. Birinci nümunədə _ işarə altından xətt çəkmək anlamını verir; = işarəsi bərabərlik; / işarəsi isə növbəti mərhələyə keçmək anlamını verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Crystal D. Language and the Internet. Cambridge: Cambridge University Press, 272 p.
2. Maynor N. The language of electronic mail: written speech? Tuscaloosa: University of Alabama Press, 254 p.

Rəsulov Zaur Yusif oğlu, dissertant,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Email: zaur.rasulov@mdu.edu.az

REGİONLARDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN GƏNCLƏRİN KARYERA PLANLAMASI VƏ PEŞƏ SEÇİMİNƏ DAİR İSTİQAMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Danılmaz faktdır ki, ölkənin əsas innovativ potensialı və əmək resursu əhalinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən gənclərdir. Yüksək ixtisaslı gənc kadrlar artıq şirkətlərin də ən vacib resurslarından birinə çevrilməkdədir. Nüfuzlu şirkətlərin təcrübəsi göstərir ki, səmərəli təşkil olunmuş kadr siyasəti və onun tərkib hissəsi olan əməkdaşların karyera inkişafının təmin edilməsi reallaşdırılan məhsulun və ya təqdim edilən xidmətin keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərir. Bununla belə, müasir cəmiyyətdə obyektiv və subyektiv səbəblərdən mövcud problemlər kadr ehtiyatlarından qeyri-səmərəli istifadə olunmasına gətirib çıxarır. Problemlərin mövcudluğu müxtəlif sahələrdə gənclərin karyera inkişafının, peşə seçiminə dair istiqamətləndirilməsinin zəruriliyinin və hazırda aktual məsələ olduğunun göstəricisidir.

Respublikamızda gənclərlə əlaqədar normativ sənədlərdə [1,2] nəzərdə tutulmuş tədbirlər planına uyğun onların məşğulluğu və karyerasının inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar müvafiq tədbirlər həyata keçirilir və bu tədbirlər tədricən nəticəsini verməkdədir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

İşsiz statusu verilmiş şəxslərin sayının yaş qruplarına görə bölgüsü

İşsizlər	Cəmi	o cümlədən yaş qrupları üzrə				
		15-19 yaşda	20-24 yaşda	25-29 yaşda	30-34 yaşda	35 və yuxarı yaşda
2010	100,0	0,6	14,5	33,3	17,0	34,6
2015	100,0	0,4	12,8	34,9	19,1	32,8
2017	100,0	0,3	9,3	31,6	24,8	34,0
2018	100,0	0,0	9,5	34,3	23,6	32,6
2019	100,0	1,0	10,7	17,2	26,5	44,6

Mənbə: *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (ən son 2019-cu il üçün məlumatlar öz əksini tapmışdır).*

Cədvəl 1-də 20-24 və 25-29 yaş qruplarını göstərən 4 və 5 nömrəli sütunların cəmi 2019-cu ildə gənc işsizlərin sayının azalması dinamikasını göstərir.

2010	2015	2017	2018	2019
47,8	47,7	40,9	43,8	27,9

Gənclərin məşğulluğu və onların karyerasının inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar müvafiq tədbirlər həyata keçirilməsinə baxmayaraq, 1 №-li cədvəl həm də işsizlər arasında 20-24 və 25-29 yaş qruplarının göstəricilərinin kifayət qədər yüksək olduğunu əks etdirir.

2 №-li cədvəl isə işsizlər arasında təhsilli, xüsusilə ali təhsilli şəxslərin çoxluq təşkil etdiyini, 2019-cu ildən etibarən isə azaldığını göstərir.

Cədvəl 2.

İşsiz statusu verilmiş şəxslərin sayının təhsil səviyyəsinə görə bölgüsü

İllər	Cəmi	o cümlədən aldıqları təhsilin səviyyəsi				
		ali	orta ixtisas	peşə təhsili	tam orta təhsil	orta təhsili olanlar (təhsili olmayan və ibtidai təhsili olan daxil olmaqla)
1	2	3	4	5	6	7
2010	100,0	42,8	35,5	12,8	7,6	1,3
2015	100,0	55,6	33,1	8,2	2,9	0,2
2017	100,0	57,0	32,1	8,3	2,5	0,1
2018	100,0	54,7	33,2	9,6	2,5	0,0
2019	100,0	21,6	18,1	11,7	38,5	10,1

Mənbə: *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi*

İşsiz statusu verilmiş şəxslərin məşğulluq problemi kimi işdən çıxma səbəbləri isə cədvəl 3-də verilmişdir:

Cədvəl 3.

İşsiz statusu verilmiş şəxslərin sayının işdən çıxma səbəbləri üzrə bölgüsü

İllər	Cəmi	Kadr axını nəticəsində işdən azad olunanlar	Struktur dəyişikliyi ilə əlaqədar işini itirənlər	Hərbi xidmətdən tərxis olunanlar	Təhsil müəssisələrinin məzunları	Əmək fəaliyyətində 1 ildən çox fasiləsi olanlar	Başqa səbəblərdən
2010	100,0	33,7	21,5	9,1	15,6	20,1	0,0
2015	100,0	40,4	26,9	11,7	5,0	16,0	0,0
2017	100,0	48,4	24,8	10,6	2,6	13,6	0,0
2018	100,0	43,8	35,6	9,4	1,5	9,7	-
2019	100,0	40,5	9,8	3,3	-	46,0	0,4

Mənbə: *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi*

Göründüyü kimi, müxtəlif ixtisaslar üzrə məzun olmuş və bakalavr ixtisas dərəcəsini qazanmış gənclər əmək bazarında, özlərinin karyera qurmaq yollarında müxtəlif çətinliklərlə üzləşirlər.

Gənc mütəxəssislərin məşğulluq problemləri bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərlə əlaqədardır. Tədqiqatlardan məlum olur ki, obyektiv səbəblər kimi tələb və təklifin uyğunsuzluğunun nəticəsi kimi əmək bazarının ayrı-ayrı peşə və ixtisaslı mütəxəssislərlə dolması, iqtisadi cəhətdən qeyri-stabillik, ətraf rayon və kəndlərdən (o cümlədən zəif inkişaf etmiş dövlətlərdən) böyük şəhərlərə miqrasiya prosesinin güclənməsi (miqrantlar daha aşağı əmək haqqına işləməyə hazırdırlar); subyektiv səbəblər kimi isə iş təcrübəsinin azlığı (qanunauyğun hal), aşağı əmək haqqı (heç bir sahibkar və ya menecer təcrübəli mütəxəssislə müqayisədə gənc mütəxəssisə yüksək əmək haqqı təklif etmir); gənc mütəxəssisin peşə fəaliyyətini qeyri-qənaətbəxş təmsil etməsi, həddindən artıq yüksək iddialı olması, hətta mütəxəssisin cinsi belə (gənc qadınlar analıq məzuniyyətinə çıxırlar) göstərilə bilər.

Müasir inkişaf tendensiyaları istər əmək bazarına, istərsə də təhsil xidmətləri bazarına müasir tələblər irəli sürür. Bəzən gənc mütəxəssislərin ixtisası və təhsil səviyyəsi vakansiya olan vəzifələrə ya uyğun gəlmir, ya da ümumiyyətlə geri qalır və bununla da işsizlər ordusunun sayını daha da artırır.

Gənclərin işgüzar karyerasının formalaşması regionların inkişafından da asılı olur. Paytaxt və ya inkişaf etmiş regionlara nisbətən digər rayon və şəhərlərdə gənclərin məşğulluq problemlərinin həlli daha mürəkkəb xarakter alır.

Məşğulluq problemlərinə təhsil müəssisləri ilə praktik əmək fəaliyyəti arasında böyük uçurumun olması da təsir edir. Ayrı-ayrı menecer və rəhbərlər arasında keçirilmiş sorğuların nəticələrinə görə işəgötürənlər gənc mütəxəssislərdə, ilk növbədə, onların təhsil səviyyəsinin keyfiyyətinə, praktik iş təcrübəsinin mövcud-luğuna, nəzəri və təcrübi biliklərinin bir-birini tamamlamalarına, sahələri üzrə geniş dünyagörüşünə malik olmalarına, adaptivliyinə, kommunikativliyinə, işgüzar ünsiyyəti qurma bacarıqlarına, xarici dil və kompüter biliklərinə, komanda şəklində işləmə qabiliyyətinə, Liderlik xüsusiyyətlərinə, məqsədyönlü olmasına, nəticəyə və müvəffəqiyyətli karyeraya canatan olması xüsusiyyətlərinə diqqət yetirirlər.

Gənc mütəxəssislərin ixtisas seçimi və karyera inkişafına onların bu sahədə informasiya çatışmazlığı və ya informasiyanın olmaması da az təsir etmir. Bu cür məlumatsızlıq nəticəsində onların təsəvvür etdikləri və faktiki gördükləri arasında tam uyğunsuzluq yaranır. Bu isə onların elə karyeralarının başlanğıcında məyusluğuna gətirib çıxarır.

Digər qeyd olunacaq nüans ixtisaslar və ya vəzifələr haqqında informasiyanın şişirdilməsi və ya bəzədilməsidir. Belə ki, karyera inkişafı prosesində mütəxəssisin yerinə yetirdiyi əmək funksiyaları qeyd olunanlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və ya əmək haqqı elan olunandan daha aşağı səviyyədə olur. Bundan başqa konkret vəzifə, vakansiya barədə informasiya axtaran gənc mütəxəssis, ilk növbədə, özü üçün cəlbedici məqamlara üstünlük verir.

Bəzi vəzifələr nəzəri biliklər və praktik vərdişlərdən başqa həm də şəxsin özünün keyfiyyət xüsusiyyətlərini tələb edir. Məsələn, oturaq iş fəaliyyəti, uzunmüddətli diqqətin cəmlənməsi, sakitçilik, dözümlülük tələb edən vəzifələr (məsələn, maliyyə meneceri, mühasib, əməliyyat meneceri və s.) bu göstəricilərə malik olmayan namizəd-

lərə tam əksdir. Həmişə hərəkətdə olan, enerjili, ünsiyyətcil namizədlər üçün isə eyni-tipli, təkrarlanan, bir yerdə olmağı tələb edən işlər məqsədəuyğun deyil. Gənc mütəxəssislər isə bu cür sosial-psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə almayaraq bütün işlərin öhdəsindən gələcəyini güman edir və uğunsuzluq yarananda yenə də təsəvvürlərində yanılırlar.

Təəssüf ki, qeyd olunan bu problemlər gənc mütəxəssislərin peşəkar karyera inkişafının qarşısını alır və karyera pillələrində onlara maneyə çevrilir.

Regionlarda fəaliyyət göstərən gənclərin karyera planlaması və peşə seçiminə dair istiqamətləndirilməsi sahəsində problemlərin öhdəsindən gəlməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsini qaçılmaz edir.

Fikrimizcə, bu tədbirlərdən birincisi orta məktəb şagirdləri (məzunları) üçün ixtisas seçimində ixtisaslar haqqında, ali təhsil müəssisəsi tələbələri (məzunları) üçün vəzifələr haqqında mükəmməl informasiya bazasının yaradılması mütləqdir. Qeyd edək ki, gənclərin məşğulluq probleminin həll edilməsi üçün həm "Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası"nda, həm "Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə" Dövlət Proqramında, həm də Strateji Yol Xəritəsində gənclər arasında ixtisas və peşə seçimi, əmək bazarı və məşğulluq haqqında məlumatlılıq səviyyəsinin artırılması mütləq tələb kimi qoyulmuş və görüləcək birinci dərəcəli tədbirlər sırasına daxil edilmişdir [2,4].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 avqust 2018-ci il tarixli Fərmanı ilə tətbiqinə başlanmış "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının yeni qanununda da vakansiya bankının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Adı çəkilən qanuna görə vakansiya bankı elektron informasiya sistemində işəgötürənlərin yeni yaradılan iş yerləri və vakansiyalar barədə həmin sistemə daxil etdikləri məlumatlar əsasında müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qurum tərəfindən yaradılır [3].

Dövlət İmtahan Mərkəzi tərəfindən gənc mütəxəssislərə müəyyən istiqamət vermək və karyeranın planlaşdırılmasına kömək etmək məqsədi ilə yaradılmış "Dövlət qulluğunda karyera bələdçisi" adlı elektron xidmətin istifadəyə verilməsi təqdirəlayiq haldır. "Dövlət qulluğunda karyera bələdçisi" elektron xidməti hazırda yalnız dövlət qulluğunda çalışan və yaxud dövlət qulluğuna qəbul olmaq istəyən şəxslərin istiqamətləndirilməsi və karyerasının planlaşdırılması üçün nəzərdə tutulsa da, bu sahədə atılmış ilk uğurlu addımlardan hesab etmək olar [6].

Azərbaycanın internet məkanında müvafiq portallar mövcud olsa da, bu cür məlumatları əks etdirən internet səhifəsinin yaradılması, internet səhifəsi ilə bağlı ictimai məlumatlılığın təmin edilməsi prioritet tədbir kimi önə çəkilməli və bu sahədə fəaliyyət daha da artırılmalıdır.

Orta məktəb şagirdlərinin seçəcəkləri ali təhsil müəssisələrinə, ali təhsil müəssisəsi tələbələrinin isə mümkün işəgötürən şirkətlərə ekskursiyalarının təşkili bu tədbirlərin davamı olmalıdır. Respublikamızda mövcud nüfuzlü şirkətlərdən olan SOCAR, Azersell şirkətlərində yay məktəblərinin təşkili bu sahədə nümunəvi tədbirlərdəndir.

Keyfiyyətli peşəkar peşə-ixtisas seçimi geniş təbliğ edilməlidir. Bu cür seçim olmadan gəncin gözləntiləri ilə reallıqda faktiki yerinə yetirəcəyi işlər, funksiyalar üst-üstə düşmür. Nəticədə isə mütəxəssis iş gününü boşuna başa vurmaqla keçirir, onun sona catmasını gözləyir və əmək məhsuldarlığı aşağı düşür. Odur ki, gənclər üçün peşə məsləhətlərinə və karyera inkişafına dair metodiki vəsaitlərin hazırlanması və məsləhət xidmətlərinin (kouçinq) təşkili növbəti addım olmalıdır. "Məşğulluq haqqında" Azər-

baycan Respublikasının Qanununda da təsbit edildiyi kimi bu cür xidmətlər əmək bazarının cari vəziyyəti və əmək bazarında ən çox tələb olunan peşə və ixtisaslar barədə məlumatlandırma; mövcud peşə və ixtisas üzrə işlə təmin edilmə və ya peşə hazırlığı və əlavə təhsilə cəlb olunma imkanları barədə məlumatlandırma; işsiz şəxsin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri, peşə, bilik, bacarıq və səriştələri, sağlamlıq vəziyyəti nəzərə alınaraq, əmək bazarının tələbatı əsasında ona iş yerinin və peşənin seçimində köməkliyin göstərilməsi istiqamətlərində fəaliyyət göstərməlidirlər [3].

Ali təhsil müəssisələrində təcrübələrin keyfiyyəti yüksəldilməlidir. Təcrübələrin keyfiyyəti isə təhsil müəssisələri ilə işəgötürənlər arasında əlaqələrin yaradılmasını, təhsil müəssisələrinin işəgötürənlərlə tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq mexanizminin qurulmasını və davamlı olmasını tələb edir. Bu tədbirlər, öz növbəsində, gənc mütəxəssislərin universitet illərindən işəgötürənlərlə birbaşa ünsiyyətinin formalaşmasına yardımçı olacaqdır. Tam keyfiyyətli informasiyanın ilk mənbədən alınması daha məqsədəuyğundur. İşəgötürənlər gələcək mütəxəssislərin yiyələnəcəkləri ixtisaslar, tutacaqları vəzifələr, yerinə yetirəcəyi funksiyalar və malik olacaqları zəruri şəxsi keyfiyyətlər haqqında məlumat verəcək ən yaxşı məlumat bazasıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. 2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası. (26.01.2015). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. “Azərbaycan gəncliyi 2017-2021-ci illərdə” Dövlət Proqramı. (15.09.2017). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
3. “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (24.08.2018). Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
4. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. (06.12.2016). Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
5. https://www.stat.gov.az/source/labour/. (06.04.2023). Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin Əmək bazarına aid statistik göstəriciləri.
6. https://eservices.dim.gov.az/exidmet. (06.04.2023). Dövlət İmtahan Mərkəzi tərəfindən istifadəyə verilmiş “Dövlət qulluğunda karyera bələdçisi” adlı elektron xidmət haqqında məlumat.

Hüseynova Həqiqət Mübariz qızı, dissertant,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: haqiqat@yahoo.com

MƏDƏNİYYƏT VƏ EMOSİYA

Artıq sübut olunmuş faktdır ki, emosiya birbaşa insanların beyni ilə əlaqəlidir. Emosiyanın hansı səbəblərdən yaranması və insanların müxtəlif situasiyalarda fərqli vəziyyətlərə münasibət bildirməsi artıq uzun müddətdir ki, psixoloqları düşündürür. Bu cür suallar yüz illərdir ki, psixoloqları valeh edir və duyğularımızın necə və niyə olduğunu izah etmək üçün bir sıra müxtəlif nəzəriyyələr ortaya çıxıb. Tədqiqatçılar

tərəfindən irəli sürülmüş ilk nəzəriyyələrdən biri Ceyms-Lanqın emosiya nəzəriyyəsi kimi tanınır (1, s. 12).

Psixoloq U.Ceyms və fizioloq K. Lanqın müstəqil olaraq təklif etdiyi "Ceyms-Lanq" emosiya nəzəriyyəsi emosiyaların hadisələrə fizioloji reaksiyalar nəticəsində meydana gəldiyini irəli sürür. Başqa sözlə desək, bu nəzəriyyə insanların ətraf mühitin stimullarına fizioloji reaksiya verdiyini və onların bu fiziki reaksiyanın şərhinin emosional təcrübə ilə nəticələndiyini təklif edir. Bu nəzəriyyəyə görə, xarici stimulun şahidi olmaq fizioloji reaksiyaya səbəb olur. Şəxsin emosional reaksiyası həmin fiziki reaksiyaları necə şərh etdiyinizdən asılı olur. Belə nümunə verək:

Tutaq ki, biz meşədə gəzirik və bir boz ayı görürük. Titrəməyə başlayırıq və ürəyiniz döyünməyə başlayır. Belə vəziyyətdə "Ceyms-Lanq" nəzəriyyəsi fiziki reaksiyaları şərh edəcəyimizi və qorxduğunuz qənaətinə gəlməyimizi təklif edir ("Mən titrəyirəm. Ona görə də qorxuram").

U. Ceyms yazır: "Mənim tezisim, əksinə, bədən dəyişikliklərinin birbaşa həyəcan verici faktın qarşılanmasına əməl etməsi və baş verən dəyişiklikləri hiss etməyimizin emosiya olmasıdır" (1, s. 45).

Digər bir misal təqdim edək: avtomobilinizə doğru qaranlıq bir qarajdan keçdiyinizi təsəvvür edin. Arxanızda qaranlıq bir fiqurun getdiyini görürsünüz və ürəyiniz döyünməyə başlayır. "Ceyms-Lanq" nəzəriyyəsinə görə, siz stimula fiziki reaksiyalarınızı qorxu kimi şərh edirsiniz. Buna görə də qorxursunuz və bacardığınız qədər tez avtomobilinizə doğru qaçırsınız.

Həm Ceyms, həm də Lanq inanırdılar ki, qorxu və ya qəzəb kimi bir emosiya yaşandığını təsəvvür etmək mümkün olsa da, duyğunu və həmin an insanın beynindən keçəni hiss etmık olduqca çətindir.

Təbii ki, emosiyanın insana təsirinin beyində yaratdığı dəyişikliyi öyrənmək güclü psixoloji testlər tələb edir, lakin burada mədəniyyət faktını da unutmaq olmaz. Müxtəlif mədəniyyətlərdə emosiyanın insanda əks olunması fərqli şəkildə reallaşa bilir.

U.Karim və digərləri yazırlar ki, çox mədəniyyətlərdə hamı tərəfindən tanınan emosional üz ifadələri var və bu çoxları tərəfindən artıq qəbul edilib: *xoşbəxtlik, sürpriz, kədər, qorxu, nifrət, qəzəb* və s. (2, s. 90).

Qeyd edək ki, emosional ifadələrin tanınma dərəcələrində mədəniyyətlər arasında əhəmiyyətli dəyişkənlik də vardır. Məsələn, ABŞ-da iştirakçıların 95%-i təbəssümü xoşbəxtliklə əlaqələndirir, Sumatra iştirakçılarının isə yalnız 69%-i eyni formanı tanıyır; yaxud ABŞ-da iştirakçıların 86% -i burun qırışlarını ikrah hissi ilə əlaqələndirdiyi halda, yaponların yalnız 60% -i bunu qəbul edir. Bu da onu göstərir ki, mədəniyyət və koqnisiya arasında sıx əlaqə mövcuddur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1) Karim W.J., Wazir-Jahan B.K. Emotions of Culture: A Malay Perspective. Oxford: Oxford University Press, 1990, 178 p.

2) Smith M. Emotion, Place and Culture. Ashgate Publishing, Ltd., 2009, 318 p.

Əsgərov Ramil Əlöysət oğlu, doktorant,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti,
Email: ramil_asgarov@mail.ru

KƏND TƏSƏRRÜFATININ RƏQABƏTQABİLİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN AQRAR SAHƏNİN İXRACYÖNÜMLÜLÜYÜNÜN ARTIRILMASINDA ROLU

Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın digər sahələrində də özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu spesifik xüsusiyyətlərə, ilk növbədə, sahənin az gəlirliliyini, təbii iqlim şəraitindən asılılığını və eləcə də məhsulun daşınmaya və saxlanma prosesinə həssas reaksiya göstərməməsini şamil etmək olar. Odur ki, adıçəkilən faktorlar da kənd təsərrüfatında rəqabətqabiliyyəti ilə bağlı proseslərin kifayət qədər mürəkkəb və çoxşaxəli olmasını səciyyələndirir. Kənd təsərrüfatında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı problemləri araşdırarkən, ilk növbədə, rəqabət qabiliyyətinin səciyyəvi cəhətləri üzərində dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Məlum olduğu kimi rəqabətqabiliyyəti dedikdə bu və ya digər məhsul və xidmətin bazarda öz analoqları ilə müqayisədə daha sürətli reallaşdırmaq imkanlarına malik olması nəzərdə tutulur. Proseslərə konkretlik baxımından yanaşdıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, sahənin rəqabətqabiliyyəti əslində istehsal edilən məhsulun rəqabətqabiliyyətindən və eləcə də bu sahədə fəaliyyət göstərən mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq mövcud olan müəssisələrin rəqabət qabiliyyətindən bilavasitə asılı olur. İstehsal edilən məhsulun və eləcə də fəaliyyət göstərən müəssisənin rəqabətqabiliyyəti olması mahiyyət etibarilə istehlakçıların həmin müəssisələr tərəfindən istehsal edilən məhsullara daha çox önəm verməsinə gətirib çıxarır. Məhsulun rəqabətqabiliyyəti səciyyələndirərkən, ilk növbədə, bu konkret məhsulun öz analoqları ilə müqayisədə istehlakçı üçün daha çox cəlbedici xarakter daşıması və istehlakçının həmin məhsulu yüksək qiymətləndirməsi nəzərdə tutulur. Müəssisənin rəqabətqabiliyyəti isə, ilk növbədə, istehsal edilən məhsulların daha çox rəqabətqabiliyyətinə malik olması, eləcə də müştərilərin məmnunluğunu əldə etmək qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, rəqabətqabiliyyətinin qiymətləndirərkən bu və ya digər müəssisədə istehsal edilən məhsullar dünya bazarında öz analoqları ilə müqayisədə daha sərfəli şəkildə təqdim edilməsi imkanları nəzərdə tutulur. Bu zaman rəqabət qabiliyyətinə əslində satışın səviyyəsi, müasir şəraitdə postsənaye cəmiyyətinin inkişaf etdiyi situasiyalarda sosial şəbəkələrdə həmin məhsulun istehlakçıları tərəfindən yüksək qiymət alması və tanınmış brendlərlə uğurlu əməkdaşlıq hallarının şamil etmək olar.

Kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin obyektiv zəruriliyi , ilk növbədə, qlobal proseslərlə də əlaqələndirilməlidir. Lakin dünya əhalisinin sayının artması və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində həyata keçirilən səylər, ilk növbədə, qida məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsini və eləcə də qida məhsulları bazarına istehlakçıların əlçatan səviyyədə daxil olması imkanlarının formalaşdırılmasını tələb edir. Kənd təsərrüfatında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi yalnız istehlakçıların ərzaq və qida məhsullarına olan ehtiyaclarının ödənilməsi zərurəti ilə deyil, eyni zamanda, sənayenin də kənd təsərrüfatı xammalının olan ehtiyaclarının ödənilməsi aspektindən yanaşılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi və eləcə də onun sahəvi təzahürləri ilə bağlı iqtisadi ədəbiyyatlarda kifayət qədər fərqli yanaşmalara rast gəlinir. Problemə konkret kənd təsərrüfatı aspektindən yanaşdıqda qeyd etməliyik ki, əslində kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və eləcə də onun qiymətləndirilməsi ilə bağlı vahid metodologiyaya rast gəlinmir.

Elmi-nəzəri ədəbiyyatların təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, rəqabət qabıliyyətinin öyrənilməsi istiqamətində M.Porter tərəfindən geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Porter tərəfindən istər milli müəssisələrin rəqabət qabiliyyəti və eləcə də sənayenin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən faktorlar aşkarlanmış və bu faktorlara əsas etibarilə tələbin səviyyəsini, eləcə də sənaye sahələrinin davamlı inkişaf xüsusiyyətlərini, struktur və rəqabət şərtlərini şamil etmək olar [1].

Aparılan araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, son zamanlar qloballaşma prosesinin təsiri altında əslində rəqabət qabiliyyətini xarakterizə edən amillər və onun səciyyəvi cəhətlərində də köklü dəyişikliklər müşahidə edilmişdir. Belə ki, rəqabət qabiliyyətini daha çox səmərəlilik prosesinin artırılmasına istiqamətlənmiş səylərin məcmusu kimi də qəbul edirlər. Səmərəlilik amilləri isə ilk növbədə yüksək əlavə dəyər yaratmaq imkanlarına malik olan məhsul istehsalının stimullaşdırılması baxımından ön plana çəkilir. Müasir dünya iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətini xarakterizə edən mühüm amillərdən biri kimi biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi də ön plana çəkilir. Bundan əlavə, ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatlarında biznes infrastrukturlarının mövcud vəziyyətini xarakterizə edən tendensiyalar ön plana çəkilir ki, bu da rəqabətqabiliyyətinin ən mühüm faktorlarından biri kimi qəbul edilir.

Konkret olaraq kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətindən bəhs etdikdə isə belə qənaətə gəlmək olar ki, kənd təsərrüfatında rəqabətqabiliyyətini səciyyələndirərkən sahənin spesifik xüsusiyyətləri ön plana çəkilməlidir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı sektorunda istehsal edilən məhsulların satış şərtlərinin digər məhsullarla müqayisədə nəzərə çarpacaq dərəcədə cəlbedici olması və eləcə də sahənin aşağı rentabelliyə malik olması, qoyulmuş vəsaitlərin uzunmüddətli zaman kəsiyində qaytarılma müddətinin mövcud olması bütövlükdə sahənin rəqabət qabiliyyətində önəmli rol oynayır. Bütövlükdə kənd təsərrüfatında yaranan əlavə dəyərin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olması, torpaq və iqlim şəraitində baş verən dəyişikliklərin kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının təsərrüfat fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməsi, eləcə də sahənin daşınma şərtlərinə dözümsüz reaksiya göstərməsi və digər amillər kənd təsərrüfatında rəqabətqabiliyyətinin səciyyələndirən faktorlar kimi çıxışıdır və bir sıra hallarda demək olar ki, sahənin zərərinə işləyir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı və onunla qarşılıqlı əlaqəyə malik olan sahələr əhalinin ərzaq məhsullarına olan ehtiyaclarının ödənilməsində mühüm rol oynadığından dünya əhalisinin sayının artması əslində kənd təsərrüfatında rəqabətqabiliyyəti prosesləri üçün kifayət qədər təhdid mənbəyi rolunu oynayır. BMT-nin məlumatına görə 2030-cu ilə qədər yer kürəsinin əhalisinin 8,6 milyard nəfərə, 2050-ci ilə qədər olan dövrdə isə 9,8 milyard nəfərə çatacağı gözlənilir [2].

BMT-nin Kənd Təsərrüfatı və Ərzaq Təşkilatının (FAO) məlumatına görə adambaşına əkin sahəsinin əhəmiyyətli dərəcədə azalacağı da proqnozlaşdırılır. Belə ki, 2050-ci ilə qədər əkin sahəsinin adambaşına həcmi 0,18 hektar olacağı proqnozlaşdırılır [3].

Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, kənd təsərrüfatında rəqabət qabiliyyəti iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə kifayət qədər mürəkkəb səciyyə daşıdığından hazırki şəraitdə kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi baxımından çoxsaylı problemlər də mövcuddur. Bu proses xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin timsalında özünü daha çox biruzə verir. Beləliklə, kənd təsərrüfatında rəqabətqabiliyyətinin problemlərinə aşağıdakıları şamil etmək olar:

- kənd təsərrüfatında biznes mühitinin inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kifayət qədər fərqli xarakter daşıması, daha doğrusu, zəif şəkildə səciyyələnməsi;
- kənd təsərrüfatında modernləşmə səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olması;
- kənd təsərrüfatı ilə emal müəssisələri arasında inteqrasiya münasibətlərində birincinin təsir gücünün nəzərəçarpacaq dərəcədə aşağı olması;
- kənd təsərrüfatında postsənaye cəmiyyətinin müvəffəqiyyətlərindən demək olar ki, əhəmiyyətli şəkildə istifadə olunmaması;
- kənd təsərrüfatında məhsulların istər keyfiyyət və istərsə də qiymət rəqabəti baxımından inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarında mövcud rəqabətə davam gətirmək iqtidarında olmaması;
- kənd təsərrüfatının risklərdən, iqlim şəraitinin doğulduğu risklərdən effektiv şəkildə siğortalanması;
- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının sərəncamındakı torpaq sahələrinin kifayət qədər həcm baxımından az olması mahiyyət etibarilə növbəli əkin sisteminin və geniş təkrar istehsal prosesinin uğurla reallaşdırılmasına imkan verməməsi;
- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının kredit resursları bazarının çıxış imkanlarının zəif olması və bir sıra hallarda kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının kredit götürməyə meylli olmaması, daha doğrusu, psixoloji problemlərin mövcudluğu. Bu isə onunla daha çox bağlıdır ki, bank sektorunda faizlərin tərəddüdləri mahiyyət etibarilə əmtəə istehsalçılarının müflisləşməsinə gətirib çıxara bilər.

Məlum olduğu kimi, aqrar sahədə məhsulların ixrac edilməsi prinsip etibarilə dövlət büdcəsinə alternativ mənbələrdən gəlir daxil olmasını şərtləndirir. Odur ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının həcminin artırılması neft sektorundan əlavə ölkə iqtisadiyyatına daha çox gəlir gətirilməsinə xidmət edə bilər. Prosesi mürəkkəbləşdirən situasiyalardan biri də ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması nəticə etibarilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracı həcminin azalmasına gətirib çıxarır. Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin edilməməsi fonunda ölkəyə idxal edilən kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının həcminin artması da baş verir. Bu proses isə bütövlükdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından qlobal təhdidlərin gücünü daha da artırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının artırılması və sahənin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu baxımdan xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ölkə Prezidentinin 06 dekabr 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasinda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı ilə bağlı strateji yol xəritəsi" qəbul edilmiş və burada konkret hədəflər müəyyənləşdirilmişdir [4].

Aqrar sahənin ixracyönümlülüyünün yüksəldilməsi istiqamətində fikrimizcə aşa-

ğıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracını stimullaşdırmaq məqsədi ilə ixracın təşviqi ilə bağlı dərəcələrin artırılması;
- kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının həyata keçirilməsi ilə bağlı əmtəə istehsalçılarına subsidiyaların verildiyi nəzərə alınaraq qeyd etmək lazımdır ki, emal müəssisələrində bu istiqamətdə tədbirlər həyata keçirilməmişdir. Fikrimizcə, emal müəssisələrində ixracın stimullaşdırılması məqsədi ilə zəruri iqtisadi vasitələrdən istifadə edilməlidir;
- kənd təsərrüfatı ilə emal müəssisələri arasında inteqrasiya münasibətlərinin təkmil xarakter daşıması ilə bağlı zəruri tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatında əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması istiqamətində zəruri institusional səylərin gücləndirilməsi;
- postsənaye cəmiyyətinin mühüm amili kimi rəqəmsal texnologiyalardan istifadə hesabına kənd təsərrüfatında modelləşmə prosesinin gücləndirilməsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Портер Майкл "Конкуренция". Пер. с англ. М.: Издательский дом "Вильямс", 2005.608 с.
2. https://www.un.org/development/desa/ru/news/population/world-population-prospects-2017.html
3. https://www.fao.org/3/I8429EN/i8429en.pdf
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı ilə bağlı Strateji Yol Xəritəsi".

Cəfərova Səbinə Namiq qızı, doktorant,
Bakı Slavyan Universiteti,
Email: sabina1686@mail.ru

"Həyatını müəllimliyə həsr edən insanlar, həqiqətən, fədakar, xalqına, millətinə sədaqətli və eyni zamanda, qəhrəmanlıq göstərən insanlardır".

Ümummilli Lider Heydər Əliyev

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ GƏNC MÜƏLLİMLƏRİN QARŞILAŞDIQLARI ÇƏTİNLİKLƏR

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin söylədiyi bu fikirlər Azərbaycan müəlliminə verilən dəyərin bariz göstəricisidir.

Məlumdur ki, müəllimlik fəaliyyəti çox mürəkkəb, çoxcəhətli, dinamik səciyyə daşıyan, yüksək professional hazırlıq, xüsusi istedad və yüksək mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər tələb edən, xalqın maarif və elminin inkişafında mühüm yer tutan bir fəaliyyət sahəsidir. Odur ki, müəllimlik fəaliyyəti öz mahiyyətinə görə bir sıra xarici və daxili çətinlik və maneələrin aradan qaldırılması, gənc nəslin təlim-tərbiyəsini

xalqın elmi və mədəni tərəqqisinə kömək etmək istiqamətində qurmağa yönələn strateji əhəmiyyətə malik fəaliyyətdir.

Ümumiyyətlə, pedaqoji fəaliyyət və müəllim peşəsi ən qədim peşələrdən biri hesab edilir. O, nəsillərin ardıcıllığının minillik təcrübəsini özündə toplamışdır. Müəllim mahiyyət etibarilə nəsillər arasında əlaqə, bəşəri, ictimai, tarixi təcrübənin daşıyıcısıdır. Xalqın sosial-mədəni bütövlüyü, sivilizasiya, nəsillərin davamlılığı daha çox pedaqoji fəaliyyətlə bağlıdır.

Son illər müəllimlərin qarşılaşdıqları çətinliklər tez-tez gündəmə gətirilir. Peşəkar müəllim kimi formalaşma, onlarda səriştənin cəmləşməsi onun pedaqoji ustalığının və müəllim novatorluğunun əsas əlamətləri kimi qeyd olunur. Təsadüfi deyil ki, 2013-cü ildə qəbul edilən və 2020-ci ilədək uzun bir dövrü nəzərdə tutan "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda da bu məsələ dönə-dönə vurğulanır və buna böyük əhəmiyyət verilir. Strategiyada deyilir: "Təhsilalanın savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşmasında müəllimin təsiri müəllimin akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli asılıdır. Müəllimin bu keyfiyyətləri ilə təhsilalanların nailiyyətləri arasında sıx korrelyasiya mövcuddur" (2).

Respublikamızın təhsil siyasətində əsas yerlərdən birini tutan bu problem müəllim hazırlığında və müəllimin peşəkar fəaliyyətində diqqət yetirilən məsələlərdən biridir. Bu keyfiyyətlərin tərbiyə olunması pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyini, şəxsiyyətyönümlülüyünü və nəticəyönümlülüyünü təmin edən amillərdən biri və birincisi kimi aktuallıq kəsb edir. Müəllimin peşəkar olması, səriştəliliyi müəllim peşəsini daha nüfuzlu, müəllim əməyini daha maraqlı, daha məzmunlu və daha səmərəli edir. Heç kimə sirr deyildir ki, müəllim peşəsinin, müəllim nüfuzunun aşağı düşməsində bir sıra müəllimlərin peşəkarlığının az, səriştəliliyinin isə aşağı səviyyədə olması heç də az rol oynamır. Müəllimin peşəkarlığı, peşəsində səriştəli olması təhsilalanların daha yaxşı oxumalarına, təhsil prosesində daha dərin və hərtərəfli bilik, bacarıq və vərdişlər qazanmalarına, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə daha mükəmməl yiyələnmələrinə, rəqabətqabiliyyətli mütəxəssislər kimi formalaşmalarına, hər bir vətəndaşın cəmiyyətin layiqli üzvü kimi tərbiyə olunmalarına, milli və ümumbəşəri dəyərləri mənimsəmələrinə əlverişli zəmin yaradır.

Son illər respublikamızda təhsilin inkişafı, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, yeni informasiya-kommunikasiya və təlim texnologiyalarının tətbiqi, müəllimlərin ixtisas və peşəkarlıq səviyyələrinin artırılması sahəsində bir sıra uğurlu işlər görülmüş və görülməkdədir. Bunlarla yanaşı,"sürətlə modernləşən Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin insan kapitalının inkişafı çağırışlarına cavab verməsi istiqamətində yeni addımların atılmasına və ümumi təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasına ehtiyac vardır" (2).

Azərbaycan təhsilində yeni texnologiyaları dərindən mənimsəyən, onlardan tədrisdə müvəffəqiyyətlə istifadə edən, innovasiyaları, yenilikləri özünün fəaliyyətinə tətbiq edən, məktəbə, öz peşəsinə bağlı olan, müəllimliyi özünün həyat kredosu hesab edən, sözün əsl mənasında onunla nəfəs alan, qarşıya çıxan pedaqoji çətinliklərin öhdəsindən gələn müəllimlərə tələbat çoxdur. Respublikamızda aparılan təhsil islahatları pedaqoji innovasiyalara geniş yol açmaqla yanaşı, Avropa təhsil standartlarına uyğun gələn yeniliklər aparmağı, innovasiyaları tətbiq etməyi zəruri edir. Müəllimlərin peşəkarlıq və səriştəlilik səviyyəsinin artırılması bu zəruriyyətdən irəli gələrək günümüzün

prioritet vəzifələrindən birinə çevrilir. Dünyada baş verən pedaqoji yenilikləri mənimsəmək, onlardan istifadə etmək və yeniliklər yaratmaqla pedaqoji fəaliyyətin məzmununu dərinləşdirmək aktual problem olaraq təhsilimizin qarşısında durur.

Dünya təhsil sistemlərində mövcud olan pedaqoji yeniliklərin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi, həmçinin yaradıcı pedaqoqlar, müəllimlər tərəfindən yeniliklər yaratmaqla onların tətbiq edilməsi müəllimlərdən yaradıcı pedaqoji təfəkkür, təşəbbüskarlıq tələb etdiyindən onların peşəkarlıq və səriştəlilik səviyyələrinin artırılması, innovasiyaları öz fəaliyyətlərinə gətirmələri mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Uzun illərdir ki, gənc müəllimlər üçün peşəkar uyğunlaşma dövründə yaranan çətinliklər problemi müzakirə olunur. Təcrübəsiz müəllimlərin (2-3 ilə qədər) və gənc müəllimlərin (5 ilə qədər) hazırlığı, fəaliyyəti və rifahı haqqında müxtəlif mənbələrdən əldə edilmiş çoxsaylı faktlar: monoqrafiyalar, toplular, elmi məqalələr və s. bu problem araşdırılır.

Həmin fəaliyyət özünün məzmun və istiqamətinə, güddüyü məqsəd və amala görə cəmiyyət miqyasında baş verən sosial dəyişikliklərin xarakterindən asılı olaraq da ciddi təbəddülata uğrayır. Elə buna görə də müasir şəraitdə yeni bir ictimai quruluşdan digərinə keçid dövründə respublikamızda müəllimlik fəaliyyətinin, təlim-tərbiyə işinin məzmun və istiqamətində də ciddi dəyişiklik baş verir. Yəni Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət kimi təhsil, tərbiyə sahəsində özünün yeni konsepsiya və qanunlarını yaradır, xalqımızın maarifi, təhsil sistemi qarşısında yeni vəzifələr qoyur.

Belə bir məsuliyyətli və qlobal, ən başlıcası isə müqəddəs vəzifəni məktəb və orada fəaliyyət göstərən müəllimlər həyata keçirməlidir. Deməli, müəllimlərin peşə hazırlığı səviyyəsi, fəaliyətinin məzmun və istiqaməti bu məsələdə əhəmiyyətli yer tutur.

Müəllimlik çox məsuliyyətli bir peşədir, bu məsuliyyət müasir dövrdə daha da əhəmiyyət kəsb edir. Çünki zamanın tələbləri dəyişdikcə bu peşəyə qoyulan zəruri tələblər daha da artır. Müəllimlik peşənin icrasını yetişdirdiyi vətəndaşın gələcək taleyi üçün məsuliyyət hiss edən, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik, milli köklərə bağlı gözəl əxlaqa, dərin biliyə və hərtərəfli pedaqoji qabiliyyətə malik olan şəxsiyyətlərə həvalə etmək zərurəti meydana çıxır. Çünki cəmiyyət, zaman dəyişdikcə, müəllimlik sənətinə, müəllim şəxsiyyətinə və pedaqoji fəaliyyətə verilən sosial tələblər də dəyişir, yeni, bəzən də daha mürəkkəb məzmun kəsb edir. Həmin mürəkkəblik, ilk növbədə, sosial şəraitin, təhsilin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin, müəllimlərin professional və şəxsi keyfiyyətlərinə verilən tələblərin dəyişilməsi, eləcə də onların maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilmə səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq qarşıya çıxan çətinlik və maneələrin artmasında özünü büruzə verir.

Hər bir fəaliyyət kimi pedaqoji fəaliyyətin də özünəməxsus spesifik çətinlikləri vardır. Xüsusən də gənc müəllimlərin daha çox rastlaşdıqları belə çətinliklərin xarakterini, məxsusi cəhətlərini, onların aradan qaldırılması yollarını, psixoloji mexanizmlərini bilmək son dərəcə böyük elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə respublikamızda lazımi tədqiqatların kifayət qədər olmaması seçilən problemin öyrənilməsini bir daha zəruri edir.

Təcrübələr sübut edir ki, müvəffəqiyyət qazanmağın ən başlıca səbəbi gənc müəllimlərin təlim-tərbiyə prosesində qarşılaşdıqları çətinliklərin mahiyyətini müəyyənləşdirmək, onların psixoloji təhlilini vermək, həmin çətinliklərdən xilas olmağın

optimal yol və vasitələrini araşdırmaqdan ibarətdir.

Müasir dövrdə müəllim cəmiyyətin əsas mühərriki, təhsilalanların yol göstərənidir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev hər zaman Azərbaycan müəllimini yüksək qiymətləndirirdi. O deyirdi ki, "Bizim hər birimiz elmi dərəcəmizdən, biliyimizdən, təhsil səviyyəmizdən asılı olmayaraq, bütün nailiyyətlərimizə görə məktəbə, müəllimə borcluyuq" (4). Həqiqətən də, müəllimlik peşəsi ən şərəfli və çətin peşələrdən biridir. Bu səbəbdəndən də, ali təhsil müəssisələrində çalışan gənc müəllimlər müəllimlik fəaliyyətinin ilk dövrlərində bir sıra çətinliklərlə, maneələrlə qarşılaşır və pedaqoji fəaliyyətə yenicə başlayan müəllimlərin işi heç də həmişə sevindirici, ürəkaçan olmur. Hər şey qeyri-adi, anlaşılmaz görünür və məqsədə çatmaq üçün böyük səy tələb edir. Belə olduqda bəziləri tez ruhdan düşür, hissə qapılır, uğursuzluqlar nəticəsində müəllimlik fəaliyyətindən uzaqlaşmağa can atırlar. Bir müəllimin uğurlu formalaşması və inkişafı hər hansı digər peşə sahibindən qat-qat çətindir, üçün onun təhsil müəssisəsində qazandığı pedaqoji bilik, bacarıq və vərdişlər ehtiyatının olması kifayət qədər deyil.

Yaxşı müəllim həm müəllim, həm məsləhətçi, həm psixoloq, həm də aktyor olmalıdır, yəni həyatın istənilən anında şagirdə kömək etməli, diqqəti özünə çəkə bilməli, öyrətdiyi mövzuya maraq oyatmalıdır. Belə çətinliklər, gərkinliklər gənc nəslin təlim-tərbiyəsi işinin səmərəli təşkilinə mənfi təsir göstərir. Odur ki, təlim-tərbiyə sahəsində müvəffəqiyyət qazanmaq üçün gənc müəllimlərin qarşılaşdıqları başlıca çətinliklərin mahiyyətini, xarakterini, təzahür formalarını aşkar etmək, bu sahədə aparılan tədqiqatların əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək elmi və praktik cəhətdən çox vacibdir, çünki dərin elmi araşdırmalara və adekvat elmi nəticələrə istinad etmədən gənc müəllimlərə praktik fəaliyyətində lazımi köməklik göstərmək mümkün deyildir. Gənc müəllimlərin pedaqoji fəaliyyət prosesində qarşılaşdıqları çətinliklərin mahiyyətinin açılması, təzahür formalarının öyrənilməsi, onların səbəblərinin təhlil edilməsi həmin çətinliklərin aradan qaldırılması yolunda atılan çox vacib bir addımdır.

Gənc müəllimlərin pedaqoji fəaliyyəti prosesində rastlaşdıqları çətinliklərin bir qismi təlim prosesi ilə bağlıdır. Bu qəbildən olan çətinliklər didaktik xarakterli çətinliklərdir. Didaktik çətinliklər, əsasən, aşağıda verilən formalarda təzahür edir:

1. Tələbələrlə idrak qabiliyyətlərinin, xüsusən də təfəkkür müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı olan çətinliklər;

2. Təlim vərdiş və bacarığının formalaşdırılması ilə bağlı olan çətinliklər;

3. Tədrislə mənimsəmə arasındakı ziddiyyətdən irəli gələn çətinliklər;

4. Elmi məlumatın, informasiyanın çox olması və bununla əlaqədar olaraq tədris materialının sıxışdırılması ilə bağlı olan çətinliklər;

5. Elmin sürətli inkişafı ilə mövcud proqram, dərslik və təlimatın məzmunu arasındakı ziddiyyətdən törəyən çətinliklər;

6. Qarşıya qoyulmuş məqsəd, vəzifə ilə şagirdin maraq və iddia səviyyəsinin uyğunsuzluğundan yaranan çətinliklər;

7. Tələbələrin bilik və bacarığının qiymətləndirilməsi üçün yeni qiymətləndirmə meyarları və standartlarının olmamasından irəli gələn çətinliklər;

8. Tələbələrdə təlimlə bağlı idrak motivlərinin formalaşdırılması ilə bağlı olan çətinliklər;

9. Öyrənmənin kollektiv, mənimsəmənin isə fərdi xarakter daşımasından irəli gələn çətinliklər;

10. Zəif oxuyan tələbələrlə fərdi iş aparmaqla bağlı çətinliklər;

11. Pedaqoji fəaliyyətin diaqnostik, həvəsləndirici-tənzimləyici funksiyaları ilə bağlı çətinliklər;

12. Tələbələrin təlim prosesində əldə etdiyi biliklərlə, empirik yolla qazandığı bilik və təcrübə arasındakı fərqlərdən irəli gələn ziddiyyətlərlə bağlı çətinliklər;

13. Vaxt bölgüsünə düzgün əməl edə bilməməklə bağlı yaranan çətinliklər (1, 33).

Deyilələrdən aydın olur ki, müəllim pedaqoji fəaliyyət zamanı nə kimi didaktik çətinliklərlə rastlaşır, onların çoxluğu və rəngarəngliyi gənc müəllimin peşə fəaliyyətinin nə qədər mürəkkəb və çoxcəhətli olmasını bir daha aydın sürətdə göstərir. Əlbəttə, burada qeyd edilənlər müəllimin pedaqoji fəaliyyəti zamanı qarşıya çıxan çətinliklərin yalnız müəyyən qrupunu əhatə edir.

Burada başqa xarakterli çətinliklər qrupuna da rast gəlinir. Həmin çətinliklər qrupu içərisində ünsiyyətlə bağlı olanları xüsusi yer tutur. Məlumdur ki, müasir pedaqogikada ünsiyyət və fəaliyyətin qırılmaz vəhdət təşkil etdiyi xüsusi olaraq vurğulanır. Qeyd olunur ki, ünsiyyət fəaliyyətin mühüm bir hissəsini, tərəfini təşkil edir. Pedaqoji fəaliyyətin də məqsəd və vəzifələrini əsasən ünsiyyət vasitəsilə həyata keçirmək mümkündür. Məhsuldar ünsiyyət prosesi təşkil olunmadan pedaqoji fəaliyyətin didaktik və tərbiyəvi vəzifələrinin lazımi səviyyədə həyata keçirilməsi mümkün deyildir. Ona görə də müəllimin peşə fəaliyyətində pedaqoji ünsiyyət qabiliyyətinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Pedaqoji fəaliyyət üçün ünsiyyət xüsusi məna kəsb edir. Yəni təlimin keyfiyyəti əsasən müəllimin ünsiyyət qabiliyyətindən, onun tələbələrlə ünsiyyətdə olarkən qarşılaşdığı çətinlikləri aradan qaldırma məharətindən asılıdır. Təlim-tərbiyə prosesində ünsiyyət çətinliklərinin böyük əksəriyyəti qarşılıqlı təsir prosesində yaranır. Çünki qarşılıqlı təsir ünsiyyətin nüvəsini təşkil edir (1, 56 s.).

Təcrübə göstərir ki, pedaqoji fəaliyyətə təzəcə başlayan gənc müəllimlər tələbələrlə ünsiyyət yaratmaqda bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. Şübhəsiz ki, bu çətinliklər gənc müəllimin əhval-ruhiyyəsinə, onun pedaqoji ustalığının artmasına ciddi təsir göstərir.

Müşahidələr və empirik faktların təhlilinə müvafiq psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatlarda, eləcə də digər tədqiqatlarda öz əksini tapmış məlumatlara və məktəb təcrübələrinə istinadən həmin çətinlikləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Müəllimin emosional-iradi və fərdi psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlı olan çətinliklər;

2. Müəllimin tələbələrlə ünsiyyət üslubunun xüsusiyyətlərindən yaranan çətinliklər;

3. Tələbənin daxili psixoloji mövqeyini başa düşə bilməkdən irəli gələn çətinliklər;

4. Lüğət ehtiyyatının zəngin olmamasından, daxili nitqdən xarici nitqə asanlıqla keçə bilməməklə bağlı çətinliklər;

5. Verbal ünsiyyətdə ifadəli hərəkətlərdən uyğun şəkildə istifadə edə bilməməkdən törəyən çətinliklər;

6. Nitq orqanlarında olan qüsurlardan (kəkələmək, dilin topuq vurması, pəltəklik) və «adəti sözlərin» («tüfeyli sözlərin») tez-tez işlədilməsindən yaranan çətinliklər;

7. Materialı tələbələrə emosional tərzdə çatdıra bilməməklə bağlı yaranan çətinliklər (1, 45).

Ünsiyyət mədəniyyətinə malik olmaq müəllim peşəkarlığının ən mühüm göstəricilərindən biridir. Pedaqoji ünsiyyətin qeyri-demokratik olması və ya düzgün qurulmaması pedaqoji prosesdə elə boşluqların yaranmasına səbəb olur ki, onu heç nə ilə doldurmaq mümkün olmur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Alıyev C.Q., Gənc müəllimlərin pedaqoji fəaliyyət prosesində qarşılaşdıqları çətinliklərin psixoloji təhlili. Psixologiya elmləri üzrə alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. BDU, Bakı 1998, 169 s.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsil üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı, 2013.
3. Cahangirov A., Qədirov F. Müasir dərs. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 2000 –ci il, 21- 27 sentyabr.
http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/dekabr/145271.htm

Şahmalıyev Cavid İmam oğlu,
Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində
Sosial Xidmətlər Agentliyinin Övladlığagötürmə departamentinin müdiri,
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı,
E-mail: cavidshahmaliyev@yahoo.com

YAŞLILAR ARASINDA İNTİHAR RİSKİNİN ARTMASINA İNSTİTUSİONALLAŞMANIN TƏSİRİ

İntihar, bütün dünyada cəmiyyətlərin qarşılaşdığı əhəmiyyətli sosial fenomendir. Beynəlxalq Səhiyyə Təşkilatının bildirdiyinə görə hər il dünyada 700.000 (yeddi yüz min) insan intihar edir. Hal-hazırda intihar əksər ölkələrdə ölüm səbəbi olaraq ilk onluqdadır. Fərqli ölkələrdəki intihar sayı eyni qitə və oxşar coğrafi mövqedə olsalar belə, dəyişir. ABŞ-da intihar, ölüm səbəbləri arasında 8-ci yerdədir. Ölkələrinə görə dəyişən intihar sayları eyni ölkədə qadın və kişi ayrılıqlarına görə də fərqlənir. Aparılan araşdırmalarda ölümlə nəticələnməyən intihar cəhdlərinin qadınlarda, ölümlə nəticələnən intiharların da kişilərdə daha çox olduğu bildirilir. Məsələn Yaponiyada kişilərdə intihar sayı qadınlardan 2.6, Belçikada 2.7, ABŞ-da 3.9 dəfə çoxdur. Cəmiyyətdə intihara gətirib çıxaran digər əhəmiyyətli faktorlardan biri də yaşdır. Ümumiyyətlə, yaşla birlikdə intiharın səviyyəsi da artdığı müəyyənləşir. Bir çox ölkələrdə yaşlılar arasında intihara cəhd halları çox geniş yayılıb. Odur ki, bu qrup insanların intihar etməsinin qabaqlayıcı tədbirlərini görmək və risk faktorlarını araşdırmaq son dərəcə aktuallaşıb.

Tez-tez intihara cəhd edən yaşlı insanların bir yox, bir sıra problemləri olur: əqli problemlər (o cümlədən depressiya), somatik xəstəliklər, funksional zəifləmə, sosial təcrid, yaşa müvafiq gözlənilməz xəstəliklər. Preventiv tədbirlərə düzgün diaqnostika və depressiya səviyyəsinin ölçülməsi də daxildir və bunun vacibliyi barədə müxtəlif tədqiqatçılar dəqiq araşdırmalar aparıblar (Haste, Charlton, & Jenkins, 1998; Heisel, 2006).

Səhiyyə xidməti, yaşlı intiharlarının qarşısının alınmasında çox vacib rollardan birini oynayır. Tədqiqatlar göstərir ki, intihara cəhd faktları xəstəliyə düçar olan və kliniki şəraitdə saxlanılan yaşlılarda daha çoxdur (Erlangsen,Vach, & Jeune, 2005). Müxtəlif araşdırmalar göstərib ki, bir çox hallarda intihara cəhd etməkdən öncə yaşlılar onlara qulluq edən həkimlər, tibb bacıları və ya dayələr ilə söhbət edirlər (Harwood, Hawton, Hope, & Jacoby, 2000). Bu sosial faktın özü imkan verir ki, xəstəlik üçün stasionar şəraitdə saxlanılan yaşlılarda intihara cəhdin ip uclarını görməklə onun qarşısı alınsın. Təbii ki, burada ilk növbədə tibbi personalın bu xüsusda təlimlənməyi vacibdir.

Situasiyanı çətinləşdirən hallardan biri ünsiyyətdədir. Müxtəlif araşdırmalar göstərir ki, yaşlı insanlar digər qrup insanlardan fərqli olaraq intihar etməmişdən qabaq intihar edəcəkləri barədə demək olar ki çox az danışırlar və bu barədə qadınlara nisbətən kişilərdə vəziyyət daha həssasdır. Bir çox hallarda kişilər bu barədə ümumiyyətlə "ip ucu" vermirlər. Bu həmçinin sağlamlıq müəssisələrində klinik psixoloqların olmasının nə qədər aktual bir məsələ olduğunu ortalığa qoyur. Oslo universitetinin professorlarının araşdırmaları göstərir ki, bir çox hallarda yaşlı insanların tibbi heyətə inamı az olur və bu baxımdan onların ünsiyyəti çatışmır. Xüsusi ilə institutsional mərkəzlərə (xəstəxana, müxtəlif tipli baxım müəssisələri və s) yerləşdirilən yaşlı insanlar onlara xidmət edən tibbi personalın xidmətlərindən narazılıq ifadə ediblər və bu kimi müəssisələrdə qalmağın özünü belə qorxunc adlandırıblar. İnstitutlaşma onlarda belə bir qorxu yaradıb ki, onlar burada öz müstəqilliklərini itirəcəklər. Araşdırmalar zamanı bəlli olub ki, hətta bir çox hallarda yaşlı insanlar günərzi qayğı mərkəzində qalmağın özünə belə etiraz əlaməti olaraq intihara cəhd ediblər. Onlar belə mərkəzlərdənsə evdə qulluğa cəlb olunmağı daha üstün biliblər. Yaşlılardan bəziləri xəstəxananın müalicəsinə belə şübhə ilə yanaşıblar. Bütün bu qorxuların kökündə onların müstəqilliklərini itirmək fobiyası dayanır. Norveç tədqiqatçılarının nəticələrinə görə bu cür stasionar mərkəzlərdə yaşlı insanlar arasında baxıcılarla (xadimələr, həkimlər və s) ünsiyyət də kifayət qədər azdır. Ən qorxulusu budur ki, yaşlılar öz real problemlərini xidmətçilərə demir və xidmətçilər də onların daxili narahtçılıqlarını anlamaqda çətinlik çəkirlər. İntervyu zamanı həkimlər də yaşlı xəstələrlə ünsiyyət problemi yaşadıqlarını bildiriblər. İntihar etmiş yaşlıların ailələri ilə aparılan sorğular zamanı bu da müşahidə olunmuşdur ki, əksər yaşlılar ailələrinə müəsissədiki həkim kollektivinin onları başa düşməməyindən şikayətləniblər.

Ümumiyyətlə, müxtəlif ölkələrdə aparılan araşdırmalar göstərir ki, yaşlı insanlar hər hansısa səbəbə görə institutlaşmaya məruz qalanda onlarda narazılıq və narahatlıqlar artır və bu özü intihar riskini aktuallaşdırır. Yaşlı insanlar xəstəlikdən əziyyət çəksələr belə heç bir zaman özünə qulluq bacarıqlarının itməsini göstərməyə çalışmırlar. Stasionar mərkəzlərdə isə onlar bir növ bu hissdən məhrum olur. Yəni, daima baxıcı nəzarəti altında olur və daima psixi olaraq gərgin qalırlar. Owens, Lambert, Donovan, and Lloyd (2005) kimi yaşlı intiharını araşdıran alimlər stasionar şəraitə yerləşdirilən yaşlılara "köməyə müqavimət edənlər" adı qoyublar. Yaşlılıq və funksional zəifləmə onların özlərinə inamını azaltmağa təsir göstərir və yaş artdıqca yaşlı insanların özünə qulluq bacarıqları azaldıqca, onlarda özünə güvən getdikcə minimuma enir. Onlar həm köməyə ehtiyaclı olurlar, həm də bunun sevgi ilə, hörmət ilə edilməsini istəyirlər.

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, yaşlılar arasında baxıcı xidmətlərinə olan etimadsızlığa görə medianın da çox böyük rolu var. Bir çox hallarda, media nümayəndələri "ahıllar evi", "günərzi qayğı mərkəzləri", "cəzaçəkmə müəssiələri"ndə yaşlılar barədə reportaj hazırlayarkən daha çox onların heç kəs tərəfindən istənilməməsi və ailənin onlardan imtina etməsi məsələsini qabartmaqla, yaşlılarda bu tip müəssisələrdəki münasibətlərə dair sosiofob təfəkkür formalaşdırırlar. Belə olan halda isə, institutsional mərkəzlərə yerləşdirilən ahıllar, mövcud xidməti qeyri-adekvat hesab edir və müqavimət göstərməyə, ünsiyyətdə problemlər yaşamağa başlayırlar. Təbii ki, belə halları idarə etmək üçün personalın ünsiyyət bacarıqları yaşlı psixologiyasına uyğun olmalıdır.

Yaşlılıq və psixo-sosial disfunksionallaşma onların özlərinə inamı azaldır ki, bu da öz növbəsində xidmət personalından doğru-düzgün rəftar görmədikləri zaman daha da dözülməz olur. Ümumiyyətlə, stasionar müəssisələrə yerləşdirilən yaşlıların sağlamlıq durumlarında spesifik xəstəliklər olur ki, bunların müalicəsi tibbi və xidmət personalından yüksək bacarıq tələb edir. Bir çox hallarda isə, xidmət personalı spesifikliyi dərk etmədiyi üçün yaşlılarda xidmətə qarşı inamsızlıq daha da artır və depressiv vəziyyət bir az da çoxalır. Yaşlılara istiqamətlənmiş xidmətin keyfiyyətinin artırılması bu qrupda tez-tez rast gəlinən depressiyaya bağlı intihar və intihara cəhd faktlarının sayında enmə ilə müşahidə olunacaq. Xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, yaşlılar arasında ilkin vaxtlarda aşkarlanan depresiyannın düzgün diaqnoz və müalicəsi intihara cəhd riskini azaldılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Mütəxəssilər qeyd edirlər ki, depressiya olduğu müddətdə təyin olunan müalicə planı yaşa uyğun olmalı və yaşlının ailəsi ilə iş birliyi qurulmaqla plan həyata keçirilməlidir. Müəssisələrdə tibbi personalın yaşlı psixologiyasına yaxşı bələd olması onların yaşlıların emosional durumuna mənfi təsir edəcək dərmanların istifadəsinə diqqətlə yanaşmalarıdır. Bir çox hallarda, sadə bir kapsul yaşlının yaşamına son qoymaq qərarına gəlməsinə səbəb ola bilir. Ümumiyyətlə isə, xidmət personalı yaşlı qruplarla çalışarəkən onları diqqətlə izləməli, hər hansısa bir depressiv əlamət görərlərsə, yaxınlarına bu barədə məlumat verməlidirlər.

İntihar riskinin qarşısını almaq və azalda bilmək üçün həm mövcud fiziki xəstəliklərin, həm də psixiatrik və emosional pozuqluqlar sistemli araşdırmalı və təsirli şəkildə müalicə edilməlidir. Bu baxımdan herentoloji intiharların qarşısının alınmasında institusional mərkəzlərdə işləyən personalın əhəmiyyətli dərəcə vəzifə və məsuliyyətləri var. Bunlara bir sıra məsəllər, o cümlədən aşağıdakılar daxildir:

- İlk növbədə xidmət personalının intihar faktları və qarşısının alınması barədə maarifləndirilməsi və məlumatlandırılması;
- Böhran halında olan yaşlıya uyğun yanaşma yollarının öyrənilməsi;
- İntihar cəhd edən yaşlıya və ailəsinə bu sahə üzrə ixtisaslaşmış peşəkarlar tərəfindən təcili tibbi və psixoloji müalicənin tətbiq olunması;
- Lazımlı psixo-sosial dəstəyin təmin edilməsi;
- İntihara cəhdlərin qeydiyyatının aparılması, izlənilməsi və məlumat bazasının hazırlanması;
- Qarşılıqlı əməkdaşlıq quraraq digər şöbə və xidmətləri də işə cəlb etmək;
- Ruhi çatışmazlıqların tanınması və müalicəsi üçün xüsusi xidmət personalının olması;

- İntihar cəhdində olub həyatda qalan şəxslərin ən qısa zamanda müalicə və reabilitasiya üçün mütəxəssislərə istiqamətləndirilməsi;

- İntihar düşüncəsində olan yaşlıların müəyyənləşdirilərək mütəxəssislərə istiqamətləndirilməsi;

Nəticə olaraq, yaşlı intiharı qarşısı alına biləcək sosial fenomendir və peşəkar sosial işçi müşayiəti ilə həyata keçirilərsə riskləri öncədən müəyyən etmək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Agich, G.J. (2007). Reflections on the function of dignity in the context of caring for old people. Journal of Medicine, Philosophy, 32, 483–494.

2. Center for Disease Control. (2007). Number of Deaths to Suicide per 100,000 Population, National Center for Vital Statistics.

3. Beskow, J., Runeson, B., & Asgard, U. (1990). Psychological autopsies: Methods and ethics. Suicide and Life- Threatening Behavior, 20, 307–323.

4. Nordenfelt, L. (2003). Dignity and the care of the elderly. Medicine, Health Care and Philosophy, 6, 103–110.

Bəbişov Sənan Söhrab oğlu, doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: sinansohrab7@gmail.com

İXRAC POTENSİALININ GENİŞLƏNDİRİLMƏSİNDƏ SƏNAYE KLASTERLƏRİNİN ROLU

1960-70-ci illərdən tətbiq edilən klaster modeli istifadə olunduğu ölkələrin əksəriyyətində mühüm iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Klasterlər eyni və ya oxşar sənaye daxilində fəaliyyət göstərən və müəyyən bir coğrafi bölgə daxilində əlaqəli və ya bir-birini tamamlayan fəaliyyətlərlə məşğul olan kommersiya təşkilatlarının şəbəkələri kimi müəyyən edilir. Sözügedən qurumlar ortaq infrastruktur, texnologiya və vahid bazar nümayiş etdirir və bununla da qarşılıqlı ticarət, kommunikasiya və dialoq üçün perspektivləri gücləndirirlər. Eyni zamanda, klasterlər kiçik və orta firmalar arasında rəqabət və əməkdaşlıq balansını gücləndirmək üçün nəzərdə tutulub. Paylaşılan sənaye daxilində sahibkarlar müəyyən bir çoxluq daxilində həm rəqabətli, həm də əməkdaşlıq fəaliyyətlərində iştirak edirlər. Belə bir struktur daxilində fəaliyyət göstərmək kiçik və orta firmalara rəqabət üstünlüyü təmin edir. Nəticə etibarilə, bu sistemin istifadəsi biznes xərclərinin azalmasına səbəb olur, marketinq perspektivlərinin genişlənməsinə kömək edir, məhsuldarlığı və ixracı artırır, tədqiqat və inkişaf bacarıqlarını gücləndirir. Nəticə etibarilə, bu fenomen yeni məhsulların başlanğıcını və yeni müəssisələrin formalaşmasını şərtləndirir. Bu təşəbbüsün həyata keçirilməsinin məşğulluq imkanlarının artırılması, regional inkişafın təşviqi və infrastruktur xidmətlərinin inkişafı da daxil olmaqla müxtəlif aspektlərə müsbət təsir göstərdiyi aşkar edilmişdir. Klasterlər müəyyən bir coğrafi ərazidə mal və xidmətlərin ixracını asanlaş-

dırmaqla yerli əhalinin iqtisadi rifahını yüksəltmək məqsədi daşıyan bir-biri ilə əlaqəli sənaye sahələrinin formalaşmasına aiddir. Klasterlərin fərqləndirici xüsusiyyəti onların tədarük zənciri daxilindəki bütün əlaqələri hərtərəfli əhatə etməsi, dəstək xidmətləri və xüsusi infrastrukturun daxil edilməsi və onları ənənəvi yanaşmalardan fərqləndirməsidir. Əhəmiyyətli əmtəə və xidmətlərin axını ilə səciyyələnən regionlarda bu klasterlərin məkan aqlomerasiyası ölkə üçün əlavə iqtisadi dəyər yaradır. Klasterlər eyni coğrafi bölgədə fəaliyyət göstərən, ticarət və istehsal sahələrində xüsusi oxşarlıqlar, mənsubiyyətlər və ya əməliyyat əlaqələri nümayiş etdirən təşkilat və müəssisələrin əməkdaşlığı yolu ilə yaradılır. Klasterlərin əsas mülahizələrindən biri müəyyən klaster daxilində bütün fərdlər arasında eyni vaxtda tamamlayıcılıq və rəqabətdir. Bundan əlavə, klasterlərin yalnız öz hüdudlarına daxil olan müəssisələrlə məhdudlaşmaması vacibdir.

Klasterləşmə konsepsiyası klaster üçün əlavə iqtisadi dəyər yaratmaq məqsədi ilə müxtəlif sektorlardan, müəssisələrdən və təşkilatlardan müxtəlif şəxslərin daxil edilməsini nəzərdə tutur. Məişət məmulatları istehsalı klasterinin nümunəsi təkcə istehsalda birbaşa iştirak edən firmaları deyil, həm də təchizatçıları, köməkçi sənaye müəssisələrini, avadanlıq istehsalçılarını və tələb olunan infrastruktura töhfə verən digər təşkilatları əhatə edir. Bundan əlavə, tamamlayıcı məhsulların istehlakı, paylanması və istehsalı ilə məşğul olan şəxslər bu xüsusi klasterin tərkib hissələridir. Xarici müdaxilə yolu ilə qurulan qurumlardan fərqli olaraq, klasterlər yaxınlıq və rəqabət qabiliyyətinə görə firmalar arasında üzvi şəkildə yaranan sistemlərdir, xüsusilə də heç bir kənar müdaxilə olmadan. Bu fenomen xarici bazar qüvvələri qarşısında klasterlərin dayanıqlığını və davamlılığını artırır. [2]

Sənaye klasterləri ölkənin ixrac potensialının genişləndirilməsində mühüm rol oynayır. Bu klasterlər müəyyən bir sənayedə bir-biri ilə əlaqəli şirkətlərin, ixtisaslaşmış təchizatçıların, xidmət təminatçılarının və əlaqəli qurumların coğrafi konsentrasiyasıdır. Bu qurumların bir yerdə cəmləşməsi ixracın artmasına kömək edən müxtəlif üstünlüklər yarada bilər. Sənaye klasterlərinin ixrac potensialını genişləndirə biləcəyi bəzi əsas yollar bunlardır:

- Müəssisələrin yaxınlığı: Sənaye klasterləri şirkətlərə miqyas və miqyas iqtisadiyyatlarından faydalanmağa imkan verir. Firmalar bir-birinə yaxın yerləşdikdə, onlar resursları, infrastrukturu və biliyi paylaşa bilər ki, bu da istehsal və paylamada xərclərin azalmasına səbəb olur. Bu xərc səmərəliliyi onların məhsullarını beynəlxalq bazarlarda daha rəqabət qabiliyyətlidir.

- İxtisaslı kadrların olması: Sənaye klasterlərində firmalar arasında yüksək səviyyədə bilik mübadiləsi və əməkdaşlıq mövcuddur. Bu, innovasiyalara, bacarıqların inkişafına və ən yaxşı təcrübələrin yayılmasına kömək edir. Klaster daxilindəki şirkətlər davamlı olaraq bir-birindən öyrəndikcə, onlar yeni və təkmilləşdirilmiş məhsul və xidmətləri inkişaf etdirə və ixrac edə bilərlər.

- İxtisaslaşma: Klasterlər çox vaxt ixtisaslaşmaya səbəb olur. Klaster daxilindəki firmalar istehsal prosesinin spesifik aspektlərinə diqqət yetirməyə və ya sənaye daxilində xüsusi nişlərdə təcrübə inkişaf etdirməyə meyllidirlər. Bu ixtisaslaşma qlobal bazarda rəqabət üstünlüyünə malik yüksək keyfiyyətli, fərqləndirilmiş məhsulların istehsalına gətirib çıxarır.

- Təchizatçı Şəbəkələri: Sənaye klasterlərinə tez-tez ixtisaslaşmış təchizatçılar və

xidmət təminatçıları şəbəkəsi daxildir. Bu, ixrac yönümlü bizneslər üçün vacib olan əsas materiallara, komponentlərə və xidmətlərə vaxtında çıxışı təmin edərək, təchizat zəncirinin səmərəliliyini artıracaqdır.

- Marketinq: Sənaye klasterlərindəki şirkətlər marketinq səyləri, brendinq və təşviqat sahəsində əməkdaşlıq edə bilərlər. Bu kollektiv yanaşma güclü regional və ya sektoral reputasiya yaratmağa və onların məhsullarının beynəlxalq bazarlarda görünməsini artırmağa kömək edir.
- Bazarlara və infrastrukturlara Giriş: Klasterlər tez-tez malların ixracı üçün vacib olan nəqliyyat qovşaqları, limanlar və digər infrastrukturlar ətrafında inkişaf edir. Bu yer üstünlüyü nəqliyyat xərclərini azalda və bazara çıxışı asanlaşdırır.
- Klasterə Dəstək: Hökumətlər və sənaye assosiasiyaları çox vaxt sənaye klasterlərinə onların böyüməsini və rəqabət qabiliyyətini asanlaşdıran resurslar, maliyyə və siyasətlər təqdim etməklə dəstək verirlər. Bu dəstək təşkilatları klaster üzvlərinə ixrac qaydalarına uyğun hərəkət etməkdə, maliyyə yardımı əldə etməkdə və xarici bazarlarla əlaqə saxlamaqda kömək edir.
- Vergi güzəştləri: Sənaye klasterləri dövlət tərəfindən məhsulların istehsalına təşviq məqsədilə gömrük rüsumları və bəzi vergilərdən azaddır.
- Riskin azaldılması: Sənaye klasterinin bir hissəsi olmaq şirkətlərə qlobal iqtisadi dalğalanmalar və bazar dəyişkənliyi ilə bağlı riskləri azaltmağa kömək edə bilər. Klaster daxilindəki firmalar öz məhsullarını və bazarlarını şaxələndirdikdə, onlar iqtisadi qeyri-müəyyənliklərə qarşı daha yaxşı təchiz olunmuş olurlar [1].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Delgado, M., Porter, M. E., & Stern, S. (2010). "Clusters and Entrepreneurship." Journal of Economic Geography, 10(4), 495-518.

2. Ibishov, E., Mikayilov, F., Huseynov, R., Rzayev, R., & Hasanov, R. (2020). The role of clustering in increasing export potential in Azerbaijan. Economic and Social Development: Book of Proceedings, 4, 497-509.

İsmayılova Məftunə, doktorant,
Bakı Dövlət Universiteti,
Email: maftunai@mail.ru

MƏİŞƏT ZORAKILIĞI QADINLARIN ŞƏXSİYYƏT HÜQUQLARI VƏ AZADLIQLARININ POZULMASININ BAŞLICA AMİLİ KİMİ

Məişət zorakılığının gender aspektlərinin araşdırılması günümüzün həlli vacib problemlərindən olub, ailə institutunun təkmilləşdirilməsini və möhkəmləndirilməsini aktuallaşdırır. Müasir dövrdə ailə institutunun böhranının dərinləşməsi və boşanmaların sayının artması bilavasitə ailədaxili münaqişə və zorakılığın nəticəsi olaraq təzahür edir.

Ölkəmizdə məişət zorakılığı zəminində baş verən cinayət halları aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. Qəsdən adam öldürmə;
2. Adam öldürməyə cəhd;
3. Qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma;
4. Qəsdən sağlamlığa az ağır zərər vurma;
5. Qəsdən sağlamlığa yüngül zərər vurma;
6. Əzab vermə;
7. Öldürməklə və ya sağlamlığa ağır zərər vurmaqla hədələmə.

Rəsmi statistikaya əsasən 2021-ci ildə ölkəmizdə məişət zəminində 1 499 cinayət baş vermişdir ki, onlardan 220-si eyni şəxslər tərəfindən təkrar törədilmişdir. Cinayətlərin böyük bir qismi 62 halı qarşı tərəf sərxoş olduğu vəziyyətdə baş vermişdir. Qəsdən sağlamlığa yüngül zərər vurma məişət zəminində daha çox rast gəlinən zorakılıq formasıdır. Bu zorakılıq forması böyük əksəriyyətlə - 167 hal eyni şəxslər tərəfindən təkrar törədilmişdir. Məişət zorakılığı zamanı çox rast gəlinən fiziki şiddət formaları – qəsdən adamöldürmə və qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurmadır. [1]

Müxtəlif formalı məişət zorakılığı çox zaman bir sıra xarici və daxili amillərin təsiri altında baş verir. Burada xarici amillər dedikdə, yaxınların və qohumların ailə münasibətlərinə müdaxiləsi, maddi asılılıq, nikahda olan tərəflərin və çox zaman kişilərin tətbiq etdikləri süni məhdudiyyətlər, alkoqol və narkotiklərdən asılılıq və s. nəzərdə tutulur. Daxili və ya görünməyən amillər kimi – tərəflər arasındakı psixoloji uyuşmazlıq, zorakılıq nümayiş etdirən tərəfin psixoloji dayanıqsızlığı və diktatorluğa meylliliyi, disfunksional ailədə böyümə, təhqir, davamlı tənqid, laqeydlik, sui-istifadə və s. göstərilə bilər. Disfunksional ailələrdə müxtəlif formalı zorakılıqla müşayiət edilən ailədaxili münaqişələr çox zaman ağır xəsarətlərin yetirilməsi, ölüm hallarının baş verməsi ilə nəticələnir. Davamlı zorakılığa məruz qalan şəxslərdə özünəhörmətin zəifləməsi, emosional tənzimləmədə çətinliklər, asosiallaşma halları müşahidə edilir.

Məişət zorakılığı yalnız şəxsiyyət səviyyəsində və şəxsi münasibətlərdə deyil, həm də cəmiyyət və ölkə səviyyəsində həyat keyfiyyətinin və sosial rifahın aşağı düşməsinə gətirən amillərdədir. Məişət zorakılığının iqtisadi nəticələrinin araşdırılması nəticəsində məlum olmuşdur ki, müxtəlif formalı şiddət böyük iqtisadi itkilərə gətirir. Bir tərəfdən əmək fəaliyyəti məhdudlaşdırılan qadınlar iqtisadi fəal əhalinin müəyyən bir qismini təşkil edirlər. Digər tərəfdən məişət zorakılığı nəticəsində müxtəlif formalı xəsarət alan qadınların reabilitasiyası məqsədilə dövlət hiss ediləcək məbləğdə vəsait ayırır.

Azərbaycanda gender bərabərliyinin təmin edilməsi və məişət zorakılığının qarşısının alınması istiqamətində geniş tədbirlər planı həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2010-cu ildə Bakıda keçirilən Avropa Şurasına üzv dövlətlərin gender bərabərliyinə həsr olunmuş VII konfransına ünvanladığı məktubda bildirmişdir ki: "*Gender bərabərliyi müasir dövrdə demokratik cəmiyyətin inkişafının və insan hüquqlarının qorunmasının əsas prioritetlərindən birini təşkil edir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında milli qanunvericilik qadınların hüquq bərabərliyini təmin edərək hər cür ayrı-seçkiliyin qarşısını almağa xidmət göstərir, gender məsələləri ilə bağlı dövlət siyasəti isə qadınların bərabər imkanlarının gerçəkləşdirilməsinə yönəlmişdir*".

Məişət zorakılığı qadınların şəxsiyyət hüquqları və azadlıqlarının pozulmasının,

[1] Məişət zorakılığı (ailə münaqişəsi) nəticəsində baş vermiş cinayələr. https://www.stat.gov.az/source/crimes/

onlara qarşı çevrilən ayrıseçkiliyin və sosial imkanların məhdudlaşdırılmasının başlıca göstəricisidir. Cəmiyyətimizdə məişət zorakılığının mövcudluğu, bu problemin tədqiqi və qarşısının alınması ilə bağlı fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti genişlənməkdədir. Məişət zorakılığının qarşısının alınması məqsədilə ilk növbədə aşağıdakı fəaliyyət yerinə yetirilməlidir:

- Dünya ölkələrində mövcud olan zorakılığın xüsusəndə məişət zorakılığının baş vermə səbəbləri, ona təsir edən amillərin araşdırılması;
- Məişət zorakılığının cəmiyyətin inkişafına təsir edən faktor kimi aydınlaşdırılması;
- Məişət zorakılığının qarşısının alınması ilə bağlı aparılan sosial işin təşkili;
- Azərbaycanda aktual problemə çevrilmiş məişət zorakılığını yaradan problemlərin araşdırılması və ona qarşı təşkilatlanmış mübarizə istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Zorakı şəxslərin qanun qarşısında mühakiməsi və onlara tətbiq ediləcək sanksiyaların dəqiqləşdirilməsi;
- Məişət zorakılığının qurbanlarına mühafizə orderinin verilməsinə nail olmaq və onların reabilitasiyası ilə bağlı sosial xidmətlərin müəyyənləşdirilməsi.

Musayev Ceyhun İskəndər oğlu, doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:hedef2023e@gmail.com

TURİZMİN MÜXTƏLİF SAHƏLƏRİ ÜZRƏ İXTİSASLI KADRLARIN İNKİŞAFI

Turizm müəssisə və təşkilatlarında münaqişələrin, münaqişə situasiyalarının ümumi və xüsusi halları mövcuddur. Bu baxımdan, münaqişələr obyektiv və subyektiv olurlar. Obyektiv münaqişələr işgüzar xarakter daşıyan münaqişələr, istehsal və əmək fəaliyyəti sahəsində bir növ siqnal rolunu oynayır və istehsal münaqişəsi adlanır. Münaqişələrin subyekti və obyekti ilə əlaqədə olan məsələlər sistemli araşdırılmalı, tədqiq edilməlidir. Çünki münaqişə situasiyası çevik xarakter daşıyır və sabit olmur. Bu proses opponentlərin öz statusundan, onlara təsir edə bilən rəsmi orqanların ranqından, yəni hakimiyyət səviyyəsindən asılı olur. Konfliktlərin yaranması yalnız sosial köklərlə bağlı deyildir, iqtisadi amillər də əsas rola malikdir. Münaqişələr, bir qayda olaraq, tərəflərin mövqe və mənafelərinin ziddiyəti, uyğun gəlməməsi zəminində baş verir.

Kollektivlərdə sosial münaqişələr sosial gərginlikdən doğur. Sosial gərginlik isə ayrı-ayrı işçilərin, fərdlərin, sosial qrupların tələbatının, məramlarının ödənilməsi ilə bağlıdır. Münaqişələr situasiyasının xarakterindən asılı olaraq adi sosial səviyyədə, normada, kritik, kulminasiya dərəcəsində, açıq və qızğın formada ola bilər. Münaqişələr yalnız işçilər, sosial qruplar arasında deyil, həm də dövlətlə dövlət müəssisələri, dövlətlə qeyri-dövlət müəssisələri, dövlətlə gizli iqtisadiyyat strukturları, müdiriyyətlə işçilər arasında da ola bilər [4, səh.115].

Keçid şəraitində münaqişə situasiyaları intensiv olaraq güclənir. Bu proses təsər-

rüfat subyektlərinin qanuna zidd hərəkətləri, münaqişə fenomenini lazımi səviyyədə dərk etməməkdən, bu problemə kompleks, sosial-psixoloji, sosial idarəçilik baxımından yanaşılmaması ilə əlaqədardır.

Turizmdə insan resurslarının idarə olunmasının təkmilləşdirilməsində emosiyaların öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə mühitdə mənfi emosiyalar (gələcəyə inamın olmaması, əsəbilik, həyəcan, yalan, alçalma, biganəlik, yorğunluq, qorxu) müsbət emosiyalardan (inam, ümid, etimad, məğrurluq, gümrahlıq, qorxmazlıq, həyata maraq, təmkinlik, sakitlik) üstünlük təşkil edir. Bu isə münaqişə situasiyasını xeyli dərəcədə mürəkkəbləşdirir, adi münaqişələri (istər işdə, istər ailə-məişət və işdən kənar mühitdə) kriminal səviyyəyə çatdırmış olur. Münaqişənin xarakteri müxtəlif fəaliyyət sferalarında müxtəlif səviyyəli emosiyalarla şərtlənir. Hətta dünyanın ən məşhur psixoloqları insanın daxili aləmini tam dolğunluğu ilə öyrənə bilməmişlər. Deməli, insanın psixologiyasını öyrənmək onun anatomiyasını öyrənməkdən çətindir. Bazar münasibətləri şəraitində risklər, gözlənilməz hadisələr mənfi psixoemosional, stress hallarını çoxaltmışdır. Belə vəziyyət insanın mərkəzi idarəedici orqanı olan beyninə mənfi təsir edir, fizioloji sistemini aşındırır, xroniki yorğunluq yaradır [2, səh.102].

Stress, rəqabət və risk amillərinin cərəyan etdiyi şəraitdə sanki insan üçün bazar sisteminin və risklərin ölçüsüdr. Belə hal, mütəxəssislərin fikrinə görə, ürək damar sisteminin pozulmalarına, adamların intellektual imkanlarının məhdudlaşmasına gətirib çıxarır. Ayrı-ayrı təşkilatlarda baş verən ağır situasiyalar insanları stress vəziyyətinə salır, situasiyaların özü isə nəzarətdən çıxmış olur. Problemin həlli gecikəndə və tapılmayanda, yeni stress vəziyyəti yarana bilir. Əgər problemlər operativ qaydada həll olunarsa, stress öz başlanğıc fazasında qalar, pik səviyyəsinə çatarsa, tezliklə sönə bilər.

Turizm müəssisələrində münaqişələr tarixən müxtəlif səbəblərdən mövcud olmuş və davam etmişdir. Müasir şəraitində rəqabətin gərginləşməsi, iqtisadi proseslərdə qeyri-müəyyənlik, gözlənilməz halların çoxalması, münaqişələrə yeni formada təkan vermişdir. Bu səbəbdən turizm sənayesi inkişaf etmiş bir çox ölkələrdə firma və şirkətlərin işçi heyətinin ştat cədvəlinə münaqişəşünas işçi ştatı əlavə edilmişdir.

Konfliktlər tərəflərin mövqe və mənafelərinin ziddiyyəti və uyğun gəlməməsi şəraitində baş verir. Turizm təşkilatlarında münaqişələr sırf şəxsi mənafe zəminində baş verdikdə firmalarda, hər hansı bir əmək kollektivində qarşıdurmalara, ziddiyyətlərə və nəticə etibarilə dağıdıcı qüvvəyə çevrilə bilər. Bu baxımdan münaqişələr rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı və firmanın digər önəmli istehsal-maliyyə problemləri, heyətin idarə edilməsi kimi məsələlər zəminində meydana çıxdıqda müsbət, konstruktiv əhəmiyyət kəsb edə bilər. Münaqişələr funksional (faydalı, yaradıcı) və disfunksional (faydasız, dağıdıcı) ola bilər. Təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda turizm müəssisələrində münaqişələr psixoloji zəmində: inciklik, əsassız iddialar, emosiyalar və menecerlərin şıltaqlığı nəticəsində də baş verə bilər. Məhz bu amillərə görə, nəzərə alınmalı olan ən vacib prinsipial məsələ, münaqişələrə tipinə, səbəblərinə (resursların məhdudluğu, əmək kollektivlərinə müxtəlif qaydada yanaşma, psixoloji fenomen, peşəkarlığın, idarəetmənin aşağı səviyyədə olması) və modelinə (situasiya, insident, funksional və disfunksional, idarə edilən və ya idarəedilməz) əsasən sistemli qaydada yanaşılmasıdır.

Münaqişələr müxtəlif olduqca (məsələn, münaqişəli davranış, qanunauyğun, tə-

sadüfi, həqiqi, qondarma-yalançı, təşkilati-idarəçilik, sosial, siyasi, iqtisadi münaqişələr) onların idarə edilməsi də çətinləşir. Turizm müəssisələrində münaqişənin idarə edilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

1. Xəbərdarlıq;
2. Səbəblərin araşdırılması;
3. Münaqişənin yumşaldılması, dayandırılması;
4. Münaqişənin konkret olaraq tənzimlənməsi (kompromis);
5. Münaqişənin inzibati həlli [1, səh.82].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Kirillova A.T., Volkova L.A. Turizmdə marketinq. 1996.
2. Köçərli Y.Ə., Köçərli L.R. Turizmdə proqnozlaşdırma və planlaşdırma problemləri - Prognostic and planning problems in tourism // "Turizm və Rekreasiya: Problemlər və Perspektivlər". 3-cü Respublika Elmi-Praktiki Konfransının Materialları, 2010-cu il, səh.: 104-109.
3. Musayev C.İ. "Azərbaycan Respublikası üçün aqroturizmin iqtisadi-siyasi mahiyyəti", Turizm və Rekreasiya XXI əsrdə: Problemlər və Perspektivlər, Beynəlxalq Konfrans, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Bakı-2019.
4. Quluzadə M.M. "İnsan amili və Azərbaycan Respublikası Qərb bölgəsinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi", Bakı-2016, 175 səh.

Paşazadə Rəvan Malik oğlu, doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: revan_pashazade@mail.ru

AZƏRBAYCANIN NƏQLİYYAT İNFRASTRUKTURUNA İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ SƏMƏRƏLİLİK İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycan xarici kapital qoyuluşlarının (investisiyaların) qarşılıqlı qorunması və təşviqi ilə bağlı xarici dövlətlərlə bir sıra sazişlər imzalayıb və ratifikasiya edib. Qarşılıqlı müdafiə və investisiya təşviqi müqavilələri, prinsipcə, dövlətin ərazisindəki digər dövlətlərdən olan investorların fəaliyyətinə dair öhdəliklərini gücləndirir. Tərəflər kapital qoyuluşları və əlaqəli investor fəaliyyətləri üçün əlverişli rejimlər qurmağı, xarici mülkiyyətin düzgün qorunmasını təmin etməyi və gəlirləri sərbəst şəkildə investorlarına yönəltməyi öhdələrinə götürürlər.

Mövcud Dövlət Reyestrinə görə, inhisarçı təşkilatların sayı 195-dir, bunlardan 98-i təbii inhisar və 97-si təsərrüfat subyektidir.

Əsas vəzifələrdən biri investisiyaların lazımi həcmini və keyfiyyətini təmin etmək üçün əlverişli investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə:

- mülkiyyət quruluşundan asılı olmayaraq bütün investorlar üçün daha əlverişli rəqabət mühitinin yaradılması;
- xüsusi mülkiyyətin qorunması və korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi;
- investisiya fəaliyyətinin normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi;
- investisiyaların seçilməsi və təhlili üçün şirkətlər haqqında investorların məlu-

matlandırılması sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- Azərbaycanın xarici investisiyalar üçün cəlbedici ölkə kimi imicinin formalaşmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- əmanətlərin investisiyalara səmərəli çevrilməsini təmin edən müasir korporativ infrastrukturun inkişafı prosesinə dəstəyin gücləndirilməsi;

Azərbaycanın uzunmüddətli perspektivdə dövlət investisiya siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakı prioritetlər olmalıdır:

- orta və uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanda dövlət investisiya siyasətinin inkişafı;
- investisiya layihələrinin orta və uzunmüddətli dövlət proqramı ilə müəyyən edilmiş sosial-iqtisadi inkişafın məqsəd və prioritetlərinə uyğunlaşdırılması;
- mövcud inkişaf tendensiyalarına uyğun olaraq regional investisiya siyasətinin prioritetləri;
- qeyri-neft sektoruna və regional inkişafa investisiyaların istiqaməti;
- yüksək texnologiyalı layihələrə dövlət investisiyalarının istiqaməti;
- yüksək texnoloji layihələrə dövlət investisiyalarının istiqaməti;
- dövlətin müdafiə qabiliyyətinin inkişafı.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün şüurlu şəkildə ardıcıl siyasət aparılır. İkincisi, bu hal investisiya fəaliyyətinin artmasına səbəb olur. İnvestisiya fəaliyyətinin tədricən tendensiyası milli iqtisadiyyatın real böyüməsi ilə izah olunur.

İnvestisiya fəaliyyəti ölkənin nəqliyyat sektorundan da yan keçməyib. Nəqliyyat sektorundakı əsas investorlar yalnız özəl investorlar deyil, həm də dövlət investorlarıdır. Buraya müasir nəqliyyat infrastrukturu (yollar, körpülər, qovşaqlar və s.) daxildir. Özəl investorlar nəqliyyat sektorunun maddi-texniki infrastrukturunu inkişaf etdirirlər. Yüksək inkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturu olan ölkələrdə (ABŞ, Kanada, Qərbi Avropa ölkələri) nəqliyyat komplekslərinin inkişafına qoyulan investisiyalar ÜDM-in təxminən 3%-ni, Çində-9%, Rusiyada-1,4% təşkil edir. 2015-ci ildə Azərbaycanda bu göstərici ÜDM-in 4%-ni təşkil edib. BVF ekspertlərinin fikrincə, ÜDM-in 2%-i ölkənin mövcud nəqliyyat infrastrukturuna xidmət etmək üçün kifayətdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Bakıda perspektivli Yol hərəkəti İdarəetmə Mərkəzinin açılışında (29 dekabr 2011-ci il) deyib: "Ölkəmizdə nəqliyyat sektoru çox uğurla inkişaf edir. Tikinti hər yerdə davam edir. Avtomobil yolları, şəhərlərarası yollar və arxa yollar tikilir. Nəqliyyat sektoruna qoyulan investisiyalar öz bəhrəsini verir. Bunlar dərhal gəlir gətirməyən investisiyalardır - bu fabrik deyil, müəssisədir. Ancaq bu sektora qoyulan pul bir neçə ildən sonra ödəyir. Yollar tikilir, yeni infrastruktur yaradılır, dirçəliş gedir və investisiyalar qoyulur".

Ölkənin nəqliyyat sektorunda investisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinin əsas istiqamətləri bunlardır:

- bu sektora daha çox investorun cəlb edilməsi;
- hədəf investorları cəlb etmək üçün böyük nəqliyyat mərkəzlərində iqtisadi sərbəst zonaların və texnoparkların yaradılması;
- icrası uzunmüddətli olan və buna görə kommersiya investisiyaları üçün cəlbedici olmayan layihələr üçün dövlət zəmanətlərinin verilməsi. Buradakı dövlət zəmanətləri maliyyə riskini təmin etmək üçün deyil, investorlara və digər layihə iştirakçılarına ictimai əhəmiyyət kəsb edən dövlət zəmanətləri və layihənin uğurla həyata keçiril-

məsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

- kommersiya investisiyaları üçün cəlbedici olmayan layihələr üçün dövlət zəmanətlərini təmin etmək.

- nəqliyyat şirkətlərinin investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq. İqtisadi artım nəqliyyat xidmətlərinə tələbatı və nəqliyyat layihələrinin cəlbediciliyini obyektiv şəkildə artırır.

Ümumiyyətlə, ölkədə investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş məqsədyönlü tədbirlər davam etdirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat sektorunda mövcud problemlərin tez bir zamanda aradan qaldırılması və onun beynəlxalq nəqliyyat sisteminə inteqrasiyası üçün nəqliyyat infrastrukturunun yenidən qurulması, Azərbaycanın nəqliyyat potensialının artırılması, daşıyıcıların beynəlxalq nəqliyyat xidmətləri üzrə rəqabət qabiliyyətinin artırılması və nəqliyyat xidmətlərinin ixracının maksimum artırılması lazımdır.

Konul Ahad Mammadzade, PhD.student,
Azerbaijan State Pedagogical University
Email: konul.ahad@mail.ru

THE BEST METHODS FOR LEARNING ADVANCED ENGLISH

Introduction

English is one of the most enjoyable languages to learn. Also, while it is widely believed that the learning process is easier than other languages. At times, learning English quickly can seem impossible, especially if you are not going to a language school. But by using the right strategies, you can reach your goal in a shorter time. In order to learn English faster, we will present some recommendations and look at scientific studies on this topic. We are all in a hurry these days, we are all trying to move as fast as possible. We want to achieve everything faster – send messages faster, go somewhere faster, talk faster, learn English faster! But some things we cannot do fast. For example, we all know that learning a new language is a long process. There are new rules and new words to be memorized. Learning so many things, practicing them, repeating them over and over again takes time. In addition, we have many tips to make the process of learning English easier and faster, which you can find in this article. Well, how do you know which tips to follow and which methods to use? There's bound to be a method that works for you, but you'll need to test several methods to find out what that method is. You are also likely to waste time trying other methods until you find the method that works best for you.

Main text

If you are in a hurry to find tips that really work on learning English faster, then you should also take a look at what the scientific studies have to say about it, and you can find these studies right here in this article!

Read everything that comes your way

World classics, newspapers, websites, emails, everything we see on social media - read them all, of course, if it's in English. By reading these listed resources, you will

learn new words in addition to what you already know. Also, you will learn the different uses of the words you know. That way, while increasing or improving your vocabulary, you'll also be developing yourself. So don't just skim through the book. There are unlimited sources for you to read.

Record all the new words you learn

This is a classic recommendation. Because it works. We love learning a new word so much that we think we will never forget it. But make sure that not all the words stick in our mind from the first time. Even if it remains, it is definitely forgotten over time. To avoid this, keep a notebook with you in which you take notes, or if you don't like carrying around a notebook, then you can use programs. When you hear or read a new word, write it down along with the sentence it is used in.

Communicate with people in real life

Of course, thanks to WhatsApp, we have already become experts in communicating without opening our mouths. But speaking any language is more useful than reading or writing in that language. More than half of language learners say "I understand, but I can't speak". A large number of people who want to speak English and learn English in a fast way, at the first failure, put learning aside. Don't be one of them. Look for native English speakers with whom you can simply chat, sign up for a course or take online lessons. [2, 125]

Subscribe to channels that broadcast programs in English

There are definitely YouTube channels or radio programs that broadcast in English on every topic of interest you can imagine. Subscribe to a few of these and you'll be on your way to school, work, etc. while you're driving. listen to these programs on the go. At first, you will think that the local accents are a bit difficult, but after you keep watching (listening) for a while, you will start to understand what you are hearing. You will also learn a lot of new words from broadcasts with native English speakers.

Take a trip abroad

When living in an English-speaking country, our language learning process will progress very quickly. It is known that English is the most spoken language in the world. If you can afford it, then make a list of the countries you want to visit and travel to one of the English-speaking countries on that list. For example, the countries of Australia, New Zealand, England, Ireland, America, Canada, and South Africa can be mentioned.

Use your friends

If you have friends who post in English on the internet, then use them. Check out what they share regularly and make sure you learn at least a thing or two every day. These can be news, articles, videos, blog posts, songs or anything else. If the topic is in English, be sure it will be in your interest and useful for you.

Ask questions

In the process of learning English, there will be many questions that interest you. Do not ignore your questions, try to find answers to them. If you are taking a course, then ask your teacher these questions. That's what teachers are for. No, if you are learning on your own, then look for answers on blogs, foreign language learning sites, ask questions of other language learners. Be sure that the result will please you.

Benefit from your favorite celebrities

Try adding value to your learning process by choosing an English-speaking actor or singer. Go online and find their reports, watch them! First, watch the video to understand the general theme. Then take the time to note down the nuances and words that you hear repeatedly and that interest you. Phrases, idioms, stories and anecdotes from this report will give you plenty of material to work on. [3, 200]

Whatever you really need, start with it

Will you be participating in any student exchange programs? Then focus on learning words related to your work. Do you have a conference in another country? Improve your speaking skills to use when speaking with other participants. If you are going to travel, then update your vocabulary related to travel and tourism. If you start learning English with the hope that you will learn everything at once with a magic wand, then you will feel bored and tired during the learning process.

Don't feel like you can't

When you feel like you don't understand something or have problems (which happens to everyone in the learning process), don't say things like "I can't speak English" or "I'll never be able to." Even erase these sentences from your mind! These sentences will stop you from seeing the path you are on. Also, learning and speaking in English will make you think that your dreams are impossible. Instead of these types of sentences, make sentences like "I'm learning English and improving myself every day", "even if it's not easy, it's still worth it", "I'm better than I was 6 months ago" will remind you of the main goal you need to focus on and improve your English in a fast way. It will stimulate the way of learning.

Language learning process and scientific research

The language learning process is a very important research area for scientists. Because the ability to learn language is a behavior that separates humans from other creatures. Science knows how the human brain works. Science also knows how we learn and speak. Well, what is the use of all this research? How can we use them? By understanding how to learn a language with a certain method, we can make our language learning process faster and easier. And now, thanks to scientific research, you can start learning English faster. We will provide information on how to apply them here.

Listen to English a lot

Linguists have a special term they use for one of our language learning methods: Unconscious or implicit language learning. This type of learning method occurs when we do not make special efforts to learn, that is, when we do not try to learn the language. This method does not come from sitting at a desk and trying to learn grammar. It happens when we listen to English a lot without paying much attention. Our brains automatically learn sounds, accents, words, and grammar, even if we're not listening intently, interacting, or taking notes. The strangest part of this is that even if we don't know what the words mean, we learn by listening. Research shows that people can learn different languages with this method. Because when we listen, we also learn patterns and phrases. This is the most natural way of learning, as children practice it. Babies can't speak at first, they can only listen. They spend all their time listening until they can fully understand what is being said and then use the language

themselves. Listen to as much English as you can. Always! Non-stop! Try to listen to something in English whenever possible in-your room, office. Watch TV in English, listen to music in English, listen to radio programs in English, audio books in English. Go to places where you can listen to native English speakers talking to each other. Listen as much as you can. You don't have to listen carefully, you can walk around while you listen and enjoy the scenery. You can read a book and exercise in the gym. Whatever you're doing, you'll be learning English without even realizing it, as long as English-speaking sounds enter your ears and then your brain.

Learn the similarities

There are many sounds in English and not in Azerbaijani. Although the languages are very different from each other, they have many similarities. Even for toddlers who don't know any words. When learning English, remember this reality: If you hear a word or sound that sounds familiar to you, there's a good chance that word or sound doesn't really exist. If you know the sounds and letters that cannot be combined in English, then you will learn to write words in the correct form more easily. For example, when you try to write the word "ghost", which means "spirit" in Azerbaijani, you forget the order of the letters g and h, then pronounce the word aloud in both forms.

Learn new sounds individually

Learning English changes the way the brain works. Unbelievably, learning a new language leads to brain growth. Research also shows that when we learn a new language, parts of our brain grow. The more you grow, the easier it is to learn a new language. One of the interesting results of this study was that it showed that our brains react differently to different sounds. For example, the letters L and R are sounds that beginners can hardly distinguish. Learn English sounds before you understand and speak English as your mother tongue. Find the sounds you have the most difficulty understanding or pronouncing and do extra exercises on them. Some studies show that we learn faster when we listen to sounds at a slower speed. Find and watch videos of native English speakers using the sounds you think you need help with.

Use the similarities of the words

When similes are used, you will make connections between words and other words, sounds, actions, ideas, and images. When you see a picture of the Sun, the words "sun", "warm" and "hot" come to mind. You won't waste time thinking about them, because these words will automatically come to mind. Learning words by simile method is both fun and a very useful method to speed up the process of learning English. In this study, the scientists examined sign language, a language used by people their hands and fingers instead of sounds to create words. That is, because the word "food" in sign language resembles a person eating food, it is easier to remember this word. Hand gestures have proven to be difficult to remember when they are not associated with the word or idea they represent.

When you learn new words, as in the example of "sun" - sun, try to learn them in groups. Combine a word with a symbol, an action, or another word. When you make a strong connection in your mind, you will remember those words better. Try using your hands to show the meaning of the words you are trying to learn. When writing down words, instead of writing their meaning next to them, try to draw

pictures related to their meaning. You can get new ideas about this by using Google image. Through this method, you will remember both the meaning and the spelling of the word.

Remember patterns, not rules

How well you can remember and repeat patterns says a lot about how quickly and easily you can learn that language. Languages are made up of patterns, and the easier you can distinguish these patterns, the faster you will learn the language. By now, you've spent some time learning English grammar and spelling. After all this time spent, think and try to remember patterns, not rules. So you can learn English easier and faster. For example, consider regular verbs in the past tense. According to the rules, the suffix -ed is added to the end of the verb to make regular verbs into the past tense. If you can remember the rules just by reading this sentence, then great! However, most people cannot remember rules without seeing examples. To see patterns for this rule, let's look at the past tense of a few verbs: rain – rained, want – wanted, learn – learned. There is a difference between the following verb group: plan – planned, build a plan - built a plan, rot – rotted – rotted, stop – stopped – stopped [1, 33].

Learn phrases, not words

Some words mean something on their own, but there are some words that mean something completely different just when they are combined with other words. When we read a sentence in English, we should pay attention to these words. If you make a sentence like "I ran around", this sentence means that you are running without any purpose. If you simply add two words to this sentence, then the sentence will be in the form "I ran around the park", which means "I ran around the park". That is, there is a huge difference in meaning between these two sentences. Although this may not seem so surprising, until recently linguists believed that we listen to sentences as a whole and then separate them into parts. Recent studies have shown that the order of words is more important than the whole sentence. Think of it this way: "Bread and butter" and "butter and bread" have the same meaning, but only one of them fits the correct word order, and that is "bread and butter". You can think of it as honey and cream, Leyli and Majnun in Azerbaijani. When we say "Majnun and Leyli" it sounds a little strange, doesn't it? Since many words have more than one meaning, it can be difficult to learn the words individually. Also, just because you know the meaning of a word in English doesn't mean you can use it. For this reason, when you learn new words in English, you should also learn how those words are used in phrases, sentences and conversation. For example, the word "retrospect" means "back, to the past". But chances are you'll never see this word without "in" at the beginning. For example; In retrospect, I shouldn't have eaten the whole cake. By learning the phrases related to the words in English and what class the words belong to, both your conversations will be more sincere.

Learn through music

You still remember the songs you learned as a child, right? Even though you learned those songs many years ago, we are sure you can still sing those sweet songs that your mother or teachers taught you. But how come those songs are so well remembered? Music is the most important part of children learning a foreign language. For this reason, there are many songs that help children learn and remember numbers

and letters more easily, make it easier for them to see how vowel sounds are used, and help them learn new words. Repetition in songs and music make it easier for children to learn the most important parts of language. Usually, although language learning skills are considered very important, music is not considered as important. But research shows that the ways we learn music and language are very similar, and both are very important. Just as we learn to distinguish the notes on the piano, we learn the differences in pronunciation when learning a language. Language is like music in itself. Learning language skills with the benefit of music will make the learning process faster and easier. There are many songs for learning English, many of which you can find on YouTube or in many applications. Unfortunately, there are no easy and quick ways to learn English fast, but science has proven that some ways are more effective than others and work better and speed up the process. One of them is learning a language through songs, as mentioned above [4].

Results

In addition, we have many tips to make the process of learning English easier and faster, which you can find in this article. Well, how do you know which tips to follow and which methods to use? There's bound to be a method that works for you, but you'll need to test several methods to find out what that method is. According to scientific research and tests, the tips above will help you learn English better, easier and faster. Plus, as you learn, develop, and grow, so will your brain!

References:

1. Education in Britain. London, 1989.
2. Nağıyeva H. English. Bakı, "Maarif", 1971, 313 c.
3. Verdiyeva Z.H. Learn English. Bakı, "Səda", 1977, 310 s.
4. https://britishcentre.az/faydali-ve-maraqli/ingilis-dilini-oyrenmeyin-10-ustun-yolu.

Qəhrəmanlı Rüqəyyə Aydın qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: r.gahramanli@mail.ru

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ MADDİ RESURSLARDAN İSTİFADƏNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ TƏBİƏTDƏN İSTİFADƏNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Son illər Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi möhkəmlənmiş, ictimai-siyasi sabitliyə nail olunmuş, cəmiyyətdə demokratiya və iqtisadiyyatda bazar münasibətləri daha da inkişaf etmiş, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya üçün şərait yaradılmış və buna başlanılmışdır. Müasir elmi-texniki tərəqqi və texnologiyanın inkişafı insanların təbii sərvətlərdən istifadə imkanını daha da artırır. Qeyd etmək lazımdır ki, təbii sərvətlərin təsərrüfatsızlıqla istifadə edilməsinə qəti yol verilməməlidir. Təəssüf ki, belə hallar hələlik vardır. Bəzən mədənlərdə qazıntıların içərisində olan yalnız bir mineraldan

istifadə edilir, qalanı isə texnoloji proseslərin təkmilləşməsi səbəbindən tullanılır.

Ətraf mühitin idarə edilməsinə dair tənzimləmənin inkişafı qaydalarının iqtisadi və sosial fəaliyyətlərə təsirini minimuma endirməklə yanaşı, ətraf mühitin qorunmasında effektiv olmasını təmin etmək üçün diqqətli və sistemli yanaşma olmalıdır. Aşağıda təqib oluna biləcək bəzi ümumi istiqamətlər verilmişdir.

Tənzimləmənin əhatə dairəsini və məqsədini müəyyən etmək: Ətraf mühitin idarə edilməsi qaydalarının işlənib hazırlanmasında ilk addım tənzimləmənin əhatə dairəsini və məqsədini aydın şəkildə müəyyən etməkdir. Bu, tənzimləmənin həll etmək üçün nəzərdə tutulduğu ekoloji problemlərin müəyyən edilməsini, habelə tənzimləmənin arzu olunan nəticələrini müəyyən etməyi əhatə edir.

- Ətraf mühitlə bağlı problemlərin hərtərəfli qiymətləndirilməsini aparmaq: Tənzimləmənin əhatə dairəsi və məqsədi müəyyən edildikdən sonra, tənzimləmənin həlli nəzərdə tutulduğu ekoloji problemlərin hərtərəfli qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. Bu, ekoloji problemlər haqqında məlumatların toplanması və təhlili, həmçinin potensial çirklənmə mənbələrinin və ya ətraf mühitə digər zərərlərin müəyyən edilməsini əhatə edə bilər.

- Potensial tənzimləmə yanaşmalarını müəyyən etmək: Ətraf mühitlə bağlı problemlərin qiymətləndirilməsi əsasında potensial tənzimləmə yanaşmaları müəyyən edilməlidir. Bunlara əmr-nəzarət qaydaları, emissiya ticarəti kimi bazar əsaslı mexanizmlər və ya sənayenin özünütənzimləməsi kimi könüllü yanaşmalar daxil ola bilər.

- Maraqlı tərəflərlə məsləhətləşmək: Maraqlı tərəflərlə məsləhətləşmə tənzimləmənin inkişafı prosesinin mühüm komponentidir. Bu, təklif olunan tənzimləmə yanaşmalarına dair rəy və rəy toplamaq üçün sənaye nümayəndələri, ətraf mühit qrupları və ictimaiyyət üzvləri də daxil olmaqla bir sıra maraqlı tərəflərlə əlaqəni əhatə edir.

- Tənzimləməni işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək: Ətraf mühitlə bağlı problemlərin qiymətləndirilməsi, maraqlı tərəflərin rəyi və digər mülahizələrə əsasən, tənzimləmə hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Bu, reqlamentin hazırlanmasını, müvafiq dövlət qurumlarından razılığın alınmasını, monitorinq və icra mexanizmlərinin yaradılmasını əhatə edə bilər.

- Tənzimləmənin monitorinqi və qiymətləndirilməsi: Tənzimləmə həyata keçirildikdən sonra onun nəzərdə tutulan nəticələrinə nail olmasını təmin etmək üçün mütəmadi olaraq monitorinq edilməli və qiymətləndirilməlidir. Bu, ətraf mühitin nəticələrinə dair məlumatların toplanması və təhlilini, habelə həmin nəticələrə nail olmaqda tənzimləyici yanaşmanın effektivliyinin qiymətləndirilməsini əhatə edə bilər.

Azad edilmiş ərazilərin bərpası ilə bağlı həyata keçirilən layihələr onu göstərir ki, Azərbaycan həmin əraziləri regionun ən inkişaf etmiş ərazilərindən birinə çevirməyi qarşıya məqsəd kimi qoymuşdur. Azad edilmiş ərazilərin böyük təbii resurslara və ehtiyatlara malik olması bu məqsədin əldə edilməsinə imkan yaradır.

Sənayedə təbii ehtiyatlardan istifadənin inkişafının əsas istiqamətlərinə aşağıdakılar daxildir.

Resursların səmərəliliyi və mühafizəsi: Sənayedə təbii sərvətlərdən istifadənin əsas istiqamətlərindən biri resursların səmərəliliyi və mühafizəsinin yaxşılaşdırılmaşıdır. Bu, istehsal proseslərində istifadə olunan resursların miqdarının azaldılmasını, tullantıların və emissiyaların minimuma endirilməsini, mümkün olan yerlərdə materialların təkrar emalını və təkrar istifadəsini nəzərdə tutur.

Davamlı mənbə: Digər əsas istiqamət təbii resursların davamlı şəkildə əldə olunmasını təmin etməkdir. Buraya külək və günəş enerjisi kimi bərpa olunan mənbələrdən istifadə, eləcə də minerallar və qalıq yanacaq kimi bərpa olunmayan resursların məsuliyyətlə alınması daxildir. Dairəvi iqtisadiyyat tullantıları minimuma endirmək və resurs səmərəliliyini artırmaq üçün materialların təkrar istifadəsini və təkrar emalını vurğulayan bir konsepsiyadır. Dairəvi biznes modellərinin inkişafı sənayedə təbii ehtiyatlardan istifadənin əsas istiqamətidir, çünki o, şirkətləri təkrar emal edilmiş və təkrar istifadə olunan materialların istifadəsinə üstünlük verən məhsul və prosesləri dizayn etməyə təşviq edir. Daha təmiz istehsal zəhərli maddələrin istifadəsini azaltmaqla, enerji səmərəliliyini artırmaqla, tullantıları və emissiyaları minimuma endirməklə istehsal proseslərinin ətraf mühitə təsirini minimuma endirməyi nəzərdə tutur. Bu istiqamət sənaye proseslərinin ətraf mühitə təsirini azaltmağa kömək edə biləcək yeni texnologiyaların və təcrübələrin işlənib hazırlanmasını və qəbulunu nəzərdə tutur. Həyat dövrünün qiymətləndirilməsi məhsulun və ya prosesin xammalın çıxarılmasından tutmuş istifadə müddətinin bitməsinə qədər bütün həyat dövrü boyunca ətraf mühitə təsirini qiymətləndirmək üçün istifadə edilən metodologiyadır.

Bütövlükdə sənayedə təbii ehtiyatlardan istifadənin inkişafının əsas istiqamətləri resurs səmərəliliyinin artırılmasına, tullantıların və emissiyaların minimuma endirilməsinə, daha dayanıqlı təcrübə və texnologiyaların tətbiqinə yönəlib. Bu istiqamətlər sənayedə təbii ehtiyatlardan istifadənin davamlı olmasını və ətraf mühitə və ya insan sağlamlığına mənfi təsir göstərməməsini təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, azad edilmiş ərazilərin əsaslı şəkildə bərpa edilməsi və orada müasir infrastrukturun yaradılması Qarabağın inkişafının əsas strateji istiqamətlərindən biridir. Çünki bərpa prosesi həyata keçirilmədən həmin ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək mümkün deyildir. Yenidənqurma və bərpa prosesinin həyata keçirilməsi Azərbaycanda ümumi iqtisadi inkişafa təkan verəcək, yeni iş yerlərinin yaranmasına şərait yaradacaqdır. Azad edilmiş ərazilərdə infrastruktur tamamilə məhv edildiyindən və buna görə də həmin ərazilər sıfırdan bərpa edildiyindən orada texnoloji yeniliklərin tətbiqi daha asandır. Ona görə də Qarabağın bərpası prosesində texnoloji yeniliklərin tətbiqi və müasir standartlara cavab verən infrastrukturun yaradılması əsas məqsədlərdəndir. Daha sonra həmin ərazilərin bərpası nəticəsində əldə edilən təcrübə digər rayonlarda da tətbiq edilə bilər.

Ümumilikdə isə Qarabağın sürətli inkişafı regionun ümumi inkişafına töhfə verməklə indiyədək Ermənistanın işğalçı siyasəti nəticəsində istifadə edilməmiş imkanların tam olaraq reallaşdırılmasına şərait yaradacaqdır. Qarabağda davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi isə regionda davamlı sülhün yaranmasına və zərərli münaqişələrin yenidən yaranmasının qarşısının alınmasına imkan yaradacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. M.C.Atakişiyev "Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı".
2. Z.Məmmədov "Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı.
3. N.İ.Mahmudov "Azərbaycanın mineral xammal sərvətləri və ətraf mühit".
4. Геокчайлы Ш.Ю., Исмаилов Т.А. и др. Комплексная программа охраны природы и рациональное использование природных ресурсов Азербайджана.
5. Набиев Н.А. Проблемы комплексного использования минеральных ресурсов Азербайджана.

Bəhmənli Natiq, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:natiqbehmenli3456 @ gmail.com

MİLLİ İQTİSADİYYATIN DAYANIQLI İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Respublikamız müstəqilliyini bərpa edərək özünün bütün yeraltı, yerüstü təbii sərvətlərinə, o cümlədən potensialına sahib oldu. Belə bir halda indiki və gələcək nəsillərin maraq və mənafeləri naminə ekoloji sistemin tarazlığına zərər vurmadan ölkənin sahib olduğu bütün resurslardan təbii ətraf mühiti qorumaqla effektiv istifadə edərək, onların hər bir vahidi hesabına maksimum nəticə qazanmaqla davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olması Azərbaycanda perspektiv üçün müəyyən edilən sosial-iqtisadi strategiyanın əsas etibarı ilə ana xəttini müəyyən etməlidir. Bu nöqteyi-nəzərdən, davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişaf milli iqtisadiyyatın elə inkişafına əsaslanır ki, onun nəticəsində cəmiyyətin mövcud tələbatlarının ödənilməsi zamanı gələcək nəsillərin durmadan artan tələbatların da daha yaxşı ödənilməsi qabiliyyətini azaltmasın.

Davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişaf strategiyasının məlum prioritet istiqamətlərindən biri resurs sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təşkili ilə bilavasitə bağlıdır. Həm də davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişaf ölkədə mövcud olan bütün iqtisadi proseslərin təkrar istehsal prosesinin effektivliyi prinsipindən dəyərləndirilməlidir. Davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişaf anlayışı özü elə milli iqtisadi inkişafı nəzərdə tutur ki, onun nəticəsində müasir tələbləri ödəyərkən gələcək nəsillərin Bu qeyd olunan tələbatı daha da yaxşı ödəmək qabiliyyətini azaltmasın. bu cür yanaşma 2 prinsipial müddəaya əsaslanmalıdır:

1. Tələbatlar anlayışı.
2. Məhdudlaşdırma anlayışı.

Texnologiyanın mövcud vəziyyəti cəmiyyətin təşkili ilə şərtlənir, müasir, o cümlədən gələcək tələbatları ödəyərkən təbii ətraf mühiti formalaşdıran məhdudiyyətlərlə əlaqələndirilir. Davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafa iqtisadi səpkidən yanaşdıqda aşağıda qeyd olunan cəhətləri xüsusi olaraq qeyd etmək olar.

1. İnkişaf gələcək nəsillərin üzərinə əlavə xərc yükləməyən inkişaf yoludur.
2. İqtisadi inkişaf nəsillər arasında xarici təsirləri minimuma endirir.
3. İqtisadi inkişaf perspektiv dövrə tətbiqən bütün istehsal potensialının geniş təkrar istehsal prosesinini təmin edir.
4. İqtisadi inkişaf kapitaldan elə bir formada istifadə olunmanı nəzərdə tutur ki, kapitalın öz nizamnamə məbləğinə toxunulmadan sosial-iqtisadi inkişaf təbii kapitaldan əldə edilən faiz hesabına təmin edilir.

Belə bir halda davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi son dövrlərdə ən çox tətbiq edilən aktual təkcə nəzəri deyil, həm də bəşəriyyətin gələcəkdə mövcudluğunun əməli məsələlərinin həllinin konseptual təməllərini özündə birləşdirən bir məsələyə çevrilmişdir. Bu səbəbdən də qloballaşma prosesinin davam etdiyi bir şəraitində iqtisad elminin istənilən konkret istiqaməti, hər hansı bir ekoloji, iqtisadi, sosial problemləri araşdırarkən tədqiqatdan əldə etdiyi nəticələr mütləq davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişaf prizmasından qiymətləndirilməlidir.

Milli iqtisadi inkişaf modelinin modernləşməsində yalnız yeni texnologiyaların yaradılmasına deyil, həm də onların mənafelər, tələbatlar və bazarlar çərçivəsində hərəkətinə imkan yaradılmalıdır. İqtisadiyyatda, xüsusilə də qeyri-neft sənayesində rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsinin əsas şərti kimi elmin və onun istehsalla kooperasiyasiyasının inkişafı vacib şərtdir. Qeyd etmək lazımdır ki, fəaliyyətli, innovasiyalı sahələrin və institutların yaradılması, innovasiyalı məhsulların ixracının stimullaşdırılması, daha da səmərəli istifadə mexanizmindən yararlanaraq inkişaf amilini formalaşdırmaq vasitəsilə mümkün olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı.
2. "Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı" AR prezidentinin 26 dekabr 2014-cü il tarixli sərəncamı.
3. Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, Avropa nəşriyyatı, 2014.
4. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2020. AR DSK. Bakı, 2021.

Mikayıllı Firuzə Hikmət qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: firuzemikayilli@gmail.com

KƏLBƏCƏR-LAÇIN İQTİSADİ-COĞRAFİ BÖLGƏSİNDƏ TORPAQLARI ÇİRKLƏNDİRƏN MƏNBƏLƏR VƏ AQRAR SEKTORDA İSTİFADƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Əhalinin məskunlaşmasından asılı olmayaraq ekoloji mühitin yaxşılaşdırılması və qorunması hər bir insanın borcudur. Biosenozun qorunması üçün ekoloji tarazlığın qorunması əsas şərtlərdən biridir. Belə ki, meşələrin ləğv edilməsi ilə əkinçiliyin genişləndirilməsində, bağların, parkların, yol ətrafı yaşıl zolaqların salınmasında heyvan və quşlar üçün yem məhsullarının əldə edilməsinə diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Son illərdə Qarabağ ərazisində çöl quşlarının yem axtarışı ilə əlaqədar kəndlərə hücumunun artması, Azərbaycanın əksər dağ, dağətəyi rayonlarında vəhşi heyvanlardan daha çox canavarların, çaqqalların ev heyvanlarına və insanlara hücumları kütləvi hal almış və kənd əhalisinin təsərrüfat sahələrinə ciddi ziyan vurmaqda davam edir.

Torpaq çirklənməsi ekoloji funksiyalarını və antropik faydasını təsir edən kimyəvi və ya fiziki deqradasiyadır. Torpaqlar çirkləndikdə ekosistemdəki həyatı mənfi təsir edən balanssızlıqlar meydana gəlir. 20-ci əsrin 70-ci illərindən əvvəl torpağın çirklənməsinə heç bir əhəmiyyət verilmirdi. Bununla birlikdə, bu növ çirklənmənin yaratdığı ətraf mühitə təsiri ilə bağlı daha çox məlumat toplanmışdır. Torpağın çirklənməsinin səbəbləri arasında qatı, maye və qaz, şəhər və sənaye tullantılarının qeyri-adekvat idarə olunmasıdır. Torpağa atılan tullantılar və ya atılan tullantılar çox miqdarda çirkləndirici maddələr ehtiva edir və turşu yağışları onun turşulaşmasına səbəb olur. Mədən

və neft fəaliyyətləri torpağın fiziki və kimyəvi tənəzzülünə səbəb olur. Bu mənada ən böyük problemlərdən biri torpağın ağır metallarla çirklənməsidir. Digər tərəfdən əkinçilik fəaliyyətləri də aqrokimyəvi maddələr və kənd təsərrüfatı maşınlarının həddindən artıq istifadəsi ilə torpaqları pisləşdirir. Gübrələr və pestisidlər bitkilərlə yanaşı torpaqdakı mikroorqanizmlərin populyasiyalarına da təsir göstərir. Ən çox yayılmış torpaq çirkləndiriciləri ağır metallar, aqrokimyəvi maddələr, duzlar, qatı tullantılar, üzvi tullantılar və bioloji çirkləndiricilərdir. Bu çirkləndiricilər torpaqların kimyəvi, fiziki, bioloji, istilik və görmə çirklənməsinə səbəb olur. Torpağın çirklənməsi, çirklənmiş bitki və su istehlak edildikdə xalq sağlamlığı problemlərinə səbəb olur. Eyni şəkildə mənzərə deqradasiyaya uğrayır və çox böyük iqtisadi itkilərə səbəb olur. Torpağın çirklənməsi probleminin həlli, qarşısının alınması və bərpasını əhatə edən hərtərəfli idarəetməyə layiqdir. Qarşısının alınması inkişafa davamlı bir yanaşmanın həyata keçirilməsini tələb edir. Kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, şəhər və sənaye tullantıları və tullantıların idarə edilməsinə də diqqət yetirilməlidir. Çirklənmə və torpaqla çirkləndirici qarşılıqlı təsir mexanizmləri göstərilən torpağın komponentləri və xüsusiyyətləri torpaq ilə çirkləndirici qarşılıqlı əlaqəni və mövcud ola biləcək təsiri müəyyənləşdirir. Buna əsasən torpağa təsir göstərən çirklənmə mexanizmləri müxtəlifdir. Bunlara torpaq strukturundakı çirkləndiricilərin tutulması və ya onların sızması, yayılması və nəqli kimi fiziki proseslər daxildir. Əlavə olaraq torpaqda çirkləndiricilərin təsiri nəticəsində dəyişikliklər, çevrilmələr və ümumiyyətlə, kimyəvi dəyişikliklər baş verir. Bu vəziyyətdə ən aktual olan kimyəvi və bioloji proseslərdir (biotransformasiya və biodeqradasiya). Torpağın kəmiyyət ölçüləri ilə yanaşı, aqrokimyəvi tədqiqatlar əsasında keyfiyyət göstəriciləri haqqında məlumatların əldə edilməsi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafının prioritet sahələrinin müəyyən edilməsi baxımından mühüm məsələdir.

Respublikanın cənub-qərb hissəsində yerləşən bölgə Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər və Laçın inzibati rayonlarının ərazilərini özündə birləşdirir. Sahəsi 530,8 min ha olmaqla respublika ərazisinin 6,1%-ni təşkil edir. Cənub-şərq hissəsi Araz çayı vadisindən və şimal-şərqdə maili təpəli düzənlikdən ibarətdir. Yüksək dağlıq hissədə qışı soyuq keçən tundra, orta və alçaq dağlıq hissədə qışı quraq keçən mülayim isti, dağətəyi və düzənlikdə isə mülayim isti və qum subtropik iqlim tipləri hakimdir. Kiçik Qafqazın cənub-qərb hissəsində dağətəyi zonada yerləşən Qubadlı metroloji stansiyasının məlumatlarından görünür ki, burada havanın orta illik temperaturu 13,30-dək yüksəyə qalxdığı halda, Kəlbəcər və Laçın metroloji stansiyalarının müşahidələrində temperaturu 7,3-10° arasında dəyişdiyi göstərilir. İllik yağıntıların miqdarı dağlıq sahədə 500-650 mm, dağətəyində isə 490 mrh-ə çatır. Eləcə də bu fərqlər havanın nisbi rütubətliyinin fəsillər və ilin dövrləri üzrə dəyişməsində də özünü göstərir. Bölgənin demək olar ki, bütün torpaq ehtiyatlan dağlıq ərazidə yerləşir. Yüksək dağlıq hissədə yayılmış ibtidai, torflu və çimli dağ-çəmən torpaqları (kon. 1,2) bölgənin ümumi torpaq dağlıqda da yayılmış qaramtıl və bozqır dağ-çəmən torpaqlarının tutduğu sahə 10,4% (55,2 min ha) təşkil edir. Ərazidə meşə örtüyü altında (kon. 5,6,7,11,12,13 və 14) torpaq ehtiyatlarının 42,2%-i (224,1 min ha) yerləşir. Meşə ərazilərinin çox hissəsində və xüsusilə qəhvəyi-meşə torpaqları intişar tapmış sahələrdə çəmənləşmə və bozqırlaşma prosesləri intensiv baş verməkdədir. Kənd təsərrüfatına yararlı həyətyanı sahələr isə 1,0%-dir (2,3 min ha). Yararlı torpaqlarının 5,5% (13,1 min ha) biçənək

sahələri kimi istifadə olunur. Həmin dövrdə kənd təsərrüfatında istifadə edilməyən torpaq sahələri 37,7%-ə (200,4 min ha) çatırdı. Eləcə də həmin dövrdə kənd təsərrüfatına cəlb edilmiş torpaqlarda 13,5 min ha suvarılan sahələrdən ibarət idi. Suvarılan sahələrin 75,6% - (10,0 min ha) əkin torpaqlarından ibarət olmuşdur. Sahəcə ikinci suvarılan sahələrə çoxillik əkmələr becərilən (2,3 min ha) torpaqlar işğala qədər bölgədə suvarma yalnız düzən torpaqlarında kənd təsərrüfatı bitkilərinin yetişdirilməsində tətbiq edilirdi. Buna görə də bölgədə suvarılan torpaqların meliorativ durumu, qonşu Aran bölgəsi ilə müqayisədə qənaətbəxş hesab olunur. Lakin burada becərilən torpaqlar da özünəməxsus meliorativ problemləri mövcuddur. Belə ki, ərazidə qrunt suları yatım dərinliyinə görə suvarılan sahələrin 67,2%-ində (9,1 min ha), qrunt suların dərinliyi 3 m-dən çox, 29,0%-ində (3,9 min ha) dərinlik l,0-3,0 m və 9,4%-ində (0,5 min ha) dərinlik 1,0 m-dən az olmuşdur. Qrunt sularının minerallaşma dərəcəsinə görə suvanılan sahələrin 62,6%-ində (8,4 min ha) minerallıq lq/1 -dən az, 37,4%-də isə (5,0 min ha) l,0-3,0 q/1 arasında dəyişir.

Yekun

Torpaq və su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi və uçot sisteminin qurulmasından sonra əsas vəzifə, şübhəsiz ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə torpaq islahatının aparılması ilə bağlıdır. Bu baxımdan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə torpaq islahatı baxımından bir sıra müsbət məqamlar var.

Torpaqlar bərpa edilib təsərrüfatların istifadəsinə verildikdən sonra növbəti mərhələdə heyvandarlıq fermalarının qurulması və təsərrüfatlarının heyvanlarla təmin olunması istiqamətində tədbirlər görülməlidir. Heyvandarlığın intensiv amillər hesabına inkişafı imkanları nəzərə alınmaqla fermaların qurulması və təsərrüfatların məhsuldar heyvanlarla təmin olunması məsələsi aktuallıq kəsb edir. Heyvandarlıq fermalarının qurulması tədbirləri həm də iqtisadi səmərəliyinin artırılması baxımdan fermaların optimal ölçüsü nəzərə alınmaqla təşkil edilməsini əhatə edir.

Əkinçilik istiqamətli təsərrüfatların fəaliyyət göstərməsi üçün onların istehsal vasitələri ilə təmin edilməsi vacibdir. İşğaldan azad edilmiş bu ərazilərdə məskunlaşan təsərrüfatların əkin-biçin işləri ilə məşğul olması üçün onların toxum, gübrə və pestisidlərə çıxışının asanlaşdırılması və bu ərazilərdə aqrotexniki xidmətlərin təşkili ilə bağlı bərpa tədbirləri ilkin mərhələdə daha çox dövlətə məxsus “Aqroservis” ASC tərəfindən həyata keçirilə bilər. Tədricən bu istiqamətdə özəl təsərrüfatların da stimullaşdırılması mühüm şərtdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev M.A., Əyyubova F.A. Böyük Qafqaz çaylarını asılı gətirmələr axımına antropogen amillərin təsiri (Azərbaycan Respublikası daxilində) AMEA-nın xəbərləri. Yer elmləri. 2000. №3 S.53-56.

2. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 24 noyabr tarixli Sərəncamı.

3. Azərbaycan Respublikasında suvanılan torpaqların 01 yanvar 2004-cü il tarı-

xinə olan meliorativ vəziyyətinin kadastrı. Bakı ş., 2004-cü il. Azərbaycan Respublikası Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Komitəsi. Hidroloji-meliorativ xidmət idarəsi.

4. “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 04 yanvar tarixli Fərmanı.

5. Məmmədov Q.Ş. Torpaqların bonitirovkası. Bakı, Elm. 1997. 85.

6. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycan torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi. Bakı, Elm. 1998.

7. Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda müşavirə keçirilib. https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyevin_sedrliyi_ile_2020_ci_ilin_yekunlarina_hesr_olunmus_videoformatda_musavire_kechirilib_YENILANIB_VIDEO-1682565

8. Səmədzadə Z. “Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər”, Bakı, “Vətən” nəşriyyatı, 1995.

9. https://agroeconomics.az/az/article/34/isgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/

Mütəllimov Taleh Valeh oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:mutellimov82534@gmail.com

ELEKTRİKLİ AVTOMOBİLLƏRİN İSTİFADƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Elektrikli nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi bugünkü avtomobil sənayesi üçün çox vacibdir və süni karbon buraxan materialların asılılığından qurtulmağın bir yoludur. Elektrikli nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi ilə yanacaq kəmərlərinə, yanacaq ehtiyat hissələrinə və mühərriklərə olan ehtiyac azalır. Bu, atmosferə atılan bir çox zərərli qazların həcmini azaltmağa və ətraf mühitin təmizliyini təmin etməyə kömək edir. Elektrikli avtomobillərin istifadəsi, səs səviyyəsinin azalması və daha sürətli, qızdırmaq və soyutmaq üçün ehtiyac olmayan mənzillər kimi daha çox rahatlıq təmin edir. Elektrikli avtomobillərin yaxşı təchiz edilmiş enerji infrastrukturu və daha uzun mənzilə sahib olması, səyahət edən insanlar üçün daha çox rahatlıq deməkdir. Elektrikli avtomobillərin təmir və baxım xidmətləri də əsasən, daha sadədir və ya dəyişdirilən hissələrin sayı azaldığından daha az xərclər tələb edir.

Lakin elektrikli avtomobillərin istifadəsi ilə bağlı bir çox məsələlər də var. Batareya mənzili, batareya dolma prosesi və batareya infrastrukturu problemləri, daha çox yenilənə bilən yanacaq ilə işləyən avtomobillərə nisbətən daha yüksək başa gələn başlanğıc xərcləri, avtomobilin ağırlığı və qiyməti kimi məsələlər müəyyən edilə bilir. Bununla birlikdə, elektrikli avtomobillərin istifadəsi daha zəif mühitə və səhnəyə sahib olmaq üçün bir addımdır. Elektrikli avtomobillər hələ də yeni bir texnologiyadır, amma daha çox insan onlardan istifadə edərək mühitə olan ziyanı azaltmaqda və zəif mühitə və səhnəyə sahib olmaqda nəinki bəlkə də böyük bir rolu oynayacaqlar.

Elektrikli avtomobillərin bazar mövqeyi son illərdə böyük dəyişikliklər keçirir. Elektrikli avtomobillər daha çox insan tərəfindən istifadə edilməyə başlayıb və bu,

bazarın genişlənməsinə və daha çox model və markanın bazara çıxarmasına səbəb olur. Elektrikli avtomobil bazarı son illərdə hər il artan bir tempdə genişlənir və bununla bağlı bir sıra inkişaflar görülür.

BloombergNEF (BNEF)-ın 2022-ci il "Elektrikli Avtomobillər bazarı" hesabatına görə, 2022-ci ilin sonunda dünya üzrə elektrikli avtomobil satışları 2021-ci ilə nisbətən % 43,4 artaraq, 3,24 milyon avtomobildən artıq təşkil edir. Həmçinin elektrikli avtomobillərin payı dünya avtomobil bazarında artmaqdadır və 2025-ci ildə elektrikli avtomobillərin payı % 10-dan çox olacaq.

Bir çox avtomobil şirkəti elektrikli avtomobillərin bazar payına uyğun olaraq yeni modellər və konsept avtomobillər təqdim edir. Özünü Tesla kimi yalnız elektrikli avtomobil istehsal edən şirkətlər də var, digər avtomobil şirkətləri isə hibrid və elektrikli avtomobillər arasında seçim təklif edir.

Elektrikli avtomobil bazarının inkişafı ilə birlikdə, bakteriya infrastrukturu da böyük dəyişikliklər keçirir. Daha çox bakteriya doldurma nöqtəsi və sürətləri artan batareya cihazları, elektrikli avtomobillərin daha çox istifadə edilməsini daha da asanlaşdırır. Bununla birlikdə, elektrikli avtomobillərin qiyməti və batareya mənzili kimi məsələlər hələ də bir çox insan üçün qərarsızlıq yaradır. Lakin bir sıra ölkələr də elektrikli avtomobillərin dəyəri və batareya mənzili ilə bağlı vergi təşviqatı təklif edir, bu da daha çox insanı elektrikli avtomobillərə yönləndirir.

Təkmilləşdirmə

Əsasən, batareya məntəqələrinin təkmilləşdirilməsi və sürətləri artan batareya cihazları bu prosesin əsas mərhələlərindən biridir. Bu, elektrikli avtomobillərin daha da praktik olmasını və günlük həyatda daha çox istifadə edilməsini asanlaşdırır. Buna baxmayaraq, batareya texnologiyası hələ də elektrikli avtomobillərin əsas məhdudiyyətidir. Batareya mənzili və istifadə müddəti, bir çox sürücü üçün önəmli bir məsələdir. İnkişaf edən texnologiyalarla, batareya mənzili artırılmağa çalışılır və batareyaların daha sürətli enerji ilə dolması texnologiyası inkişaf edir.

Elektrikli avtomobillərə dair digər bir məsələ də qiymət məsələsidir. Elektrikli avtomobillər, ümumiyyətlə, daha bahalıdır və bu da bir çox insan üçün qeyri-münasibdir. Lakin bir sıra ölkələrdə elektrikli avtomobillərin daha çox istifadə edilməsi üçün dəyişik təşviqatlar təqdim edir. Bu təşviqatlar elektrikli avtomobillərə sahib olmağı daha məqbul və məqsədəuyğun edir.

Son olaraq, elektrikli avtomobillərə sahib olmaq və istifadə etmək bir sıra məhdudiyyətlərə də səbəb olur. Məsələn, sürücülər batareya mənzilinin sərhədlərinə, batareya doldurma nöqtələrinin mövcudluğuna və batareya vaxtına diqqət yetirməlidirlər. Lakin artan batareya infrastrukturu və dəyişən məqsədlər ilə, elektrikli avtomobillərin daha çox insan tərəfindən seçilməsi gözlənilir.

Elektrikli avtomobillərin təkmilləşdirilməsi üçün bir neçə yol mövcuddur:

- Batareya məntəqələrinin daha uzun müddət dayanması, daha çox mənzil təmin etməsi və daha sürətli enerji olunması üçün yeni texnologiyaların inkişaf etdirilməsi gərəklidir.

- Batareya infrastrukturunun inkişafı: Elektrikli avtomobillər üçün daha çox enerji doldurma nöqtələrinin və müxtəlif batareya tiplərinin inkişafı lazımdır. Bu, elektrikli avtomobillərin daha rahat və praktik istifadəsinə imkan verəcəkdir.

- Daha yüksək keyfiyyət: Elektrikli avtomobillərin keyfiyyət və sürəti də təkmilləşdirilməlidir. Daha yüksək keyfiyyət, elektrikli avtomobillərin daha çox insan tərə-

findən seçilməsinə səbəb ola bilər.

- Qiymət məsələlərinin həll edilməsi: Elektrikli avtomobillərin daha sərfəli qiymətlərlə təqdim edilməsi və mərkəzi təşkilatların və ya dövlətin təşviqat təklif etməsi, elektrikli avtomobillərə daha çox insanın sahib olmağına və istifadəsinə imkan verəcəkdir.

- Məlumat təminatı və təşviqat kampaniyaları: İnsanlara elektrikli avtomobillərin faydaları haqqında daha çox məlumat verilməsi və onların daha geniş yayılması üçün təşviqat kampaniyalarının təşkil edilməsi ilə birlikdə, insanlar arasında elektrikli avtomobillərin populyarlaşması asanlaşacaq.

Bütün bu addımlar, elektrikli avtomobillərin daha məqbul və məqsədəuyğun olmasını təmin edəcəkdir. Bu da daha çox insanın elektrikli avtomobillərə sahib olmağına və istifadə etməsinə imkan verəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. BloombergNEF (BNEF)-ın 2022 ci il "Elektrikli Avtomobillər bazarı" hesabatı.
2. "Journal of Power Sources" elmi jurnalı (Cild 520, 2023-cü il).

Рустамлы Рустам Заур оглы, магистрант,
Бакинский Университет Бизнеса,
Email: rustamli2000@list.ru

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ТЕКУЩЕГО СОСТОЯНИЯ ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СЕЛЬСКОМ ТУРИЗМЕ

Различны места прибытия и отправления туристов, их демографические и экономические показатели, различны и их интересы и «мотивы» к путешествию. В целом духовные (эмоциональные) потребности туристов играют ключевую роль в организации их поездок.

Агротуризм больше интересен туристам, которые ценят новые практические сельские впечатления и фермы, сельский транспорт, чем отдых. Эти туристы имеют более сильную эмоциональную связь со своими тихими деревнями, сельскохозяйственными животными, природой, растениями, местными жителями и их присутствием, и эти факторы оказывают особое влияние на их выбор туристического направления. таким образом, вы можете привлечь туристов самыми разными людьми, которые хотят начать агротуристическую деятельность или заняться предпринимательской деятельностью [2, с. 2].

Сегодняшняя экономика – это формирование эпохи электроники и телекоммуникаций, и мы живем в настоящее время в электронной экономике. Электронное управление доминирует как в нефтяном, так и в ненефтяном секторе. В сфере туризма, которая является укоренившейся и развитой сферой ненефтяного сектора, работа по электронизации продолжается. Так, многие мобильные приложения уже позволяют многим туристам заранее бронировать места в отелях или заведениях гостиничного типа, чтобы переночевать в нужном регионе в соответствии со своим вкусом, качеством и бюджетом. Вы даже можете произ-

вести оплату заранее, используя приложение «онлайн-банкинг». Именно в такой форме туристы могут время от времени контролировать рынок и бюджеты. Кроме того, они могут регулярно получать информацию о полученных посылках. В настоящее время в мире существует множество популярных туристических мобильных приложений. К таким мобильным приложениям относятся “Booking.com” и “Trivago”.

Как видно из исследования, цифровой менеджмент дает большие положительные результаты в сфере туризма. Считается важным применить это преимущество к агротуризму, который является молодой отраслью туризма. На сегодняшний день в этой области разработан ряд проектов и многие из них уже введены в эксплуатацию. Одной из работ, проводимых в этом направлении в Азербайджане, является цифровая платформа «Агритур» [4, с. 83-86]. Суть этой новой площадки в том, что как местные, так и иностранные туристы смогут познакомиться с аграрными районами нашей страны, обладающими туристическим потенциалом, в рамках проекта «Агритур». Реализация данного проекта также будет способствовать привлечению иностранных инвестиций в аграрный сектор нашей страны.

«Агритур» - это цифровая площадка, которая будет привлекать туристов на сельскохозяйственные предприятия, агропарки, производственные площади, фермы и другие агрокомплексы. В нашей стране большое внимание уделяется сферам сельского хозяйства и туризма, а наличие инфраструктуры, которая будет представлять большой интерес для туристов, повышает перспективность проекта. Цель проекта – ознакомление туристов с аграрным сектором нашей страны, создание условий для приобретения ими определенных знаний и навыков, поощрение вхождения в этот сектор субъектов малого и среднего бизнеса, поддержка местного туризма. максимально используя туристические ресурсы. Также планируется предлагать агротуры и услуги иностранным туристам. Это, в свою очередь, побудит иностранных туристов ближе познакомиться с Азербайджаном, его аграрным сектором, попробовать натуральные сельскохозяйственные продукты, а также изучить возможности делового партнерства с сельскохозяйственными предприятиями и компаниями. Следовательно, проект может привлечь иностранные инвестиции в аграрный сектор нашей страны.

Кроме того, в нашей стране запущена бета-версия платформы «Tovillage.az» - нового проекта в направлении цифрового агротуризма. Основная цель создания портала - познакомить местных и иностранных туристов с крестьянскими хозяйствами в разных регионах Азербайджана, сделать альтернативные возможности проведения досуга более доступными для туристов, обеспечить развитие агротуризма в нашей стране, и в то же время способствовать повышению социального самочувствия населения, проживающего в регионах, в качестве частного предпринимателя [6, с. 98].

Через этот портал туристы могут присоединиться к турам, организованным в Шамахинском, Губинском, Исмаиллинском, Загатальском, Шекинском и Лянкяранском районах. Они также могут заказать индивидуальные туры в соответствии со своими интересами. На портале размещена подробная информация о каждой ферме, на которую организован агротур. Желающие забронировать тур

могут ознакомиться с программой поездки.

В отличие от других туров, путешественники, которые присоединяются к турам, подготовленным под лозунгом «Из города в деревню», путешествуют здесь по сельским домам, фермам, предприятиям, занимающимся переработкой сельскохозяйственной продукции. Участники тура питаются натуральными сельскохозяйственными продуктами и блюдами местной кухни различных регионов, знакомятся с различными фермерскими полями, участвуют в сборе фруктов, посадке деревьев, верховой езде, рыбалке и других мероприятиях в зависимости от сезона, а также могут купить сельскохозяйственную продукцию у фермеров.

В рамках проекта были организованы встречи с более чем 300 крестьянскими хозяйствами и аграрными предпринимателями в разных регионах, которым была предоставлена подробная просветительская информация о целях и принципах работы проекта.

Интерес к этому подготовленному проекту был велик. На данный момент около 200 владельцев ферм, где были организованы встречи, подали заявки на участие в проекте либо напрямую, либо через веб-сайт и учетные записи в социальных сетях. Фермеры, участвующие в проекте, прошли обучение у местных и иностранных специалистов. Принимая во внимание интересы туристов в этой сфере, можно отметить, что применение цифровых технологий в этой сфере также развивается быстрыми темпами [5, с. 85].

В результате проведенного исследования было установлено, что применяя цифровое управление в агротуризме, туристы могут быстро и удобно выбирать объекты отдыха и таким образом управлять своими расходами. В мировом опыте они уже далеко продвинулись в применении этого нововведения. С применением цифровизации к агротуризму в Азербайджане в регионах восстановился интерес фермеров к этому виду туризма.

Список использованной литературы:

1. İbrahimov İ.H., Azərbaycanda aqroturizmin inkişaf perspektivləri, Az. KTİETİ. Elmi əsərləri. Bakı, 2017. N3, s.136-141
2. İbrahimov İ.H., Qeyri-neft sektorunda turizmin inkişaf istiqamətləri, Bakı, 2016. Audit j. 4. s.2
3. Musayev C.İ. "Aqroturizmə elmi-nəzəri yanaşmalar və onun inkişaf amilləri", "Rəqəmsal iqtisadiyyat: Azərbaycan yeni iqtisadi inkişaf mərhələsində" mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı Biznes Universiteti, 25 Noyabr 2020, 548 s. (s.421-423)
4. Musayev C.İ. "Azərbaycan Respublikası üçün aqroturizmin iqtisadi-siyasi mahiyyəti", Turizm və Rekreasiya XXI əsrdə: Problemlər və Perspektivlər, Beynəlxalq Konfrans, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, 3-4 may, 2019-cu il, 292 s. (s.83-86)
5. Бабкин А.В., Специальные виды туризма, Ростов-На-Дону: 2008, 252 с.
6. Балабанов И.К., Экономика туризма, Москва, 2000, 176 с.

Xanlarzadə Nərmin Sarvan qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: nermin.xanlarzade99@gmail.com

SAHİBKARLIQ İNFRASTRUKTURUNUN SOSİAL-İQTİSADİ MAHİYYƏTİ VƏ TƏSNİFATI

İnfrastruktur termini latın mənşəlidir (infra-aşağı, alt, struktura- tikili, yerləşmə) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir və ilk dəfə Qərb ədəbiyyatında 1940-cı ildə istifadə edilməyə başlanmışdır.

İqtisad elminin banilərindən biri olan P.Samuelsonun fikrincə, 'infrastruktur" termini iqtisadi ədəbiyyata Amerika tədqiqatçısı P.Rozenqeyn Radon gətirmişdir. İnfrastruktur iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrində sahibkarlığın əlverişli inkişafını təmin edən və əhalinin tələbatını ödəyən ümumi şəraitlərin məcmusu kimi müəyyənləşdirilmişdir.

K.Marks demişdir ki, <infrastruktur> anlayışı əslində istehsalın maddi şəraitini əks etdirən ümumi əmək vasitələri anlayışıdır, onsuz əmək prosesi ya tamamilə mümkün deyil, ya da qeyri-təkmil şəkildə baş verir. Əmək vasitələri dedikdə o, istehsal binalarını, kanalları, yolları və torpağı nəzərdə tuturdu.

Keçmiş SSRİ-də 1960-cı illərdən etibarən infrastruktur anlayışına maddi istehsalın normal fəaliyyətinə xidmət edən sahələrin məcmusu kimi yanaşılmağa başlanıldı.

Professor R.M.Cəbiyevin fikrincə, infrastruktur öz mahiyyəti və təbiəti etibarilə canlı orqanizm kimi iqtisadi sistemə nüfuz etməklə, onun fəaliyyətini təmin edən institutların bütöv bir kompleksi halında çıxış edir. Bazar infrastukturu çoxsaylı meyarlar əsasında bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən sərbəst bazarlardan ibarətdir.

İqtisadiyyata xidmət edən sahələrin məcmusu istehsal prosesində vahid missiya yerinə yetirir, bu da müstəqil əhəmiyyət kəsb edən infrastrukturların ayrılmasına səbəb olur. Yalnız vahid funksional təyinatı olan və müəyyən ümumı əlamətlərə malik olan sahələrin və fəaliyyət növlərinin kompleksi infrastruktur hesab edilə bilər.

İnfrastruktur istənilən bütöv iqtisadi sistemin vacib komponenti sayılır. İnfrastruktur bir tərəfdən tabeçi və köməkçi xarakter daşıyan iqtisadi həyatın təşəkkülünün tərkib hissəsini ifadə edir və dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafı təmin edir, digər tərəfdən isə iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif növlərinin inkişafının taktiki və strateji istiqamətlərini, hədəfini müəyyən edir. Dünya maliyyə böhranı şəraitində infrastrukturun inkişafı xüsusi aktuallıq kəsb edir və dövlətin bilavasitə iştirakını tələb edir.

Milli və xarici iqtisadçı alimlərin infrastrukturun tərkibinə aid klassik baxışlarında iki yanaşma fərqləndirilir: geniş və məhdud.

Birinci yanaşmada infrastruktura milli iqtisadiyyatın qeyri-istehsal sferasının bütün sahələri aid edilir. İkinci yanaşma infrastruktur kompleksinə daxil edilən sahə elemtlərinin tərkibini, məhsulun və informasiyanın hərəkət prosesinin sürətləndirilməsini təmin edən sahələrin dairəsini məhdudlaşdırır. Buraya rabitə, nəqliyyat, ticarət və s. daxildir. Sözün dar mənasında, bu əmtəə tədavülü sisteminin elementləridir (anbar, təchizat-təminat, ticarət və nəqliyyat təşkilatları).

Müəlliflərin digər qrupu infrastruktur anlayışını daha geniş mənada təsəvvür edirlər. Belə ki, infrastruktura praktiki olaraq iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi elementlərini daxil etməklə bütün bazar institutlarını aid edirlər.

Beləliklə, infrastruktur anlayışı ictimai istehsal şəraitinin yaradılması və təkrar istehsalın fasiləsizliyini təmin edilməsi üçün lazımi zəminləri təmin edən sahələrin və fəaliyyət növlərinin məcmusundan ibarətdir.

Rusiya iqtisadçılarının nöqteyi nəzərlərinə uyğun olaraq, infrastruktur anlayışı bütün növ bazarların uğurlu fəaliyyətini və bazar münasibətlərinin inkişafını təmin edən təşkilatların, dövlət və kommersiya şirkətlərinin məcmusudur.

Müasir iqtisad elmində iqtisadiyyatın infrastruktur təminatı anlayışına və modellərinə dair bütün mövcud yanaşmaları özündə birləşdirən infrastrukturların müxtəlif təsnifatından istifadə olunur.

Funksional əlamətlərinə görə infrastrukturlar aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırılır.

- İnformasiya-kommersiya infrastrukturu (marketinq mərkəzləri, reklam agentlikləri, kommersiya informasiyalarının toplanması, emalı və ötürülməsi mərkəzləri və s.);
- İqtisadi-hüquqi infrastrukturlar (məhkəmələr, məsləhət-hüquq firmaları, vəkillər və notariat kontorları və s.);
- ticarət vasitəçi infrastrukturlar (yarmarkalar, birjalar, ticarət evləri, nümayəndəliklər, kommersiya mərkəzləri və s.);
- maliyyə-kredit infrastrukturları (kommersiva bankları, kredit və sığorta təşkilatları).

İnfrastrukturlara funksional yanaşma daha məqsədəuyğun hesab edilir. Bu halda infrastruktur təşkilatı, istehsal və sosial funksiyaların xüsusi məcmusu kimi xarakterizə edilir. Burda funksiyanın vasitəsilə infrastrukturun iqtisadi mahiyyətini və məzmununu açıqlamaq mümkündür.

Qərbdə ilk dəfə infrastruktur termini XX əsrin əvvəllərində silahlı qüvvələrin hərbi qabiliyyətini təmin edən obyekt və qurğuların təhlilində istifadə olunmuşdur. Burada o, hərbi qüvvələrin fəaliyyətini təmin edən kompleks qurğuların (hərbi avadanlıq anbarlarının, hərbi aerodromların, radiolokasiya postlarının, poliqonların, raket meydançalarının və s.) məcmusu kimi başa düşülür.

Artıq XX əsrin 40-cı illərindən etibarən infrastruktur anlayışına maddi istehsalın normal fəaliyyətinə xidmət edən sahələrin məcmusu kimi yanaşılmağa başlandı.

İqtisadçı alimlərdən bir qrupu bazar infrastrukturunu yerinə yetirdiyi funksiyaların spesifikliyinə görə ayırırlar. Belə ki, bazar infrastrukturu, bir tərəfdən, bazar subyektlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin fasiləsiz fəaliyyətini təmin edir, digər tərəfdən isə, əmtəə pul axınlarının hərəkətini tənzimləyir. Habelə, hər hansı sosial iqtisadi sistemin tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərən bazar infrastrukturu, bu sistemə daxil olan obyekt və subyektlərin qarşılıqlı əlaqələrinin fasiləsizliyini təmin edən elementlərin məcmusudur. Bazar infrastrukturu ixtisaslaşmış müxtəlif təsərrüfat subyetklərini qarşılıqlı surətdə əlaqələndirən, spesifik alt sistem kimi istifadə edilir. Bazar infrastrukturunu qarşılıqlı əlaqədə olan sərbəst bazarlar kompleksi kimi qəbul etmirlər. Habelə bazar infrastrukturunun spesifik funskiyaları digər infrastrukturların funksiyalarından fərqlənmirlər. Məhz ona görə də, funksional nöqteyi-nəzərdən bazar infrastrukturu maddi, texnoloji, təşkilati, informasiya, maliyyə və hüquqi xarakterə malikdir və müstəqil bazarların fəaliyyət mexanizmlərinin məcmusu kimi dərk edilir. Bazar infrastrukturu özünün funksional fəallığı ilə, hər şeydən əvvəl, ehtiyatların optimal yığımına və təsərrüfat fəaliyyəti məhsullarının istehsalına imkan və şərait yaradır.

Bəzi alimlər infrastruktura makroiqtisadi təhlil baxımından yanaşır, bazar infrastrukturunun elmi izahında sahələrə bölmə prinsiplərini üstün tuturlar. Onlar təsərrüfat

sahələrini, əsas və ikinci dərəcəli sahələrə bölməklə, bazar infrastrukturunu “ikinci dərəcəli”, daha doğrusu, asılı sahələr kompleksinə aid edirlər. Bəzən bazar infrastrukturu material resurslarının və işgüzar münasibətlərin hərəkətinə vasitəçilik kimi, subyektivliyə və müxtəlifliyə fərq qoymadan bu münasibətləri vahid tam kimi əlaqələndirən təşkilati-hüquqi formaların məcmusu kimi təqdim olunur. Göründüyü kimi, burada da bazar infrastrukturu müstəqil bazar kimi yox, vasitəçilik xarakterinə malik olan təşkilati-hüquqi formaların üzvi sintezi kimi səciyyələnir. Bazar infrastrukturu bazarın müxtəlif formalarının fəaliyyətində həm vasitəçi subyekt kimi, həm də fəaliyyət üçün zəruri iqtisaf mühitinin yaradılmasına xidmət edir, nəticədə isə bütövlükdə bazar iqtisadi sisteminin normal fəaliyyətini təmin edir.

Bazar infrastrukturu öz mənşəyi və təbiəti etibarilə, canlı orqanizm kimi iqtisadi sistemə nüfuz etməklə, onun fəaliyyətini təmin edən institutların bütöv bir kompleksi halında çıxış edir. Bazar infrastrukturu çoxsaylı meyarlar əsasında bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən sərbəst bazarlardan ibarətdir.

İqtisadi ədəbiyyatda biznes infrastrukturunun təsnifatı haqqında mövcud fikirlərin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi nəticəsində belə bir qənaətə gəlinir ki, biznes infrastrukturu istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak bazarları arasında iqtisadi resursların və xidmətlərin sərbəst hərəkətini təmin edən müstəqil, lakin qarşılıqlı əlaqəli bazarların, habelə bu bazarların arasında işgüzar fəaliyyət münasibətlərinin formalaşması və inkişafında iştirak edən təşkilati-hüquqi formaların məcmusudur. Başqa sözlə desək, biznes infrastrukturu onun sərhədləri daxilində bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən 15 müstəqil bazardan, həm də bu bazarların funksional və təşkilati-hüquqi fəallığının daim və fasiləsiz artırılmasında iştirak edən idarəetmə strukturlarından ibarətdir.

Biznes infrastrukturuna aid edilən müstəqil bazarlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Əmtəə və xidmətlər (istehlak) bazarı;
2. İstehsal vasitələri bazarı;
3. Əmək bazarı;
4. Daşınmaz əmlak bazarı;
5. İnnovasiya bazarı;
6. İnvestisiya bazarı;
7. Lizinq bazarı;
8. Maliyyə bazarı;
9. İnformasıya bazarı;
10. Reklam bazarı;
11.Qiymətləndirmə bazarı;
12. Konsaltiq bazarı;
13. Lisenziyalar bazarı;
14. Regional bazarlar;
15. Sığorta bazarı.

Biznes infrastrukturuna daxil edilən idarəetmə strukturları birbaşa və dolayı iştirakçılardan ibarətdir.

Birbaşa iştirakçılar aşağıdakılardır:

1. Marketinq və marketinq elmi-tədqiqat mərkəzləri;
2. Birjalar;

3. Hərraclar;
4. Kredit sistemi və emissiya bankları;
5. Sığorta şirkətləri;
6. Broker şirkətləri;
7. Çek-investisiya fondları;
8. Klirinq mərkəzləri;
9. Ticarət palataları;
10. Depozitar və hesablaşma sistemləri;
11. Elektron ticarət sistemləri;
12.informasiya texnologiyası və kommunikasiya vasitələri.

Biznes infrastrukturunda dolayı iştirak edən qurumlar aşağıdakılardır:

1. Milli Məclis;
2. Nazirlər Kabineti;
3. İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi;
4. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi;
5. Maliyyə Nazirliyi;
6. Elm və Təhsil Nazirliyi;
7. Vergilər Nazirliyi;
8. Dövlət Statistika Komitəsi;
9. Milli Bank;
10. Auditorlar Palatası;
11. Hesablama Palatası;
12. Ticarət-Sənaye Palatası;
13. Müxtəlif peşəkar cəmiyyətlər və fondlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev T.M. "Biznesin (sahibkarlığın) əsasları". Bakı mətbəəsi. ASC. Bakı 2022. 468 səh.
2. Abbasov A.B. və digərləri. "Biznesin təşkili və idarəedilməsi". Dərslik, Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2011.
3. Abbasov A.B., Abbasov S.A.."Biznesin əsasları", Bakı, 2017.
4. Bayramov A. "Biznes nə istəyir?", Bakı, 2015.

Sədullayev Afər Pərviz oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:afersadullayev@gmail.com

İŞGÜZAR AKTİVLİYİN TƏHLİLİ METODİKASI

Biznes fəaliyyətinə keyfiyyət və kəmiyyət meyarları prizmasından baxmaq olar. Sahibkarlıq fəaliyyətinin keyfiyyətcə qiymətləndirilməsi müəssisələrin fəaliyyətinin müəyyən edilə bilməyən parametrlər üzrə öyrənilməsini nəzərdə tutur, lakin eyni zamanda müəssisənin fəaliyyəti haqqında mühüm məlumatları ehtiva edir: bazarın vəziyyəti, təşkilatın nüfuzu, məhsulların rəqabət qabiliyyəti, qarşı tərəflərin reytinqi,

müştərinin müəssisəyə loyallığı və digər parametrlər. Müəssisənin işgüzar fəaliyyəti iqtisadi xarakteristikası kimi bir sıra subyektiv, makroiqtisadi göstəricilərdən çox asılıdır:

- sahibkarlıq fəaliyyəti;
- ödəmə qabiliyyətinə malik tələb;
- investisiya və biznes mühiti.

Məhz buna görə də müəssisənin işgüzar fəaliyyətinin keyfiyyətcə qiymətləndirilməsi, o cümlədən müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyi nöqteyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, bir sıra əsas təhlükələri aşkarlaya və onlardan dəyən zərərin minimuma endirilməsi üçün tədbirlər hazırlaya bilər.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi işgüzar fəaliyyət göstəricilərinin, o cümlədən dinamikanın (gəlir, aktivlər və s.) mütləq qiymətlərinin qiymətləndirilməsini, habelə aktivlərin dövriyyəsini xarakterizə edən nisbi göstəricilərin hesablanmasını nəzərdə tutur. İşgüzar fəaliyyətin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi müəssisənin resurslarından istifadə intensivliyi, o cümlədən şirkətin idarəetmə keyfiyyətini əsas parametrlər üzrə xarakterizə edən dinamika haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir:

- maliyyə resurslarının ehtiyatlarda və debitor borclarında hərəkətsizləşdirilməsi;
- borc götürülmüş resurslardan istifadə müddəti (maliyyə nəticələrinə və maliyyə sabitliyinə təsir kontekstində);
- aktivlərdən istifadənin intensivliyi (əmək məhsuldarlığı, kapital məhsuldarlığı, maddi məhsuldarlıq və s.).

Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kontekstində biznes fəaliyyəti mühüm rol oynayır, çünki o, müəssisənin biznes fəaliyyəti çərçivəsində potensial təhlükələrin əsas istiqamətlərini müəyyən etməyə qadirdir. Biznes fəaliyyəti müəssisənin keyfiyyət və kəmiyyət, daxili və xarici təhdidlərini müəyyən etməyə qadirdir. [4]

Biznes fəaliyyətinin həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət qiymətləndirilməsinə təsir edən amillər arasında aşağıdakıları vurğulamaq lazımdır:

- müəssisənin ölçüsü və fəaliyyətinin miqyası (müəssisənin kiçik, orta və ya iri biznesə aid edilməsi);
- müəssisənin biznes modelinin fərdi xüsusiyyətləri, sənaye xüsusiyyətləri;
- istifadə olunan xammal, onların təklifinin vahidliyi, tələb və təklifin mövsümiliyi;
- ödəniş intizamı və alıcıların maliyyə vəziyyəti;
- müəssisənin istehsal və satış fəaliyyətinin artım miqyası, satış siyasətinin növü (mühafizəkar, orta, aqressiv);
- məhsulun marjinallığı və s.

Biznes fəaliyyətinin təhlili ilə müəyyən edilən potensial təhlükələr:

1. Müəssisənin gəlirlərinə təsir edən amillər:

- bazar payının azalması;
- oxşar məhsul və ya onu əvəz edən məhsullarla rəqabət aparan təşkilatların aktivləşdirilməsi;
- effektiv tələbin azaldılması;
- rəqabət qabiliyyətinin və məhsullara tələbatın azalması.

2. Maliyyə nəticələrinə təsir edən amillər:

- ehtiyatlarda və debitor borclarında maliyyə resurslarının hərəkətsizliyi müddətinin artması;

- borclanma müddətinin artması (borca xidmət xərclərinin artması kontekstində).

3. Maliyyə sabitliyinə təsir edən amillər:

- borc vəsaitlərinin istifadə müddətinin artması (öhdəliklərin strukturunda onların payının artması kontekstində).

Maliyyə təhlili mövqeyindən maliyyə sabitliyi özünün və borc götürülmüş maliyyə resurslarının nisbətidir. Beləliklə, maliyyə sabitliyi bütövlükdə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas komponenti olan müəssisənin maliyyə təhlükəsizliyinin mərkəzi, lakin tam xarakteristikası deyil.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Səbzəliyev S.M , Quliyev V. M. İdarəetmə uçotu / Dərslik. Elm və təhsil Bakı, 2014.
2. Səbzəliyev S.M. Maliyyə hesabatı: formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemləri, Bakı,"Elm", 2003.
3. Аббасова С.А. Управленческий учет и управленческий анализ как элементы учётно-аналитической системы управления: современные аспекты Журнал РФ «Экономика и предпринимательство» № 6 (ч.3) (59-3) 2015.
4. Аббасова С.А. Перспективный экономический анализ. / Баку, 2005.
5. İsmayılov N.M., Kazımov R.N. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili. Metodik göstəriş. Bakı, 2005.

Sadıqova Gülcahan İsmayıl qızı,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: gulcahanquluzade@gmail.com

ALİ TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏT TƏMİNATI İLƏ BAĞLI AZƏRBAYCANIN BOLONYA PROSESİ ÖHDƏLİKLƏRİ

Bolonya prosesi Avropa Ali Təhsil Məkanındakı ölkələr üçün ali təhsilin inkişafında əhəmiyyətli təsirə malikdir. Bu proses başlandığı ildən etibarən fərqli təhsil sistemlərində tətbiq olunaraq keyfiyyət təminatı, akademik heyət və tələbələrin mobilliyi, şəffaflıq, sosial əhatəlilik, icimaiyyətə açıqlıq kimi bir sıra məsələlərin Avropa ali təhsil məkanında tətbiqinə çalışmışdır. Hər iki-üç ildən bir keçirilən nazirlər konfransı zamanı tərəfdaş ölkələrin nazirləri bir araya gələrək mövzular üzrə əldə olunan nəticələri və hədəfləri müzakirə edirlər. Azərbaycan Bolonya prosesinə 2005-ci ildə Bergen Nazirlər Konfransının baş tutduğu il qoşulmuşdur. Həmin ildən bu günədək Bolonya bəyannaməsinin ölkələr qarşısına qoyduğu öhdəliklər ölkəmizə də şamil olunmuş, bu istiqamətdə davamlı olaraq inkişafa yol aça biləcək mümkün addımlar atılmışdır.

Bolonya prosesi çərçivəsində tələbə və akademik heyətin mobilliyi, ali təhsil idarəetməsində tələbələrin iştirakı, ali təhsildə ictimaiyyətin məsuliyyəti, sosial əhatəlilik, akademik muxtariyyət, keyfiyyətin təminatı kimi prinsiplər formalaşdırılmışdır. Sözügedən prinsiplər üzrə ölkələrin fəaliyyət tarixçəsi, mövcud vəziyyət və atılan addımlar təhlil olunaraq gələcəklə bağlı layihələr, qanunvericilikdə mümkün dəyişiklər, islahatlarla bağlı müəyyən nəticələr əldə olunur. Bu hesabatlarda Azərbaycanda

da tələbə və akademik heyətin mobilliyi ilə bağlı fəaliyyətlərin yetərincə sürətli irəliləmədiyi ortaya çıxmış, bunun səbəbləri araşdırılmışdır. Mobilliyin qonşu ölkələrlə, eləcə də digər Avropa ölkələriylə müqayisədə ortalamadan zəif olmasının arxasında maddi çətinliklər, məlumatsızlıq, dil biliyi kimi məsələlərin olduğu ortaya çıxmışdır. Hazırda bununla bağlı bir sıra addımlar atılmış, qrant layihələri işlənilmiş, bir çox universitetlərdə tələbələrin təhsil proqramlarına dil dərsləri salınmış, ikili diplom proqramları tərtib olunmuşdur. Bu addımlar mobillik üzrə inkişafı dəstəkləsə də son illərdə tələbələrlə aparılan sorğular fəaliyyətlərin tam mənada tələbləri ödəmədiyini göstərir.

Hazırda dünyada baş verməkdə olan iqtisadi böhranlar, müharibələr, təbii fəlakətlər yerli universitetlərdə təhsil alan tələbələrdən də yan keçmir. Bolonya prosesinin sosial əhatəlilik prinsipləri bu və ya digər səbəblərdən təhsilini davam etdirməkdə çətinlik çəkən tələbələr üçün dəstəkləyici addımların atılmasını təklif edir. Ölkəmiz də öz coğrafi mövqeyinə görə müharibə və digər problemlərin insan həyatına təsirsiz ötüşmədiyi bir məkandadır. Bu səbəbdən təhsil alan tələbələrə təqaüdlə verməklə yanaşı, məcburi köçkünlər və onların birinci dərəcəli ailə üzvlərinin təhsil haqqından azad edilməsi ilə bağlı qanun qüvvəyə minmişdir. Sosial əhatəliliyin digər bir tərəfi olan inklüzivliklə bağlı orta məktəblərdə müəyyən tədbirlər həyata keçirilsə də hələlik ali təhsil müəssisələri üçün bu, keçərli deyil.

Ali təhsildə keyfiyyətin təminatı kifayət qədər geniş bir mövzu olduğundan onun üç istiqamətdə təhlili daha məqsədə uyğundur. Daxili keyfiyyət təminatının təhlili zamanı Azərbaycan universitetlərində Avropanın Ali təhsildə keyfiyyət təminatı ilə bağlı standart və təlimatlarının nə dərəcədə izlənildiyinə baxılmışdır. Bu zaman daxili keyfiyyət təminatına aid olan tələbəyönümlü tədris və qiymətləndirmə ilə bağlı çətinliklər və narahatlıqlar müşahidə olunub. Belə ki, sorğu zamanı tələbələrin əksəriyyəti tədrisin proqramyönümlü olduğunu hesab etmişdir. Professor-müəllim heyəti ilə bağlı araşdırmada isə müəllimlərin elmi ad və dərəcələrinə, gender bərabərliyi və yaş ortalamalarına baxılmışdır. Ali təhsil müəssisələrində qadın müəllimlərin sayca çoxluq təşkil etdiyi və əksər dövlət universitetlərində yaşı 50-dən yuxarı olan professor-müəllim heyətinin daha çox olduğu məlum olmuşdur.

Xarici keyfiyyət təminatı və keyfiyyət təminatı agentliklərinin işi ilə bağlı isə öhdəliklərlə bağlı görülən işlərdən biri Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliyinin qurulmasıdır. Agentliyin fəaliyyəti təhsil müəssisələrinin akkreditasiyasını, ali təhsilə aid kvalifikasiyaların tanınmasını, təhsil fəaliyyətlərinin lisenziyalaşdırılmasını və s. əhatə edir. Agentliyin fəaliyyəti bu sahədə dövlət standartlarının davamlı inkişafını və təhsil müəssisələrinin nüfuzunu artıraraq Bolonya prosesi ilə bağlı öhdəliklərə də düzgün əməl olunmasına xidmət edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Avropa Ali Təhsil məkanı Bolonya hesabatı, 2018.
2. Bolonya prosesi Azərbaycan üzrə milli hesabat, 2015.
3. Əliyev G., Vəliyev A., Rüstəmova S. Azərbaycanda sosial müdafiə və inklüzivlik, 2011.

İbişov Aslan Yalçın oğlu, magistrant,
Lənkəran Dövlət Universiteti,
Email: aslanibisov0@gmail.com

ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN TƏDRİSİ

Azərbaycan dilinin inkişafında Azərbaycan Respublikasının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra böyük rolu olmuşdur. "Ölkə rəhbərinin təşəbbüsü və fəal iştirakı ilə 1995-ci il oktyabrın 31-də Konstitusiyanın dövlət dili haqqında maddəsi ilə bağlı keçirilən gərgin və tam demokratik müzakirələr nəticəsində Azərbaycan dilinin qanuni adı özünə qaytarıldı. Həmin ilin noyabrın 12-də qəbul olunan Konstitusiyada Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili kimi təsbit (21-ci maddə) olundu" [1].

"Azərbaycan dili türk sistemli dillər ailəsinə mənsub olsa da, qədim zamanlardan bəri bir sıra Qafqaz və başqa dillər (ərəb, fars, rus) ilə əlaqə və münasibətdə olmuş, istər mədəni və istərsə də məişət məsələlərində onlarla qaynayıb qarışmışdır. Bunun nəticəsində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlmişdir. Burada əsas yeri türk mənşəli sözlər tutsa da, başqa dillərdən gələn sözlər də vardır" [2,40].

Azərbaycan dili dərslərində alınma sözlər haqqında danışdıqda bu sözlərin başqa dillərdən keçməsi və bizim dilimizdə tədris olunmasını şagirdlərə izah etmək üçün milli sözlərimizlə alınma sözlərin fərqi haqqında onlara məlumat verib onların ayırd etməsinə kömək etmək lazımdır.

V sinifdə etimologiya dərsini keçərkən müəllim sözlərin mənşəyini izah edir ki, bu da bəzi sözlərin mənşə etibarilə digər dillərdən alınmasına gətirib çıxarır. Alınma sözlərin tədrisində əsas inteqrasiya edilən fənlərə Tarix daxil olsa da, V sinifdə keçirilən bütün fənlərlə inteqrasiya etmək mümkündür. Dərsin tədrisində müəllim, BİBÖ, Debat, Qruplarda araşdırma, Söz assosiasiyaları, Beyin həmləsi və s. istifadə edərək şagirdləri aktiv iştirakçıya çevirmək üçün müəllimin dərsi real həyatla əlaqələndirməsi də vacibdir. Çünki günümüzdə işlətdiyimiz sözlərin əksər hissəsi alınmadır. Məsələn, şagirdlərin gündəlik sosial şəbəkələrdən istifadəsi zamanı, orada işlətdikləri sözlər instagram, facebook, layk, video tipli sözlər də alınmadır. Çox təəssüf ki, bugünkü dərsliklərdə alınma sözlər üçün xüsusi dərs saatı ayrılmamış, onlar "terminlər" bəhsinin tərkibində verilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, "etimologiya" sözünü izah etdikdən sonra sözlərin mənşə etibarən iki hissəyə ayrıldığı vurğulanır. Müəllim lövhədə iki sözü qeyd edir. Feysbuk və güzgü. Şagirdlərə müraciət edən müəllim sözlərin etimologiyasını nə dərəcədə bildiklərini yoxlayır. Gündəlik sosial şəbəkədən istifadə edən və ingilis dilini yaxşı bilən şagird feysbuk sözünü izah edə bilir. Hərfi mənada bu söz ingilis dilindən face [feys]- üz, sifət book[bu:k] kitab mənalarını ifadə edir. Güzgü isə görmək sözündən götürülüb "görgü" sözünün fonetik dəyişimə uğraması nəticəsində yaranmışdır. Buradan çıxış edərək "güzgü" sözünün milli, feysbuk sözünün isə alınma olmasına diqqət yetirir. Seçilmiş sözlərin real həyatla əlaqələndirilməsi, şagirdlərin maraq dairəsinə uyğun olaraq seçilməsi təlimin effektivliyinə səbəb olur. Beləliklə, bu dərsdə beyin

həmləsi, qruplarda araşdırma üsullarından istifadə etmək olar. Şagirdlərdə artıq alınma sözlər haqqında təsəvvür yaradan müəllim "Terminlər" bəhsində birbaşa olaraq alınma sözlərə və onların xüsusiyyətinə toxuna bilər.

"Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən sözlərin bir qismi də dilimizə başqa dillərdən gəlmişdir. Bu sözlər müəyyən tarixi faktorlar, məkan və zaman münasibətləri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dillərdən dilimizə keçmişdir. Belə sözləri tarixiliyi etibarilə Qafqaz dillərindən, ərəb, fars, rus və Avropa dillərindən keçən sözlər olmaq üzrə dörd qrupa ayırmaq olar" [2,44].

Şagirdlərə yaxşı olar ki, alınma sözlərin hansı şəraitdə dilə keçməsi izah olunsun. Bu baxımdan müəllim şagirdlərə müxtəlif səbəbləri xatırlatmalıdır. Məsələn: Azərbaycanda ərəb hakimiyyəti, rus istilası. İslam dininin dilə təsiri, elm və texnikanın surətlə inkişafı və s.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1.http://anl.az>az_muellimi_iyun2009
2.Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı, 2007.
3.İsmayılov R., Cəfərova D., Xudiyeva G., Qasımaova X. Azərbaycan dili V sinif dərslik. Bakı, 2020.

Məstəliyev Məhəmməd, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: muhammedaydin227@ gmail.com

ENERJİ RESURSLARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFƏDƏNİN YAXŞILAŞDIRILMASI YOLLARI

Azərbaycan artıq sürətlə və dinamik inkişaf etməkdə olan ölkə sayılır. Neft sənayesi Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri olub, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Artıq Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyi sferasında əsas faktorlar sırasına daxil olmuşdur. Enerji daşıyıcılarının strateji mühümlüyü ölkəyə bir neçə istiqamətdə geoistisadi üstünlüklər verir.

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin siyasəti nəticəsində 1994-cü ildən reallaşdırılan əsas neft strategiyası ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında və iri sərmayələrin gətirilməsində mühüm rol oynamışdır. Onun bilavasitə rəhbərliyi altında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən karbohidrogen yataqlarının işlənilməsinə dair iri neft şirkətləri ilə bağlanmış «Əsrin müqaviləsi» müasir dövrdə ölkənin neft-qaz sənayesinin inkişafına yeni təkan vermişdir.

Bu gün Azərbaycanın neft ehtiyatlarının və neftçıxarma sahəsi üzrə yerini müəyyənləşdirmək üçün neft hasil edilən ölkələrdə adambaşına düşən neft hasilatının həcmini müqayisə etmək maraqlıdır.

Məlum olduğu kimi, bu və digər ölkənin neft sənayesinin vəziyyətini qabaqcadan müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri də neft ehtiyatlarının mövcudluğudur. Bundan başqa, regionun əlverişli coğrafi şəraitdə yerləşməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan Azərbaycanın xüsusi yeri vardır. Hesablamalara görə, dünyada nef-

tin potensial ehtiyatları 540 milyard tona çatır. Sübut olunmuşdur ki, dünya neft ehtiyatlarının 3\4 hissəsindən çoxu OPEK ölkələrindədir.

Bütün bunlara baxmayaraq, ənənəvi enerji mənbələrinin tədricən tükənməsini və onlardan istifadə zamanı ətraf mühitə vurulan böyük miqdarda ziyanı nəzərə alaraq, Azərbaycanda ekoloji cəhətdən təmiz hesab edilən günəş və külək enerjisi, çoxda böyük olmayan SES-lər, termal sular, biokütlə enerji mənbələrindən istifadənin genişlənməsinə ciddi diqqət yetirilməyə başlanmışdır.

Bu sahədə Azərbaycanda dövlət tərəfindən xüsusi layihələ hazırlanır. Azərbaycan Respublikasında elektrik enerjisi istehsalının hasilatında daha çox alternativ enerji mənbələrinin xüsusi payının 15 faizədək artırılması planlaşdırır. Bunun üçün Azərbaycanda günəş və külək enerjisindən elektrik enerjisi istehsal etməyə imkan verəcək Avropa şirkətlərinin layihələrinin iqtisadi və texniki cəhətdən əsaslandırılması mütəxəssislər tərəfindən nəzərdən keçirilir. Artıq Azərbaycanda günəş enerjisinin elektrik enerjisinə çevrilməsi tətbiq olunur. Bu sahədə artıq dövlət dəstəyi ilə bir çox regionlarda günəş batareyaları quraşdırılıb. Bu batareyalar müxtəlif təyinatlar üçün, xüsusilə kəndlərdə sutəmizləmə sistemlərinin enerji ilə təmin edilməsini həyata keçirir.

İqtisadiyyat öz daxilində mövcud olduğu və onun bir hissəsi olduğu təbii mühitin asılı tərkib hissəsi olduğundan Azərbaycanda ilk dəfə olaraq "yaşıl" kampus layıhəsi həyata keçirilməkdədir. Bu layihədə geotermal enerji, külək enerjisi, yağış suları və günəş enerjisindən istifadə olunacaqdır. Xüsusilə paytaxt Bakıda küləkli günlərin sayının çox olması, külək turbinlərindən əldə edilmiş enerjidən istifadə etmək perspektivlərini aktual edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Səfərov Q.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşmasında neft amili." Azərbaycan Neft təsərrüfatı, №1, 2007il
2. Neft strategiyası və Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı problemləri: Gənc alim və tələbələrin elmi tədqiqat işləri.- B.: Mars-Print, 2000.- 152 s.
3. Mirzəyev M., Mirzəliyev C. ""Qara qızıl" ağ səadət rəngində": Kitab 1.- B.: Azərbaycan, 2001.- 336 s.
4. Əliyev Ş. İqtisadi inkişaf strategiyasının təntənəsi. Bakı, 2008 s.10.

Əliyev Sadiq Tofiq oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:esadiq078@gmail.com

İNNOVATİV SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINA DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN VƏ İDARƏEDİLMƏSİNİN İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ TƏŞKİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müasir dünyada innovasiya və sahibkarlıq iqtisadi artımın və inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsidir. İnnovativ və sahibkarlıq mədəniyyəti olan ölkələr daha yüksək məhsuldarlıq, rəqabət qabiliyyəti və iqtisadi artıma meyllidirlər. Bununla belə, bəzi

ölkələrdə, o cümlədən, Azərbaycanda innovasiya və sahibkarlığa siyasi qeyri-sabitlik, zəif institutlar, maliyyə və resurslara kifayət qədər çıxışın olmaması kimi amillər mane ola bilər.

Azərbaycan Avrasiyanın Cənubi Qafqaz regionunda yerləşən, şimaldan Rusiya, şimal-qərbdən Gürcüstan, qərbdən Ermənistan və cənubdan İranla həmsərhəd olan ölkədir. Azərbaycanın beynəlxalq ticarət üçün mühüm mərkəz olduğu İpək Yolu dövrünə təsadüf edən innovasiya və sahibkarlığın uzun tarixi var. Bununla belə, son onilliklərdə Azərbaycan iqtisadi inkişafı üçün mühüm problemlərlə, o cümlədən siyasi qeyri-sabitlik, korrupsiya və ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı ilə üzləşmişdir.

Azərbaycan və Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi 1980-ci illərin sonunda başlayıb və 1990-cı illərin əvvəllərində genişmiqyaslı müharibəyə çevrilib. Münaqişə Dağlıq Qarabağ bölgəsinin və yeddi ətraf rayonun Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı ilə nəticələnib. Bu işğal ölkəni qiymətli təbii sərvətlərdən, kənd təsərrüfatı torpaqlarından və infrastrukturdan məhrum etdiyi üçün Azərbaycan iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərdi.

2020-ci ildə Azərbaycan uzun illər davam edən diplomatik səylərdən sonra Dağlıq Qarabağ bölgəsi və ətraf rayonlara nəzarəti geri qaytara bildi. Vətən müharibəsi ilə bu ərazilərin azad edilməsi iqtisadi inkişaf, o cümlədən innovativ sahibkarlığın inkişafı üçün yeni imkanlar yaratdı.

Azərbaycan hökuməti iqtisadi artıma təkan verməkdə innovasiya və sahibkarlığın əhəmiyyətini dərk etmiş və ölkədə innovativ sahibkarlığın inkişafına dəstək üçün bir sıra siyasət və proqramlar həyata keçirmişdir [2,s.85].

Azərbaycan hökumətinin əsas təşəbbüslərindən biri Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin (AİŞ) yaradılmasıdır. AİŞ iqtisadiyyatın strateji sektorlarına, o cümlədən innovasiya və texnologiyaya sərmayə qoymaqla Azərbaycanda iqtisadi inkişafı təşviq etmək məqsədi daşıyan dövlət investisiya şirkətidir. AİŞ müxtəlif investisiya fondları və proqramları vasitəsilə innovativ startaplara və kiçik və orta müəssisələrə (KOB) maliyyə dəstəyi verir.

Azərbaycan hökumətinin digər təşəbbüsü Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun (SKMF) yaradılmasıdır. SKMF Azərbaycanda sahibkarlara və KOB-lara kreditlər və qrantlar verən dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən proqramdır. Proqram iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində biznesə maliyyə və texniki dəstək göstərməklə innovativ və rəqabətqabiliyyətli müəssisələrin inkişafına kömək etmək məqsədi daşıyır.

Bu təşəbbüslərdən əlavə, Azərbaycan hökuməti innovasiya və sahibkarlığın təşviqi üçün bir sıra siyasətlər də həyata keçirmişdir. Məsələn, hökumət startaplar və KOB-lar üçün vergi güzəştləri, o cümlədən yeni bizneslər üçün azaldılmış vergi dərəcəsi və müəyyən gəlir növləri üçün güzəştlər tətbiq etmişdir. Hökumət, həmçinin innovativ startapların inkişafını dəstəkləmək üçün bir sıra biznes inkubatorlar və texnoparklar yaradıb.

Dağlıq Qarabağ bölgəsinin və ətraf rayonların işğaldan azad edilməsi Azərbaycanda iqtisadi inkişaf, o cümlədən innovativ sahibkarlığın inkişafı üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Bununla belə, region həm də bu imkanların tam reallaşdırılması üçün həll edilməli olan mühüm problemlərlə üzləşir [1, s.54].

Azad edilmiş ərazilərin qarşısında duran əsas problemlərdən biri infrastrukturun və əsas xidmətlərin olmamasıdır. Münaqişə və işğal regionun infrastrukturuna, o cüm-

lədən yollara, körpülərə və binalara ciddi ziyan vurub. İnfrastrukturun və əsas xidmətlərin olmaması innovativ startapların regionda yerləşməsini çətinləşdirə bilər, çünki onlar maliyyə, istedad və müştərilərə çıxış əldə etməkdə çətinlik çəkə bilərlər.

Azad edilmiş ərazilərin üzləşdiyi digər problem maliyyə və resurslara çıxışın olmamasıdır. Münaqişə və işğal regionun iqtisadiyyatına əhəmiyyətli təsir göstərib və bir çox müəssisələr böyümək və uğur qazanmaq üçün lazım olan kapitala və resurslara daxil olmaqda çətinlik çəkiblər. Bu, xüsusilə tədqiqat və inkişafa əhəmiyyətli investisiyalar, həmçinin xüsusi avadanlıq və qurğulara çıxış tələb edən innovativ startaplar üçün doğrudur.

Bununla belə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə innovativ sahibkarlıq üçün bir sıra imkanlar da var. Məsələn, region təbii ehtiyatlarla, o cümlədən neft və qazla zəngindir ki, bu da innovativ startaplar üçün maliyyə mənbəyi ola bilər. Bundan əlavə, regionun gənc və savadlı əhalisi var, burada innovativ bizneslər üçün dəyərli aktivlər ola biləcək çoxlu istedadlı şəxslər var.

Bu imkanlardan səmərəli istifadə etmək və regionun qarşısında duran vəzifələri həll etmək üçün Azərbaycan hökuməti işğaldan azad edilmiş ərazilərdə innovativ sahibkarlığın inkişafına dəstək üçün hərtərəfli strategiya hazırlamalı olacaq. Bu strategiyaya bir neçə əsas element daxil edilməlidir. Bunlar aşağıdakılardır:

İnfrastrukturun inkişafı: Azərbaycan hökuməti azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun və əsas xidmətlərin, o cümlədən yolların, körpülərin və binaların inkişafına sərmayə qoymalıdır. Bu, innovativ startapların regionda möhkəmlənməsini, böyümək və uğur qazanmaq üçün lazım olan resurslara çıxışını asanlaşdıracaq.

Maliyyələşdirmə və resurslara çıxış: Hökumət həmçinin azad edilmiş ərazilərdə innovativ startapların uğur qazanmaq üçün lazım olan maliyyə və resurslara çıxışını təmin etməlidir. Bu, kreditlərin və qrantların verilməsini, eləcə də regionda investisiyaları təşviq etmək üçün vergi güzəştlərinin və digər maliyyə stimullarının yaradılmasını əhatə edə bilər [5,s.63].

İstedadların inkişafı: Hökumət azad edilmiş ərazilərdə istedadların inkişafına, o cümlədən fərdlərə innovativ sənayelərdə işləmək üçün lazım olan bacarıqları əldə etmələrinə kömək etmək üçün təhsil və təlim proqramları təqdim etməli olacaq. Bu, universitetlər və digər təhsil müəssisələri ilə tərəfdaşlığı, habelə peşə hazırlığı proqramlarının və şagird hazırlığının yaradılmasını əhatə edə bilər.

Biznes inkubasiya və dəstək: Hökumət innovativ startapların inkişafına dəstək vermək üçün azad edilmiş ərazilərdə biznes inkubatorları və texnoparklar yaratmalıdır. Bu inkubatorlar və parklar ixtisaslaşdırılmış avadanlıq və qurğulara çıxış, həmçinin təcrübəli sahibkarlar və biznes Liderlərinin mentorluğu və dəstəyini təmin edə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Meybullayev M.X. İqtisadi təlimlər tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 2011, 538 s.

2. M.A.Əhmədov, A.C.Hüseyn. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Dərslik. s.67

3. Twiss B. Management of scientific and technical innovations / B. Twiss. - M.: Economics, 2015. – s. 32.

4. Medynsky V. G. Innovative entrepreneurship / V.G. Medynsky, L.G. Sharshukov. - M.: INFRA-M, 2016. – s. 5.
5. Gusakov M.A. Methodology for researching the problems of scientific and innovative activities in the region / M.A. Gusakov, V.V. Maksimov, A.A. Rumyantsev. - St. Petersburg: OEEF, 2019. - s. 16.

Agasif Vasif Abdullayev, MBA student,
Baku Business University,
Email:aghasifabdulla@gmail.com

INNOVATION AND THE DEVELOPMENT OF UNIVERSITY-INDUSTRY RELATIONS

Introduction

Innovation has become a key driver of economic growth in many countries, and the collaboration between universities and industries has been identified as a critical factor in fostering innovation. In this article, we will examine the role of university-industry relations in promoting innovation and explore the different models of collaboration that have emerged over time.

Benefits of the Development of University-Industry Relations in Innovation. University-industry relations have been extensively studied in the literature, with various theoretical frameworks proposed to explain the nature of these collaborations. One such framework is the Triple Helix model, which emphasizes the importance of collaboration between academia, industry, and government in fostering innovation. Another model is the Open Innovation model, which suggests that firms should seek external sources of knowledge to complement their internal R&D efforts.

Another important benefit of university-industry collaborations is the commercialization of research. By working with businesses, universities can ensure that their research is translated into practical applications that can be brought to market. This not only benefits businesses by providing them with new products and services, but it also benefits universities by generating revenue and increasing the visibility of their research.

University-industry relationships can also help to improve the quality of research. By working with businesses, universities can gain insights into real-world problems and challenges, which can help to shape their research agendas and ensure that their research remains relevant and impactful. Furthermore, university-industry collaborations can help to build human capital. By working with businesses, universities can help to train the next generation of entrepreneurs and innovators, who can go on to create new products and services and drive economic growth.

Challenges of University-Industry Relations in Innovation. University-industry relations have many benefits for innovation, including increased R&D capacity, access to new markets and customers, development of human capital, and increased funding opportunities. However, there are also challenges associated with these relationships, including differing priorities and goals, intellectual property management,

cultural differences, and finding the right partners. By understanding these challenges and implementing best practices for addressing them, university-industry collaborations can be effective and productive, leading to new discoveries, innovations, and economic growth.

Differing priorities and goals: Universities and industry partners often have differing priorities and goals. Universities prioritize academic research and publication, while industry partners prioritize profit and product development. These differences can lead to conflicts and misunderstandings between partners.

University-industry collaborations often involve the creation of intellectual property, such as patents and copyrights. Managing the ownership, use, and exploitation of this intellectual property can be complex and contentious, particularly if the partners have different expectations or if there are disagreements over the value of the intellectual property. Universities and industry partners have different cultures and working practices. Universities are characterized by academic freedom, a focus on basic research, and a collegial environment, while industry partners are characterized by hierarchical structures, a focus on results, and a competitive environment. These cultural differences can create challenges in communication, collaboration, and decision-making.

Resources for Development of Innovation and University Industry relations.

Innovation is the driving force of economic development, and collaboration between universities and industry is a key factor in fostering innovation. Universities and industry have different strengths and resources that can be combined to create value for society. Resources important for innovation and the development of university-industry relations:

1. ***Research Infrastructure:*** Research infrastructure is a crucial resource for the development of innovation and university-industry relations. It includes physical infrastructure such as laboratories, research centers, and innovation hubs, as well as digital infrastructure such as databases, software platforms, and communication tools. Both universities and industry need access to state-of-the-art research infrastructure to support their R&D activities. Collaboration between universities and industry can help to share the costs and benefits of infrastructure development and use.

2. ***Intellectual Property:*** Intellectual property (IP) is another important resource for the development of innovation and university-industry relations. IP refers to creations of the mind, such as inventions, literary and artistic works, and symbols and names used in commerce. Universities and industries both generate IP through their R&D activities. Universities often hold patents on discoveries made by their researchers, while companies hold patents on their own proprietary technologies. Effective university-industry relations require clear agreements on IP ownership and management. IP can be licensed or sold to other parties, generating revenue for universities and industry and facilitating the transfer of knowledge and technology.

3. ***Funding:*** Funding is a crucial resource for the development of innovation and university-industry relations. Research and development (R&D) require significant investment, and both universities and industry need funding to support their activities. Governments, private foundations, and companies themselves can provide funding for R&D projects. Funding can be used to hire researchers, purchase equipment and materials, and cover other expenses related to innovation. Effective university-industry

relations require a steady stream of funding to support collaborative projects and ensure that research findings are translated into practical applications.

4. ***Talent:*** Talent is a critical resource for the development of innovation and university-industry relations. Universities and industry both need highly skilled researchers and professionals to conduct R&D and develop innovative products and services. Collaboration between universities and industry can help to attract and retain talented individuals by providing opportunities for interdisciplinary research and practical experience. University-industry relations can also help to address the skills gap in certain areas, such as emerging technologies or specialized fields.

5. ***Networks:*** Networks are a valuable resource for the development of innovation and university-industry relations. Collaboration between universities and industry can help to expand the networks of both parties, facilitating access to new ideas, technologies, and markets. Universities can provide industry partners with access to their research networks and academic communities, while industry can offer universities access to their own networks of suppliers, customers, and collaborators. Effective university-industry relations require ongoing communication and collaboration to build and maintain strong networks.

Innovation and university-industry relations require a range of resources to be successful. Research infrastructure, intellectual property, funding, talent, and networks are all critical elements that support R&D and facilitate collaboration between universities and industry. By leveraging these resources effectively, universities and industry can work together to create value for society through innovation. The effective development of innovation and university-industry relations will not only benefit academia and industry but also contribute to overall economic development and societal welfare.

Conclusion

In conclusion, university-industry relations play a critical role in promoting innovation and economic growth. Collaboration between academia and industry can lead to the transfer of knowledge and skills, the development of new technologies and products, and the creation of new firms and jobs. There are different models of collaboration, each with its own strengths and weaknesses, and firms should carefully consider which model is best suited to their needs. By fostering closer ties between academia and industry, governments can help to create an innovation ecosystem that benefits all stakeholders.

References:

1. Etzkowitz H. (2013). Innovation in innovation: The triple helix of university-industry-government relations. Social Science Information, 52(4), pp. 486-506.

2. Etzkowitz H., Leydesdorff L. (2017). The triple helix model of innovation: University-industry-government relations. Routledge.

3. Huggins R., Johnston A. (2015). Knowledge networks in an uncompetitive region: SME innovation and growth. Small Business Economics, 45(3), pp. 443-460.

4. Ranga M., Etzkowitz H. (2019). Triple helix systems: An analytical framework for innovation policy and practice in the knowledge society. Industry and Higher Education, 33(5), pp. 301-315.

5. Chaminade C., Edquist C. (2018). Rationales for public policy.

6. Christian Serarols-Tarrés, Jordi Surroca and Josep A. Tribo (2020). University-Industry Collaboration: A Systematic Review, pp. 1-19.
7. Magdalena Markiewicz-Patkowska and Andrzej Kozina (2018). University-industry partnerships for open innovation: An empirical investigation of firm and university characteristics, pp. 273-287.
8. Christian Serarols-Tarrés, Jordi Surroca, Josep A. Tribo (2018). Open Innovation and University-Industry Collaboration: A Systematic Review, pp. 45-56.

Hüseynova Lamiyyə Asif qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: lamiyya.huseynova@sport.edu.az

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KADR UÇOTUNUN HÜQUQİ ƏSASLARI

Təhsil müəssisələrində kadrların uçotunun hüquqi əsasları, ölkənin müxtəlif qanunları ilə tənzimlənir. Kadrların uçotunun əsas hüquqi əsaslarından bəziləri bunlardır:

- Kollektiv müqavilələr: Həmkarlar İttifaqında işçiləri olan təhsil müəssisələrində kollektiv müqavilələr kadrların uçotunun hüquqi əsasıdır. Bu müqavilələrdə əmək haqqı, müavinətlər və iş qrafiki də daxil olmaqla, əmək müqaviləsi şərtləri göstərilir.
- Kadr siyasəti və prosedurları: Təhsil müəssisələrində adətən kadrların uçotu təcrübələri üçün təlimatlar verən kadr siyasəti və prosedurları var. Bu siyasətlər işə qəbul, seçim, oriyentasiya, performansın idarə edilməsi və işin dayandırılması da daxil olmaqla bir sıra sahələri əhatə edir.
- Təhsil kodeksi və qaydaları: Təhsil müəssisələri, həmçinin onların fəaliyyətini tənzimləyən təhsil kodeksi və qaydalarına tabedirlər. Bu qaydalar müəllimlərin sertifikatlaşdırılması, davamlı təhsil və peşəkar inkişafı ilə bağlı kadrların uçotu praktikasının hüquqi əsasını təşkil edir.
- Maliyyə qaydaları: Təhsil müəssisələri büdcə, mühasibat uçotu və hesabatla bağlı maliyyə qaydalarına əməl etməlidir. Əmək haqqı və müavinətlərin dəqiq uçota alınmasını və hesabat verilməsini təmin etmək üçün kadrların uçotu təcrübələri bu qaydalara uyğun olmalıdır.

Bütövlükdə, təhsil müəssisələrində kadrların uçotu əmək qanunlarına, kollektiv müqavilələrə, kadr siyasəti prosedurlarına, təhsil qaydalarına, maliyyə qaydalarına riayət olunmasını təmin edən kompleks hüquqi bazaları rəhbər tutur. Effektiv kadr uçotu təcrübələri bu hüquqi əsasların hərtərəfli başa düşülməsini və hər hansı dəyişiklik və yeniliklərdən xəbərdar olmaq üçün davamlı səyləri tələb edir.

Təhsil müəssisələrində kadrların uçotuna dair hüquqi əsaslar ölkədən ölkəyə fərqlilik göstərə bilər. Bu səbəbdən, müəssisələr kadrların uçotuna dair məsələlərə baxarkən ölkənin qanunları və normativ aktlarını diqqətə almalıdırlar.

Dövlət orqanlarında kadr auditi müəyyən sahədə dövlət kadr siyasətinin həyata keçirilməsinə nəzarət vasitəsidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində şirkətin rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün kadr auditi zəruridir. Biznesin inkişafı ilə bağlı strateji qərarların qəbuluna hazırlıq, təşkilatda islahatlar proqramının hazırlanması məqsədilə keçirilir.

Nisbətən müstəqil uçot sahəsi kimi kadrlar uçotu son illərdə sürətlə inkişaf etmə-

yə başlamışdır. Kadr uçotu dedikdə, işəgötürən müəssisə ilə işçilər arasında əmək münasibətlərini hüququ cəhətdən tənzimləyən, həm işəgötürənin əsas vəzifə və öhdəliklərini, həm də işçinin müəssisə qarşısında vəzifə və öhdəliklərini əhatə edən proseslərin və tədbirlərin ümumi məcmusu başa düşülür. Qeyd olunan tədbirlər məcmusu ştat vahidindən, işçilərin sayından, eləcə də müəssisənin təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, hər bir müəssisədə mütləq şəkildə təmin olunur.

Kadr uçotu təşkilatın sosial və əmək sferasının təhlilinə təsir göstərdiyi üçün onun həyata keçirilməsi üçün hüquqi bazası aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər:

- Əmək qanunvericiliyi, o cümlədən Əmək Məcəlləsi və sosial və əmək münasibətlərinə təsir göstərən digər hüquqi qanunlar.
- Əsasnamələr sosial və əmək münasibətlərini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar.
- Əməyin təşkili məsələlərini tənzimləyən dövlət və sahələrarası standartlar, normalar, qaydalar və metodiki materiallar. Buraya, həmçinin tikinti normaları və qaydaları, sanitar-epidemioloji normaları və qaydaları, sanitariya normaları və qaydaları və s. aiddir.
- Qurumun idarə tabeliyində olduqda departament normativ hüquqi aktları.
- Kadrlar və idarəetmə ilə işin təşkili məsələləri ilə bağlı təşkilatın yerli normativ hüquqi aktları. Belə sənədlərə təşkilatın nizamnaməsi, vəzifə əsasnamələri və təlimatları, struktur bölmələri haqqında əsasnamələr və s. aiddir [3, s. 54].

Kadr uçotunun aparılması üçün məlumat mənbələri ola bilər:

1. Əməyin idarə edilməsi və əmək münasibətləri sahəsində qanunlar və normativ hüquqi aktlar;
2. Bütövlükdə müəssisənin fəaliyyət göstəriciləri;
3. Ayrı-ayrı şöbələrin və işçilərin fəaliyyət göstəriciləri;
4. Müəssisənin kadrlar üzrə rəsmi statistik hesabatı;
5. Kadrların sənədləşdirilməsi;
6. Əməkdaşların sorğularının nəticələri;
7. Əvvəlki tədqiqatların və yoxlamaların nəticələri [5, s. 19].

Təhsil müəssisələrinin kadr uçotu isə təhsil müəssisəsi ilə onun əməkdaşları arasında əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi tədbirlərini özündə ehtiva edən tədbirlərin məcmusu kimi xarakterizə oluna bilər.

Təhsil müəssisələrində kadr uçotu özündə aşağıdakı tədbirləri əks etdirir:

- İşçilərin şəxsi işlərinin formalaşdırılması;
- Hesablama və əmək haqqı, mükafatlar və digər ödənişlərin hesablanması;
- Ştat cədvəlinin tərtibi, tabel və iş vaxtının hazırlanması, xəstəlik vərəqələrinin, ərizələrin və tələb olunan yerlərə arayışların hazırlanması;
- Vergi orqanlarına hesabatların verilməsi, məzuniyyətlə bağlı qrafiklərin müəyyən olunması, kadrlarla bağlı əmrlərin hazırlanması, yeni əməkdaşların işə qəbul proseslərinin həyata keçirilməsi və s. [4, s.63].

Təhsil müəssisələrində kadrların uçotunun aparılması qaydası müxtəlif qanunvericilik aktları ilə, o cümlədən də "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Əmək Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Azərbaycanda təhsil müəssisələrində kadrların uçotuna, "Məktəblərdə və digər

təhsil müəssisələrində işləyən şəxslərin əmək haqlarının ödənilməsi ilə bağlı tənzimlə-mələr haqqında" Qanunun təyinatları əsasında hüquqi tənzimləmələrlə nəzarət olunur.

Son olaraq demək olar ki, kadr uçotu işçilərin işə götürülməsi, yerdəyişməsi və işdən azad edilməsi, işçilər ilə iş münasibətlərinin qurulması və işlərinin təşkilinin sənədləşdirilməsi ilə bağlı olan müəssisənin və ya fərdi sahibkarın işçilərinin uçotudur. Kadr uçotu ilkin kadr sənədləri və müəssisədaxili əmək münasibətləri üzrə normativ aktlar əsasında aparılır. Kadr uçotunun yüksək səviyyədə təşkili üçün əmək qanunveri-ciliyi, kadr sənədləri üzrə peşakar biliklərin olması, kadr uçotu sahəsində praktiki iş təcrübəsinin olması və əmək qanunvericiliyində baş verən bütün dəyişiklikləri izləmək vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının rəsmi saytı http://www. audit. gov.az
2. Ataşov B.X., Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. Maliyyə nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2014, 648 s.
3. Kadr auditi: mühazirə materialı / Dolinin. A.Y., Ryazan, 2011. 96 s.
4. Makarov V.Q. Mühasibat uçotunun nəzəri əsasları. Moskva, «Finansı», 2018
5. Təşkilatın kadr auditi: dərs vəsaiti / Fomina V.P., Anzorova. S.P. –Moskva, 2013. 49 s.
6. Səmədzadə. Z.A. Böyük iqtisadi ensiklopediya. Bakı: Letterpress, 2012-2015, s. 461.

Əsgərov Orxan, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: orxan20182018@ gmail.com

REGİONAL TURİZMİN İNKİŞAFININ PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycanda turizmin inkişafında investisiya cəlbediciliyinin formalaşmasında müasir səmərəli infrastrukturun yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Daha müasir infrastrukturun bərpası və formalaşması prosesi kifayət qədər uzundur. O, müəyyən resurslarla ayrılmaz şəkildə bağlıdır və regionda istehsal sferasının və dövriyyə sfera-sının ərazi təşkilindən asılıdır.

İstənilən iqtisadiyyatın inkişafı əsasən infrastrukturun vəziyyətindən asılıdır. İcti-mai əmək bölgüsü nə qədər dərin olarsa, istehsalın ictimailəşməsi prosesi nə qədər mürəkkəb olarsa, ümumi istehsal şəraitinin cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin artma-sına təsiri bir o qədər aydın olur. İnfrastruktur fəaliyyətin sektorlararası xarakterinə və buna görə də onun məhsullarının istehlakçılarının çoxluğu və heterojenliyinə görə onun məhsullarının istehlakının kollektiv xarakterinə xasdır. Regional infrastruktur kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu halda onlar köməkçi istehsalata qənaət edir, məhsullarının rəqabət qabiliyyətini artırırlar.

Regional turizm infrastrukturu ərazi-təsərrüfat komplekslərinə xidmət edən və onların bazar şəraitinin dəyişməsinə uyğunlaşmasına şərait yaradan, əmtəə, xammal, əmək, maliyyə, investisiya və informasiya resurslarının regiondaxili və regionlararası

sərbəst hərəkətini təmin edən təşkilati-iqtisadi sistemdir.

Müasir dövrdə dünya təcrübəsində olduğu kimi, bizim Respublikanın da regionlarının inkişaf etdirilməsinin əsas səbəbi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, insanların həyat keyfiyyətinin artırılmasıdır. Turizmin inkişaf konsepsiyası regionların intensiv inkişafına əsaslanır, resursların bir-birini əvəz etməsi imkanını qiymətləndirir və əhalinin kənd və şəhər yerlərində məskunlaşmasını formalaşdırır.

Makroiqtisadi artım modeli kimi, Azərbaycanda turizm sahəsi qeyri-neft sektoru kimi, neft sahəsinə nisbətən daha çox inkişaf etdirilməli və rolu artırılmalıdır. Azərbaycanın konseptual inkişaf istiqaməti olaraq turizmin prioritetliyi, onun investisiya obyekti kimi qəbul olunması və Respublikada investisiyaların bu sahə və əlaqəli digər sahələrə cəlb olunması imkanları və münasib olmağı ilə izah edilir.

Regionda yaşayan əhali sayında yüksəliş olduqca artıq təklif-tələb, qiymət mexanizmləri də yavaş-yavaş öz yerini alır ki, bu da nəticədə bütövlükdə regionun tərəqqisinin təkmilləşdirilməsinə səbəb olur.

Ümumilikdə regionda infrastrukturun formalaşması və turizm potensialının artırılması, xüsusilə əhalinin işğaldan azad edilmiş regionlara qayıdışının səmərəli formada təşkili istiqamətləri aşağıdakı mərhələləri əhatə edəcəkdir:

1. Konsultasiya: həm məcburi köçkünlər və qaçqınlar, həm də onların varisləri ilə konsultativ xarakterli müəyyən görüşlər həyata keçirilməlidir. Bu, görüş və ya digər formatda həyata keçiriləcək olan konsultasiya məhz onların ehtiyaclarının və gələcək planlarının öyrənilməsinə və köçürülmə prosesinin onların həm mədəni, həm sosial və həm də iqtisadi ehtiyaclarına uyğun gəlməsinə gətirib çıxaracaqdır.

2. Könüllülük prinsipinin qurulması və təhlükəsizliyə təminat: məcburi köçkünlərin öz dədə-baba yurdlarına geri qayıtması, ilk növbədə, könüllü, əlavə olaraq isə təhlükəsizliyə zəmanətli olmalıdır. Məcburi köçkün və qaçqınlar həmin əraziyə geri köçmədikləri halda müəyyən imtiyazlarının dayandırılması kimi şərtlər irəli sürülməməli, proses tamamilə könüllü olmalı, onlar həmin əraziyə köçürüləcəkləri təqdirdə təhlükəsizlikdə olacaqları ilə bağlı tam təminat verilməli və həmçinin işğaldan azad edilən ərazilərə qayıdacaq olan əhaliyə müəyyən imtiyazlar təqdim edilməlidir.

3. Mənzil və infrastruktur ilə tam təminat: köçürülmə planı adekvat bir mənzilin pulsuz verilməsi, infrastruktur və su, kanalizasiya, səhiyyə və təhsil kimi əsas xidmətlərin də müəyyən müddətə ödənişsiz və ya cəlbedici güzəştli şərtlərlə təmin etməlidir. İnfrastruktur təminatı həm yerli kontekst və həm də ehtiyaclar nəzərə alınmaqla stabil, dayanıqlı, əlçatan bir şəkildə formalaşdırılmalı və ya restrukturizasiya edilməlidir.

4. Yaşayış şərtləri – iqtisadi imkanlar: köçürülmə planı köçürülməsi planlaşdırılan əhaliyə öz dolanışıq vasitələrini bərpa edə bilmək və iqtisadi imkanlardan, məsələn, iş təlimi, mikromaliyyələşdirmə və kiçik və orta sahibkarlığa dəstək kimi imkanlar təmin etməlidir. Bu, köçürülmə prosesinin uzunmüddətli davamlılığını təmin etməyə kömək edə bilər.

5. Hüquqi və siyasi çərçivə: köçürmə planı əhalinin insan hüquqlarına və ləyaqətinə hörmət edən aydın hüquqi və siyasi çərçivəni rəhbər tutmalıdır. Bu, onların mülkiyyət hüquqlarını, mədəni irsini və sosial kimliyini qorumaq üçün tədbirləri əhatə edə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Hacıyeva P. "İşğaldan azad olunmuş Qarabağda turizm bölgəsinin yaradılması". Turan-Sam, 2022, 14 (Sp. Issue).
2. Bilalov B.Ə., Gülalıyev Ç.G. "Turizmin əsasları", Bakı, "Maarf" nəşriyyatı, (2015).
3. Dərgahov V.S. "Rekreasiya-turizm ehtiyatları", Bakı, "MBM", (2008)
4. Məmmədov İ.Ə., Məmmədov E.İ. "Qarabağ və Şərqi Zəngəzur: reallıqlar və iqtisadi perspektivlər". İnformasiya cəmiyyətində iqtisadiyyatın davamlı inkişaf problemləri, 2021.

Əlizadə Aygün Tofiq qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: aygun.alizada96@gmail.com

BANKLARDA İNSAN RESURSLARININ STİMULLAŞDIRILMASI SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Bazar iqtisadi sistemində həm banklarda, həm də digər müəssisələrdə insan resurslarının və kadrların idarə olunmasında əsas məqsəd kimi onların potensial gücündən maksimal şəkildə istifadə olunmasıdır. Hal-hazırda bankların, həmçinin müəssisələrin, firmaların və şirkətlərin fəaliyyət sferasında insan resurslarının rolunun yüksəlməsi insan amilinin, onun intellektual və yaradıcı funksiyasına formalaşan zəruri tələbatdan qaynaqlanır. İnsan resursları müəssisələrin və təşkilatların həyatında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu nöqteyi-nəzərdən şirkətdaxili fəaliyyətin səmərəliliyini təmin etmək və bunu ümumi keyfiyyətin artırılmasına doğru yönləndirmək ən əsas vəzifələrdəndir.

İnsan resurslarının idarə olunması müəssisənin tələblərinə cavab verən kadr ehtiyatlarının toplanması, təkmilləşdirilməsi, ixtisaslaşdırılması, müəyyən edilməsi, yerləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi və onların əmək fəaliyyətinin təşviq edilməsi və stimullaşdırılması, əməklərinin qarşılığının ödənilməsi kimi məsələləri özündə birləşdirir.

Bankların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində mənfəət dərəcələri ön plana çıxsa da, bankların maliyyə strukturları və sektorda etibarlılığı mühüm amillərdəndir. Bununla belə, depozit banklarında diqqət çəkən müştəri yönümlü işçilər və erqonomik dizaynlar getdikcə daha çox yayılır. Bunlara əlavə olaraq, bankların xarici müştəri məmnuniyyətinin artırılması anlayışı istiqamətində (xarici müştəri məmnuniyyəti daxili müştəri məmnuniyyətindən qaynaqlanır), banklarda insan resurslarının idarə edilməsi, əxlaqi və etik prinsiplərin gücləndirilməsi və işçilərə hörmət üzərində dayanmalıdır.

Dəyişən və sürətlə dinamikləşən, təhsil səviyyəsi yüksələn yeni müştərilərin gözləntilərini qarşılamaq üçün bank sektoru bir addım öndə olmalı, rəqabət qabiliyyətini artırmalıdır. Bu gün məlum və qəbul edilən bir həqiqətdir ki, buna nail olmağın yolu insanlara sərmayə qoymaqdır. Həm fərdi, həm də işlə bağlı investisiyaların edilməsi və

işçilərə psixoloji dəstəyin göstərilməsi nəticəsində dəyişikliklərə uyğunlaşmaq daha asan olacaq. Bu mənada maliyyə sektorunda insan resurslarının uğurlu idarə olunmasına dair bank təcrübələri və nəzəri yanaşmalar tədqiqatın metodologiyasında yer almışdır.

İnsan resursları strategiyalarının həyata keçirilməsi ilə bağlı ümumilikdə banklarda ortaq münasibət və siyasət müşahidə olunub və təcrübələrin çəkisi banka görə dəyişə bilər. İşçilərin seçilməsi və yerləşdirilməsindən tutmuş performansın qiymətləndirilməsinə, karyera idarəçiliyindən təlim və inkişafa qədər bütün strategiyalar işçilərin motivasiyasını artırmaq və səmərəliliyi maksimuma çatdırmaq üçün həyata keçirilir.

Cədvəl 1.

İnsan resursları planlaşdırılması

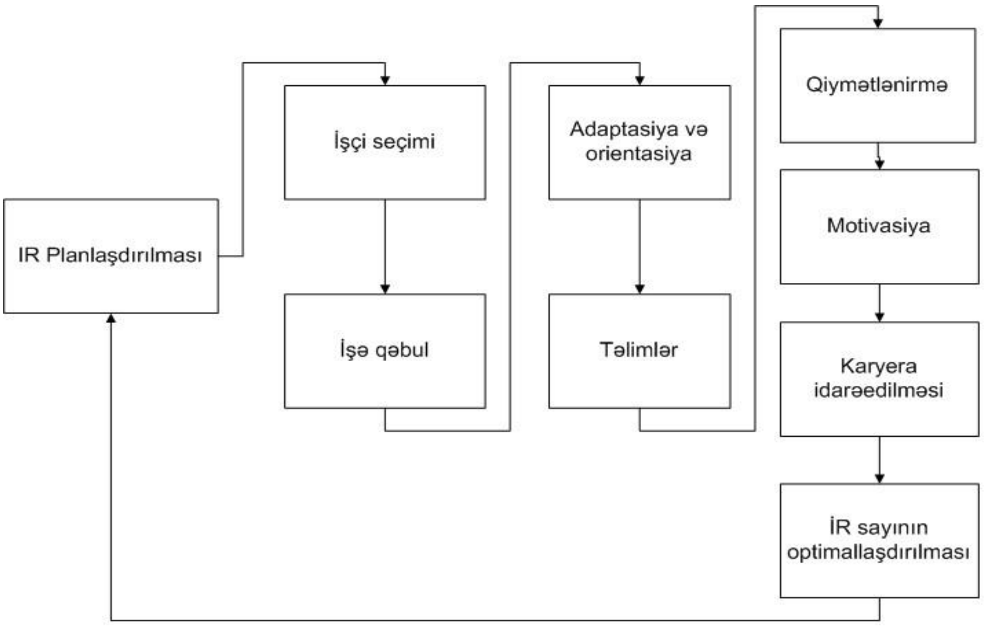

Stressli bir iş olan bank işində idarəetmə yanaşması işçilərin psixologiyasına, sosial ehtiyaclarına, obyektiv qiymətləndirilərək irəli çəkilmə imkanlarına önəm verir. Bunun geri dönüşünün işçi məmnuniyyəti və gərgin iş saatlarına cavab olaraq artan məhsuldarlıq olduğu başa düşülür.

İnsan resursları mütəxəssisləri işçilərin rifahı və təşkilati sabitliyə nail olmaq üçün bir çox fəaliyyət həyata keçirirlər, lakin onların məsuliyyətləri, ümumiyyətlə, beş əsas sahə daxilindədir:

- İşə qəbul və kadr təminatı – istedad boşluqlarının müəyyən edilməsi, işə qəbul ərizələrinin əldə edilməsi, müqavilələrin arbitrajı, etik işə götürmə təcrübələrinin qorunması;
- Kompensasiya və müavinətlər – maaş miqyasının müəyyən edilməsi, artımların təsdiqlənməsi, müavinət paketlərinin müzakirəsi;
- Təlim və inkişaf – yeni işə qəbul olunmaq, təhsil imkanlarını əlçatan etmək;
- Uyğunluq və təhlükəsizlik – qanunvericilik dəyişikliklərinin monitorinqi, təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi, işçilərin kompensasiya tələblərinə baxılması;

İşçi münasibətləri - işçi münaqişələrini həll etmək, təqib və ya sui-istifadə iddialarını həll etmək, həmkarlar ittifaqı Liderləri ilə işləmək.

İş məmnuniyyəti işə qarşı işçinin mövqeyini ifadə etdiyi kimi, bu mövqenin də fərqli tərəfləri vardır. Bu tərəflər aşağıdakı sxemdə əks olunmuşdur:

Cədvəl 2.

HR-AZ.com banklarda insan resurlarının inkişafı

Yekun

Məqalədə qeyd edildiyi kimi, praktikada insan resurslarının bankdakı önəmini anlamaq, işçi ehtiyacının ölçülməsi, kadrların təlim və inkişafı, həmçinin şirkətdaxili istənilən insan resursları üzrə işlərin görülməsində effektivliyin əldə olunması bankların qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmasında kömək olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. İmranov A.M. “Menecment” Bakı/Azərbaycan. 2007:
2. Məmmədov S. “İdarəetmənin əsasları”. Bakı/Azərbaycan. 2009:
3. HR-AZ.com banklarda insan resurlarının inkişafı
4. http://aba.az/ İnsan resursları və riayət olunma standartı.

Dadaşova Mehparə Azər qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: mehparedadashova14@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLMUŞ QARABAĞ ƏRAZİSİNƏ BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİALARIN CƏLB EDİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ

İllər boyu ölkəmiz müharibə şəraitində olan, əhalimizin bir hissəsi qaçqın və məcburi köçkün düşən ölkə kimi tanınmaqdadır. Belə bir şəraitdə təbii ki, ölkədə investisiya şəraitinin mövcud olması absurd bir məsələdir. Belə ki, müharibənin baş verə bilməsi, onun irəliləyişi, sonda olan nəticəsi Azərbaycanın iqtisadi mühitinə nə dərəcədə təsir edəcəyi kimi suallar investorları daim düşünməyə məcbur edib. Dünyaca məşhur beynəlxalq reytinq agentliklərinin siyahısında ölkəmizi geridə qoyan bir sıra

təsiredici amillər arasında işğal altında olan ərazi faktoru da danılmazdır. Ölkəmizin öz ərazisini işğalçılardan təmizləməsi, ümumilikdə desək, Cənubi Qafqaz ərazisini münaqişə ocağı olmaqdan qurtarması, barışığa tabe edilməsi prosesləri, həmçinin də ərazinin iqtisadi sabitliyi mövqeyindən öz-özlüyündə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin mübarizə qələbəsindən sonra ölkəmizin öz ərazi bütövlüyünü təmin edib Ermənistanla dövlət sərhədlərini yenidən bərpa etməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına iki istiqamətdə dərin töhfə verdi. Başlıca olaraq, bütövlükdə Azərbaycanın beynəlxalq mühitdə qalib ölkə və iqtisadi, siyasi sabitliyi bərqərar edən ölkə kimi etibarı çoxalacaq. Əsas da olaraq siyasi sabitlik və sülh şəraitdə investisiya şəraiti daha da əlverişli mövqedə yer alacaq. Başlıca olaraq işğaldan azad edilmiş bölgələrin yenidən qurulması və yüksəlişi istiqamətində reallaşdırılan tədbirlər planı, həmçinin bu ərazilərin iqtisadi potensialı ölkəmizə, xüsusilə də qeyri-neft sektoruna, o cümlədən yerli və xarici investisiya qoyuluşlarının irəliləyişinə zəmin yaradacaq.

Siyasi və iqtisadi aktivliyin yüksəldilməsi üçün işğaldan azad edilmiş bölgələrimizin xüsusi güzəştli iqtisadi rejimin tətbiqinin mühümlüyü danılmazdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin verdiyi qərara əsasən, iqtisadi inkişaf modeli çərçivəsində hərbi təcavüzdən azad edilmiş Qarabağ ərazisində iqtisadi modelin mühüm müddəalarına söykənən alternativ maliyyə vasitələrindən istifadə cari zaman üçün vacibli məsələ olmaqdadır. Hal hazırda dünya ölkələrinin 90-dən çoxu aktivləri 3,3 trilyon dollar olan və illik artım sürəti 12-15% olan 300-dən artıq İslam maliyyə institutları fəaliyyət göstərməkdədir. Xarici təşkilatların Qarabağ ərazisinə kapital yerləşdirilməsi üçün İslam maliyyə texniki vasitələrinin seçilməsi onları ənənəvi hal almış maliyyənin böyük vüsət almış xərclərindən qurtaracaq və investisiya yüksəlişi üçün alternativ maliyyə mənbəyi təchiz edir. Bu məzmunda Malayziya və Fars körfəzi ərazilərinin təcrübəsini mənimsəmək, Qarabağ üçün uyğun infrastruktur və investisiya nümunələri düzəltmək lazımdır. İcraçı Thomson Reuters və Dubay İslam İqtisadi İnkişaf Mərkəzi Salaam Gateway qlobal informasiya mərkəzinə bir yerdə başçılıq edir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə böyükmiqyaslı meqalayihələrə arxa durmaq üçün digər maliyyə mənbələrinə lüzum duyulur. Biz İslam iqtisadiyyatının istifadə olunmamış şərtlərindən nə qədər qısa müddətdə yararlansaq, sahibkarlarımızın da ondan bir o qədər cəld istifadəsi yaranacaq. Yerli olmayan istehlakçılar halal əldə olunan məhsullara daha çox güvənirlər. Özəl və transmilli şirkətlər də, həmçinin bu məqamlardan yararlanırlar. Tanınmaqda olan çoxmillətli halal ərzaq şirkətləri sırasında Nestle (İsveçrə), Baskin Robbins, Metro, Kraft, Gerber, McDonald's, KFC, Cargill, Nema Food Company, Midamar (ABŞ), Tesco (Böyük Britaniya), Alibaba-China, Namet və s. yer almaqdadır. Ərzaq, Banvit - Türkiyə şirkətlərini işğaldan azad olmuş ərazilərdə işləməyə cəlb edə bilərik. Transmilli şirkətlərdən olan General Electric və Goldman Sachs korporativ sukuk-islam istiqrazları dövriyyədədir. İşğal olunmuş ərazilərimizdə fəaliyyət göstərən korporativlərin əlavə sukuk istiqrazlarından istifadəsi mümkün olacaq. Bu ərazilərimizin iqtisadiyyatının yenidən qurulması layihəsinə Türkiyə, Çin və İtaliyanın moda və tekstil korporativlərinin diqqətlərinin çəkilməsi faktı danılmazdır.

İqtisadi zonanın yenidən qurulması həm alternativ beynəlxalq maliyyə investisiyalarını israrla istəyir və bunu bir ticarət kimi düşünsək, zonanın iqtisadiyyatı investorlar üçün daha da diqqət çəkici ola bilər. Bu səbəbdən istiladan qurtulmuş Qarabağ torpaqlarının yenidən qurulmasında İslam maliyyəsinin fürsətlərindən yararlanmaq

mühümdür. Anlayışlıdır ki, bu, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına daxil olan ölkələr sırasında iqtisadi və maliyyə münasibətlərinin yüksəlişi üçün bərqərar sahəyə dönüşə bilər. Bu maliyyə modelinin ölkəmizdə olan tətbiqi zəngin ərəb ölkələrindən, birinci növbədə, Səudiyyə Ərəbistanından, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindən, Qətərdən, həmçinin də başqa müsəlman ölkələrindən, bir sözlə, Türkiyə və hətta İrandan olan investorların belə diqqətini çəkəcək. Tətbiq olunan sahədə halal istehsalçıları və istehlakçıları dəstəkləyə bilən və halal sertifikatı ilə bağlı daxili prosedurları əhatə dairəsini genişləndirə bilən bir neçə mütəxəssislərin yetişdirilməsinə, həmçinin İslam iqtisadiyyatı və onun nəticələri haqqında ictimaiyyətin məlumatlandırılmasına ehtiyac duyulur. 2050-ci ilədək Qarabağ iqtisadi regionunun ümumi maliyyə potensialının Azərbaycanın maliyyə potensialının 30-40 faizinə qədər artacağı danılmazdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. İşğaldan azad olmuş ərazilərə birbaşa xarici investisiya yatırılması istiqamətləri. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, 2022.
2. "İşğaldan azad edilən rayonların bərpası və iqtisadi inkişafı yerli və xarici investorlar üçün cəlbediciliyi". i.ü.f.d E.Süleymanovun həmin ərazilərdəki inkişaf perspektivləri və investisiya imkanları ilə bağlı mülahizələrindən. https://vergiler.az/news/economy.
3. İşğaldan azad olmuş ərazilərə xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolları, 2023 https://www.azerbaijan-news.az/az.

Yarməmmədova Gülər Səxavət qızı, magistrant,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Cəlilabad Filialı),
Email: azeryarmemmedli@gmail.com

KEYFİYYƏTLİ TƏHSİL

Keyfiyyətli təhsil nədir? Bir cəmiyyət olaraq keyfiyyətli təhsil əldə etmək və yeni yaranan nəslə ötürmək üçün nələri etməliyik?

"Təhsil - insanın həyatında məktəbdə öyrəndiyi hər şeyi unutduğunda geriyə qalandır" – bu dəyərli sözlərin müəllifi Albert Eynşteyndir.

Hər bir uşağın inklüziv və bərabər formada təhsil almaq hüququ vardır. İstər maddi, istərsə də fiziki durumundan asılı olmayaraq, hər bir uşaq düzgün yazmağı, oxumağı və dərk etməyi öyrənməlidir. Ən əsas şərt isə, keyfiyyətli təhsil bütün uşaqların anlayacağı formada olmalıdır. Bir çox ölkələrdə dini və irqi ayrı-seçkilik, yoxsulluq və bunlara bənzər bir sıra səbəblərə görə, əksər uşaqlar yaxşı təhsillə təmin oluna bilmirlər. Heç bir halda yoxsulluq, ayrı-seçkilik, fiziki imkanın məhdud olması uşaqların keyfiyyətli təhsildən yayınmasına rəvac verə bilməz.

Həyatda hər şeyin təməlində təhsil durur. Təhsilsiz inkişaf imkansızdır və biz keyfiyyətli təhsil olmadan inkişaf etmiş ölkəyə nail ola bilmərik.

Təhsil almaq, eyni zamanda sülhü, bərabərliyi təmin edən ən əsas vasitədir. Buna ən gözəl nümunə olaraq "Vətən müharibəsi"ndə qazandığımız qələbəni göstərə bilərik.

Biz qələbəni təkcə cəbhə xəttində deyil, həmçinin informasiya müharibəsində də qazandıq.

Əgər daha gözəl, bərabərhüquqlu və inkişaf yolunda böyük addımlar atmış bir gələcək görmək istəyiriksə, bu yolda keyfiyyətli təhsilin mahiyyətini gözardı edə bilmərik.

Təhsilsiz insanlar cəmiyyətdən təcrid olunmuş formada yaşamaqla bərabər, bütün sahələrdə çətinliklərlə qarşılaşırlar. Hətta statistikaya əsasən də deyə bilərik ki, həbsə düşmüş, cinayət törətmiş insanların da əksəriyyətini təhsilsiz insanlar təşkil edirlər. Məlumdur ki, bugünün tələblərinə əsasən hər bir işdə mütləq savad, diplom, elmi bacarıqlar tələb olunur. Bu göstəricilərin olmadığı insanlar isə işsiz qalır və dolanışığını təmin etmək üçün cinayətə üz tuturlar. Maddi imkansızlıq insanların həm də psixikasını pozduğu üçün onları daha böyük cinayətlərə sövq edir. "Bir məktəb açılırsa, bir həbsxana bağlanır" [Ralf Valdo Emerson].

Təhsilsiz insan gələcəyin təhsilsiz valideyni, təhsilsiz ailə başçısı deməkdir. Statistika da sübut edir ki, valideynin təhsil səviyyəsi övladlarının həyatında dərin iz buraxır. Təhsilsiz valideynlər övladlarının təhsili ilə bir o qədər də maraqlanmadıqları üçün onları gələcək inkişafdan məhrum etmiş olurlar.

Dünyada bütün sahələrdə keyfiyyət baxımından məşhur olan yaponlar keyfiyyəti "daim yaxşılaşdırma" kimi ifadə edirlər.

Təhsil prosesinin ən vacib tərəfi onun keyfiyyətidir. Təhsilin keyfiyyəti təhsil işçilərinin öz bilikləri, bacarıqları və davranışları ilə cəmiyyətin ehtiyac və tələblərinə gözlənilən səviyyədə cavab verə bilməsidir. Yüksək ixtisaslı peşə sahibi olmayan işçi qüvvəsi ilə keyfiyyətli məhsullar istehsal etmək mümkündürmü? Savadsız müəllim heyəti ilə məktəbin təhsil göstəricilərini yüksəltmək mümkündürmü? İxtisasına tam yiyələnməmiş həkimlərlə əhalinin sağlamlığını qorumaq mümkündürmü? Buna kifayət qədər nümunələr çəkmək olar.

Keyfiyyətli təhsilə təsir göstərən bir sıra faktorlar mövcuddur. Bunlardan ən mühümü ixtisaslı müəllim yetişdirməkdir. Müəllimlər vaxtaşırı təlimlərə cəlb olunmalı, ixtisaslarını artırmalı, bunun üçün müxtəlif ixtisasartırma kurslarında iştirak etməlidirlər.

Bununla yanaşı, müəllim ixtisaslı, savadlı olmaqla bərabər, həm də fənnini, şagirdlərini sevməli, təkcə şagirdlərə bilik verməklə kifayətlənməyib onları cəmiyyətə hərtərəfli vətəndaş kimi yetişdirməyə nail olmalıdır.

Keyfiyyətə təsir göstərən növbəti faktor məktəblərin sayıdır. Əhalinin artımına paralel olaraq məktəblərin ehtiyacı qarşılayacaq sayda olmaması təhsilin keyfiyyəti baxımından mənfi haldır. Məktəblərin kifayət qədər olmaması siniflərdə şagird sıxlığına səbəb olur. Bu isə təhsilin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Belə ki, sinifdə şagird sayı çox olduqda müəllim bütün şagirdlərə lazımi diqqət və vaxt ayıra bilmir, bir çox şagirdlər dərs prosesindən kənar qalırlar.

Təhsil proqramları və metodlar da keyfiyyətə təsir göstərir. Müasir dövrdə təhsil və tədris proqramlarının inkişaf etdirilməsinə son dərəcə önəm verilir. Tədrisin səmərəli nəticə verə bilməsi üçün yüksək səviyyədə hazırlanmış proqramlara və inkişaf etdirilmiş metodlara ehtiyac var.

Təhsil proqramı əsasən milli olmalıdır ki, hər millət uşağını öz milli əxlaq dəyərləri əsasında tərbiyə edərək gələcəyə hazırlasın.

Təhsil proqramı elmi olmalıdır və texnoloji inkişafdan faydalanmalıdır. Təhsil

proqramları faydasız və lazımsız məlumatlardan təmizlənməlidir ki, şagird və tələbələrin artıq materiallarla yüklənməsinin qarşısı alınsın. Həddən artıq lazımsız materiallarla yüklənən şagirdlər səthi öyrənməyə daha çox meylli olurlar.

Əsas məqsəd imtahana hazırlaşmaq, yüksək qiymət almaq deyil, öyrənmə, öyrəndiklərini tətbiqetmə bacarıqlarının formalaşması olmalıdır. Həmçinin ekspertlər hesab edirlər ki, keyfiyyətin müəyyən olunması üçün obyektiv qiymətləndirmənin aparılması da vacibdir.

Təhsil müəllimyönümlü yox, şagirdyönümlü olmalıdır. Müəllim və şagirdlərin dərs zamanı birgə əməkdaşlığı özünü göstərməli, şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafına nail olunmalıdır.

Təhsildə yeni təlim texnologiyalarından istifadəyə geniş yer verilməlidir. Bu gün artıq beynəlxalq təhsilə inteqrasiya, təhsildə beynəlmiləlləşmə meylləri yeni təlim texnologiyalarından istifadə bacarıqlarının yüksək səviyyədə formalaşmasını labüd edən amillərdəndir.

Valideynlərlə əməkdaşlıq edilməlidir. Məktəblərdə məktəb-müəllim-valideyn assosiasiyaları təşkil edilməlidir. Valideynlər məktəbin sosial-ictimai həyatında fəal iştirak etməlidirlər.

Ən önəmli faktorlardan biri də ömürboyu, fasiləsiz təhsil almaqdır. Artıq dünyada "ömürboyu təhsil" sloqan halına gəlib. Aparılan müşahidə və təhlillər göstərir ki, bir insanın sadəcə gənclik dövründə öyrəndiyi bilik və bacarıqlarla peşəsini uğurla davam etdirə bilməsi mümkün deyil. Texnologiya o qədər sürətlə dəyişir ki, bəzi ixtisas sahələrində bir il əvvəlki informasiya əsasında işləmək fayda vermir. Bunun üçün insan daim öz üzərində işləməli, yeniliklərə açıq olmalıdır. "Müdrikliyə çatmaq üçün tələbə qalmağa davam etməlisiniz" [İrvin D. Yalom].

Qeyd olunan bu və buna bənzər xüsusiyyətlərə diqqət yetirilməsi keyfiyyətli təhsili təmin etmək üçün səmərəli olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Bayrak, S. (2001). "Eğitim ve Kalite İlişkisi". Türk Yurdu, c.17, sayı: 123, s.40.
2. Nəzərov, İ.Q, Bəylərov, E.B, Kərimova, E.M, Həşimova, A.Q, Quliyeva, R.E, Hüseynova, T.Ə, Əhmədova, G.Q, Tahirli, G.İ. (2021). "Ümumi təhsil müəssisələrində peşəyönü xidmətinin təşkili". ARTİ, Bakı, s.7-10.

Hüseynli Elvin Müslüm oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: huseynlielvin98@gmail.com

İNVESTİSİYA LAYİHƏLƏRİNİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ MƏNBƏLƏRİNİN TƏSNİFATI

Məlumdur ki, investisiya prosesinin tənzimlənməsi dövlətin investisiya siyasətinə uyğun olaraq ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqramı çərçivəsində həyata keçirilir. Bu məqsədlə ayrılmış maliyyə vəsaiti hər il müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq, dövlət büdcəsində nəzərdə tutulur. Məlum həqiqətdir ki, kapital qoyuluşlarından fərqli

olaraq, investisiya qoyuluşları həm dəyər formasında və həm də əşya formasında həyata keçirilir. Ölkənin zəngin milli sərvətlərə sahib olması və qlobal maliyyə böhranı şəraitində investisiya qoyuluşlarına tələbat xeyli artır. Buna görə də, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqramının yerinə yetirilməsində maliyyə təminatı mühüm rol oynayır.

Odur ki, investisiya proqramının reallaşdırılması öz ifadəsini hər şeydən əvvəl proqressiv texnika və texnologiyanın tətbiqində, istehsal olunmuş məhsulun həcmində, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərin dəyərində tapır. Bu baxımdan investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi mənbələrinin düzgün müəyyən edilməsi, onların sistemli təhlili və qiymətləndirilməsi obyektiv zərurətə çevrilir.

«İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda investisiya prosesinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinə aşağıdakılar daxil edilir [1]:

1. İnvestorun özünün maddi və intellektual sərvətləri, maliyyə vəsaiti və təsərrüfat daxili ehtiyatları (mənfəət, amortizasiya, fiziki və hüquqi şəxslərin pul yığımı, əhalinin əmanətləri);
2. İnvestorun borc maliyyə vəsaiti (bank kreditləri, istiqrazlar, səhmlər);
3. İnvestorun cəlb edilmiş vəsaiti (vətəndaşların depozitləri, hüquqi şəxslərin payları, səhmlərin satışından əldə edilən vəsait);
4. Dövlət büdcəsindən yerli büdcədən, büdcədənkənar fondlardan investisiya qoyuluşları üçün ayrılan məqsədli vəsaitlər;
5. Xarici investisiyalar;
6. Müəssisələrin, vətəndaşların və təşkilatların əvəzsiz və xeyriyyə haqları.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən qanunda həm investisiya fəaliyyətinin obyektləri və həm də həmin obyektlərə yönəldilən vəsait və sərvətlər öz əksini tapır. Müxtəlif obyektlərə qoyulmuş vəsait və sərvətlər isə aşağıdakılardan ibarətdir [3]:

- pul vəsaiti. Məqsədli bank əmanətləri, kreditlər, paylar, səhmlər və digər qiymətli kağızlar;
- daşınan və daşınmaz əmlak (binalar, qurğular, avadanlıqlar və başqa maddi sərvətlər);
- müvafiq qaydada rəsmiləşdirilmiş elmi-praktiki və digər intellektual sərvətlər;
- bu və ya digər istehsal növünün təşkili üçün zəruri olan, ancaq patentləşdirilmiş texniki sənədləşdirmə, vərdiş və istehsalat təcrübəsi kimi tərtib edilmiş texniki, texnoloji, kommersiya və digər biliklərin məcmusu (nou-hau);
- torpaqdan, sudan və digər təbii ehtiyatlardan, binalardan, qurğulardan, avadanlıqlardan istifadə hüquqları, habelə müəlliflik hüququndan irəli gələn başqa əmlak hüquqları;
- başqa sərvətlər.

Fikrimizcə, investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi mənbələrini aşağıdakı əlamətlər üzrə təsnifləşdirmək olar:

1. Mülkiyyət münasibətləri əlamətinə görə;
2. Mülkiyətin növləri əlamətinə görə;
3. Mülkiyyətlərin səviyyəsi, yaxud aidiyyatı əlamətinə görə.

Mülkiyyət münasibətləri əlamətinə görə mailiyyələşdirmə mənbələri xüsusi, cəlb edilmiş və borc vəsaitlərinə bölünür. İnvestisiya layihələrinin sözügedən əlamət üzrə maliyyələşdirmə mənbələrinin strukturu aşağıdakı sxem-cədvəldə daha sistemli şəkildə öz əksini tapır [2].

Cədvəl 1.

İnvestisiya layihələrinin mülkiyyət münasibətləri əlamətinə görə maliyyələşdirmə mənbələrinin strukturu

Qrup	Növ	Qrupdaxili mənbələrin təşkilati strukturu
Dövlət resursları	Xüsusi vəsaitlər	Dövlət büdcəsi və yerli büdcələr, büdcədən-kənar fondlar (pensiya fondu, sosial sığorta fondu, əhalinin məşğulluq fondu, məcburi tibbi sığorta fondu, digər fondlar).
	Cəlb olunan vəsaitlər	Dövlətin kredit sistemi Dövlətin sığorta sistemi
Müəssisələrin resursları	Borc vəsaitləri	Dövlət borcları (dövlət borcu, xarici borclar, beynəlxalq kredit)
	Xüsusi vəsaitlər	Müəssisənin xüsusi investisiya ehtiyatları
	Cəlb olunmuş vəsaitlər	Paylar, səhmlərin satışı, əlavə səhm emissiyası
		İnvestisiya şirkətlərinin (rezident, o cümlədən payla investisiya fondlarının) investisiya ehtiyatları
		Rezident sığorta şirkətlərinin investisiya resursları
		Qeyri-dövlət krediti, büdcə krediti və məqsədli kreditlər
	Borc vəsaitləri	Bank krediti, kommersiya krediti, büdcə krediti və məqsdli kreditlər
		Xarici investorların, o cümlədən kommersiya banklarının investisiya resursları, beynəlxalq maliyyə institutları, institutsional investorlar, müəssisələr, təşkilatlar, firmalar.

Mənbə: *Cəfərli H.A.: "İqtisadi təhlil." - Bakı: «Elm və təhsil», 2009. - 560 s.*

İnvestisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin mülkiyyət növləri əlamətinə görə aşağıdakı mənbələrini göstərmək olar:

- Dövlətin maliyyələşdirmə mənbələri (buraya büdcə və büdcədən kənar vəsaitlər, dövlət borcu və dövlət əmlakı da daxil olmaqla digər resurslar aiddir);
- Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resursları (Buraya mənfəət, amortizasiya ayırmaları, təbii fəlakət nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi üçün sığorta təşkilatları tərəfindən verilən ödənişlər, həmçinin cəlb edilmiş vəsaitlər daxildir);
- Xarici investorların vəsaitləri (buraya xarici dövlətlərin, beynəlxalq maliyyə və investisiya institutlarının, ayrı-ayrı müəssisələr, banklar və kredit idarələrinin investisiya yönümlü vəsaitləri aiddir).

Cədvəl 2.

İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi

Maliyyələşdirmə formaları	Maliyyələşdirmə mənbələri
Xüsusi maliyyə resursları	Mənfəət Amortizasiya ayırmaları Sığorta hadisələrinə görə ödəmələri
İnvestorun təsərrüfatdaxili ehtiyatları	Mənfəət Amortizasiya ayırmaları Vətəndaşların yığım və əmanətləri
Borc maliyyə vəsaitləri	İstiqrazlar Bank kreditləri Büdcə kreditləri

Lizinq	Maliyyə lizinqi Operativ lizinq Qaytarılan lizinq
İnvestisiya ayırmaları	Dövlət büdcəsi Yerli büdcələr Büdcədənkənar fondlar
Xarici investisiyalar	Xarici fiziki və hüquqi şəxslərin kapitalı
Beynəlxalq investisiyalar	Dünya Bankının, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının kreditləri Beynəlxalq fondların, agentliklərin və iri sığorta şirkətlərinin vəsaitləri

Mənbə: *Müəllif tərəfindən hazırlanıb.*

Mülkiyyət səviyyəsinə görə investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi mənbələri aşağıdakı qrupa bölünür:

a) dövlət səviyyəsində;

b) müəssisə səviyyəsində.

İnvestisiya layihələrinin dövlət səviyyəsində maliyyələşdirilməsi geri qaytarılan və qaytarılmayan əsaslarda, həmçinin qarışıq investisiya formasında, o cümlədən yüksək səmərəli investisiya layihələrinə maliyyə yardımı və dövlətin investisiya proqramlarının mərkəzləşdirilmiş qaydada maliyyələşdirilməsi (tam və ya qismən) şəklində həyata keçirilə bilər. Geri qaytarılan vəsaitlər Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiqlənmiş və qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq Milli Bankın verdiyi kreditlər çərçivəsində ayrılır. Ayrılmış vəsaitin həcmi, istifadə müddəti, obyektlərin tikintisinin davam etmə müddəti və istismara verilmiş istehsalın layihə gücünə çatma müddəti nəzərə alınmaqla müqavilədə göstərilir.

Geri qaytarılmayan dövlət maliyyəsi obyektlərin və təşkilatların müəyyən olunmuş siyahısına müvafiq olaraq dövlət ehtiyacları üçün ayrılır.

Qarışıq investisiyalaşdırma əsasında obyektlərin maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi dövlət büdcəsi, müəssisə, təşkilatlar və digər hüquqi şəxslərin öz vəsaitləri hesabına həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya fəaliyyətinin müxtəlif mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi Azərbaycan Respublikası Qanunvericiliyinin və normativ aktlarının tələbləri nəzərə alınmaqla dövlət və yerli orqanlar tərəfindən aparılır.

İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi sistemi iki prinsip əsasında, yəni məqsədli və birbaşa maliyyələşdirmə qaydasında fəaliyyət göstərə bilər. Bu zaman təsdiq edilmiş titul vərəqəsi və smeta sənədləri ilə təmin olunan iqtisadi və sosial tikinti obyektləri üçün investisiyanın maliyyələşdirilməsi və uzun müddətli kreditləşdirilməsi prioritet təşkil edir.

Aralıq mərhələ olmadan birbaşa maliyyələşdirmədə isə bank tərəfindən biznes-plan üzrə firma və təşkilatlara ayrılan vəsait nəzərdə tutulur. Bu prinsip əsasında maliyyələşdirmə vəsaitdən qənaətlə istifadə olunmasında, yeni güclərin və əsas fondların müəyyən olunmuş müddətdə işə salınmasında və mənimsənilməsində təsərrüfat vahidlərinin maddi marağını və məsuliyyətini artırır.

İnvestisiya layihələrinin və proqramlarının reallaşdırılması üçün zəruri olan resursların cəlb olunması haqqında məsələ investisiya qərarlarının texniki-iqtisadi əsaslandırılmasının mütləq elementi kimi çıxış etməklə müəssisənin investisiya fəaliyyətinin planlaşdırılmasında vacib yer tutur.

Müəssisənin öz aktivlərinə investisiyanın uzunmüddətli maliyyələşmə mənbələri

aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Daxili vəsaitlər: amortizasiya, mənfəət, artıq aktivlərin reallaşmasından vəsaitlər;

2) Müəssisəyə rəğmən xarici vəsaitlər;

3) Borc vəsaitləri: bankların uzunmüddətli vəsaitləri, müəssisə istiqrazlarının emissiyası, qaytarma əsasında verilən müxtəlif səviyyəli büdcə vəsaitləri;

4) Cəlb olunmuş vəsaitlər: imtiyazlı və adi səhmlərin emissiyası, tərəfdaş yerli və xarici investorların nizamnamə fonduna haqları.

Bu cür bölgü prinsipi kifayət qədər sadədir: borc vəsaitləri üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi dəyişməzdir, o, sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrindən asılı deyil. Cəlb olunmuş vəsaitlər dividendlərin ödənilməsini nəzərdə tutmur, lakin dividendlər hətta müəssisənin rentabelli olduğu halda mütləq sayılır. Bu məsələdə cəlb olunmuş vəsaitlər daxili mənbələrə yaxındır, onları sərbəst olaraq idarə etmək olar. Həm iqtisadi ədəbiyyatda, həm də mühasibat təcrübəsində onlar "xüsusi kapital" anlayışı altında birləşdirilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 13 yanvar 1995-ci il.
2. Abbasov A.B. Biznesin əsasları: Dərslik / ümumi elmi redaktə ilə. Bakı: Nurlan, 2005, s. 656.
3. Cəfərli H.A. İqtisadi təhlil. – Bakı: «Elm və təhsil», 2009. 560 s.
4. Əhmədov B.S. «İnvestisiya» və «kapital» anlayışlarının mahiyyəti: mikroiqtisadi və makroiqtisadi yanaşmalar / Azərbaycanın vergi xəbərləri" jurnalı, № 1, 2011, s. 69-84.
5. Əhmədov B.S. Milli iqtisadiyyatda investisiya qərarlarının qəbulu mexanizmi və ona təsir edən amillər / "İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika" jurnalı, № 2, 2010. s. 180-188.
6. Əhmədov B.S. Milli iqtisadiyyatda investisiya qoyuluşlarının həcmə təsir edən amillər: nəzəri aspekt / "İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika" jurnalı, № 3, 2010. s. 38-50.
7. İqtisadi nəzəriyyə / Prof.T.Ş.Vəliyevin və prof.M.X.Meybullayevin ümumi redaktəsi ilə. – Bakı: «Çaşıroğlu», 2001. - 691 s.
8. Kəlbiyev Y.A. Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri. – Bakı: «Elm», 2012. – 488 s.

Allayarova Rübabə İlqar qızı, magistrant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Email: aghayeva.rubaba@gmail.com

AZƏRBAYCANDA İNTERNET MARKETİNQİN İNKİŞAFI PERSPEKTİVLƏRİ

İnternet hazırda bütün insanların həyatının ayrılmaz hissəsidir. İnternetin inkişafı biznes üçün yeni imkanlar yaradır, bu isə öz növbəsində yeni texnologiyaların, yeni proqramların yeni qadjetlərin və alətlərin inkişafına təkan verir. Təbii ki, internetin hər yerdə yayılması ilə şəbəkədə mal və xidmətlərin təşviqi üçün müxtəlif üsullar yaradılır və fəal şəkildə istifadə olunur. Bu isə internet marketinq üçün xüsusi strategiyaların

hazırlanması zərurətini yaradır.

İnternet marketinqi – marketinq kompleksinin əsas elementlərinə: qiymət, məhsul, xidmətlər, satış nöqtələri və təşviqatlara təsir edərək internetdə ənənəvi marketinqin bütün aspektlərindən istifadə təcrübəsidir. İnternet marketinqdən istifadənin əsas məqsədi saytın və ya portalın potensial auditoriyasından maksimum effekt əldə etmək, yəni təklif olunan xidmət və ya məhsullara mümkün qədər çox istifadəçi cəlb etməkdir. İnternet marketinqinin spesifik xüsusiyyətləri kommunikasiya kampaniyalarının aparılması üçün yeni vasitələrin meydana çıxmasıdır - qlobal informasiya şəbəkəsində ənənəvi marketinq vasitələri ən son informasiya texnologiyaları ilə inteqrasiya olunur.

Bir çox ekspertlər hesab edirlər ki, internet marketinq internetdə mal və xidmətlərin reklamı və təşviqidir. M.Akuliçin fikrincə, internet marketinq elektron kommersiyanın bir hissəsidir. İnternet marketinqdə iki əsas istiqaməti fərqləndirmək olar (1):

1. Birinci istiqamət ənənəvi şirkətlərin marketinq sisteminin genişləndirilməsi üçün internetin imkanlarından istifadəni nəzərdə tutur. Bu istiqamət bazarın subyektləri arasında (məsələn, şirkətin işçiləri, sifarişçilər, tərəfdaşlar) informasiya əlaqələrinin təşkili ilə əlaqəlidir. Bu istiqamətdə marketinq tədqiqatlarının keçirilməsi, internet vasitəsilə məhsulların tanıtımı və satışını nəzərdə tutur.

2. ikinci istiqamət isə yeni biznes modellərinin yaranması ilə əlaqəlidir ki, bu modellərin əsasını internet təşkil edir. Bu istiqamət internet-mağazaların, elektron ticarət sahələrinin, virtual informasiya agentliklərinin, internet üzərindən xidmət göstərən şirkətlərin fəaliyyətləri ilə əlaqəlidir.

M.Zuyevin fikrincə, internet marketinqi internet mühitində şirkətinizin mövqeyinin qurulması və inkişaf etdirilməsi prosesidir. Buraya biznes istifadəçilərinizin subyektiv qavrayışının formalaşdırılması, eləcə də saytınızın obyektiv və sırf texniki inkişafı daxildir. Bundan əlavə, axtarış motorlarında müəyyən bir mövqe əlavə etməli, bağlantılarını inkişaf etdirməli və istifadəni yaxşılaşdırmalısınız (3).

İnternet marketinqi internetdən istifadə edərək malların, xidmətlərin və ideyaların təşviqi üçün fəaliyyətlər toplusudur. İnternet marketinqinin məqsədləri praktiki olaraq ənənəvi marketinqin məqsədlərindən fərqlənmir: onun məqsədi müştərini o qədər yaxşı tanımaq və anlamaqdır ki, məhsul və ya xidmət sonuncuya tam uyğun gəlsin və özünü satsın. Çox vaxt bu ideal vəziyyət əldə edilə bilmir. İnternet marketinqinin isə ən ümumi formada məqsədləri (2):

- satışların artması;
- resurs iştirakının artması.

Bu məqsədləri konkret vəzifələrə bölmək olar, lakin ümumilikdə internetdəki bütün marketinq fəaliyyətləri buna düşür.

Statista.com saytının məlumatlarına görə, dünyada internet istifadəçilərinin sayı 5 milyarddan çoxdur, hər gün insanlar vaxtlarının orta hesabla 170 dəqiqəsini internetdə keçirirlər. Saytın məlumatlarına görə, 2022-ci ilin iyul ayında internet istifadəçilərinin sayı 5.03 milyard insan (dünya əhalisinin 63,1%), sosial media istifadəçilərinin sayı isə 4.7 (dünya əhalisinin 59%) milyard insan olmuşdur (statista.com).

2021-ci ilə olan məlumata görə, Asiya ən çox onlayn istifadəçi sayına malik region olub (son hesablamaya görə 2,8 milyarddan çox). Avropa 744 milyon internet istifadəçisi ilə ikinci yerdə qərarlaşıb. Çin, Hindistan və ABŞ internet istifadəçilərinin sayına görə bütün digər ölkələri qabaqlayır. 2022-ci ilin fevral ayına olan məlumata

görə, Çində bir milyarddan çox internet istifadəçisi, Hindistanda isə təxminən 658 milyon onlayn istifadəçi var. Hər iki ölkədə hələ də oflayn olan əhalinin böyük bir hissəsi mövcuddur.

Internetə ən çox maraq göstərən yaş qrupu isə 25-34 yaş qrupuna aid olanlardır, ən az internetə daxil olan və orada vaxt keçirən yaş qrupu isə yaşlı insanlardır ki, onların orta yaşı 65-dən yuxarıdır (şəkil 1.1.) (https://www.statista.com/markets/424/topic/537/demographics-use/#overview).

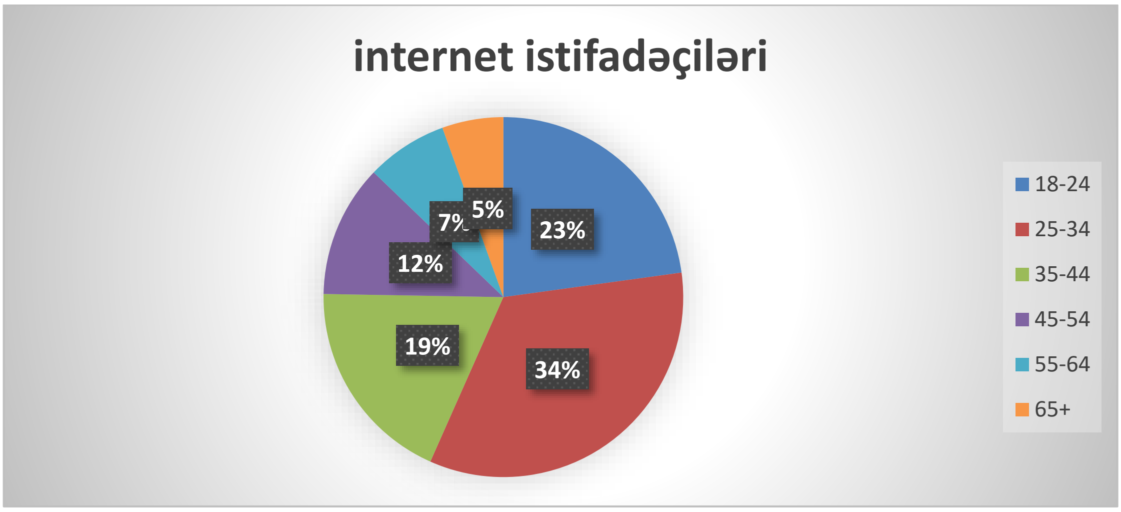

Mənbə:*https://www.statista.com/statistics/272365/age-distribution-of-internet-users-worldwide/*

Şəkil 1.1. 2021-ci ildə dünya üzrə internet istifadəçilərinin yaş qrupu üzrə paylanması

İnternetdə uğurlu marketinq strategiyasının hazırlanması bir çox tədqiqatın əsasını təşkil edir. Təhlillər apararaq qeyd edə bilərik ki, Li və digər müəlliflər tərəfindən aparılan tədqiqatda marketinqin sosial şəbəkələrdə uğurlu tətbiqi üçün bir sıra faydalı tövsiyələr verilir. Tədqiqatçılar sosial şəbəkələrdə müxtəlif marketinq strategiyalarının istifadə olunmasını dəyərləndirirlər (sosial kommersiya strategiyası, sosial kontent strategiyası, sosial monitorinq strategiyası, sosial CRM strategiyası və s.) (4).

Ölkəmizdə internet marketinq strategiyasının inkişafı üçün bəzi tövsiyələr verə bilərik:

1. Öz saytınızı yaradın və onu optimallaşdırmağa çalışın. Xüsusi olaraq, domen adına fikir verin, adı seçərkən biznesinizin lokal ərazidə, yoxsa qlobal dünya səviyyəsində çıxış etməsinə diqqət yetirin. Ümumiyyətlə, öz bazar payınızı və potensial satışları artırmaq istəyirsinizsə, qlobal səviyyədə biznes aparmağınız məsləhətdir.

2. Saytın trafikini artırmaq. Gələcək müştərilər üçün veb saytınızı qurmaq və optimallaşdırmaq bir şeydir. Ancaq satışları və marka şüurunu artırmaq üçün veb saytınıza daha çox ziyarətçi necə cəlb edəcəyinizi də düşünməlisiniz. Sizin biznesiniz üçün uyğunlaşdıra biləcəyiniz bir çox yenilikçi strategiya var. Məsələn, SEO-dan öz xeyrinizə istifadə edə bilərsiniz, Google də əla üzvi reytinqiniz varsa, dərhal yeni sayt ziyarətçiləri alacaqsınız.

3. Məhsul rəyləri. Məhsul rəyləri məhsullarınıza və brendinizə inam yaratmağa kömək edə bilər. Həmçinin bu, ağızdan-ağıza marketinq strategiyanızı təkmilləşdir-

məyə kömək edəcək. Məhsul rəyləri satışlarınızı artırmağa kömək edə biləcək, biznesiniz barədə söz-söhbət yaradacaq, sadiqliyi artıracaq.

4. Güclü məzmun və sosial varlıq yaradın. E-ticarət bloqu yaradın və işinizlə əlaqəli məzmun təklif edin. Bu, auditoriyanıza dəyər qatacaq, SEO və sosial əhatəni yaxşılaşdıracaq və markanıza kömək edəcək. Özünüzü bu sahədə mütəxəssis kimi təqdim edəcəksiniz. Brend hekayənizi danışmaq və işinizdəki ən son tendensiyalardan xəbərdar olmaq üçün e-ticarət bloqunuzdan istifadə edə bilərsiniz.

5. Kontekstli reklamdan istifadə edin.

6. Yaxşı e-marketinq strategiyası yaradın. Yaxşı bir e-marketinq strategiyası e-poçt ünvanlarını toplamaq üçün ən yaxşı yolu seçməkdən ibarətdir. Bunu etməyin bir neçə üsulu var. Siz, sadəcə olaraq, veb saytınıza insanları poçt siyahınıza abunə olmağa dəvət edən banner əlavə edə bilərsiniz və onları buna həvəsləndirmək üçün əvəzində nə isə təklif edə bilərsiniz.

7. Auditoriyanızı seqmentləşdirin. Marketinq strategiyası yaradarkən edilməli olan digər vacib şey, e-poçt məzmununuzu fərdiləşdirmək üçün siyahılarınızı seqmentləşdirməkdir. Məsələn, müəyyən bir yerdə baş tutan dəb və ya stil nümayişində iştirak etməyi planlaşdırırsınızsa, yəqin ki, eyni şəhərdə və ya onun yaxınlığında yaşayan insanları hədəf almalısınız.

8. Biznesinizi genişləndirin.

Yalnız bir seqmentə müraciət edərək biznesinizin potensialını məhdudlaşdırmayın. Kişilər üçün köynəklər təklif edirsinizsə, satışları artırmaq üçün qadınlar üçün də köynəklər təklif etməyi düşünməlisiniz. Əvvəlcə kiçik bir yeri hədəfləyin və köynək biznesiniz böyüdükcə oxşar işləri sınayın.

Beləliklə, biz internet marketinq strategiyasının optimallaşdırılması üçün tövsiyələrlə tanış olduq. Bazarda uğur qazanmaq istəyən milli şirkətlər, öz unikal təklifini hazırlamalı, internet marketinq strategiyasını formalaşdırmalı və qeyd olunan tövsiyələrdən istifadə etməklə, daha yüksək rəqabət üstünlüyü əldə etməyə çalışmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Акулич, М. В. (2020) Интернет-маркетинг: учебник для бакалавров/ М. В. Акулич. – Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°»,– 352 с.

2. Гончаров, В. Н. Использование интернет-технологий в маркетинге / В.Н. Гончаров, Е.В. Курипченко // Менеджер. – 2020. – № 3(93). – С. 181-187.

3. Зуев М., Прокофьев А., Храмов Е., Райцин М., Маурус П. Интернет-маркетинг 3.0. Изд. Питер, 2011, 150 стр.

4. Li, F., Larimo, J., and Leonidou, L.C. (2021), Social media marketing strategy: definition, conceptualization, taxonomy, validation, and future agenda. Journal of the Academy of Marketing Science, Vol. 49, No. 1, pp. 51- 70.

5. https://www.statista.com/markets/424/topic/537/demographics-use/#overview

6. https://www.statista.com/statistics/272365/age-distribution-of-internet-users-worldwide/

Nəbiyeva Nərgiz Bəxtiyar qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti

VERGİ POTENSİALININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Hər bir dövlətin iqtisadi vəziyyətini xarakterizə edən əsas şərtlərindən biri ölkənin cari xərclərini ödəyən maliyyə vəsaitlərinin daxil olmasıdır. Dövlət vergi siyasətini reallaşdırmaqla, vergilərin yığılması sahəsində özünə aid olan fəaliyyəti həyata keçirir. Büdcənin gəlir hissəsinin yerinə yetirilməsi, iqtisadi artımın yüksəldilməsi üçün ehtiyatların axtarılması və digər vəzifələrin həllindən ötrü maliyyə xidmətlərinin bütövlükdə həm ölkə üzrə, həm də regionlar səviyyəsində vergi və maliyyə potensialının düzgün qiymətləndirilməsinə əsaslanan obyektiv informasiyaya malik olmaları zəruridir.

Maliyyə “potensialı” (“potentia”) terminin özü latın mənşəlidir, tərcüməsi “qüvvə, gücdür”. Onun iqtisadi mənası isə -“vəsaitlər, ehtiyatlar, mənbələr, hansılar ki, ortada mövcuddurlar və konkret vəzifənin, strategiyanın həyata keçirilməsi, müəyyən problemin həlli və s. üçün istifadə oluna bilərlər”. İngilis dilli iqtisadi ədəbiyyatda “maliyyə potensialı” və “vergi potensialı” terminləri çox vaxt eyniləşdirilir. “Maliyyə potensialı” termininin məzmunu bu günə qədər kifayət qədər qeyri-müəyyəndir, o, tez-tez “vergi potensialı” terminin sinonimi kimi işlədilir.

Bu terminlərin sinonim olduğu belə ölkələrə misal olaraq ABŞ, Avstraliya, İsveç, Kanada, İsveçrə və s. göstərmək olar. MDB-nin bir çox ölkələrində olduğu kimi bizim ölkədə də bu anlayışlar diferensiallaşırlar. Əsas fərqləndirici cəhət ondan ibarətdir ki, maliyyə potensialı bütün maliyyə ehtiyatlarının köməyi ilə formalaşır, öz növbəsində vergi potensialı isə bu məcmunun ancaq müəyyən bir hissəsini təşkil edir. Maliyyə və vergi potensialları anlayışları prinsipial olaraq müxtəlif iqtisadi hadisələri ifadə edirlər və regionlar arası müqayisə məqsədləri və büdcələrarası hesablaşmalar sisteminin qurulması üçün diferensiallaşma tələb edirlər. Vergi və maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi üçün bu anlayışların həm geniş mənada, həm də dar çərçivədə izahı imkanlarının nəzərə alınması daha rasional hesab oluna bilər. Maliyyə və vergi potensialları haqqında tam təsəvvür formalaşdırmaq üçün bu anlayışları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Geniş mənada “vergi potensialı”-müəyyən ərazinin vergitutma ehtiyatları kompleksidir. Bir qədər dar, utilitar mənada “vergi potensialı” anlayışı vergilər haqqında qanunvericilik çərçivəsində hesablanan vergi və yığımlar üzrə daxilolmaların maksimal mümkün həcmi ilə ifadə olunur.

Vergi potensialının iqtisadi mahiyyətinin açıb göstərən bir sıra interpretasiyalar mövcuddur. Vergi potensialına daha geniş xarakteristikanı V.Xristenko, İ.V.Vaçunov, V.V.Kuzmenko, S.N.Saranov, L.N.Arxipçeva və sairlərinin əsərlərində tapmaq olar. Cədvəl 1.- də vergi potensialına verilən təriflərin bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Cədvəl 1.

“Vergi potensialı” anlayışının tərifinə yanaşmalar

Müəllif	Tərif	Mənbə
Arxipçeva L.N.	Vergi potensialı-ərazinin vergitutma ehtiyatlarının regionun inkişafının makroiqtisadi göstəriciləri, vergilərin və rüsumların, yığılma dərəcəsi, orta tranzaksiya vergi xərcləri nəzərə alınmaqla məcmu həcmidir. Bu, ərazilərin gəlirlərinin o hissəsidir ki, hansı ki, vergilərin vasitəsilə mövcud vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq büdcəyə müsadirə edilir.	Arxipçeva L.N.-Vergi potensialı: planlaşmada vergi daxilolmalarının istifadəsinin nəzəri və praktiki aspektləri. //”Vergilər və vergitutma”, 2008,№7
Kuzmenko V.V.	Vergi potensialı bütün hallarda vergi yükü ilə əlaqələnir.	KuzmenkoV.V., Efimeç E.A. Vergi potensialı və vergi yükünün tədqiqinə institutisional yanaşma. Şim. Qaf.DU elmi işlər toplusu. Seriya” Ekonomika” 2005, №1

Bizim fikrimizcə, daha çox vergi potensialının tərifinə L.N.Arxipçevanın əsərindəki tərif uyğun gəlir. Digər bir məsələ vergi potensialı və yaxud “vergi qabiliyyəti” (tax capacity) anlayışına münasibətdən irəli gəlir.

Vergi potensialı və ya başqa sözlə “vergi qabiliyyəti” (tax capacity) anlayışının özünə tədqiq olunan ərazinin vergitutma ehtiyatlarının maksimal mümkün sayı daxil edilir. O daha artıq dərəcədə vergi gəlirlərinin yaranmasının potensial imkanlarını, daha az dərəcədə isə göstəriciləri xarakterizə edir. Vergi potensialı daha çox ölkənin vergi siyasətindən, tətbiq olunan güzəştlərdən, vergi dərəcələrindən, vergitutma bazasından və digər göstəricilərdən asılıdır. Regionların vergi potensialı göstəricisini müəyyən edərək, biz regionların iqtisadi qüdrətini, vergitutma ehtiyatları ilə təminatı müəyyənləşdirə və sonrakı stimullaşdırılma və məhdudlaşdırma siyasətini müəyyən etmək məqsədilə ilə müqayisəli təhlil apara bilərik. Bu göstəricinin köməyi ilə yerli büdcələrin (regionların) vəziyyətlərinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq mümkündür.

Regionun vergi potensialı - bu, nəzərdə tutulmuş zaman müddəti ərzində (hesabat ili) mövcud ehtiyatlar, regionun iqtisadi yüksəlişi tendensiyası, orada aparılan vergi siyasəti və digər amillər nəzərə alınmaqla vergi daxilolmalarının potensial həcmidir. Regionların vergi potensialının öyrənilməsinin mahiyyəti regional iqtisadiyyatın nəzəri və praktiki problemlərinin daha ətraflı araşdırılmasından, regionlarda sənayenin inkişafı üzrə tədbirlərin işlənib hazırlanmasından, regionların investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsindən və s. ibarətdir. Regionların vergi potensialının əmsalını müəyyən edərək biz regionların özlərini təmin etmək bacarıqlarını müəyyən etmək, vergitutma ehtiyatları ilə təminatı və region üçün sonrakı vergi siyasətinin müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə onların maliyyə imkanlarını tutuşdura bilərik. Regionun vergi potensialını müxtəlif nəzər nöqtələrindən interpretasiya etmək olar. Bu şərhlərin bəziləri cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Müxtəlif regionların maliyyə imkanlarını tutuşdurmaq, regional maliyyələrin səmərəliliyini, onların özünü təmin etmələrini, özünü sərbəstliyini tam olaraq qiymətləndirmək üçün vergi potensialı göstəricisindən əlavə olaraq maliyyə potensialı göstəricisindən istifadə olunur.

Maliyyə potensialı iqtisadi sistemlərin maliyyə strategiyasının əsas və vacib elementlərindən biridir. Maliyyə potensialı müəyyən ərazinin bütün cari maliyyə imkanlarını əhatə edir və çoxlu sayda elementlərdən ibarətdir. Onu, o cümlədən vergi potensialı kimi həm dar, həm də geniş mənada nəzərdən keçirmək olar.

Geniş mənada maliyyə potensialı iqtisadi aktivlərin məcmusundan ibarətdir, hansılar ki, dəyər qiymətinə və onların realizasiyası nəticəsində maliyyə vəsaitlərinin mənbəyi olmaq imkanına malikdirlər. Bu aktivlərə həm əsas fondlar, həm də təbii ehtiyatlar və regionun hüdudlarında cəmləşmiş digər maddi nemətlər elementləri daxildir.

Cədvəl 2.

Regionun vergi potensialı anlayışına alimlərin baxışları haqqında məlumat cədvəli

Müəllif	Vergi potensialı
A.L.Kalamieç A.D.Melnik	vergitutma bazalarından irəli gələrək hesablanan büdcəyə maksimal mümkün vergi daxilolmaların məcmusudur. Bu daxilolmalar regionun çərçivəsində ödənilməsi qaydaları nəzərə alınmaqla mövcud vergi dərəcələrinə uyğun olaraq əldə edilə bilər.
N.M.Sabitova	1) dar mənada-bu, dövlətdə mövcud olan vergitutma sisteminə uyğun olaraq vergi ödəmələri vasitəsilə büdcəyə daxil olan maliyyə resurslarıdır. 2) geniş mənada- bu, region ərazisində, içərisində cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin əsas proseslərinin getdiyi “əhali-təsərrüfat-ərazi” sistemində vergitutma vasitəsilə səmərəli şəkildə səfərbər oluna bilən maliyyə resursları məcmusudur.
L.X.Cusoeva	ərazinin inkişafının məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq büdcənin funksiyalarının reallaşması proseslərinə regional iqtisadiyyatın büdcə gəlirlərini generasiya etmək bacarığıdır.
N.S.Erko	vergitutma bazalarına uyğun olaraq hesablanaraq büdcəyə maksimal mümkün vergi daxilolmaların həcmidir. Bu daxilolmalar regionun ərazisində mövcud (və ya proqnoz) vergi dərəcələri üzrə onların region təsərrüfatçılığının hazırda mövcud olan şəraitində qəbul edilmiş ödənilmə qaydalarına uyğun olaraq hesablanması nəzərə alınmaqla əldə edilir.
A.E.Suqlobov	onun ərazisində real olaraq yığıla bilən, gözlənilən gəlirlər həcminin qiymətləndirilməsidir.
İ.L.İqonina	1) geniş mənada - vergitutma sistemi vasitəsilə səfərbər edilə bilən maliyyə resurslarının ümumi həcmidir və ideal şəraitdə ərazidə əldə edilə bilən vergi daxilolmalarının maksimal məbləğindən ibarətdir. 2) dar mənada - mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq və vergi sisteminin tətbiqi vasitəsilə büdcəyə daxil olan maliyyə resurslarıdır.
T.F.Yutkina	Obyektiv iqtisadi termindir, yəni bir sıra fərqlərdən (dil, praktikada onların formalizasiyası qaydaları) asılı olmayaraq özünün obyektivliyini itirməyən müəyyən proseslərin ümumiləşdirici (inteqral) göstəricisidir.

Əgər maliyyə potensialına dar mənada baxsaq, bu, dövlətin pul (maliyyə) vəsaitləri kompleksidir hansılar ki, sonradan müəyyən məqsəd, problemin həlli üçün istifadə oluna bilər. Kompleksə, həmçinin maddi nemətlərin, gəlirlərin, maliyyə resurslarının və ya digər qiymətlilərin yenidən bölüşdürülməsi yolu ilə əldə edilmiş vəsaitlər də aiddir.

Müxtəlif yanaşmalardan irəli gələrək maliyyə potensialının iqtisadi mahiyyətini müxtəlif müəlliflərin əsərlərində açmaq mümkündür və qeyd etmək lazımdır ki, onların fikirləri bir-birindən tamamilə fərqlənə bilər (Cədvəl 3.)

Cədvəl 3.

"Maliyyə potensialı" anlayışının tərifinə iqtisadçı alimlərin baxışları

Yanaşmalar	Müəlliflər	Tərifin məzmunu
1. Resurs yanaşma	Kolesnikova N.A.	İqtisadiyyatın altı əsas subyektlərinin maliyyə resursları
	Kolomieç A.L., Melnik A.D.	Bu və ya digər regionun bütün maliyyə resurslarının məcmusu
	Leksin V.N., Şveçova A.N.	Regionun öz maliyyə resurslarının məcmu potensialı
2. Məhsuldar yanaşma	Borovikova E.V.	İstifadə edilməyən ehtiyatların parametrləri, hesaba alınmayan daxilolmalar və müxtəlif risk yaradan amillərin təsiri nəticəsində yaranan ziyan nəzərə alınmaqla gəlirlərin potensial ölçüləri.
	Sabitova N.M.	Regionun mövcud resurslarının müəyyən zaman dövründə müxtəlif iqtisadi subyektlərə gəlir gətirmək bacarığı.
	Merzlikina Q.S. Şaxovskaya L.S.	Potensial gəlirlərin alınması mümkün olan pul formasında istehsal amillərinin bazar qiymətləndirilməsinin nəticəsi
3. Resurs-məqsədli yanaşma	Bulatova Y.İ	Bu, yığılmış, cəlb edilmiş və təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yaranmış, iqtisadi agentlərin sərəncamına daxil olan, regionun sosial-iqtisadi inkişafının strateji məqsədlərinin əldə edilməsini şərtləndirən maliyyə resurslarının məcmusudur.
	Zençenko S.V.	Regionların iqtisadi fəaliyyətinin dayanıqlığının dəstəklənməsi üçün zəruri olan ərazidə mövcud maliyyə və pul vəsaiti resurslarının məcmusudur.
	Tişutina O.İ	Konkret ərazinin sosial-iqtisadi inkişafını şərtləndirən, region daxilində səfərbər edilən maliyyə resurslarının, kommersiya əsasında kənardan cəlb edilən vəsaitlərin, regional ehtiyatların, həmçinin onların istifadəsindən potensial gəlirlərin məcmusudur.
	Kameneva E.V.	Respublika hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının sərəncamında olan maliyyə resurslarının ümumi məbləği, hansılar ki, göstərilən hakimiyyət pilləsinin üzərinə qoyulmuş funksiyaların onlar tərəfindən yerinə yetirilməsi üçün obyektiv şəkildə istifadə oluna bilər.
4. Proses-resurs yanaşma	İsayev E.A.	Maliyyə sisteminin və nizamlama mexanizminin maliyyə resurslarının məcmu potensialını formalaşdırmaq bacarığı.
	Atayeva A.Q.	Maliyyə resurslarına çevrilən məcmu maliyyə imkanları.

Cədvəl 3-ün göstəricilərinə görə "maliyyə potensialı" anlayışının şərhinin müəyyən edilməsində əsas amil kimi müəlliflər maliyyə resurslarını hesab edirlər, bu da onunla əlaqədardır ki, maliyyə potensialının reallaşmasının nəticəsi maliyyə resurslarıdır. Lakin bu maliyyə resursları və maliyyə potensialı anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz. Birincisinə, ancaq o pul vəsaitləri aiddir ki, onlar faktiki olaraq istifadə olunurlar, ikincisinə isə, bütün növ mənbələr, həmçinin istifadə olunmayan və ya əldən verilmiş gəlirlər də daxil olmaqla, gəlirlərin maliyyə resurslarına çevrilməsi aiddir.

Vergi potensialından fərqli olaraq maliyyə potensialının tərkibinə, o cümlədən, o resurslar daxildir ki, onlar vergitutma obyekti deyillər. Bununla belə, həmçinin, bu anlayışlar arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqəni qeyd etmək lazımdır və onu sxem 1-də izləmək mümkündür.

Sxem 1.

Vergi və maliyyə potensiallarının və büdcə resurslarının qarşılıqlı əlaqəsi

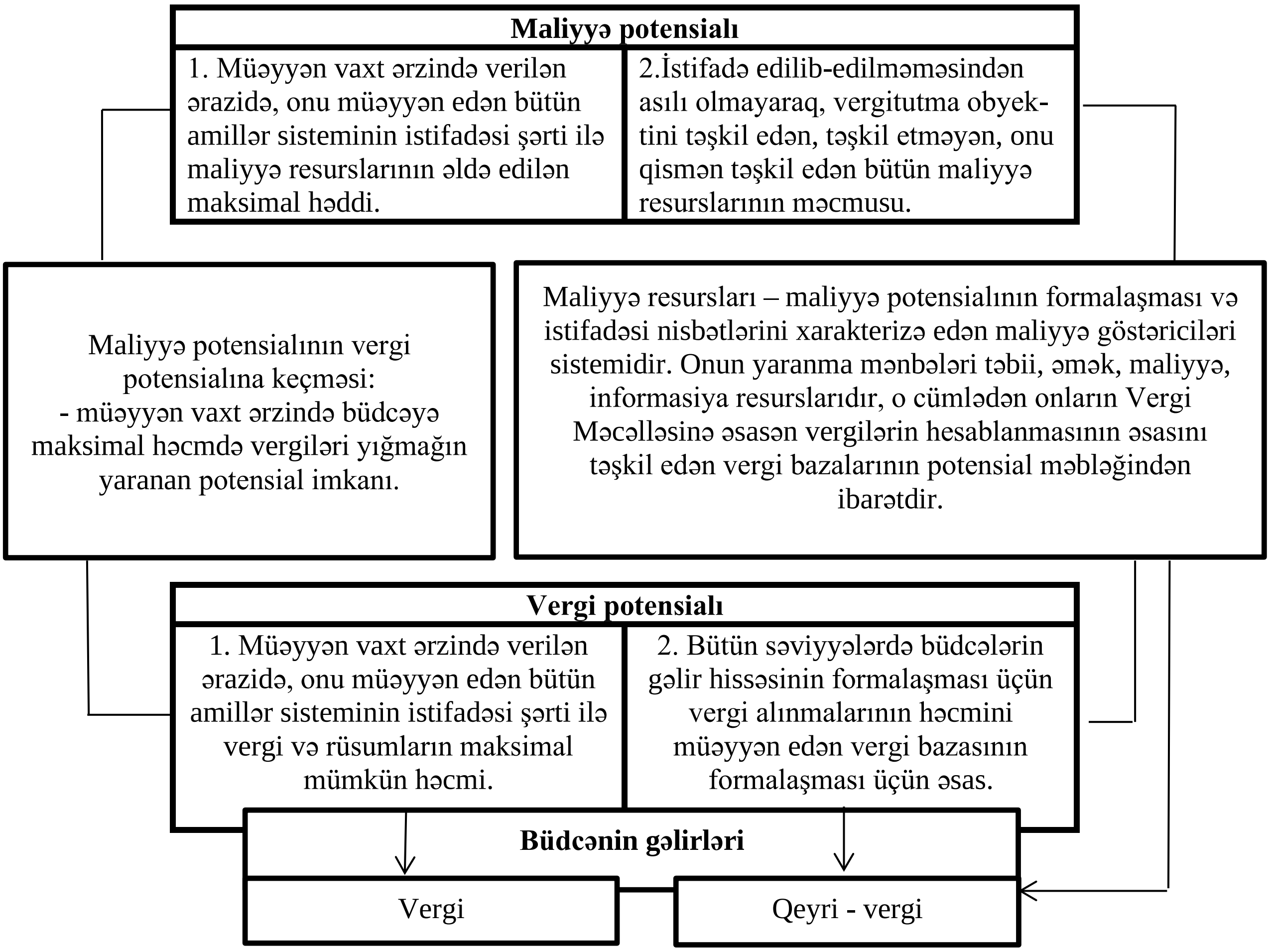

Bütövlükdə, vergi və maliyyə potensialları büdcənin gəlir hissəsini formalaşdırır, deməli, nə qədər bu göstəricilər yüksək olarsa, bir o qədər ölkənin iqtisadi vəziyyəti yaxşı olacaqdır. Vergi potensialı müəyyən zaman anında vergilərin dövlət və ya yerli büdcəyə gəlir gətirmək bacarığıdır, maliyyə potensialı isə bütün mümkün maliyyə resurslarının (imkanlarının) büdcəyə gəlir gətirmək bacarığıdır. Onlar öz növbəsində ölkədə aparılan büdcə-vergi siyasətindən birbaşa asılıdırlar. Əksər hallarda bu siyasət regional büdcənin, daxili resursların (ehtiyatların) aşkar edilməsi vasitəsilə regionların özünü maliyyələşdirmə bacarığının formalaşmasına yönəlib. Vergi və maliyyə potensiallarını müəyyənləşdirərək regionun maliyyə müstəqilliyini kəmiyyətcə qiymətləndirmək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

2. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkisaf Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyul 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

3. “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Bakı, 2016
4. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”. Bakı, 2019.
5. Əliyev B.X. Regionun vergi potensialı: artım problemləri və perspektivləri/ Maliyyə və kredit. – 2011. - № 4

Qarayeva Zeynab Nəsib qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:qarayevazeyneb9@gmail.com

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MÜŞTƏRİYÖNÜMLÜLÜK SİYASƏTİ

Müəssisənin rəqabət qabiliyyəti, onun digər şirkətlərə qarşı üstünlüyü və müştərilər tərəfindən mükafatlandırılması üçün necə fərqləndiyi ilə bağlıdır. Rəqabət qabılıyyəti bir neçə kriteriya əsasında qiymətləndirilir. Rəqabət qabiliyyətlilik kriteriyaları çoxsaylı faktorlara bağlıdır və sektorlar arasında fərqlilik göstərə bilər. Ən ümumi kriteriya müştərilərə təqdim edilən məhsul və ya xidmətin keyfiyyətidir. Bununla yanaşı, aşağıdakı kriteriyalar da rəqabət qabiliyyətini təyin edə bilər:

Müştəri xidməti: Müştəri xidməti müştərilər üçün vacibdir və müştərilər bir müəssisənin xidmətlərindən razı qalmazsa, onu dəyişə bilərlər. Müştəri xidmətinin keyfiyyəti, müştərilər tərəfindən təsdiq edilərək müəssisənin rəqabət üstünlüyünü təmin edir.

Məhsul keyfiyyəti: Müəssisənin məhsul və ya xidmətlərinin keyfiyyəti müştərilərin seçimində və rəqabətdə özünü göstərməsində böyük rola malikdir.

Yaxşı şirkət imici: Müəssisənin müştərilərə güvən və sədaqətliyə əsaslanan yaxşı bir şirkət imici yaratması müştəri məmnuniyyətini artırmağa kömək edir

Yeniliklərin müştəri tələblərinə uyğun olaraq zamanında tətbiqi.

İnkişaf strategiyası: Müəssisənin inkişaf strategiyası, onun rəqabət qabiliyyətinin əsasını təşkil edir. Şirkətin inkişaf strategiyası, müştəriləri qazanmaq və onları əlində saxlamaq üçün necə planlaşdırıldığına və necə tətbiq edildiyinə bağlıdır. Müştəri xidmətlərinin yaxşılaşdırması üçün müəssisələr müştəriyönümlülük siyasətini tətbiq edirlər. Müştəriyönümlülük nədir və rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsində müəssisəyə hansı faydası var? İlk öncə bu suallara cavab verək.

Müştəriyönümlülük günümüzün iş dünyasında ən önəmli məsələlərdən biridir. Müəssisələr müştəriyönümlük siyasətləri ilə müştərilərinə fərqli xidmətlər və məhsullar təqdim edərək onların xoşbəxtliyini artırmağa çalışırlar. Bu siyasətlər müştərilərin şirkətə olan etimadını və sadəcə məhsulların satışından daha çox uzunmüddətli bir əlaqə qurmaq niyyətini əks etdirir. Müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin rəqabət üstünlüyünü əldə etmək üçün izləyə biləcəkləri bir strategiya olaraq qarşımıza çıxır. Bu siyasətin uğurlu tətbiqi üçün isə müştərilərə özəlliklərini və istəklərini yaxından tanımaq vacibdir. Bu da sosial psixoloji aspektlərə diqqət yetirilməsinə səbəb olur.

Sosial psixologiya insanların münasibətlərinə və davranışlarına fokuslanan bir sahədir. Bu sahədə araşdırmaların aparılması müştərilərin davranışlarının və təcrübələ-

rinin daha yaxından anlaşılmasına kömək edir. Bu da müştəriyönümlülük siyasətinin tətbiqi üçün əhəmiyyətli bir addım olur. Məsələn, müştərilərin keyfiyyətli xidmət alması və müştəri təcrübəsinin yaxşılaşdırılması üçün sosial psixoloji prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələr, müştərilərin tələblərinə uyğun xidmət göstərmək üçün daha səmərəli bir yol izləyə bilərlər. Müştərilərin təcrübələri və fikirləri ilə əlaqədar araşdırmalar aparmaq da müştəriyönümlülük siyasətinin tətbiqi üçün əhəmiyyətli bir addımdır. Bu araşdırmalar müştərilərin münasibətləri və davranışları ilə bağlı ətraflı məlumatlar toplamağa kömək edir və müəssisələrə müştəri təcrübəsinin yaxşılaşdırılması üçün konkret addımlar atmaq imkanı verir. Müştəriyönümlülük siyasəti müəssisələrin müştəriləri ilə olan münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinə kömək edən bir strategiya olaraq qarşımıza çıxır. Bu siyasətin tətbiqi üçün sosial psixoloji prinsiplərinə uyğun araşdırmalar aparılmalıdır

Bu anlayış yeni bir anlayış deyil. 50 il əvvəl Drucker "İdarəetmə Təcrübəsi" kitabında yazırdı ki, "Biznesin nə istehsal edəcəyinə, onun işlək olub-olmamasına qərar verən müştəridir". Levitt təklif etdi ki, müəssisələr məhsulu satmaqdansa, müştərilərin ehtiyaclarını ödəməyə diqqət yetirsinlər.

Müştəriyönümlülük biznesin müştəri və bazar inkişafının mərkəzləşdirilmiş şəkildə müəyyən edilməsinə və onun fəaliyyətinə istiqamətləndirilməsinə əsaslanan idarəetmə fəlsəfəsidir. Bu fəlsəfədə əsas mövzuları məhsulun dizaynında və inkişafında müştəri ehtiyacları və gözləntiləri təşkil edir. Müştəri diqqətinin arxasında duran ideya müştəri məmnuniyyətini təmin etmək və onların istədikləri məhsulu münasib qiymətə əldə etmələrini təmin etməkdir. Bu gün təşkilatlar rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün müştərinin alacağı məhsulu istehsal etməyə gedir. Əsas ideya ondan ibarətdir ki, keyfiyyəti yaradan əsas amil istehlakçıdır. Bazardakı inkişafı nəzərə almadan belə, biznes çox keyfiyyətli məhsul istehsal edə bilər, lakin bu məhsul üçün müştəri tapmaqda çox çətin anlar yaşayacağı aydındır.

Müştəri məmnuniyyətinin təmin edilməsində əsas qayda keyfiyyətli xidmət göstərmək və müştəri münasibətlərini yüksək səviyyədə saxlamaqdır. Müştəri məmnuniyyəti müxtəlif amillərdən təsirlənir. Məsələn: şirkətin xarici və daxili görünüşü, müasir struktura malik olması, əməliyyatların tez həyata keçirilməsi, işçilər mehribanlığı, sosial mühitə həssaslığı və s. saymaq olar. Müştərilər tərəfindən alınan bu xidmətlərin və buna bənzər xidmətin xüsusiyyətləri onların müəssisənin müxtəlif sahələrdə fəaliyyətini qiymətləndirmələrinə, məmnuniyyətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

"Mükəmməl müştəri məmnuniyyəti" prinsipli olmaq o deməkdir ki, müştərinin səsi bütün şirkət daxili fəaliyyətlərə yön edir. Müştəri tərəfindən yönləndirilmə prinsipi biznesə, ilk növbədə, bazarın nəbzini saxlamağa imkan vermir, həm də şirkətin bazardakı dəyişikliklərə anında reaksiya vermək qabiliyyətini artırır. Çünki müştərilər şirkətə bazar məlumatlarını və ən əsası rəqiblərin fəaliyyət səviyyəsini təqdim edirlər.

Mükəmməl müştəri xidmətlərini inkişaf etdirmək şirkətin uğurlu və dəqiq məqsədlərindən biridir. Bu yanaşma həm də planlaşdırma və iş tələb edir. Şirkətlərin qısa və siyasi müştəri qazanma strategiyaları ilə yanaşı, əsas məsələ daimi və qalıcı müştəri portfeli yaratmaqdır. Bugünkü rəqabət mühitində rəqiblərdən bir addım qabağa çıxaraq müştərini qalıcı hala gətirmə mərhələlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

Müştərini tanımaq: Müştəri münasibətlərində personalın özünü və müştərilərini tanıması uğur qazanmağın vacib amillərindən biridir.

Müştəriyə yaxın olmaq və müştərini dinləmək: Mütəxəssis işçi heyəti nəinki müştərini tanımalı, həm də müştərinin gözləntilərini və müştəridən hansı tələbləri olduğunu öyrənmək üçün onunla ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır. Xidmət göstərildikdən sonra sorğu keçirərək və ya telefonla zəng edərək müştəri ilə şəxsən əlaqə saxlamaq da şirkət üçün əlavə üstünlüklər verə bilər.

Müştərini anlamaq: Müştərini yaxşı tanıdıqdan sonra müştərini anlamaq və istədiyi xidmətlə düzgün davranmaq başqa bir vacib məqamdır. Müştərinin dediklərinə diqqət yetirərək lazım gəldikdə vacib məqamları qeyd etmək lazımdır. Müştərini məmnun etmək üçün xərclərdən başqa, müştərinin dəyəri də nəzərə alınmalıdır.

Müştəridən gələn rəyin qiymətləndirilməsi: Müştəriləri hər mərhələdə dinlədikdən sonra müştərinin narazılığına səbəb olan davranışlar və xidmətlər nəzərə alınmalıdır. Müştəri şikayətlərinin əhəmiyyəti diqqətdən kənarda qalmayan bir nüansdır. Müştəri şikayətləri sonradan gələ biləcək şikayətlərin güzgüsü ola biləcəyi üçün müştərilər tərəfindən alınan rəyin qiymətləndirilməsi və müştərinin lehinə çevrilməsi vacibdir. Tənqid, şikayət və təkliflərdən lazımi hallarda yeni siyasətlər hazırlamaq şirkət üçün qaçılmaz bir tədbirdir.

İstək və gözləntilərə görə mal və xidmətlərin dizaynı: Müştərinin portfel daxilində tələb etdiyi mal və xidmətlərin mümkün olan bütün imkanlar daxilində artırılmasına cəhd edilməsi, şirkətin portfelini artırmaqla yanaşı müştəri məmnuniyyətini də artıracaq.

Performans, praktiklik, davamlılıq, iqtisadi və məhsul və xidmətdə etibarlılığın saxlanması: İstənilən xidmət və ya məhsulda yuxarıda qeyd olunanların hamısının olması müştərinin bütün ehtiyaclarını, eyni zamanda, qarşılamanın göstəricisi olduğundan məmnunluğa əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Satış və satış sonrası xidmətlərə önəm verilməsi: Müştərilərlə əlaqələrin satış mərhələsi ilə yanaşı, satış sonrası qurulması; məmnuniyyəti izləmək, evlərə məhsul və xidmətlər təqdim etmək kimi əlavələrdə müştəri məmnuniyyətinin davamlılığını təmin edən amillərdir.

Yekun olaraq müştəriyönümlülük müştərinin istəklərini yerinə yetirmək, xərclərə qənaət və müştəri məmnuniyyətini təmin etməkdir. Əsas məqsəd müştəri məmnuniyyətini təmin etməklə yanaşı, qazanc əldə etməkdir. Müştəriyönümlülük prinsipi təklif olunan bütün xidmətlərin keyfiyyəti ilə yanaşı, məhsulun keyfiyyətini də əhatə edir. Belə ki, məhsulun keyfiyyətində müştəri məmnuniyyəti dedik də istehlakçını araşdırarkən onların davranışlarını, ehtiyaclarını və inamlarını anlamaq üçün bir neçə amil üzə çıxarıla bilər. Bunlar arasında məhsulun keyfiyyəti, qiyməti, istehlakçıların yaşları, cinsiyyətləri və məkanı kimi məlumatlar yer ala bilər.

İstehlakçıların emosiya və ehtiyacları da önəmli bir rol oynayır. İnsanlar məhsulların funksiyalarından çox, onların təsiri və onların onlarda yaradacağı hislərə diqqət yetirirlər. Buna görə istehlakçıların emosiyalarının ölçülməsi məhsulun keyfiyyətinin təhlili üçün əhəmiyyətli olur. Bu məqsədlə müştərilərin təcrübələri, əldə etdikləri təcrübələr, məhsul haqqında fikirləri və hətta sosial şəbəkələrdə yazdıqları şərhlər, məhsul üzərindəki təsirini ölçmək üçün qənaət formlarında və ya anketlərdə əks olunacaq şəkildə toplanır. Bütün bu məlumatlar müəssisənin müştəriyönümlülük siyasətinin tərkib hissəsi hesab edilir.

Ağazadə Ramal Saleh oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti

MALİYYƏ BAZARLARININ İQTİSADİ SİSTEMDƏ ROLUNUN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

"Financial market" terminindən qaynaqlanan maliyyə bazarı, müasir mənada desək, maliyyə aktivlərini (qiymətli kağızları), səhm və istiqrazları ala və ya sata biləcəyimiz bir bazar növüdür. Termin nisbətən yaxın zamanlarda yaranmışdır. Bu konsepsiyanı ilk dəfə dövriyyəyə tanınmış iqtisadçı D.J.Tobin daxil etmişdir ki, onun maliyyə bazarı ilə bağlı olan məqaləsi 1963-cü ildə nəşr olunmuş, lakin maliyyə bazarı pul bazarı və kapital bazarının cəmi ilə əlaqəli olmadığı üçün o dövrdə geniş yayılmamışdır. "Fınancial market" anlayışı 1978-ci ildə The New Enciglopedia Britanica adlı İngilis ensiklopediyasında bazar haqqında ümumi məqalədə rast gəlinirdi. Aydındır ki, ABŞ-da Robinsonun 1974-cü ildə yazdığı "Maliyyə bazarları: yığım və sərvətin yerləşdirilməsi" adlı məqaləsinin müasir mənada (pul və kapital bazarlarının birləşməsi) maliyyə bazarı termininin əhatə dairəsinin genişlənməsində müəyyən rol oynamışdır [5, səh.14].

Avropada adı çəkilən konsepsiya Amerika maliyyə bazarının müdaxiləsi əsasında çox sonralar ortaya çıxdı. 1960-cı illərin sonunda Fransada maliyyə bazarı (marche financier) ifadəsi istifadə olunsa da, pul bazarından (marche monetaire) onu fərqləndirmək üçün kapital bazarı kimi istifadə edilmişdir.

Sovet iqtisadi ədəbiyyatında suda kapitalı bazarı termini pul bazarı və kapital bazarlarını ifadə etmək üçün istifadə edilib, lakin bu konsepsiya çoxdan öz aktuallığını itirmiş və geniş yayılmış maliyyə bazarı anlayışı ilə əvəz edilmişdir.

Maliyyə bazarını həm maliyyə institutlarının məcmusu kimi, həm də iqtisadi əlaqələrin məcmusu kimi fərqli iki cəhətdən araşdırmaq olar.

Birinci halda maliyyə bazarı təşkilatları və şöbələri əhatə edir ki, hansı ki, bu qurumlar tələb və təklifin bazar prinsipləri əsasında kapitalın yenidən bölgüsü üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, ilk yanaşmada maliyyə bazarı bazar iştirakçılarının sərmayəçi, qiymətli kağız buraxan qurumlar sistemi kimi çıxış edir, bura vasitəçilər – birja və birjadankənar təşkilatçılar; bazar infrastrukturu - depozitlər, qeydiyyatçılar, hesab - hesablaşma mərkəzləri və s. daxildir.

İkinci halda maliyyə bazarına kapitalın formalaşmasına, bölüşdürülməsinə və yenidən bölüşdürülməsinə yönəlmiş iqtisadi münasibətlər sistemi kimi baxılır. Əmtəə bazarı xaricində kapitalın alınıb satıldığı bütün bazarlar maliyyə bazarı sayılır.

Maliyyə bazarı iştirakçılarının münasibətlərinin həyata keçirilməsinin bazar metodu, bu iştirakçıların hər birinin sərbəst şəkildə bazara daxil olma, digər iştirakçılar ilə sərbəst ünsiyyət qurma hüququna malik olması və iştirakçılar arasındakı münasibətlərin şəffaf olması ilə əlaqədar olaraq maliyyə vəziyyətlərini incələyərək müqayisə etməyə şərait yaradır.

Maliyyə bazarı iştirakçıları arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirmək üçün birbaşa və ya maliyyə vasitəçilərinin iştirakı vacibdir. Banklar və bank olmayan maliyyə vasitəçiləri tərəfindən toplanan fərdi investorların əmanətləri investisiya kapitalına ma-

liyyə aktivlərinə çevrilir.

Ümumiyyətlə, maliyyə kapitalının tərkibində aktivlərin ödəmə müddətinə görə pul bazarı və kapital bazarından fərqlənir. Bu təsnifat Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı tərəfindən istifadə olunur.

Bəzi hallarda pul kapitalı qısamüddətli kredit bazarı, kapital bazarı isə uzunmüddətli kredit bazarı sayılır.

Pul bazarında qısamüddətli maliyyə alətləri mövcuddur ki, onların əsas məqsədi cari maliyyə mənbələrinə olan tələbatı ödəməkdir. Bu halda, pul bazarı (geniş mənada), qiymətli kağızlar bazarı və banklararası pul bazarından ibarətdir ki, bu da mərkəzi bankdakı aktivləri və iri qurumlar arasındakı klirinqi əhatə edir.

Qiymətli kağızlar bazarında (pul bazarının bir hissəsi olaraq) dövlətlərdə dövriyyədə olan qiymətli kağızlar (xəzinə istiqrazları, xəzinə veksellөri və s.), habelə xüsusi borc qiymətli kağızları (veksellər, depozit sertifikatları) mövcuddur. Pul bazarı əsasən dövlət tərəfindən buraxılan faizli qiymətli kağızlarla (xəzinə veksellөri) və ya etibarlı özəl emitentlər (iri şirkətlərin istiqrazları və ticarət qiymətli kağızları) ilə təmsil olunur.

Bir qayda olaraq, müasir pul bazarları qlobal inteqrasiya ilə xarakterizə olunmaqla bu bazarın aktivlərinin likvidliyi, yəni onların necə sadə və daha tez nağd valyutaya çevrilməsi ilə müəyyən olunur.

Pul kapitalı bir il müddətinə nağd pul buraxılması üçün iqtisadi münasibətləri əhatə edən sistemidir. Pul bazarının əsasını qısamüddətli qiymətli kağızlar bazarı, banklararası kredit bazarı və avro valyuta bazarı təşkil edir.

Aşağı maliyyə riski olan pul bazarı alətlərinə qısamüddətli qiymətli kağızlar, qısamüddətli borc alətləri və REPO müqavilələri daxildir. Qısamüddətli qiymətli kağızlara ümumiyyətlə daxildir:

- istiqrazlar;
- xəzinə (dövlət) veksellөri;
- agentlik sənədləri (dövlət ipoteka agentliyi);
- bələdiyyə veksellөri (şəhər, kənd, qəsəbə);
- ticarət hesabatları (hüquqi şəxs);
- bank veksellөri;
- qəbul edilmiş bank çekləri;
- kommersiya kağızları (qeydlər);
- depozit sertifikatları;
- əmanət sertifikatları (fiziki şəxslər üçün).

Qısamüddətli kreditlərə bank və kommersiya kreditləri daxildir. REPO əməliyyatları dedikdə qiymətli kağızların geri alınma şərtləri ilə satışı başa düşülür.

Kapital bazarı kredit kapitalına tələb və təklifin formalaşdığı, müvəqqəti sərbəst pul kapitalının səfərbər edildiyi və sahibkarlarla investorlar arasında yenidən bölüşdürüldüyü iqtisadi münasibətlər sistemidir. Kapital bazarı subyektləri arasında maliyyə institutları, emitentlər, investisiya şəbəkələri, kommersiya bankları və investisiya fondları var.

Uzunmüddətli maliyyə alətləri kapital bazarında, əsasən, birjalarda və ya birja ticarətinə bənzər metodlarla satılır. Bazarın belə təşkili iştirakçıları haqqında məlumatlandırılması tələb və təklifini, optimal təkliflərin axtarışı və əməliyyatların aparıl-

masını təmin edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, praktikada ən çox yayılmış bazar ümumilikdə qiymətli kağızlar bazarı ilə də eyni olan fond bazarıdır. Bu yanaşmanın lehinə dəlil budur ki, əvvəllər «fond bazarı» əsasən uzunmüddətli qiymətli kağızlarla əlaqəli idisə, indi uzun və qısamüddətli qiymətli kağızlar arasındakı sərhəd tədricən pozulur.

Qiymətli kağızlar bazarı milli, beynəlxalq və regional bazarlara ayrılır. Bundan başqa, qiymətli kağızların alqı-satqısının təşkili qaydasından asılı olaraq ilkin və təkrar, mütəşəkkil və qeyri-mütəşəkkil, pul və kapital bazarları fərqləndirilir. Qiymətli kağızlar bazarının təsnifatını aşağıdakı sxemlə göstərmək olar:

Onu da qeyd edək ki, qiymətli kağızlar buraxildığı zaman ilkin bazara daxil olur və özünün ilk sahibini orada tapır. İlkin bazarın iştirakçıları emitent və investorlardan ibarətdir. Qiymətli kağızların alqı-satqısı həm vasitəçilərsiz (yəni bilavasitə emitent tərəfindən investora satıla bilər) və həm də vasitəçinin köməyi ilə həyata keçirilə bilər. Bütün sonrakı əməliyyatları, yəni qiymətli kağızların sonradan alqı-satqısı təkrar bazarda həyata keçirilir. İlkin bazarda investorların vəsaiti emitentlərin əlinə keçir. Təkrar bazarda isə qiymətli kağızlar və vəsait bir investordan başqasına keçir və burada emitent iştirak etmir. Burada qiymətli kağızların təkrar yerləşdirilməsi baş verir və qiymətli kağızlar öz sahibini dəyişir.

Maliyyə bazarlarına valyuta bazarı da daxildir. Valyuta bazarı xarici valyutaların alqı-satqısı, xarici valyuta ilə ödəmə sənədləri, habelə xarici investorların kapitalının və törəmə maliyyə alətlərinin hərəkəti və ya sabit bazar (forward, opsion və s.) əlaqələrini ifadə edir.

Valyuta bazarında sərmayəçilərin, valyuta satıcılarının və alıcılarının maraqları bir-birləri ilə əlaqəli dəyişir. Təşkilati-texniki baxımdan valyuta bazarı onun subyektləri olan bankları (milli və xarici), broker firmalarını və digər maliyyə institutlarını özündə birləşdirir ki, bu zaman müasir kommunikasiya şəbəkələrinin rolu əvəz edilməzdir.

1970-ci illərin ortalarından fyuçers və opsion valyuta istiqrazları inkişaf etməyə başladı ki, bu da valyuta öhdəlikləri və əməliyyatlarının bütün iştirakçıları üçün yeni imkanlar açdı, yəni valyuta riskindən qorunaraq əlavə bank gəlirləri üçün şərait yaratdı. Bundan əlavə, bank svop əməliyyatının faiz dərəcəsi ilə əlaqələndirilməsi üzrə əməliyyatlar həyata keçirməyə başlayıb.

Valyuta bazarının əsas cəhəti odur ki, bir-birinə qarşı yalnız müxbir hesab yazılır. Əsas odur ki, məzənnəni bank müəyyənləşdirir. Valyuta bazarının qloballaşmasının əsas səbəbi, onun təşkili proseslərində bütün mümkün kommunikasiya vasitələrindən istifadə edilir. Əslində, burada milli valyutanın xarici valyutaya nisbəti müəyyən olunduğundan bu bazarda gedən proseslər bütün ölkələrin maraqlarına səbəb olur. Valyuta bazarının məzənnənin müəyyən edilməsində rolu dünya bazarına istehlak mallarına xidmət göstərməkdən və başqa ölkəyə pul təklifindən asılıdır. Bundan əlavə, valyuta bazarı dövlət tərəfindən kredit siyasətinin həyata keçirilməsi vasitəsi kimi istifadə olunur. Qızıl bazarı qızılın qiymətinə əsaslanan müntəzəm ticarət və maliyyə fəaliyyətinin mərkəzidir. Bu cür mərkəzlər böyük bankların, qiymətli metal birjalarının, qızıl ticarəti, onun tənzimlənməsi və külçə istehsalı üçün ixtisaslaşmış təşkilatların birləşməsidir.

Dünya qızıl bazarı gecə-gündüz işləyir, dayanmadan fəaliyyət göstərir. Hal-

hazırda dünyada 50-dən çox qızıl bazarı var ki, onların 19-u Asiyada, 14-ü Amerikada, 11-i Avropada, 18-i Afrikadadır.

Aşağıdakı qızıl bazarları iştirakçıların sayına, məhsulların həcminə, əməliyyatların müxtəlifliyinə və şəffaflıq səviyyəsinə görə fərqlənir.

Beynəlxalq qızıl bazarından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu bazar iri sövdələşmələr və əməliyyatların geniş çeşidlıdır, həmçinin vergi və gömrük maneələrinə rast gəlinmir. Əməliyyatlar günün istənilən vaxtında aparılır. Bu bazarlarda iştirakçıların nisbətən kiçik dairəsi var, çünki bu bazarlarda iştirakçı etibarı əsas şərtdir, həmçinin maliyyə vəziyyətinə tələbat çox yüksəkdir. Bazar qaydaları iştirakçıların öz istəkləri əsasında formalaşır. Sürix bazarı, London bazarı, Nyu York bazarı, Çikaqo bazarı, Honq Konq və Dubay bazarları beynəlxalq qızıl bazarlarının ən tanınmışlarındandır.

Daxili qızıl bazarları əmanətçilərə, tezavratorlara, yəni pulunu banka qoymayan, ancaq evdə saxlayan şəxslərə yönəlib. Vurğulamaq lazımdır ki, sikkələr və xırda külçələr bu bazarlarda üstünlük təşkil edir, hesablaşmalar yerli valyuta ilə yerinə yetirilir. Belə bazarlar dövlətin iqtisadi təsir alətləri ilə tənzimlənir ki, iqtisadi təsir alətlərinə dövlətin qiymətqoymasında iştirakı, vergitutma, idxal və ixrac zamanı qiymətli metalların qarşısına qoyulan məhdudiyyətlər və s. aiddir. Daxili bazara dövlət müdaxiləsinin təsir dərəcəsindən asılı olaraq aşağıdakı növlər fərqləndirilir:

- sərbəst bazarlar, hansı ki, biz onları azad bazar da adlandırırıq ki, onlar yumşaq dövlət tənzimlənməsi hesabına fəaliyyət göstərir, qızılın ixracı və idxalı məhdudlaşdırılmır;
- tənzimlənən bazarlar isə kvotaların müəyyən edilməsi yolu ilə rüsumların, vergilərin və lisenziyaların tətbiqində qızılın idxalı və ixracına dövlət müdaxiləsi mülayim formada olur;
- qapalı (örtülü) bazarlarda nəzarət sərt formada tətbiq olunur və qızılın idxalı və ixracına qadağa qoyulur.

Parisdə, Amsterdamda, Venada, Milanda, İstanbul və Rio-de-Janeyroda fəaliyyət göstərən bazarlar daxili qızıl bazarının əsas nömunələrindəndir. Afrika və Qahirənin daxili qızıl bazarları isə nəzarət edildiyinə görə tənzimlənən bazarlardır.

«Qara» qızıl bazarları hökumətin məhdudiyyətlərinə, yəni dövlət müdaxiləsinə məruz qalır. Cavab olaraq bu, daxili qızıl bazarının təşkilinin radikal formasıdır. Qeyri-qanuni fəaliyyət göstərən bazarlar adətən qapalı (örtülü) bazarlarla paralel fəaliyyət göstərir ki, buna nümunə Hindistan və Pakistanda mövcud bazarları misal göstərə bilərik.

Qızıl bazarının iştirakçıları**.** Qızıl bazarında aşağıdakı iştirakçı qruplarını – satıcıları və alıcıları ayırmaq olar. Bazarda satıcı iştirakçı qrupu qismində qızıl hasilatı ilə məşğul olan şirkətlər, mərkəzi banklar, həmçinin özəl sahibkarlar, alıcılar iştirakçı qrupu arasında isə sənayeçilər, zərgərlər, özəl sərmayəçilər, möhtəkirlər və son vaxtlar mərkəzi banklar iştirak edir.

1980-ci illərdə belə bir təsnifat – inkişaf etmiş bazarlar və inkişaf etməkdə olan bazarlar meydana gəldi ki, bu bölgü maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsinə görə aparılmışdır. Konsepsiyasının müəllifi Antuan Van Artmel idi. Artmel, həmçinin «emerging markets» terminini lüğətə daxil etmişdir [6, s. 20].

Bəzi ədəbiyyatlarda beynəlxalq maliyyə institutlarının bir çoxu maliyyə bazarının aşağıdakı üç qrupunu fərqləndirirlər:

- formalaşmaqda olan maliyyə bazarları;
- inkişaf etməkdə olan maliyyə bazarları;
- inkişaf etmiş maliyyə bazarları.

İEÖ-in bazarları inkişaf etmiş maliyyə bazarları qrupuna aid edilir. İEOÖ-in bazarları isə inkişaf etməkdə olan maliyyə bazarları qrupuna aiddir ki, həmin bazarlar tam formalaşmasına baxmayaraq, kifayət qədər inkişaf etməyib. Az inkişaf etmiş, yəni formalaşmamış ölkələrin maliyyə bazarları formalaşmaqda olan maliyyə bazarları qrupuna daxildir. Buna baxmayaraq, McKinsey Qlobal İnstitutu isə bir qədər fərqli təsnifatdan istifadə edərək aşağıdakı kimi bölgü irəli sürmüşdür:

- formalaşan bazarlar;
- inkişaf edən bazarlar;
- inkişaf etmiş bazarlar;
- yetkin bazarlar.

Bununla belə, inkişaf etməkdə olan ölkə bazarları və formalaşmaqda olan ölkə bazarları ilə bağlı vahid konsensusa rast gəlinmir ki, hansı ölkələr hansı bazarlara aiddir. Buna səbəb, İEOÖ-in və formalaşmaqda olan ölkələrin bazarları şəffaflığına, həcminə, tənzimlənməsinə görə bir-birilərindən fərqlənməsidir.

Praktikada geniş istifadə olunan bölgüyə əsasən inkişaf edən bazarlar və formalaşan bazarlar aid edilir. İnkişaf etməkdə olan bazarlar sırasında Braziliya, Cənubi Afrika, Meksika, Malayziya, Tayvan, Tayland, Türkiyə Macarıstan, Polşa və Çexiya bazarlarını görmək olar. Bu bölgü British Index Agency-nin 2006-cı ildəki təsnifatına əsaslanmışdır. Nigeriya, Estoniya, Litva, Kipr və bir sıra başqa ölkələr formalaşan bazarlar qrupu bölgüsünə daxildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. 2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı haqqında Dövlət Proqramı. 16 may 2011-ci il.
2. Abbasov A.H. Azərbaycanda maliyyə bazarlarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə və kredit sisteminin problemləri. Bakı,2003.
3. Ataşov B.X. Maliyyə bazarları. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı,2016. 456s.
4. Hüseynov X.Ə., Balayeva E.Ə. Pul, kredit və banklar. Dərslik. Bakı, 2015. 294 s.
5. Батаева Т.А. Рынок ценных бумаг. М. ИНФРА – 2010.
6. Блохин Т.К. Финансовые рынки. Учебное пособие. М. РУДН.2009.

Xəlilov Rahib Novruz oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti

AQROEMAL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİNİN MALİYYƏ TƏMİNATININ TƏŞKİLİ

Respublikamızda 2000-ci ildən etibarən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına büdcə yardımlarının göstərilməsinə başlanılmışdır. Belə ki, 2000-ci ildən etibarən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına dolayı yardım növü kimi vergilərdən azad olun-

ması istiqamətində konkret tədbirlər həyata keçirilir. 2007-ci ildən etibarən isə respublikamızda fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına birbaşa dövlət yardımlarının, yəni dotasiyaların verilməsinə başlanılmışdır. Həmin dotasiyalar bir qayda olaraq kənd təsərrüfatında istifadə olunan torpaq sahəsinin həcminə, daha doğrusu, hər hektara verilən subsidiyalar kimi şərtlənir. Qeyd olunan məsələlər aqroemal müəssisələrinin də fəaliyyətinə aid edilir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, bir sıra hallarda belə tədbirlər özünü doğrultmur. Bu onunla bağlıdır ki, aqroemal müəssisələrində intensivləşmə prosesinin reallaşdırılması ön plana çəkilməlidir və intensivləşdirilmə əslində modernləşmənin ən mühüm tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, modernləşmə əslində intensivləşdirmə və elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin istehsalda tətbiqini özündə əks etdirir və bu prosesin də ən mühüm nəticəsi aqroemal müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi olmalıdır. Bütün bunlar son nəticədə aqroemal müəssisələrinə dövlət yardımı proseslərinin də meyarlarının dəyişdirilməsini tələb edir. Aqroemal müəssisələrinin səmərəlilik səviyyəsinin yüksək olduğu təsərrüfat subyektlərinə yardımların göstərilməsi və eləcə də həmin yardımların diferensial xarakter daşıması ön plana çəkilməlidir və belə bir şəraitdə əmtəə istehsalçılarının fəaliyyətini modernləşdirmək, onların məhsuldarlığın səviyyəsinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş daxili təşəbbüskarlıq qabiliyyətini stimullaşdırmaq mümkün ola bilər.

Aqroemal müəssisələrinin modernləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən maliyyələşmə proqramları son illərdə, daha da genişləndirilib. Bu onunla əlaqədardır ki, aqroemal müəssisələrinin modernləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən maliyyələşmə proqramlarının həcmində də müxtəlif məhdudiyyətlər mövcuddur. Bu məhdudiyyətlər, ilk növbədə, respublikamızın ÜTT-yə daxil olması ilə bağlı mövcud tələblərin sərtləşdirilməsindən də irəli gəlir. Beləliklə, respublika hökumətinin üzərinə düşən konkret vəzifə istər modernləşdirmənin gerçəkləşdirilməsi baxımından maliyyə təminatının həcminin və strukturunun prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bilavasitə bağlıdırsa, eyni zamanda həmin yardım tədbirlərinin ÜTT ilə razılaşdırılması da mühüm şərtlərdən biridir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin bir çoxu əslində ÜTT-nin şərtlərinin yumşaldılması ilə bağlı müxtəlif tədbirlər görməkdədir və bu tədbirlərin mahiyyəti əsas etibarilə hər bir respublikanın bu təşkilata inkişaf etməkdə olan ölkə statusunda daxil olması ilə bağlı çağırışları ilə səciyyələnir.

Bu çağırışların gerçəkləşdirilməsi, son nəticədə ÜTT tərəfindən həmin respublikanın aqroemal müəssisələrinin fəaliyyətinə müxtəlif güzəştlərin verilməsi, eləcə də dövlət yardımı tədbirlərinin konkret keçid müddəti ərzində məhdudiyyətsiz şəkildə reallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bütün bunlar isə iqtisadi dayanıqlılığın artırılmasına və modernləşmənin tələbləri baxımından müxtəlif zəruri tədbirlərin gerçəkləşdirilməsinə imkan verə bilər.

Təcrübə göstərir ki, ÜTT elə bir beynəlxalq təşkilatdir ki, ilk növbədə, daxili bazarda yerli əmtəə istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsini də öz fəaliyyətində prioritet amillərdən biri kimi nəzərdə tutur. Lakin bundan əlavə ÜTT-nin ən mühüm prinsiplərindən biri ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının şəffaflaşdırılması və bu bazarda əmtəə-

lərin sərbəst hərəkətinin təmin edilməsi vacib amillərdən biri sayılır.

Yerli maliyyə resurslarının formalaşdırılması ilə bağlı bazanın məhdudlaşdırılması adı çəkilən beynəlxalq təşkilatın ən mühüm prinsiplərindən biri sayılır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bir sıra hallarda respublikamızın daxili bazarının qorunması ilə bağlı lazımi tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi nəticəsində yerli əmtəə istehsalçılarının iqtisadi maraqlarının zəifləməsinə səbəb ola bilir və bu da kənd təsərrüfatı sisteminin təhlükəsizliyini doğurur.

Məsələyə belə bir konteksdə baxanda dövlətin himayədarlıq sisteminin gücləndirilməsi, eləcə də regional iqtisadi birliklərdə və ittifaqlarda ölkənin iştirak səviyyəsinin fəallaşdırılmasına diqqət artırılmalıdır. Aqroemal müəssisələrində istehsal prosesinin modernləşdirilməsi üçün əsas amil maliyyə resurslarının qənaətlə işlədilməsinə yönəldilməlidir və ilk növbədə, dövlətin iqtisadi tənzimləmə vasitələri hərəkətə gətirilməli, əmtəə istehsalçılarının iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılması ön plana çəkilməlidir.

Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılması istiqamətində zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə ölkəmizdə 2007-ci ildən etibarən başlanılmışdır və bu proses respublikamızda müvəffəqiyyətlə reallaşdırılır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 yanvar 2007-ci il tarixli «Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında» sərəncamına müvafiq olaraq kənd təsərrüfatı məhsul istehsalının səmərəsini artırmaq və həmin məhsulların istehsalçılarına dövlət tərəfindən maliyyə yardımlarının göstərilməsini təmin etmək məqsədilə məhsul istehsalı üçün istifadə etdikləri yanacağın, motor yağlarının və mineral gübrələrin qiymətinin orta hesabla 50%-nin dövlət tərəfindən ödənilməsini təmin etmək üçün bu tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Bütün bunlar aqroemal müəssisələrinin fəaliyyətində ciddi dönüş yaratmışdır.

Aqroemal müəssisələrinin modernləşdirilməsinin maliyyə təminatının məhdudlaşdırılmasına təsir göstərən ən mühüm istiqamətlərdən biri də daxili mühit amilləri sayılır. Daxili mühit amillərinə, ilk növbədə, qiymət proporsiyalarının mövcudluğu ilə bağlı tədbirləri şamil etmək olar. Qiymətlərin disproporsiyanallığı və eləcə də aqroemal müəssisələrinin bir sıra hallarda kənd təsərrüfatı müəssisələri üzərində iqtisadi təzyiqlərinin mövcudluğu bütövlükdə əmtəə istehsalçılarının xüsusi maliyyə resurslarının tam mənası ilə itkisinə gətirib çıxarır. Modernləşdirilmə şəraitində aqroemal müəssisələrinin maliyyə təminatının gücləndirilməsinin ən mühüm şərtlərindən biri də transaksion xərclərə qənaət edilməsi ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatında məhsul satışından əldə edilən pul gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsi əmtəələrin mübadiləsi ilə bağlı əməliyyatlarda və eləcə də bu zaman vasitəçilik edən təşkilatların payına düşür. Bir sıra hallarda ayrı-ayrı məhsul üzrə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları əslində məhsulun bazar dəyərinin təxminən yarıya qədərini əldə edirlər. Qalan hissəsi isə həm pərakəndə ticarət sektorunda fəaliyyət göstərən vasitəçilik qurumlarının və eləcə də xidmət təşkilatlarının payına düşür. Beləliklə, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçısı olan aqroemal müəssisələri məhsul satışından daha az pay almaq məcburiyyətində qalır.

Təhlillər göstərir ki, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi zəminində kənd təsərrüfatı məhsulları ilə bağlı istehsal tələbinin də məhdudlaşması baş verir. Bu

da əmtəə istehsalçılarının daxili maliyyə təminatından nəzərə çarpacaq dərəcədə məhrum olmalarına gətirib çıxarır. Bu proseslərdən aqroemal müəssisələri və vasitəçilər də müəyyən zərərlərlə üzləşsələr də, həmin müəssisələr öz zərərlərini pərakəndə satış qiymətlərinin aşağı salınması hesabına kompensasiya edə bilir. Bu aspektdən yanaşdıqda, kənd təsərrüfatında transaksion xərclərin azaldılması və eləcə də kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının inhisar təzyiqlərindən kənarlaşdırılması baxımından konkret kəskin kriteriyaların müəyyənləşdirilməsinə istiqamətlənmiş qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsinə ehtiyac vardır.

Aqrar sahənin antiinhisar müdafiəsinin gücləndirilməsi istehsal, emal və xidmət kooperasiyalarının inkişafı hesabına edilə bilər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar istehsalın özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri kimi məhsul satışından vəsaitin daxil olma müddəti ilə istehsal prosesinə çəkilən xərclərin həyata keçirilməsi arasındakı uyğunsuzluğun baş verməsi aqroemal müəssisələrində kapital aclığının yaranmasına gətirib çıxaran ən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir.

Təbii ki, bu zaman ən mühüm qoruyucu mexanizm kredit resurslarından istifadə hesab oluna bilər. Nəzərə alsaq ki, kənd təsərrüfatına verilən kreditlərin həcmi də kifayət qədər zəifdir və eləcə də kommersiya bankları kənd təsərrüfatını təminatlı kreditlə lazım olan səviyyədə təmin etmək imkanlarına malik deyil, onda bu zaman kommersiya banklarının da mövcud vəziyyəti dəyişilməlidir. Həmin banklar özlərinin korporativ gəlirlərinin artırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər həyata keçirmək məcburiyyətindədir. Aqroemal müəssisələrində çalışan əmtəə istehsalçıları isə həmin mövcud reallıqlara uyğun faiz şərtləri ilə kredit götürmək imkanlarında deyildirlər. Bu baxımdan yanaşdıqda kənd təsərrüfat aqroemal müəssisələrinin maraqları nəzərə alınmaqla konkret ixtisaslaşmış kredit qurumlarının yaradılması ön plana çəkilməlidir.

Beləliklə, aqroemal müəssisələrinin modernləşdirilməsində maliyyələşmə sisteminin rolunun artırılması və onun konkret prioritet istiqamətlərinin seçilməsi baxımından mövcud imkanların gerçəkləşdirilməsi, aqrar sahənin dayanıqlılığının təmin edilməsi və eləcə də maliyyə sisteminin bu sahəyə adaptasiyasının gücləndirilməsi ilə bağlı zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Bu tədbirlər - yeni iqtisadi strategiya əsasında gerçəkləşdirilməlidir və bütün bunlar da son nəticədə modernləşdirmə prosesinin gerçəkləşdirilməsinə çağırışlarla zənginləşdirilməlidir. Təbii ki, bu zaman konkret olaraq maliyyə siyasətinin mövcud tərkib hissəsini təşkil edən dövriyyə aktivlərinin idarə olunması siyasəti, eləcə də kreditor və debitor borclar siyasəti, investisiya siyasəti, kredit siyasəti, uçot siyasəti və vergi siyasəti ilə bağlı zəruri amillər də aqroemal müəssisələrinin maraqlarına xidmət etməlidir. Aqroemal müəssisələrinin modernləşdirilməsində, xüsusilə maliyyə münasibətlərinin rolunu şərtləndirən amillərə aşağıdakıları şamil etmək mümkündür:

- istehsalın innovasiyalı inkişafı və texnoloji cəhətdən modernləşdirilməsinin maliyyə təminatı;
- aqroemal müəssisələrində geniş təkrar istehsal prosesinin həyata keçirilməsi üçün maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi;
- aqroemal müəssisələrinin ümumi və funksional idarə edilməsi sisteminin modernləşdirilməsi;

- lokal maliyyə sisteminin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə zəruri olan metod və vasitələrin tətbiqi (öz xərcini ödəmə, maliyyə məsuliyyəti, özünü maliyyələşdirmə, qarışıq maliyyələşdirmə, dövlətin maliyyə dəstəyi, güzəştli vergiqoyma, eləcə də əldə edilmiş nəticələrin kompleks qiymətləndirilməsi təhlili, planlaşdırma, iqtisadi proseslərə nəzarət və monitorinq, kreditlərin idarə edilməsi, sığorta sistemi);

- aqroemal müəssisələrində mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi proseslərinin monitorinqi və bu sahədə səmərəli sistemin formalaşdırılması;

- funksional idarəetmə sistemində məsuliyyətin dəqiq bölüşdürülməsi.

Aqroemal müəssisələrində islahatlar nəticəsində yaradılan özəl təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan torpaq sahəsinin kifayət qədər məhdudluğu nəticəsində həmin təsərrüfat subyektləri ayrı-ayrılıqda baytar və digər ixtisaslı kadrlar saxlamaq imkanında deyil. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ixtisaslı elmi kadrların hazırlanması ilə bağlı kifayət qədər həllini gözləyən problemlər də mövcuddur.

Beləliklə, aqroemal müəssisələrinin modernləşdirilməsində maliyyələşmə sisteminin rolununun artırılması və onun konkret prioritet istiqamətlərinin seçilməsi baxımından mövcud imkanların gerçəkləşdirilməsi, aqroemal müəssisələrinin dayanıqlılığının təmin edilməsi və eləcə də maliyyə sisteminin bu sahəyə adaptasiyasının gücləndirilməsi ilə bağlı zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlər - yeni iqtisadi strategiya əsasında gerçəkləşdirilməlidir və bütün bunlar da son nəticədə modernləşdirmə prosesinin gerçəkləşdirilməsinə çağırışlarla zənginləşdirilməlidir. Təbii ki, bu zaman konkret olaraq maliyyə siyasətinin mövcud tərkib hissəsini təşkil edən dövriyyə aktivlərinin idarə olunması siyasəti, eləcə də kreditor və debitor borclar siyasəti, investisiya siyasəti, kredit siyasəti, uçot siyasəti və vergi siyasəti ilə bağlı zəruri amillər də kənd təsərrüfatının maraqlarına xidmət etməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

2.Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 iyul 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

3. İbrahimov İ. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Dərslik, Bakı-2016, 655 s

4. Hüseynov M.M. İnnovativ inkişaf aqrar sektorda davamlı iqtisadi artımın əsası kimi. Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan Iqtisadçılar İttifaqı. Prof.İslam İbrahimovun 70 illiyinə həsr olunmuş "Milli iqtisadiyyatın perspektiv inkişafı üzrə Strateji Yol Xəritəsi: insan kapitalının formal asmasının prioritet istiqamətləri" mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfrans. 2018, səh.155-166.

5. Малик Н.И. Конкурентоспособность аграрных предприятий: методология и механизмы: [монография] / В. И. Малик, А. А. Нужна. - М.: ННУИАЕ, 2007. - 270 с.

Babazadə Emil Asif oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti

KORPORATİV MÜŞTƏRİLƏRƏ MALİYYƏ XİDMƏTLƏRİNİN GÖSTƏRİLMƏSİ SƏVİYYƏSİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Azərbaycanda bank bazarının inkişafı və bunun əsasında rəqabətin kəskinləşməsi kommersiya banklarının ənənəvi məqsədləri sisteminin genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Başqa sözlə gəlirlilik, likvidlik və rəqabət qabiliyyətini qorumaqla risklərin minimuma endirilməsi əsas hədəflər sırasındadır. Bank bazarlarının istehlakçı bazarlarına çevrilməsi banklar üçün, ilk növbədə, müştərilərin satınalma ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlmiş rəqabət strategiyasının qurulması zərurətinə səbəb olmuşdur.

Bu baxımdan banklar üçün əsas strateji məqsədlər aşağıdakılara yönəlmiş fəaliyyətlər hesab olunur:

1. Mövcud müştəriləri saxlamaq;
2. Yeni müştərilərin cəlb edilməsi;
3. Əvvəllər xidmət göstərilmiş müştərilərin yeni bank məhsulları ilə əhatə olunması.

Kommersiya banklarının müştəri bazası uzun müddət ərzində qurulmuşdur, həm də qeyd olunmalıdır ki, kifayət qədər böyük və sabit şəbəkəyə malikdir. Ona görə də artıq xidmət göstərilmiş müştərilərin yeni bank xidmətləri ilə əhatə olunması zərurəti ön plana keçir. Mövcud müştərilərin saxlanması üzrə fəaliyyət seçici xarakter daşıyır. Sözsüz ki, kommersiya bankları göstərdikləri xidmətlərin əhəmiyyətli gəlir gətirdiyi iri korporativ müştəriləri saxlamaqda maraqlıdır və eyni zamanda, tez-tez müştərilərin xidmətlərindən istifadə edərək kiçik, gəlirsiz və ya qeyri-sistemli müştərilərdən "qurtulmağa" çalışır, bunun üçün isə çox vaxt vasitə kimi tarif siyasətindən istifadə edir.

Yeni müştərilərin cəlb edilməsi üzrə işlər, adətən, əməkdaşlıq və mənfəətlə işləməsi baxımından böyük, sabit və perspektivli şirkətlərə yönəldilir. Bu məqsədə çatmaq üçün əsas şərtlər yeni bank məhsullarının hazırlanması, müştərilərə xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, bankın funksional və xətti bölmələrində müştərilərlə işin səviyyəsi, müştəri haqqında məlumatlarla təmin olunması üzrə tədbirlərdir. Bank üçün korporativ müştərinin ehtiyaclarının hərtərəfli öyrənilməsi və onların qarşılıqlı iqtisadi maraqları üçün əlaqə nöqtələrinin tapılması zəruridir.

Hər bir bank qurumunun işində nəzərə alınmalı olan korporativ müştərilərə məxsus əsas maraqları nəzərdən keçirək.

Fəaliyyətlərinin xüsusiyyətlərinə görə kommersiya bankları dövriyyəyə çox vaxt öz kapitallarını üstələyən əhəmiyyətli borc vəsaitlərini cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda kommersiya banklarının əksəriyyəti üçün cəlb edilmiş vəsaitlər, əsasən, korporativ müştərilərin hesablaşma hesablarındakı qalıqlardan - tələb olunan vəsaitlərdən ibarətdir. Bu, bankları həm bankın özünün, həm də müştərilərinin müflisləşməsinə səbəb ola biləcək səhvlərdən qorunmaqla bərabər, səmərəli və peşəkar işləməyə məcbur edir. Buna görə də korporativ müştərinin marağı, ilk növbədə, kredit təşkilatında saxlanılan vəsaitlərin təhlükəsizliyindədir. Bu baxımdan müştərilər hesab açarkən əsas diqqəti bankın etibarlılığına və maliyyə vəziyyətinə verirlər.

Öz növbəsində, bank təkcə fəaliyyəti üçün zəruri olan bütün nəzarət və tənzim-

ləmə standartlarını və maliyyə standartlarını dəstəkləməyə deyil, həm də məlumatın mövcudluğunu və iqtisadi açıqlığı təmin edən şəffaflıq standartlarının tələblərinə əməl etməyə hazır olmalıdır. Bunlar isə eyni zamanda balans məlumatlarının, onun strukturunun, modellərinin və proqnozlarının açıqlanmasını nəzərdə tutur.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə şəffaflıq səviyyəsi, fikrimizcə, kifayət qədər deyildir. Bunun səbəbləri daha çox bankların məlumat vermək istəməməsində deyil, korporativ müştərilər arasında informasiya mənbələri və ən əsası onun əhəmiyyəti haqqında aydın təsəvvürlərinin olmamasındadır. Əksər hallarda müəssisələrin rəhbərləri bankların fəaliyyəti ilə bağlı dərc edilmiş maliyyə məlumatlarını belə qiymətləndirmək və təhlil etmək üçün kifayət qədər biliyə malik olmurlar. Buna görə də Azərbaycan şəraitində etibarlı bankın seçilməsində həlledici amil onun həmişə real vəziyyəti əks etdirməyən və savadlı idarəetmə və reklam vasitəsilə formalaşa bilən müəyyən edilmiş reputasiyanın olmasıdır.

Kommersiya banklarında istənilən bank müştərisinin təbii istəyi, sözsüz ki, təkcə öz vəsaitlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək deyil, həm də ondan mümkün qədər rahat istifadə edə bilməkdir. Öz vəsaitlərindən istifadədə sərbəstlik və səmərəlilik müştərinin növbəti əsas tələbidir və bankın maliyyə vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Bu tələbin yerinə yetirilməsi bankda yaxşı işləyən, yaxşı idarə olunan mexanizm və dəqiq xidmət intizamı olmadan mümkün deyildir.

Aydındır ki, istənilən müştəri onu maraqlandıran xidmətlər kompleksini mümkün qədər tez, imkan dairəsində bir yerdə, kifayət qədər rahatlıqla almaqda maraqlıdır. Bu, öz növbəsində, müəyyən dərəcədə bunlara təsir göstərir:

- bankın müştərilərə xidmət göstərən şöbələrinin strukturu və onların qarşılıqlı fəaliyyəti;
- bankdaxili sənədlərin qeydiyyatı, keçirilməsi və icrası qaydasının formalaşdırılması;
- müştərilər üçün xidmət dilən və gözləmə yerləri də daxil olmaqla iş zonasının təşkili.

Bankın işində texnoloji komponent də kredit təşkilatının işinin, onun müştərilərə təklif etdiyi məhsul və xidmətlərinin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Bununla əlaqədar olaraq həyata keçirilən əməliyyatlar və xidmətlər üçün texnoloji həllərə, xüsusən də elmi-texniki cəhətdən əsaslandırılan iqtisadi məqsədəuyğunluğa və ödəmə qabiliyyətinə nəzarəti və təhlili ilə bağlı olanlara kifayət qədər diqqət yetirilməlidir. İstənilən halda Kapital bankın işində istifadə olunan texnologiyalar bütün xidmətlərin ən səmərəli, sürətli və təhlükəsiz yerinə yetirilməsinə imkan verməli, qabaqcıl, gələcəyə yönümlü olmalı və bununla yanaşı, nisbətən aşağı qiymətə malik olmalıdır. İndi maliyyə xidmətləri bazarında maliyyə innovasiyalarının tətbiqini sürətləndirən əsas innovasiyaların meydana çıxmasından danışmaq olar. Bundan əlavə, bank xidmətlərinin texnoloji komponenti kimi müştəri bazasının texniki təchizatına və imkanlarına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Müştərilərə xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsində digər mühüm amil bankın innovativ fəaliyyət dərəcəsi ilə müəyyən edilən innovativ potensialıdır. Kredit təşkilatının yeni maliyyə alətlərini və onların törəmələri ilə əməliyyatların aparılması texnikasını mənimsəmək qabiliyyəti və hazırlığı, nəticədə yeni xidmətlər təklif etmək bankların rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Bankın informasiya potensialı kifayət qədər əhəmiyyət daşıyır ki, bu isə, öz növbəsində, bankın gündəlik fəaliyyəti üçün etibarlı və işlənmiş məlumatların maksimum miqdarını qəbul etmək, saxlamaq, ötürmək, təmin etmək və istifadə etmək imkanını və qabiliyyətini xarakterizə edir.

Bütün bu amillər bankın təklif etdiyi xidmətlər portfelinin formalaşmasına təsir göstərir. Bank sektorunda yeni reallığı ondan ibarətdir ki, maliyyə xidmətlərinin gələcək forması və növlərinin sayı yeni texnologiyaların maliyyə innovasiyaları ilə qarşılıqlı əlaqəsi, informasiya potensialından istifadə imkanları, yeni məhsulların paylanması prosesi və bankın işçi heyətinin peşəkarlıq səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Bunu bank hesablarının idarə edilməsi, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar, plastik kartlardan istifadə etməklə ödəniş sistemləri kimi internet-maliyyə xidmətlərinin sürətli inkişafı təsdiq edir. Eyni zamanda, banklar gəlirliliyin azalması və ənənəvi xidmətlərin göstərilməsi sahəsində mövqelərini itirməklə yeni maliyyə xidmətləri növlərinin inkişafına təkan verir. Ödənişli əsaslarla göstərilən elektron və informasiya xidmətləri bankların mənfəətinin faiz gəlirləri ilə bağlı olmayan mühüm hissəsinə çevrilə bilər. Bütün bunlar bir sıra yerli və xarici ekspertlərin fikrincə, maliyyə mühitinin dəyişməsi nəticəsində maliyyə xidmətlərinin diversifikasiyası və kompleks marketinqinə şərait yaradır.

Öz növbəsində, mümkün qədər geniş çeşiddə maliyyə xidmətlərinin - kompleks xidmətlərin əldə edilməsi müştərilərin banka qoyduğu əsas tələblərə aid edilməlidir.

Müştəriyönümlülük, müştəriləriniz xoşbəxt olduqda və ehtiyacları ödənildikdə müştəri bazanızın artacağına inamdır. Müştərilərinizin başqa bir yerə getmək istəməyəcəyi qədər yüksək səviyyədə müştəri xidməti təklif etmək müştəriyönümlü strategiyaları biznesə inteqrasiya etməyin ən yaxşı yoludur. Müştəri məmnunluğunu təmin etmək üçün bank rəhbərliyinin qarşısında bir neçə vəzifə durur:

- işçilərlə müştərilərlə necə rəftar etmələrini istədiyiniz kimi davranılmalıdır
- dəyərlər və missiyalar müştəri vədlərinə daxil edilməlidir
- müştərilərə məhsul haqqında məlumatlar, problemlərin həlli yolları və s. üzrə təlimlər təqdim olunmalıdır
- müştərilərin narahatlıqlarını həll etmək üçün işçilər təchiz edilməli və gücləndirilməlidir
- xidmət keyfiyyəti daim artırılmağa çalışılmalıdır
- müştərilər fəaliyyətin mərkəzində görülməli, məhsul və xidmətlər müştəri tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır
- müştərilərlə müntəzəm əlaqə yaradılmalı və daxil olan müraciətlərə diqqətlə yanaşılmalıdır.

Bəzi hallarda bank əməkdaşları yanlış qurulmuş proseslərin və sistemlərin qurbanına çevrilə bilirlər. Çünki səmərəli olmayan şəkildə qurulmuş iş prosesləri əməkdaşları çətin vəziyyətə salır. Baxmayaraq ki, əməliyyatlar səmərəli olduğu zaman işçilər də operativ və məhsuldar olurlar. Əməkdaşlar daha səmərəli işləyən zaman müştərilər üçün də daha keyfiyyətli xidmət göstərmək imkanı qazanırlar. Bir çox hallarda simpatiya, etibar və həssaslıq kimi amillərin uğurlu idarə edilməsi həlledici olur, çünki nəzərə almaq lazımdır ki, xidmət keyfiyyətinin səviyyəsi müştərilərin keyfiyyət qavrayışından asılıdır. Təbii ki, yalnız bank tərəfindən keyfiyyətli xidmət görən müştərilərin məmnuniyyəti artır. Bu da müştərilərin məlumatlılıq səviyyəsinin getdikcə artdığı bir zamanda bankların çətin əldə etdiyi və rəqibləri qarşısında əlavə üstünlük yarada bilə-

cəyi bir məqamdır.

Bank məmnun olan müştəriyə daha çox xidmət və məhsul satışı həyata keçirmək imkanı qazanır. Eyni zamanda, məmnun müştəri həm də banka yeni müştərilərin cəlb edilməsində əvəzsiz rol oynayır. Araşdırmalara görə 1 məmnun müştəri il ərzində bankı 3-4 fərqli insana tövsiyə edir ki, müştəriləri çox olan bank da daha çox mənfəət əldə edə bilir. Yalnız müştərilərin tələb və ehtiyaclarını anlayan, səmərəli şəkildə işləməyi bacaran, göstərdiyi xidmətin keyfiyyətini idarə edə bilən bir bank müasir bazar standartlarına davam gətirə bilər.

Bankda müştəriyönümlü yanaşmanın sisteminin vacibliyinin artması bütövlükdə korporativ etikanın və mədəniyyətin inkişafına xüsusi xidmət edir. Etik normalara riayət və prioritet dəyərlərə etibar bankda korporativ mədəniyyətin inkişafına və qorunub saxlanılmasına xidmət edir. Bankın missiyası: həyatınızın hər bir dönəmində şəffaf maliyyə tərəfdaşlığımızla ölkəmizin sosial-iqtisadi rifah halını birlikdə yüksəltməkdir.

Bank xidmətinin keyfiyyəti, müştərilərin şərti və ehtimal olunan tələbatlarını təmin etmək qabiliyyəti verən xüsusiyyət və əlamətlərinin məcmusu anlayışına uyğun gəlir. Dəyər, o cümlədən də istehlakçı dəyəri bank xidmətinin keyfiyyəti ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Müştərilərin nöqteyi-nəzərindən bank xidmətinin keyfiyyət meyarları bunlardır:

- xidmət göstərilməsi sürəti;
- əməliyyatların yerinə yetirilməsi müddəti;
- sənədləşmədə dəqiqlik;
- işdə səhvlərin və qeyri-dəqiqliyin olmaması;
- konsultasiyanın keyfiyyəti;
- bankın iş saatları;
- hansı ərazidə yerləşməsi və hətta avtomobillər üçün dayanacağın olması;
- bankın nüfuzu və s.
- Bank prizmasından keyfiyyət indiqatorlarına aiddir:
- texnoloji proseslərin surəti,
- əməliyyat xərcləri
- səhvlərin düzəldilməsinə yönələn xərclər
- əməkdaşların əməyinin səmərəliliyi
- bank məhsulunun istehsalında xərclərin səviyyəsinin müqayisəsində kredit və digər risklər.

Bankın öz müştərilərinə göstərə bildiyi xidmətlər kompleksi dedikdə bank məhsulu, müştərinin tələbatlarını təmin edən bank əməliyyatlarının məcmusu dedikdə isə bank xidməti nəzərdə tutulur. Bank əməkdaşlarının müştərilərə xidmət göstərilməsi və bankın öz tələbatlarının təmin edilməsi üzrə nizama salınmış və məntiqi cəhətdən sona çatdırılmış hərəkətlərinin məcmusu dedikdə də bank əməliyyatı başa düşülür. Bankın göstərdiyi xidmətlərin keyfiyyəti, bir bankı digərindən fərqləndirən başlıca müqayisə meyarıdır. Kommersiya bankında göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti onun imicinə və rəqabət qabiliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bankın uğurunun əsas amillərindən biri bankda keyfiyyət standartlarının işlənib hazırlanması və fəal şəkildə istifadə edilməsidir. Bu da, öz növbəsində, bankın inkişafına, bank əməkdaşlarının işinin səmərəliliyinin yüksəlməsinə, biznes proseslərinin düzgün işləməsinə və strateji hədəflərin həyata keçirilməsinə səbəb olur.

Bankın məhsul və ya xidmətlərinin son istifadəçisi, bankın ən əhəmiyyətli şəxsi, qarşılıq gözləyən, ehtiyacı və istəyi olan şəxsi müştəridir. Həm özünə, həm də müştərilərinə fayda təmin edəcək şəkildə xidmət etmək bankın vəzifəsidir. Müştəriyə hörmətlə, etibarlı şəkildə, ədalətli, düzgün və dürüstlüklə yanaşılmalıdır. Çünki bankın bütün xərclərini, işçilərin əmək haqqlarını ödəyən və bankın biznes investisiyalarını maliyyələşdirən də elə müştərilərdir. Buna görə də bank üçün bütün marağı, diqqəti, təqdiri və təşəkkürü haqq edən insan müştəridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Bəşirov R.A. Pul və banklar. Dərslik. Bakı-2016, 405 s.
2. Bagırov M.M. Banklar və bank əməliyyatları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, «Nurlan» nəşriyyatı, 2003, 512 s.
3. Məmmədov Z.F. Azərbaycanda korporativ idarəetmə sistemi və onun banklarda tətbiqi məsələləri // Qanun. – 2007. - № 8.
4. Щербакова Г.Н. Анализ и оценка банковской деятельности (на основе отчетности, составляемой по российским и международным стандартам). – М.: Вершина, 2007. – 464 с.
5. Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг / Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – С. 198.
6. Маслеченков Ю.С. Финансовый менеджмент банка: Учебное пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ- ДАНА, 2003. – 399 с.

Əsədov Kamran Alim oğlu, magistrant,
ADA Universiteti,
Email: kamranesedov@bk.ru

AZƏRBAYCANDA ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİ MƏZUNLARININ ƏMƏK BAZARINDA MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN ANALİTİK TƏHLİLİ

Təhsilin inkişafında, o cümlədən ali təhsilimizin indiki vəziyyətə gəlib çıxmasında Ulu Öndər Heydər Əliyevin fəaliyyəti böyükdür. Dövlətimizin inkişafı ilə yanaşı, təhsilimizdə də əldə olunan uğurlar Ümummilli Lider Heydər Əliyevin uğurlu, uzaqgörən siyasəti nəticəsində əldə olunub.

Məlumdur ki, cəmiyyətin ahəngdar inkişafında, onun intellektual potensialının formalaşdırılmasında, maddi sərvətlərin insan kapitalına çevrilməsində təhsil, xüsusilə də ali təhsil müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Sürətli dəyişikliklərin baş verdiyi hazırkı vaxtda məhz ali təhsil sosial-iqtisadi və mədəni sahələrdə davamlı inkişafa təkan verən real qüvvə hesab edilir. Bu mənada təhsilə cəmiyyətdən təcrid olunmuş şəkildə qiymət vermək mümkün deyil və belə bir qiymət obyektivlikdən uzaq olardı. Təhsil cəmiyyətin vacib tərkib hissəsi olduğundan cəmiyyətdə baş verən bütün proseslər son nəticədə təhsil sahəsindən də yan keçmir. Cəmiyyətin inkişafı təhsilin inkişafını da şərtləndirir və əsas amilə çevrilir.

Təhsil, sənaye və əmək bazarı bir-birinə bənzər və bir-birini tamamlayan kon-

septlərdir. Təhsil insanların bilik və bacarıqlarını artıraraq sənayedə çalışmağa hazır hala gəlmələri üçün əsas mərhələdir. Sənaye isə insanların təhsil və bacarıqlarını istifadə edərək məhsul və xidmətlər istehsal etmək və satmaq üçün istifadə edə biləcəkləri bir sahədir. Əmək bazarı isə insanların təhsil və sənayedəki bacarıqlarının istifadə edildiyi bir ərazi olaraq qiymətləndirilə bilər (5).

Təhsil, sənaye və əmək bazarı arasında münasibət həmişə əhəmiyyətli olmuşdur. Bir tərəfdən təhsil insanların sənayedə işləmək üçün hazır olmalarını təmin edir. Bir tərəfdən isə, sənaye müasir texnologiyalar, innovativ ideyalar və yeni iş imkanları ilə təhsilin inkişafına dəstək verir. Əmək bazarı isə insanların təhsil və sənayedəki bacarıqlarının nəticələrinə əsaslanır.

Təhsil, sənaye və əmək bazarı arasındakı bu münasibət həmişə dəyişir və dəyişəcək. Bu gün təhsil müəllimlər və telekommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə internetdən dərs almaq, dünya əhalisi ilə əlaqə yaratmaq və dünyanın hər yerindəki digər tələbələrlə mübahisə aparmaq üçün bir çox yeni imkanlar təqdim edir. Sənaye isə bu günün dünyasında artan texnologik inkişaf sayəsində daha da müasir hala gəlir. İnternet və səyyar cihazlar üzərindən əlavə məhsul istehsal etmək, xidmət təklif etmək və müştərilərlə əlaqə qurmaq üçün daha bir çox yeni yol mövcuddur (7).

Ulu Öndərin layiqli davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev təhsilə də diqqət və qayğını uğurla davam etdirir. Son 10 ildə Azərbaycanın hər yerində təhsil sistemində baş verən dəyişiklər, çoxsaylı nailiyyətlər bu sistemin bariz nümunəsidir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən sosial – iqtisadi islahatlar bu ildə də ölkəmizin dinamik inkişafını daha da sürətləndirmiş və bütün iqtisadi sektorlarda artım əldə olunmuşdur. Həyata keçirilən iqtisadi strategiya ölkə iqtisadiyyatının davamlı artımını təmin etməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının maddi rifahının durmadan yaxşılaşmasını da şərtləndirib. Ötən dövr ərzində əldə olunmuş sosial – iqtisadi inkişaf göstəriciləri ölkəmizin dünya iqtisadiyyatında baş verən böhran meyllərindən kənarda qalmasını şərtləndirməklə yanaşı, qarşıdakı illər üzrə uzunmüddətli inkişafının təmin edilməsini özündə biruzə edir.

Müasir dövrdə dünya bazarında rəqabətə davamlı məhsul istehsalı və davamlı iqtisadi artımın təmin olunması əsasən insan kapitalı hesabına həyata keçirilir. Dünya Bankının 192 ölkədə apardığı tədqiqatlar nəticəsində məlum olub ki, planetimizdə son illərdə iqtisadi artımın 60%-dən çoxu insan kapitalı hesabına baş verir. Bundan başqa, Qərb ölkələrində aparılan tədqiqatlara görə inkişaf etmiş ölkələrdə insan kapitalına qoyulan investisiyaların gəlirlilik səviyyəsi digər amillərdən gələn qazancı iki dəfədən artıq üstələyir. Bu baxımdan cəmiyyətin başlıca məhsuldar qüvvəsi kimi insan kapitalının inkişafı, onun potensialının yüksəldilməsi hər bir dövlətin başlıca vəzifələrindən biridir. İnsan kapitalının inkişafına səbəb olan amillərin içərisində ən əsas yeri insanların təhsilinə, xüsusən də peşə təhsilinə, əmək bazarının tələblərinə cavab verən rəqabət qabiliyyətli kadrların hazırlanmasına yönəldilən investisiyaların səmərəliliyi tutur. Görünür bu səbəbdəndir ki, son dövrlərdə ABŞ-da təhsilə, peşəkar kadr hazırlığına hər il orta hesabla 100 milyard dollardan çox vəsait xərclənir. Müasir dövrdə mühüm sosial-iqtisadi problemlərin həll edilməsi yolunda müəyyən nailiyyətlər əldə etmiş Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri əmək bazarının tələblərinə uyğun rəqabət qabiliyyətli kadrların hazırlanmasıdır(4).

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı üçün əmək bazarı ilə kadr hazırlığı sistemi arasında sıx əlaqənin olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Peşəkar kadr hazırlığının

kəmiyyət və keyfiyyətcə bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşması, peşə hazırlığının müntəzəm təhsillə əlaqələndirilməsi, peşəyönümü fəaliyyətin gücləndirilməsi, orta təhsilin peşəkarlaşması, məşğulluq xidmətlərinin təlim prosesində fəal iştirakının təşkili həlli vacib olan problemlərdəndir. Dünyada gedən cəmiyyətin informasiyalaşması prosesi qlobal elektron mühitinin sürətli inkişafı rəqabətqabiliyyətli kadrların hazırlanmasında informasiya texnologiyalarının təhsil və peşə hazırlığı sistemində geniş tətbiq olunmasını zəruri edir. Ölkəmizdə təhsil və peşəkar kadr hazırlığı sistemi yeni tədris proqramları və avadanlıqlarla təmin olunsa da, hələ də görülməli işlər çoxdur (9).

Öz növbəsində, son 40 ildə təhsilə çəkilən xərclər ABŞ-da 14,7 dəfə (o cümlədən ali təhsil xərcləri 20 dəfə) artmışdır.

Hazırda əmək bazarında xarici dilləri, kompüter texnologiyalarını mükəmməl bilən və beynəlxalq təcrübəni yaxşı mənimsəmiş yüksək hazırlıqlı mütəxəssislərə olan tələbatın ödənilməsi zərurəti artmışdır. Odur ki, bir çox universitetlər öz tələbələrini hələ ali məktəbi bitirmədən əmək bazarı ilə tanış etməyə çalışır, onlara lazım olacaq peşə vərdişləri aşılamağa, bilik və bacarıqlarını yüksəltməyə çalışır. İntellektual və bacarıqlı insan resursunun inkişafı isə birbaşa təhsillə bağlıdır. Təhsil prosesinin düzgün təşkili zamanı insan yeni bilik və bacarıq əldə edir və iqtisadiyyatın məhsuldar qüvvəsinə çevrilir. Əhalinin peşə ixtisas xüsusiyyətləri ilə işəgötürənlərin tələbatları arasında kəskin uyğunsuzluqdan qaçmaq üçün təhsil və təlim sahəsi ilə əmək bazarının iştirakçıları daha çox qarşılıqlı əlaqədə olmalı; informasiya, nəticələrin qiymətləndirilməsi, yeniliyin inkişafı, maliyyələşmə sahələrində əməkdaşlıq etməlidirlər. Əmək bazarı və təhsil sistemi arasındakı qeyri-tarazlıq təhsil müəssisələri məzunlarının əmək bazarına sosial iqtisadi uyğunlaşması probleminin həllini mürəkkəbləşdirir və əmək fəaliyyətinin başlanğıcında olan gənclər üçün işsizlik mühüm problemə çevrilir. Bu problemin həlli əmək bazarındakı tələbin proqnozlaşdırılmasından və bu proqnozlara uyğun mütəxəssis hazırlığının həyata keçirilməsindən asılıdır. Bunun üçün ali təhsil müəssisələri ilə əmək bazarının əsas iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqə olmalı, təcrübə mübadiləsi aparılmalıdır. Əmək bazarında tələbə uyğun olaraq təklif verilməli və ixtisaslı kadrlar yetişdirilməlidir. Bütün ali təhsil müəssisələrində bu işi həyata keçirə biləcək xüsusi bir struktur bölməsinə, yəni Karyera Mərkəzinə ehtiyac vardır. Bu mərkəzlər ali təhsilli məzunların əmək bazarında fəaliyyətini yüksəltmək üçün bütün subyektlərin sosial tərəfdaşlığı sisteminin yaradılmasına öz müsbət töhfəsini verəcəkdir (10).

Ümumiyyətlə, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, davamlı iqtisadi inkişafın və yüksək həyat səviyyəsinin təmin olunmasında peşə təhsilinin əvəzsiz rolu var.

Məsələn, bu gün dünyada ən güclü iqtisadiyyata malik ölkələrdən biri olan Almaniya bugünkü inkişaf səviyyəsinə məhz yüksək peşə təhsili vasitəsilə çatıb. Belə ki, dünya ticarətində 10% ətrafında payı olan Almaniyada çalışanların 17%-i bir universitet, ya da yüksək məktəb məzunu olduğu halda, 81%-i peşə təhsili alıb. Bu yüksək nisbətlərə çatmaqda təhsildə “ikili sistem” əhəmiyyətli bir rol oynamışdır. Bu sistemlə cəmiyyətin təhsil keyfiyyətində yüksək və xaricdə də təqdir edilən bir səviyyəyə çatmaq mümkün olmuşdur. Almaniyanın peşə təhsili təhsilalanların gələcəyinə təminat verir.

Almaniyada təhsil iki yerdə aparılır: peşə məktəbində və müəssisədə. Dual (paralel) təhsil sistemi sayəsində gənclər məktəbdə və müəssisədə öz gələcək peşələrinə

optimal surətdə hazırlaşırlar. Alman peşə təhsili sisteminin üstün cəhətlərini aşağıda göstərilən 5 fərqlənmə əlaməti ilə xarakterizə etmək olar:

1. Dövlət, iqtisadiyyat və sosial tərəfdaşlar birlikdə peşə təhsilinin çərçivə şərtlərini təmin edirlər.

2. Almaniyada təcrübədən keçirilən peşə təhsilinin məqsədi şagirdlərə səriştəyə yönəlmiş hərtərəfli kompetensiyaların aşılanmasıdır: bu məqsədə çatmağın ən yaxşı yolu bir tərəfdən müəssisədə, digər tərəfdən məktəbdə təlimdir.

3. Bütün müəssisələrdə təhsil standartlarının eyni olması və imtahanlara təqdim olunan vahid tələbat keyfiyyətinə zəmanət verir və təhsilin insanların həyatı boyu onları müşayiət etdiyini təsdiqləyir.

4. Fasiləsiz olaraq əmək ehtiyatları bazarı və peşə təhsilinin öyrənilməsi peşə təhsilinin texniki, iqtisadi və ictimai inkişafa adaptasiya olunmasına şərait yaradır.

5. Xüsusi ixtisas və pedaqoji təhsili olan personal şagirdlərdə peşə kompetensiyalarının daimi inkişafına, həmçinin təlim və tədrisin yüksək keyfiyyətinə təminat verir (1).

Avropanın ən tanınmış ali təhsil müəssisələrindən biri sayılan Liverpul Universiteti də öz tələbə və məzunlarının işlə təmin olunmasına, əmək bazarında bilik və bacarığına uyğun iş tapmalarına maraq nümayiş etdirir. Bu universitetin Karyera və Məşğulluq Xidməti öz tələbələrinə əmək bazarında üstünlük qazana bilməsi üçün ekspert məsləhətləri və məlumatları verir. Onun məzunlarına işəgötürənlər tərəfindən daima tələb vardır.

Karyera mərkəzləri təcrübəsi qonşu Türkiyədə də geniş yayılmışdır. Burada yerləşən bir çox özəl və dövlət ali təhsil müəssisələrində məzunların əmək bazarına çıxışı istiqamətində Karyera Mərkəzi qurulmuşdur. Məsələn, Türkiyənin nüfuzlu ali təhsil ocaqlarından olan Sabancı Universitetində məzun ofisi adlı struktur bölmə mövcuddur. Bu bölmənin əsas fəaliyyəti buradan məzun olan gəncləri əmək bazarı ilə yaxından tanış etmək və iş dünyası ilə universitet arasında sıx əlaqələr quraraq məzunların işlə təminatına yaxından köməklik göstərməkdir. Boğaziçi Universitetində də fəaliyyət göstərən Karyera Mərkəzi mütəmadi olaraq əmək bazarında baş verən dəyişiklikləri izləyərək məzunların karyera planlanmasını məhz bu istiqamətdə formalaşdırır. Əgər bu gün əmək bazarındakı işəgötürənin tələbi dəyişirsə, universitetin məzunları Karyera Mərkəzi tərəfindən, lazım olan istiqamətdə yönləndirilir. Azərbaycanda əmək bazarında tələb olunan ştat ilə ixtisasın adı hətta eyni olsa da (məsələn: mühasibat), mütəxəssislərdən tələb olunan bilik fərqlidir. Bu baxımdan tələbələrin sənaye müəssisələrində uzun müddətli təcrübə keçə bilmə imkanlarının təmin edilməsi də ən vacib məsələlərdəndir. Bunun üçün isə, qeyd olunan beynəlxalq təcrübədən Azərbaycanın ali təhsil müəssisələri də istifadə etməlidir. Azərbaycanda ali təhsilli gənc mütəxəssislərin əmək bazarına inteqrasiyasının idarə olunması üzrə daha təsirli tədbirlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verəcəkdir (2).

Bazar münasibətləri şəraitində kadr hazırlığında dövlət tərəfindən planlı qaydada idarəetmənin aradan qaldırılması əmək bazarında tələb və təklifin nəzərə alınmasını zəruri edir. Bu zaman işçi qüvvəsinə olan tələbə təsir edən amillər mütləq nəzərə alınmalıdır. Işçi qüvvəsinin rəqabət qabiliyyətinə malik olması, onun Elmi Texniki Tərəq-

qinin nailiyyətləri ilə tanışlığı və əvvəlki illərdən fərqli olaraq, intellektual səviyyəsinin yüksəkliyi belə amillərdən hesab olunur. Ölkədə baş verən iqtisadi böhranla əlaqədar istehsal müəssisələrində fəaliyyətin dayanması, iş yerləri ilə işçi qüvvəsinin sayı arasında qeyri mütənasibliyin mövcudluğu, mövcud iş yerlərində çalışan işçilərin peşə və ixtisaslarındakı fərqlər kadr hazırlığının düzgün qurulmamasına öz təsirini göstərmişdir (6).

Belə ki, işçi qüvvəsinin tələb və təklifinin düzgün müəyyən edilməməsi ilə yanaşı, gənclərdə peşə təhsilinə marağın azalması son illərdə kadr hazırlığında özünü göstərmişdir. Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq bazar münasibətləri şəraitində kadr hazırlığında aşağıdakı istiqamətlər nəzərə alınmalıdır.

1. Ölkədə düzgün kadr hazırlığı siyasəti işlənib hazırlanmalı və burada əmək bazarında tələb, təklif nəzərə alınmalıdır.

2. Ölkənin mövcud və inkişaf etməkdə olan xalq təsərrüfatı sahələrinin işçi qüvvəsinə tələbatı düzgün müəyyən edilməlidir.

3. Kadr hazırlığında dünya dövlətlərinin təcrübəsi əsas götürülərək hazırlanan işçi qüvvəsinin keyfiyyəti və rəqabət qabiliyyəti artırılmalı, Elmi Texniki Tərəqqinin nailiyyətləri nəzəri və təcrübi biliklərlə tədris olunmalıdır.

4. İş vaxtından səmərəli istifadə olunması prinsipi kadr hazırlığında əsas şərt kimi nəzərə alınmalıdır.

5. Gənclərdə peşə təhsilinə marağı artırmaqla peşə təhsilinin dövlət və özəl maliyyələşməsi təmin edilməlidir (8).

Mütəxəssislərin hazırlanması planlarının əmək bazarının real tələblərinə uyğun şəkildə qurulması, əmək bazarı ilə universitetlərin əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi və davamlı olaraq inkişaf etdirilməsi ali təhsil müəssisələrinin başlıca vəzifələrindən olmalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə 30-40 il bundan öncə aktuallığı ilə önə çıxan universitet - əmək bazarı (iş dünyası) əlaqələrinin düzgün təşkili hazırda həmin ölkələrin bir sıra universitetlərinin dünya miqyasında şöhrət qazanmasına və dünya iqtisadiyyatına önəmli töhfələr verə bilməsinə səbəb olmuşdur. Əməkdaşlıq nəticəsində belə universitetlər geniş texnopark imkanları ilə təsərrüfatın müxtəlif sahələrində sürətli innovasiyalara malik olmuşlar. Texnopark imkanlarının mövcudluğu təkcə elmi texniki nəticələrin əldə olunmasına deyil, həm də əmək bazarının tələblərinə uyğun kadrların hazırlanmasına zəmanət vermişdir (3).

Berlin Universitetinin professoru X.Rizenin təklifinə əsasən ali məktəblərin bazar şəraitinə uyğunlaşdırılması qaydası və ABD-də ali təhsilin təşkili təcrübəsinin mənimsənilməsi məqsədəuyğun olardı. Həmin ölkədə ali təhsilin təşkilində tələbə hazırlığı iki mərhələdə başa çatdırılır: birinci mərhələ elmi fənlərin mənimsənilməsi, yüksək elmi hazırlıq səviyyəsinə nail olunması və ikinci mərhələ isə bazar ünsürləri baxımından nəzərdən keçirilir. ABD-nin təhsil sahəsindəki təcrübəsindən canlı istifadə edərək Azərbaycan dövləti ayrı-ayrı iri müəssisə və birliklərin maraqlarını elə təşkil etməlidir ki, onlar nəinki təhsilin birinci mərhələsi olan peşə-ixtisas hazırlığını müəyyən məbləğdə maliyyələşdirsin, habelə tələbələrə təqaüd versin. Ödənişli formada təhsil alanlar üçün tələbələrə dəstək kredit formasmda da verilə bilər və bu kredit məbləğində tələbələrin müəssisələrdə ali təhsil aldıqdan sonra işləməsinin təşkili də nəzərdə tutul-

malıdır. Yuxarıda qeyd etdiklərimizlə yanaşı, dövlət tərəfindən təhsilin törətdiyi nəticələrin müəyyən edilməsi də çox mühümdür. Dövlət cəhd etməlidir ki, cəmiyyətdə müəyyən nemətlərə, qurumlara, heç olmazsa ən azı savadlı əhali malik olsun. İkinci tərəfdən müasir dövrdə texnologiyanın və istehsalın sürətlə dəyişməsi xarakterik olduğundan bütün bunlar işçilərin daim yenidən öyrənilməsini tələb edir ki, əks təqdirdə işsizliyin artması geniş vüsət alardı. Belə yenidən təhsil nisbətən asan olub işçinin müəyyən bilik səviyyəsinə malik olduğu halda, adı çəkilən prosesin sürətlə həyata keçirilməsi mümkündür. Deməli, yüksək səviyyəsi olan ölkələr iqtisadiyyatın daha da inkişaf etdirilməsi üçün obyektiv üstünlüklərə malikdir və dövlət işsizliklə bağlı problemləri asanlıqla həll etmək imkanına yiyələnmiş olur (5).

Respublikamızdakı vəziyyətə nəzər saldıqda görürük ki, əmək bazarında tələb və təklif haqqında informasiya qıtlığı səbəbindən bu və ya digər ixtisas üzrə kadr hazırlığının düzgün planlaşdırılması aparıla bilmir və tarazlıq pozulur. Belə ki, tələb olduolmadı hər il respublikanın ali, orta ixtisas və peşə məktəblərinə demək olar ki, eyni sayda və eyni ixtisas tərkibi ilə tələbə qəbul olunur və əsasən cüzi fərqlərlə eyni sayda da mütəxəssis buraxılır. Təsadüfi deyil ki, 2022-cu il Ümumrespublika siyahıya alınmasının nəticələrinə görə ali, orta ixtisas və peşə təhsilli əhalinin 40-49 yaş qrupu üzrə 77,7 %-i əmək fəaliyyəti ilə məşğul olduğu halda, 20-29 yaş qrupu üzrə yalnız 64,6 %-i məşğuldur. Deməli, son illərdə təhsil almış gənclərin əmək bazarında özünə iş tapması daha da pisləşmişdir. Əmək bazarında heç olmazsa, nisbi tarazlığın təmin olunması üçün respublika iqtisadiyyatında işçi ilə tam təmin olunmuş ixtisaslar aydınlaşdırılmalıdır. Bunun üçün isə respublikada olan kadrların ixtisaslar üzrə statistikası aparılmalıdır (4).

Mütəxəssislərin təhsil səviyyəsinə görə nəzər saldıqda görürük ki, əmək qabiliyyətli yaşda olan ali təhsillilərin 77,5%-i, orta ixtisas təhsillilərin 64,7%-i, peşə təhsillilərin isə 69,8%-i məşğuldur. Ali təhsillilər arasında da ən yüksək məşğulluq faizi 40-49 yaş qrupunun payına düşür - 83,8%. 20-29 yaş qrupu üzrə isə ali təhsillilərin 70,9%-i, orta ixtisas təhsillilərin – 70,9%-i, orta ixtisas təhsillilərin 60,9%, peşə təhsillilərin 67,2%-i məşğuldur.

Son illərin (2010-2022) statistikası göstərir ki, ali məktəblərdə kadr hazırlığı bir qədər artmışdır. Belə ki, 2010-cu ildə dövlət ali məktəblərini 25 min nəfər bitirmişdisə, 2022-ci ildə bu rəqəm 44,6 min olmuşdur. Özəl ali məktəblərdə də buraxılış olmuşdur: 2010-cu ildə 3600, 2020-ci ildə 4900 nəfər. Orta ixtisas məktəblərində isə bir sıra sahələr üzrə kadr hazırlığı kəskin surətdə aşağı düşmüşdür. Məsələn, sənaye və tikinti üzrə 9100-dən 2200-ə, nəqliyyat və rabitə üzrə 1700-dən 600-ə, kənd təsərrüfatı üzrə 5000-dən 700-ə, iqtisadiyyat üzrə 2400-dən 1300-ə enmişdir. Səhiyyə, maarif, incəsənət sahələrində isə nisbi sabitlik olmuş, hətta bəzi hallarda cüzi artım da olmuşdur (6).

Hazırda bütün dünyada illik dövriyyəsi on milyardlarla dollar təşkil edən elm və təhsil bazarının qloballaşması prosesi gedir. Bu prosesdə fəal iştirak etmək üçün biz dünya təhsil sisteminə inteqrasiya etməyə, onu başa düşməyə və ondan mümkün olan xeyirli hər şeyi götürməyə çalışmalıyıq.

Təhsilli insan olmadan nə demokratik cəmiyyət qurmaq, nə bazar iqtisadiyyatı yaratmaq - ümumiyyətlə, heç nə etmək mümkün deyildir. Müasir dünyada bilik yığımı

o dərəcədə sürətlə baş verir ki, biz onlardan istifadə etməyə belə macal tapmırıq. Dünya ekspertlərinin yekdil fikrincə, XXI əsrdə sivilizasiyanın inkişafını xammal resursları deyil, məhz bilik müəyyənləşdirəcəkdir. Bu baxımdan da təhsilin inkişafı - Ümummilli əhəmiyyətli bir məsələdir, dövlətin və cəmiyyətin uğurlu inkişafının təminatçısıdır. Respublikamızda təhsil sisteminin, inamla addımladığımız bazar münasibətlərinə müvafiq, dəyişdirilməsi istiqamətində müəyyən işlər aparılmış və aparılmaqdadır. Bu işlərin əsasında bütün səviyyələrdə təhsilin təşkili prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi, təhsil sistemi, bu sahədə dövlət və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı məsuliyyətin təyin edilməsi, dövlətin siyasətində təhsilin prioritetinin möhkəmləndirilməsi və s. məsələlər durmuşdur.

Yekun

Beləliklə, ölkəmizdə azad bazar münasibətlərin bərqərar olması nəticəsində iqtisadiyyatın strukturunda ciddi keyfiyyət dəyişikləri baş verib, liberal iqtisadiyyatın formalaşması üçün əlverişli zəmin yaranıb. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, uğurlu iqtisadi siyasətin başlıca komponenti düşünülmüş və təkamül yolu ilə iqtisadi idarəetmənin dərinləşməsi, eyni zamanda, xalqın sosial rifahına xidmət edən təmkinli strateji qərarların qəbul edilməsidir. Cəmiyyət qarşısında götürdüyü öhdəçiliklərə sadiqlik nümayiş etdirən hakimiyyət komandası yalnız xalqa layiqli xidmət məramını əsas tutmaqla, ölkənin bütün resurslarını qarşıya qoyduğu strateji məqsədlərin gerçəkləşməsi naminə səfərbər edir, siyasətində hər bir fərdin maraq və mənafeyini nəzərə alıb.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. T.Ə.Quliyev, Ə.İ.Məmmədov. Əməyin iqtisadiyyatı və sosiologiyası, Bakı-2009.
2. Ş.M.Muradov İnsan potensialı; əsas meyllər, reallar, problemlər. Bakı-2004.
3. U.Ələkbərov Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyasının əsasları. Bakı, 2013.
4. Ильина Л.О. Рынок труда и управление человеческими ресурсами. Москва – 2008.
5. M.Talıblı İqtisadiyyatda insan dəyəri. Bakı-2014.
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı-2010-2022.
7. Ş.S.Qafarov Pulun diktaturası Bakı-2014.
8. “Azərbaycan Respublikasında ali təhsilli məzunların karyera planlaşdırılması və əmək bazarında inkişafı perspektivləri”, İpək Yolu - Azərbaycan Universitetinin Elmi Jurnalı. Bakı - 2016, № 1, səh. 7-15.
9. “Ali təhsil müəssisələrində yerləşən karyera mərkəzlərinin dünya praktikası”. Audit - Bakı Biznes Universitetinin elmi jurnalı. Bakı – 2015, № 4, səh. 83-87.
10. “Azərbaycanda ali təhsilli məzunların əmək bazarında formalaşması xüsusiy-yətləri”. “Davamlı İnkişaf və Texnoloji İnnovasiyalar”. Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans. Gəncə - 2014, səh.344-346.

Kərimli Qönçə Mahmud qızı, magistrant,
Bakı Dövlət Universiteti

SƏNAYE SİYASƏTİ DÖVLƏTİN İNKİŞAFINA TƏSİR ALƏTİ KİMİ

Tədqiqatın məqsədi

Sənaye siyasəti dedikdə iqtisadiyyatın sənaye sektorunun inkişafını təşviq etməyə yönəlmiş hökumətin strategiyası və tədbirləri nəzərdə tutulur. Sənaye siyasətinin məqsədi iqtisadi artımı təşviq etməklə, rəqabət qabiliyyətini artırmaqla, iş yerləri yaratmaqla və həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaqla dövlətin inkişafına təsir göstərməkdir. Hökumətlər sənaye siyasətlərini həyata keçirmək üçün maliyyə stimullarının təmin edilməsi, infrastruktura investisiyaların qoyulması, sənayelərin tənzimlənməsi, tədqiqat və inkişafı təşviq etmək kimi müxtəlif alət və alətlərdən istifadə edə bilər. Sənaye siyasətinin konkret məqsədləri ölkənin iqtisadi vəziyyətindən və inkişaf məqsədlərindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Tədqiqatın metodologiyası

Sənaye siyasətinin metodologiyası sənaye siyasətini həyata keçirmək və dövlətin inkişafına təsir etmək üçün hökumətlər tərəfindən istifadə olunan yanaşma və ya çərçivədir. Xüsusi metodologiya ölkənin iqtisadi vəziyyətindən və inkişaf məqsədlərindən asılı olaraq dəyişə bilər, lakin sənaye siyasətlərinin əksəriyyətində mövcud olan bəzi ümumi elementlər var. Sənaye siyasətinin metodologiyasının mühüm cəhətlərindən biri uzunmüddətli iqtisadi artım və inkişaf üçün vacib hesab edilən strateji sektorların və sahələrin müəyyən edilməsidir. Hökumətlər ölkənin müqayisəli üstünlüyü və ya innovasiya və inkişaf potensialına malik olduğu sahələri müəyyən etmək üçün tədqiqat və təhlillər apara və sonra investisiya və dəstək üçün həmin sektorlara üstünlük verə bilər.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti

Sənaye siyasəti mühüm mövzudur, çünki o, dövlətin inkişafına təsir göstərməkdə, iqtisadi artım və inkişafı təşviq etməkdə mühüm rol oynaya bilər. Sənaye siyasəti bazar uğursuzluqlarını aradan qaldırmağa, innovasiyaları və texnologiya transferini təşviq etməyə, iqtisadi inkişaf üçün iş yerləri və imkanlar yaratmağa kömək edə bilər. Sənaye siyasətinin əsas üstünlüklərindən biri ondan ibarətdir ki, o, uzunmüddətli iqtisadi artım üçün vacib olan strateji sənaye və sektorların inkişafına kömək edə bilər. Bu, iqtisadiyyatı şaxələndirməyə, bir neçə əsas sənayedən asılılığı azaltmağa, innovasiya və inkişaf üçün yeni imkanlar yaratmağa kömək edə bilər.

Tədqiqatın nəticələri

Sənaye siyasətinin nəticələri siyasətin konkret məqsədlərindən və həyata keçirilməsindən asılı olaraq dəyişə bilər. Bununla belə, dövlətin inkişafına təsir göstərən sənaye siyasətinin bəzi potensial nəticələrinə aşağıdakılar daxildir:

- Sənaye siyasəti strateji sənaye və sektorların inkişafını dəstəkləməklə, iş yerləri yaratmaqla və yeni iqtisadi imkanlar yaratmaqla iqtisadi artımı təşviq etməyə kömək edə bilər.
- Yeni sənaye və sektorların inkişafını təşviq etməklə sənaye siyasəti bir neçə əsas sənayedən asılılığı azaltmağa və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə kömək edə

bilər ki, bu da iqtisadiyyatın şoklara və xarici amillərə qarşı ümumi dayanıqlığını yaxşılaşdıra bilər.

- Sənaye siyasəti innovasiyaları, texnologiya transferini və yeni və daha səmərəli istehsal proseslərinin inkişafını dəstəkləməklə rəqabət qabiliyyətini təşviq etməyə kömək edə bilər.
- Sənaye siyasəti, xüsusilə bərpa olunan enerji, biotexnologiya və qabaqcıl istehsal kimi yüksək artım potensialı olan sektorlarda yeni iş yerləri və imkanlar yarada bilər.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, sənaye siyasətinin nəticələri həmişə müsbət olmur və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi ilə bağlı potensial risklər və çatışmazlıqlar mövcuddur. Sənaye siyasəti bəzən bazar təhriflərinə, səmərəsizliyə və gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxara bilər və siyasətin nəzərdə tutulan məqsədlərinə çatmasını və mənfi nəticələrin qarşısını almaq üçün diqqətli qiymətləndirmə və monitorinq zəruridir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi

Sənaye siyasəti dedikdə iqtisadiyyatın konkret sahələrinin inkişafını təşviq etməyə yönəlmiş dövlət tədbirləri məcmusu nəzərdə tutulur. Sənaye siyasəti konsepsiyası uzun onilliklər ərzində iqtisadçılar və siyasətçilər arasında tədqiqat və müzakirə mövzusu olmuşdur. Sənaye siyasətinin dövlətin inkişafına təsir aləti kimi səmərəliliyi geniş tədqiq edilsə də, onun orijinallığı və elmi yeniliyi müəyyən mübahisələrə səbəb olmuşdur.

Perspektivlərdən biri budur ki, sənaye siyasəti yeni konsepsiya deyil və əsrlər boyu hökumətlər tərəfindən konkret sənaye və ya sektorları dəstəkləmək üçün istifadə olunur. Buna görə də sənaye siyasətinin predmetinin tədqiqində orijinallıq məhduddur. Bununla belə, digərləri sənaye siyasətinin kontekstinin və məqsədlərinin zamanla təkamül edərək onu davamlı elmi innovasiyaların predmetinə çevirdiyini iddia edirlər. Məsələn, sənaye siyasətinin istifadəsi körpə sənayelərin qorunmasından innovasiyaların, rəqabətqabiliyyətliliyin və davamlılığın təşviqinə keçib.

Elmi innovasiya baxımından sənaye siyasəti üzrə tədqiqatlar onun effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün yeni nəzəri çərçivələrin və empirik metodların işlənib hazırlanmasına öz töhfəsini vermişdir. Məsələn, alimlər sənaye siyasətinin iqtisadi artıma, iş yerlərinin yaradılmasına və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə təsirini ölçmək üçün yeni modellər və üsullar işləyib hazırlamışlar. Bundan əlavə, sənaye siyasəti ilə bağlı tədqiqatlar sənaye siyasətinin formalaşmasında və həyata keçirilməsində institutların, idarəetmənin və siyasi iqtisadi amillərinin rolunu işıqlandırmışdır.

Giriş

Azərbaycan əsrlər boyu neft ölkəsi kimi tanınıb. Ölkədə müasir neft-qaz sənaye zonası yaradılmışdır. Neft ixracı nəticəsində Azərbaycan külli miqdarda gəlir əldə edib. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan əhalisinin sosial rifahı yüksəlmiş, ölkə yüksək-orta gəlirli ölkələr sırasına düşə bilmişdir. Lakin ölkənin təbii sərvətləri daimi deyil və ekspertlər bu məsələ ilə bağlı öz xəbərdarlıqlarını rəsmən bəyan ediblər. Azərbaycanın təsdiq edilmiş neft ehtiyatlarının gəlirləri indiki səviyyədə davam edərsə, 15 ildən sonra tükənəcək. Bu, neft ehtiyatlarına malik digər ölkələrlə müqayisədə zəif göstəricidir. Məsələn, Qazaxıstanın neft ehtiyatları indiki gəlir səviyyəsini saxlamaqla 40 il, Səudiyyə Ərəbistanında 60 il, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində 90 il üçün kifayət edərdi. Müqayisələrdən də göründüyü kimi, Azərbaycanın neft ehtiyatları digər neft ölkələri

ilə müqayisədə xeyli azdır. Məhdud resurslar Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinə digər ölkələrdən fərqli yanaşma tələb edir. Norveç və Səudiyyə Ərəbistanı "Daimi Gəlir Hipotezası"nı tətbiq etməkdə çətinlik çəkmədiyi halda, Azərbaycanda tətbiqi müəyyən problemlər yaratdı (1, s.82).

Tədqiqatın əsas məzmunu

Beləliklə, Azərbaycan neft gəlirlərindən infrastrukturun modernləşdirilməsi, sənayeləşmə və kənd təsərrüfatının sənayeləşdirilməsi məqsədilə daha səmərəli və şəffaf istifadə etməlidir. Ona görə də qeyri-neft sahələrinin inkişafı Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunları nəzərə alan Prezident İlham Əliyev çıxışında bu fikirləri söylədi: "İndi qarşıya qoyulan vəzifə yüksək səmərəlilikdən, qabaqcıl texnologiyaların tətbiqindən, emal müəssisələri şəbəkəsinin genişləndirilməsindən, ən əsası, yerli istehsal gücünün artırılmasından ibarətdir" dedi. (2, s.12). Prezident başqa çıxışında dedi: "Məqsəd ondan ibarətdir ki, bir neçə ildən sonra biz iqtisadi imkanlarımızın neft amilindən asılılığını tamamilə aradan qaldıraq. Bununla bağlı bizim kifayət qədər imkanlarımız var və mən əminəm ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı həm özəl sektorun dəstəyi ilə, həm də fəaliyyəti nəticəsində daha da genişlənəcək. Biz bir neçə ildən sonra sahibkarlara kreditlər veririk, bu kreditlərdən yaxşı istifadə olunur. Bu kreditlərdən yeni müəssisələr, fabriklər, istehsal müəssisələri yaradılır, özəl sektor inkişaf edir. Özəl sektor bizim üçün vacibdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının 80%-dən çoxu özəl sektora əsaslanır".

Azərbaycanın gələcək inkişaf strategiyası iqtisadiyyatın neft-qaz sektorundan asılılığının azaldılması istiqamətində indiyədək həyata keçirilən tədbirlərin genişləndirilməsini özündə əks etdirməlidir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev çıxışlarında dəfələrlə qeyri-neft sahələrinin əhəmiyyətini vurğulamışdır. Son hadisələr göstərir ki, qeyri-neft sahələrinin inkişafı ölkə iqtisadiyyatı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan iqtisadiyyatı hazırda genişlənmə və şaxələndirmə dövrünü yaşayır və bu mərhələdə qeyri-neft sektorlarının rolu çox mühümdür.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün dövlət ölkənin neft gəlirlərindən düzgün istifadə edərək infrastruktura sərmayə qoymalı və dinamik qeyri-neft iqtisadiyyatı sahələri yaratmalıdır. 2034-cü ilə qədər tükənəcəyi proqnozlaşdırılan neft gəlirlərinin məhdud olduğunu nəzərə alsaq, dövlətin inkişaf strategiyası neft gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsinin qeyri-neft sektorlarına daxili investisiya kimi yönəldilməsi olmalıdır (3, s.2).

Azərbaycanda sənaye ÜDM-in formalaşmasında ən mühüm sahələrdən biridir. Sənaye sektorunun ÜDM-də yüksək paya malik olmasının səbəbi Azərbaycanda neft hasilatından asılı olan mədənçıxarma bölməsinin yüksək göstəriciyə malik olmasıdır. Müstəqillikdən əvvəl sənaye sektorunun Azərbaycan iqtisadiyyatına verdiyi töhfə yüksək idi. 1988-ci ildə milli gəlirin 42,1 faizi sənaye sahəsinə aid idi. Digər sektorlarda olduğu kimi, sənaye sektorunda da 1995-ci ilə qədər böyük geriləmələr olmuşdur. Azərbaycan zəngin təbii sərvətlərə malikdir. Ona görə də ümumilikdə sənaye strukturu, neft-kimya, kimya, maşınqayırma kimi sahələr daha çox inkişaf edir. Azərbaycanda sənaye daha çox neftlə bağlı olduğundan bu sektora investisiyalar 2004-cü ildən artmağa başlayıb. Sənaye sektoruna 2000-ci ildə 0,02 milyon manat investisiya qoyulsa da, 2017-ci ildə 4591,2 milyon manat olmuşdur. Sənaye sektorunun ÜDM-də payı 2000-ci ildə 36% olsa da, 2007-ci ildə 59,7% təşkil edib.

Azərbaycanda müstəqillik dövründə böyük binaların, xəstəxanaların, idman komplekslərinin, gənclər mərkəzlərinin tikintisinə başlanıldı. Yatırılan xarici investisiya-

larla yanaşı, tikinti sektorunda da müsbət irəliləyişlər yaşanıb. Tikinti sektoruna qoyulan investisiyaların 75,5 faizi xarici investorlar tərəfindən həyata keçirilib. Qalan payın böyük hissəsi Azərbaycanın öz tikinti şirkətləri olan "Azərenerjitikinti", "Azərsutikinti", "Socar" və "Azərsənayetikinti" ASC-yə məxsusdur. Azərbaycanın tikinti sektorunun ÜDM-də payı 2000-ci ildən sonra artmağa başlamışdır.

Yekun

Nəticə olaraq sənaye siyasəti dövlətin inkişafına müxtəlif yollarla təsir etmək üçün güclü vasitə ola bilər. İqtisadi artımı və inkişafı təşviq etməklə, iş yerləri yaratmaqla, innovasiyaları dəstəkləməklə, rəqabət qabiliyyətini artırmaqla və davamlılığı təşviq etməklə sənaye siyasəti ölkənin iqtisadi inkişafının istiqamətini və trayektoriyasını formalaşdırmağa kömək edə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Qasımlı V. İqtisadi modernləşmə. Azərbaycan Prezidentinin yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, Bakı, 2014, 312 səh.
2. Salahov S. Kənd təsərrüfatı iqtisadçıları. Bakı, 2012, 320 səh.
3. Dünya Bankı. Azərbaycanda ölkə iqtisadiyyatının memorandumu. Vaşinqton D.C., 2009.

Hüseynov Cavid İlqar oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:huseynov.cavid2001@gmail.com

İNVESTİSİYA LAYİHƏLƏRİNİN İQTİSADİ MAHİYYƏTİ VƏ MALİYYƏLƏŞDİRMƏ MƏRHƏLƏLƏRİ

"İnvestisiya" termini latın invest sözündəndir, sərmayə qoymaq deməkdir. İqtisadi nəzəriyyədə investisiyalar dedikdə, bir qayda olaraq, yeni istehsal güclərinin və digər əsas vəsaitlərin yaradılması üçün əmanətlərin istifadəsi başa düşülür, investisiyalara isə maşın və avadanlıqların alınması, tikinti-quraşdırma işləri, ehtiyatların dəyişdirilməsi ilə bağlı bütün məsrəflər daxildir. İnvestisiyalar - mənfəət və başqa faydalı effekt əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət obyektlərinə qoyulmuş pul vəsaitləri, qiymətli kağızlar, digər əmlak, o cümlədən mülkiyyət hüquqları, pul dəyəri olan digər kapitallardır.

İnvestisiya layihəsi çərçivəsində pul vəsaitlərinin hərəkətinin dinamikasından danışarkən təşkilatın həyat dövrünün müxtəlif mərhələlərində müəssisənin pul vəsaitlərinin hərəkətinin dinamikası ilə analoqu çəkə bilərik. Müştərilər investorlar və ya investisiya planının birbaşa həyata keçirilməsini - zavod və fabriklərin tikintisini, texniki sənədlərin işlənməsini, strukturların tikintisini, podratçılarla müqavilələrin bağlanmasını həyata keçirən şəxslər ola bilər. İcraçılar və ya podratçılar sifarişçilərlə bağlanmış müqavilələrə uyğun olaraq işləri yerinə yetirən fiziki və ya hüquqi şəxslərdir. İnvestisiya fəaliyyətinin istifadəçiləri investisiya fəaliyyəti obyektlərinin formalaşdığı şəxslərdir. "İnvestisiya fəaliyyəti ilə bağlı maraq doğuran məsələlərdən biri də onu həyata keçirən subyektlərlə bağlıdır" [1, səh.22]. Müəssisələrin hər biri eyni vaxtda investisiya

fəaliyyətinin digər iştirakçılarının funksiyalarını yerinə yetirmək hüququna malikdir.

İnvestisiya layihələrinin idarə edilməsi probleminin aktuallığı son illərdə investisiya bazarının aktiv inkişafı ilə özünü göstərir. Müəssisənin uzunmüddətli perspektivdə səmərəli fəaliyyəti, onların yüksək inkişaf templərinin təmin edilməsi və bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində rəqabət qabiliyyətinin artırılması, əsasən, onların investisiya fəallığının səviyyəsi və investisiya fəaliyyətinin çeşidi ilə müəyyən edilir.

İnvestisiyaların idarə edilməsi investisiyadan əvvəlki, investisiya və investisiyadan sonrakı mərhələlərdə müəssisənin investisiya fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı idarəetmə qərarlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi prinsipləri və üsulları sistemidir. İnvestisiyaların idarə edilməsi alternativ investisiya layihələrinin seçilməsi (investisiyadan əvvəlki mərhələ), onların həyata keçirilməsi (investisiya mərhələsi) və əməliyyat mərhələsində (investisiyadan sonrakı mərhələ) yaranan bir sıra problemlərlə əlaqələndirilir. İnvestisiyadan əvvəlki mərhələdə müəssisənin əsas problemi investor axtarışıdır. Müəssisələrdə həyata keçirilən bütün investisiya layihələri öz vəsaitləri və xarici mənbələr hesabına maliyyələşdirilir. İnvestorların axtarışı bütün yerli müəssisələr və kiçik biznes üçün aktual problemdir.

Beləliklə, investisiyadan əvvəl (layihənin həyata keçirilməsi ilə bağlı qərar qəbul edilənə qədər) xalis pul axını ya sıfır, ya da mənfi olur. Bu, layihənin heç bir gəlir gətirməməsi ilə əlaqədar baş verir, lakin, eyni zamanda, idarəetmə qrupu analitik tədqiqatların təşkili ilə bağlı əməliyyat xərclərini artıq öz üzərinə götürür.

İnvestisiya fazasında xalis pul vəsaitlərinin hərəkəti kəskin şəkildə mənfi olur, çünki investisiya fəaliyyətlərindən xaric olan vəsaitlər çoxalır. Bu mərhələdə bunlara bərabər proseslər var. Layihənin investisiya dövriyyəsinin əməliyyat mərhələsi bilavasitə istehsal prosesi ilə bağlı xərclərin artması, həmçinin əsas fəaliyyətlərdən pul vəsaitlərinin xaricə axını ilə xarakterizə olunur. Bu dövrün əvvəlində xalis pul vəsaitlərinin hərəkəti çox vaxt mənfi dəyərə malikdir, daha sonra səviyyələr azalır və müsbət olur. Bu mərhələdə həyata keçirilən prosesləri təşkilatın “gənclik” və “çiçəklənmə” mərhələləri ilə müqayisə etmək olar: mənfəət fəal şəkildə artır və ən yüksək müsbət səviyyəyə çatır, amortizasiya nəticəsində yığılan fond da artır. İnvestisiya səviyyəsi yüksəkdir, müəssisə vəsaitlərinin toplanması yüksəkdir, kreditlər və borclar var, lakin onlar daha sərfəli şərtlərlə verilir (təmir xərclərini azaltmağa imkan verir). Beləliklə, pul axını gənclik dövründə müsbət səviyyəyə çatır və çiçəklənmə dövründə artan müsbət səviyyəyə keçir. Şirkətin kapitalı üçün pul vəsaitlərinin hərəkəti şirkətin bütün kapitalı üçün pul vəsaitlərinin hərəkətindən aşağıdır. Bu mərhələnin məqsədi pul vəsaitlərinin hərəkətini optimallaşdırmaq və onu sabit müsbət səviyyəyə çatdırmağa çalışmaqdır; öz vəsaiti hesabına qismən və ya tamamilə investisiya qoymaq tərəfi var.

Yuxarıda göstərilənlərin hamısını ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, layihənin idarə edilməsi çərçivəsində maliyyə menecmenti mühüm rol oynayır. Layihənin həyat dövrünün hər bir mərhələsində maliyyə menecmenti ilk növbədə göstəricilər və pul vəsaitlərinin hərəkəti dinamikası ilə müəyyən edilən müxtəlif məqsəd və vəzifələrə malikdir. Böhran vəziyyətlərinin qarşısını almaq üçün ətraflı təhlil aparmaq lazımdır, iqtisadi səmərəliliyin parametrlərini müəyyən edir və sonrakı mərhələlərdə layihənin əsas göstəricilərinə nəzarət edir.

İnvestisiya məqsədlərinin həyata keçirilməsi investisiya qərarının qəbul edilməsi üçün investoru və digər layihə iştirakçılarını zəruri məlumatlarla təmin edən investisiya layihələrinin formalaşdırılmasını tələb edir.

İnvestisiya layihəsi anlayışı iki mənada nəzərdən keçirilir:

1. Nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olunmasını təmin etmək üçün konkret tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsini vacib olan hadisə (fəaliyyət) kimi;

2. Bəzi addımların yerinə yetirilməsi zamanı zəruri olan və ya bu addımları təsvir edən təşkilati, hüquqi və hesablaşma və maliyyə sənədləri toplusunu özündə birləşdirən sistem kimi.

İnvestisiya fəaliyyəti insanın maliyyə fəaliyyətinin əsas növlərindən biri hesab olunur. İqtisadiyyatın formalaşması potensialı və ölkənin maliyyə sağlamlaşdırılmaşına nail olmaq daha çox dövlətə investisiya axını ilə müəyyən edilir. Mənfəət əldə etmək və arzu olunan nəticəni əldə etmək məqsədilə investisiyalar (vəsaitlərin qoyulması) və hər hansı fəaliyyətin həyata keçirilməsi investisiya fəaliyyəti adlanır.

İnvestisiya fəaliyyətinin obyektləri investorun gəlir əldə etmək məqsədilə investisiya qoyduğu iqtisadi obyektdir. Bunlar daşınmaz əmlak, maşın, avadanlıq, dövriyyə vəsaitləri, qeyri-maddi aktivlər, lisenziyalar, patentlər, müəlliflik hüququ obyektləri, maliyyə qoyuluşları zamanı - qiymətli kağızlar, qiymətli metallar, pul depozitləri ola bilər.

İnvestisiya fəaliyyətinin subyektləri investorlar, müştərilər, podratçılar və ya icraçılar və istifadəçilər ola bilər. İnvestor özünün, borc götürdüyü və ya götürdüyü vəsaitləri yatırır. İnvestorlar həm fiziki, həm hüquqi şəxslər, həm də dövlət qurumları ola bilər. Xarici fiziki və ya hüquqi şəxslər, xarici dövlətlər, beynəlxalq birliklər də müstəqil və ya milli iştirakçılarla birgə investor kimi çıxış edə bilərlər.

Son illərdə layihələrin maliyyələşdirilməsi yerli kommersiya qurumlarının (nazirliklər və dövlət şirkətləri kimi) və beynəlxalq təşkilatların makroiqtisadi və yüksək riskli fəaliyyətləri üçün pul vəsaitlərinin və investisiyaların cəlb edilməsinin mühüm modelinə çevrilmişdir. İstehsal, tikinti və ya infrastruktur layihələrinin ölkənin iqtisadi artımının təşviqində rolunu və nəzərdə tutulan məqsədlərin həyata keçirilməsi zərurətini nəzərə alsaq, maliyyə və kredit resurslarına ehtiyac hər gün daha da intensivləşir və bu gün dünyanın şahidi olur. Ölkələrdən və təbii ki, müxtəlif şirkətlərdən maliyyə və kredit imkanları əldə etmək və xarici kapitalı cəlb etmək tələb olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. İsayev S.Z. Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşdirilməsində investisiyalardan istifadənin istiqamətləri // İqtisadiyyat və audit jurnalı, 2003, No8.

2. Məmmədova E.B. Qlobal iqtisadi çağirişlar kontekstində investisiya proseslərinin idarəetmə mexanizmlərinin qiymətləndirilməsi. Hüquq və idarəetmə. Audit No 3, Cild 25, 2019, səh.153-163.

3. Абрамов А. Инвестиционные фонды: доходность и риски, стратегии управления портфелем. Объекты инвестирования в России. М.:Альпина Бизнес Букс, 2005. 416 с.

4. Бланк И.А. Инвестиционный менеджмент. / Учеб. курс. - М.: Эльга-Н, 2006.

5. Бланк И.А. Основы инвестиционного менеджмента. / Т.2. - М.: Омега-Л, Ника-Центр, 2008.

6. Ивашковский С.Н. Экономика: микро и макроанализ: учеб.-практ. Пособие / С.Н. Ивашковский.- М.: Дело, 1999. - 360 с

Binnətov Səlcuq Tanrıverdi oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti

XİDMƏT SFERASINDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Maliyyə nəzarətinin müasir nəzəri tədqiqatçıları maliyyə nəzarətinə maliyyə sferasında qanunun təmin edilməsi üsulu kimi baxırlar. Belə baxış isə maliyyə nəzarətinin müəyyən maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi forması kimi qiymətləndirilən yanaşmalara yaxındır. Digər tərəfdən idarəetmənin ən mühüm funksiyasını nəzarət təşkil etdiyi hamımıza məlumdur. İdarəetmə – qarşıya qoyulan məqsədin icrası və sonda konkret nəticənin əldə edilməsi deməkdir. İdarəetmənin məqsədinə bunlar daxildir:

1. İstehsal prosesi (istehsalın vəziyyəti);
2. İdarəetmə prosesi və sistemi (əməliyyatlar və sistemlər);
3. Nəticə və onun qiymətləndirilməsi. İdarə olunan obyektə təsir göstərən metodlar idarəetmə funksiyalarının hansı yollarla və vasitələrlə icrasını müəyyən edir. İdarəetmə mexanizmi aşağıdakılarla əlaqədardır:

- idarəetmənin prinsipləri;
- idarəetmənin qanunları;
- idarəetmə məqsədləri;
- idarəetmə funksiyaları;
- idarəetmə metodları.

İdarəetmə metodları – kompleks idarəçilik funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün zəruridir. Belə ki, idarəetmə metodları təsərrüfat fəaliyyətinə xidmət edir və idarəçilik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün vasitədir. İdarəetmə metodları məzmununa, idarəetmə obyektlərinə və təşkili formalarına görə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, onlara daxil olan iqtisadi və normativsərəncam metodlar təsərrüfatın idarəedilmə fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. İdarəetmə metodlarına daxildir:

- strateji inkişaf vəzifələrinin icra olunması metodları;
- iqtisadi qanunların tələblərinin icra olunması metodları.

İdarəolunma metodları dedikdə burada qanun və prinsiplərdən istifadə başa düşülür və metodlarında prinsip istiqamətverici rolda çıxış edir. Hər hansı bir idarəetmə metodlarının seçilməsi aşağıdakılardan asılıdır:

- idarəedilən obyektdən;
- idarəolunan proseslərin xarakterindən;
- idarəolunan hadisələrin xarakteri və məzmunundan.

Belə ki, maliyyə, kredit, iqtisadi əlaqələr və s. proseslərdə iqtisadi metodlar seçilir və maliyyə-kredit münasibətlərində tətbiq olunan metodlar mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilir. Beləliklə, idarəetmənin aşağıdakı metodları fəaliyyət göstərir:

- normativ;
- iqtisadi;
- sosioloji və s.

Yuxarıda qeyd olunan metodların tərkibində əsas yeri inzibati və iqtisadi metodlar tutur. Burada iqtisadi metodu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Çünki idarəetmə siste-

mində iqtisadi münasibətlərə əsas yer verilir. İqtisadi münasibətlərdə kredit, vergi, mənfəət, qiymət və s. daxil olduğu iqtisadi mexanizmlər idarəetmənin iqtisadi metodları adlanır. İdarəetmənin ən geniş istifadə olunan metodlardan birini də hüquqi metod təşkil edir. Ancaq bu metoddan istifadə etməklə dövlət cəmiyyətdə ictimai-iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyə bilir və hüquqi metodun ən mühüm istiqamətini isə maliyyə hüquqi təşkil edir.

İdarəetmə fəaliyyətinin tərkibinə onun funksiyaları daxildir ki, onlar da idarəetmə sisteminin quruluşunu təşkil edir. İdarəetmənin funksiyaları isə xüsusi üsullarla və metodlarla həyata keçirilir. Belə metodlara misal göstərmək olar: planlaşdırma, tənzimləmə, nəzarət və s.

İdarəetmənin iqtisadi metodlarının köməyi ilə qiymət, kredit, əmək haqqı, vergi, kommersiya hesabı və s. məqsədyönlü təsir mexanizminə çevrilir. Belə ki, idarəetmənin iqtisadi təsir vasitələrinə daxil olan mənfəət, qiymət, gəlir və ya rentabellik istehsalın inkişafı üçün əsas şərtdir və bu göstəricilərdən istifadə təsərrüfat subyektinə çox böyük səmərə verir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymət təsərrüfat mexanizminin təkmilləşdirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, istehsalın idarəolunmasında qiymət təsərrüfatın xərclərini ödəməyi və mənfəətlə fəaliyyətini başa vurmasını təmin edir.

İdarəetmə funksiyası olan nəzarət təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin səmərəliliyini yoxlama yolu ilə müəyyən edir. Ancaq nəzarət aparmaq subyektinin fəaliyyətinin nəticələri təhlil edilir və sonda qiymətləndirilir. Beləliklə, nəzarət müəssisə və təşkilatların nəzərdə tutduqları məqsədə çatmaq üçün əldə etdikləri nailiyyəti təmin edən bir prosesdir və bu prosesə sonrakı elementlər aiddir: yoxlanılan subyektin fəaliyyət standartlarını müəyyən etmək; planda nəzərdə tutulan nəticələri faktiki nəticələrlə müqayisə etmək; faktiki nəticələr təsdiq olunmuş standartlardan fərqlənərsə, o zaman müəyyən düzəlişlər aparmaq. Nəzarətin predmetinə təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin bütün istiqamətləri daxil olmalıdır:

1) planlaşdırma;
2) məlumatın təhlili;
3) qəbul olunmuş qərarın təhlili;
4) qəbul olunmuş qərarın yerinə yetirilməsi;
5) əldə olunmuş nəticələrin xarakteri.

İdarəetmənin nəzarət funksiyası təsərrüfat subyektinin maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin səmərəli olduğunu (və ya əksinə olduğunu) təhlil yolu ilə müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Belə nəzarət - maliyyə nəzarəti adlanır. Beləliklə, maliyyə nəzarəti vasitəsilə təsərrüfat subyektinin qarşısına qoyduğu məqsədə nə dərəcədə çatma səviyyəsi qiymətləndirilir və son nəticədə onun fəaliyyətində baş verən kənarlaşmalar aşkar edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektinin idarəedilməsinin bütün funksiyalarını (planlaşdırma, operativ idarə və s.) əhatə edir.

Nəzarət – tənzimləmə sisteminin tərkib hissəsidir və onu həyata keçirməkdə məqsəd qanunsuzluqları aşkara çıxartmaq və vəsaitlərdən necə istifadə edildiyini (qanunsuz və ya əksinə və s.) müəyyən etməkdir. Yuxarıda qeyd edilən iqtisadi idarəetmə metodlarının tərkibində mühüm metod kimi iqtisadi təhlili göstərmək olar. Belə ki, iqtisadi təhlil – təsərrüfat subyektinin fəaliyyətini, inkişafını və s. aşkara çıxarmağın elmi metodudur. İqtisadi təhlil istehsalın fəaliyyətinin nəticələrini və istifadə olunm-

amış ehtiyatlar haqqında obyektiv nəticə çıxarmağa imkan verir.

Müasir dövr iqtisadi metodların bazar iqtisadiyyatına uyğun yeni formalarının tətbiqini tələb edir. Hər bir cəmiyyətdə maliyyə nəzarəti sisteminin xüsusiyyətlərini mövcud iqtisadi münasibətlərin xarakteri müəyyən edir. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanda bazar münasibətlərinin formalaşması və iqtisadiyyatın liberallaşdırılması dövlət maliyyə nəzarəti sistemininda də böyük dəyişikliklərə səbəb oldu və nəticədə keyfiyyət dəyişiklikləri dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin fəaliyyətinin də, məzmununun da yeniləşdirilməsinə imkan verdi.

Nəzarət, o cümlədən maliyyə nəzarəti idarəetmənin ən mühüm funksiyasını təşkil edir və hər bir iqtisadi sistem özünün məzmununa uyğun idarəetmə və tənzimləmə mexanizminin təşkilini tələb edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə nəzarəti sisteminin ən mühüm istiqamətini təşkil edən dövlət maliyyə nəzarəti özü də dövlət idarəetmə sisteminin tərkib hissəsidir və hüquqi dövlət və azad iqtisadiyyat üçün qəbul olunmuş bütün prinsiplər maliyyə nəzarəti sisteminə aiddir.

Beləliklə, müasir dövrdə maliyyə nəzarəti dövlətin idarəolunmasının ən mühüm funksiyalarından birini təşkil edir. Nəzarət inzibati, iqtisadi və ya hüquqi xarakterə malik ola bilər. Lakin idarəetmənin funksiyaları içərisində maliyyə nəzarəti funksiyasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, dövlət nəzarət orqanları təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti üzərində nəzarət aparmaqla həm onların, həm də ölkə vətəndaşlarının mənafeyini qorumuş olurlar.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektləri geniş təsərrüfat sərbəstliyinə malikdirlər. Lakin bu o demək deyil ki, onlar həyata keçirdikləri bütün istiqamətlərdə fəaliyyətləri üçün məsuliyyət daşımamalıdırlar. Onlar öz maliyyə resurslarından məqsədli, qənaətlə və təyinatına uyğun istifadə olunması üçün qanunla məsuliyyət daşıyırlar, çünki bütün maliyyə nəticələrinin mühasibat (maliyyə) hesabatlarında düzgün və real əks etdirilməsi üzərində maliyyə nəzarəti aparılır. Maliyyə nəzarətinin əsas vəzifəsini maliyyə məsələləri ilə əlaqədar qanunların dəqiq gözlənilməsinin yoxlanılması təşkil edir. Dövlət büdcəsi qarşısında maliyyə öhdəliklərinin vaxtında və tam məbləğdə yerinə yetirilməsi üzərində də nəzarətin aparılması maliyyə nəzarətinin ən vacib vəzifələrindəndir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, maliyyənin nəzarət funksiyası maliyyə orqanlarının çoxtərəfli fəaliyyətində təzahür edir. Maliyyə nəzarəti dövlət tərəfindən qəbul edilən müəyyən normativ-hüquqi aktlara əsaslanır. Məsələn: «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, «Daxili audit haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu və s. pul gəlirlərinin və pul fondlarının formalaşma və istifadəsi aləti kimi maliyyə bölgü proseslərini obyektiv əks etdirir.

Maliyyənin nəzarət funksiyası məcmu daxili məhsulun və milli gəlirin uyğun pul fondları arasında bölüşdürülməsi və onların məqsədli təyinata xərclənməsinə nəzarətin aparılması prosesində təzahür edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarəti ictimai və xüsusi istehsalın dinamik inkişafının təmin edilməsinə, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə, istehsal və qeyri-istehsal sferalarında işin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilir.

Maliyyə nəzarəti iqtisadiyyatın bütün sahələrini, o cümlədən qeyri-istehsal sferasını və dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatları əhatə edir. Maliyyə nəzarəti

iqtisadi stimullaşdırılmanın yüksəldilməsinə, maddi, əmək və maliyyə resusrlarının səmərəli və qənaətlə xərclənməsinə, qeyri-istehsal xərclərinin və itkilərin ixtisar olunmasına, təsərrüfatsızlığın aradan qaldırılmasına və s. yönəldilir. Maliyyə nəzarəti maliyyənin idarəolunmasının əsas elementidir. Maliyyə nəzarəti makro və mikro səviyyədə maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyinin və məqsədəuyğunluğunun təmin edilməsi və pul axının idarə olunmasının ayrılmaz elementidir.

Maliyyə nəzarəti – bütün təsərrüfat orqanları tərəfindən maliyyə qanunauyğunlarının gözlənilməsi üzərində nəzarəti aparan xüsusi orqanların qanunla müəyyən edilən fəaliyyətidir. Azərbaycan Respublikasında dövlət, idarə və təşkilatlara, büdcə təşkilatlarına büdcə vəsaiti, əmlak və mülkiyyəti verir və dövlət həmin subyektlər tərəfindən onlara verilən mülkiyyətin qorunmasında pul vəsaitindən qənaətlə, məqsədli və səmərəli istifadə edilməsində maraqlıdır. Bu məqsədlə, dövlət belə təşkilatların fəaliyyəti üzərində maliyyə nəzarətini həyata keçirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi münasibətlərdə nəzarət məqsəd deyil və o tənzimləmə sisteminə daxildir. Nəzarət aparmaqda məqsəd aşağıdakılardan ibarətdir:

- qanun pozuntularını aşkar etmək;
- pul vəsaitindən qənaətlə və məqsədli istifadə etmək;
- material resusrlarından səmərəli istifadə etmək;
- qanunsuzluqlara yol verən şəxsləri məsuliyyətə cəlb etmək;
- yol verilmiş ziyanların ödənilməsini təmin etmək;
- gələcəkdə qanun pozuntularına yol verilməsinin qarşısının alınması üçün zəruri tədbirlər qəbul etmək və həyata keçirmək.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, subyektdən asılı olaraq, maliyyə nəzarəti dövlət və qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinə, lakin dövlət maliyyə nəzarəti isə ümumdövlət və idarə nəzarətinə ayrılır və belə nəzarət növü dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Dövlət maliyyə nəzarəti idarə tabeçiliyindən asılı olmayaraq bütün obyektləri əhatə edir. İdarə maliyyə nəzarəti isə nazirliklərin, baş idarələrin, şirkətlərin, konsernlərin, yerli idarə və hakimiyyət orqanlarının nəzarət şöbələri tərəfindən həyata keçirilir. İdarə nəzarətin obyektinə onların tabeçiliyində olan müəssisə və təşkilatların istehsal və maliyyə fəaliyyəti daxildir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin əsas funksional təyinatı – dövlət büdcəsinin icrası üzərində nəzarəti həyata keçirməkdir. Çünki ancaq dövlət büdcəsi vasitəsilə ölkədə ictimai vəsaitlər səfərbərliyə alınır və xərclənir. Dövlət maliyyə nəzarətinə dövlət orqanlarının bir funksiyası kimi ölkədə vahid maliyyə, kredit və pul siyasətinin həyata keçirilməsinə kömək edən bir vasitə kimi baxmaq olar. Dövlət maliyyə nəzarəti ölkədə bütün təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-istehsal münasibətlərinin tənzimlənməsi forması kimi çıxış edir.

Dövlət maliyyə nəzarəti ictimai mülkiyyətin idarəolunmasının məcburi elementi olmaqla, onun aşağıdakı istiqamətlərini qeyd etmək olar:

- qanunun müəyyən olunmuş prinsiplərinin pozulması hallarını aşkar etmək;
- dövlət vəsaitinin məqsədli və səmərəli istifadəsini təmin etmək;
- dövlət əmlakının istifadəsi üzərində nəzarət aparmaq.

Dövlət maliyyə nəzarətinin funksiyalarına aşağıdakılar daxildir:

- büdcə vəsaitlərinin daxil olması mənbələrinə nəzarət;
- büdcə vəsaitlərinin xərclənməsinə nəzarət;
- dövlət əmlakının istifadəsinə nəzarət;
- dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinə nəzarət;

- dövlət büdcədənkənar pul fondlarının istifadəsinə nəzarət;
- banklarda büdcə və büdcədənkənar pul fondlarının vəsaitinin dövriyyəsinə nəzarət;
- vergi üzrə güzəştlərin verilməsi və istifadəsinə nəzarət;
- maliyyə sui-istifadə hallarının qarşısının alması və s.

Hal-hazırda ölkədə maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar ciddi işlər aparılır. Bu məqsədlə dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin müasir dövrdə daha da səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulur:

- dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri bazasını və metodologiya təminatını müasir dövrün iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırmaq;
- maliyyə nəzarətinin sistemli normativ bazasının formalaşdırılması;
- maliyyə nəzarətinin standart normativ bazasının formalaşdırılması;
- nəzarətin metodoloji təminatının formalaşması;
- maliyyə nəzarətinin elmi-tədqiqat və tədris bazasının yaradılması;
- maliyyə nəzarətinin informasiya infraquruluşunun yaradılması;
- nəzarət orqanlarının maddi-texniki və maliyyə təminatının səviyyəsinin yaxşılaşdırılması.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının 2020-2022-ci illər üçün strateji inkişaf planı.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında», 9 fevral 2009-cu il fərmanı.
3. «Daxili audit haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2007-ci il.
4. Musayev S.İ. Azərbaycanda maliyyə nəzarətinin təsirliliyinin artırılmasında Hesablama Palatasının rolu. //AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri, II buraxılış, Bakı, 2012, 0,6 ç.v.

Məmmədova İlahə Yaşar qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti

KORPORATİV MÜŞTƏRİLƏRİN KREDİT RİSKLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ MEXANİZMİ

İstənilən bank müştərilərə səmərəli xidmət göstərməyə çalışır. Hər bir müştəri də keyfiyyətli xidmət almaq istəyir. Buna görə də bank üçün müştəriyönümlülük olduqca vacib tələblərdən biridir. Bu xüsusiyyət bankın uğur və ya uğursuzluğuna ciddi təsir göstərir. Müştəri məmnuniyyətinin səviyyəsi birbaşa həmin müştərilərin gözləntilərindən asılıdır. Əldə olunan hesabatlara əsasən Yaponiyadakı bank müştərilərinin məmnuniyyət dərəcəsi Hindistandakı bank müştərilərinin məmnuniyyət dərəcəsindən aşağıdır, baxmayaraq ki, bu iki ölkənin bank sistemləri arasındakı səviyyə fərqi məlumdur.

Son illərdə bank fəaliyyətində çeşidli mənbələrdən cəlb edilmiş resurslar hesabına müxtəlif subyektlərə kreditlərin verilməsi durur. Bu fəaliyyət özündə müəyyən risk daşımaqla, borcalanın müflisləşməsi və ya başqa səbəbdən öz öhdəliklərini yerinə

yetirməməsi ehtimalını ehtiva edir. Bank fəaliyyətinin uğuru və davamlılığı risklərin düzgün qiymətləndirilməsini, kapitalın adekvatlığı standartları vasitəsilə onlara nəzarət edilməsini, müvafiq öhdəliklər üzrə ehtiyatların yaradılmasını tələb edir. Kapital adekvatlığının lazımı nisbətinin təmin olunması ümumilikdə bank sisteminin uzunmüddətli inkişafına yol açır.

Belə ki, risk ehtimalı ilə əlaqədar bank kapitalın qiymətləndirilməsi sistemini təşkil etməlidir. Bu sistem də öz növbəsində kapitala olan cari və gələcək tələbatı, gözlənilən kapital xərclərini, kapitalın arzuolunan səviyyəsi və strukturunu, o cümlədən kapitalın daxili və xarici mənbələrini və həmçinin onun maliyyə vəziyyəti pisləşdiyi halda əlavə kapital vəsaitlərini cəlb etmək imkanlarını özündə əks etdirsin ki, bank riskə məruz qalaraq iflasa uğramasın. Buna görə də bank risklərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq özünün müəyyən etdiyi dövrliliklə stress-testləşdirmə və ya risklərin idarə edilməsi sahəsində tətbiq olunan digər metodlardan istifadə etməklə qiymətləndirməni həyata keçirir. Beləliklə, risk ehtimalı ilə əlaqədar bank kapitalının qiymətləndirilməsi aşağıdakı elementləri əhatə edir:

1. Bütün mühüm risklərin müəyyənləşdirilməsi, ölçülməsi və onların bank kapitalına təsirinin qiymətləndirilməsi;

2. Bankın təyin edilmiş kapital adekvatlığı hədəflərinə nail olmasının qiymətləndirilməsi;

3. Kapitalın qiymətləndirilməsi sistemində istifadə edilən əsas fərziyyələrin həssaslığının və əsaslandırmaların qiymətləndirilməsi;

4. Risklər əsasında bankın gələcəkdə kapitala olan tələbatının qiymətləndirilməsi və lazım gəldikdə risklərin idarəedilməsi siyasətində müvafiq düzəlişlərin edilməsi zərurətinin müəyyənləşdirilməsi.

Risklərin ümumi meyarlarla ölçülməsini və riskə qarşı minimum adekvat kapitalın təmin olunmasını təşviq etmək məqsədilə Bazel Komitəsi 1988-ci ildə "Kapitalın ölçülməsinin və Kapital Standartlarının Beynəlxalq Uyğunluğu" Razılaşması, yəni Bazel I adlı sənəd hazırlamışdır. Bazel I özündə 4 əsas vəziyyəti əks etdirir:

1. Yalnız kredit və bazar risklərinə görə qiymətləndirmə həyata keçirilir;

2. Bank kapitalı iki səviyyədə (əsas və əlavə) müəyyən edilir;

3. Bank kapitalının risk çəkili aktivlərə nisbəti 8%-dən, əsas kapitalın risk çəkili aktivlərə nisbəti 4%-dən az olmamalıdır;

4. Kredit risklərinin çəkili aktivləri Bazel Komitəsinin müəyyən etdiyi maliyyə şkalası üzrə hesablanır.

Bazel I standartına görə kapitalın qiymətləndirilməsində bankın xüsusi kapitalının qurulmuş struktur elementlərinə aşağıdakılar aiddir:

1. Dövriyyəyə buraxılmış tam ödənilmiş adi səhmləri, bölüşdürülməmiş gəlirləri özündə əks etdirən, həmçinin fondun xalis mənfəəti hesabına formalaşan əsas kapital (I dərəcəli kapital);

2. Tərkibinə cari dəyər üzrə aktivlərin qiymətləndirilməsi ehtiyatlarını (bankın kredit portfelinə daxil olan qiymətli kağızlar, mülk); itkilərin ödənilməsi üçün ümumi ehtiyatlarını; özündə kapital və borcun xüsusiyyətlərini əks etdirən borc kapitalının hibrid alətlərini; ən azı beş il müddətinə buraxılmış subordinasiya borc öhdəliklərini daxil edən əlavə kapital (II dərəcəli kapital). Əlavə kapital öz həcminə görə əsas kapitaldan çox ola bilməz. Hər bir rəqabətli ölkədə I və II dərəcəli kapitalların müəyyən-

ləşdirilməsi həmin ölkənin tənzimləmə orqanlarının tələblərindən asılı olaraq fərqlənə bilər.

Bazel I standartlarına görə I dərəcəli kapitaldan bütün "qeyri-maddi" aktivlərin xalis dəyəri, məcmu kapitaldan isə bankın investisiyalar üçün yaratdığı "məqsədli" ehtiyatları çıxmaqla konsolidasiya olunmuş törəmə cəmiyyətlərinə, habelə digər hüquqi şəxslərin vəsait qoyuluşları tutulmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının "Bank kapitalı və onun adekvatlığının hesablanması Qaydaları" haqqında normativ sənədinə əsasən aktivlərin balans məbləği aşağıda göstərilən müvafiq risk əmsallarına vurulur. Balansdankənar aktivlərin risk dərəcəsi üzrə ölçmək üçün balansdankənar aktivlərin icra məbləği kreditə konvertasiya əmsalına vurulur, alınan nəticə isə balans aktivinin ekvivalenti olur və balans aktivləri risk qrupu kimi yuxarıdakılar aid olur. Bazel Komitəsinin təklif etdiyi kapital yetərliliyinin müəyyən edilməsi yanaşması aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərə malik idi:

- Sadəlik;
- Universallıq – hər bir banka aid edilə bilmək;
- Kredit portfelinin həcminə görə deyil, məhz onun keyfiyyətinə görə üstünlük təşkil edən minimum kapital zamanı kreditin hədsiz artmasını rədd etməyə kömək edir;
- Tələblərə əsasən riskin nəzərə alınmasına imkan verir;
- Ayrı-ayrı ölkələrin bank sistemlərini müqayisə etməyə icazə verir.

Bazel I müsbət xüsusiyyətlərlə yanaşı, bəzi çatışmazılıqları da var idi ki, bunlarda aşağıdakılardır:

- Dərəcələr üzrə kapital elementlərinin müəyyən edilməsində dəqiqliyin olmaması;
- Risk dərəcələrinə görə aktivlərin diferensiasiyasının kifayət qədər ətraflı olmaması;
- Yalnız kredit və bazar riskinə görə kapitalın yetərliliyinin qiymətləndirilməsi;
- Kapitalın minimum ölçüsü iqtisadi kapitaldan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsi.

Bazel I sazişinə dəyişiliklər edilməsinə baxmayaraq çatışmayan cəhətlərinin mövcud olması səbəbindən 2004-cü ildə kapital üzrə yeni Bazel sazişi, yəni Bazel II nəşr edildi və o, 2006-cı ildən qüvvəyə mindi. Bazel II-nin əsas vəzifələri aşağıdakılar idi:

1. Kredit risklərinin idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi üzrə öz proses və metodlarını daima təkmilləşdirmək üçün bankları stimullaşdırmaq;

2. Yetərliliyin risk normativlərində, xüsusilədə əməliyyat risklərin onlara artırılması yolu ilə dəqiq əks etdirilməsini artırmaq;

3. Bankların kapitala tələbatının iqtisadi qiymətləndirilməsi ilə kapital yetərliliyinə minimum tələb arasında fərqi ixtisar etmək.

Bazel II Bazel I-dən fərqli olaraq, özündə çoxaspektli və ətraflı sənədləri əks etdirir və üç komponentdən ibarətdir:

1) Kredit, bazar və əməliyyat risklərinə zidd ehtiyatları saxlayan kapitalın hesablanmasına müxtəlif mürəkkəblik dərəcəsinə görə alternativ yanaşmalar dəsti olan kapitala minimum tələbələr;

2) Kapital yetərliliyi və bank risklərinin qiymətləndirilməsi üzrə tənzimləyici or-

qanlar tərəfindən nəzarət prinsiplərini əks etdirən ağıllı nəzarət;

3) Bank kapitalı və riskləri haqqında informasiyanın açıqlanması tələblərini əks etdirən bazar intizamı. Bazel II-nın əsas tənzimləyici göstəriciləri Bazel I-də olduğu kimi kapital yetərliliyinin əmsalı 8%-dir. Yenilik isə bank aktivlərinə görə risk dərəcələrinin hesablanması metodikasıdır.

Bazel II də kredit risklərinin qiymətləndirilməsi üçün isə üç alternativ variant, standart yanaşma və daxili reytinqlər əsasında iki yanaşma əsasında həyata keçirilməsi təklif edilir. Birinci halda Bazel I metodikasından fərqli olaraq, ixtisaslaşmış təşkilatlar tərəfindən mənimsənilmiş kredit reytinqlərindən asılı olaraq, risklər üzrə çəkili aktivlər tətbiq edilir. Ikinci və üçüncü halda isə risklərin qiymətləndirilməsi üçün nəzarət orqanları tərəfindən bəyənilmiş bankların daxili reytinq modellərinin köməyi ilə istehsal edilmiş aktivlərdən istifadə edilir.

Risklərin idarə edilməsi qaydaları dedikdə banklarda risklərin idarə edilməsinin düzgün tətbiqini təmin etmək məqsədilə riayət olunmalı prosedurları tam və aydın müəyyən edən daxili qaydalar nəzərdə tutulur. Həmçinin bu qaydalar kommersiya banklarında və xarici bankların yerli filial və nümayəndəliklərində risklərin idarə olunması üzrə daxili siyasət, qayda və prosedur, təşkilati struktur və hesabatlıq sistemlərini, habelə risklərin müəyyənləşdirilməsi, ölçülməsi, idarə edilməsi, monitorinqi və hesabatlığına dair minimum tələbləri müəyyən edir. Belə ki, bu qaydalar Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının normativ xarakterli aktlarına, habelə beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq hazırlanmalıdır. Bu qaydalar Risklərin idarə edilməsi bölməsi və RİK tərəfindən hazırlanır, İdarə Heyəti ilə razılaşdırılır və Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilir. Risklərin idarə edilməsi qaydaları bankın fəaliyyətinə və üzləşdiyi risklərə uyğun olması məqsədi ilə müntəzəm olaraq RİK tərəfindən təhlil edilməli, təkmilləşdirilməsinə və ya yenidən işlənməsi barədə rəyi həyata keçirməli və müvafiq qaydada təsdiq olunması üçün tədbirlər görməlidir. Ümumiyyətlə, risklərin idarə edilməsi qaydaları hazırlanarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır [1, s.3]:

1. Bankın ümumi biznes strategiyası;

2. Bankın riskə qarşı dözümlülüyü. Bu hədəflənmiş mənfəəti əldə etmək üçün bank öz üzərinə götürəcək vəzifələrin və həyata keçirəcək əməliyyatların risk dərəcəsidir. Riskə qarşı dözümlülük səviyyəsi öz əksini bankın əməliyyat bölmələri üçün təyin edilmiş risk limitlərində tapır;

3. Bank tərəfindən aparılan əməliyyatların həcmi, xüsusiyyəti və mürəkkəbliyi;

4. Daxili nəzarət prosedurlarının keyfiyyəti;

5. Daxili təcrübənin səviyyəsi. Bu səviyyə risklərin idarə edilməsi bölməsinin əməkdaşlarının müvafiq sahədə müxtəlif tapşırıqların yerinə yetirməsi üçün tələb olunan xüsusi bilik və təcrübəyə malik olmaları ilə müəyyən edilir;

6. Bankın keçmiş risk təcrübəsi və risklərin təzahürü. Bəzən bankın keçmiş fəaliyyəti nəticəsində bəzi risk amilləri özünü elə göstərir ki, onların gələcəkdə ayrıca olaraq nəzarət edilməsi və qiymətləndirilməsi tələb edilir;

7. Bankın mükafatlandırma siyasəti və xüsusilə bank rəhbərliyinin və işçilərinin mükafatlandırılmasının bankın fəaliyyət nəticələrindən asılılığı.

Buraya hər bir işçinin və hər bir istiqamətdə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün bal sistemi və balların mükafatlandırma məbləği ilə uyğunlaşdırılması daxil olmalıdır. Bank-maliyyə sektoru ölkə iqtisadiyyatının əsas arteriyası hesab olunur.

Buna misal olaraq, beynəlxalq təcrübəyə və beynəlxalq standartlara uyğun olaraq AMB tərəfindən hazırlanmış "Banklarda risklərin idarə olunması Qaydalar"ını göstərmək olar. Bu qaydalarda banklarda risklərin idarə edilməsi üzrə strategiya, qaydalar, təşkilati struktur və hesabatlıq sistemləri, həmçinin beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq risklərin müəyyənləşdirilməsi, ölçülməsi, idarə edilməsi, monitorinqi və hesabatlılığına dair minimum tələblər öz əksini tapmışdır.

Biznes subyektləri idarəetmə qərarlarının qəbulu zamanı gəlir və risk arasında adekvat balansı təmin etməli, risklərə daha düşünülmüş və əsaslı yanaşmalıdırlar. Əslində risk menecmentini bu gün rentabelliyin əsas mənbəyi kimi də ifadə etmək olar. Elə buna görə də AMB "Banklarda risklərin idarə olunması Qaydalar"ında müəyyən dəyişikliklər apararaq risk menecmentin inkişafına, həmçinin onda mövcud olan boşluqları, çatışmazlıqları və maneələri dəf etməyə çalışır. Təbii ki, müasir risk menecment mexanizmlərinin ölkəmizdə tətbiqi bir qədər zaman alacaq. Baxmayaraq ki, Azərbaycanda risklərin idarə edilməsi metodlarının yeni modelləri hələ tam öyrənilməyib və onları bank sektoruna real vəziyyətə uyğun olaraq tətbiq etmək hələ mümkün deyil, yenə də AMB-ı tərəfindən tövsiyələrə uyğun olaraq aşağıdakı metodlardan istifadə edilir:

1. Risk xəritəsi – bu metodda bankın məruz qala biləcəyi risklər, riski yaradan daxili və kənar səbəblər, riskin yarada biləcəyi digər risklər və mümkün zərərlər əks olunur, habelə riskin başvermə tezliyi, idarə edilməsi və qiymətləndirmə alətləri, riskin idarə edilməsi üzrə məsul şəxs və ya struktur bölmə müəyyən olunur. Risk xəritəsinə ən azı ildə iki dəfə yenidən baxılır və lazım gəldikdə dəyişikliklər edilir;

2. Sorğular – bu metoddan müəyyənləşdirilməsi çətin olan müxtəlif risklərin aşkarlanması üçün istifadə olunur. Sorğuların mövzusu bankın risk gözləntilərinə əsaslanır.

3. Empirik (həqiqi tarixi məlumatlara əsaslanan) təhlillər – bu metoddan bank tərəfindən risklərin müəyyənləşdirilməsi üçün özünün və ya digər bankların empirik məlumatlarına (məsələn, zərərlər haqqında) əsasən mütəmadi olaraq təhlillər aparılan zaman istifadə edilir;

4. Erkən xəbərdarlıq sistemləri – bu metoddan bankda risklərin monitorinqinin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunur. Erkən xəbərdarlıq sistemi bank fəaliyyətində istifadə edilən müxtəlif əmsal və faktorların onlar üzrə müəyyən edilmiş hədlərə yaxınlaşması nəticəsində müxtəlif təhlükələrin yaranma ehtimalları və risklər barədə məlumatların verilməsini təmin edir.

Bu metodlardan başqa həmin qaydalarda risklərin qiymətləndirilməsi modelləri də öz əksini tapmışdır. Bu modellər aşağıdakılardır:

1. Riskə məruz dəyər modelləri - hər hansı bir müddət ərzində (ən azı bir il), əvvəlcədən müəyyən edilmiş əminlik dərəcəsi ilə ehtimal olunan zərərin maksimum məbləğidir.

2. Riskə məruz portfel – bu alət kreditləri gecikmə müddətlərinə görə qruplaşdırmaqla kredit riskini hesablamağa yardım edir.

3. İflasa ekvivalent risk – hər bir gecikmə qrupuna iflas olma ehtimalı verilməklə ümumi portfelin potensial iflas həcmi proqnozlaşdırılır. İflas olma ehtimalı bankın empirik məlumatları əsasında müəyyən edilir.

4. "Vintaj" təhlili – bu alət vaxtı keçmiş kreditlərin verildiyi tarix, bölmə, inzi-

batçı, kredit mütəxəssisi və digər meyarlar üzrə detallı təhlil etmək imkanı yaratmaqla portfel üzrə yaranmış problemlərin daha effektiv şəkildə aradan qaldırılmasını təmin edir.

5. Stress-testlər – bu hər bir şokun ən əlverişsiz həddə dəyişməsi ehtimalı nəzərə alır, belə ki, bank kapitalının şoklara dözümlüyü, şoklar nəticəsində bankın məruz qaldığı maksimum zərər və bankın fəaliyyətindəki digər boşluqlar müəyyən edir. Bu şoklar bazar, kredit, likvidlik, əməliyyat və digər risklərin komponentlərini özündə cəmləşdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. "Banklarda kredit risklərinin idarə edilməsi Qaydaları", 30 yanvar 2019-cu il.
2. Azərbaycan Mərkəzi Bankı, Korporativ İdarəetmə Standartları, Bakı-2005.
3. Prof. dr. Zahid Fərrux Məmmədov. Bank fəaliyyətinin əsasları. Bakı-2013
4. Н.Б.Рудык, Е.В.Семенкова "Рынок корпоративного контроля". М.: Финансы и статистика, 2000.
5. Щербакова Г.Н. Анализ и оценка банковской деятельности (на основе отчетности, составляемой по российским и международным стандартам). – М.: Вершина, 2007. – 464 с.
6. Синки Дж. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг / Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – с. 198.

Orucov Murad Rəfail oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti

"BANK OF BAKU"nun KREDİT ƏMƏLİYYATLARININ TƏHLİLİ

"Bank of Baku" hazırda iki əsas istiqamətdə kreditləşmə həyata keçirir.

- nağd pul krediti;
- ipoteka krediti.

Nağd pul kreditləri bir neçə istiqamətdə olmaqla əsasən müştəri kütləsinin genişləndirilməsinə hədəflənib. Bankın aktiv kredit təklifləri, əsasən, aşağıdakı istiqamətlərdədir.

"Bank of Baku"-dan bahar kampaniyası - bu kredit xəttinin əsas kütlə hədəfi dövlət və özəl müəssisə əməkdaşları və (və ya) təqaüdçülərdir. Əmək haqqı üzrə minimum tələb olmasa da yaş həddi və iş stajı məsələsində tələblər var. Belə ki, minimum 6 ay iş stajı və kreditin son ödənişi tarixinə maksimum yaş həddi 70 yaşdır. Kreditin rəsmiləşdirilməsi üçün şəxsiyyət vəsiqəsi, iş yerindən arayış və ya rəsmi gəlirləri təsdiq edən digər sənədlər (maaş kartı hesabından çıxarış, elektron arayış) və eyni zamanda, 30000 manatdan çox məbləğə zaminlik tələb olunur.

Hər kəsə kredit – bu kredit xətti üzrə bank təhsil işçilərinə 12,5 faizlə 30000 manatadək zaminsiz kredit təklif edir.

Daşınmaz əmlak krediti - hədəf kütləsi bütün özəl və dövlət müəssisələrdə çalışan şəxslər, təqaüdçülər və (və ya) ölkə ərazisində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul

olan fiziki şəxslər üçün olan bu kredit min. 500 - maks. 100000 AZN məbləğində təklif olunur. 3 - 36 ay müddətində nəzərdə tutulun kreditin illik faiz dərəcəsi 17 faizdir.

Avtomobil krediti - daşınmaz əmlak kreditinin müştərilərə verilməsi nəzərdə tutulan bu kredit növü 500 AZN-dən 50000 AZN-dək planlaşdırılmışdır. İllik faiz dərəcəsi 16%-dən başlayan kreditin müddəti 3 ildir.

Tibb işçilərinə özəl 2% ENDİRİM- kreditin bu növü tibb sahəsində çalışan əməkdaşlar üçün nəzərdə tutulub. 30000 AZN-dək olan bu kredit 12.5%-lə 3 ay - 59 ay müddətinə verilir. Bütövlükdə Bank of Baku ASC-nin təqdim etdiyi nağd pul kreditləri Cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1.

"Bank of Baku" ASC-nin təqdim etdiyi nağd pul krediti strukturu

sıra	Kredit	Hədəf kütləsi	Maksimum məbləğ	Müddət	Faiz dərəcəsi
1	Qış endirimi	Dövlət və özəl müəssisə əməkdaşları və ya təqaüdçülər	30000	3-59 ay	12,5
2	Hər kəsə kredit	Müraciət hər kəsə	30000	3-59 ay	12,5
3	Təminatlı istehlak krediti	Müraciət hər kəsə	3000-70000	3-48 ay	15
4	Lombard krediti	Müraciət hər kəsə	300-30000	3-36 ay	24
5	Təhsil krediti	Ödənişli əsaslarla təhsil alanlara	300-20000	3-59 ay	16
6	Daşınmaz əmlaka kredit	Müraciət hər kəsə	500-1000000	3-36 ay	17
7	Avtomobil krediti	Rəsmi iş yeri olan hər kəsə	500-50000	3-36 ay	16
8	Maaşa özəl kredit	Dövlət və özəl müəssisə əməkdaşları	300000	3-59 ay	13
9	Tibb işçilərinə özəl 2% endirim	Tibb sahəsində çalışan əməkdaşlar	30000	3-59 ay	12,5
10	Vergi işçilərinə özəl kredit	Vergi sahəsində çalışan əməkdaşlar	30000	3-59 ay	12,5

Mənbə: *https://www.bankofbaku.com/kreditler/nagd-pul-krediti/tibb-iscilerine-ozel-kredit*

Bank ipoteka kreditlərini iki istiqamətdə təklif edir:

- Azərbaycan Respublikasının İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun vəsaiti hesabına verilən ipoteka kreditləri.

- Azərbaycan Respublikasının İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun vəsaiti hesabına verilən güzəştli (MİDA) ipoteka kreditləri.

Bankın kredit əməliyyatları ən riskli olması ilə yanaşı, eyni zamanda, ən gəlirli bank əməliyyatlarıdır. Bank kreditlərinin təhlili bir neçə ardıcıl mərhələdə aparılması bu sahədə əhatəli informasiyanın əldə edilməsinə və dəqiq qiymətləndirmənin aparılmasına şərait yaradır.

"Bank of Baku"nun kredit əməliyyatlarının təhlili aşağıdakı nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaradır. Belə ki, bankın verdiyi kreditlərin onun aktivlərinin ümumi həcmində xüsusi çəkisinin müəyyən edilməsi zamanı məlum olur ki, "Bank of Ba-

ku"nun 2019-2021-ci illərdə verilmiş kreditlərin aktivlərdə xüsusi çəkisi 83-89 faiz aralığı olmuşdur. 2019-cu ildə 338158,72 min manat kredit verilmişdir ki, həmin kreditlərin aktivlərdə xüsusi çəkisi 89%, 2020-ci ildə 337946,34 min manat verilən kredit aktivlərin 83%-ni, 2021-ci ildə isə verilən kreditlərin həcmi artmasına baxmayaraq xüsusi çəkisi dəyişməmişdir.

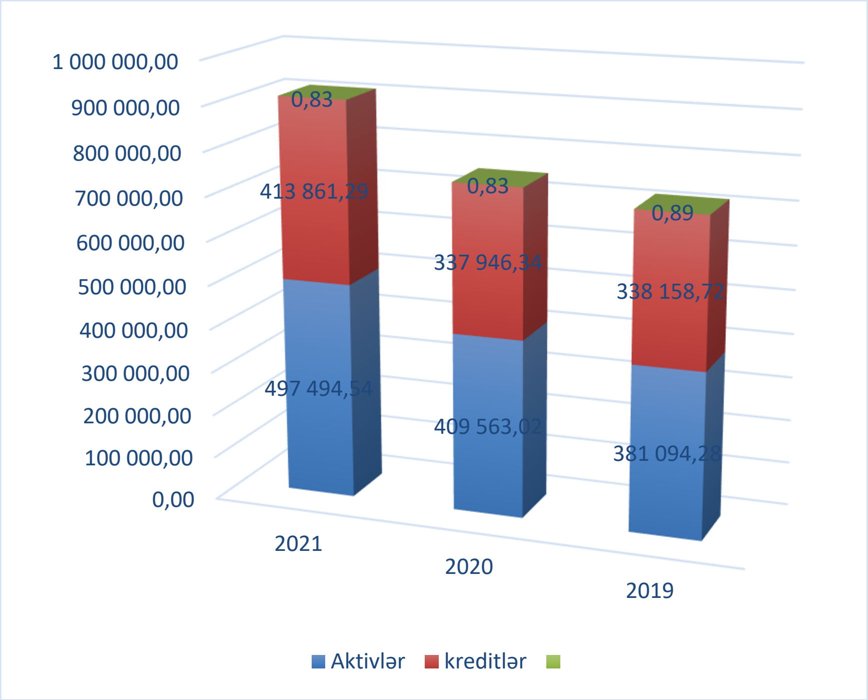

Mənbə: "Bank of Baku"nun rəsmi məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 1. Bank of Bakunun verilmiş kreditlərin aktivlərdə xüsusi çıxışı

"Bank of Baku" tərəfindən təhlil aparılan dövrdə əsasən, banklar və digər maliyyə institutlarına və müştərilərə verilmiş kreditlər kimi təsnifatlaşdırmaq olar. Müştərilərə verilən kreditlər istehlak kreditləri, biznes kreditləri, daşınmaz əmlak kreditləri, digər kreditlər və s. ibarət olmuşdur.

Struktur təhlil zamanı məlum olur ki, 2020-ci ildə banklar və digər maliyyə institutlarına verilən kreditlər 20,0 min manat azalmışdır. Ümumilikdə banklar və digər maliyyə institutlarına verilən kreditlərin ümumi kreditlərdə xüsusi 2019-2021-ci illərdə çəkisi 0,2%-0,3% təşkil etmişdir.

Müştərilərə verilmiş kreditlərdə xüsusi çəkiyə malik olan kredit istehlak krediti olmuşdur. Bu son illər bütün bankların kredit əməliyyatlarına xarakterik xüsusiyyət olmuşdur. "Bank of Baku"nun verdiyi istehlak kreditləri 2019-cu ildə müştərilərə verilən kreditlərdə xüsusi çəkisi 72,5 faiz və ya 245929,18 min manat təşkil etmişdir. Sonrakı illərdə kreditin bu növü üzrə mütləq ifadədə 2020-ci ildə azalma və 2021-ci ildə artma olsa da xüsusi çəkidə 72,5 faizdən 66,4 %-dək azalma olmuşdur. Müvafiq illərdə daşınmaz əmlaka yönəldilən kreditlər mütləq ifadədə artmış və müştərilərə verilən kreditlərdə xüsusi çəkisi də müvafiq olaraq 24,2%-dən 29,1 faizədək artmışdır.

Bankın 2019-2021-ci illərdə təqdim etdiyi kreditlərinin strukturuna nəzər saldıqda daha çox xüsusi çəkiyə malik olan kreditlər istehlak kreditləridir.

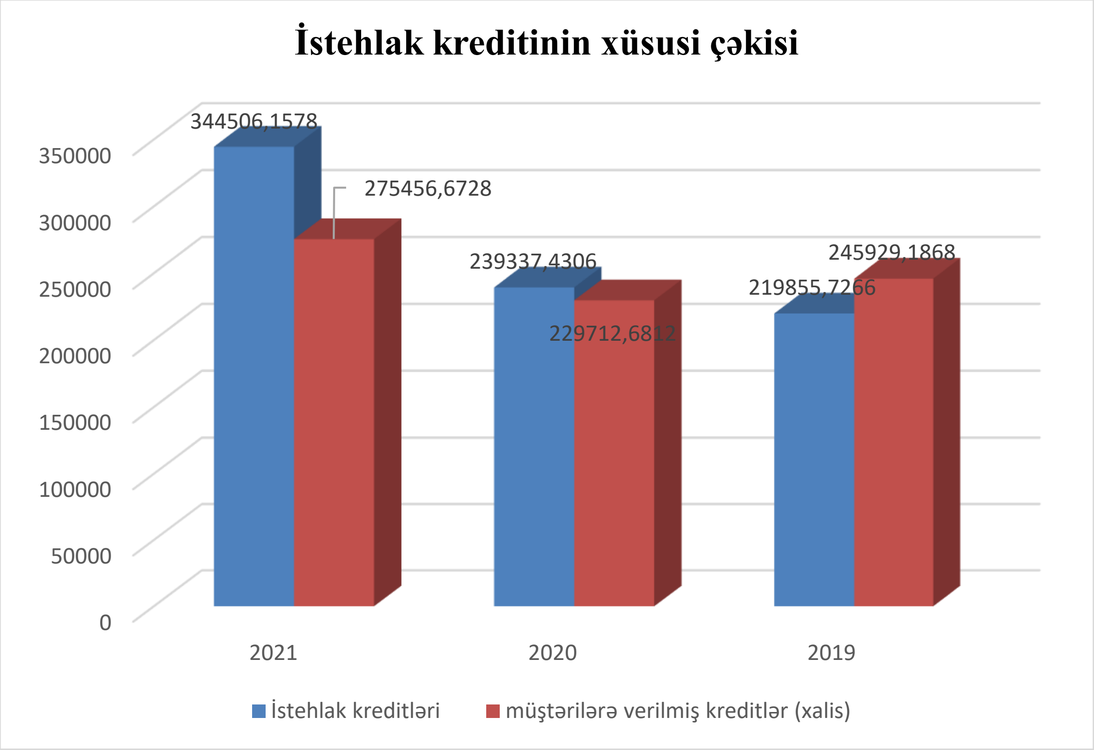

Mənbə: *"Bank of Baku"nun rəsmi hesabatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. https://www.bankofbaku.com/*

Vaxtı keçmiş kreditləri təhlili zamanı məlum olur ki, 2020-ci ildə bank tərəfindən xidmət göstərilən müştərilərin sayı 19,5 min nəfər, yəni 15% azalmışdır. Müvafiq dövrdə kredit portfeli 16% azalmışdır. Bu iki göstəricinin bankın fəaliyyətinə mənfi təsiri olması aydındır. Eyni zamanda problemli kreditlərin azalması obyektiv proses olması gözlənilsə də, əks proses baş vermişdir ki, bu da sonda vaxtı keçmiş kreditlərin artması ilə nəticələnmişdir. Müqayisə olunan dövrdə vaxtı keçmiş kreditlər 3,095 min manat, yəni 14 faiz artmışdır.

Cədvəl 2.

"Bank of Baku"nun iqtisadi rayonlar üzrə verilmiş kreditlər (min manatla)

	Müştəri və kreditlər	Cəmi sayı	Cəmi məbləğ	İqtisadi rayonlar üzrə ayrılıqda			
				Bakı-Abşeron		Digər	
				Sayı	Məbləğ	Sayı	Məbləğ
2020	Hesabat tarixinə xidmət göstərilən müştərilər	110580	X	83697	X	26883	
	Kredit portfeli	136.346	337.946,34	104032	269.780,21	32314	68166,13
	Vaxtı keçmiş kreditlər	24.500	45.571,51	18025	32.688,40	6475	12883,11
2019	Hesabat tarixinə xidmət göstərilən müştərilər	130151	X	98439	X	31712	
	Kredit portfeli	162.381	338.158,72	123872	271.548,42	38509	66610,29
	Vaxtı keçmiş kreditlər	21.405	29.908,78	15483	21.546,52	5922	8362,259

Mənbə: *"Bank of Baku"nun rəsmi hesabatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. https://www.bankofbaku.com/*

"Bank of Baku"nun digər hesabat formalarının məlumatlarından və analitik uçot məlumatlarından istifadə edərək kreditlərin təhlilini bir neçə istiqamətdə aparmaq mümkündür. Kreditlərin, həmçinin vaxtı keçmiş kreditlərin portfeldə payı və onun iqtisadi sektorlar üzrə göstəricilərin təhlili zamanı məlum olur ki, 2021-ci ildə ümumi kredit portfeli 1,22 dəfə artmışdır. Bu artımın 27% sənaye, 37% tikinti, 36% nəqliyyat sahəsini əhatə etmişdir. Ən çox artım ticarət sahələrində - 95% olmuşdur.

Problemli kreditlərin həcmi 2020-ci ildə 45571,51 min manat olduğu halda 2021-ci ildə 24038,34 min manat azalaraq ümumi kredit portfelinin 5,2 %-ni təşkil etmişdir. Bu tendensiya yalnız kənd təsərrüfatı sahəsinə yönəldilən kreditlərdə müşahidə edilməmişdir. Belə ki, 2021-ci ildə kənd təsərrüfatı sferasına bankın təqdim etdiyi kreditlər üzrə problemli kredit ümumi kredit portfelində xüsusi çəkisi artmışdır.

Gunel Vugar Sharifova, master student,
Baku Business University,
Email: gunellsharifova@gmail.com

INNOVATIONS AND THEIR IMPACT TO AZERBAIJAN AGRARIAN INDUSTRY AND ECONOMY

Innovations have had a significant impact on Azerbaijan's agrarian industry and economy. The implementation of agrarian innovations in Azerbaijan has had also a significant impact on the country's economy, including increased agricultural productivity, the creation of new employment opportunities, reduced environmental impact, increased investment, and expanded agricultural exports. This has led to expanded agricultural exports, attracting investment and contributing to economic growth. Addressing environmental sustainability is also a priority, and promoting sustainable practices should be a focus for the future.

However, challenges such as lack of access to financing and the need for sustainable agriculture practices need to be addressed to further develop the sector. The government and private sector should work together to provide financing and technical assistance to farmers and promote sustainable agriculture practices to ensure the sector's sustainability.

Overview of the Azerbaijani Agrarian Sector:

The Azerbaijani agrarian sector consists of crop production, animal husbandry, fisheries, and forestry. The country has a diverse landscape, ranging from fertile plains in the east to mountainous regions in the west.

Despite the significant potential of the Azerbaijani agrarian sector, the industry has faced several challenges in recent years, including outdated production methods, limited access to finance and technology, and the effects of climate change. However, the government has been implementing various initiatives aimed at modernizing the sector and making it more competitive on a global scale [3, p. 167].

Innovations in the Azerbaijani Agrarian Sector:

Precision Farming:

One of the most significant innovations being implemented in the Azerbaijani

agrarian sector is precision farming. Precision farming involves the use of advanced technologies, such as sensors, drones, and satellite imagery, to monitor crop growth and identify areas where adjustments can be made to optimize yield. Precision farming also involves the use of precision irrigation systems, which allow farmers to deliver water directly to the roots of crops, reducing waste and maximizing efficiency.

Precision farming has the potential to significantly increase crop yields while reducing production costs, making the sector more profitable. The Azerbaijani government has been investing in the development of precision farming technologies and has established demonstration farms to showcase the benefits of these technologies to farmers.

Greenhouse Technology:

Another innovation being implemented in the Azerbaijani agrarian sector is the use of greenhouse technology. Greenhouses provide an ideal environment for growing crops, allowing for greater control over factors such as temperature, humidity, and lighting. This technology enables farmers to grow crops year-round, regardless of weather conditions, and can significantly increase yields.

The Azerbaijani government has been investing in the development of greenhouse technology, particularly in the production of high-value crops such as tomatoes, peppers, and cucumbers. The use of greenhouse technology has helped to increase the supply of fresh produce in the country and reduce the country's dependence on imported fruits and vegetables.

Genetically Modified Crops:

Azerbaijan is also investing in the development of genetically modified crops that are resistant to pests and diseases. This technology can help farmers reduce the use of chemical pesticides and herbicides, which can be harmful to the environment and human health.

The government has been working with international partners to develop genetically modified crops that are suitable for the Azerbaijani climate and soil conditions. However, the use of genetically modified crops remains controversial, and some stakeholders have raised concerns about the potential risks to the environment and human health.

Agricultural Data Analytics:

Finally, Azerbaijan is investing in the development of agricultural data analytics tools, which allow farmers to analyze data related to weather patterns, crop yields, and soil health to make informed decisions about planting, harvesting, and other farm activities. These tools can help farmers optimize their operations and improve yields.

The Azerbaijani government has been working with international partners to develop data analytics tools that are tailored to the needs of Azerbaijani farmers. The use of data analytics is still in its early stages in the country, but it has the potential to revolutionize the way farming is done in Azerbaijan and help farmers make more informed decisions about their operations.

The implementation of agrarian innovations in Azerbaijan has had a significant impact on the country's economy. The following are some of the ways that these innovations have affected the economy:

Increased Agricultural Productivity:

The use of precision farming, greenhouse technology, and genetically modified crops has helped to increase agricultural productivity in Azerbaijan. Precision farming

has enabled farmers to optimize their crop yields by identifying areas where adjustments can be made to maximize output, while greenhouse technology has enabled farmers to grow crops year-round, regardless of weather conditions. Genetically modified crops have also helped to increase crop yields while reducing the use of chemical pesticides and herbicides.

The increased agricultural productivity has had a positive impact on the economy by increasing the supply of food and reducing the country's dependence on imports. It has also created opportunities for export, as Azerbaijan can now produce higher quality and more diverse agricultural products that are competitive in international markets.

Creation of Employment:

The implementation of agrarian innovations has also created new employment opportunities in Azerbaijan, particularly in the areas of precision farming and greenhouse technology. Precision farming requires skilled professionals who can operate and maintain advanced technologies, while greenhouse technology requires workers who can manage the complex environment required for optimal crop growth.

The creation of new employment opportunities has helped to reduce unemployment rates in rural areas and stimulate economic growth. This has also led to increased income for farmers, as they are now able to produce more crops and sell them at higher prices.

Reduced Environmental Impact:

The use of agrarian innovations has also had a positive impact on the environment in Azerbaijan. Precision farming has reduced the use of water and chemicals, while greenhouse technology has reduced the need for land and water resources. Genetically modified crops have also helped to reduce the use of chemical pesticides and herbicides.

The reduced environmental impact has helped to protect the natural resources of the country and promote sustainable development. This has also helped to preserve the biodiversity of Azerbaijan and reduce the risk of environmental degradation.

Increased Investment:

The implementation of agrarian innovations has also attracted increased investment in the agricultural sector in Azerbaijan. The government has been investing in the development of these technologies, and private investors have also been investing in agriculture, particularly in the areas of precision farming and greenhouse technology.

The increased investment has helped to create a favorable business environment for farmers and agribusinesses, stimulating economic growth in the sector. This has also attracted foreign investors who are interested in the potential of the Azerbaijani agricultural sector.

The implementation of agrarian innovations in Azerbaijan has had a significant impact on the country's economy. It has increased agricultural productivity, created employment opportunities, reduced the environmental impact, and attracted increased investment in the sector. With continued investment in these technologies and policies that support sustainable agriculture, Azerbaijan is well-positioned to continue to grow its agricultural sector and contribute to the country's economic development.

One of the most significant impacts of agrarian innovations on the economy of Azerbaijan has been the increase in agricultural exports. The country has a diverse

range of agricultural products, including fruits, vegetables, cereals, and livestock, which have been in high demand in international markets. The increased productivity resulting from the use of agrarian innovations has enabled Azerbaijan to expand its agricultural exports, generating significant revenue for the country.

In recent years, the government of Azerbaijan has been actively promoting the agricultural sector as a key driver of economic growth. The government has implemented policies aimed at increasing investment in agriculture, improving infrastructure, and promoting the adoption of new technologies. As a result, the country has seen a significant increase in foreign investment in the agricultural sector.

The development of the agrarian sector has also had a positive impact on rural communities in Azerbaijan. Agriculture is a vital source of employment in rural areas, and the increased productivity resulting from the use of agrarian innovations has helped to create new jobs and increase incomes for farmers. This has helped to reduce poverty and promote social development in these communities.

However, there are also challenges that need to be addressed to further develop the agrarian sector in Azerbaijan. One of the main challenges is the lack of access to financing for farmers and agribusinesses. Many farmers in Azerbaijan are smallholders who lack the resources to invest in new technologies and improve their operations. The government and private sector need to work together to provide financing and technical assistance to these farmers to help them adopt new technologies and increase productivity.

Another challenge is the need to address environmental sustainability in agriculture. While agrarian innovations have helped to reduce the environmental impact of agriculture in Azerbaijan, there is still a need to promote sustainable practices and reduce the use of chemicals and other inputs that can harm the environment. The government and private sector should work together to promote sustainable agriculture practices and support farmers in adopting these practices.

Conclusion

In conclusion, the implementation of agrarian innovations in Azerbaijan has had a significant impact on the country's economy. It has helped to increase agricultural productivity, create employment opportunities, reduce the environmental impact, and attract increased investment in the sector. However, there are still challenges that need to be addressed to further develop the agrarian sector and ensure its sustainability. With continued investment and policy support, Azerbaijan can continue to grow its agricultural sector and contribute to the country's economic development.

References:

1. https://atm.gov.az/
2. Kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyinin və aqrar sahədə lizinq fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 19 dekabr 2018-ci il.https://president.az/az/articles/view/31160
3. İ.İbrahimov “Aqrar sahənin iqtisadiyyatı”, 2016.
4. Tanmoy Biswas "Green Agriculture: Innovations and Advancements", 2020
5. A. Murty, D.P. Chaudhary, C. Reddy "Innovations in Agriculture: Sustainability, Technology and Productivity", 2018.

6. S.R. Kenyon, C.K. Ong, R.T.W. Kang "Precision Agriculture: Principles and Applications", 2016.

7. Oluyede Ajayi, Mukhtar Ahmad "Sustainable Agriculture: Innovations and Policies for Food Security", 2017.

8. David McWilliams "The Future of Agriculture: Creating Change in a Digital Age", 2019.

Ugur Elchin Imamaliev, master student,
Baku Business University,
Email: ugur.imamaliyev@outlook.com

HUMAN RESOURCES DEVELOPMENT WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Introduction

Human resources development is a crucial aspect of organisational growth and success. The traditional approach to human resources development has been focused on training and development programs, but with the advent of artificial intelligence, HR professionals can leverage the power of AI to enhance employee performance, recruitment, retention, and succession planning. In this article, we will explore the potential benefits and challenges of using AI in human resources development and highlight some of the recent trends and resources in this field.

Benefits of AI in Human Resources Development. Artificial intelligence offers several advantages to HR professionals, including increased efficiency, accuracy, and effectiveness. AI tools can help automate time-consuming and repetitive tasks such as resume screening, candidate matching, and scheduling interviews. This frees up HR professionals to focus on more strategic tasks such as employee engagement, talent management, and leadership development.

AI can also provide valuable insights into employee performance and engagement. By analysing data from performance reviews, surveys, and other sources, AI tools can identify patterns and trends that may not be apparent to human analysts. This can help HR professionals to tailor development plans and interventions to meet the specific needs of individual employees and teams.

AI can also assist in succession planning by identifying high-potential employees and providing targeted development opportunities to help them prepare for leadership roles. This can help organisations to reduce the risk of talent gaps and ensure a smooth transition of leadership.

Challenges of AI in Human Resources Development. While AI offers several benefits to human resources development, there are also some challenges to consider. One of the main concerns is the potential for bias in AI algorithms. If the algorithms are based on biassed data, they may perpetuate or even amplify existing biases in hiring and performance evaluations. It is therefore essential to ensure that AI tools are

designed and tested to minimise bias and promote fairness.

Another challenge is the need for ongoing training and development of AI tools. As AI technologies continue to evolve, HR professionals will need to stay up-to-date on the latest developments and best practices in order to maximise the benefits of these tools. This requires a commitment to ongoing learning and development, both for individual HR professionals and for the organisation as a whole.

Resources for Human Resources Development with AI. There are several resources available for HR professionals who are interested in exploring the potential of AI in human resources development. Artificial Intelligence (AI) has revolutionised the way businesses operate and has brought significant changes in various domains, including human resource development. AI has the potential to transform HR practices, from recruitment to employee engagement and development. However, the implementation of AI in HR comes with its own set of challenges that need to be addressed to fully leverage its benefits. Some of the recent resources and trends in this field include:

1. ***AI-powered recruitment platforms:*** These platforms use machine learning algorithms to match job candidates with open positions based on their skills, experience, and other factors. Examples include HireVue, Pymetrics, and Eightfold.

2. ***AI-powered talent management tools:*** These tools use data analytics and machine learning to identify high-potential employees, assess performance, and provide targeted development opportunities. Examples include SuccessFactors, Cornerstone OnDemand, and Talentsoft.

3. ***AI-powered employee engagement tools:*** These tools use natural language processing and sentiment analysis to measure employee satisfaction and identify areas for improvement. Examples include Glint, Culture Amp, and Qualtrics.

4. ***AI-powered leadership development programs:*** These programs use virtual coaching and personalised feedback to help employees develop their leadership skills. Examples include BetterUp, VantagePoint, and Mind Gym.

One of the biggest challenges of AI in HR development is the potential for bias. AI algorithms are trained on data sets that may contain biases, which can lead to discriminatory practices in recruitment and selection. To address this challenge, it is important to ensure that the data sets used to train AI algorithms are diverse and inclusive, and that there are adequate measures in place to detect and mitigate any biases that may arise.

Another challenge is the potential for AI to replace human jobs in HR. While AI can automate many HR processes, such as resume screening and scheduling interviews, it cannot replace the human touch in employee engagement and development. HR professionals need to understand how to leverage AI to enhance their work and not see it as a replacement.

AI can also be challenging to implement in organisations that do not have the necessary technological infrastructure or expertise. This challenge can be addressed by partnering with third-party vendors that specialise in AI solutions or investing in training and development for in-house IT staff.

Finally, data privacy and security is a significant challenge when it comes to implementing AI in HR. Organizations need to ensure that the data they collect and use for AI purposes is secure and compliant with data privacy regulations. This requires investing in cybersecurity measures and ensuring that employees are aware of their responsibilities in safeguarding sensitive data.

Conclusion

Human resources development is a critical aspect of organisational success, and artificial intelligence offers several opportunities to enhance HR practices and outcomes. By leveraging AI tools for recruitment, talent management, employee engagement, and leadership development, HR professionals can improve efficiency, accuracy, and effectiveness while reducing the risk of talent gaps and bias. However, it is essential to address the potential challenges of AI in HR development, such as bias and the need for ongoing training and development. With the right resources and strategies, HR professionals can successfully harness the power of AI to drive organisational growth and success. AI has the potential to transform HR practices, but its implementation comes with several challenges that need to be addressed. These challenges include potential biases, job replacement concerns, technological infrastructure requirements, and data privacy and security concerns. Addressing these challenges will help organizations fully leverage the benefits of AI in HR development.

References:

1. Cascio W.F. (2018). The changing context of HRM and the use of artificial intelligence. Human Resource Management Review, 28(3), pp. 289-300.
2. Deloitte: AI in HR: It's about enhancing, not replacing, human decision-making
3. De Prins P., Van Beirendonck L. (2019). Using artificial intelligence to enhance HRM practices. In Handbook of Research on Human Resources Strategies for the New Millennial Workforce (pp. 148-167). IGI Global.
4. Forbes: The Challenges of Implementing AI in HR
5. Liao H., Jiang J. (2020). Enhancing talent management with artificial intelligence: Key themes and future research directions. Human Resource Management Review, 30(1), 100695.
6. Menon S.T., Barnes-Farrell J.L. (2018). Developing and testing a model of human resource development effectiveness. Human Resource Management Review, 28(3), pp. 266-276.
7. Nguyen D.T., Nguyen T.H. (2020). Human resource management in the era of artificial intelligence: A systematic literature review. International Journal of Innovation, Creativity and Change, 12(4), pp. 60-76.
8. Society for Human Resource Management (SHRM): The Impact of Artificial Intelligence on HR and the Future of Work.

Sadig Sarvan Isayev, master student,
Baku Business University,
Email: sadigisayev13@gmail.com

IS THE CRYPTOCURRENCY THE FUTURE OF MONEY? POSITIVES AND NEGATIVES OF USING CRYPTOCURRENCIES

Over the past ten years, cryptocurrencies have proliferated all over the world, with Bitcoin being the most well-known. The first cryptocurrency, Bitcoin, was developed in 2009 by an unknown person or group of individuals known only as Satoshi Nakamoto [5]. With more than 8,000 cryptocurrencies available today, the cryptocurrency market has considerably changed since then. In May 2021, the market capitalization of all cryptocurrencies hit a record high of $2.5 trillion, demonstrating the burgeoning acceptance of cryptocurrencies. But there has been debate surrounding cryptocurrencies because of worries about their reliability, security, and instability. Despite this, coins have bright future prospects. This article will explore the causes of this as well as some of the difficulties that must be overcome.

The decentralization of cryptocurrencies is one of the main factors contributing to their promising future [3,7]. Cryptocurrencies are not managed by a single organization, like a bank or a government, like traditional currencies are. Instead, they are built on a peer-to-peer network, which enables value sharing without the use of intermediaries. Decentralization has a number of benefits, including improved accessibility, security, and openness. For instance, cryptocurrencies can give people a way to store and move wealth securely in nations where traditional financial systems are unreliable or inaccessible. Additionally, you can use cryptocurrencies for cross-border transactions, which can be quicker and less expensive than using conventional means.

Additionally, cryptocurrencies' prospective applications go beyond simple financial transactions. The majority of cryptocurrencies use blockchain technology, which has a wide range of uses, including voting systems, supply chain administration, and even the provision of healthcare. The range of uses for coins will probably increase as technology develops.

The increasing adoption of cryptocurrencies by institutional investors is another factor contributing to their promising future. Major corporations like Tesla, MicroS trategy, and Square have made significant investments in Bitcoin over the past few years. Cryptocurrencies now have legitimacy thanks to this institutional adoption, which has also raised their market worth. Additionally, as more institutions begin to invest in cryptocurrencies, laws to protect investors are likely to be implemented, which will strengthen the legitimacy of cryptocurrencies even more. A key factor in recent development has been the mainstream businesses' adoption of cryptocurrencies. The adoption of more stricter know-your-customer (KYC) and anti-money laundering (AML) controls, as well as the imposition of new taxes and fees, could all fall under this category. Bitcoin's acceptance as a form of payment by businesses like Tesla, PayPal, Overstock, Starbucks, Newegg, AMC Theaters, AT&T, and Visa has

contributed to its rise to prominence. Additionally, a growing number of businesses are beginning to engage in cryptocurrencies, which is increasing the value of those currencies.

Moreover, the development of decentralized finance (DeFi) has opened up new possibilities for coins [2, 112]. The word "DeFi" describes a set of financial applications based on blockchain technology that enable peer-to-peer lending, borrowing, and trading without the use of middlemen. DeFi has grown quickly over the past few years, and by early 2022, the entire value locked in DeFi protocols will have surpassed $100 billion (DeFi Pulse, 2022). The expansion of DeFi has given rise to new applications for cryptocurrencies, and it is possible that this development will continue.

Cryptocurrencies have bright future prospects, but there are some obstacles that must be overcome. The problem of regulation is one of the biggest difficulties.

Governmental regulations currently, the regulatory environment for cryptocurrencies is unclear, with different countries and jurisdictions having different laws and regulations. This ambiguity can make investing difficult and impede the development of coins. For cryptocurrencies, the absence of governmental laws has proven to be a double-edged sword. On the one hand, it has encouraged market expansion, but on the other, it has also made coins more susceptible to scams. Governments all over the world have recently begun to take notice of cryptocurrencies and have begun enacting regulations to control them [4, 51]. For instance, China has banned cryptocurrency trading as well as initial coin offerings (ICOs). On the other hand, nations like the US and Japan have embraced cryptocurrencies more positively and created a regulatory structure to control them. The future of cryptocurrencies will be significantly influenced by the legislative landscape.

Furthermore, the use of cryptocurrencies has been linked to illegal activities like the funding of terrorism and money laundering. Cryptocurrencies can be used for illegal activities, but so can conventional money. Recognizing that the vast majority of cryptocurrency transactions are lawful is crucial, and regulations should put an emphasis on thwarting illegal activity while encouraging innovation and development.

Scalability is a problem that coins must also deal with. Because most blockchain networks can only process a certain number of transactions per second, delays and expensive costs can occur when there is a lot of demand. Although they are still in the early phases of development, solutions like layer 2 scaling and sharding are being created to address this problem.

Effect on the environment. The effect of cryptocurrency mining on the environment is one of the major criticisms of cryptocurrencies. Significant energy is needed for cryptocurrency processing, most of which is produced from fossil fuels. Concerns about cryptocurrencies' carbon imprint and the effects they have on climate change have arisen as a result of this. Sustainable mining methods have become more popular in recent years, and some businesses now power their mining activities with renewable energy sources. The future will still raise questions about how cryptocurrencies will affect the ecosystem.

Market volatility. The volatility of the cryptocurrency market is notorious; prices frequently change drastically in a short time period. The volatility of cryptocurrencies

makes them a risky business choice even though it can result in significant gains. The stability of cryptocurrency prices and their suitability as a dependable store of value will determine how far they can go.

Future Trends in Cryptocurrencies. In the best-case situation, regulators from around the globe could agree on a global framework for cryptocurrency regulation by 2023 and beyond [8]. That, however, appears unlikely given the current global attitudes toward cryptocurrencies, which vary from "Crypto transactions are illegal" in China to "Bitcoin is an official currency" in El Salvador and the Central African Republic. In the near future, global unity on the subject seems improbable.

Federal crypto laws, however, are progressing. The U.S. Treasury Secretary Janet Yellen and Gary Gensler, head of the Securities and Exchange Commission, are leading a highly skilled team assembled by the Biden administration to guide the cryptocurrency regulation process. Yellen has been monitoring the market for years, albeit occasionally with skepticism. In 2018, Gensler lectured at the Massachusetts Institute of Technology on subjects related to cryptocurrencies, including Bitcoin, blockchains, and other themes.

There is optimism that a workable system can be created for investors, consumers, cryptocurrency businesses, and traditional banks if highly knowledgeable individuals set the tone for future regulations. Knowledgeable authorities will be aware of significant issues like the distinctions between a value storage system like Bitcoin and an advanced ledger with smart contracts like Ethereum. Several crypto regulation bills were presented by Congress in the first half of 2022, but the bureaucracy moves slowly and this problem requires some careful reflection and analysis.

Cryptocurrencies may become widely used by American consumers as the government develops a legal structure and taxation system. However, despite the fact that El Salvador and the Central African Republic both made Bitcoin lawful tender in 2021 and 2022, the United States isn't likely to follow suit any time soon.

However, a lot of merchants are probably going to start taking payments in digital currencies that resemble currency, like Bitcoin, Litecoin (LTC -2.0%), or Dogecoin (DOGE -3.74%), which is a clone of Bitcoin [7]. The widespread use of cryptocurrencies should encourage governments and regulatory bodies to move more quickly, and it should also be advantageous for blockchain systems.

Over the following few years, the procedures will spread throughout the cryptocurrency market [10]. Investors can not stand uncertainty, so even an excessively rigid regulatory framework would likely be an upgrade over the shoddy oversight in place today.

References:

1. Alan T. Norman "Cryptocurrency Investing Bible: The Ultimate Guide About Blockchain, Mining, Trading, ICO, Ethereum Platform, Exchanges, Top Cryptocurrencies for Investing and Perfect Strategies to Make Money", 2019, p. 162.
2. Dimitrios Koutmos "Cryptocurrencies as a Financial Asset: A Systematic Analysis", 2018, p. 199.
3. Fabian Schär "Decentralized Finance: On Blockchain and Smart Contract-

Based Financial Markets", 2020, p. 18.
4. Saifedean Ammous "The Bitcoin Standard: The Decentralized Alternative to Central Banking", 2018, p. 304.
5. Satoshi Nakamoto "Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System", 2018, p. 9.
6. This is what the future holds for cryptocurrencies, 2023, www.weforum.org
7. The future of cryptocurrencies, 2022, www.gisreportsonline.com
8. The future of cryptocurrency trends: Promising growth ahead, 2023, www.globenewswire.com
9. Decrypted: The future of cryptocurrencies, 2021, www.appinventiv.com
10. Prediction for the future of cryptocurrencies, 2023, www.analyticsinsight.net

Abdulla Ibrahim Abdullaev, master student,
Baku Business University
Email: abdullaabdullayev222@gmail.com

INTERNATIONALIZATION IN ADVANCED EDUCATION

In the present globalized world, advanced education has become progressively internationalized. With the developing interest for cross-line instructive open doors, colleges all over the planet are attempting to build their worldwide presence and give understudies genuinely worldwide training. This article gives an outline of internationalization in advanced education, including its definition, key drivers, advantages, difficulties, and instances of best practices.

What is Internationalization in Advanced Education?

Internationalization in advanced education alludes to the most common way of coordinating a global and intercultural aspect into the educating, examination, and administration elements of a college. It includes fostering a worldwide mentality among understudies, personnel, and staff, and establishing a climate that upholds variety, value, and incorporation. Internationalization envelops a scope of exercises, for example, concentrate on abroad projects, global examination coordinated efforts, joint degree projects, and internationalization at home drives.

Key Drivers of Internationalization in Advanced Education

There are a few critical drivers behind the internationalization of advanced education. One of the most significant is the rising interest for worldwide training among understudies. As per a report by the Association for Monetary Co-activity and Improvement (OECD), the quantity of global understudies signed up for advanced education programs overall has dramatically increased starting around 2000, coming to 5.3 million out of 2019. This pattern is supposed to proceed, with the quantity of global understudies projected to arrive at 8 million by 2025.

One more driver of internationalization is the developing significance of global exploration joint efforts. As worldwide difficulties, for example, environmental change, pandemics, and network safety become really squeezing, scientists are progres-

sively going to global organizations to track down arrangements. Teaming up with scientists from various nations and societies can bring new viewpoints, mastery, and assets to an undertaking, and can prompt forward leaps that probably won't have been imaginable in any case.

At long last, numerous colleges are seeking after internationalization for of upgrading their standing and seriousness. By offering worldwide training and drawing in top ability from around the world, colleges can support their rankings and draw in financing, associations, and understudies.

Advantages of Internationalization in Advanced Education

Internationalization can carry a scope of advantages to understudies, personnel, colleges, and society in general. A portion of the key advantages include:

Improved intercultural skill: Internationalization can assist understudies with creating intercultural capability, which is the capacity to explore and impart actually across various societies. This is turning out to be progressively significant in a globalized reality where numerous working environments and networks are different.

Worked on scholarly results: Studies have shown that global encounters, for example, concentrate on abroad projects, can further develop scholastic results, for example, GPA, graduation rates, and employability. Worldwide encounters can likewise improve decisive reasoning, innovativeness, and critical thinking abilities.

Expanded research influence: Global exploration joint efforts can prompt better examination results, more noteworthy development, and a more different scope of viewpoints. They can likewise assist specialists with getting to new financing open doors and grow their organizations.

Upgraded college notoriety: By offering worldwide instruction and drawing in top ability from around the world, colleges can improve their standing and seriousness.

Cultural advantages: Internationalization can add to an additional quiet and prosperous world by advancing multifaceted comprehension, information trade, and worldwide citizenship.

Difficulties of Internationalization in Advanced Education

While internationalization can bring many advantages, it likewise represents a few difficulties. A portion of the key difficulties include:

Monetary limitations: Internationalization can be exorbitant, especially for colleges in non-industrial nations or those with restricted assets. Subsidizing for internationalization exercises may likewise be restricted or unusual.

Managerial intricacy: Internationalization can include a scope of regulatory errands, for example, visa handling, protection, and travel game plans. Dealing with these errands can be tedious and complex.

Language obstructions: Language contrasts can represent a huge test to internationalization, especially in regions like educating and research. Language boundaries can likewise make it challenging for worldwide understudies to completely partake in scholar and social exercises, which can prompt sensations of seclusion and prohibition.

Social contrasts: Social contrasts can likewise present difficulties to internationalization. Different social standards and values might influence how understudies and workforce collaborate, and can prompt errors or clashes. Social contrasts may likewise

influence how scholarly work is led, for example, assumptions around counterfeiting, reference practices, and scholastic trustworthiness.

Quality confirmation: Guaranteeing the nature of internationalization exercises can be a test, especially in situations where the nature of training or examination principles might differ across nations or foundations. Quality affirmation instruments, like license and assessment, can assist with guaranteeing that internationalization exercises satisfy high guidelines.

Instances of Best Practices in Internationalization

Regardless of the difficulties, numerous colleges all over the planet have effectively executed internationalization drives. A few instances of best practices include:

Far reaching internationalization procedure: Colleges that have an unmistakable and thorough internationalization system are bound to prevail in their internationalization endeavors. A complete procedure ought to incorporate a scope of exercises, for example, understudy portability, personnel trade, global exploration joint effort, and internationalization at home drives.

Coordinated effort with accomplices: Cooperation with global accomplices can assist colleges with accomplishing their internationalization objectives. Associations can give admittance to new assets, mastery, and subsidizing potential open doors, and can assist colleges with growing their range and effect.

Understudy focused approach: Internationalization drives ought to be planned with the necessities and interests of understudies as a primary concern. Colleges can accomplish this by offering a scope of worldwide encounters, for example, concentrate on abroad projects, entry level positions, and global exploration potential open doors.

Social capability preparing: Giving social ability preparing to understudies, personnel, and staff can assist them with exploring social contrasts and convey really across societies. Preparing can incorporate language classes, intercultural correspondence studios, and social mindfulness meetings.

Quality affirmation instruments: Quality confirmation components, like authorization and assessment, can assist with guaranteeing that internationalization exercises fulfill high guidelines. Colleges can likewise lead normal assessments of their internationalization exercises to recognize regions for development and guarantee that they are accomplishing their objectives.

Conclusion

Internationalization in advanced education is an undeniably significant pattern in the present globalized world. It offers a scope of advantages, including upgraded intercultural capability, worked on scholastic results, expanded research influence, improved college notoriety, and cultural advantages. Nonetheless, it likewise repersents a few difficulties, like monetary imperatives, managerial intricacy, language hindrances, social contrasts, and quality confirmation issues. By executing best practices, for example, an extensive internationalization technique, coordinated effort with accomplices, an understudy focused approach, social capability preparing, and quality confirmation components, colleges can effectively explore these difficulties and accomplish their internationalization objectives.

References:

1. Altbach P.G., Knight J. (2007). The internationalization of higher education: Motivations and realities. Journal of studies in international education, 11(3-4), 290-305.

2. De Wit H. (2011). Internationalization of higher education in the United States of America and Europe: A historical, comparative, and conceptual analysis. Journal of Studies in International Education, 15(4), 305-329.

3. Marginson S. (2012). Globalization and higher education. Annual review of sociology, 38, 255-270.

4. Organisation for Economic Co-operation and Development (2020). Education at a Glance 2020: OECD Indicators. Paris: OECD Publishing.

5. Sánchez R.A., Dutton J. E. (2016). The DNA of global education: Identifying the key dimensions of internationalization in higher education. Journal of Studies in International Education, 20(4), 307

Mahammad Nazim Mikailov, master student,
Baku Business University,
Email: mahammad.mikayilov@gmail.com

QUALITY MANAGEMENT SYSTEM: IMPROVING PROCESSES AND PRODUCTS

Quality is a critical component in any business. In today's highly competitive environment, customers expect nothing less than the highest quality products and services. To meet these demands, businesses implement a Quality Management System (QMS), a framework that enables them to manage and improve the quality of their processes, products, and services. A QMS is a systematic approach to managing quality. It involves a set of processes, procedures, and policies that define how an organization manages its quality-related activities. The purpose of a QMS is to ensure that products and services meet or exceed customer expectations, are consistent, and are delivered on time. Implementing a QMS can also help businesses reduce costs, increase efficiency, and improve customer satisfaction.

The key components of a QMS include:

- Quality planning: This involves defining quality objectives, establishing processes, and identifying resources needed to meet quality goals.

Quality planning is a crucial component of Quality Management System (QMS) that ensures the success of any organization. It involves defining quality objectives, establishing processes, and identifying resources needed to meet quality goals. Quality planning is a proactive approach that helps organizations to identify and prevent potential issues in products or services before they occur. This process helps to ensure that products or services meet customer needs and expectations, which leads to increased customer satisfaction.

The key elements of quality planning include the following:

Defining quality objectives: This involves identifying the quality standards that need to be met for a particular product or service. Organizations need to establish measurable and achievable quality objectives that can be monitored and improved over time. Identifying critical processes: Identifying the critical processes involved in the production of a product or service is important to ensure that quality is maintained throughout the process. This includes identifying the key process steps, inputs, and outputs, as well as potential failure modes that could impact product or service quality.

Establishing quality standards*:* Once quality objectives and critical processes have been identified, the organization needs to establish quality standards. These standards may be internal or external, such as industry standards or regulatory requirements.

Developing quality control plans: A quality control plan outlines the steps that will be taken to monitor and control the critical processes identified in the quality planning stage. This includes specifying the measurement methods and tools that will be used to ensure that products or services meet the established quality standards.

Identifying resources: Identifying the necessary resources, including personnel, materials, and equipment, is essential to ensure that the quality objectives can be met. This involves assessing the availability of resources and determining whether additional resources are required to achieve the quality objectives. Documenting the plan: Documenting the quality planning process and the resulting plan is crucial to ensure that everyone involved in the process is aware of the objectives, processes, and standards that need to be followed. Quality planning is an essential element of QMS that helps organizations to define quality objectives, establish processes, and identify resources needed to meet quality goals. It is a proactive approach that helps to identify and prevent potential issues in products or services before they occur, ensuring that products or services meet customer needs and expectations. By implementing quality planning, organizations can improve their products or services, reduce costs, increase efficiency, and improve customer satisfaction.

Quality control: This involves monitoring and verifying that the products and services meet quality standards. Quality control is a critical component of Quality Management System (QMS) that ensures that products or services meet established quality standards. It involves monitoring and inspecting products or services at various stages of the production process to identify and correct any issues that could affect product or service quality. Quality control is an essential step in the production process, as it helps to prevent defects, reduce waste, and improve customer satisfaction.

The key elements of quality control include the following:

1. Establishing quality standards: Quality standards define the specific requirements that a product or service must meet to be considered acceptable. These standards may be internal or external, such as industry standards or regulatory requirements.

2. Designing quality control processes: Once quality standards have been established, the organization needs to design quality control processes to monitor and inspect products or services at various stages of the production process. This includes identifying the critical processes involved in the production process and determining the appropriate inspection points.

3. Measuring quality: Quality control involves measuring and evaluating product

or service quality at various stages of the production process. This includes using tools such as statistical process control (SPC) and control charts to identify trends and variations in product or service quality.

4. Taking corrective actions: If quality issues are identified during the quality control process, corrective actions must be taken to address the issue. This may involve adjusting the production process, reworking the product or service, or scrapping defective products.

5. Documenting the process: It is essential to document the quality control process to ensure that everyone involved in the process is aware of the quality standards, inspection points, and corrective actions that need to be taken.

Quality control is a critical element of QMS that helps organizations to ensure that products or services meet established quality standards. It involves monitoring and inspecting products or services at various stages of the production process to identify and correct any issues that could affect product or service quality. By implementing quality control processes, organizations can reduce defects, improve efficiency, and increase customer satisfaction.

6. Quality assurance: This involves ensuring that the processes used to create products and services are effective and efficient.

7. Continuous improvement: This involves identifying areas for improvement and implementing changes to improve the overall quality of the products and services.

A QMS can be certified against international standards such as ISO 9001. Certification to these standards indicates that a business has implemented a QMS and that it meets the requirements of the standard. Certification can provide businesses with a competitive advantage by demonstrating their commitment to quality and their ability to meet customer expectations.

Implementing a QMS requires commitment and resources from all levels of the organization. Key factors for successful implementation include leadership commitment, employee involvement, effective communication, and ongoing training.

In conclusion, implementing a QMS can help businesses improve the quality of their products and services, reduce costs, increase efficiency, and improve customer satisfaction. A QMS is a valuable tool for any organization that wants to ensure its products and services meet or exceed customer expectations.

References:

1. ISO 9001 Quality management systems – Requirements. (2015). International Organization for Standardization.
2. Juran J.M., Godfrey A.B. (2011). Juran's quality handbook. McGraw-Hill.
3. Oakland J.S. (2014). Total quality management and operational excellence: Text with cases. Routledge.
4. Goetsch D.L., Davis S.B. (2014). Quality management for organizational excellence. Pearson.
5. Crosby P.B. (2012). Quality without tears: The art of hassle-free management. McGraw-Hill.
6. ISO 9001 Quality management systems – Requirements. (2015). International Organization for Standardization.

Orucov Ayxan Tərlan oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: ayxanoruj@gmail.com

VERGİ YIĞIMLARININ ARTIRILMASI ÜÇÜN STİMULLAŞDIRMA TƏDBİRLƏRİ

Müasir iqtisadiyyatda vergilər dövlət gəlirlərinin ən mühüm mənbəyidir. Gəlir vergiləri (fiziki şəxslər və şirkətlər), əmək haqqı vergiləri, ümumi satış vergiləri və (bəzi ölkələrdə) əmlak vergiləri müasir vergi sistemlərində ən böyük gəliri təmin edir. Gəlir vergisi "varlı adam" vergisi olmaqdan çıxdı, indi geniş ictimaiyyət tərəfindən ödənilir və bir çox ölkələrdə xalis sərvət vergisi kimi qəbul olunur. Xülasə, vergilər ictimai mallar, xidmətlər və proqramlar üçün əsas maliyyə vəsaitini təmin edən gəlir toplamaq üçün zəruri vasitədir. Vergilər həm də sərvətin yenidən bölüşdürülməsi yolu ilə iqtisadi bərabərsizliyin azaldılmasına kömək edir və milli iqtisadiyyatın idarə edilməsində mühüm vasitədir. Vergilər olmadan bir ölkənin infrastrukturunu, məktəblərini və ictimai sağlamlığını maliyyələşdirmək qeyri-mümkün olardı. Beləliklə, vergilər istənilən fəaliyyət göstərən və müasir demokratiyanın mühüm hissəsi olaraq qalır.

Vergitutmanın məqsədləri

19-cu əsrdə üstünlük təşkil edən fikir ondan ibarət idi ki, vergilər ilk növbədə dövlətin maliyyələşdirilməsinə xidmət etməlidir. Qədim dövrlərdə və bu gün hökumətlər vergidən daha çox fiskal məqsədlər üçün istifadə edirdilər. Müasir iqtisadiyyatda əsas görüş Amerikalı iqtisadçı Riçard Musqreyvə aid edilən vergitutma məqsədini qiymətləndirmək üçün faydalı üsul resursların bölüşdürülməsi, gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi və iqtisadi sabitliyin məqsədlərini fərqləndirməkdir. İkinci məqsəd, gəlirin yenidən bölüşdürülməsi gəlir və sərvətin bölgüsündə bərabərsizliyi azaltmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Fiskal siyasət, dövlət xərcləri siyasəti, pul siyasəti və borcun idarə edilməsi ilə sabitliyə nail olmaq məqsədi yüksək məşğulluq səviyyəsinə və qiymət sabitliyinə nail olmaqdır (1).

Vergi növləri **-** birbaşa və dolayı vergilər.

Dövlətlərin maliyyə ədəbiyyatında vergilər kimin ödədiyinə, əsas yükü kimin üzərinə götürdüyünə, yükün nə qədər yerdəyişməsinin mümkünlüyünə və bir sıra digər meyarlara görə müxtəlif şəkildə təsnif edilir. Vergilər əsasən birbaşa və ya dolayı olaraq bölünür. Birbaşa və dolayı vergilərin fərqləndirilməsi meyarları ilə bağlı iqtisadçılar arasında böyük fikir ayrılığı mövcuddur. Əsas fərqlilik olaraq birbaşa verginin vergi ödəyicisinin başqa birinə köçürə bilmədiyi vergi olduğu, dolayı verginin isə köçürülə biləcəyi deyilir.

Birbaşa vergilər

Birbaşa vergilər ilk növbədə fiziki şəxslərdən (məsələn, fiziki şəxslərdən) alınan vergilərdir və onlar adətən gəlir, istehlak və ya xalis sərvətlə ölçülən vergi ödəyicisinin ödəmə qabiliyyətinə əsaslanır. Fərdi gəlir vergiləri adətən vergi ödəyicisinin (fərdi, ər-arvad və ya ailə ola bilər) ümumi şəxsi xalis gəlirindən müəyyən edilmiş minimumdan artıq tutulur. Onlar həmçinin adətən ailə vəziyyəti, uşaqların sayı və yaşı, xəstəlik

nəticəsində yaranan maliyyə yükləri kimi ödəmə qabiliyyətinə təsir edən halları nəzərə almaq üçün düzəldilir. Vergilər çox vaxt pilləli dərəcələrlə tutulur, yəni gəlir artdıqca dərəcələr də artır. Vergi ödəyicisi və ailə üçün fərdi güzəştlər sıfır vergi dərəcəsinə tabe olan bir sıra gəlir yarada bilər.

İstehlak üzrə şəxsi və ya birbaşa vergilər (həmçinin məsrəf vergiləri və ya xərc vergiləri kimi tanınır) adətən yığılmamış bütün gəlirlərdən tutulur. Satış vergisi kimi xərclərə tətbiq edilən dolayı vergilərdən fərqli olaraq, birbaşa istehlak vergisi ailə vəziyyətinə, yaşına, himayəsində olanların sayına və s. fərdin ödəmə qabiliyyətinə uyğun olaraq tənzimlənə bilər (2).

Dolayı vergilər

Dolayı vergilər malların və xidmətlərin istehsalı və ya istehlakı əməliyyatları, o cümlədən idxal və ixracdan alınır. Nümunələrə ümumi və seçmə satış vergiləri, əlavə dəyər vergiləri (ədv), aksizli mallara görə vergilər, qanuni iddialar üzrə vergilər, gömrük və ya idxal rüsumları daxildir (3).

Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilən əsas vergilər

Azərbaycan Respublikası vergilərinə gəlir, korporativ və əlavə dəyər vergisi daxildir. Gəlir vergiləri gəlirə əsaslanır və fiziki şəxslərə, ortaqlıqlara və özəl şirkətlərə şamil edilir. Vergi miqyası mütərəqqi xarakter daşıyır və müvafiq hesabat dövründə əldə edilən xalis mənfəətdən asılıdır. Fiziki şəxslərdən alınan əmək haqqının məbləğindən asılı olaraq vergi tutulan gəlirin 18-20 faizini ödəmək tələb olunur. Xaricdə qazanılan gəlirlər üçün xüsusi tariflər tətbiq oluna bilər.

Korporativ vergilər rezident şirkətlərdən dividend və ayırmalardan əvvəl mənfəətdən tutulur. Standart dərəcə 20 faizdir, baxmayaraq ki, bəzi xüsusi endirimlər ola bilər. Əlavə dəyər vergisi xidmətlərin və ya malların satışına və ya təqdim edilməsinə tətbiq edilir. Standart dərəcə 18 faizdir və bəzi mal və xidmətlərə 0 faiz ƏDV tətbiq edilir.

Azərbaycanda bəzi başqa vergilər və ödənişlər də var, məsələn, işçilərin əmək haqqına və şirkətlərin mənfəətinə tətbiq edilən sosial sığorta vergisi. Daşınmaz əmlak vergisi fiziki və hüquqi şəxslərə əmlaklarının yerləşdiyi yerdən və dəyərindən asılı olaraq tətbiq edilir. Nəqliyyat vasitələri üçün avtomobil vergisi qeydiyyat zamanı ödənilməlidir. Vergi məbləği avtomobilin növündən və mühərrik ölçüsündən asılıdır.
Nəhayət, müəyyən mal və xidmətlərin Azərbaycana idxalına xüsusi vergilər və gömrük rüsumları tətbiq edilir. Vergi dərəcələri idxalın növündən asılı olaraq dəyişir, lakin maksimum dərəcə 50 faizdir. Azərbaycan hökuməti daha çox daxili vergitutma mənbələrinə güvəndiyi üçün ölkə vergi ödəyicilərinin öz-özünə hesabatlılığını təşviq etmək üçün bir sıra səylər göstərir (4).

Vergiləri gəlirin və sərvətin bölgüsünə təsiri ilə fərqləndirmək olar. Proporsional vergi bütün vergi ödəyicilərinə eyni nisbi yükü qoyan, yəni vergi öhdəliyi və gəlirinin bərabər şəkildə artdığı vergidir. Artan vergi gəlirin artmasına nisbətən vergi öhdəliyinin mütənasib artması, reqressiv vergi isə nisbi yükün daha az proporsional artması ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, mütərəqqi vergilər gəlir bölgüsündə qeyri-bərabərliyi azaldan kimi görülsə də, vergilərin azaldılması bu bərabərsizliyə gücləndirici təsir göstərə bilər. Ümumiyyətlə mütərəqqi hesab edilən vergilərə fərdi gəlir vergisi və

əmlak vergisi daxildir (5).

Vergitutmanın iqtisadi nəticələrini nəzərdən keçirərkən vergi dərəcələrinin müxtəlif anlayışlarını fərqləndirmək vacibdir. Marjinal gəlir vergisi dərəcələri gəlir bir dollar artdıqda əlavə vergi tutulan gəlirin faizini göstərir. Beləliklə, vergi öhdəliyi gəlirdə 1 dollar artım üçün 45 sent artarsa, marjinal vergi dərəcəsi 45 faiz təşkil edir. Gəlir vergisi qanunlarına tez-tez artan marjinal dərəcələr, yəni gəlir artdıqca artan dərəcələr daxildir. Marjinal vergi dərəcələrinin diqqətlə təhlili rəsmi qanunla müəyyən edilmiş dərəcə strukturundan fərqli olan müddəaları nəzərə almalıdır. Məsələn, əgər verilmiş vergi endirimi (vergi endirimi) gəlirin hər 1 ABŞ dolları artımına görə 20 sent çıxılırsa, marjinal dərəcə qanuni dərəcələrdən 20 faiz yüksəkdir. Marjinal dərəcələr vergitutmanın stimullaşdırıcı təsirlərinin qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar vergidən sonrakı gəlirin vergidən əvvəlki gəlirdəki dəyişikliklərə cavab olaraq necə dəyişdiyini göstərir. Əməliyyat və kapital gəlirlərinə tətbiq edilən marjinal effektiv vergi dərəcəsini bilmək daha da çətindir, çünki bu, amortizasiya strukturu, çıxılan faiz və inflyasiya tənzimlənməsi müddəaları kimi aspektlərdən asılı ola bilər. Əsas iqtisadi teorem istehlak vergisi üçün kapital gəlirinə marjinal effektiv vergi dərəcəsinin sıfır olduğunu bildirir (6).

Vergi daxil olmalarının artırılması yolları

Azərbaycanın vergitutma sistemi qeyri-mərkəzləşdirilmiş-federal sistemdir, dövlət, regional və yerli vergilər daxil olmaqla dörd müxtəlif vergi səviyyəsindən ibarətdir. Azərbaycanda vergitutmanın əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, vergilər gəlirlərin çıxılması yolu ilə hesablanır, burada vergi ödəyicisi müəyyən edilmiş vergi dərəcələrinə uyğun olaraq öz gəlirlərindən tətbiq olunan vergiləri tutmalıdır. Yerli iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq üçün hökumət Azərbaycanda gəlir vergisinin maksimal dərəcəsini 36%-dən 25%-ə endirib. Bu, yerli biznesə investisiya, inkişaf və iş yerlərinin yaradılması, habelə iqtisadi genişlənmə üçün əlavə vəsait əldə etməyə imkan verəcək.

İqtisadi fəallığın stimullaşdırılması məqsədinə uyğun olaraq Azərbaycan hökuməti bir sıra vergi güzəştləri, kreditlər, ayırmalar və güzəştlər tətbiq edib. Bunlara bəzi sənaye sahələri üçün aksiz vergiləri və ƏDV kimi müəyyən vergilərdən azadolmalar, habelə güzəştli idxal rüsumları daxildir. Bu sahədə qarşıdan gələn vergi islahatlarının artımı sürətləndirəcəyi və vergi sistemini daha səmərəli, ədalətli və artıma yönəlmiş etmək üçün islahatlar aparacağı gözlənilir (7).

Hökumət həmçinin çəkilmiş gəlir və xərclərin növlərindən asılı olaraq geniş çeşiddə ayırmalar tətbiq etmişdir. Bura məcmu əmək haqqı, pensiya töhfələri, ianələr və digər xeyriyyəçilik fəaliyyətləri üçün ayırmalar, habelə ev xərcləri və biznes itkiləri üçün ayırmalar daxildir. Sığorta haqları, tibbi xərclər və təhsil xərcləri ilə bağlı bir sıra digər ayırmalar da mövcuddur.

Azərbaycana xarici investisiyaların cəlb edilməsini təşviq etmək üçün hökumət vergi güzəştləri tətbiq edib. Bu, müəyyən ixtisaslı xarici investorlar üçün korporativ və gəlir vergilərindən vergi azadlığının təklif edilməsini nəzərdə tutur. Bu kimi vergi güzəştlərinin investorları cəlb edəcəyi və Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına kömək edəcəyi gözlənilir (8).

Hökumət stimullaşdırıcı tədbirlərlə yanaşı, vergi sistemində şəffaflığın artırılması

üçün də addımlar atıb. Buraya vergitutma prosesinin şəffaflığının artırılması, hökumətlə vergi ödəyiciləri arasında səmərəli əlaqənin təmin edilməsi və vergilərin cari əsaslarla hesabat verilməsinin məcburiləşdirilməsi daxildir. Bu dəyişikliklərin tətbiqi ilə Azərbaycanda vergi ödəmələrini yaxşılaşdıracağı və vergidən yayınma potensialını azaldacağı gözlənilir (9).

Yekun

Nəhayət, vergilər milli iqtisadiyyatın idarə edilməsində mühüm vasitədir. Vergilər vasitəsilə hökumətlər iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq və ya lazım gəldikdə onu yavaşlatmaq üçün vergiləri artıra və ya azalda bilər. Bu, bütövlükdə cəmiyyətə fayda verən proqnozlaşdırıla bilən və sağlam iqtisadiyyatı idarə etməyə, stabilliyi qorumağa kömək edən əsas vasitədir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanın vergi sistemi dünyada ən mürəkkəb sistemlərdən biridir, hökuməti mühüm gəlir mənbəyi ilə təmin edir, investisiya və iqtisadi artım üçün əlverişli mühitin yaradılmasına kömək edir.

Nəticə etibari ilə Azərbaycan hökuməti yerli iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq üçün bir sıra müsbət fiskal və monetar tədbirlər həyata keçirmişdir. Vergi endirimləri, vergi güzəştləri və təşviqlər vasitəsilə hökumət iqtisadi artımı stimullaşdırmağa və xarici investisiyaları cəlb etməyə çalışır. Bundan əlavə, yaxın gələcəkdə vergi sisteminin daha da səmərəli və ədalətli olmasına kömək edəcək əlavə islahatların aparılacağı gözlənilir. Bu tədbirlər Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək illərdə də yüksəlişini və çiçəklənməsini təmin edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Proportional, progressive, and regressive taxes: https://www.britannica.com/topic/distribution-of-wealth-and-income
2. Tax plannıng – https://www.franklintempletonindia.com/investor-education/smart-tax-planning/article/tax-planning/tax-planning
3. Wolswijk G. (2007) Short and Long Run Tax Elasticities: The Case of Netherlands, European Central Bank Working Paper Series, n. 763.
4. Rzayev Z.H. Vergi menecmenti. Bakı: 2007.
5. Sheffrin, S.M. (2005) Property Tax, Real Property, Residential, içinde Cordes, J.J., Ebel, R.D. və Gravelle, J.G (Editörler), The Encyclopedia of Taxation & Tax Policy, The Urban Institute Press, Washington D.C.
6. “Policy Recommendations on Tax System of Azerbaijan”. http://www.cesd.az/Tax_recommendation_cesd.pdf
7. Kəlbiyev Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Monoqrafiya. Bakı: "Elm", 2005.
8. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: "Nasir", 2002.
9. Məmmədov F.Ə. Vergilər və vergitutma. Bakı: 2010.

Həmidli Qabil Habil oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: gabilhamidli@gmail.com

BULUD TEXNOLOGİYALARININ İNKİŞAFI VƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK

Bulud texnologiyaları internet üzərindən informasiya çatdırılan saxlama, tətbiqlər və infrastruktur daxil olmaqla, hesablama resurslarından və xidmətlərindən istifadəni nəzərdə tutur. Başqa sözlə, bulud texnologiyaları fiziki server və ya infrastruktura ehtiyac olmadan hesablama resurslarına tələb üzrə çıxışı təmin edir.

Bulud texnologiyaları, əsasən, məlumatların saxlanması, emalı və təhlili, proqram təminatının hazırlanması və əməkdaşlıq kimi müxtəlif proqram və xidmətləri dəstəkləmək üçün biznes mühitlərində istifadə olunur.

Bulud texnologiyası şəxsi mühitlərdə də istifadə olunur, məsələn, fotoşəkilləri və videoları onlayn saxlamaq və ya internet bağlantısı olan istənilən cihazdan şəxsi e-poçt və sənədlərə daxil olmaq.

Bulud texnologiyalarının 3 əsas növü vardır:

1. İctimai;
2. Fərdi (şəxsi);
3. Hibrid .

İctimai buludlar: İctimai buludlar üçüncü tərəf xidmət təminatçılarına məxsusdur və idarə olunur. Bu bulud provayderləri virtual maşınlar, yaddaş və proqramlar kimi hesablama resurslarını internet üzərindən ictimaiyyətə təqdim edir. İctimai buludlarda təklif olunan xidmətlərə adətən veb brauzer və ya API vasitəsilə daxil olur və istifadəçilər yalnız istifadə etdikləri resurslara görə ödəniş edirlər.

Məsələn: Bir çoxlarımız onlayn alış-veriş edirik və bunun üçün bəzi saytlardan istifadə edirik. Bu saytlar ictimai buludlardır və saytları görünüş rejimdə hər kəs daxil olaraq istifadə edə bilər.

Şəxsi buludlar: Şəxsi buludlar bir təşkilata məxsusdur və idarə olunur. Bu buludlar yerli və ya üçüncü tərəf məlumat mərkəzində yerləşdirilə bilər. Şəxsi buludlar təhlükəsizlik, uyğunluq və fərdiləşdirmə üzərində daha çox nəzarət təmin edir, lakin infrastruktur və texniki xidmətə daha çox investisiya tələb edir.

Məsələn: Müəssisə daxilində istifadə edilən İRP sistemlərini buna nümunə göstərmək olar. Şirkət daxili məlumatlara kənar şəxslər daxil ola bilməz və bu təhlükəsizliyi qorumaq üçün əsasən şirkətlər böyük xərcli addımlar atırlar.

Daha kiçik baxsaq şəxsi bulud olaraq hər hansı bir insanın özünə aid olan onlayn yaddaş kartını, onlayn informasiya topladığı bir sürücüsü olur. Bu kimi buludlar əsasən Google, Yahoo, Microsoft və s. kimi əməliyyat sistemləri və tətbiqi proqramlar hazırlayan şirkətlər əlçatan edir. Müəyyən şəxsi bulud yaddaş verilir və insan həmin hissəyə müəyyən miqdarda fayl yükləyə bilər. Bu fayllara ancaq həmin insanın girişi olur və onun icazəsi olmadan başqa insanların ora daxil olmasını qarşısını alır.

Hibrid buludlar: Hibrid buludlar həm ictimai, həm də özəl buludların elementlərini birləşdirir. Təşkilatlar şəxsi buludlarını ictimai bulud provayderi ilə birləşdirərək hər iki bulud növünün üstünlüklərindən istifadə edə bilərlər. Bu inteqrasiya təşkilatlara özəl buludda öz həssas məlumatları və tətbiqləri üzərində nəzarəti saxlayarkən ictimai buludun çevikliyindən və miqyaslılığından istifadə etməyə imkan verir.

Bildiyimiz kimi, bulud texnologiyalarının onlayn olması, hər yerdən əlçatan olması, məlumatların tez-tez yenilənməsi və b. üstün cəhətləri vardır. Bundan əlavə, bəzi təhlükələrlə də üzləşə bilər ki bunlara da "**kibertəhlükə**" adı verilir.

Bulud texnologiyalarında bəzi kibertəhlükələr yarana bilər:

- Məlumatların pozulması;
- Zərərli proqram hücumları;
- Xidmətdən imtina (DoS) hücumları;
- Daxili təhlükələr.

Məlumatların pozulması: Məlumatların pozulması icazəsiz bir tərəfin həssas məlumatlara giriş əldə etdiyi kiberhücumdur. Buludda məlumat pozuntularını aradan qaldırmaq üçün güclü giriş nəzarətlərini tətbiq etmək, istirahət və tranzit zamanı məlumatları şifrələmək və şübhəli fəaliyyət üçün giriş jurnallarına müntəzəm olaraq nəzarət etmək vacibdir.

Zərərli proqram hücumları: Zərərli proqram sistemə zərər vermək və ya icazəsiz giriş əldə etmək üçün hazırlanmış proqramdır. Zərərli proqram hücumlarını aradan qaldırmaq üçün antivirus və anti-zərərli proqram təminatının tətbiqi, bütün proqram və proqramların ən son təhlükəsizlik yamaları ilə yenilənməsini təmin etmək və kritik sistemləri təcrid etmək üçün şəbəkə seqmentasiyasından istifadə etmək çox vacibdir.

Zərərli proqram hücumu kibertəhlükəsizlikdə ən çox yaranan təhlükələrdən biridir.

Xidmətdən imtina (DOS) hücumlar. DOS hücumları sistemi trafiklə sıxışdırmaq və onu yararsız hala gətirmək üçün nəzərdə tutulub. DOS hücumlarını aradan qaldırmaq üçün *firewall* və *müdaxilə aşkarlama* sistemləri kimi möhkəm şəbəkə təhlükəsizlik protokollarını tətbiq etmək və trafiki çoxsaylı serverlər arasında paylamaq üçün yük balanslaşdırma və əvəzetmə mexanizmlərindən istifadə etmək vacibdir. Bu təhlükəsizlik tədbirləri daha çox maliyyə xərci tələb edir.

Daxili təhlükələr: Daxili təhlükələr, həssas məlumatlara çıxışı olan bir təşkilat daxilində bir şəxs və ya qrup tərəfindən kiberhücumlardır. Daxili təhlükələri aradan qaldırmaq üçün ciddi giriş nəzarətini həyata keçirmək, istifadəçi fəaliyyətinə nəzarət etmək və işçilər üçün mütəmadi olaraq təhlükəsizliklə bağlı məlumatlandırma təlimləri keçirmək vacibdir.

Beləliklə, bulud texnologiyaları müasir dövrün inkişafında mühüm paya sahibidir və digər sahələr və proseslərdə olduğu kimi, bulud texnologiyalarında və onların istifadəsində müəyyən xəta və ya təhlükələr ola bilir. Bu kimi problemləri aradan qaldırmaq və "Süni intellekti" daha da inkişaf etdirmək üçün xüsusi addımlar atılır.

Əsasən müasir dövrümüzdə bulud texnologiyalarının inkişafı və dataların kağız daşıyıcıdan virtual daşıyıcıya keçməsi *qlobal təhlükələrin* aradan qaldırılmasında müsbət təsirlərini göstərəcəyini də istisna etmir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. https://unec.edu.az/application/uploads/2018/11/Kaz-mzad-Aydan.pdf
2. https://www.itbridge.az/files/az_1573544697_What%20is%20Cyber-converted_AZ-converted.pdf
3. https://ict.az/uploads/konfrans/E-kitabxana_konfrans_materiallari/16.pdf
4. https://www.salesforce.com/ca/cloud-computing

Nəsirova Aytəkin Sabir qızı, magistrant,
Lənkəran Dövlət Universiteti

HÜSEYN CAVİD DRAMATURGİYASINDA XEYİRLƏ ŞƏR MOTİVİNİN TƏDRİSİ

Qədim insan təfəkkürü xeyirlə şəri ananın əkiz övladları kimi təsəvvür edir. Bu təsəvvürün nəticəsidir ki, qədim inanclardan olan zərdüştlükdə Hörmüz və Əhrimən əkiz qardaşlardır. Hətta el arasında da "xeyirlə şər qardaşdır", "şər deməsən, xeyir gəlməz" kimi ifadələrinin işlənilməsi də təsadüfi deyil. Belə fikirlərə H.Cavid dramaturgiyasında da rast gəlirik. Məsələn, "İblis" faciəsində İblis ondan qaçan Ariflə Rənaya deyir:

Siz nə qadar bəndən uzaqlaşsanız,
Yer deyil, əflakə uçub qaçsanız,
Qarşılaşıb birləşiriz daima,
Ayrı deyil, çünki biriz daima [2,68].

Və yaxud "Topal Teymur" dramında Divanbəyi Topal Teymura deyir: "Bana qalırsa, xeyir və şər ikizdir. Məhəbbətlə ədavət bir-birinə bağlıdır. Lüzumundan fazla məhəbbət nifrət doğurduğu kibi, həddən artıq qan tökülməkdə də bir fəzilət yoq" [2,261].

Ümumiyyətlə, müharibə və sülh məsələlərinə həsr olunmuş "İblis" əsərində xeyir və şər motivi daha qabarıq təsvir olunmuşdur. Orta məktəblərdə bu əsər tədris olunarkən müəllim məsuliyyətli olmalıdır. Ədalətsiz müharibələrə, müharibə törədənlərə qarşı nifrət hissinin yaratmaq baxımından önəmli olan bu faciənin tədrisi zamanı müəllim intensiv metodlardan istifadə edərək dərsi daha səmərəli şəkildə təşkil etsin. Əsərdə çətin ərəb və fars sözlərinin, osmanlı-türk şivəsinin olması tələb edir ki, müəllim əsərin bədii oxusunda şagirdlərə bələdçilik etməlidir. Bu müəllifin çatdırmaq istədiyi ideyanın, əsərin yazılma qayəsinin şagirdlər tərəfindən daha dəqiq anlaşılması baxımından əhəmiyyətli rola malikdir. Əsərin bədii oxusu zamanı yeni təlim standartlarına uyğun olaraq, hər bir şagirdin subyektiv rolunu artırmaq üçün müəllim "dirijorluq" məharətindən istifadə edə bilər.

H.Cavid ayrı-ayrı obrazların dilindən söylədiyi sözləri sadəcə söz kimi saxlamırdı. Onun əsərlərinin başlıca üstünlüyü onda idi ki, əsərdə obrazların fikirləri hadisələrdə ifadəsini tapırdı. Mərhəmətin yerini zalımlıq, aqilliyin yerini nadanlıq, məhəbbətin yerini nifrət alırdı və bu da əsərdəki səhnələrə canlılıq, rəngarənglik gətirirdi. Cavid dramaturgiyasında ən əziz, ən müsbət sayılan qəhrəmanların belə etdiklərini, atdıqları addımları, söylədikləri xoş sözləri mütləq mənada yaxşı niyyətlə əlaqəndirilmirdi. Cavid qəhrəmanlarının xoş niyyətlə gördükləri işin bəd niyyətə çevrilmə ehtimalını hər zaman nəzərə alırdı. Bu cür təzadların bir-birilə qarşılıqlı vəhdətdə əks olunması Cavid dramaturgiyasında maraq doğuran məqamlardandır.

"Peyğəmbər" əsərində Peyğəmbər xeyrin tərəfindədir. İlk baxışdan Skelet obrazını şər qüvvələrin simvolu kimi təsəvvür edirik. Lakin bunun belə olmadığını "Xəyyam" da Skelet obrazında görürük. "Xəyyam" dramında Skelet Sevdanın – Xəyyamın ilk sevgisi, aşiq olduğu qızın xəyalı kimi təsvir olunur. Xəyyam Sevdanı əvvəlcə üzü duvaqlı gəlin, sonra isə skelet simasında görür. Oxucu əsərin gedişatından belə anlayır

ki, Sevda Xəyyamın son nəfəsinə qədər unuda bilməyəcəyi insandır. Xəyyam hələ onu gördüyü ilk anda "Bir tanrıya lazımsa, tapınmaq, Zevq əhli tapınsın sana" deyib heyrətlənir [3,24].

H.Cavid dramaturgiyası başdan-başa xeyirlə şərin qarşıdurması, mübarizəsi və müqayisəsi üzərində qurulub. Xeyir və şər motivinin aparıcı olduğu əsərlərinin tədrisi zamanı əsərlərin təhlilinə və dərsdənkənar məşğələlərə ayrılmış vaxtlarda göstərilmək üçün təqdimat hazırlanır və bu təqdimatda həmin əsərlərdən fraqmentlər verilə bilər. Təhlil zamanı şagirdin diqqətini müharibə, müharibənin törətdiyi fəsadlar, xeyir və şərin qarşıdurması, şər əməllərin səbəb olduğu uçurumlar və s. kimi məsələlərə yönəltmək lazımdır. Yazıçının milli və ümumbəşəri ideyaların, sülh və əminamanlığın əks olunduğu əsərlərinin təhlilində diqqəti humanist olub xeyir əməllər törədənlərin daim qazanacağı kimi fikirlərə yönəltmək lazımdır. Bunun üçün müzakirədə "Peyğəmbər" dramından götürdüyümüz aforizmlə fikrimizi daha da qüvvətləndirə bilərik.

Kəssə hər kim tökülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer üzünü.

Təhlil zamanı bu mövzular ətrafında suallar hazırlayaraq şagirdlərin müstəqil təhlilinə şərait yaradılması məqsədəuyğundur. Belə olan halda, şagirddə müstəqil fikir söyləmə, düşünmə, mühakimə etmə, nəticə çıxarma kimi bacarıqların formalaşmasına zəmin yaradılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/avqust/132110.htm
2. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cilddə. III cild. Bakı, "Lider nəşriyyat",2005, 304 səh.
3. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cilddə. V cild. Bakı, "Lider nəşriyyat",2005, 288 səh.

Pənahov Firuz Yunus oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti

KRİPTOVALYUTALARIN TEXNOLOJİ İNFRASTRUKTUR KOMPONENTLƏRİ: ÜSTÜNLÜKLƏR VƏ ÇATIŞMAZLIQLAR

Kriptovalyuta iqtisadiyyatında Bitcoinin istifadəsi inkişaf etmiş ölkələr olan Yaponiya, Kanada, ABŞ, Almaniya, Fransa və İngiltərədə kifayət qədər geniş yayılmışdır. Yaponiya və İrlandiyada pul bankomatlarına bənzər və Bitcoin üçün nəzərdə tutulmuş ATM cihazları qurulmuşdur. Kriptovalyutalar Avropa Mərkəzi Bankına görə tənzimlənməyə tabe olmayan və rəqəmsal mühitdə olan virtual valyutalarda qiymətləndirilə bilər.

Kriptovalyutalarla bağlı qaydalar, ümumiyyətlə, ən çox istifadə edilən kriptovalyuta olan Bitcoin ilə bağlıdır. Bəzi ölkələr Bitcoin ticarətinə və Bitcoin ilə əməliyyatlara icazə versə də, bəzi ölkələrdə bu, çox sərt qaydalarla qadağan edilir və ya məhdudlaşdırılır. Eynilə, bir çox ölkələrin rəsmi qurumları, təşkilatları və məhkəmələri Bitcoini fərqli qəbul edirlər. Avropa Mərkəzi Bankının virtual valyutalar üzrə araşdırması 2015-ci ilin fevralında Virtual Valyutalar - Əlavə Analiz başlığı ilə dərc

edilib. Bu araşdırmada virtual valyutalar ödənişyönümlü cəhətləri ilə müzakirə edilir və mərkəzi bankın perspektivinə görə qiymətləndirilir. Virtual valyutalarla bağlı həm milli, həm də beynəlxalq hüquqi tənzimləmələrin müəyyənləşdirilməsi də qeyd edilir.

Bitcoin zaman keçdikcə populyarlığının və ona yatırılan investisiyaların artması ilə paralel olaraq iqtisadi fəaliyyət sahələri yaradıb. Bitcoin ekosistemi altı elementdən ibarətdir:

- Yaradıcı Firmalar: Yaradıcı Firmalar həm Bitcoin şəbəkəsində aparılan əməliyyatları təsdiqləmək, həm də bu şəkildə yeni Bitcoin yaratmaq vəzifəsini öz öhdələrinə götürürlər.

- Elektron Pul saxlama Xidmətləri Təmin edən Firmalar: Pul saxlama əməliy-yatları Bitcoin şəbəkəsinə daxil olan istifadəçilər üçün tələb olunan rəqəmsal açarların yaradılmasına və saxlanmasına imkan verən proqramlardır. Bitcoin-ə bənzər kriptovalyutaları saxlamaq, göndərmək və qəbul etmək üçün istifadə edilən təhlükəsiz proqrama kripto pul kisəsi deyilir. Kripto pul kisələri online və offline olaraq klassifikasiya edilir. Online pul kisələri internetə qoşulmuş və əməliyyat apara bilən pul kisələridir, offline pul kisələri isə internetə qoşulmayan və yalnız pul saxlamaq üçün istifadə edilən pul kisələridir. Kriptovalyuta platformalarından (mübadilə) birində hesab açdığınız zaman pul kisəsi avtomatik olaraq açılır.

- Maliyyə Xidmətləri Təmin edən Firmalar: Bu firmalar klassik maliyyə qurumlarına bənzər Bitcoin-də saxlanılan fondlarla foreks əməliyyatları, maliyyə aktivlərinin ticarəti, birja ticarəti kimi əməliyyatlar həyata keçirən və Bitcoin-dən faiz alan qurumlardır.

- Birjalar: Bu şirkətlər Bitcoinlərin digər valyutalarla mübadiləsini təmin edən və bu xidmət müqabilində komissiya alan şirkətlərdir.

- Ödəniş Prosessorları: Bunlar Bitcoin və ya digər virtual valyutalarla mal və xidmətlər almaq üçün ödəniş etmək və ödəniş almaq istəyən tərəflərə lazım olan xidmətləri təqdim edən şirkətlərdir.

Dünyanın bir çox ölkəsində kriptovalyutalar üçün çox fərqli qiymətləndirmələr aparılıb. Bu qiymətləndirmələr həm mənfi, həm də müsbət yanaşma kimi görünür. Bu sahədə qarşılıqlı konsensusun formalaşmamasının və müxtəlif fikirlərin irəli sürülməsinin səbəbi sistemin hələ də dəqiq aydınlaşdırılmamasıdır. Əslində, kriptovalyutaların pul, əmtəə və ya hətta fərqli bir alət olması ilə bağlı hələ də konsensus yoxdur. Kriptovalyutaların, xüsusən də bitkoinin kimlər tərəfindən hansı məqsədə xidmət etdiyi və kimlər tərəfindən istehsal edildiyi hələ də aydın deyil. Bütün bu qeyri-müəyyənliklər müxtəlif düşüncələrin ortaya çıxmasını artırır.

Kriptovalyuta mayninqi blokçeyn kimi tanınan bir sistem vasitəsilə əməliyyatların təsdiqlənməsi prosesidir. Mayninq əməliyyatın düzgünlüyünü sübut etmək, yoxlamaq və blokçeynə yeni blok əlavə etmək üçün mürəkkəb alqoritmlər prosesi vasitəsilə blokun etibarlılığını təsdiqləməkdir. Müvafiq avadanlıq və interneti olan hər kəs mayninq ola bilər. Mayninqçilər istehsal etdikləri hər şeydən pay alırlar. Mayninq yaxşı aparat, yaxşı proqram və Bitcoin pul kisəsi qurmaq tələb edir. Mayninqçilər üçün digər ən vacib xərc elektrik enerjisidir. Sistemi işlətmək və eyni zamanda da soyutmaq üçün yüksək elektrik enerjisi tələb olunur.

Mərkəzləşməmiş şəbəkə sistemində edilən bütün ödənişlər (ödəniş tapşırıqları) digər istifadəçilərə anında çatdırılır ki, hansı istifadəçidən hansı istifadəçiyə nə qədər

ödəniş edildiyi qeydlərdə öz əksini tapa bilsin. Bu toplanmış qeydlər blok adlanan strukturlarda saxlanılır. Hər bir blokda yüksək səviyyədə emal tələb edən hash alqoritmi həyata keçirilir. Bu hərəkəti yerinə yetirən ilk istifadəçi zamanla azalan Bitcoin mükafatı alır. Bu şəkildə Bitcoin sərbəst buraxılır. Beləliklə, əməliyyatların qeydləri hər bir istifadəçi üçün açıq saxlanılır. Hər bir blok özündən əvvəlki sonuncu blokun hash ifadəsini ehtiva edir. Bu cür virtual pul yaratma prosesi mədənçilik adlanır.

Proqram təminatı ilə 21 milyonla məhdudlaşdırılan bitcoin bu rəqəmə çatdıqdan sonra da varlığını davam etdirəcək. Hər əməliyyatın təsdiqi üçün Bitcoin birjalarında mayninqçilərə müəyyən bir pay verilir. Bitcoin virtual proqramdan istifadə edərək hər 10 dəqiqədən bir kompüterinizdə alqoritm yaratmağı hədəfləyir. Bu alqoritmi yaradan kompüter, mayninqçi, mükafat olaraq müəyyən Bitcoin qazanır. Mayninqlə qazanc əldə etməyi qarşısına məqsəd qoyan insanların evdə tək maşınla bu məqsədlərə çatması mümkün deyil. Hər bir texnologiyada olduğu kimi, bu cihazlar da zaman keçdikcə köhnələcək. Bitcoin çətinlik səviyyəsi artdıqca, cihazlar bunu həll edə bilməyəcək və yenilənməli olacaq.

Blokçeyn kriptovalyutaların infrastrukturunu təşkil edir. Blokçeyn, şifrələnmiş əməliyyat izləməsini təmin edən mərkəzləşdirilməmiş verilənlər bazası kimi müəyyən edilir. Blokçeyn, kriptovalyutalarla edilən əməliyyatların qeydə alındığı bir reyestr kimi fəaliyyət göstərir. Blokçeyn, Blokçeyn üzərindən innovativ proqram təminatı ilə işləyən istifadəçilərin bir-biri ilə əlaqə saxladığı bir şəbəkə tərəfindən həyata keçirilir. Blokçeyn şəbəkəsinə qoşulmuş istifadəçilər əməliyyatları qiymətləndirə, aldıqları mesajı reyestr nüsxələrinə əlavə edə və bu registr plaginlərini şəbəkəyə qoşulmuş digər istifadəçilərlə paylaşa bilərlər. Bu yolla, Bitcoin strukturuna qoşulan istifadəçilər məlumat zəncirinin bir nüsxəsinə sahib olurlar. Bitcoin əməliyyatlarının əməliyyat tarixçəsi ilə onların kimə aid olduğu məlumatlarına çatmaq mümkündür.

Blokçeyn texnologiyası ilk dəfə Bitcoin ilə maliyyə tətbiqi nümunəsi olaraq ortaya çıxdı. Ənənəvi bank sistemində bir ölkədəki bankdan digər ölkədəki banka pul göndərilmək istənildikdə həmin şəxs banka göstərişlər verir və lazımi banka pul köçürür. Bunu edərkən banklar yüksək komissiyalar tələb edir. Blokçeyn texnologiyası ilə inkişaf etdirilən Bitcoinin təklif etdiyi sistemdə A şəxsdən B şəxsə heç bir vasitəçi təşkilat olmadan çox aşağı komisyon haqqı ödəyərək daha sürətli əməliyyatlar həyata keçirə bilər. Bank sistemində sistemin təhlükəsizliyi banklar tərəfindən idarə olunduğu halda, blokçeyn texnologiyasında vahid səlahiyyətə əsaslanan etibar mexanizmini şəbəkədəki istifadəçilərə paylayaraq sistemin daha səmərəli və təhlükəsiz işləməsini təmin edir.

Blokçeyn texnologiyası bloklarda saxlanacaq məlumatları möhürləməklə bu bloklardan zəncir yaratmaq məntiqindən ibarətdir. Məlumatların bloklara yazılması və doldurulması məlumatların retrospektiv olaraq dəyişdirilməsini və qorunmasını asanlaşdırır. Blokçeynin paylanmış bir quruluşa sahib olması təhlükəsizlik ölçüsünü ən yüksək səviyyəyə qaldırır. Məhz, blokçeynə əlavə edilən məlumatlar eyni vaxtda qeydə alınır. Hər hansı bir kompüterdə onlardan bir neçəsi ilə bağlı problem yaranarsa Blokçeynin hazırkı vəziyyəti digər kompüterlərdən kopyalanır və avtomatik olaraq sistemi qoruyur. Beləliklə, itkidən söhbət gedə bilməz. Blokçeyndə qeydə alınan məlumatlar hakerlər tərəfindən dəyişdirilməyə çalışıldıqda, paylanmış strukturun təmin etdiyi təhlükəsizlik işə düşür. Sistemə daxil olan kompüterdəki qeydlərin dəyişdiyini,

bu məlumatların orijinalının eyni vaxtda qovşaq tərəfindən pozulduğunu anlayır və həmin kompüteri sistemdən kənarlaşdırır. Sistemin əsas məntiqinə görə, əməliyyatlar ardıcıl olaraq blokçeyndə qeyd olunur və retrospektiv məlumatların dəyişdirilə bilməyəcəyi və pozula bilməyəcəyi bir zəncir formalaşır. Bitcoin istifadəçiləri bu sistemin bank və maliyyə sektorunu aradan qaldıracağına inansalar da, bu gün bu texnologiyaya ən sürətlə uyğunlaşan sektor bank sektoru olmuşdur. Bitcoin ilə ortaya çıxan Blokçeyn sistemi hər gün insanlar tərəfindən yeni sahələrdə istifadə edilməyə başlanmışdır.

Kriptovalyutalarda istifadə edilən digər bir anlayış Hash funksiyasıdır. Hash funksiyası dəyişən verilənlər dəstini sabit verilənlər dəsti ilə əlaqələndirən alqoritm və ya alt proqramdır. Hash funksiyalarından qaytarılan dəyərlərə hash dəyərləri, hash kodları, hash cəmi, yoxlama cəmi və ya sadəcə hash deyilir. Hash funksiyaları adətən verilənlər bazasında cədvəldə axtarılan verilənləri tez tapmaq və ya verilənlərin müqayisəsi proseslərini sürətləndirmək, böyük faylda eyni və ya oxşar qeydləri aşkar etmək və s. əməliyyatlar üçün istifadə olunur. Ənənəvi şifrələmə alqoritmi, şifrələmə açarından istifadə edərək göndəriləcək mesajı oxunması çətin, təsadüfi baş vermiş kimi görünən və geri dönməz olan sətirə çevirən funksiyadır, yəni orijinal mesajı əldə etmək mümkün deyildir (məs. parolu bilən şəxs üçün). Şifrələmə sayəsində şəxsi məlumatların ictimai şəbəkə üzərindən göndərilərkən digər insanlar tərəfindən öyrənilməsi riski aradan qaldırılır. Hash funksiyası istənilən ölçüdəki məlumatları, istər qısa, istərsə də uzun, sabit uzunluqlu verilənlərə çevirən funksiyadır. 20-dən çox Hash funksiyası alqoritmi mövcuddur. Onların arasında SHA seriyası çox populyardır. SHA-0 1993- cü ildə, SHA-1 1995-ci ildə, SHA-2 isə 2012-ci ildə hazırlanmışdır. Bu, çox istifadə edilən SHA-256 Hash funksiyasıdır. 256 bitlik çıxış istehsal edən bu Hash funksiyası beş xüsusiyyətə malikdir:

- Eyni giriş həmişə eyni nəticəni verməlidir;
- Funksiya tez bir zamanda məhsul çıxarmalıdır;
- Çıxışdan istifadə edərək girişi hesablamaq mümkün olmamalıdır;
- Mesajda kiçik bir dəyişiklik olsa belə, yeni və fərqli bir Hash dəyəri yaratmalıdır;
- Fərqli girişlər eyni nəticə verməməlidir.

Bu Hash funksiyası blokları bir-birinə bağlamaq, blokçeyn yaratmaq və onun toxunulmazlığını təmin etmək üçün vacib elementdir. Zəncirdəki hər bir blok bu Hash dəyərləri ilə əlaqələndirilir. Bloklarda ediləcək dəyişiklik hash dəyərini də dəyişəcək və buna görə də qalan bütün blokların Hash dəyəri dəyişəcək. SHA-256 hash alqoritmində verilənlər nə qədər böyük olsa da, onun tutacağı yer 256 bitdən çox ola bilməz. Bu rəqəm trilyon, katrilyon kimi rəqəmlərdən böyükdür. SHA-256-da, mesaj girişindən asılı olmayaraq, mesaj həzmi 256 ardıcıl 0 və ya 1 sətirindən ibarətdir. Oxumaq asanlığı üçün onlar adətən onaltılıq sistemdə dördlük qruplarda yazılır. Bu halda mesaj həcmləri 64 ardıcıl hərfdən istifadə etməklə yazılır. Hash funksiyası bloklardakı məzmun məlumatını xülasə məlumata çevirən birtərəfli funksiyadır. Hash funksiyası yalnız hər bir məlumat üçün unikal çıxış yaradır. İştirakçı yeni məlumat daxiletmə xülasəsini dəyişdirərək yeni xülasə yaradır. Hər bir xülasə əvvəlki xülasə ilə əlaqələndirilir. Blokçeyn tərifindəki zəncir ifadəsi buradan gəlir. İlkin blok konstruktor tərəfindən yaradılır və bu blok genezis bloku adlanır. Əgər blokçeynçilər tərəfindən manipulyasiya edilirsə və ya 2 fərqli blokçeynçidən 2 fərqli nəticə gəlirsə,

əməliyyatın düzgün olub olmadığını yoxlamaq üçün Proof of Work (işin sübutu) metodu istifadə olunur.

Kriptovalyutaların xarakterik xüsusiyyətləri bəzi fayda və risklər gətirir. Statistik məlumat platformasına görə, 2016-cı ildə 11 milyon olan Blokçeyn dövriyyəsi 2017-ci ilin sonuna doğru 95% artaraq 21 milyona çatıb. Bu yüksəliş tendensiyası davam etdi və 2019-cu ilin sonunda dövriyyə 44,5 milyonu keçdi. Təkcə 2019-cu ildə kriptoplatforma istifadəçilərinin sayı 12 milyondan çox artıb və hazırda da artmaqda davam edir. Bu məlumatlar texnologiyaya olan yaxınlığın və kriptovalyutalar haqqında məlumatlılığın artdığını göstərir. Bununla belə, elektron pul kisələrinin davamlı artması kriptovalyutaların üstünlüklərinin daha diqqətçəkən və ön planda olduğunu göstərir. Bu üstünlüklər aşağıdakılardır:

- Aşağı əməliyyat haqları: Kriptovalyutalardan istifadə zamanı ödənilən əməliyyat haqları kredit kartları üçün ödənilənlərdən xeyli aşağıdır. 100 dollar üçün kredit kartı ilə əməliyyatın qiyməti 3,37 dollar, Bitcoin ilə bu əməliyyatın dəyəri isə 0,61 dollardır. Bu fərqə görə bir çox ölkə və banklar Blokçeyn sistemlərindən istifadə edirlər.
- Yüksək əməliyyat sürəti: Kriptovalyutalar üçün əməliyyat sürətləri fərqli olsa da, bu vaxt dəqiqələrlə ifadə edilə bilər. Bu əməliyyatlar da qeyri-məhdud və zamansız şəkildə həyata keçirilir.
- İnflyasiyanın zəif təsiri: Kriptovalyutaların tədarükü müəyyən olduğundan pul inflyasiyasından az təsirlənəcəyi gözlənilir. Qeyri-mərkəzləşmiş quruluşu səbəbiylə, səlahiyyət siyasətləri və ya siyasi səbəblərdən yarana biləcək inflyasiya təsirlərinə qarşı güclü bir mövqe tutur.
- Şəxsi məlumatların qorunması və anonimlik: Bu gün şəxsi məlumatların qorunmasına çəkilən xərclər 4 milyon dollardan çoxdur. Kriptovalyutalarla edilən əməliyyatların təklif etdiyi anonimlik sayəsində bu xərc aradan qaldırıldı. İstifadəçilər şəxsi açar məlumatlarını saxladıqları müddətcə şəxsi məlumatların təhlükəsizliyi təmin edilir.
- İstifadə asanlığı: Xüsusilə beynəlxalq şirkətlər üçün bank hesabı açmaq çətin ola bilər. Onların uyğunluğu müxtəlif suallarla yoxlanılır və kredit balları nəzərə alınır. Kriptovalyuta cüzdanının yaradılması cəmi bir neçə dəqiqə çəkir.
- Hesaba giriş yalnız hesab sahibinə məxsusdur. Heç bir şəxs, qurum və ya təşkilat hesaba daxil ola və ya əməliyyatlara müdaxilə edə bilməz.
- Şəffaflıq: Kriptovalyuta əməliyyatları retrospektiv olaraq yoxlanıla bilər. Hər kəs əməliyyatları görə bilər, lakin əməliyyat tərəfləri kimliklərini açıqlamadıqca onlar məxfi qalır.

Lakin ənənəvi ödəniş sisteminə nisbətən bir çox üstünlüklərə malik kriptovalyutaların bəzi çatışmazlıqları da var. Bunları aşağıdakı kimi sadalaya bilərik:

- Yüksək volatillik: Kriptovalyuta bazarında dəyişkənlik səviyyələri kifayət qədər yüksəkdir. Bitcoini nümunə götürsək, 2017-ci ilin əvvəlində 1000 dollardan başlayan qiyməti ilin sonunda 13 000 dollara enmədən əvvəl 20 000 dollar səviyyəsinə qalxdı.
- Anonimlik: İstifadəçiləri üçün maliyyə azadlığı yaratmaqla yanaşı, qeyri-qanuni təşkilatların bu xüsusiyyətə görə aktivlərini gizlədə bilmələri kriptovalyutalara ünvanlanan tənqidlərdən biridir.
- Tənzimləmə: Bir çox ölkədə kriptovalyutalarla bağlı heç bir hüquqi tənzimləmə yoxdur.

- Təcrübə çatışmazlığı: Əksər istifadəçilər kriptovalyutalardan necə istifadə edəcəyindən xəbərsizdirlər, ona görə də onlar haker hücumlarına məruz qala bilərlər.

- Geniş qəbul edilməməsi və aşağı likvidlik: Artan göstəricilərə baxmayaraq, kriptovalyutaların istifadə sahələri hələ də kifayət edən səviyyədə deyil.

- Əməliyyatların müəyyənliyi: Blokçeyn sisteminin xüsusiyyətlərinə görə əməliyyatlar geri qaytarıla bilməz. Səhv əməliyyat nəticəsində müraciət etmək səlahiyyəti yoxdur.

- Mərkəzsizləşdirmə: Kriptovalyutalar mərkəzi bir quruma bağlı olmaması müsbət görünsə də, bəzi mənfi nəticələr yarada bilər. Ənənəvi bank sistemlərində bir şəxs hesab parolunu unutduqda və ya kartını itirdikdə, şəxsiyyət məlumatlarını müəyyən etməklə vasitəçi qurum onun hesabına daxil ola bilər. Kripto pul sistemində bu, dəyər itkisi ilə nəticələnəcək.

Göründüyü kimi kriptovalyutaların müsbət və mənfi cəhətləri istifadə və gözləntilərə görə fərqlənə bilər. Bəzi istifadəçilərin üstünlük kimi gördükləri xüsusiyyətlər başqa baxımdan mənfilik yarada bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. İskəndərov R.Ə., Sadiqov R.F. və b. Qiymətli kağızlar, banklar. Dərs vəsaiti. Bakı, 2014. 289 s.

2. Дорофеев М.Л., Косов М.Е. Роль и перспективы внедрения криптовалют в современную мировую финансовую систему // Финансы и кредит. – 2019. – Т. 25, № 2(782). – С. 392-408.

3. Комаров А. В., Мартюкова, В. М. Необанкинг как направление развития современных финансовых технологий // Вестник университета. – 2020. – № 3. – С. 134–142. https://doi.org/10.26425/1816-4277-2020-3-134-142.

4. Царикаева Л.В., Волик М.В. Информационные системы в экономике с применением технологии блокчейн // Вектор экономики. – 2019. – № 8 (38). – С. 9.

5. Левенцов В.А., Левенцов А.Н., Рубан Ф.М. Криптовалюта как инструмент финансового инжиниринга: преимущества и недостатки, регулирование // Экономика и предпринимательство. – 2018. – № 9 (98). – С. 930–935.

Allahverdiyeva Sevinc Ruslan qızı, magistrant,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email:sevicallahverdiyeva@icloud.com

FRAZEOLOGİZMLƏRİN MƏDƏNİYYƏT KONSEPTİNDƏ ROLU

Frazeologiya dilçiliyin frazeoloji birlikləri öyrənən bir sahəsidir. Frazeologiya termini iki şəkildə işlənir: 1) dildəki frazeoloji vahidlərin miqdarı və 2) budaq (mövzu). Frazeologiya yunanca “phrasis” – ifadə və “loqos” sözlərindəndir[1]. Söz və deyim olan söz birləşmələri haqqında elm deməkdir. Onlar semantik və struktur cəhətdən ayrılmazdır. Onlar müxtəlif məna və istifadə xüsusiyyətlərinə malikdirlər.

Leksikologiya lüğətin məzmunu və frazeologiya frazeoloji birliklərdən birini öyrənir. İçindəki dil birliyi lüğət sözdür; lakin idiom frazeologiyanın dil birliyidir. Hər hansı birinin lüğəti dil söz və deyimlərdən ibarətdir. Frazeologiya əbədi və ecazkar nümunələrdən ibarət mənzərəli qalereyaya bənzəyir. Bir xalqın adət-ənənələri, tarixi abidələri, nağılları və mahnılarında bu birləşmələrdən istifadə olunmuşdur Frazeologiya lüğətin ən rəngarəng hissəsi, həm də ən demokratik təbəqəsi kimi hesab etmək olar.

Frazeologiyadan ilk vaxtlar ədəbiyyatşünaslıqda istifadə edilmişdir. Bəzi bədii ədəbiyyatı birindən tərcümə edərkən ayrılmaz söz birləşmələrini başqa dilə çevirmək mümkünsüz oldu. Sonra həmin dillərdəki frazeoloji birliklər araşdırılmağa başlandı. Frazeologiya termini ilk dəfə 1558-ci ildə ingilis ədəbiyyatşünası Neander tərəfindən dünya filologiyasında istifadə edilmişdir [3]. Ədəbi əsərləri tərcümə edərkən Neander bu termindən istifadə etməli oldu. Baxmayaraq ki, frazeoloji materialların çox hissəsi lüğət və digər mənbələrdə frazeologiya nəzəriyyəsi ilə bağlı tədqiqat işlərinə daxil edilir. İndiyə qədər olan məsələlər İngilis frazeologiyası qrammatika, stilistika, leksikoqrafiya və tarixdə öyrənilmişdir. Sonralar frazeologiya leksikologiyanın bir qolu kimi tədqiq edilmişdir. Dilçilik inkişaf etdikcə, indiki vaxtda frazeologiyanın müstəqil bir qolu kimi qəbul edilmiş və hal hazırda tədqiq edilməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra Şərqi Avropa və Rusiya alimlər öz əsərlərində bu sahəni tədqiq edərək çoxlu nəticələr əldə etmişlər. Fransız alimi Charlie Bally frazeologiya terminini elmə daxil etdi [2]. Qərbi Avropa və Amerika dilçilərindən olan Balli stilistikada frazeologiyadan istifadə edir. Məsələ frazeologiyanı dilçiliyin müstəqil bir sahəsi kimi öyrənməyi rus dilçisi E.D.Polivanov irəli sürmüşdür. O, müsbət fikirdə olduğu kimi, leksika ayrı-ayrı sözlərin mənalarını, morfologiyasını öyrənir sözlərin quruluşunu, sintaksis söz birləşmələrinin quruluşunu öyrənir. Onun fikrincə, özünəməxsus unikal söz birləşmələrini tədqiq edən müstəqil sahəyə ehtiyac var. E.D.Polivanov frazeologiyanın dilçilikdə möhkəm yerləşəcəyinə əmin idi və bu baş verdi. Məsələ frazeologiyanın dilçiliyin ayrıca bir sahəsi kimi öyrənilməsi rus alimi V.V.Vinoqradov tərəfindən irəli sürülmüşdür. V.V.Vinoqradovun böyük xidməti ondan ibarətdir ki, o, frazeoloji birlikləri və semantik qruplar bir-birindən ayırıb. Bununla belə, frazeologiya leksikologiyanın bir hissəsi olaraq qalırdı, frazeologiyanın müstəqil dilçiliyin sahəsi ola biləcəyini sübut etmək hələ işlənməmişdi. Belə ki, frazeologiya leksikologiyanın bir hissəsi kimi öyrənilirdi. E.D.Polivanov və V.V.Vinoqradovdan sonra frazeologiyanın müstəqil öyrənilməsi ideyasını ilk irəli sürən alim B.A. Larin olmuşdur [2]. O frazeologiyada kifayət qədər elmi araşdırma aparılmadığını təsdiqlədi. Rus dilçiliyində A.V.Kuninin fikrincə, frazeologiya leksikologiya dairəsindən çıxdı və frazeologiyanın əhatə dairəsi və əhəmiyyəti qaldırdı [1]. Frazeologiya ilə bağlı çoxlu, bəzən mübahisəli fikirlər söylənsə də bir sıra elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır. N.N.Amosova, A.V.Kunin, V.A.Smirnitsky, S.S.Gorelik, V.L.Arxangelski, V.V.Vinoqradov, B.A.Larin, İ.A.Melçuk, I.I.Revzin, S.N.Savitskaya kimi görkəmli dilçilərin bu elmin inkişafında böyük xidmətləri var [3].

Hazırkı tezisdə biz mədəni yaddaş anlayışı çərçivəsində frazeoloji məna problemini işıqlandırmaq məqsədi güdürük. Frazeoloji mənaya təbəqələşmə yanaşmasından çıxış edərək tədqiqatda onun dərinliklərinə böyük diqqət yetirilmişdir. Frazeoloji obrazların konseptual xarakteri vardır. Mədəni yaddaş onları idrak mexanizmləri ilə əlaqələndirmək üçün etibarlı meyar olduğunu sübut etdi. Frazeoloji obrazların forma-

laşması prinsiplərinin yaxından nəzərdən keçirilməsi onların oxşar/eyni olduğunu sübut etdi. Beləliklə, əhəmiyyətli nəticələrdən biri tədqiqat altında bütün ingilis frazeologizmlərinin təsvirini yaradan 11 makrometaforik konseptual modelin yaradılması olmuşdur [1]. Sonrakı araşdırmalar bu fərziyyəni təsdiqlədi. Məhz bu modellər frazeologiyada mədəni informasiyanın saxlanması prosesini, eləcə də frazeoloji mənaların kifayət qədər yüksək informasiya tutumunu təmin edir. Təhlillərin nəticələri göstərdi ki, makrometaforik konseptual modellərə frazeoloji mənalar müxtəlif növ mədəni məlumatları ehtiva edir, yəni arxetipik, mifoloji, dini, fəlsəfi və elmi məlumatlar. Müxtəlif növ mədəni məlumatlar frazeoloji mənalarda saxlanılır. Kontekstdə reallaşdırılan üst-üstə düşən informasiya qatlarının formalaşdırılması ayrılmaz bir bütöv kimi təsvir olunur. Beləliklə, hər hansı bir frazeologizm makrometaforik konseptual üzərində qurulur. Model "COMMUNICATION IS CRAFT" mütləq ingilis dilini əks etdirir. Bütün bu növlər informasiyalar da öz növbəsində müasir dil nəzəriyyələrinin yaranmasına səbəb olur. Çoxluğun hər hansı frazeologizmini dolayısı ilə əlaqələndirən ünsiyyət ən azı bəzi tanınmış elmi cərəyanları öyrənmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siayhısı:

1. https://moluch.ru/archive/107/25673/
2. https://cyberleninka.ru/article/n/the-role-and-significance-of-phraseology-in-lingiustics
3. https://iling-ran.ru/zykova/phraseological_meaning.pdf

Əmirxanova Səidə Azər qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:amirxanova.saida@mail.ru

MÜƏSSİSƏNİN İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİ VƏ ONUN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Dünya iqtisadiyyatında baş verən qlobal maliyyə böhranı şəraitində beynəlxalq bazarda ixtisaslaşma güclənir, innovasiyalara söykənən və yüksək əlavə dəyər yaradan elm tutumlu iqtisadiyyat modelinə üstünlük verilir. Bu isə qlobal və regional səviyyədə rəqabətin kəskin artmasına səbəb olur. Belə bir şəraitdə hər bir ölkə qarşısında yüksək rəqabətqabiliyyətliliyə, məhsuldarlığa, səmərəliliyə malik dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişafın formalaşdırılması kimi vəzifələr dayanmalıdır. Bu vəzifələr iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsini, elm tutumlu iqtisadiyyatın formalaşdırılmasını, makroiqtisadi sabitliyin qorunmasını, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasını, qabaqcıl texnologiyaların və təcrübənin tətbiqini, insan kapitalının inkişaf etdirilməsini, xarici investisiyaların təşviqini nəzərdə tutur. Bütün bu cəhətlər müəssisələrin investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsinin nə qədər aktual olduğunu göstərir.

İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin investisiya cəlbediciliyinin öyrənilməsi onların konyunkturasını, dinamikasını və cəmiyyətin bu sektorların məhsullarına olan ehtiyaclarının inkişaf perspektivlərini tədqiq etməyə yönəlmişdir.

Məlumdur ki, investisiya cəlbediciliyi əsasən ölkə, region və müəssisə səviyyəsində qiymətləndirilir. Ölkənin investisiya cəlbediciliyinə sosial sabitlik, siyasi sabitlik, iqtisadi vəziyyət, elmi-texniki tərəqqinin səviyyəsi, iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə dövlətin müdaxilə dərəcəsi və s. kimi amillər təsir göstərir. Ölkənin investisiya cəlbediciliyinə təsir edən amillər regionun inkişafına da təsir göstərir.

Regionun investisiya cəlbediciliyini qiymətləndirərkən, ilk növbədə, aşağıdakı problemlərə diqqət yetirmək tələb olunur:

1. Regional sosial-iqtisadi sistemlərin inkişaf strategiyası, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın ərazi təşkilinin yeni forma və metodlarından istifadə;

2. Regionda elmi və innovativ fəaliyyətin transformasiyasının sosial-iqtisadi problemləri;

3. Regional mühitin tənzimlənməsinin sosial-iqtisadi problemləri və əhalinin ekoloji təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması;

4. Əmək, sosial inkişaf və əhalinin sosial müdafiəsi sahələrinin regional problemləri.

Regional investisiya siyasəti regionun öz kapitalının aktivləşdirilməsinə və hüdudlarından kənardan əlavə investisiya cəlb edilməsinə yönəldilməlidir ki, bu da investisiya cəlbediciliyinin tənzimlənməsində həm dolayı, həm də birbaşa metodlardan istifadə olunmasını nəzərdə tutur.

İnvestisiya cəlbediciliyini investisiya mühitinin bir hissəsi hesab etmək olar ki, bu da öz növbəsində region iqtisadiyyatına investisiya cəlb etmək üçün müxtəlif obyektiv şərait və imkanlar sistemini təşkil edir və bir sıra amillərin (siyasi, iqtisadi, sosial) təsiri altında inkişaf etmiş investisiya fəaliyyətinin intensivliyini təmin edir.

Regionda investisiya fəaliyyətinin müxtəlif sahələri üçün üstünlük təşkil edən kapitalın gəlirlilik səviyyəsi və bu investisiya fəaliyyəti ilə əlaqəli risk səviyyəsi. Mövcud risklər iki qrupa bölünür. Birinci risk qrupu istehsal və marketinq zənciri ilə əlaqələndirilir. Risklərin ikinci qrupu kriminal vəziyyətin səviyyəsi, investisiya layihəsinin dəstəklənməsinin effektivliyi və regionun inzibati infrastrukturu ilə əlaqələndirilir. Regionun investisiya cəlbediciliyinin təhlili və iqtisadiyyatın investisiya cəlbediciliyinin təhlili bir-biri ilə əlaqəlidir. Regionun investisiya cəlbediciliyi yalnız bu ərazidə yerləşən iqtisadi sektorların investisiya cəlbediciliyi ilə təmin edilə bilər. Digər tərəfdən müəssisənin investisiya cəlbediciliyi regionun investisiya mühitidir.

Müəssisəyə qoyulan birbaşa investisiyalar maliyyə və portfel investisiyalar şəklində ola bilir. Maliyyə investisiyalarının əsas məqsədi bu vəsaitlərdən gəlir əldə etmək, eləcə də müəssisədən çıxdıqdan müəyyən müddət sonra səhmlərinin satışından əlavə gəlir əldə etməkdir. Maliyyə investisiyalarını cəlb etmək sənaye müəssisəsini inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur. Bu, özünü istehsalın yenilənməsində, yeni məhsulların istifadəyə verilməsində, avadanlıqların alınmasında, satış həcminin artırılmasında, istehsal xərclərinin azaldılması və bir müəssisənin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasında göstərir. Bu cür investisiyaların nəticəsi müəssisənin aktivlərinin həcminin və səhmlərinin dəyərinin artması olmalıdır. Portfel investisiya, bir qayda olaraq, bir istehsal dövrünün müxtəlif hissələrini və s. birləşdirərək sənayedə daha əhəmiyyətli mövqelər əldə etmək məqsədi ilə yönəldilir.

İnvestisiya qoyuluşunun başqa bir forması müəssisəyə borc mənbələrinin verilməsidir. Bu vəziyyətdə əsas vasitələr kreditlər ola bilər. Borc vəsaiti ödənişli, təcili və

geri qaytarılmaq şərtilə verilir. Yəni investor investisiya qoyuluşundan faiz gəlirləri alacağını gözləyir. Faiz dərəcəsi maliyyələşdirilmə müddətindən, kreditor qarşısında öhdəliklərin təmin edilməsindən, həmçinin müəssisənin investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsindən asılı ola bilər. Bu cür sərmayəçilər üçün əsas məsələ borc və faizlər də daxil olmaqla bütün lazımi kredit ödənişlərini vaxtında ödəmək üçün müəssisənin bu vəsaitlərdən necə istifadə edəcəyi vacibdir. Müəssisənin investisiya cəlbediciliyi xüsusiyyətlərin birləşməsidir, tərkibi müəssisənin gələcək inkişafına pul qoymaq üçün nə qədər səmərəli olduğunu göstərir. Əsas göstərici uzun müddət ərzində sabit gəlir əldə etmək amilidir.

Resurs amilləri müəssisənin iqtisadi vəziyyətini, istehsalın işləməsi üçün zəruri olan ehtiyatlar kompleksinin mövcudluğu və bu mənbələrdən səmərəli istifadə dərəcəsi kimi aspektləri səciyyələndirir.

Müəssisənin investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirilməsi maliyyə göstəricilərindən istifadə etməklə aparılır. Bu göstəricilərə aşağıdakılar daxildir:

- likvidlik - şirkət zəruri hallarda aktivlərini nağd pula çevirə biləcəyini göstərir;
- əmlak vəziyyəti - müəssisənin ümumi əmlakındakı cari və uzunmüddətli aktivlərin payını əks etdirir;
- işgüzar fəaliyyət - göstərici müəssisənin mənfəətindən asılı olaraq, bütün maliyyə proseslərini xarakterizə edir;
- maliyyə asılılığı - müəssisənin xarici maliyyələşdirmə mənbələrindən asılılığını və əlavə fondlar olmadan fəaliyyət göstərməyin mümkünlüyünü göstərir;
- gəlirlilik - müəssisənin maliyyə imkanlarından istifadə edərək səmərəliliyini əks etdirir.

Hal-hazırda müəssisənin investisiya cəlbediciliyini müəyyənləşdirmək üçün vahid metodologiya mövcud deyil. Bu məqsədlər üçün bir sıra alternativ üsullardan istifadə edilə bilər. İqtisadçılar da müəssisənin investisiya cəlbediciliyini müəyyənləşdirmək üçün vahid bir metodun olmadığını iddia edirlər. Hər bir layihə investisiya cəlbediciliyinin sonrakı təhlili ilə fərdi metod tələb edir. Qiymətləndirmə müvafiq göstəricilərin və təhlil olunmuş amillərin istifadəsinə əsaslanan müxtəlif metodlarla mümkündür.

Müəssisənin investisiya cəlbediciliyi, ona təsir edən amillərin məcmusu ilə müəyyən edilir ki, onları da dörd qrupda birləşdirmək olar:

1. Maliyyə vəziyyəti;
2. İstehsal potensialı;
3. İdarəetmənin keyfiyyəti;
4. Bazar sabitliyi.

Müəssisənin maliyyə mənbələri və onlardan istifadənin səmərəliliyi bir çox elm adamları tərəfindən investisiya cəlbediciliyinin vacib amili kimi qeyd olunur. Maliyyə vəziyyətinə likvidlik, ödəmə qabiliyyəti, işgüzar fəaliyyət, maliyyə sabitliyi daxildir.

İstehsal potensialı istehsal ehtiyatlarından müəssisənin sərəncamında istifadənin səmərəliliyini göstərir. Onun gələcək strateji inkişafı müəssisənin idarəetmə səviyyəsindən, səriştəli və effektiv idarəetmədən asılıdır. Buna görə idarəetmə keyfiyyəti strateji bir investor üçün investisiya qərarının verilməsində əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. İstehsal potensialına əmək obyektləri, əmək vasitələri, əmək ehtiyatları və texnologiyalar kimi amillər daxildir və onlar istifadənin səmərəliliyi ilə xarakterizə olu-

nur. İdarəetmənin keyfiyyəti müəssisənin inkişaf strategiyası və işinin bu strategiyaya uyğunluğu, davam edən iş proseslərinin optimallaşdırma dərəcəsi, təchizatçılar və istehlakçılarla əlaqələrin mövcudluğu və bazarda əhəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Bazar sabitliyinə müəssisənin parametrləri (müəssisənin növü, müəssisənin ölçüsü, məhsulun şaxələndirilməsi və s.), bazar şəraiti, müəssisənin həyat dövrü, sənaye əhəmiyyəti təsir göstərir.

Təklif olunan amillərin təsnifatı bizə tədqiq olunan hadisələrin dəyişməsinin səbəblərini daha dərindən anlamağa, fəaliyyət göstəricilərinin dəyərinin formalaşmasında hər bir amilin yeri və rolunu və müəssisənin investisiya cəlbediciliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyev Q.Ü. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 2008, 293 s.
2. Лукасевич И.А. Инвестиции. М.: ИНФРА-М, 2011, 413 с.
3. Подшиваленко Г.П. Инвестиции. М.: КНОРУС, 2014, 200 с.
4. Римера М.И. Экономическая оценка инвестиций. СПб.: Питер, 2009, 416 с.

Usublu Aliyə Yaqub qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti

İŞĞALDAN AZAD OLMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ QİDA SƏNAYESİNİN FORMALAŞDIRILMASI VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Giriş

İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizə "Böyük qayıdışın" təmin edilməsi üçün Azərbaycan dövləti tərəfindən kompleks fəaliyyət planlarının hazırlanması ilə bərabər artıq bu istiqamətdə olduqca əhəmiyyətli praktiki fəaliyyətlərə də başlanılıb. Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində kənd təsərrüfatının bərpası və inkişafı istiqamətlərinin müəyyən olunması məsələləri mövcud dünya təcrübəsi ilə yanaşı, bir sıra spesifik məqamların da nəzərə alınmasını tələb edir.

Torpaq balansı məlumatlarına əsasən işğaldan azad olunan ərazilərdə kənd təsərrüfatının bərpasından sonra 200 min hektardan çox torpaq sahəsinin əkin üçün istifadə ediləcəyi proqnozlaşdırılır ki, bunun da təqribən 9 min ha həyətyanı sahələrdir.

Lakin bu ərazilərdə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq sahələrinin -inventarlaşdırılması, xəritələndirilməsi və elektron məlumat bazası mövcud deyil, torpaq sahələrinin uqodiyalar üzrə dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyət bölgüsü yoxdur. Buna görə də işğaldan azad olunmuş ərazilərdə daşınmaz əmlakın vahid kadastr uçotu işləri həyata keçirilməli (yaşayış məntəqələri daxil olmaqla), torpaqların dəqiq uçotu (kəmiyyət və keyfiyyət, kateqoriya və uqodiyalar üzrə) aparılmalı və torpaq kadastrı yaradılmalı, regionun rəqəmsal topoqrafik xəritəsi hazırlanmalıdır. Bunun hesabına potensial əkin sahələrinin, örüş-otlaqların və biçənəklərin ölçüləri barədə dəqiq informasiya müəyyən olunacaq ki, bu da həm regionda aqrar sahə üzrə istehsalın effektiv şəkildə planlaş-

dırılması və dəqiq proqnoz göstəricilərinin əldə olunması, həm də torpaq islahatının aparılması üçün zəruri informasiya bazası kimi çıxış edəcək.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının ərzaq siyasətinin həyata keçirilməsi müasir tələblər fonunda kənd təsərrüfatının və emal sənayesinin yüksəlişi ilə bağlıdır. Qida sənayesinin düzgün yerləşdirilməsi və tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsi kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşması ilə bağlı əsas vəzifələrdən biri olmalıdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı və qida emalı sənayesinin harada inkişaf edəcəyini müəyyən edərkən aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır. Təyinatına görə kənd təsərrüfatı məhsulları üç kateqoriyaya bölünür:

1) Kənd təsərrüfatında bir çox mallar və onların bir hissəsi əhali tərəfindən emal olunmadan birbaşa istehlak olunur. Bunlara kartof, meyvə, üzüm, ət, süd, yumurta və digər qidalar daxildir.

2) Qida və yüngül sənaye kənd təsərrüfatı məhsullarından emal üçün xammal kimi istifadə edir.

3) Kənd təsərrüfatında toxum, yem və digər məhsullar istehsal olunur.

Nəticədə istehlakçılara yaxın kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal olunur. Emal sənayesinin inkişafına kənd təsərrüfatının inkişafı, bu da öz növbəsində kənd təsərrüfatı istehsalının yerləşdirilməsi təsirini göstərir. Başqa sözlə desək, xammal daha çox olan yerdə emal sənayesi tikilirdi və ya iqtisadi rayonun potensialı nəzərə alınmaqla emal müəssisələri tikilirdi. Bu, müvafiq sahələrin necə inkişaf etməsinə böyük təsir göstərdi. Göründüyü kimi, kənd təsərrüfatının intensiv inkişafı istiqamətləri istehsalın yerləşdirilməsi və ixtisaslaşdırılmasından üstündür. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı xammalına əsaslanan qida sənayesi müəssisələrinin uzunmüddətli artımına zəmanət vermək lazımdır. Bundan başqa istehlak üçün məhsulların ətraf mühit üçün təhlükəsiz olmasını təmin etmək vacib nüanslardandır.

İşğaldan azad olunan ərazilərdə ərzaq məhsulları istehsalının yerləşdirilməsi planının tərtib edilməsi və təkmilləşdirilməsi

Ərzaq məhsulları ilə təminatını sektorlararası əməkdaşlıq və inteqrasiyanın obyektiv şərtləri və qanunauyğunluqları müəyyən edir. Bunun nəticəsində yeyinti və kənd təsərrüfatı sənayesi ciddi çətinliklərlə üzləşir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda kənd təsərrüfatı hələ də sektorlar üzrə parçalanmışdır. Kooperativlərin yaradılması və konsolidasiyası kommunikasiyanın olmaması səbəbindən kiçik biznes üçün ləng prosesdir. Nəticədə kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesi sahəsində sahibkarların qarşısında daha geniş vəzifələr durur. Həmçinin bu iş yerləri onunla izah olunur ki, kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesi məhsullarının əksəriyyəti daxili tələbatı ödəmək üçün hazırlanır, bir qismi isə başqa ölkələrə ixrac olunur. Qarşılıqlı maraq prinsipləri bu baxımdan emal sənayesi ilə kənd təsərrüfatı arasında inteqrasiya və əməkdaşlığa rəhbərlik etməlidir. Mövcud tələblər kənd təsərrüfatı istehsalı və emal sənayesində sahələrarası inteqrasiyanın inkişafını zəruri edir [1].

Bu nöqteyi-nəzərdən sektorlararası problem kimi ən aktual məsələlərdən biri də emal müəssisələri tərəfindən kənd təsərrüfatı xammalından səmərəli istifadə edilməsidir. Buna nail olmaq üçün kənd təsərrüfatı xammalının istehsalının artırılmasını təmin etmək lazımdır. Bunun əksinə olaraq, istehsal olunan malların daşınmasına, çeşidlənməsinə, saxlanmasına, emalına və istehlakçıya çatdırılmasına zəmanət vermək lazımdır. Bundan əlavə, bu əlaqəli fəaliyyət üçün marketinq strategiyalarının işlənib hazır-

lanması məsələsi də əhəmiyyətlidir. Nəticədə, bu prinsiplər qida sənayesi və kənd təsərrüfatının prioritetləri üçün təməl rolunu oynayır. Metodoloji nöqteyi-nəzərdən bu aspektlə razılaşa biləcəyimizə inanırıq. Emal sənayesi və kənd təsərrüfatının hər ikisinin əlaqəli sahələr olmasına baxmayaraq, bu sahələrin müstəqil fəaliyyət göstərməsini təsəvvür etmək mümkün deyil. Hesab edirik ki, kənd təsərrüfatının inkişafı Azərbaycanda qida sənayesinin inkişafı və ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması üçün ilk addımdır [2].

İstehsal sahələrinin dəstəklənməsi, ixracın təşviqi mexanizmi, yeni məhsuldar sortların sınaqdan keçirilməsi, bitkiçiliyin inkişafı, istehsal növbəli əkin sisteminin tətbiqi, bölgəyə uyğun əkin strukturunun müəyyən edilməsi, növbəli əkin sisteminin tətbiqi hamısı həyata keçirilib. Eyni zamanda, ölkədə heyvandarlığın inkişafı üçün damazlıq təsərrüfatlarının yaradılması, quşçuluq təsərrüfatlarının müasirləşdirilməsi, heyvandarlığın maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi dəstəklənib. Yem bitkiləri sahələrinin strukturu yaxşılaşdırılıb, iribuynuzlu mal-qara stasionar saxlanılıb, arıçılıq inkişaf edib və s. atılan addımlar var. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə yanaşı, onların alqı-satqısı və bazara çıxarılmasının təşkilinə, mövcud texnoloji standartlara uyğun emal müəssisələrinin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Çay və üzüm istisna olmaqla, qeyd olunan amillər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının sürətlə artmasına şərait yaratmışdır.

Cədvəl 1.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı, təsərrüfat kateqoriyaları üzrə

İllər	Dənlilər və dənli paxlalı bitkilər	Pambıq	Tütün	Şəkər çuğunduru	Dən üçün günəbaxan	Kartof	Tərəvəz	Bostan bitkiləri
2014	24,0	17,9	25,8	312	17,3	133	152	157
2015	31,5	18,8	25,4	380	17,7	136	158	174
2016	30,6	17,3	15,2	490	20,8	140	159	176
2017	29,8	15,3	16,6	316	20,1	150	155	187
2018	30,0	17,6	19,0	350	20,6	149	162	191
2019	32,1	29,5	19,3	328	21,6	169	176	209
2020	31,8	33,6	22,1	512	22,4	174	188	224
2021	32,8	28,5	21,3	391	22,3	184	190	228
Kənd təsərrüfatı müəssisələri								
2014	26,6	11,6	23,8	528	7,9	237	236	178
2015	34,9	22,5	20,0	610	10,9	179	207	220
2016	34,1	18,3	-	522	8,3	127	298	229
2017	29,2	8,9	15,3	342	11,2	135	238	182
2018	27,8	17,0	12,7	441	15,8	211	180	183

2019	28,7	24,8	11,9	549	14,2	180	251	170
2020	32,7	27,9	9,4	568	16,8	268	344	236
2021	30,4	27,5	13,7	427	13,2	197	283	147
Fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları								
2014	23,8	19,3	25,9	271	18,3	132	150	157
2015	31,2	18,0	25,6	335	18,7	135	156	173
2016	30,3	17,1	15,2	478	21,4	140	156	175
2017	29,8	16,0	16,6	314	20,8	150	152	187
2018	30,3	17,7	19,1	314	21,0	148	161	191
2019	32,7	30,0	19,3	251	22,6	169	174	210
2020	31,6	34,3	22,9	437	23,0	173	185	224
2021	33,2	28,6	21,6	268	23,5	184	188	228

Mənbə: *Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi*

Cədvəlin məlumatların təhlilindən görünür ki, ərazilərimiz xeyli müddət işğal altında olsa da, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artması ilə yanaşı, əhəmiyyətli struktur dəyişiklikləri də baş vermişdir. Bu, ilk növbədə, ölkədə tədbirlərin ardıcıl həyata keçirilməsi, sahibkarlığın inkişafına şərait yaradılması ilə bağlı olub.

Cədvəl 2.

İşğaldan azad edilən torpaqlarda çoxillik əkmələrin növlər üzrə proqnozlaşdırılan strukturu, ha

	Albalı, gilas	**Fındıq**	**Xurma**	**Nar**	**Alma**	**Armud**	**Alça, gavalı**	**Çəkil**	**Cəmi meyvə**	**Üzüm**
Qarabağ	-	-	500	500	-	-	-	700	1,700.0	2,300.0
Ağdam	600	200	200	200	-	-	400	200	1,800.0	500.0
Cəbrayıl	200	-	100	200	-	-	300	-	800.0	1,200.0
Füzuli	500	100	-	500	-	100	800	-	2,000.0	600.0
Kəlbəcər	-	-	-	-	200	-	-	300	500.0	-
Qubadlı	200		200	1000	200	100	300	500	2,500.0	400.0
Laçın	-	-	200	200	-	-	100	-	500.0	-
Zəngilan	100	-	500	500	100	200	300	500	2,200.0	1,000.0
Cəmi	1600	300	1700	3100	500	400	2200	2200	12,000.0	6,000.0

Mənbə: *Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi*

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivləri baxımından aparılmış təhlil və qiymətləndirmələrə əsasən, bu torpaqlarda kənd təsərrüfatının bərpası istiqamətləri müəyyən edilmiş, regionun kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə potensial istehsal həcmi proqnozlaşdırılmışdır. Belə ki, bölgədə Ağdam və Füzulinin işğala məruz qalmayan sahələri də nəzərə alınmaqla azad olunmuş ərazilərdə təqribən 232.8 min hektar sahədə birillik və çoxillik əkinlərin aparılacağı, həmçinin 430 min baş iribuynuzlu, 1.6 milyon baş xırdabuynuzlu heyvanlardan ibarət fermaların qurulacağı gözlənilir.

Tədqiqatlara görə, ilkin məqsədlərə mövcud resurslardan səmərəli istifadə etmək, makroiqtisadi sabitliyin qorunması, regional sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının qəbulunu və icrasını təmin etmək, əhalinin gəlirlərinin artırılması daxildir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin qida sənayesinin inkişafı proqramlarını hazırlayarkən biz bu məsələləri nəzərə almağı tövsiyə edirik. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının və yeyinti sənayesinin inkişafı ilə bağlı əldə edilmiş nəticələrə əsasən sənayenin dinamik artımını təmin etmək üçün aşağıdakılara üstünlük verməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı potensialına malik bitki və heyvandarlıq məhsulları istehsalının artımı kənd təsərrüfatının əsasını təşkil edir. Bu baxımdan, emal müəssisələri ilə kənd təsərrüfatı arasında istehsal-iqtisadi əlaqələrin qurulmasının iqtisadi tənzimlənməsi və mexanizmi təkmilləşdirilməlidir:

- Qida sənayesinin inkişafı müasir texnoloji regional zavod və heyvandarlıq məhsullarının emalı müəssisələrinin yaradılmasını zəruri edir;
- İstehsal və xidmət sahələrinin (yüngül, kənd təsərrüfatı, maşınqayırma, infrastruktur və s.) qarşılıqlı inteqrasiyası şərtləri yüksək keyfiyyətli rəqabətqabiliyyətli qida sənayesinin inkişafını təmin edə bilər. Bu sahələr arasında qarşılıqlı əlaqələr investisiya, stimullaşdırma, tələbata uyğun səmərəli təşkili və idarə edilməsini tələb edir, çünki kənd təsərrüfatının və yeyinti sənayesinin inkişafı müəssisələrin xammal və əhalinin ərzaqla təminatının əsas mənbəyidir;
- Məhsulun daşınması, qablaşdırılması, saxlanması, emalı və marketinq zəncirinin təşkili üçün zəruri istehsal, sosial və bazar infrastrukturları qurulmalıdır; - Qida sənayesi və kənd təsərrüfatının kompleks inkişafını və tənzimlənməsini nəzərdə tutan Dövlət Proqramı onun hazırlanmasını da və həyata keçirilməsini də təmin edilməlidir;
- İstehsalın müasirləşdirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi, mövcud yeyinti sənayesi müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, dövlətin maliyyə-kredit dəstəyinin artırılması məqsədilə Aqroparklar və aqroemal şəbəkələri malların "tarladan" keyfiyyətli çatdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bitki və heyvan sağlamlığının qorunması, ekoloji təhlükəsizlik, kənd təsərrüfatı və emal sənayesində insan potensialının inkişafı və s. tədbirlərə üstünlük verilməlidir.

Yekun

İşğaldan azad olunmuş ərazilər geniş və münbit torpaq sahələrini əhatə etdiyindən şübhəsiz ki, bu ərazilərdə digər iqtisadi fəaliyyət sahələri ilə yanaşı, aqrar sahənin inkişaf perspektivləri daha yüksəkdir. Digər tərəfdən, nəzərə alınmalıdır ki, aqrar sektor bu ərazilərdə yaşayan insanların mühüm hissəsinin ənənəvi məşğulluq sahəsidir.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, işğaldan azad edilən ərazilərin yenidən məskunlaşması və bu ərazilərdə aqrar sektorun inkişafı bir neçə mühüm məsələnin həllini

tələb edir. Bu məsələlərin ən mühümlərini aşağıdakı ardıcıllıqla sadalamaq olar:

1) ərazilərin aqrar istehsal üçün yararlı hala salınması;

2) aqrar istehsal üçün yararlı torpaq sahələrinin istifadə formasının müəyyən edilməsi;

3) torpaq istifadəçilərinə zəruri köməyin göstərilməsi mexanizminin yaradılması;

4) torpaq sahələrinin istifadəçiyə təhvil verilməsi.

Hazırkı şəraitdə aqrar sektorun inkişafı üçün sadaladığımız hər bir mərhələ şübhəsiz ki, dövlətin birbaşa dəstəyi ilə reallaşa bilər. Belə ki, 30 ilə yaxın müddətdə işğal altında olan ərazilərin nəinki yaşayış, həm də aqrar istehsal üçün yenidən yararlı hala salınması ciddi texniki hazırlıq tələb edir. İstifadə üçün yararlı hala salınan torpaq sahələri üzrə birbaşa torpaq islahatlarının aparılması və ayrı-ayrı ev təsərrüfatlarına paylanması tələsik və elmi cəhətdən əsaslandırılmayan addım ola bilər. Belə torpaq sahələrinin istifadə forması Azərbaycanın digər ərazilərində aparılan torpaq islahatlarının 25 illik təcrübəsi nəzərə almaqla reallaşmalıdır. Bu təcrübə, hər şeydən əvvəl, Azərbaycanın aqrar sektorundakı məhsuldarlıq səviyyəsinin bəzi ölkələrlə müqayisəsinə əsaslana bilər. Məhz torpaq sahələrindən istifadə formasının elmi cəhətdən əsaslandırılmasından sonra islahatların aparılması və torpaq istifadəçilərinə dövlət dəstəyi mexanizmləri yaradıla bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. "Regional İnkişaf" İctimai Birliyi https://riib.az/
2. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi https://atm.gov.az/az
3. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi https://www.stat.gov.az/
4. İbrahimov İ.H. Regionların və işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf istiqamətləri. (Monoqrafiya). Bakı: "Kooperasiya" nəşriyyatı, 2022, 240 səh.

Camalova Leyla İsmayıl qızı, magistrant,
Azərbaycan Texnologiya Universiteti,
Email: lcamalova590@gmail.com;
İslamova Dinarə Şirin qızı, magistrant,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Email: dinara.islamova@mdu.edu.az

TƏHSİLDƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARININ ROLU VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Giriş

XXI əsr bir sıra mürəkkəb qlobal problemlər ilə xarakterizə olunur ki, bəşəriyyətin gələcəyi məhz onların həllindən asılıdır. Bu problemlər çox vaxt XXI əsrin çağırışları adlanır və bunlara enerji, ekoloji, demoqrafik və sosial problemlər daxildir. Enerji problemi yerin dibində ənənəvi enerji mənbələrinin ehtiyatlarının tükənməsidir, eyni zamanda enerji istehlakı, xüsusən də sənayeləşmiş ölkələrdə artmaqda davam

edir. Ekoloji problem ətraf mühitin qorunması və ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalardan istifadə ehtiyacının dərk edilməsidir, lakin ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin və zərərsiz texnologiyaların inkişafı hələ də ekosistemin ehtiyaclarından xeyli geri qalır. Demoqrafik problem - iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin insan resurslarının planet əhalisinin payı azalmaqda davam edir ki, bu da əhalinin 21-ci əsrin problemlərini həll etməli olacaq ümumi mədəni səviyyəsinin artmasına kömək etmir. Sosial problem - həm ölkə miqyasında əhalinin təbəqələri arasında, həm də qlobal miqyasda "qızıl milyard" və bəşəriyyətin qalan hissəsi arasında resursların bölüşdürülməsində qeyri-bərabərlik səbəbindən sosial problemlər kəskinləşir. Bu problemləri həll etmək üçün aşağıdakı tendensiyalar ortaya çıxıb [3-5]:

1. İnformasiya texnologiyalarının inkişafına və geniş tətbiqinə əsaslanan postindustrial cəmiyyətə tədricən keçid;

2. Təhsilin metodlarının, vasitələrinin və texnologiyalarının, o cümlədən informasiyanın inkişafı və yayılması əsasında Yer kürəsinin sakinlərinin əksəriyyətinin mədəni və peşəkar səviyyəsinin yüksəlməsidir.

YUNESKO-nun məlumatına görə, indiyə qədər dünyada tələbələrin sayı artmağa meyllidir.Bu gün təhsil xidmətlərinə tələb təklifi üstələyir. Təhsil xidmətlərinin təklifinin məhdudlaşdırılması əsasən yüksək ixtisaslı müəllim heyətinin olmaması ilə müəyyən edilir.Təhsilin digər problemləri arasında tədris materiallarının müşayiəti ilə bağlı çətinliklər, təhsilverənlərin ehtiyaclarına, bilik sahələrinin və yeni texnologiyaların inkişaf dinamikasına uyğunlaşdırılması daxildir. Təhsil sisteminin 21-ci əsrin çağırışlarını öz öhdəsinə götürməyə hazır olması üçün sistemin müasir İT-dən istifadəyə əsaslanan müəyyən transformasiyaları zəruridir. Əsas göstəricilər ənənəvi və distant təhsil üçün informasiya və təhsil mühitlərinin yaradılması və saxlanmasına, tədris materiallarının məlumat bazalarının yaradılması üçün yeni obyekt texnologiyalarının inkişafına, elektron dərsliklərin və təhsil portalları üçün multi-agent texnologiyalarının inkişafına yönəlməlidir. Beləliklə, mövzunun aktuallığı cəmiyyətdə informasiya texnologiyaları geniş tətbiqi ilə onlardan təhsildə istifadəyə kifayət qədər hazırlıqlı olmaması ilə müəyyən edilir.Təqdim olunan məqalədə təhsildə informasiya texnologiyalarının rolu və inkişaf perspektivlərinin araşdırılması nəzərdə tutulur [5].

Problemin qoyuluşu

Təhsildə dəyişikliklərin əsas drayveri sürətlə artan informasiya axınıdır.Bu artım elə sürətlə baş verir ki, köhnə metodlar və təhsil sisteminin özü artıq onun öhdəsindən gələ bilmir. Müasir İT-nin təhsilə tətbiqi kurikulumların və təhsil proqramlarının işlənib hazırlanması vaxtını azaldır. İT-nin köməyi ilə təlimin vizuallaşdırılması problemi effektiv şəkildə həll edilir, tədris materialının vizuallaşdırılması imkanları genişlənir. Onu da qeyd etmək olar ki, İT-dən istifadə etməklə təlimin təşkili prosesi həm də telekommunikasiya vasitələrinin istifadəsi sayəsində diverilənlər bazalarında lazımi tədris materialını sərbəst axtarmağa imkan verir ki, bu da tələbələrin axtarış fəaliyyətinə ehtiyacının formalaşmasına daha da töhfə verəcək. Təqdim olunan elmi işin əsas məqsədi təhsildə informasiya texnologiyalarının rolunu müəyyən etməklə, həm tədris prosesində səmərəliliyin, həm də inkişaf perspektivlərini ortaya çıxarmaqdır.

Problemin həlli

Qarşıya qoyulan problemin həlli üçün aşağıdakı məsələlərin həlli nəzərdə tutulur: informasiya texnologiyalarının konseptual infrastrukturunun təhlili; informasiya texnologiyalarının təsnifatının təhlili.

İnformasiya texnologiyalarının konseptual infrastrukturunun təhlili

Bu günə qədər informasiya texnologiyaları (İT) bir neçə təkamül mərhələsindən keçmişdir ki, onların dəyişməsi əsasən elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, informasiyanın ötürülməsi və emalının yeni texniki vasitələrinin yaranması ilə müəyyən edilir. İnformasiyanın ötürülməsi və emalı texnologiyasının əsas texniki vasitəsi həm texnoloji proseslərin yaradılması və istifadəsi konsepsiyasına, həm də emaldan sonra alınan informasiyanın keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən fərdi kompüterdir.

Qeyd edək ki, son illərdə “İnformasiya Texnologiyası” termini çox vaxt “kompüter texnologiyası” termini ilə sinonimləşir, çünki bütün İT indi bu və ya digər şəkildə kompüterdən istifadə ilə bağlıdır. Bununla belə, "İnformasiya Texnologiyası" termini daha genişdir və komponent kimi "kompüter texnologiyasını" ehtiva edir. Ümumiyyətlə, informasiya texnologiyaları üç əsas komponentdən ibarətdir: texniki vasitələr kompleksi - hesablama, telekommunikasiya və təşkilati avadanlıq; proqram sistemləri - ümumi (sistem) və funksional (tətbiqi) proqram təminatı;təşkilati və metodiki dəstək sistemləri. Təhsilin kompüterləşdirilməsi son onilliklərdə ali və orta təhsil müəsssiələrinə daxil olan genişmiqyaslı yeniliklərdən biridir. Hazırda təhsildə kompüter texnologiyalarının tətbiqi üçün aşağıdakı əsas istiqamətləri ayırd edir [1-6]:

- kompüter texnologiyasından təhsil vasitəsi kimi istifadə;
- kompüter texnologiyasının tədris vasitəsi kimi istifadəsi;
- kompüterin və digər müasir İT vasitələrinin tədqiqat obyekti kimi nəzərə alınması;
- pedaqoji təcrübənin, metodiki və tədris ədəbiyyatının ötürülməsi və mənimsənilməsi məqsədilə İT vasitələrindən istifadə əsasında kommunikasiyaların təşkili;

Elektron kitabxanalar, multimedia, məlumatların onlayn axtarışı, emalı və ötürülməsi sistemləri, müxtəlif nəzarət, uçot və idarəetmə formalarının avtomatlaşdırılması sistemləri, elektron poçt və internet - bütün bu vasitələrdən bu gün fənn müəllimləri tərəfindən kifayət qədər səmərəli istifadə olunur.

Beləliklə, bu gün İT olmadan həyat mümkün deyil. Onlar bir çox akademik fənlərin mühüm hissəsidir, elm üçün çox vacibdir və insanın bütün fəaliyyət sahələrində gələcək inkişafı üçün sadəcə zəruridir. Hər gün İT müasir insanın həyatında getdikcə daha çox yer tutur. Bu gün hər bir insan obyektiv olaraq onun intellektual və yaradıcı inkişafına kömək edən şərait yaratmalıdır. Belə şərait İT-nin geniş tətbiqi ilə maksimum dərəcədə fərdiliyi təmin edən virtual təhsil mühitində yaradıla bilər.

İnformasiya texnologiyalarının təsnifatının təhlili

İnformasiya texnologiyaları cəmiyyətin informasiya resurslarından istifadə prosesinin ən mühüm komponentidir. Kompüter texnologiyalarının insan həyatında tətbiqi və telekommunikasiya vasitələrinin istifadəsi İT-nin inkişafında yeni mərhələni müəyyənləşdirdi və adının yeni İT olaraq dəyişdirilməsini şərtləndirdi. Bu günə qədər elmi və pedaqoji sahədə İT-nin çoxlu sayda müxtəlif təsnifatları mövcuddur: telekommunikasiya texnologiyaları, multimediya texnologiyaları, CASE - texnologiyaları, informa-

siya təhlükəsizliyi texnologiyaları, coğrafi informasiya texnologiyaları və süni intellekt texnologiyaları və s. "Multimediya" termini geniş mənada həm oxucu, həm dinləyici, həm də izləyiciyə çevrilmiş istifadəçiyə (məsələn, Microsoft Office) ən effektiv təsir göstərmək üçün müxtəlif proqram və avadanlıqlardan istifadə edən İT diapazonunu ifadə edir. Müxtəlif qrafik redactor proqramları, Power Point təqdimatları və s.). Müasir telekommunikasiya texnologiyaları informasiya şəbəkələrinin istifadəsinə əsaslanır. Bu cür texnologiyalar qeyri-peşəkar son istifadəçilərin informasiya prosesində fəal iştirakı ilə xarakterizə olunur. Adi istifadəçi üçün kompüter şəbəkələrinin ümumi resurslarına (müxtəlif proyektorlar, interaktiv lövhələr) daxil olmaq imkanı. CASE - texnologiyaları proqram məhsulları şəklində həyata keçirilən, mürəkkəb proqram sistemlərinin yaradılmasına və onların tam həyat dövrünün dəstəklənməsinə yönəlmiş texnoloji sistemlər adlanır. Hazırda CASE texnologiyaları proqram təminatı sənayesinin praktikasına möhkəm daxil olmuşdur. İnformasiya təhlükəsizliyi texnologiyalarının əsas məqsədi korporativ informasiya sistemindən kənar məlumat ötürülməsinin qarşısını almaqdır. Belə ötürülmə (sızma) qəsdən və ya qəsdən ola bilər. Təcrübə göstərir ki, sızmaların əksəriyyəti işçilərin səhvləri, diqqətsizliyi, səhlənkarlığı səbəbindən baş verir. Coğrafi informasiya sistemi ərazi üzrə əlaqələndirilmiş məlumatların toplanması, onların sistem təhlili, kompüter qrafikasından istifadə etməklə kartoqrafik təsvirlər şəklində şərh edilməsi və istifadəçinin informasiya sorğularının (elektron xəritələr, atlaslar, naviqasiya sistemləri) həyata keçirilməsi üçün proqram və texnoloji vasitələrdir. “Süni intellektin” istiqaməti təbiətdə mövcud olan intellektual mexanizmləri kopyalamaq və simulyasiya etmək cəhdlərini təşkil edir.

Təhsildə informasiya texnologiyalarının inkişaf perspektivləri

Ali təhsildə İT-nin tətbiqi mürəkkəb məsələdir və burada təkcə müəllim və tələbələr deyil, həm də inzibati və idarəetmə heyəti iştirak edir. Bu prosesin səmərəli olması üçün ilk növbədə ali təhsildə İKT-dən istifadənin hansı problemlərlə üzləşdiyini və bunun təhsil təcrübəsinə necə təsir etdiyini müəyyən etmək lazımdır. Fəaliyyət nəzəriyyəsinə görə, müəyyən edilmiş üç səviyyə - texnologiya seçimi, texnologiyaya uyğunlaşma və tədris və təlim təcrübələrində dəyişiklik - bir-biri ilə əlaqəlidir və ardıcıl olaraq bir-birini izləyən diskret addımlar kimi qəbul edilməməlidir. Hər üç proses təhsil praktikasının çevrilməsi prosesində daim mövcuddur və müəllimlər daim birindən digərinə keçirlər.

Yekun

İnformasiya texnologiyaları insan həyatının bütün sahələrində yaxşı dəstəkdir. Ali təhsildə İT-nin tətbiqi mürəkkəb bir məsələ kimi təqdim olunur, onun həlli üçün təkcə müəllim və tələbələri deyil, həm də inzibati işçiləri və idarəetmə aparatının işçilərini nəzərə almaq lazımdır. Bu prosesin daha səmərəli nəticələr verməsi üçün ilk növbədə İT-nin ali təhsildə tətbiqinin hansı problemlərlə üzləşdiyini və bunun təhsil təcrübəsinə necə təsir etdiyini müəyyən etmək lazımdır. İnformasiya texnologiyalarının köməyi ilə təlimin vizuallaşdırılması problemi səmərəli şəkildə həll edilir, tədris materialının vizuallaşdırılması imkanları genişlənir. Qeyd etmək olar ki, İT-dən istifadə etməklə təlimin təşkili prosesi uzaqdan verilənlər bazalarında lazımi tədris materialını sərbəst axtarmağa imkan verir. Tələbələrin elektron tədris materialları ilə müstəqil işi öyrənilən mövzu üzrə əldə edilmiş biliklərin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulmuş şəxsi monitorinq bölməsi ilə tamamlanır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası, 29 dekabr 2012-ci il, http://www.president.az/files/future_az.pdf
2. "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya", 2 aprel 2014-cü il. http://president.az/articles/11312
3. Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, 6 dekabr 2016-cı il. http://www.president.az/articles/22382
4. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər". Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı.
5. Əliyev İ. "Azərbaycan informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafına xüsusi əhəmiyyət verir" (Mətn); İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Dünya Sammitinin açılışında Cenevrədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin nitqi // Azərbaycan 2003-11 dekabr.
6. Məmmədova M.H., Qasımov H.Ə. E-Universitet: konseptual, texnoloji və arxitektur yanaşmalar. İnformasiya texnologiyaları problemləri, 2017, №2, s.56–68.

M Ü N D Ə R İ C A T
TABLE OF CONTENTS
СОДЕРЖАНИЕ

1. *İbad Abbasov, i.e.d., prof., Bakı Biznes Universitetinin rektoru*
Ön söz 9

2. *İbrahimov İ.H, i.e.d., prof., Əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi, Bakı Biznes Universiteti*
Elm və təhsilin inkişaf prioritetləri 11

3. *Tatiana Gutium, D.Sc.(Econ.), Assoc.Prof., Academy of Economic Studies of Moldova*
Development of Economic Relations Between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Moldova 16

4. *Сверлов А.С., к.э.н., Белорусский Государственный Экономический Университет;*
Гаджиева Л.А., д.ф.э., Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Практика внедрения инноваций в промышленное производство: опыт предприятий Республики Беларусь и перспективные направления белорусско-азербайджанского сотрудничества в инновационной сфере 24

5. *Əliyev Ə.İ., dos., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
İnsan kapitalının inkişafı və müasir universitet modelləri 29

6. *Mustafayev A.M., i.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti;*
Qurbanov T.M., i.ü.f.d., dos., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu
Sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında ali təhsilin imkanlarının qiymətləndirilməsi 33

7. *Əliyev T.M., f.e.n., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Heydər Əliyevin çoxşaxəli iqtisadi siyasəti və Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı 36

8. *Hacıyeva A.S., i.ü.f.d., Mirzəyeva F.M., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
COVİD-19 Auditin gələcək inkişafına necə təsir etdi 46

9. *Əliyeva Ə.Q., i.ü.f.d., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu*
Təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf istiqamətləri 50

10. *Qarayev İ.Ə., i.e.n., İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi xidmətinin tədris mərkəzi*
Azərbaycanda sənayenin inkişaf meylləri və vergi siyasətinin xüsusiyyətləri 53

11. *Qurbanzadə A.A., i.ü.f.d., dos., Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*
Qlobal çağırışlar fonunda ərzaq təhlükəsizliyinə yanaşmalar 57

12. *Əliyeva S.T., i.ü.f.d., dos., Azərbaycan Texniki Universiteti*
Azərbaycanda regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təhlili və problemləri 61

13. *Abbasov A.F., i.e.d., dos., Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*
Qloballaşma və müasir iqtisadi inkişafın əsas təmayülləri 66

14. *Fərəcova D.D., i.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
Müasir dövrdə kriptovalyutaların tətbiqinin özəllikləri 69
15. *Həsənov İ.C., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Obyektlərin tikintisinin idarə edilməsinin məqsədli sisteminin və müəssisənin istehsal strukturunun təkmilləşdirilməsi 71
16. *Cabbarov A.S., i.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafının uçot-informasiya sisteminin formalaşması prinsipləri 76
17. *Fərhadi P.O., i.ü.f.d., dos., Rəsulova G.R., müəl. Bakı Biznes Universiteti*
Ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün institusional potensialın gücləndirilməsi istiqamətləri 80
18. *Сверлов А.С., к.э.н., Белорусский Государственный Экономический Университет;*
Аббасова С.А., к.э.н., Гаджиева Л.А., д.ф.э., Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Компаративный анализ подходов определения содержания интеллектуального капитала 84
19. *Худавердиева К.А. доц., Азербайджанский Государственный Экономический Университет*
Взаимосвязь инноваций и человеческого капитала в промышленности 88
20. *Aslanov H.H., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Heydər Əliyev və Azərbaycanda iqtisadi dirçəliş 93
21. *Qurbanov A.A., i.e.n., Bakı Biznes Universiteti*
Heydər Əliyev Azərbaycanda iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının banisidir 96
22. *Quliyev Z.Q., i.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycan Respublikasında aqrar sahənin inkişaf istiqamətləri 103
23. *Rüstəmov P.H., i.ü.f.d., Qasımova R.V., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
Müasir sənaye müəssisələrində maliyyə menecmentinin təşkili istiqamətləri 106
24. *Qəribov A.H., i.ü.f.d., dos., Ədilov N.Ə., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Türk dövlətləri ilə Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyada iştirakının zəruriliyi və inkişaf perspektivləri 114
25. *Abbasova-Zeynalova N.N., müəl., Mingəçevir Dövlət Universiteti*
Rəqəmsallaşmanın ölkə iqtisadiyyatında təsiri və inkişaf istiqaməti 118
26. *Abdullayeva X.R., müəl., Mingəçevir Dövlət Universiteti*
İnsan resurslarından səmərəli istifadə olunmasında əməyin motivləşdirilməsinin rolu 122
27. *Atayev K.N., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Bank sektorunun qarşılaşdığı risklər və onların idarə olunması 126
28. *Xəlilova X.Q., müəl., Mingəçevir Dövlət Universiteti*
Ali təhsilin sosial-iqtisadi inkişafda rolu ……………………………....... 129

29. *Əmirxanov S.A., prof., Bakı Biznes Universiteti*
Heydər Əliyev və milli muzey fəaliyyətinin sürətli inkişafı 131
30. *Hüseynov İ.H., prof., Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Universiteti; Hacıyeva A.Ş., dokt., Azərbaycan Universiteti*
Sosial işdə innovativ texnologiyaların tətbiqi prosesi 135
31. *Əliyev Q.C., prof., Ələkbərova N.R., dos., Azərbaycan Tibb Universiteti*
İnnovasiya anlayışı haqqında 140
32. *Qədimli N.A., i.ü.f.d., dos., Niftəliyev N.F., b/m., Mingəçevir Dövlət Universiteti*
Ulu Öndər Heydər Əliyevin elm və təhsil siyasəti 143
33. *Səmədova O.M., dos., Kərimova M.A., b/m., Mingəçevir Dövlət Universiteti*
Heydər Əliyevin elm və təhsil siyasəti 148
34. *Yusifov E.Q., f.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Ümummilli Lider Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideyaları müstəqilliyimizin və vətənpərvərliyimizin əsas göstəricisi kimi 151
35. *Məmmədov S.R., f.ü.f.d., dos., Cəfərov F.T., k.t.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialı*
Gələcək kadrların hazırlığı və təhsilin keyfiyyəti 153
36. *Cəfərova M.S., f.ü.f.d., Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası*
Təfəkkür fəaliyyəti və mədəniyyət 154
37. *Şəfiyev Ü., dos., Bakı Dövlət Universiteti*
Heç kəsi kənarda qoymamaq 2023-2026-cı illər üçün dövlət proqramının əsas hədəfi 158
38. *Həsənova N.R., i.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Uğurlu layihənin təməl prinsipləri 164
39. *Qasımova A., i.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanda sosial işin inkişaf mərhələləri 167
40. *Məmmədova Ə.Y., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Müharibə iştirakçılarının sosial-psixoloji problemləri və həyata keçirilən tədbirlər 170
41. *Abdullayeva S.F., t.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti,*
Ənənəvi təhsilin məsafədən təhsillə müqayisəli təhlili 173
42. *İsmayılova A.İ., p.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Müasir Azərbaycan Heydər Əliyevin həyat amalının təntənəsidir 176
43. *Ахундова Н.Р., доц., Бакинский Университет Бизнеса*
Роль личности в истории - к 100 летию Зарифы ханум Алиевой 179
44. *Eyvazova T.R., s.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Qloballaşma təzadlı mülahizələr fonunda (sosioloji təhlil) 183
45. *Verdiyeva T.M., p.ü.f.d., Azərbaycan Universiteti*
Azərbaycanda sosial iş təhsilinin təşkili problemləri 186
46. *Süleymanov S.E., f.r.ü.f.d., Cəfərov F.T., k.t.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Ağcabədi filialı)*
Təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətinin artırılması 189

47. *Məmmədova Ü.R., p.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Heydər Əliyevin keyfiyyətli təhsil siyasəti 191
48. *Niftəliyev N.F., b/m., Mingəçevir Dövlət Universiteti*
Heydər Əliyev və Azərbaycan mədəniyyəti 192
49. *İsmayılova M.M., b/m., Mingəçevir Dövlət Universiteti*
İnteraktiv tədris üsullarının keyfiyyətli ali təhsilin təmin olunmasında rolu və əhəmiyyəti 196
50. *İsmayılova N.İ., b/m., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Yaddaşlarda yaşayan dahi şəxsiyyət 199
51. *Yusifova K.X., b/m., Azərbaycan Dillər Universiteti*
İnformasiya texnologiyaları və insan inkişafı 202
52. *Ismayilova C.N., senior lecturer, Azerbaijan Medical University*
The Role of Active Learning Environment in Developing Professional Skills of Medical Students …..…………………………………… 204
53. *Osmanova S.P., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Müəssisələrdə gender əsaslı zorakılıq və cinsi ayrı-seçkilik 206
54. *Məmmədov S.Y., müəl., Mingəçevir Dövlət Universiteti*
Azərbaycanın ali təhsil sistemində həyata keçirilən islahatlar 208
55. *Orucəliyeva Ş.Ş., müəl., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Ümummilli Lider Heydər Əliyevin keyfiyyətli təhsilin inkişafı istiqamətində gördüyü işlər 211
56. *Nəcəfova G.A., müəl., Mingəçevir Dövlət Universiteti*
Təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsi istiqamətində İKT-nin rolu 213
57. *Hacıyeva A.Ş., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Sosial iş sahəsində keys menecment prosesi 215
58. *Abbasova G.M., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Yaşlılıq və yaşlılara yönəlmiş sosial siyasət 218
59. *Məmmədova H.M., müəl., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası.................................. 221
60. *Abdullayev E., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Biopsixososial model və sosial iş 224
61. *Ramazanova G.R., müəl., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Heydər Əliyevin təhsil siyasəti və multikulturalizm 226
62. *Rəhimli G.E., sosial işçi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Sosial Xidmətlər Agentliyi tabeliyində1 saylı 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslər üçün sosial xidmət müəssisəsi*
Əlillik anlayışı sosial işin obyekti kimi 228
63. *Aslanov S., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Sosial xidmət sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri 231
64. *Əliyev Ü.M., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında Heydər Əliyev foneminin rolu 238

65. *Səbzəliyev M.M., r.e.d., prof., Bakı Biznes Universiteti; Səbzəliyeva İ.M., f.r.e.n., dos., Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti*
Sinqulyar həyəcanlanmış kvazixətti elliptik tənlik üçün qoyulmuş sərhəd məsələsinin həllinin asimptotikası 245
66. *Aslanov H.I., D.Sc. (Math.), prof., Intitute of Mathematics and Mechanics; Bayramov A., D.Sc. (Math.), assoc.prof., Azerbaijan State Pedagogical University*
On the Spectral Properties of the Discontinuous Two-Point Boundary Value Problem with the Lag Argument which its Boundary Conditions Contains Spectral Parameter ....……....…………………………...... 249
67. *Eyvazov E.H., r.ü.e.d., prof., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu, Bakı Dövlət Universiteti*
Dirak funksiyasının ikinöqtəli çoxluğa mərkəzləşmiş ümumiləşmiş funksiyalar fəzasına proyeksiyası 251
68. *Hüseynov H.M., f.r.e.d., prof., Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu*
Kəsilən əmsallı dirak tənliklər sistemi üçün səpilmənin tərs məsələsi ... 254
69. *Səbzəliyev M.M., r.e.d., prof., Bakı Biznes Universiteti, Kərimova M., r.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti*
Elliptik tənliyə cırlaşan sinqulyar həyəcanlanmış birxarakteristikalı diferensial tənlik üçün sonsuz zolaqda qoyulmuş sərhəd məsələsinin həllinin asimptotikası 257
70. *Melikov Telman, D.Sc., professor, Institute of Mathematics and Mechanics, Gulnar Vagif Novruzova, Ph.D. student, Baku Business University*
Necessary Conditions for a Minimum in Variation Problems with a Delayed Argument in the Presence of Degenerations …....……………..... 261
71. *Bayramoğlu M., f.r.e.d., prof., Aslanov H., f.r.e.d., prof., Axundov Ə., r.ü.e.d., prof., Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu*
Qədim dövrün bəzi məşhur riyazi məsələləri 263
72. *Алиев С., д.ф.м.н., проф., Халилов В., к.ф.м.н., Институт Математики и Механики Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики*
Интегральное уравнение для ветвящихся случайный процессов зависящих от возраста 265
73. *Nəbiyev İ.M., f.r.e.d., prof., Məmmədova L.İ., r.ü.f.d., b/m., Abbaslı A.V., magistrant, Bakı Dövlət Universiteti*
Sərhəd şərtində spektral parametr olan dirak operatorunun bərpası haqqında 267
74. *Guliyev A., Ph.D. (Math.), Institute of Mathematics and Mechanics of the Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan*
On Equivalence of Petrovsky and Wiener Criteria for the Heat Equation with Respect Dirichlet Problem in Simmetrical Domains 269

75. *Mustafayeva Y.Y., Ph.D., Aliyev N.A., D.Sc., Baku State University*
New Method for Regularization of Singular Necessary Conditions of a Boundary Value Problem for a Mixed-Composite Equation 271
76. *Zeynalov Ə., fil.e.d., prof., Azərbaycan Dillər Universiteti*
Azərbaycan dilindən Azərbaycançılığa 274
77. *Qaraşarlı Ç., f.ü.e.d., prof., Azərbaycan Dillər Universiteti*
Etrusk yazılarının oxunması təcrübəsindən... 276
78. *Məmmədov S.S., h.ü.f.d., dos., Bakı Slavyan Universiteti*
Heydər Əliyevin nitqində hüquqi terminlərdən istifadə məsələləri 280
79. *İskəndərova Ş.H., f.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Dil və cəmiyyət 285
80. *Qocayeva X.Ə., f.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dillər Universiteti*
Dil və internet 288
81. *Şahbazlı Ç.Z., f.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Qlobalizasiya prosesinin nəticəsində İngilis dili 289
82. *Sərdarova İ.N., f.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dillər Universiteti*
İngilis dili fərqli mədəniyyətlərdə 291
83. *Алхасов Я.К., д.ф.пед., доц., Бакинский Славянский Университет*
Особенности использования языковых единиц в выступлениях Общенационального Лидера Гейдара Алиева 292
84. *İsrafilov V., f.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Heydər Əliyev ana dilimiz haqqında 295
85. *Mustafayeva S.B., fil.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dillər Universiteti*
Dil və qrammatika 296
86. *Cəfərova K.A., fil.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dillər Universiteti*
Sintaktik interferensiya koqnitiv dilçilik müstəvisində 297
87. *Nuriyeva S.T., fil.ü.f.d, Azərbaycan Dillər Universiteti*
Nitqdə qoşa modallığın komponental təhlili 299
88. *İsgəndərova S.H., f.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi 300
89. *Həmidova X.V., fil.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Dillərin sintaktik tipologiyası problemi 302
90. *Sultanova İ.H., p.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Sosial işçi hazırlığında taksonomiyalardan istifadə 304
91. *İbrahimova E., b/m., Bakı Biznes Universiteti*
Heydər Əliyevin nitqində bədii ədəbiyyat 306
92. *Musayeva S.M., b/m., Bakı Biznes Universiteti*
Heydər Əliyevin nitqində linqivistik xüsusiyyətlər 308
93. *Mahmudova M.A., b/m., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Azərbaycan və ingilis dillərində feldən düzələn sifətlər 310
94. *Musayeva G.C., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Felin gələcək zamanın üslubi özəllikləri 313
95. *Balakişiyeva V.T., müəl., Məmmədova L.Z., müəl., Mingəçevir Dövlət Universiteti*
Xarici dilin tədrisi metodikası, frazeoloji birləşmənin əhəmiyyəti 314

96. *Əliyeva G.V., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Beynəlxalq münasibətlərdə nitq əsas faktor kimi 318
97. *Şıxəliyeva K.Z., müəl., dok., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində nitq inkişafı məsələləri 321
98. *Rzayeva A.N., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Çoxdillilik və ünsiyyətdə mədəni fərqlər 324
99. *Shukurova I.A., teacher, Baku Business University*
Peculiarities of the Azerbaijani Language and Heydar Aliyev's Concern for the Language ………..……………………………………… 327
100. *Huseynova G.F., teacher, Baku Business University*
Heydar Aliyev and the Azerbaijani Language ……............................... 329
101. *Seyidova R.F., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Multikultural kollektivlərdə dilin rolu 332
102. *Cəfərova A.Ə., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Linqvistik diskurs təhlili 334
103. *Ahmadova Sh.A., teacher, Baku Business University*
Heydar Aliyev on Linguistics: His Evocative, Everlasting Language Quotations ……………………………………………………………….. 335
104. *Zeynalova Ü.İ., müəl., Azərbaycan Dillər Universiteti*
İngilis dili dünya dilləri arasında ……………………………………..... 338
105. *Məmmədova A.Z., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Dil vahidləri və frazeoloji birləşmələr 339
106. *Qurbanova D.S., müəl., Mingəçevir Dövlət Universiteti*
İngilis dilinin tədrisində yeni metodlar, yeni texnologiyalar tələffüzün tədrisi 341
107. *Əliyeva Z., b/m., Bakı Biznes Universiteti*
Ulu Öndər Heyder Əliyevin Azərbaycan nitq mədəniyyətinin təşəkkül tapmasında rolu 348
108. *Asadova A.M., teacher, Baku Business University*
The Impact of Social Media on the English Language ……………….. 350
109. *İsrafilova C.N., teacher, Baku Businnes University*
The Formation of Socio-Cultural Competences in Teaching English … 352

GƏNC TƏDQİQATÇILARIN ELMİ ƏSƏRLƏRİ 355

110. *Bayramova G., Ph.D. Student, Baku Businnes University*
Azerbaijan's Path to Economic Diversification: Challenges and Opportunities ……………………………………………………… 355
111. *Hüseynov N.H., dokt., İmişli rayon Statistika İdarəsi*
Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında təhsilin yeri və rolu 356
112. *Həşimova G.Q., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi inkişafa təsiri 359
113. *İlyasov A.R., dokt., Azərbaycan Texnologiya Universiteti*
Beynəlxalq keyfiyyət idarəetmə modellərinin Azərbaycan ali təhsil müəssisələrində tətbiqinin mümkünlüyünün araşdırılması 363

114. *Qarayeva S.Q., dissertant, AMEA -nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu*
Mütəxəssis hazırlığında müasir informasiya texnologiyalarının rolu … 369
115. *Umudova M.T., dis., Azərbaycan Dillər Universiteti*
Müasir dilçilikdə ontoloji metaforalar 372
116. *İmanova N.M., dis., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası*
Müasir dövrdə internet yazı sistemi 374
117. *Rəsulov Z.Y., dissertant, Mingəçevir Dövlət Universiteti*
Regionlarda fəaliyyət göstərən gənclərin karyera planlaması və peşə seçiminə dair istiqamətləndirilməsi 375
118. *Hüseynova H.M., dis., Azərbaycan Dillər Universiteti*
Mədəniyyət və emosiya 379
119. *Əsgərov R.Ə., dokt., Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*
Kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin aqrar sahənin ixracyönümlülüyünün artırılmasında rolu 381
120. *Cəfərova S.N., dokt., Bakı Slavyan Universiteti*
Ali təhsil müəssisələrində gənc müəllimlərin qarşılaşdıqları çətinliklər.. 384
121. *Şahmalıyev C.İ., dokt., Bakı Dövlət Universiteti*
Yaşlılar arasında intihar riskinin artmasına institusionallaşmanın təsiri.. 389
122. *Bəbişov S.S., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
İxrac potensialının genişləndirilməsində sənaye klasterlərinin rolu 392
123. *İsmayılova M., dokt., Bakı Dövlət Universiteti*
Məişət zorakılığı qadınların şəxsiyyət hüquqları və azadlıqlarının pozulmasının başlıca amili kimi 394
124. *Musayev C.İ., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Turizmin müxtəlif sahələri üzrə ixtisaslı kadrların inkişafı 396
125. *Paşazadə R.M., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanın nəqliyyat infrastrukturuna investisiya qoyuluşlarının səmərəlilik istiqamətləri 398
126. *Konul Ahad Mammadzade, PhD.student, Azerbaijan State Pedagogical University*
The best methods for learning advanced English …………….............. 400
127. *Qəhrəmanlı R.A., mag., Bakı Biznes Universiteti*
İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə maddi resurslardan istifadənin inkişaf istiqamətləri və təbiətdən istifadənin tənzimlənməsi 405
128. *Bəhmənli N., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişaf perspektivləri 408
129. *Mikayıllı F.H., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi-coğrafi bölgəsində torpaqları çirkləndirən mənbələr və aqrar sektorda istifadənin təkmilləşdirilməsi 409
130. *Mütəllimov T.V., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Elektrikli avtomobillərin istifadəsi və təkmilləşdirilməsi 412
131. *Рустамлы Р.З., магистрант, Бакинский Университет Бизнеса*
Анализ и оценка текущего состояния применения цифровых технологий в сельском туризме 414

132. *Xanlarzadə N.S., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Sahibkarlıq infrastrukturunun sosial-iqtisadi mahiyyəti və təsnifatı 417
133. *Sədullayev A.P., mag., Bakı Biznes Universiteti*
İşgüzar aktivliyinin təhlili metodikası 420
134. *Sadıqova G.İ., mag., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Ali təhsildə keyfiyyət təminatı ilə bağlı Azərbaycanın Bolonya prosesi öhdəlikləri 422
135. *İbişov A.Y., mag., Lənkəran Dövlət Universiteti*
Orta ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dili dərslərində alınma sözlərin tədrisi 424
136. *Məstəliyev M., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Enerji resurslarından səmərəli istifadənin yaxşılaşdırılması yolları 425
137. *Əliyev S.T., mag., Bakı Biznes Universiteti*
İnnovativ sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin və idarə edilməsinin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə təşkilinin xüsusiyyətləri ... 426
138. *Abdullayev A.V., master student, Bakı Biznes Universiteti*
Innovatıon and the development of university-industry relations ……... 429
139. *Hüseynova L.A., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Təhsil müəssisələrində kadr uçotunun hüquqi əsasları 432
140. *Əsgərov O., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Regional turizmin inkişafının prioritet istiqamətləri 434
141. *Əlizadə A.T., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Banklarda insan resurslarının stimullaşdırılması sisteminin təkmilləşdirilməsi 436
142. *Dadaşova M.A., mag., Bakı Biznes Universiteti*
İşğaldan azad olmuş Qarabağ ərazisinə birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi perspektivləri 438
143. *Yarməmmədova G.S., mag., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Cəlilabad filialı*
Keyfiyyətli təhsil 440
144. *Hüseynli E.M., mag., Bakı Biznes Universiteti*
İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin təsnifatı 442
145. *Allayarova R.İ., mag., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
Azərbaycanda internet marketinqin inkişafı perspektivləri 446
146. *Nəbiyeva N.B., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Vergi potensialının müəyyən edilməsinin nəzəri aspektləri 450
147. *Qarayeva Z.N., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Müəssisələrdə müştəriyönümlülük siyasəti 455
148. *Ağazadə R.S., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Maliyyə bazarlarının iqtisadi sistemdə rolunun dəyərləndirilməsi 458
149. *Xəlilov R.N.,mag., Bakı Biznes Universiteti*
Aqroemal müəssisələrinin modernləşdirilməsinin maliyyə təminatının təşkili 462
150. *Babazadə E.A., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Korporativ müştərilərə maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi 467

151. *Əsədov K.A., mag., ADA*
Azərbaycanda ali təhsil müəssisələri məzunlarının əmək bazarında müasir vəziyyətinin analitik təhlili 471
152. *Kərimli Q.M., mag., Bakı Dövlət Universiteti*
Sənaye siyasəti dövlətin inkişafına təsir aləti kimi 478
153. *Hüseynov C.İ., mag., Bakı Biznes Universiteti*
İnvestisiya layihələrinin iqtisadi mahiyyəti və maliyyələşdirmə mərhələləri 481
154. *Binnətov S.T., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Xidmət sferasında maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri 484
155. *Məmmədova İ.Y., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Korporativ müştərilərin kredit risklərinin idarə edilməsi mexanizmi 488
156. *Orucov M.R., mag., Bakı Biznes Universiteti*
«Bank of Baku»nun kredit əməliyyatlarının təhlili …………………..... 493
157. *Sharifova G.V., master student, Baku Business University*
Innovations and Their İmpact to Azerbaijan Agrarian İndustry and Economy 497
158. *Imamaliev U.E., master student, Baku Business University*
Human Resources Development with Artificial Intelligence ......……… 501
159. *Isayev S.S., master student, Baku Business University*
Is the Cryptocurrency the Future of Money? Positives and Negatives of Using Cryptocurrencies ………………………………….................. 504
160. *Abdullaev A.I., master student, Baku Business University*
Internationalization in Advanced Education 507
161. *Mikayılov M.N., master student, Baku Business University*
Quality Management System: Improving Processes and Products 510
162. *Orucov A.T., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Vergi yığımlarının artırılması üçün stimullaşdırma tədbirləri 513
163. *Həmidli Q.H., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Bulud texnologiyalarının inkişafı və kibertəhlükəsizlik 517
164. *Nəsirova A.S., Lənkəran Dövlət Universiteti*
Hüseyn Cavid dramaturgiyasında xeyirlə şər motivinin tədrisi …....…... 519
165. *Pənahov F.Y., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Kriptovalyutaların texnoloji infrastruktur komponentləri: üstünlüklər və çatışmazlıqlar 520
166. *Allahverdiyeva S.R., mag., Azərbaycan Dillər Universiteti*
Frazeologizmlərin mədəniyyət konseptində rolu 525
167. *Əmirxanova S.A., mag., Bakı Biznes Universiteti*
Müəssisənin investisiya cəlbediciliyi və onun qiymətləndirilməsi 527
168. *Usublu A.Y., mag., Bakı Biznes Universiteti*
İşğaldan azad olmuş ərazilərdə qida sənayesinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri 530
169. *Camalova L.İ., mag., Azərbaycan Texnologiya Universiteti*
İslamova D.Ş., mag., Mingəçevir Dövlət Universiteti
Təhsildə informasiya texnologiyalarının rolu və inkişaf perspektivləri .. 535

Kompüter tərtibçiləri: **H.C.Əmrullayeva**
N.X.Əsgərli

Texniki redaktor: **Ə.N.Bağırov**

Yığılmağa verilmişdir: 15.05.2023
Çapa imzalanmışdır: 26.05.2023
Kağız formatı: 60 x 84 1/16
Həcmi: 50,0 ç/v
Tiraj: 500
Qiyməti müqavilə ilə